

T.C.

KIRIKKALE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

MUSTAFA SÜRÛRÎ EFENDİ’NİN MESNEVÎ ŞERHİ (V. CİLT)
(FARŞA METİN – DİZİN)

ZEYNEB JAWADİ

DOĞU DİLLERİ VE EDEBİYATLARI ANABİLİM DALI

FARS DİLİ VE EDEBİYATI BİLİM DALI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

DANIŞMAN

Prof. Dr. Adnan KARAİSMAİLOĞLU

KIRIKKALE- 2021

T.C.

**KIRIKKALE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**

**MUSTAFA SÜRÛRÎ EFENDİ'NİN MESNEVÎ ŞERHİ (V. CİLT)
(FARŞA METİN – DİZİN)**

ZEYNEB JAWADİ

DOĞU DİLLERİ VE EDEBİYATLARI ANABİLİM DALI

FARS DİLİ VE EDEBİYATI BİLİM DALI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

DANIŞMAN

Prof. Dr. Adnan KARAİSMAİLOĞLU

KIRIKKALE- 2021

KABUL VE ONAY

Zeyneb JAWADÎ tarafından hazırlanan “**MUSTAFA SÛRÛRÎ EFENDÎ’NİN MESNEVÎ ŞERHİ (V. CİLT), (FARŞÇA METİN – DİZİN)**” adlı tez çalışması, aşağıdaki jüri tarafından OY BİRLİĞİ /~~OY ÇOKLUĞU~~ ile Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doğu Dilleri ve Edebiyatları Anabilim Dalı, Fars Dili ve Edebiyatı Bilim Dalında YÜKSEK LİSANS TEZİ olarak kabul edilmiştir.

Danışman: Prof. Dr. Adnan KARAİSMAİLOĞLU

İmza.....

Doğu Dilleri ve Edebiyatları, Kırıkkale Üniversitesi

Bu tezin, kapsam ve kalite olarak Yüksek Lisans Tezi olduğunu onaylıyorum/~~onaylamıyorum.~~

Başkan: Prof. Dr. Adnan KARAİSMAİLOĞLU

İmza.....

Doğu Dilleri ve Edebiyatları, Kırıkkale Üniversitesi

Bu tezin, kapsam ve kalite olarak Yüksek Lisans Tezi olduğunu onaylıyorum/~~onaylamıyorum.~~

Üye: Doç. Dr. Yakup ŞAFAK

İmza.....

Doğu Dilleri ve Edebiyatları, Kırıkkale Üniversitesi

Bu tezin, kapsam ve kalite olarak Yüksek Lisans Tezi olduğunu onaylıyorum/~~onaylamıyorum.~~

Üye: Dr. Öğrt. Üyesi Fatma KOPUZ ÇETİNKAYA

İmza.....

Doğu Dilleri ve Edebiyatları, Yıldırım Beyazıt Üniversitesi

Bu tezin, kapsam ve kalite olarak Yüksek Lisans Tezi olduğunu onaylıyorum/~~onaylamıyorum.~~

Bu tezin, kapsam ve kalite olarak Yüksek Lisans Tezi olduğunu onaylıyorum/~~onaylamıyorum.~~

Tez Savunma Tarihi: **28/06/2021**

Jüri tarafından kabul edilen bu tezin Yüksek Lisans Tezi olması için gerekli şartları yerine getirdiğini onaylıyorum.

Doç.Dr. Abdussamed YEŞİLDAĞ

Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürü

ETİK BEYANI

Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Yazım Kurallarına uygun olarak hazırladığım bu tez çalışmada;

- Tez içinde sunduğum verileri, bilgileri ve dokümanları akademik ve etik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi,
- Tüm bilgi, belge, değerlendirme ve sonuçları bilimsel etik ve ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu,
- Tez çalışmada yararlandığım eserlerin tümüne uygun atıfta bulunarak kaynak gösterdiğimi,
- Kullanılan verilerde herhangi bir değişiklik yapmadığımı,
- Bu tezde sunduğum çalışmanın özgün olduğunu,

bildirir, aksi bir durumda aleyhime doğabilecek tüm hak kayıplarını kabullendiğimi beyan ederim.

ZEYNEB JAWADİ

25.05.2021

ÖZET

MUSTAFA SÜRÛRÎ EFENDİ’NİN MESNEVÎ ŞERHİ (V. CİLT) (FARŞÇA METİN - DİZİN)

Kırıkkale Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü

Doğu Dilleri Ve Edebiyatları Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi

Danışman: Prof. Dr. Adnan KARAİSMAİLOĞLU

Haziran 2021, 560 sayfa

Hazreti Mevlânâ’nın Mesnevî’sinin altı defterinin tamamı üzerine yazılan ilk şerh, XVI. yüzyılda Gelibolulu Mustafa Sürûrî Efendi tarafından telif edilmiştir. İlk tam şerh olma vasfını taşıyan Şerh-i Mesnevî adlı bu eserde bütün mısralar teker teker şerh edilmiştir. Mısralar şerh edilirken anlaşılması zor kelimeler gerektiği yerde eş anlamlılarıyla açıklanmış ve kastedilen manayı anlaşılır kılmak için tasavvufi kavramlardan, Kur’an-ı Kerim ayetlerinden, hadislerden, ünlü şairlerin beyitlerinden ve hikâyelerden istifade edilmiştir. Şerh-i Mesnevî bu özelliklerinin yanı sıra sade ve yalın diliyle geniş bir okuyucu kitlesine hitap ettiğinden ayrıca önemi haizdir. Bu çalışma, daha fazla kişinin yararlanması için, bu denli önemli bir Mesnevî şerhini yazma nüsha üzerinden matbu hâle getirmeyi, tenkitli metin ve dizini günümüzün yazım kurallarına uygun bir şekilde oluşturmayı hedeflemektedir.

Bu çalışma Türkçe ve Farsça olmak üzere iki bölümden oluşmaktadır. Giriş kısmında Sürûrî Efendi’nin hayatı ve Şerh-i Mesnevî eseri ile ilgili bilgiler verilmiştir. Birinci bölümde Şerh-i Mesnevî’nin beşinci cildine ait muhtelif kütüphanelerdeki nüshalarının tavsifi ve çalışmamızın yöntemi ve detayları ile alakalı bilgilerden kısaca bahsedilmiştir. İkinci bölümde müellif nüshası olan esas nüshayla beraber iki yardımcı nüshaya dayanılarak şerhin tenkitli metni ortaya çıkarılmıştır. Çalışmanın sonunda ise metinde yer alan ayet-i kerimeler ve hadis-i şeriflerin fihristi yer almaktadır.

Anahtar Kelimeler: Mevlânâ, Mesnevî, Şerh-i Mesnevî, Mustafa Sürûrî Efendi, Metin tenkidi.

ABSTRACT

MUSTAFA SURURI EFENDI'S SHARH-I MATHNAVI (VOLUME V) (PERSIAN TEXT – INDEX)

Kırıkkale University

Graduate School of Social Sciences

Department of Oriental Languages and Literatures, Master's Thesis

Supervisor: Prof. Dr. Adnan KARAİSMAİLOĞLU

June 2021, 560 pages

The first commentary on the six volumes of the Mathnavi was composed by Mustafa Sururi Afandi in the sixteen century. This work called “A Commentary on Mathnavi”, recognised as the first commentary on Mowlana’s Mathnavi, deals with all hemstitches one by one. The work elaborates on all dimensions and parts of each hemstitch; furthermore, it provides the reader with synonyms of the strange or difficult terms. Moreover, in explaining the verses of Mathnavi, the Commentary employs verses of the Holy Quran, narrations, verses of famous poets and anecdotes.

The Commentary on Mathnavi is highly significant due to its mentioned characteristics plus its simple and easy language. The present research aims to prepare a usable version of this work that contains common spelling rules so that some more people can use this useful and comprehensive commentary of Mathnavi.

This study has two chapters; the first one in Turkish language provides Sururi Afandi’s life and his books, a description of the fifth volume’s manuscript that exists in different libraries across the world and some information about the fifth volume of Mathnavi, together with the methodology and the principles that this work is based on. The second chapter in Persian presents the third chapter, relying on the main version of the commentary that is a manuscript composed by the author himself, and using the two supplementary versions, recomposes the full texts of the fifth volume. And then, the list of the verses and narratives used by the Commentary is provided.

Keywords: Mowlana, Mathnavi, Mustafa Sururi Afandi, Critical Text

TEŞEKKÜR

Mesnevî-i Şerif'i konu edinen bu çalışmada yolumu aydınlatan ve desteklerini esirgemeyen danışmanım Prof. Dr. Adnan Karaismailoğlu hocama minnet ve şükranlarımı sunarım.

Yüksek lisans döneminde derslerine katıldığım Doç. Dr. Yakup Şafak, Doç. Dr. Musa Balcı, Dr. Öğrt. Üyesi Fahrettin Coşguner ve Dr. Öğrt. Üyesi Gökhan Gökmen hocalarıma ve tezimin jüri üyeleri Doç. Dr. Yakup Şafak, Dr. Öğrt. Üyesi Fatma Kopuz Çetinkaya hocalarıma sonsuz teşekkür ederim.

Ayrıca tezimin oluşması için gereken nüshaların ve dijital görsellerin temin edilmesi konusunda katkı sağlayan araştırmacı yazar Saîd Âbidpûr, Dr. Behmen Nuzhat, Konya Mevlânâ Müzesi İhtisas Kütüphanesi, İstanbul Süleymâniye Yazma Eser Kütüphanesi, Bursa İnebey Yazma Eser Kütüphanesi ve Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığına teşekkür ederim.

Son olarak her zaman yanımda olup bana sabır ve fedakârlığı öğreten değerli anne ve babama teşekkür eder minnettarlığımı beyan ederim.

Zeyneb JAWADİ

25.05.2021

İÇİNDEKİLER

KABUL VE ONAY	I
ETİK BEYANI	II
ÖZET	III
ABSTRACT	IV
TEŞEKKÜR	V
İÇİNDEKİLER	VI
ÖNSÖZ	VIII
KISALTMALAR	X
GİRİŞ: MUSTAFÂ SÜRÛRÎ EFENDİ VE MESNEVÎ-İ ŞERİF ŞERHİ.....	1
1. Mustafa Sürûrî Efendi'nin Hayatı.....	2
2. Mustafa Sürûrî Efendi'nin Mesnevî Şerif Şerhi.....	3
BİRİNCİ BÖLÜM: MUSTAFÂ SÜRÛRÎ EFENDİ'NİN MESNEVÎ-İ ŞERİF ŞERHİ'NİN V. CİLDİ	5
1. MESNEVÎ-İ ŞERİF ŞERHİ'NİN V. CİLDİNİN YAZMA NÜSHALARI	6
1.1. Bosna Hersek - Gazi Hüseyin Bey Kütüphanesi / No: 3769	8
1.2. İstanbul - Süleymânîye Kütüphanesi / Cârullah Koleksiyonu / No: 1714	12
1.3. Konya - Mevlânâ Müzesi Kütüphanesi / No: 2047.....	15
1.4. İstanbul - Süleymânîye Kütüphanesi / Nâfiz Paşa Koleksiyonu / No: 566.....	18
1.5. İstanbul - Süleymânîye Kütüphanesi / Ayasofya Koleksiyonu / No: 1928.....	21
1.6. İstanbul - Süleymânîye Kütüphanesi / Nâfiz Paşa Koleksiyonu / No: 560.....	25
1.7. Konya - Mevlânâ Müzesi Kütüphanesi / No: 2058.....	28
1.8. Konya - Mevlânâ Müzesi Kütüphanesi / No: 2054.....	31
1.9. Bursa - İnebey Kütüphanesi / Haraçcıoğlu Koleksiyonu / No: 923	34
2. MESNEVÎ-İ ŞERİF ŞERHİ'NİN V. CİLDİNİN ÖZELLİKLERİ VE TENKİTLİ METNİN OLUŞTURULMASI	37
2.1. Şerh-i Mesnevi'nin Üslubu ve Özellikleri	37
2.2. Beşinci Ciltte Tespit Edilen Bazı Hususlar	38
2.3. Tenkitli Metnin Hazırlanırken İzlenen Yol ve Yöntem	40
2.4. Kullanılan Nüshalar	41
2.5. Hazırlanan Metinde Uygulanan İmla Özellikleri	42
SONUÇ	44
KAYNAKÇA.....	46
ÖZGEÇMİŞ.....	49
İKİNCİ BÖLÜM: ŞERH-İ MESNEVÎ-İ SÜRÛRÎ – METİN.....	I

FARŞA ÖZET چکیده	III
ŞERH-İ MESNEVÎ-İ SÜRÛRÎ شرح مثنوی سروری جلد پنجم	1-453
AYET DİZİNİ فهرست آیات	455-479
HADİS DİZİNİ فهرست احادیث	480-496

ÖNSÖZ

Mevlânâ'nın Mesnevî-i Şerif kitabı, Hakk'a ulaşmak isteyen saadet yolu yolcularının, tasavvufi cemaatlerin ve hakikat arayışında olan bütün insanların el kitabı olarak asırlar boyunca İslam coğrafyasında okunmuş ve muhafaza edilerek bir sonraki nesillere aktarılmıştır.

Birçok âlim ve tasavvuf ehli, marifet mecmuası ve sırlar hazinesi olan Mesnevî'nin doğru ve derin bir şekilde anlaşılması amacıyla bu eseri şerh etmişlerdir. Mesnevî'nin anlaşılması zor beyitlerini ve ifadelerini şerh eden ilk kitap Anadolu'da yazılmış ve daha sonra Anadolu'da başlayan şerh yazma geleneği örnek alınarak Osmanlı devletinin uzak noktalarından Hindistan yarımadasına kadar bütün İslam topraklarında birçok değerli şerh ortaya çıkmıştır.

Bu bağlamda Mesnevî-i Şerif üzerinde Anadolu sahasında yazılan en meşhur şerhler arasında Muslihuddîn Mustafa bin Şa'ban Sürûrî'nin XVI. yüzyılda Farsça olarak kaleme aldığı Şerh-i Mesnevî'si ilk tam şerh olması nedeniyle önem kazanmıştır.

Hazreti Mevlânâ'nın Mesnevî'sinin tamamına yazılan bu altı ciltlik şerh Mesnevî'yi beyit beyit şerh etmiştir. Bu eser alanında bir ilk olup kendine has özelliklerinden ötürü Mesnevî okuyucularının, araştırmacıların ve talebelerin yoluna ışık tutmuş ve onlara Mesnevî'yi okuma ve anlama konusunda yardımcı olmuştur ve olacaktır.

Bu eserin nadide el yazma nüshaları Türkiye ve bazı ülkelerde mevcut olup henüz bilimsel bir yöntemle neşredilmemiştir. Ancak hâlihazırda bu eserin 6 cildi Kırıkkale Üniversitesi Farsça Mütercim Tercümanlık Anabilim Dalı Öğretim Üyesi Prof. Dr. Adnan Karaismailoğlu'nun öncülüğünde yüksek lisans ve doktora tezi olarak tenkitli metin şeklinde hazırlanmaktadır.

Birinci cildin tenkitli metninin oluşması Seyhan Kardeş tarafından doktora tezi olarak yapılmaktadır. İkinci cildi Tolga Gücük, üçüncü cildi Ahmet Türkmen ve dördüncü cildi Muhsine Beyza Dolgun tarafından yüksek lisans tezi olarak hazırlanmıştır. Bu çalışmada beşinci cildi hazırlanmış olup altıncı cilt ise Seyit Alim Özdemir tarafından yüksek lisans tezi olarak hazırlanmaktadır.

Bu çalışmada Sürûrî Efendi'nin altı ciltten oluşan Şerh-i Mesnevî'sinin beşinci cildinin edisyon kritiğinin yapılması ve bu cildin mevcut olan yazma nüshalarının tanıtılması hedeflenmektedir.

Çalışmada esas alınan nüsha müellif nüshası olup hâlihazırda Bosna Hersek Gazi Hüsrev Bey Kütüphanesinde korunmaktadır. Bu nüshanın, zahriyesinde mevcut olan kayıttan, müellif Sürûrî Efendi'nin yazdığı asıl nüsha olduğu anlaşılmaktadır. Müellif nüshasına dayanarak hazırlanan metnin okunamayan veya hatalı olabileceği tahmin edilen kelimeleri, yardımcı nüsha olarak belirlenen nüshalarla karşılaştırarak tashih edilmiştir.

Müellif nüshasına ilaveten, Konya Mevlânâ Müzesi Kütüphanesinde bulunan üç farklı nüsha; İstanbul Süleymâniye Kütüphanesinde bulunan bir adet Ayasofya Koleksiyonu, iki adet Nâfiz Paşa Koleksiyonu ve bir adet Cârullah Efendi Koleksiyonu olmak üzere dört nüsha; Bursa İnebey Kütüphanesinde bulunan Haraçcioğlu Koleksiyonu nüshası ve Oxford Bodleian Kütüphanesinde bulunan bir nüsha tespit edilebilen nüshalar arasındadır.

Bu nüshalar arasından Süleymâniye Kütüphanesi, Cârullah Efendi Koleksiyonunda 1714 numarayla kayıtlı ve Mevlânâ Müzesi Kütüphanesinde 2058 numarayla kayıtlı yazmalar yardımcı nüsha olarak kullanılmıştır.

Türkçe ve Farsça olmak üzere iki bölümden oluşan bu çalışmada, giriş bölümü, ana başlıklar, sonuç, kaynakça, ayet ve hadislerin dizini birinci bölümde yer almıştır. Birinci bölümün içeriği; Şerh-i Mesnevî'nin mevcut nüshalarının tafsilatlı tavsifi, Şerh-i Mesnevî'nin beşinci cildinin özellikleri ve metnin oluşturulmasında uygulanan yöntemden ibarettir. İkinci bölümde ise Şerh-i Mesnevî'nin beşinci cildinin edisyon kritiği yapılmış ve müellif nüshasının metni günümüz Farsça imla kaideleri göz önünde bulundurularak yazılmıştır. Çalışmanın son bölümünde ayet-i kerimeler ve hadis-i şeriflerin dizini yapılmış olup Kuran-i Kerim ayetlerinin sure adı ve ayet numarası cetvel içinde verilmiştir.

Son olarak Sayın Prof. Dr. Adnan Karaismailoğlu hocamın öncülüğünde başlanan bu önemli çalışmanın bir parçası olmaktan onur duyduğumu ifade etmek isterim. Bu saadeti nasip eden Yüce Rabb'ime sonsuz hamd ve senalar olsun.

KISALTMALAR

b	Bin (oğlu)
bk.	Bakınız
bs.	Baskı
C	Şerh-i Mesnevî, Süleymâniye Ktp., Cârullah Efendi Koleksiyonu, nr. 1714
c.	Cilt
DİA	Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
G	Şerh-i Mesnevî, Gazi Hüsrev Bey Ktp., nr. 3769.
h.	Hicri Kameri
hş.	Hicri Şemsi
K	Şerh-i Mesnevî, Konya Mevlânâ Müzesi Ktp., nr. 2058.
Ktp.	Kütüphanesi
m.	Miladi
mm	Milimetre
nr.	Numara
nşr.	Neşreden
s.	Sayfa
str.	Satır
yk.	Yaprak

GİRİŞ
MUSTAFÂ SÜRÛRÎ EFENDİ VE MESNEVÎ-İ ŞERİF
ŞERHİ

1. Mustafa Sürûrî Efendi'nin Hayatı

897/1492 yılında Gelibolu'da doğan ve 969/1562 İstanbul'da Hakk'ın rahmetine kavuşan Sürûrî Efendi Arapça, Farsça ve Rumcaya hâkim olan bir din âlimi ve mutasavvıftır.¹ Sürûrî başta tasavvuf olmak üzere tefsir, hadis, fıkıh, mantık, tıp ve edebiyat gibi çeşitli sahalarda bilgi sahibidir. Osmanlı'nın önde gelen din âlimlerinden biri olan Sürûrî Efendi, Taşköprülüzade Mustafa Efendi ve dönemin İstanbul kadısı Muhyiddin Fenâri Efendi gibi meşhur âlimlerden ilim ve hizmet alanında yararlanmıştır. Tezkireci, müderris, kadı yardımcısı ve Sultan Süleyman'ın oğlu Şehzade Mustafa'nın muallimi olarak görev yapmıştır.²

Sürûrî kalben sevdiği ve gönül bağı kurduğu Şehzade Mustafa'nın katledilmesinden çok etkilenmiştir ve 960/1553 yılında itiraz göstergesi olarak inzivaya çekilmiştir.³ Böylece hayatının son yıllarını kendi mal varlığıyla yaptırdığı ve vefat edince orada defnedildiği İstanbul Kasım Paşa mahallesinde bulunan⁴ camide talim ve telif ile meşgul olmuştur.⁵

Sürûrî Efendi faziletli, olgun ve bilgin kişiliğiyle tanınır ve birçok ilim dalına ilgi duyduğu bilinmektedir. Tezkirelerde kişisel özelliklerinden ziyade bilimsel faaliyetlerinden söz edilmiştir. Ömrünü ilme adanmış bir âlim olarak hayatı boyunca otuzu aşkın eser telif ve şerh etmiştir.

En meşhur eseri belâgat konulu Bahrü'l-maârif kitabının yanı sıra Beyzâvî'nin tefsirine yazdığı el-Hevâşî ve Şerhu'l-Misbâh kitabı kaleme aldığı telif eserlerindendir. Sürûrî ayrıca Fars edebiyatına özellikle tasavvuf içerikli olan eserlere ilgi göstermiş bundan dolayı Farsça meşhur eserleri şerh etme konusunda gayret sarf etmiştir. Sa'dî-i Şîrâzî'nin Bostân ve Gülistân kitapları, Hâfız-i Şîrâzî'nin Divânı, Abdurrahman-ı Câmî'nin Muammâyât kitabı ve en önemlisi Hazret-i Mevlânâ'nın Mesnevî'si şerh ettiği eserler arasındadır.⁶

¹ bk. Ömer Faruk Akün, "Sürûrî", *İslam Ansiklopedisi*, XI, İstanbul 1979, s. 249-250.

² bk. Fâik Reşât, *Eslâf*, II, 26-29.

³ İsmail Güleç, "Sürûrî, Muslihuddin Mustafa", *DİA*, XXXVIII, İstanbul, 2010, s. 171

⁴ Zuheyr Tayyib, Muezzini, Tebâtebâi, "Sâye-i Hurşid/ Ceryân-şinâsî-i Te'âmulât-i Târih ve Ferheng-i Ânatolî ba Edeb-i Fârsî ez Menzer-i Berrisî-i Rûzigâr ve Ehvâl ve Âsâr-i Mulihuddin Mustafâ Surûrî", *Mecelle-i Târih-i Edebiyat*, Tahran 1398 hş., s: 198.

⁵ Namir Karahaliloviç, "Nushe-i Hattî-i Şerh-i Surûrî ber Mesnevî-i Manevî der Kitâbhâne-i Gazî Hosrov Beyg-i Sârâyevo", 8. *Uluslararası Encümen-i Tervîc-i Zebân ve Edeb-i Farsî-i İran Sempozyumu*, Zencan 1392 hş. s:2

⁶ Güleç, "Sürûrî, Muslihuddin Mustafa", s: 171

Sürûrî Efendi devlet hizmeti ve ilmî faaliyetler ile dolu hayatına rağmen her şeyden önce bir mutasavvıftır. Otuz iki yaşındayken devlet hizmetini terk edip şeyh Nakşibendî Mahmud Çelebi'den inâbe alarak tasavvufa yönelmiştir. Tasavvufa bir sâlik olarak adım bastığı an itibariyle Hazret-i Mevlânâ'yı pir olarak kabul etmiştir. Sürûrî Efendi Şerh-i Mesnevî'nin ilk cildinin mukaddimesinde bu konuyu dile getirerek Hazret-i Mevlânâ'ya olan hayranlığını, "Hakka vasıl olan velilerin kutbu, Hakk'ın ümmetin ve dinin celâli"⁷ gibi vasıflar kullanarak aşıkâr etmektedir.

Sürûrî, 933/1526 yılında müderrisi olduğu Pîrî Mehmed Paşa Medresesi'nde rütbe-i erbain derecesine terfi etmiş ve daha sonra zaviyenin seccâdenişinliğini de üstlenmiştir.⁸ Bu medresede, Kasım Paşa medresesinde ve daha sonra kendi adını taşıyan camide yıllar boyunca Mevlânâ'nın Mesnevî'sini okutmuş ve şerh etmiştir.

2. Mustafa Sürûrî Efendi'nin Mesnevî Şerif Şerhi

Mesnevî-i Şerif, hikmet ve marifet bâbında asırlardır kaynak eser niteliğinde olup daha fazla kişinin ulaşmasını sağlamak amacıyla âlimler tarafından şerh edilmiştir. Bu anlamda Mesnevî'nin anlaşılması zor beyitlerini ve ifadelerini şerh eden ilk kitap Anadolu'da yazılmıştır.⁹ Daha sonra Anadolu'da başlanan ve bütün İslam coğrafyasına yayılan şerh geleneği günümüze kadar devam etmiştir.

Bu bağlamda Mesnevî-i Şerif üzerinde Anadolu sahasında yazılan en meşhur yirmi şerh¹⁰ arasında Muslihuddîn Mustafa bin Şa'ban Sürûrî'nin XVI. yüzyılda Farsça olarak kaleme aldığı Şerh-i Mesnevî'si ilk tam şerh olması nedeniyle önem kazanmıştır.¹¹

Sürûrî Efendi'nin tasavvuf ehlinden olması ve Mevlânâ'nın Mesnevî'sine olan özel ilgi ve alakası onu bu eseri şerh etmeye yönlendirmiştir. Kendisi Şerh-i Mesnevî'nin birinci cildinin mukaddimesinde saliklerden olmaya çalıştığında Mesnevî okumaya başladığını ve okurken kendi aklına gelen manalar ve sırların açıklamasını aktarmak ve bu eseri naçizane şerh etmek istediğini beyan etmiştir. Sürûrî Efendi'nin bir

⁷ Orhan Baştürk, *Sürûrî'nin Mesnevî Şerhi (Tanıtım - İndeks - Tenkitli Metin 1b - 40a)*, yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. s: 26-27.

⁸ bk. Güleç, "Sürûrî, Muslihuddîn Mustafa", s: 171-172

⁹ Bediüzzamân Furûzânfer, *Şerh-i Mesnevî-i Şerif*, I, Mukaddime, Tahran 1367, s. 10

¹⁰ Yûsuf Muhammednejâd, "Te'emmülî der Vijegîhâ-yi Zebânî ve İmlâî-i Nushe-i Hattî-i Nuhustîn Şerh-i Kâmil-i Mesnevî bi Zebân-i Fârsî der Âsyâ-i Sağîr", *Pejûhişhâ-yi Edeb-i İrfânî*, sayı: 33, Tahran 1396 hş. , s. 121-122.

¹¹ Semih Ceyhan, "Mesnevî", *DİA*, XXIX, İstanbul 2004, s. 331.

müderriis olarak yıllarca Mesnevî dersleri verdiği ve Şerh-i Mesnevî eserinin bu dersler neticesinde ortaya çıktığı bilinmektedir.

Sürûrî, Şerh-i Mesnevî'yi kaleme alma girişimi hakkında “Denizin suyunu taşımaya niyet etmek gibidir” diyerek, bu şerhi telif etmekten asıl amacının Mevlânâ Hazretlerinin mübarek nefeslerinden ve tarikat ehlinin şerif öğretilerinden feyiz almak ve başkalarına da bu rızık ve nur dolu bağın kapılarını aralamak olduğunu vurgulamıştır.¹²

Birinci cildin başında Senâî'nin,

"بيت من بيت نيست اقليم است - هزل من هزل نيست تعليم است"

“Benim beyitim beyit değil bir iklimdir – Hezeliyyâtım ise hezel değil ta’lîmdir” beytini naklederek Mesnevî'yi yüzeysel bakış ve yorumlardan tenzih etmiştir.

Sürûrî, şerhinin bütün ciltlerinin başında yazdığı mukaddimede Mesnevî-i Şerif'i yüceltmış ve övgü ile anlatmıştır. İkinci cildin mukaddimesinde de Mesnevî'yi cevahir kelimesi ile nitelemiştir. Ayrıca bu şerhin ulema tarafından çok beğenildiğini ve özellikle Şehzade Mustafa'nın fazlasıyla iltifatlarına mazhar olduğunu anlatmıştır.¹³

Sürûrî Efendi, birinci cildin müellif nüshasının 439b sayfasında yazılan ferağ kaydına göre Şerh-i Mesnevî'nin telifini 949/1542 yılında başlamıştır.¹⁴ Telifin tamamlandığı tarih konusunda ise kesin bir bilgi mevcut değildir. Zira bu cilde ait tespit edilebilen en eski nüshaya göre Sürûrî Efendi, ferağ kaydında eseri bitirdiği tarihi zikretmemiştir.

Ancak şerhin bitiminde yer alan “این فقیر نزدیک بیست سال کوشیدم هر بیت را تحریر معنی کردم.” cümlesinden telifin yirmi sene sürdüğü açık bir şekilde anlaşılmaktadır.¹⁵ Buna göre Şerh-i Mesnevî'nin telifinin tahminî olarak 969/1562 yılında bitmiş olabileceği düşünülmektedir.

¹² Sürûrî, *Şerh-i Mesnevî*, I. cilt, Topkapı Sarayı Ktp., III Ahmet Koleksiyonu, nr. 1361, s: 2a; Ayrıca bk. Baştürk, *Sürûrî'nin Mesnevî Şerhi (Tanıtım - İndeks - Tenkitli Metin 1b - 40a)*, s: 101-102.

¹³ Sürûrî, *Şerh-i Mesnevî*, II. cilt, İstanbul Üniversitesi Ktp., nr. 643, s: 1b; Ayrıca bk. Tolga Gücük, *Mustafa Sürûrî Efendi'nin Mesnevî Şerhi (II. Cilt)(Farsça Metin - Dizin)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, s: 34 (1).

¹⁴ Sürûrî, *Şerh-i Mesnevî*, I. cilt, Topkapı Sarayı Ktp., III Ahmet Koleksiyonu, nr. 136, s: 439b

¹⁵ Sürûrî, *Şerh-i Mesnevî*, VI. cilt, Konya Müzesi Ktp., nr. 2048, s: 309b

BİRİNCİ BÖLÜM
MUSTAFA SÜRÛRÎ EFENDİ’NİN MESNEVÎ-İ ŞERİF
ŞERHİ’NİN V. CİLDİ

1. MESNEVÎ-İ ŞERİF ŞERHİ'NİN V. CİLDİNİN YAZMA NÜSHALARI

Çalışmanın konusunu teşkil eden Sürûrî Efendi'nin Mesnevî şerhinin beşinci cildinin tenkitli metnini oluşturmak için, müellif nüshası başta olmak üzere yazma nüshalara ulaşmaya ve temin edilmeye çalışılmıştır. Bu kapsamda Abdülbaki Gölpınarlı'nın Mevlânâ Müzesi Yazmalar Kataloğu; Mehmet Önder, İsmet Binark ve Nejat Sefercioğlu'nun Mevlâna Bibliyografyası kitabı, Adnan Karaismailoğlu, Said Okumuş ve Fahrettin Coşguner'in Mevlâna Bibliyografyası kitabı, İran Meclis Kütüphanesi Kataloğu, İran Millî Melik Kütüphanesi Kataloğu, Türkiye Yazma Eserler Kurumu portalı ve bu konuda yazılan bazı makaleler gibi birçok kaynak incelenmiştir. Neticede Sürûrî'nin Şerh-i Mesnevî'sinin beşinci cildine ait Türkiye'deki ve yurt dışındaki kütüphanelerde sadece on nüsha tespit edilebilmiştir. Bunlara ilaveten bilgilerine ulaşamadığımız farklı yazmaların da bulunması muhtemeldir.

Tespit edilen nüshaların başında Bosna Hersek'in Saraybosna kentinde bulunan Gazi Hüsrev Bey Kütüphanesinde korunmakta olan müellif nüshası gelir. Bu nüshanın bilgileri adı geçen katalogların hiçbirinde mevcut değildir. Muhtemelen son on sene öncesinde kütüphane kayıtlarına ulaşamama nedeniyle bu nüshanın bilgileri araştırmacılara ulaşmamıştır. Ancak bu nüshanın bilgilerine, son on sene içerisinde telif edilen bazı makalelerde rastlamak mümkündür.¹⁶

Hâlihazırda müellif nüshası olarak bilinen üçüncü, dördüncü ve beşinci ciltleri Gazi Hüsrev Bey Kütüphanesinde 3770, 3780 ve 3769 numaralarıyla muhafaza edilmektedir.¹⁷ Ayrıca müellif nüshası olduğu bilinen birinci cildi "Topkapı Sarayı Ktp., III Ahmet Koleksiyonu'nda, 1361 numarayla"¹⁸, ikinci cildi "İstanbul Üniversitesi Ktp., 643 numarayla"¹⁹ kayıtlıdır.

Ancak altıncı cildin müellif nüshası konusunda kesin bilgiye ulaşılamamıştır. Bu cildin tespit edilebilen nüshaları arasında istinsah tarihi en eski olan nüsha ise

¹⁶ bk. Saîd Âbidpûr, "Mesnevî-hânî der Bosnî ve Herzegovîn", *İttilâ'ât-i Hikmet ve Ma'rîfet*, Tahran 1388 hş. , sayı. 6, s. 40-42; Ayrıca bk. Karahaliloviç, "Nushe-i Hattî-i Şerh-i Surûrî ber Mesnevî-i Manevî der Kitâbhâne-i Gazî Hosrov Beyg-i Sârâyevo".

¹⁷ Karahaliloviç, "Nushe-i Hattî-i Şerh-i Surûrî ber Mesnevî-i Manevî der Kitâbhâne-i Gazî Hosrov Beyg-i Sârâyevo", s: 3.

¹⁸ Baştürk, *Sürûrî'nin Mesnevî Şerhi (Tanıtım - İndeks - Tenkitli Metin 1b - 40a)*, s: 8.

¹⁹ Tolga Gücük, *Mustafa Sürûrî Efendi'nin Mesnevî Şerhi (II. Cilt)(Farsça Metin - Dizin)*, s: 10.

980/1572 senesinde telif edilen “Konya Müzesi Ktp. , 2048 numarayla”²⁰ kayıtlı bir nüshadır.

Beşinci cilde ait müellif nüshasının yanı sıra tespit edilebilen ve çalışmanın devamında tavsifi yapılan nüshalar şunlardan ibarettir:

1. Bosna Hersek Gazi Hüsrev Bey Ktp., nr. 3769
2. Konya Mevlânâ Müzesi Ktp., nr. 2047
3. Konya Mevlânâ Müzesi Ktp., nr. 2054
4. Konya Mevlânâ Müzesi Ktp., nr. 2058
5. İstanbul Süleymâniye Ktp., Ayasofya Koleksiyonu, nr. 1928
6. İstanbul Süleymâniye Ktp., Nâfiz Paşa Koleksiyonu, nr. 566
7. İstanbul Süleymâniye Ktp., Nâfiz Paşa Koleksiyonu, nr. 560
8. İstanbul Süleymâniye Ktp., Cârullah Efendi Koleksiyonu, nr. 1714
9. Bursa İnebey Ktp., Haraçcioğlu Koleksiyonu, nr. 923
10. Oxford Bodleian Ktp., nr. 248

Bu nüshalar konusunda ayrıca birkaç hususu belirtmemiz gerekmektedir. Öncelikle söz konusu on nüshadan dokuzu temin edilerek tavsifi hazırlanmıştır. Fakat Oxford Bodleian Kütüphanesi nüshasına ulaşılammıştır. İkinci olarak; Önder, Binark ve Sefercioğlu tarafından yazılan Mevlâna Bibliyografyası kitabında Melik Kütüphanesi/ 1-6.cilt, şeklinde zikredilen nüshanın temini için Tahran Millî Melik Kütüphanesi ile irtibata geçilmiş ve bu kütüphanede sadece birinci cildin mevcut olduğu, beşinci cilt ve diğer ciltlerin bulunmadığı anlaşılmıştır. Bir diğer husus şudur ki kataloglarda 919-924 numaralarıyla Bursa İl Halk Kütüphanesinde kayıtlı görünen Haraçcioğlu Koleksiyonu nüshaları, yapılan düzenlemelerden dolayı Bursa İnebey Kütüphanesine nakledilmiştir.

Sürûrî Efendi Mesnevî şerhinin V. cilt yazma nüshalarının tavsifi öncelikle zahirî ve fiziki özelliklerinden başlayarak istinsah bilgileri, yazı şekilleri, zahriye ve vakıf kaydı gibi içerik özellikleri verilerek yapılmıştır. Ayrıca nüshanın başından ve sonundan birkaç cümle nakledilmiş ve ferağ kaydı aktarılmıştır. Nüsha tavsifleri, müellif nüshası başta olmak üzere istinsah tarihi açısından en eski nüsha sıralamasıyla aşağıda sunulmuştur.

²⁰ Gölpınarlı, *Mevlana Müzesi Yazmalar Kataloğu*, II, s: 116

1.1. Bosna Hersek - Gazi Hüsrev Bey Kütüphanesi / No: 3769

Müellif nüshası

Telif Tarihi: 963 hicri– 1556 miladi

Cildi harap, kahverengi deri, köşelerden çürümüştür. Cilt şirazesı zahriye sayfasında ayrılmış. Yaprakları nemden etkilenmiş, köşelerinde rutubet izleri görülmektedir. Yaprakları hafif sarı renkli, aharlı ve parlaktır. Cilt ebadı 305×200 mm'dir. Varak sayısı 279 olup her sayfada 25 satır mevcuttur.

Yazı türü tâliktir. Metin siyah mürekkep ile yazılmıştır ancak konu başlıkları, ayetler, hadisler ve hikâye, beyit, kıta, mısra gibi belirginleştirmek istenen kelimeler surh mürekkep ile yazılmıştır. Ayrıca Mesnevî beyitlerinin üstü surh ile çizilmiştir. Metnin başladığı sayfa dâhil olmak üzere bütün sayfalar sade, tezyinsiz ve cetvelsizdir. Ayet ve hadislerin hareketleri sadece bazı yerlerde konulmuştur. “b” sayfalarının sol alt köşesinde reddâde kaydı mevcuttur. Derkenarlarda hem müellif yazısı hem de başka bir kişiye ait olduğu anlaşılan değişik bir yazı ile notlar vardır. Müellif notları unutulmuş kelime ve cümlelerden oluşmakta olup mukabele kaydı şeklinde bu satırların yanında “صح” ibaresi mevcuttur. Müellif ve diğer kişilere ait sair notlar ise ayetlerden, hadislerden, tasavvufî ıstılahların açıklanmasından ve kelimelerin Türkçe anlamlarından ibarettir.

Nüshanın 1a sayfasında kitabın unvanı olarak tahrir edilen ve vakıf kaydında tekrarlanan “*Şârihi Sürûrî Efendi'nin el yazısıyla Mesnevî'nin beşinci cildinin şerhi*” ibaresinden müellif nüshası olduğu anlaşılmaktadır: (Resim 1)

"شرح جلد خامس از مثنوی بخط شارحه سروری افندی"

Zahriye sayfasında bazı kelimelerin anlamı ve bir ayet ile ilgili açıklama gibi muhtelif notları düzensiz bir şekilde yazılmıştır ve bu sayfa müsvedde olarak kullanılmıştır. Bu sayfanın sol alt köşesinde vakıf şartını içeren “*Vakfiye-i ma'mûlunbihâsında müderrisin yedinden gayri yede naklolunmasın şart olunmuştur.*” ibaresi mevcuttur: (Resim 1)

"وقفیه معمول بهاسنده مدرسن یدندن غیری یده نقل اولنماسون شرط اولنمشدر"

1a sayfasında şerh edilen Mesnevî-i Şerif'in yazarı Mevlânâ Celâleddin-i Belhî'nin künyesi Osmanlı Türkçesiyle yazılmıştır: (Resim 1)

"حضرت ابابكر رضى الله عنهن اولاد على نژاد لریندن عبدالرحمن نام (رضی الله عنه) شهریار والا اقتدارك اولادندن جلال الدین روم یعنی ملای راسخ فی العلوم حضرت مولانا قدسنا الله بسرّه الاعلی اعنی به محمد بن سلطان العلماء بهاءالدین ولد محمد البلخی حضرتلری اون ایکنجی اولادی در (قدس سرهم)".

Nüşanın 1a sayfasında yazılan vakıf kaydından bu nüşanın Derviş Paşa Mostari'nin (1012/1603)²¹ vakfı olduğu anlaşılmaktadır. Bosna'nın Mostar şehrinde ilk Mesnevî derslerini düzenleyen Bosnevi edip ve sûfî, Derviş Paşa Bayezıdgiç ismiyle de tanınan Derviş Paşa Mostari'nin Sürûrî Efendi ile dost olduğu ve Sürûrî Efendi'nin bu nüsha ve diğer ciltleri kendisinin Derviş Paşa'ya emanet ettiği bilinmektedir. Kayıtlara göre bu nüsha diğer ciltleriyle beraber Mostar şehrinde bulunan Karagöz Bey Medresesine vakfedilmiş ve daha sonra Saraybosna Gazi Hüsrev Bey Kütüphanesine nakledilmiştir.²²

Vakıf kaydında vâkıf tarafından konulmuş vakıf şartı yer almaktadır. Bu şartta bu nüshayı Mesnevî'nin müderrisi dışında bir kişinin kullanması ve ayrıca istinsah edilmesi yasaklanmıştır. Bunun sebebi ise nüshanın zarar görme ve yıpranma ihtimalidir. Vakıf kaydının detaylı bir şekilde yazıldığı zahriye dışında 27a, 62a ve 220a sayfalarında vakıf ibaresi mevcuttur: (Resim 1)

"وقف درویش پاشا المستاری. شرط الواقف فی وقفیه المعمول بها ان لا يستعمل و لا يتداول هذا الشرح اللطيف العزيز الذى لا ثانى له فى الوجود و لا نظیر له فى العالم الا المدرس الناقل المذكور لا يتجزى و لا يستنسخ منه و لا يستكتب لانه يندرس و يضع و يفوت الافاده و الاستفادة و هذا الجلد الخامس بخط الشارح سرورى رحمه الله."

"Derviş Paşa Mostari'nin vakfıdır. Vakfiye-i ma'mûlunbihâ ile ilgili vâkıfın şartı şudur ki ikincisi var olmayan ve eşi benzeri âlemde bulunmayan bu latif ve aziz şerhi, onu taşıyan müderrisi dışında kimse kullanamaz ve elden ele dolaştıramaz. Bölünemez, çoğaltılamaz ve üzerinden yazılamaz zira yıpranır ve hebâ olur ve anlamını ve faydasını kaybeder. Bu, şârihi Sürûrî Efendi'nin (ra) el yazısıyla beşinci cildir."

²¹ Mahmut Ak, "Derviş Paşa Bosnevî", *DİA*, IX, İstanbul 1994, s. 196-197.

²² Âbidpûr, "Mesnevî-hânî der Bosnî ve Herzegovîn", s. 40-42

(Resim 1)

Eserin başında 1b sayfasında besmele, hamdele ve salveleden sonra “ve emma ba’d” ibaresi ile müellif kendi ismini zikretmektedir. Müellif kendi isminden sonra sebeb-i telifi beyan etmiştir: (Resim 2)

"الحمد لله الذي جعل العارفين عالمين ببعض مرموزاته و الشكر لله الذي سيّرهم في ميادين آستاره و محجوزاته و الصّلوة على نبيه محمد الذي هو السراج المنير و شريعته الغراء شمعه المستنير و على اصحابه الذين هم كالنجوم لنا دلائل و على آله الذين هم بينه و بيننا وسائل. أمّا بعد اين بنده ي فقير، سرورى حقير، شرح دفترهاى مثنوى را..."

Eserin sonunda 279a sayfasında bu ciltte 440 hikâyenin nakledildiği beyan edilmiştir: (Resim 3)

"... الحمد لله على التمام كه شرح مجلد پنجم تمام شد از كتاب مثنوى و آن حكايات كه اين شارح فقير آورد و با سرخ اشارت كرد چهارصد و چهل حكايت است ..."

"Tamamlandığı için şükürler olsun. Mesnevî kitabından beşinci cildin şerhi bitti ve bu fakir şârihin naklettiği ve surh ile işaret ettiği hikâyeler dört yüz kırk hikâyedir."

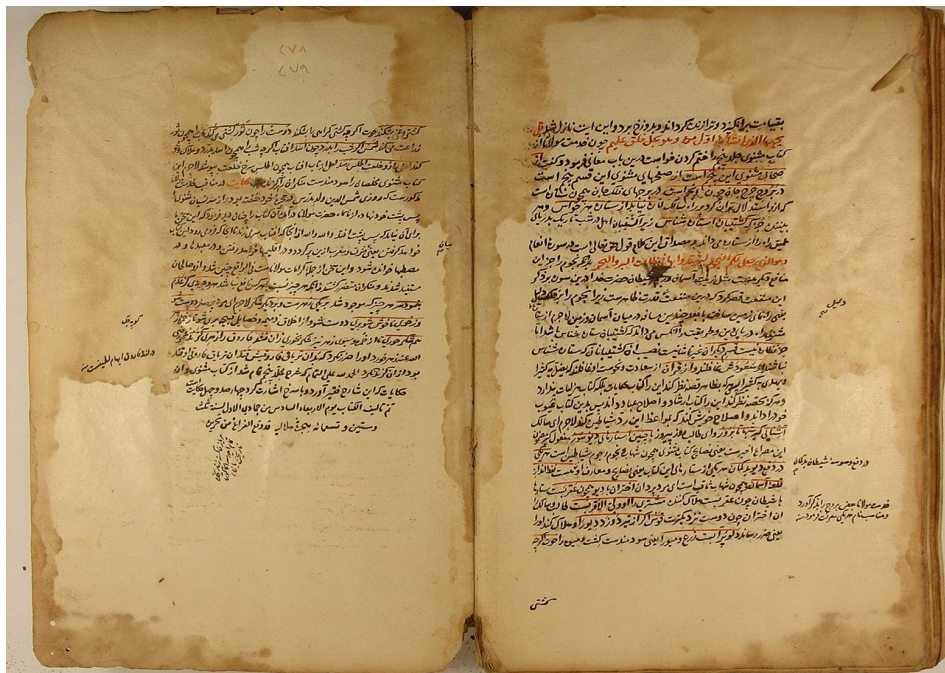
279a sayfasında bulunan ferağ kaydından anlaşıldığı üzere telifin bitiş tarihi 963 hicri (1556 miladi) senesidir: (Resim 3)

"تم تالیف الکتاب یوم الاربعاء السادس من جمادى الاول سنة ثلث و ستین و تسعمائه هجرى هلالیه قد وقع الفراغ من تحریره."

"Kitabın telifi Çarşamba günü, Cemâziyelevvel ayının altısı, hicri hilâlî dokuz yüz altmış üç yılında bitti; tahririnden ferağ hâsıl oldu."

(Resim 2)

(Resim 3)

1.2. İstanbul - Süleymâniye Kütüphanesi / Cârullah Koleksiyonu / No: 1714

Müstensih Adı: Hâfız Ahmed

İstinsah Tarihi ve Yeri: 965 hicri – 1558 miladi / İstanbul

Cildi ebru desenli mukavva, sade, tezyinsiz ve miklebsizdir. Cilt kenarlarına bordo renkte bir şerit yapıştırılmıştır. Şirazesı kısmen dağılmış, cilt ve bazı yerlerde yaprakların arası açılmıştır. Şirazenin açıldığı sayfalarda daha sonra restorasyon çalışmaları sırasında çıkarıldığı tahmin edilen bant izleri bulunmaktadır. Nüshanın restorasyonu yapılmış, kopan parçalar ve köşeler tamir edilmiştir.

Yaprakları sarımtırak ve mattır. Yaprakları özellikle ilk ve son sayfalar nemden etkilenmiş ve rutubet izleri vardır, ayrıca alt ve bazen üst kısımlarında haşere kemirme izleri gibi bazı delikler görünmektedir. Cilt ebadı 220×150 mm ve yazı ebadı 170×85 mm'dir. Varak sayısı 273 olup her sayfada 25 satır mevcuttur.

Yazı türü tâliktir. Metin siyah mürekkep ile yazılmıştır. Konu başlıkları, ayet ve hadisler ile hikâye ve beyit gibi belirginleştirmek istenen kelimeler surh mürekkep ile yazılmıştır. Mesnevî beyitlerinin üstü surh ile çizilmiştir. Bütün sayfalarda yazı ve derkenarların ölçüsü orantılı ve düzenlidir. Sayfalar cetvelsizdir. Ayet ve hadislerin hareketleri konulmamıştır. Reddâde kaydı mevcuttur.

Nüshanın haşiyesinde nadiren notlar vardır. Unutulup derkenarda yazılan metin parçaları ve kelimelerin azlığı dikkat çekmektedir. Bu sebepten dolayı müstensihın fazlasıyla dikkatli olduğu tahmin edilmektedir. Nadiren de olsa derkenarda yazılan metinden düşmüş ibarelerin yanlarında “صح” ibaresi mevcuttur. Müstensih önemli bulduğu bazı nüktelere denk geldiğinde derkenarda surh mürekkep ile “مطلب لازم” ve “مطلب نفیس در مساله اختیار” gibi notları düşmüştür. Haşiyedeki notlar genel itibarıyla müstensihe aittir ancak başka bir kişiye ait olduğu anlaşılan, daha çok tasavvufi nüktelere değinen ta'likat tarzı notlardır.

1a sayfasının üst tarafında haşerelerden koruma amacıyla yazılan “*Yâ Hafız, Yâ Kebikeç, Yâ Allah*” yazısı ve altında “*Beşinci cilttir*” ibaresi görülmektedir: (Resim 4)

"یا حفیظ، یا کبیکچ، یا اللہ" ، "جلد پنجم است."

1a sayfasının sol üst köşesinde alt alta yazılmış iki adet temellük kaydı mevcuttur. Birinci temellük kaydı kitabın hicri 1065 yılında İstanbul'da bulunan Mimar Acem Camii imamı olan Şeyh İsmail Efendi'ye ait olduğunu göstermektedir: (Resim 4)

"من نعم الله الجليل الجميل على عبده الحقير اسمعيل الواعظ في جامع معمار عجم غفر ذنوبه بفضله الجزيل في

"۱۰۶۵

"Celil ve cemil olan Allah'ın, hakîr kulu Mimar Acem Camii'nin vâizi İsmail'e (Allah bol ihsanıyla günahlarını affetsin) verdiği nimetlerdendir, 1065"

İkinci temellük kaydı, mülkiyetin Derviş Bekir Efendi isimli şahıstan Karabaş Nayî'ye geçtiğini göstermektedir: (Resim 4)

"تملك الفقير قره باش نايى ۱۱۵۳، عن يد درويش بكر افندى."

"Fakir Karabaş Nâyî 1153 tarihinde Derviş Bekir Efendi'nin elinden temellük etti,"

Ayrıca 273a sayfasında yani son sayfada yazı kısmının sonunda bir temellük kaydı daha mevcuttur. Temellük kaydı, temellükün Muhammed İzzetî adlı şahsa ait olduğunu gösteren tarihsiz bir nottur: (Resim 6)

"توكلى على خالقى، عبده محمد عزتى، لا يمسه الا المطهرون، عُفى عنه."

1a sayfasının alt tarafında İstanbul Mirzâzâde Camii imamlarından Silahşorzâde Ahmed Efendi'ye ait bir vakıf mührü mevcuttur: (Resim 4)

"وقف هذا الكتاب احمد افندى صلحشورزاده الامام السابق ميرزاده غفر لهما سنة ۱۱۷۳"

"Bu kitabı Mirzâzâde Camii eski imamı Ahmed Silahşorzâde Efendi (Allah onları mağfiret eylesin) vakfetti, 1173 senesi"

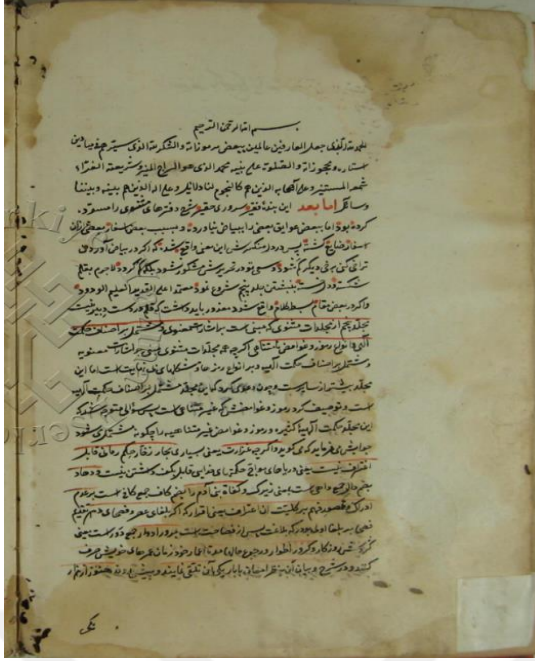
Aynı vakıf mührü 273a sayfasında yani son sayfada yazı kısmının bitiminde de görülmektedir. (Resim 6)

Nüshanın müteaddit yerlerinde sema kaydını gösteren "سماع" ibaresi derkenarda görünmektedir. Sema kaydına dayanarak mevcut nüshanın müellife okunduğu ve teyidinin alındığı anlaşılmaktadır.

Eserin Baş (1b): (Resim 5)

"بسم الله الرحمن الرحيم. الحمد لله الذى جعل العارفين عالمين ببعض مرموزاته. و الشكر لله الذى سيرهم فى

ميادين السابقين ..."

(Resim 4)

(Resim 5)

Eserin Sonu (273a): (Resim 6)

"... تم تأليف الكتاب يوم الأربعاء السادس من جمادى الأولى لسنة ثلث و ستين و تسعمائه بهجرة هلالیه. ..."

273a sayfasında nüshanın son cümlelerinden sonra ferağ kaydı mevcuttur. Ferağ kaydından nüshanın istinsah tarihi hicri 965 ve miladi 1558 yılı olup telifinden iki sene sonra ve müellifin hayatında İstanbul'da Hâfız Ahmet tarafından istinsah edildiği anlaşılmaktadır. (Resim 6)

"قد وقع الفراغ من تحرير شرح الجلد الخامس للمثنوی المولوی حامد لله تعالى و مصلياً على نبیّه محمد و آله فی القسطنطنیه حماها الله تعالى من كل الآفات و البلیّه علی يد حافظ احمد عفی عنه الصمد غفرالله ذنوبهما و ذنوب جمیع المسلمین بلطفه و کرمه فی يوم يجعل الولدان شییاً فی لیلة الثلاثاء فی اوایل ذالحجه سنه خمس و ستین و تسعمائه، تم."

"Mevlânâ'nın Mesnevî'sinin beşinci cildinin şerhinin yazılışından, Allah'a şükürler olsun ve peygamberi Muhammed ve ailesine salavat olsun, İstanbul'da (Allah onu bütün afetlerden ve belalardan korusun), Hâfız Ahmet'in eliyle (Samed olan Allah onu affetsin, çocukları ihtiyarlatacak o günde onun günahlarını ve bütün Müslümanların günahlarını lütuf ve keremi ile mağfiret eylesin) Salı gecesinde, Zilhicce ayının başlarında dokuz yüz altmış beş yılında ferağ hâsıl oldu, sona erdi."

(Resim 6)

1.3. Konya - Mevlânâ Müzesi Kütüphanesi / No: 2047

Müstensih Adı: Haydar bin Sinan

İstinsah Tarihi ve Yeri: 998 hicri – 1590 miladi / İstanbul

Cildi kırmızı kahverengi, cetvelli, ön ve arka taraf selbek şemseli, meşin cilt. Cilt mikleplidir ve miklep üzerinde şemse vardır. Cilt kısmen yıpranmış ve şirazesini tamir görmüştür. Cildin ön ve arkasının iç yüzü ebru kâğıdıyla kaplıdır. Nüsha nemden çok az etkilenmiş, iyi muhafaza edilmiş ve iyi durumdadır.

Yapraklarında noksan yoktur. Yaprakları hafif sarı renkli, aharlı ve parlaktır. Yırtık, yanık ve çürüme görünmemektedir. Müstensih tarafından özen ve zarafetle hazırlanmış, sayfa düzeni ve yazıların estetiğine dikkat edilmiş nefis bir nüshadır. Cilt ebadı 305×185 mm ve yazı ebadı 207×102 mm'dir. Varak sayısı 287'dir ve her sayfada 23 satır vardır.

Yazı türü tâlik ve mürekkep rengi siyahtır. Konu başlıkları, ayet ve hadisler, hikâye, beyit, kıta gibi kelimeler surh mürekkep ile yazılmıştır. Mesnevî beyitlerinin üstü surh ile çizilmiş, ayrıca her mısranın başında ve sonunda surh ile bir nokta konulmuştur. İlk iki sayfada altın yaldızlı cetvel çerçeve ve sade bir serlevha vardır.

Diğer sayfalar sade, tezyinsiz ve cetvelsizdir. Ayet ve hadisler nesihle yazılmıştır ve harekeleri konulmuştur. Reddâde kaydı mevcuttur.

Nüshanın haşiyesinde nadiren notlar vardır. Unutulmuş metin parçaları yazılmış ve yanlarında “مطلب لازم” ibaresi yazılmıştır. Derkenarda yer yer surh mürekkep ile “مطلب اهم” notları düşülmüştür. Derkenarda müstensih notu dışında Derviş Mahmut Mesnevî-hân (1011/1602)²³ imzasıyla az sayıda notlar vardır. Örneğin bu notta Sürûrî Efendi’nin bir kelimenin kökü konusunda hata yaptığına dair izahlar vardır:

"وصف ترکیبی است از لفظ خریدن به معنی اسم فاعل، برای قافیه به فتح خای باید خواندن. شارح مثنوی اعنی حضرت سروری، 'خَرِ با عیب' گوید اما خطا می کند. درویش محمود مثنوی خوان."

1a sayfasında bir vakıf kaydı ve bir mühür görülmektedir. Vakıf kaydından bu nüshanın Mevlânâ hazretlerinin türbesine vakfedildiği anlaşılmaktadır. Vakıf ibaresinden sonra Bakara Suresi’nin 181. ayeti yazılmıştır. Vakıf konusunda değişiklik yapılamayacağına telmihen işaret edildiği düşünülmektedir: (Resim 7)

"وقف شد برای خدای تعالی و تقدس در آستانه مولانا خداوندگار قدس سره."

“Allahu Teâlâ için ve Mevlânâ Hüdavendigâr’ın (kuddise sırruh) dergâhında kutsaması için vakfedildi.”

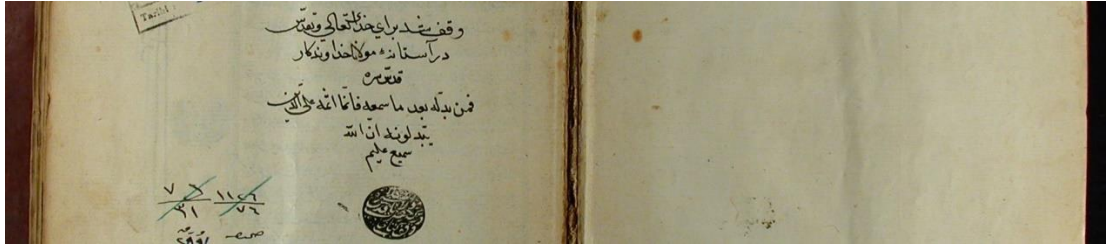
"فَمَنْ بَدَّلَهُ بَعْدَ مَا سَمِعَهُ فَإِنَّمَا إِثْمُهُ عَلَى الَّذِينَ يُبَدِّلُونَهُ إِنَّ اللَّهَ سَمِيعٌ عَلِيمٌ."

“Onu işittikten sonra kim değiştirirse, günahı yalnızca onu değiştirene ait olur. Allah her şeyi işitir, her şeyi bilir.”

1a sayfasının alt tarafında vakıf mührü mevcuttur. *“Hazret-i Mevlânâ (kuddise sırruhu’l-âlâ) dergâhının kütüphanesine vakfedildi”* ibaresinin yazıldığı bu mühür ilaveten eserin farklı sayfalarında da görülmektedir:

"وقف کتابخانه درگه حضرت مولانا قدس سره الاعلا"

²³ Sevâkıbu’l-Menâkıb kitabını tercüme eden sûfî. Bk: Ali Alparslan, “Abdülvehhâb es-Sâbûnî”, *DİA*, I, İstanbul 1988, s. 287.

(Resim 7)

Vakıf kaydına ilaveten “وقف مولوی” ibaresi ilk sayfadan başlamak üzere her on sayfada bir derkenarda birbirine benzer bir şekilde yazılmıştır.

Eserin Başı (1b): (Resim 8)

"الحمد لله الذي جعل العارفين عالمين ببعض مرموزاته . و الشكر لله الذي سيرهم في ميادين استاره و محجوراته..."

Eserin Sonu (287b): (Resim 9)

"... تم تأليف الكتاب يوم الأربعاء السادس من جمادى الاول سنة ثلث و ستين و تسعمائه بهجرة هلاله..."

287b sayfasında nüshanın son cümlesini müteakiben yazılan ferağ kaydından anlaşıldığı üzere bu nüsha hicri 998 yani miladi 1590 yılında İstanbul'da Haydar bin Sinan tarafından istinsah edilmiştir: (Resim 9)

"قد وقع الفراغ من تحرير شرح الجلد الخامس للمثنوى المولوى حامد لله تعالى و مصلياً على نبيّه محمد و آله في القسطنطينيه حماها الله عن الآفات كلّها و البليّه على يد حيدر بن سنان غفرالله لهما في اليوم الموعود و لجميع المسلمين . في يوم الاحد في اوایل شعبان المعظم سنه ثمان و تسعين و تسعماء . تمت."

“Mevlânâ’nın Mesnevî’sinin beşinci cildinin şerhinin yazılışından, Allah’a şükürler olsun ve peygamberi Muhammed ve ailesine salavat olsun, İstanbul’da (Allah onu bütün afetlerden ve belalardan korusun) Haydar bin Sinan’ın eliyle (Allah vaat edilen o günde onları ve bütün Müslümanları mağfiret eylesin). Pazar gününde Şa’banu’l-muazzam ayının başlarında dokuz yüz doksan sekiz yılında ferağ hâsıl oldu, sona erdi.”

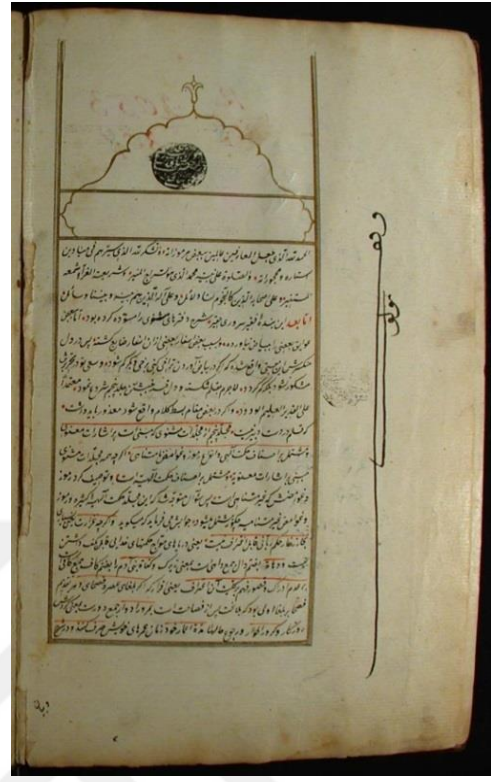
Nüshanın son yaprağının arka yüzünde bir beyit yazılıdır:

"پادشاهها من به درگاهت پناه آوردهام در حریم حضرتت روی سیاه آوردهام"

"چار چیز آورده (ام) شاهها که در گنج تو نیست نیستی و حاجت و عذر و گناه آوردهام"

(Resim 8)

(Resim 9)

1.4. İstanbul - Süleymanîye Kütüphanesi / Nâfiz Paşa Koleksiyonu / No: 566

Müstensih Adı: Ali bin Ahmet

İstinsah Tarihi ve Yeri: 1005 hicri – 1597 miladi / Konya

Cildi, üstü yeşil bez kaplıdır.²⁴ Köşeleri yıpranmış. Nüshanın dijital görüntüsüne dayanarak diğer özellikleri anlaşılmamaktadır fakat Mehmet Önder miklepli olduğunu yazar ve nüshayı şu şekilde tavsif eder: “Miklebli, şemseli, sırt kısmı ve kenarları meşin. Üstü yeşil bez kaplı cilt.”²⁵

Kitabın ön tarafında yaprakları kısmen nemden etkilenmiş ama son sayfalarındaki izlerden, su aldığı anlaşılmaktadır. Son sayfalarda ıslanma sebebiyle bazı yerlerde mürekkep dağılmıştır ancak okunmaz hâlde değildir. Bazı yapraklarda haşere

²⁴ Mehmet Önder ve diğer yazarlar tarafından hazırlanan “*Mevlânâ Bibliyografyası, Yazmalar*” kataloğunda bu nüsha ve aynı koleksiyona ait 560 demirbaş numaralarıyla kayıtlı diğer nüshanın cilt özelliği ters yazılmıştır. Bk: Mehmet Önder, *Mevlânâ Bibliyografyası*, II, Ankara 1974, s: 131-132

²⁵ Önder, *Mevlânâ Bibliyografyası*, II, s: 131

kemirme izleri görülmektedir. Yaprakları hafif sarımtırak ve mattır. Cilt ebadı 202×157 mm ve yazı ebadı 190×95 mm'dir. 278 yapraklı olup her sayfada 27 satır yazılmıştır.²⁶

Yazı türü tâliktir. Metin siyah mürekkep ile yazılmıştır ancak konu başlıkları, ayet ve hadisler, hikâye ve beyit gibi kelimeler surh mürekkep ile yazılmıştır. Mesnevî beyitlerinin üstü surh ile çizilmiş ve ayrıca her mısranın başında ve sonunda surh ile bir nokta konulmuştur.

Bütün sayfalarda metnin etrafında cetvel çizilmiştir. İlk iki sayfada surh ile çift çizgili cetvel ve diğer sayfalar da surh ile tek çizgili cetvel çizilmiştir. İlk sayfada sade ve içi boş bir serlevha vardır. Ayet ve hadisler nesihle yazılmıştır ve genelde harekesizdir. Reddâde kaydı mevcuttur.

Nüshanın haşiyesinde nadiren notlar bulunmaktadır. Bu notlar, az sayıda olsa da unutulmuş metin parçaları ve yer yer surh mürekkep ile yazılmış, önemli konu anlamında “مطلب لازم” ve “مطلب اهم” kelimelerinden ibarettir.

1a sayfasının üst tarafında, ortada 5. cilt anlamına gelen “الجلد الخامس” ibaresi mevcuttur. Sayfanın ortasından vakıf kaydını içeren bir ibare ve bir adet mühür yer almaktadır. Vakıf tarafından yazılan vakıf notu isimsiz ve tarihsizdir. Mühür silik olup okunamamaktadır: (Resim 10)

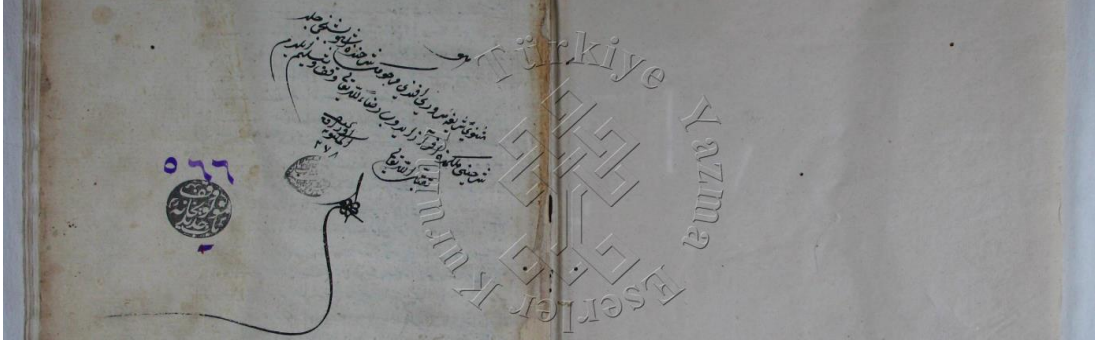
"هو، مثنوی شریفه سروری افندی مرحومك شرحندن اشبو بشنجی جلد شرحینی ملکمدن افراز ایدوب رضاء لله تعالی وقف و تسلیم ایلدیم، تقبل الله تعالی، المکتوبه اوراق تالیف ۲۷۸."

"Hû, Mesnevî-i Şerîfe-i Sürûrî Efendi merhumun şerhinden işbu beşinci cilt şerhini mülkümden ifrâz edip rızaen lillahi te'âla vakıf ve teslim eyledim, tekabbela'llahu te'âla, el-Mektubetu evrâk telif 278."

1a sayfasında ayrıca “Vakf-ı Mevlevîhâne-i Bâb-ı Cedîd” yazılı bir vakıf mührü mevcuttur. Bu mühür eserin farklı sayfalarında da görülmektedir:

"وقف مولیخانه باب جدید."

²⁶ Süleymaniye Kütüphanesi nüsha bilgilerinde ve *Mevlânâ Bibliyografyası*, yazmalar kataloğunda yaprak sayısı “217” olarak yanlış yazılmıştır. Bk: Önder, *Mevlânâ Bibliyografyası*, II, s: 132

(Resim 10)

278b sayfasında yani son sayfanın alt tarafında “Yeni Kapı Mevlevihâne’sine vakfedildi” ibaresi mevcuttur. Bâb-1 Cedîd isminin Türkçeye çevrilerek yazıldığı anlaşılmaktadır:

"وقف به مولیخانہ یکی قپو."

Eserin Başı (1b): (Resim 11)

"الحمد لله الذى جعل العارفين عالمين ببعض مرموزاته و الشكر لله الذى سيرهم فى ميادين أسناره و محجوراته..."

Eserin Sonu (278b): (Resim 12)

"... تم تالیف الكتاب يوم الاربعاء السادس من شهر جمادى الاول سنة ثلث و ستين و تسعمائه بهجرة نبویه..."

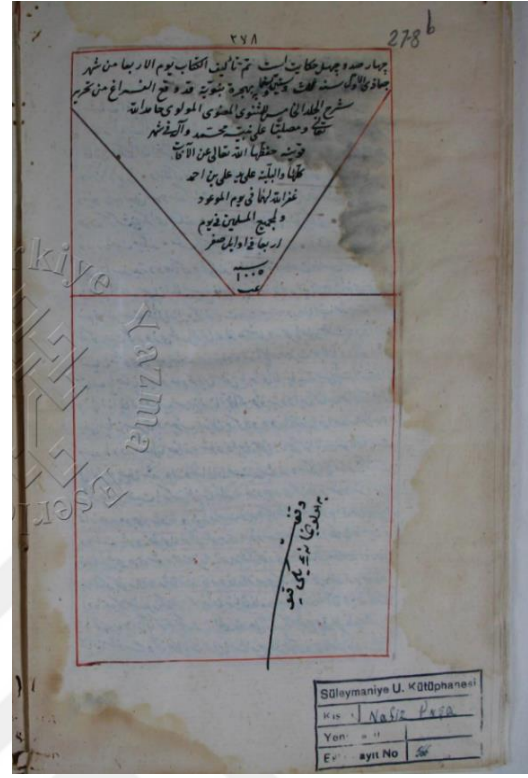
278b sayfasında nüshanın son cümlesinden sonra yazılan ferağ kaydından bu nüshanın, Ali bin Ahmet’in eliyle, Konya şehrinde 1005 yılında istinsah edildiği anlaşılmaktadır: (Resim 12)

"قد وقع الفراغ من تحرير الجلد الخامس للمثنوى المولى حامد لله تعالى و مصلياً على نبیه و آله فى شهر قونیه حفظها الله تعالى عن الآفات کلها و البلیه على يد على بن احمد غفرالله لهما فى يوم الموعود و لجميع المسلمين فى يوم اربعاء فى اوایل صفر سنه ١٠٠٥، تَمَّتْ"

“Mevlânâ’nın Mesnevî’sinin beşinci cildinin şerhinin yazımından, Allah’a şükürler olsun ve peygamberi Muhammed ve ailesine salavat olsun, Konya şehrinde (Allah onu bütün afetlerden ve belalardan korusun), Ali bin Ahmet’in eliyle (Allah, vaat edilen o günde onları ve bütün Müslümanları mağfiret eylesin) Çarşamba gününde Safer Ayı’nın başlarında bin beş yılında ferağ hâsıl oldu, sona erdi.”

(Resim 11)

(Resim 12)

1.5. İstanbul - Süleymâniye Kütüphanesi / Ayasofya Koleksiyonu / No: 1928

Müstensih Adı: Mevlavî bin Osman

İstinsah Tarihi ve Yeri: 1008 hicri – 1597 miladi / Konya

Cildi koyu kahverengidir ve iç yüzü ebru kâğıdıyla kaplıdır. Cildin görüntüsü nüshanın dijital kayıtlarında mevcut olmadığından dolayı onunla ilgili daha fazla bilgiye ulaşılamamıştır. Yapraklarında hiçbir şekilde rutubet, yırtık ve haşere kemirmesi gibi hasar izleri görünmemektedir. İyi muhafaza edilmiş, çok temiz ve iyi durumdadır. Yaprakları hafif sarımtırak ve mattır. Cilt ebadı 255×153 mm ve yazı ebadı 188×99 mm'dir. Varak sayısı 209 olup her sayfada 27 satır yazılmıştır.

Yazı türü nesihdir. Mürekkep rengi siyah olup konu başlıkları, ayet ve hadisler, hikâye, beyit, mısra gibi belirginleştirmek istenen kelimeler surh mürekkep ile yazılmıştır. Mesnevî beyitlerinin üstü surh ile çizilmiş ayrıca her mısranın iki tarafına virgül koyulmuştur.

İlk iki sayfada surh, çift çizgili cetvel çerçeve vardır. İlk sayfada sade iki çizgiyle yazısız serlevha vardır. Diğer bütün sayfalar surh tek çizgili cetvellidir. Ayet ve hadislerin harekeleri genelde konulmamıştır. Reddâde kaydı mevcuttur.

Nüshanın haşiyesinde nadiren notlar mevcuttur. Derkenarlarda unutulmuş metin parçaları yazılmış ve yanlarında “صح” ibaresi yazılmıştır ve bazı sayfalarda surh mürekkep ile “مطلب لازم” ve “مطلب اهم” notları düşülmüştür. Ayrıca yazı benzerliğinden dolayı müstensih notu olduğu anlaşılan ve Sürûrî Efendi’ye cevaben yazılmış az sayıda bazı notlar vardır.

Zahriye sayfasının sol üst köşesinde yazılan “اسمعیل افندی شرح مثنوی سروری” ibaresinden, kitabın bir zamanlar İsmail Efendi isimli şahsın mülkiyetinde olduğu tahmin edilmektedir.

1a sayfasında kitabın adı, vakıf kaydı ve iki adet mühür mevcuttur. Sayfanın üst tarafında kırmızı ile çizilmiş, ucu aşağıya bakan bir üçgenin içinde kitabın ismi yazılmaktadır: (Resim 13)

"الجلد الخامس من شرح المثنوي المعنوی المولوی قدس سره. تم"

1a sayfasının ortasında bulunan vakıf kaydından bu nüshanın Sultan I. Mahmud tarafından Haremeyn yani Mekke ve Medine Evkâf Nezâretine vakfedildiği anlaşılmaktadır. Sultan I. Mahmud’un padişahlığı döneminde vakfedildiğine göre 1730-1754 yılları arasında vakfedilmiştir. Vakıf kaydını tahrir eden zat, Haremeyn Evkâf Nezâreti Müfettişi Ahmed Şeyhzâde Efendi’dir. Yazının kâtibi olarak kendi ismini en sonda yazmış ve mührünü de yazının sonunda basmıştır.

Vakıf kaydı Arapça, celî tâlik hattıyla noktasız biçimde yazılmıştır: (Resim 13)

"قد وقف هذه النسخة الجميله سلطان الاعظم و الخاقان المعظم مالک البرین و البحرين خادم الحرمين الشريفين السلطان بن السلطان الغازی محمود خان وفقاً صحيحاً شرعياً لمن طالع و استرشد و ائاب و استسعد خلد الله ملكه الامجد حرره الفقير احمد شيخ زاده المفتش اوقاف الحرمين الشريفين غفر لهما."

“İşbu güzel nüshayı yüce sultan ve ulu hakan, karalar ve denizlerin maliki, hâdimü’l-Haremeyni’ş-şerîfeyn, sultanoğlu sultan Gazi Mahmud Hân (Allah padişahlığını daim kılsın) sahih ve şer’i bir vakıf olarak, okuyanlar, yolunu bulanlar, hak edenler

ve kabiliyeti olanlar için vakfetti,. Bunu Haremeyni's-şerifeyn Evkafının müfettişi fakir Ahmed Şeyhzâde (Allah onları mağfiret eylesin) tahrir etti.

Vakıf kaydının sonunda mevcut olan “Ya Rabbi Ahmed senden tevfiğ talep eder” ibareli mührün, tahrir eden Ahmed Şeyhzâde Efendi'ye ait olduğu anlaşılmaktadır: (Resim 13)

"يا رب از تو توفیق طلب کند احمد."

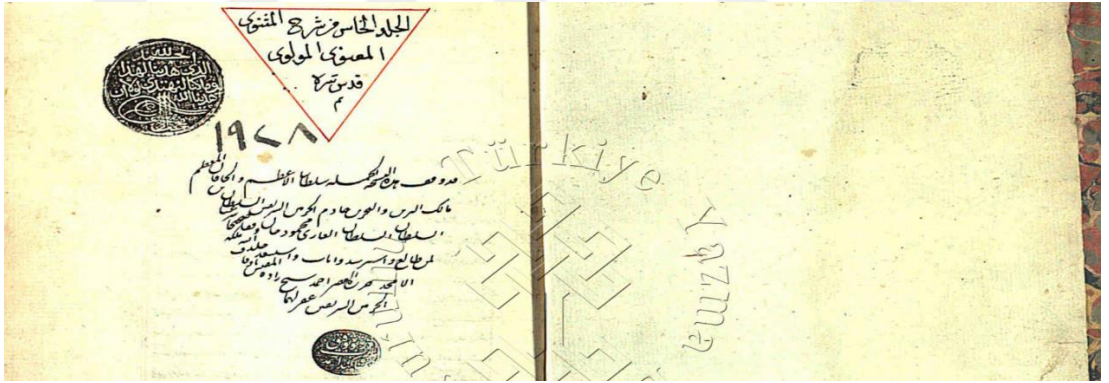
Vakıf yazısının üstünde Sultan I. Mahmud'un tuğrasını taşıyan özel vakıf mührü görülmektedir. Mührün ibaresi A'râf Suresi'nin 43. ayetidir: (Resim 13)

"الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي هَدَانَا لِهَذَا وَمَا كُنَّا لِنَهْتَدِيَ لَوْلَا أَنْ هَدَانَا اللَّهُ"

"Bizi bu nimete kavuşturan Allah'a hamdolsun! Allah bize bahşetmeseydi biz kendiliğimizden elde edemezdik."²⁷

Mührün alt kısmında Sultan I. Mahmud'un tuğrası “Mahmud Hân bin Mustafa vakfı” ibaresiyle yer almaktadır:²⁸

"محمود خان بن مصطفى وقفی"

(Resim 13)

Eserin Başı (1b): (Resim 14)

"الحمد لله الذي جعل العارفين عالمين ببعض مرموزاته. و الشكر لله الذي سيرهم في ميادين استاره و محجوراته."

Eserin Sonu (209b): (Resim 15)

²⁷ <https://kuran.diyaret.gov.tr/tefsir/A'râf-suresi/997/43-ayet-tefsiri>

²⁸ Bk: Abdülkadir Özcan, Mahmud I, *DİA*, XXVII, Ankara 2003, s: 350

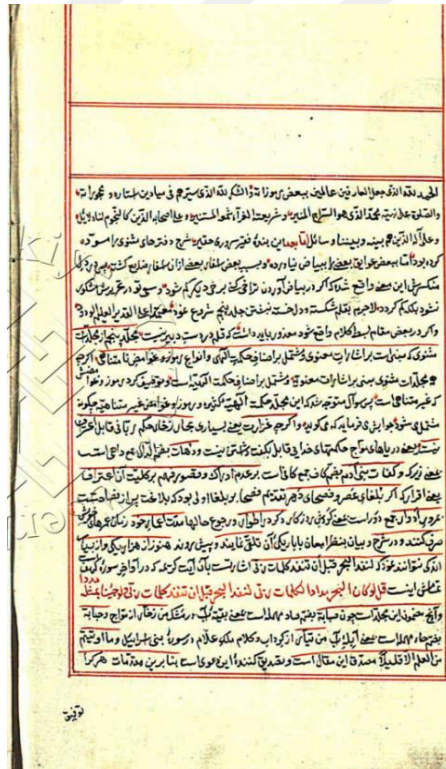
"... الحمد لله على التمام که شرح مجلد پنجم تمام شد از کتاب مثنوی و آن حکایات که این شارح فقیر آورد و با سرخ اشارت کرد چهارصد و چهل حکایت است..."

209b sayfasının sonunda bulunan ferağ kaydından bu nüshanın, Mevlevî bin Osman'ın eliyle, Konya'da 1008 yılında istinsah edildiği anlaşılmaktadır: (Resim 15)

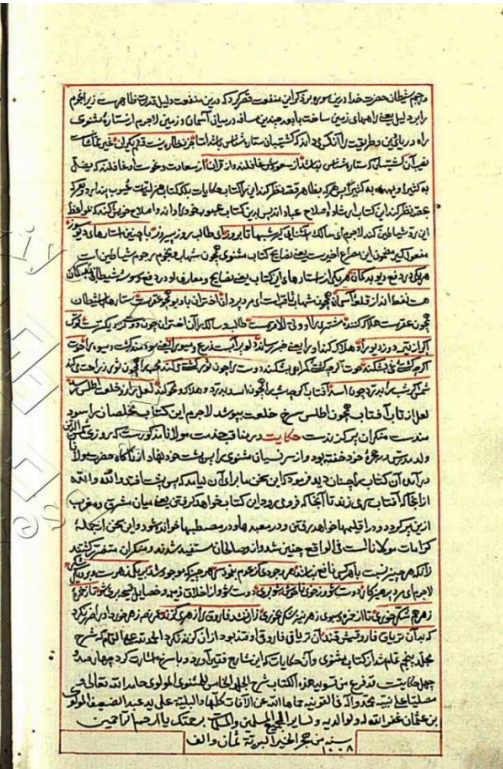
"قد فرغ من تسويد هذه (١) الكتاب شرح الجلد الخامس للمثنوی المولوی حامد لله تعالى و مصلياً على نبيه محمد و آله في القونیه حماها الله عن الآفات كلها و البليّه على يد عبدالضعيف المولوی بن عثمان غفر الله له و لوالديه و

لساير الجميع المسلمين و المسلمات برحمتك يا ارحم الراحمين. سنه من هجر الخیر البریه ثمان و الف ١٠٠٨."

"Mevlânâ'nın Mesnevî'sinin işbu beşinci cildinin şerhinin yazımından, Allah'a şükürler olsun ve peygamberi Muhammed ve ailesine salavat olsun, Konya'da (Allah onu bütün afetlerden ve belalardan korusun), zayıf kulu Mevlevî bin Osman'ın eliyle (Allah onu ve ebeveynini ve bütün kadın ve erkek Müslümanları mağfiret eylesin, rahmetinin hakkı için ey merhametlilerin en merhametlisi) Hayrul-Beriyye'nin hicretinin bin sekiz yılında ferağ hâsıl oldu."

(Resim 14)

(Resim 15)

1.6. İstanbul - Süleymânîye Kütüphanesi / Nâfiz Paşa Koleksiyonu / No: 560

Müstensih Adı: Meçhul

İstinsah Tarihi ve Yeri: 1009 hicri – 1600 miladi / Konya

Ferağ kaydı, zahriye ve derkenarlar dâhil kitabın başı ve sonu incelenmiştir fakat müstensih bilgisine ulaşamamıştır.

Cildi tirşe kaplı, mukavvadır. Yapraklarında hiçbir rutubet izi, çürüme ve yırtılma yoktur, iyi muhafaza edilmiş ve iyi durumdadır. Yaprakları sarımtırak ve mattır. Müstensih tarafından özen ve zarafetle hazırlanmış, sayfa düzeni ve yazıların estetiğine dikkat edilmiş nefis bir nüshadır. Cilt ebadı 255×150 mm ve yazı ebadı 195×88 mm'dir. Varak sayısı 239 ve satır sayısı 27'dir.

Yazı türü tâlik, mürekkep rengi siyahtır. Konu başlıkları, hikâye, beyit ve kıta gibi kelimeler surh mürekkep ile yazılmıştır. Mesnevî beyitlerinin üstü surh ile çizilmiştir. Surh mürekkep bu eserin diğer nüshalarına nazaran daha az kullanılmış ve sadece bazı cümleler surh ile yazılmıştır.

İlk iki sayfa yani 1b ve 2a sayfalarında altın, surh ve mavi renklerden oluşan çok çizgili bir cetvel çerçeve vardır. Diğer sayfalarda sade surh ile çizilmiş cetvel vardır. 1b sayfasında sade bir çizim ile dikdörtgen, iki yanı dalbor şekilli, içi boş, yazısız, tezyinsiz serlevha vardır. Ayet ve hadislerin harekeleri konulmamıştır. Reddâde kaydı mevcuttur.

Nüshanın haşiyesinde nadiren notlar vardır. Derkenarda az sayıda olsa da unutulmuş metin parçaları yazılmış ve yer yer surh mürekkep ile “مطلب لازم” ve “مطلب اهم” notları düşülmüştür.

1a sayfasının üst tarafında surh ile çizilmiş bir ters üçgenin içinde “الجلد الخامس من” ibaresiyle eserin ismi yazılıdır. Sayfanın ortasından vakıf kaydını içeren “Bâb-ı Cedîd Mevlevîhâne'sine vakfedildi” ibaresi yer almaktadır. Altında aynı ibareyi taşıyan bir mühür vardır bu mühür ayrıca eserin farklı sayfalarında da görülmektedir: (Resim 16)

"وقف مولیخانۀ باب جدید."

(Resim 16)

Nüshanın arka tarafında 237b sayfasında vakfa dair bir kayıt daha mevcuttur. Bu kayıttan vâkıfın, Osmanlı sarayı yeniçerilerinin başkâtibi Ali Efendi isimli bir kişi olduğu anlaşılmaktadır: (Resim 17)

"عن وقف علی افندی سرکاتب سابق اوچاق یکچیچریان درگاه عالیشان."

"Dergâh-ı Âlişân Yeniçeri Ocağı eski serkâtibi Ali Efendi'nin vakfıdır"

(Resim 17)

Eserin Başı (1b): (Resim 18)

"بسم الله الرحمن الرحيم، الحمد لله الذي جعل العارفين عالمين ببعض مرموزاته. و الشكر لله الذي سيرهم..."

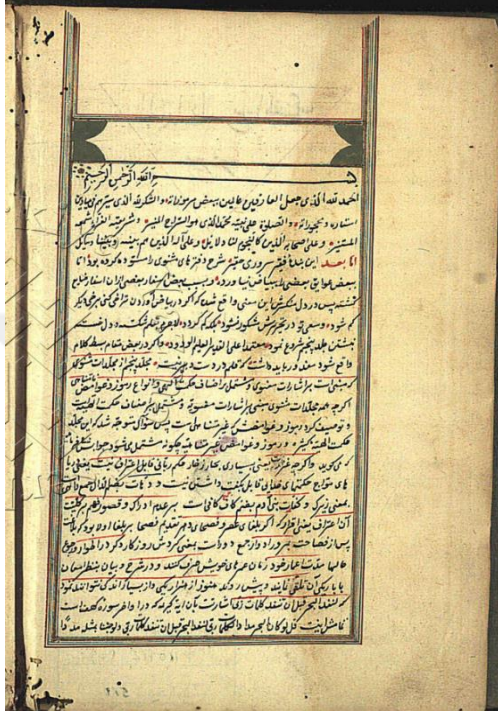
Eserin Sonu (237a): (Resim 19)

"... الحمد لله على التمام که شرح مجلد پنجم تمام شد از کتاب مثنوی و آن حکایات که این شارح فقیر آورد با سرخ اشارت کرد چهارصد و چهل حکایت است..."

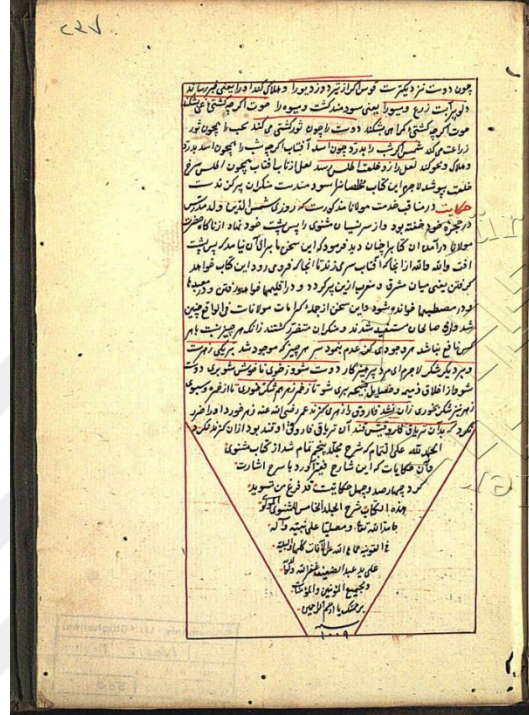
Ferağ kaydı 237a sayfasında yazılmış olup bu nüshanın 1009 yılında Konya'da istinsah edildiği bilgisini içermektedir. Müstensihin adı ferağ kaydında yazılmamıştır: (Resim 19)

"قد فرغ من تسويد هذه الكتاب شرح الجلد الخامس للمثنوى المولوى حامد لله تعالى و مصلياً على نبيه و آله فى القونيه حماها الله عن الآفات كلها و البليّه. على يد عبدالضعيف غفرالله و لوالديه و لجميع المؤمنين و المؤمنات برحمتك يا ارحم الراحمين. سنه ١٠٠٩."

“Mevlânâ'nın Mesnevî'sinin beşinci cildinin işbu şerhinin yazımından, Allah'a şükürler olsun ve peygamberi Muhammed ve ailesine salavat olsun, Konya'da (Allah onu bütün afetlerden ve belalardan korusun), zayıf kulunun eliyle (Allah onu ve ebeveynini ve bütün mümin ve mümineleri mağfiret eylesin, rahmetinin hakkı için ey merhametlilerin en merhametlisi) ferağ hâsıl oldu, bin dokuz yılında.”

(Resim 18)

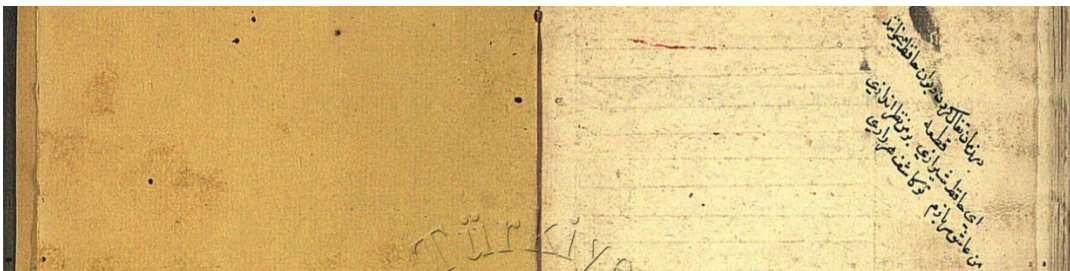

(Resim 19)

Nüşhanın son yaprağının arka yüzünde, 238b sayfasında bir fevâid kaydı mevcuttur. Hâfız-i Şirâzi Divanı fal bakma niyeti ile açılacağı zaman okunan bir beyit not edilmiştir: (Resim 20)

"در زمان تفال کردن دیوان حافظ می خوانند، قطعه:

ای حافظ شیرازی بر من نظر اندازی من عاشق سر بازم تو کاشف هر رازی

(Resim 20)

1.7. Konya - Mevlânâ Müzesi Kütüphanesi / No: 2058

Müstensih Adı: Derviş Muhammed bin Mustafa

İstinsah Tarihi ve Yeri: 1027 hicri – 1618 miladi / Konya

Cildi miklepli, ortası selbek şemseli ve miklep üzerinde selbek vardır. Kenarları çift cetvelli, miklebi ve cetvelleri altın yaldızla bezenmiş ancak altın rengi genelde silinmiş ve yaldızları solmuş ve cilt kısmen yıpranmıştır. Orta kısmı açık kahverengi ve pervazları, sırtı, sertabı, orta şemsenin içi ve miklep kısmı koyu kahverengi deridir. Cildin ön ve arkasının iç yüzü ebru kâğıdıyla kaplıdır. Kapak arkasına ebrulu kâğıt yapıştırılmıştır.

Yapraklarının üst tarafında görünen hafif rutubet ve su izlerinden dolayı kitabın, üst tarafından su almış olabileceği düşünülmektedir. Yaprakları hafif sarı renkli ve aharlıdır. İlk iki sayfa yani 1b ve 2a sayfaları altın ve surh ile üç sıra hâlinde çift cetvellidir. Diğer bütün sayfalarda yazı kısmı etrafında tek surh cetvel vardır. İlk sayfanın sade düz çizgiden oluşan dikdörtgen serlevhası vardır ve serlevha boştur. Cilt ebadı 285×175 mm ve sayfa ebadı 216×107 mm'dir. Varak sayısı 235 ve satır sayısı 30'dur.

Yazı türü nesihdir. Metin siyah mürekkep ile yazılmıştır fakat konu başlıkları yeşil ve surh mürekkep ile yazılmıştır. Ayrıca nadiren mavi renk mürekkep kullanıldığı tespit edilmiştir. Ayet ve hadisler, hikâye, beyit ve kıta gibi kelimeler genelde surh ve bazen yeşil mürekkep ile yazılmıştır.

Mesnevî beyitlerinin üstü surh ve bazı yerlerde yeşil ile çizilmiştir. Bu çizgiler mısranın iki yanına konulan virgüller ile birleşerek mısraları içine almaktadır. Ayet ve hadisler harekelidir. Reddâde kaydı mevcuttur.

Nüshanın haşiyesinde bulunan notlar, yanında “صح” ibaresiyle unutulmuş metin parçaları, müstensih'in yazısıyla bazı kelimelerin anlamları, ayetler, hadisler ve ilaveler, müstensih notu olmadığı anlaşılan iri bir yazıyla ayetler ve açıklamalardan ibarettir. Derkenarlarda ayetlerin hangi sureye ait olduğu surhla yazılmıştır. Derkenarlarda genelde sahih kitaplardan hadisler görülmektedir. Ayrıca “bazı ayetler Tafsir-i Abu'l-Lat'ten, Calâlayn'den hâşiyelenmiştir.”²⁹

²⁹ Abdalbâki Gölpınarlı, *Mevlana Müzesi Yazmalar Kataloğu*, II, Ankara 1971, s: 123

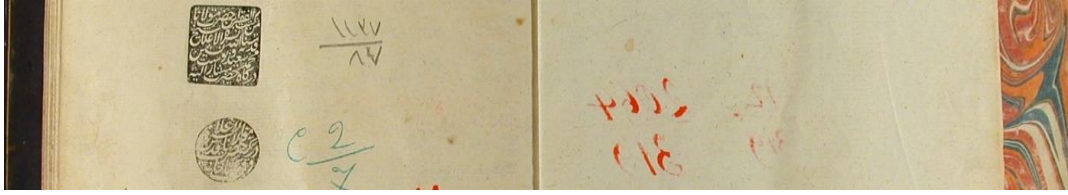
1a sayfasında biri temellük ve diğeri vakıf olmak üzere iki adet mühür mevcuttur. Temellük bilgisini içeren kare şeklindeki mührün yazısından nüshanın, Mevlânâ Dergâhı postnişinlerinden ve Mevlânâ hazretlerinin soyundan gelen Mehmed Saîd Hemdem (1222-1275/ 1807-1859)³⁰ hazretlerine ait olduğu anlaşılmaktadır: (Resim 21)

"مِنْ كُتُبِ الْفَقِيرِ ابْنِ حَضْرَتِ مَوْلَانَا قَدَّسَنَا اللَّهُ بِسِرِّهِ الْأَعْلَى، شَيْخِ مُحَمَّدٍ سَعِيدٍ وَ پُوسْتِ نَشِينِ دَرْگَاهِ حَضْرَتِ
مِشَارَالِيهِ."

"Mevlânâ hazretlerinin (kaddesanallahu bisırrihi 'l-âlâ) evladı ve dergâh-ı hazreti muşarunileyhin postnişini, fakir Şeyh Mehmed Saîd'in kitaplarındandır"

Aynı sayfada bulunan ve vakıf kaydını içeren beyzi şeklinde bir mühür, bu nüshanın Mevlânâ hazretleri dergâhının kütüphanesine vakfedildiğini göstermektedir: (Resim 21)

"وقف کتابخانه درگه حضرت مولانا قدس سره الاعلا"

(Resim 21)

Eserin Başı (1b): (Resim 22)

"الحمد لله الذي جعل العارفين عالمين ببعض مرموزاته. و الشكر لله الذي سيرهم في ميادين أستاذه و محجوراته..."

Eserin Sonu (287b): (Resim 23)

"... تم تنميق شرح الكتاب يوم الاربعاء السادس من جمادى الاول لسنة ثلث و ستين و تسعمائه بهجرة هلاله..."

287b sayfasında yazılmış olan ferağ kaydından, müstensihi Derviş Muhammed bin Mustafa'nın bu eseri 1027'de Konya'da tahrir ettiği bilgisine ulaşılmaktadır: (Resim 23)

³⁰ bk. Yakup Şafak, "Mehmed Said Hemdem Çelebi'nin Hazırladığı Konya Mevlâna Dergâhı Postnişinleri Listesi", *Nüsha*, Sayı 43, Ankara 2016, s. 160.

"قد وقع الفراغ من تحرير شرح الجلد الخامس للمثنوى المولوى حامداً لله تعالى و مصليةً على نبيه محمد وآله اجمعين الطيبين فى البلدة القونية المحمية حماها الله عن الافات كلها و البليّة على يد العبد الضعيف النحيف محتاج الى رحمة رب اللطيف درويش محمد بن مصطفى غفرالله لهما فى اليوم الجزا و لجميع المسلمين اجمعين. فى يوم العاشر من شهر جمادى الآخر لسنة سبع و عشرين و الف من الهجرة النبوية عليه افضل التحية."

"Mevlânâ'nın Mesnevî'sinin beşinci cildinin şerhinin tahririnden, Allah'a şükürler olsun ve peygamberi Muhammed ve pak ailesine salavat olsun, korunmuş olan Konya şehrinde (Allah onu bütün afetlerden ve belalardan korusun), latif Rabb'inin rahmetine muhtaç zayıf ve nahif kulu Derviş Muhammed bin Mustafa'nın eliyle (Allah onu ve bütün kadın ve erkek Müslümanları kıyamet gününde mağfiret eylesin), cemâziyelâhîr ayının onuncu günü, hicret-i nebeviyenin (aleyhi efdalu't-tahiyye) bin yirmi yedinci yılında ferağ hâsıl oldu."

Müstensih, Arapça olarak yazdığı ferağ kaydının sonunda, tarih ve yer bilgisinden sonra yazıyı Farsça bir beyit ile tamamlamaktadır:

"الهی بیامرز آن بنده را، که خواند دعا نویسنده را، تَمَّ"

"Ya ilahi! Yazara dua eden kulunu bağışla! Bitti."

(Resim 22)

(Resim 23)

1.8. Konya - Mevlânâ Müzesi Kütüphanesi / No: 2054

Müstensih Adı: Meçhul

İstinsah Tarihi ve Yeri: Meçhul / İstanbul

Ferağ kaydı, zahriye ve derkenarlar dâhil kitabın başı ve sonu incelenmiştir fakat müstensih adı ve istinsah tarihi bilgilerine ulaşılamamıştır.

Cildi yıpranmış, fındık kahverengi deri ve mikleplidir. Ön ve arka kapağın ortası ve miklebin üzeri ebru kâğıdıyla kaplanmış ve zamanla kenarları soyulmuştur. Ebru kâğıdının soyulduğu yerler ve sertap kısmının altında deri olduğu anlaşılmaktadır.

Yaprakları nemden etkilenmiş, rutubet izleri görünmektedir. Rutubet izlerinden, kitabın ıslanmış olabileceği de tahmin edilmektedir. Rutubetten dolayı bazı yerlerde yazıların mürekkebi dağılmış ve okunmaz hâle gelmiştir.

Yaprakları hafif sarı renkli ve mattır. Nüshanın restorasyonu yapılmış ve kopmuş bazı parçalar ve köşeler Japon kâğıdıyla tamamlanarak tamir edilmiştir.

Cilt ebadı 215×150 mm olup genel olarak takribî 30 cm olan aynı eserin, diğer nüshalara göre daha küçük olduğundan cep boyu bir kitap olduğu söylenebilir. Sayfa ebadının ilk sayfalarda 185×125 mm fakat diğer sayfalarda başka başka olduğu ve haşiye boşluklarına riayet edilmeden düzensiz yazıldığı görülmektedir.

Varak sayısı 211 olup her sayfada mevcut satır sayısı, haşiye boşluklarının farklı ve yazı ebadının bazı sayfalarda çok büyük ve bazı sayfalarda küçük olmasından dolayı 20 ila 35 arası değişkendir.

Yazı türü kötü nesihdir. Mürekkep rengi metin için siyahtır ama konu başlıkları, ayet ve hadisler, hikâye, beyit ve kıta gibi kelimeler surh mürekkep ile yazılmıştır. Mesnevî beyitlerinin üstü genelde surh ile ve bazen özensiz davranılarak siyah mürekkep ile çizilmiştir.

Sayfalar sade, tezyinsiz ve cetvelsizdir. Reddâde kaydı mevcuttur. Nüshanın haşiyesinde nadiren notlar vardır. Derkenarlarda unutulmuş metin parçaları ve kelimeler ve yanlarında “صح” ibaresi yazılmıştır, ayrıca birkaç yerde kelimenin anlamı gibi bilgi notları mevcuttur.

El yazısı kimi yerlerde değişmekte olduğundan birden fazla kişi tarafından tahrir edildiği aşikârdır. Yazı, bazı yerlerde kötü ve okunaksızdır. Ayrıca çok sayıda yazım yanlış ve harf hatasından dolayı, üstatlarının isteği üzerine, Farsçaya pek hâkim olmayan medrese talebelerinin meşk etmiş olabilecekleri akla gelmektedir. Satırlar düz bir çizgi üzerinde olmayıp kimi yerde aşağıya eğik yazılmıştır. Gölpınarlı'nın tabiriyle “müsvedde hâlinde bir nüsha”³¹ olduğu söylenebilir.

Nüsha baştan noksandır. Müellif nüshası olan Gazi Hüsrev Bey Kütüphanesinde 3769 demirbaş numarasıyla kayıtlı nüsha ile karşılaştırıldığında eksiklikler şu şekilde tespit edilmiştir:

- Şârihin mukaddimesi, Mesnevî mukaddimesinin şerhi, Mesnevî başlangıç bölümü şerhi ve şerhin surh ile yazılı 5 başlığın tamamı eksiktir.
- Müellif nüshasının 15. varak “a” yüzünde bulunan altıncı surh başlık olan
"بیان آنکه نماز و روزه و همه چیزهای برونی گواهی هاست بر نور اندرونی"
başlığının baştan 14 beyti tamamen eksiktir.
- Müellif nüshasının 16. varak “b” yüzünde yer alan on beşinci beyit olan:
"کوشش را شسته حق زین اختلاط، غسل داده رحمت او زین خیاط"
beytinin şerhinde, yine surh ile yazılmış “حکایت” ibaresinden önceki cümleler ve sonraki birkaç satır eksiktir. Nüsha bu bölümden ve
"و قابل التوب آن است از کسی که گوید لا اله الا الله شدید العقاب آن است آن کس را گوید..."
ibaresiyle başlamıştır.³²

Zahriye sayfasının üst tarafında “شرح مثنوی شریف سروری جلد خامس” ibaresiyle eserin ismi yazılmıştır.

1a sayfasında mevcut olan vakıf kaydından kitabın, 1264 yılında Hazreti Mevlânâ dergâhının şeyhi Mehmet Saîd Postnişin Efendi tarafından, dışarıya çıkarılmamak şartıyla türbe-i şerifeye vakfedildiği anlaşılmaktadır: (Resim 24)

³¹ Gölpınarlı, *Mevlana Müzesi Yazmalar Kataloğu*, II, s: 120

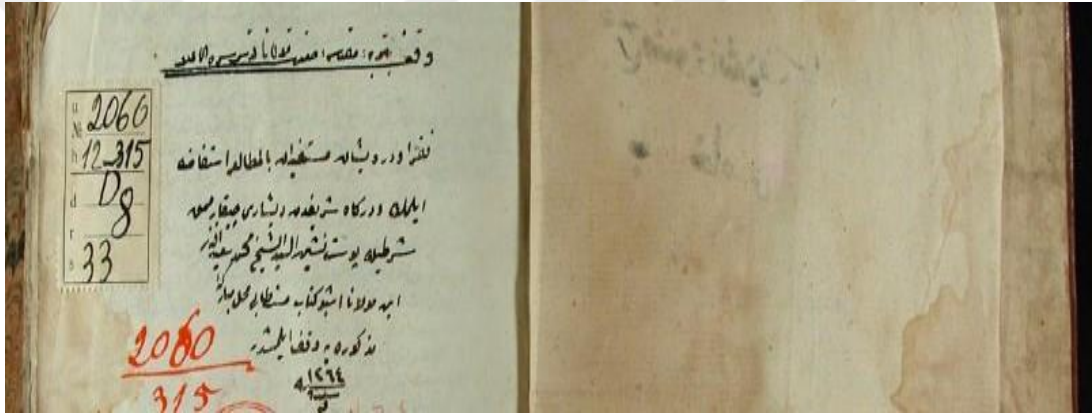
³² Gölpınarlı'nın tespiti de bu yöndedir: “*Kaşf al-abyat*’lı *Mathnavi*’ye göre 433. sayfanın 19. satrındaki 2.beyte kadar dört buçuk sahife, yani başlangıçtan sonra beş surh ve altıncı surh olan “در بیان آنکه اعمال ظاهر” den 15 beyit yok.”; Bk: Gölpınarlı, *Mevlânâ Müzesi Yazmalar Kataloğu*, II, s: 120

"وقف به تربة مقدسه حضرت مولانا قدس سره الاعلا."

"Mevlânâ Hazretleri (kuddise sirruhu'l-â'lâ) türbe-i mukaddesesine vakfedildi"

"فقرا و درویشان مستفیدان بالمطالعه استفا منه ایلمک و درگاه شریفدن دیشاری چیقارمق شرطیله پوست نشین السید الشیخ محمد سعید افندی ابن مولانا اشبو کتاب مستطابی محل مبارکه مذکوره یه وقف ایلمشد. فی سنه ۱۲۶۴"

(Fukara ve dervişân-ı mustefidân bi'l-mutala'a istifa minhu eylemek ve dergâh-ı şeriften dışarı çıkarmamak şartıyla postnişin es-seyyid eş-şeyh Mehmet Saîd Efendi ibn-i Mevlânâ işbu kitab-ı müstetabı mahall-i mübareke-i mezkureye vakfeylemiştir. Fi sene-i 1264)

(Resim 24)

Eserin Başı (۲a): (Resim 25)

"... و قابل التوب آن است از کسی که گوید لا اله الا الله. شدید العقاب آن است آن کس را گوید که لا اله الا الله و خود را وصف کرد که صاحب فضل است و جز او معبود حق نیست پس او را پرسیدن می باید و رجوع به اوست نه بغیر یعنی کسی که لا اله الا الله بگوید رجوعش به د(ر)وغ بود روا نیست ..."

Eserin Sonu (211b): (Resim 26)

"... تم تالیف الكتاب يوم الاربعاء السادس من جمادى الاول سنة ثلث و ستين و تسعمائه بهجرة هلالیه..."

Ferağ kaydı 211b sayfasının sonunda aynı eserin diğer nüshalarının ferağ kaydında geçen ibarelere benzemektedir fakat müstensih adı ve istinsah tarihi çıkarılmıştır. Sadece İstanbul'da istinsah edildiği bilgisi mevcuttur: (Resim 26)

"قد وقع الفراغ من تحرير شرح الجلد الخامس للمثنوى المولوى حامد لله تعالى و مصلياً على نبيّه محمد و آله فى القسطنطينيه حماها الله عن الآفات كلّها و البليّه على جميع المؤمنين و المؤمنات و المسلمين و المسلمات. تمت بعون الله بعد ألم و تعب لا يباع و لا يُرهن و لو بواذٍ من ذهب. تمت تمت تمت تمت تمت، تمت"

"Mevlânâ'nın Mesnevî'sinin beşinci cildinin şerhinin tahririnden, Allah'a şükürler olsun ve peygamberi Muhammed ve ailesine salavat olsun, İstanbul'da (Allah onu bütün afetlerden himaye etsin ve mümin ve mümineleri ve bütün kadın ve erkek Müslümanları belalardan korusun) ferağ hâsıl oldu. Allah'ın yardımıyla, zorluklar ve yorgunluklardan sonra tamamlandı. Satılamaz ve rehin verilemez hatta bir vadi altın karşılığında bile. Bitti, bitti..."

(Resim 25)

(Resim 26)

1.9. Bursa - İnebey Kütüphanesi / Haraçcıoğlu Koleksiyonu / No: 923

Müstensih Adı: Meçhul

İstinsah Tarihi ve Yeri: Meçhul

Ferağ kaydı, zahriye ve derkenarlar dâhil kitabın başı ve sonunun incelemesi sonucunda müstensih adı, istinsah tarihi ve yeri bilgilerine ulaşılamamıştır.

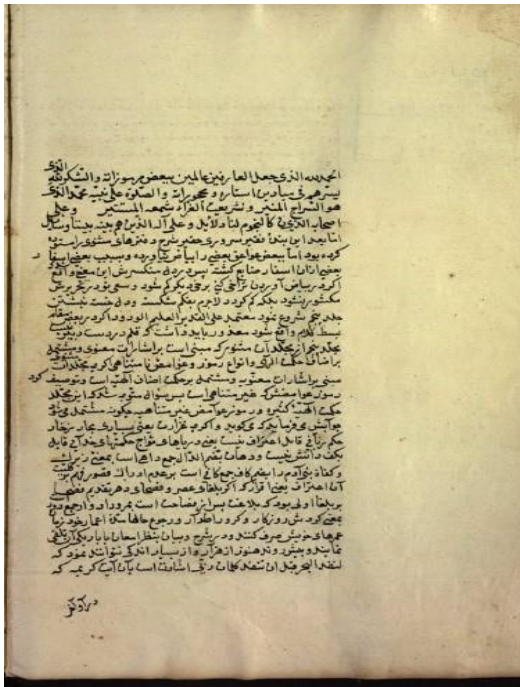
Cildi siyaha çalan koyu kahverengi meşin, miklepli, selbek şemseli, cetvelli, zencirekli sağlam bir cilttir. Cildin ön ve arkasının iç yüzü ebru kâğıdıyla kaplıdır. Yaprakları nemden çok az etkilenmiş, iyi muhafaza edilmiş ve iyi durumdadır. Yaprakları hafif sarı renkli, aharlı ve parlaktır. Yırtık, yanık ve çürüme görülmemektedir. Cilt ebadı 290×184 mm ve sayfa ebadı 202×116 mm'dir. Varak sayısı 239 ve satır sayısı 31'dir.

Muhtelif yazı türleri ile yazılmıştır. Nüsha güzel bir nesih kırmızı ile başlamıştır ancak kitabın farklı bölümlerinde yazılar değişmekte ve rika, tâlik ve kötü bir tâlik de görülmektedir. Yazının değişikliğinden dolayı birden fazla müstensihin kitabı tahrir ettiği anlaşılmaktadır. (Resim 25 ve 26)

Metin siyah mürekkep ile yazılmıştır. Konu başlıkları, ayet ve hadisler ve önemli kelimeler surh mürekkep ile yazılmıştır. Mesnevî beyitlerinin üstü surh ile çizilmiştir. İlk sayfa dâhil bütün sayfaları tezyinsiz ve cetvelsizdir. Reddâde kaydı mevcuttur. Derkenarlarda unutulmuş metin parçaları ve nükte içerir bazı notlar yazılmıştır. Zahriye ve 1a sayfası boştur ve temellük kaydı ve vakıf kaydına dair hiçbir not görülmemektedir.

Eserin Başı (1b): (Resim 25)

"الحمد لله الذي جعل العارفين عالمين ببعض مرموزاته والشكر لله الذي سيرهم في ميادين أستاذه ومججواته..."

(Resim 25)

(Resim 26)

Eserin Sonu (238b): (Resim 27)

"الحمد لله على التمام و الصلاة و السلام على رسول افضل الانام که شرح مجلد پنجم تمام شد از کتاب مشنوی و آن حکایات که این شارح فقیر آورد با سرخ اشارت کرد چهارصد و چهل حکایت است."

239a sayfasında nüshanın son cümlelerinden sonra ferağ kaydı mevcuttur. Ancak müstensih ile bir bilgi yoktur, sadece istinsahın cemâziyelâhir ayında bir cumartesi günü bittiği anlaşılmaktadır. (Resim 27)

"تم الكتاب بعون الملك الوهاب في يوم السبت في اوائل جمادى الاخر."

"Melik el-Vahhab'ın yardımıyla, Cumartesi gününde, cemâziyelâhir ayının başlarında kitap bitti"

Nüshanın son yaprağında, 239a sayfasında ferağ kaydının bitiminde müstensih yazısıyla bir rubâî ve bir beyit yazılmıştır: (Resim 27)

"رباعی" "روزی چرخ عمر عزیزم هبا کند در زیر خاک بند ز بندم جدا کند"

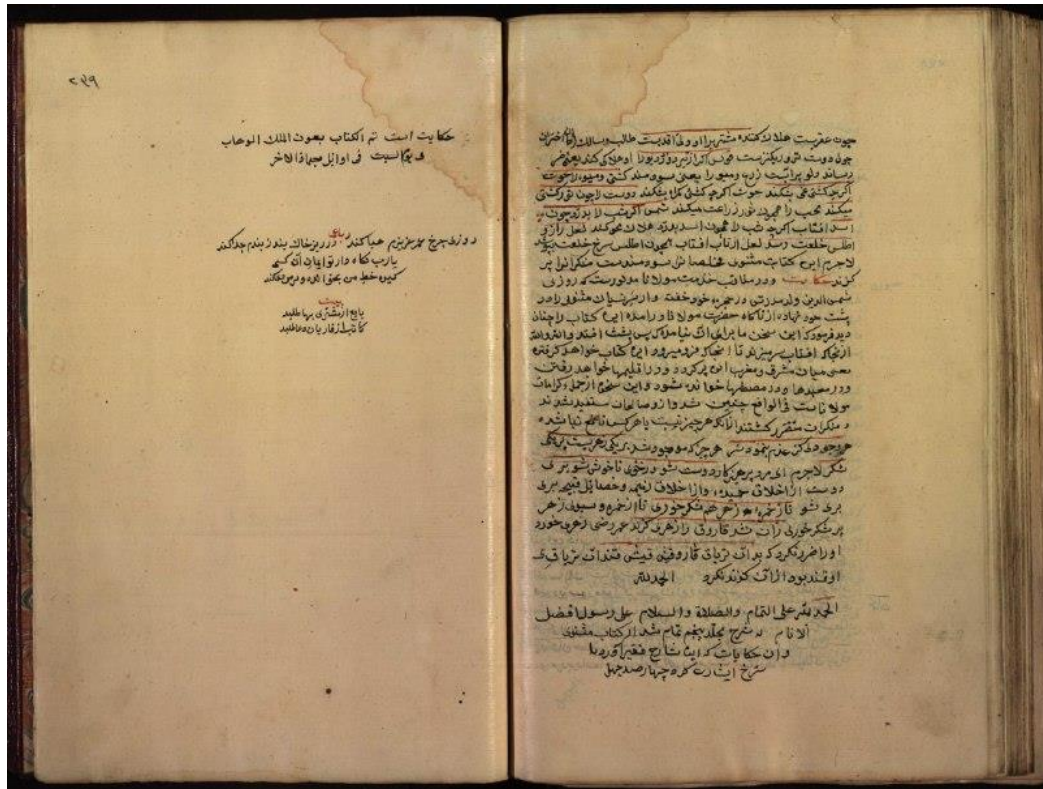
"یا رب نگاه دار تو ایمان آن کسی کین خط من بخواند و بر من دعا کند"

"Gün gelir felek aziz ömrümü hebâ eder / Toprak altında paçalarını cüda eder"

Ya Rabbi koru imanını o kimsenin / Ki bu satırları okuyup bana dua eder"

"بیت" "بایع از مشتری بها طلبد کاتب از قاریان دعا طلبد"

"Satıcı müşteriden para ister / Kâtip, okuyanlardan dua ister"

(Resim 27)

2. MESNEVÎ-İ ŞERİF ŞERHİ'NİN V. CİLDİNİN ÖZELLİKLERİ VE TENKİTLİ METNİN OLUŞTURULMASI

Sürûrî Efendi'nin Şerh-i Mesnevî eseri, Mesnevî'nin her defteri üzerine yazılmış ayrı bir şerh olmak üzere altı ciltten oluşmaktadır. Birinci cildi, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi III. Ahmed Kitaplığı, 1361 numarayla kayıtlı ve müellif nüshası olduğu bilinen nüshaya göre 949/1542 yılında telif edilmiştir.³³ Sürûrî Efendi'nin beşinci cildi 963/1556 yılında kaleme aldığına göre bu cildi on dört sene sonra ve vefatından altı yıl önce tamamlamıştır. Beşinci cilt diğer ciltlerle karşılaştırılınca onun tarzından asla vazgeçmediği ve birinci ciltten altıncı cilde kadar aynı yöntemi kullandığı açıkça görülmektedir.

Çalışmanın bu bölümünde Sürûrî Efendi'nin şerh yönteminde genel özellikler, beşinci cilde dair vurgulanması gereken hususlar ve tenkitli metni oluştururken uygulanan düzeltmeler ile ilgili bilgi verilmiştir.

2.1. Şerh-i Mesnevî'nin Üslubu ve Özellikleri

Sürûrî Efendi Mesnevî-i Şerifi şerh ederken kendini özgü bir yöntem uygulamıştır. Bu yöntem çerçevesinde bütün mısraları tek tek açıklayarak metni ek bilgiler ile güçlendirmiştir. Sürûrî kendi üslubunu 1'inci ciltten 6'ncı cilde kadar bozmadan korumuş ve aynı düzeni bütün ciltlerde devam ettirmiştir.

Mesnevî'yi şerh ederken sabit bir çizgi üzerinde hareket eden Sürûrî, beyitlerin şerhinde kelimeler ve ıstılahların anlam açısından anlaşılmasına öncelik tanımaktadır. Bu nedenle her mısradan sonra ilk olarak, varsa zor kelimeler ve cümlelerin anlaşılması için bir eş anlamlı Farsça kelime getirir, hatta gerekirse Türkçe ve Arapça anlamlarını verir ve bazı dil bilgisi açıklamaları ekler. Bazı yerlerde ise anlamı zihne yakınlaştırmak için açıklayıcı ve tamamlayıcı cümleler kurar.

Zahirî anlamından sonra ise kastedilen mananın anlaşılması için Kur'an-ı Kerim ayetlerinden, hadislerden, Mevlânâ'nın diğer eserlerindeki beyitlerden veya Senâî,

³³ Bk: Önder, *Mevlânâ Bibliyografyası*, II, s: 127

Nizâmî, Sa‘dî ve Hâfız-ı Şîrâzî gibi başka şairlere ait beyitlerden örnekler sunar ve ayrıca hikâyeler nakleder.

Beyitlerin şerhinde felsefi ve tasavvufi kavramlara nadiren yer verilmiştir ve genel olarak sade bir dil ile Mesnevî’nin herkes tarafından anlaşılması amaçlanmıştır. Verilmek istenen mesajı hikâyeler naklederek pekiştirmek bu şerhin en bariz özelliklerinden sayılmaktadır.

2.2. Beşinci Ciltte Tespit Edilen Bazı Hususlar

Şerh-i Mesnevî’nin beşinci cildinde toplam 4 bin 245 beyit şerh edilmiştir. Sürûrî Efendi şerhine esas aldığı nüshayı tanıtmamıştır ve yararlandığı nüshaların bilgisini aktarmamıştır. Ancak beşinci cildin şerhine dayanarak müellifin kullandığı nüshanın, Mesnevî’nin en eski nüshası kabul edilen Mevlânâ Müzesi Kütüphanesi nr. 51’deki Veledî yazması ile çok yakın olduğu anlaşılmaktadır.

Konya Müzesi 51 numaralı yazmaya göre V. Cildin beyit sayısı 4238³⁴ ve Nicholson neşrinin beyit sayısı³⁵ da aynıdır. Bu durumda Sürûrî Efendi’nin şerh ettiği nüshanın beyit sayısı yedi beyit fazladır. Dünyada mevcut olan Mesnevî nüshalarının farklılıklarını dikkate alırsak bu sayı fazla değildir. Neticede bu nüshaların yakın olduğu anlaşılmaktadır.

Sürûrî Efendi’nin Mesnevî Şerhi’nin metnini hazırlama esnasında bu eserde kullanılan beyitler mezkûr Konya nüshasındaki beyitler ile karşılaştırılmıştır. Neticede eksik ve şerh edilmeden atlanan beyitler tespit edilmemiştir. Ancak şârihin esas aldığı Mesnevî nüshasında, Mevlânâ Müzesi Kütüphanesi nr. 51’deki nüshaya göre yedi ilave beyit mevcut olduğu anlaşılmıştır. İlave beyitler bunlardan ibarettir:

[67 رو به یاران کرد آن سلطان راد]، [دستگیر جمله شاهان و عباد]

[368 بُو قلاوز است] - [ای جویای عشق]

[1081 مست چیز و پیش روی اوست چیز] - [بی خبر زان چیز و شرح خویش نیز]

[1127 داد ایشان را جواب ان خوش رسول] - [کای گروه کور و نادان و فضول]

³⁴ bk. Mevlâna, *Mesnevî* (Çev: A. Karaismailoğlu), I-VI, Ankara 16. Baskı 2018, Akçağ, s: 734

³⁵ bk. Semih Ceyhan, “Mesnevî”, *DİA*, XXIX, İstanbul 2009, s. 329.

[1128 این ندانستید این قوم از قضا] - [بیخبر اینجا رسیدید از عمی]

[2406 گر تو نشتایی بیاید بر درت] - [ور تو بشتایی دهد درد سرت]

[4063 ز اتفاق طالع با دولتش] - [دست داد آن لحظه نادر حکمتش]

Sürûrî Efendi kendi şerh ettiği beyitlerin diğer nüshalarda mevcut olan farklı beyitler veya kelimelerini de “در بعض نسخ” ibaresi ile belirtmiştir. Örnek:

[41 چون امیر جمله دل‌های سَوی] و راست. در بعض نسخ: [چون امیر جمله دل‌ها شوی]

Ayrıca birkaç yerde başka nüshalarda bu beyitler de mevcuttur diyerek kendi kullandığı nüshada olmayan fakat kayda değer bulduğu beyitleri aktarmaktadır. Bu şekilde şerhte yer alan fakat tenkitli metinde numaralandırılmayan 10 beyit şunlardan ibarettir:

(65a) در بعض نسخ این اییات واقع است:

[آنکه جز انکار حق کارش نبود] - [برد حسرت عاقبت بی هیچ سود]

[در نگر احوال فرعون و ثمود] - [قوم لوط و قوم صالح قوم هود]

[حالِ نمرودِ ستمگر در نگر] - [در مآل قوم نوح افکن نظر]

[تا بدانی حق سمیع است و علیم] - [فارغ است از ترس و پاک از پاک و بیم]

(103b) در بعض نسخ این اییات واقع است:

[ور فغان از ماتم فرزند کرد] - [که دل و جانم ز ماتم کرد درد]

[می‌نیرزد آن نماز او دو جو] - [زانکه با اغیار دارد دل گرو]

[پس نمازش بی‌شکی باطل شود] - [گریه او نیز بی‌حاصل بود]

[زانکه ترک تن بود اصل نماز] - [ترک خویش و ترک فرزند از نیاز]

[از خلیل آموز قربان کن ولد] - [تن پنه در آتش نمرود رد]

[حاصل آنکه تا بدانی ای کیا] - [کز بُکاء فرق است بی حد تا بکاء]

Bu eserde tespit edilen diğer husus ise ayet, hadis ve hikâyelerin sayısındır. Şerh-i Mesnevî'nin beşinci cildinin tenkitli metninin sonunda oluşturulan ayet ve hadislerin dizinine dayanarak bu eserde tekrar edilenler ile birlikte 547 ayet-i kerime ve 290 hadis-i şerif nakledildiği tespit edilmiştir.

Kırmızı mürekkep ile yazılan “حکایت” kelimesinden sonra gelen hikâyeler konusunda ise müellif bizzat kendisi beşinci cildin sonunda bu ciltte 440 hikâye aktardığını ifade etmektedir. Ancak oluşturulan tenkitli metnine göre 442 hikâye tespit edilmiştir.

2.3. Tenkitli Metnin Hazırlanırken İzlenen Yol ve Yöntem

Metnin dizini hazırlanırken yazma nüshaya sadık kalınarak cümleler, kelimeler ve ifadeler müdahale edilmeden, olduğu şekilde yazıya geçirilmiştir. Fakat istisna olarak sadece birkaç hususta görülen Kur'an-ı Kerim ayetlerindeki yanlışlık veya eksiklikler düzeltilmiştir. Diğer kelimeler ile ilgili okunmayan veya hatalı yazıldığı tahmin edilen hususlar yardımcı nüshalarla karşılaştırılarak düzeltilmiş ve asıl nüshada geçen şekli de dipnotta belirtilmiştir.

Metinde noktalama işaretleri kullanılarak okuma kolaylığı sağlanmış ve yanlış anlaşılmalara engellenmiştir.

Kur'an-ı Kerim ayetleri harekeli olarak ve kalın fontla gösterilmiştir. Ayrıca ayet-i kerimelerin bulunduğu surenin adı ve ayet numarası metinde parantez içinde yazılmıştır. Ayetlerin yazı biçimi konusunda farklılıkları ortadan kaldırmak amacıyla Türkiye Diyanet İşleri Başkanlığınca kullanılan resmî'l-hat örnek alınmıştır.³⁶ Aynı şekilde hadis-i şerif, Arapça ibareler ve şiirler harekeli bir şekilde yazılmıştır. Bunun için yardımcı nüshalardan ve hadis konulu internet sitelerinden yararlanılmıştır.

Yazmada üstü surh ile çizili olan Mesnevî'nin mısraları, belirginleşmesi ve şerh cümlelerinden ayrılması için köşeli parantez içerisinde kalın fontla yazılmıştır. Esas alınan nüshanın varak numaraları a ve b yüzleri belirterek, tam olarak bir önceki sayfanın sonunda gelen kelimedenden sonra, yeni sayfanın başladığı yerde parantez içinde yazılmıştır.

³⁶ bk. www.kuran.diyaret.gov.tr, Son Erişim Tarihi: 25.05.2021

Mesnevî-i Şerif beyitleri bu eserde şerh edildiği sırasıyla numaralandırılmıştır. Bu bağlamda şârihin kullandığı nüshada mevcut olmayıp “Bazı nüshalarda bu beyit yer almaktadır.” ibaresiyle nakledilen beyitlere numara verilmemiştir.

Müellif nüshasının metnini yazarken eksik sayfaya rastlanmamıştır ancak 21. yaprağın kendi yerinden kopmuş olduğu ve restorasyon sırasında farklı bir yere yani 29. sayfa yerinde konumlandırıldığı anlaşılmıştır. Bu yaprak, olması gereken yere alınarak yazılmıştır ve bu durum dipnotta belirtilmiştir.

Nüshada bir yerde boş bir sayfaya rastlanmıştır. 117b sayfasında altı satır yazıldıktan sonra arka taraftan sızmış olan mürekkepten dolayı sayfanın ortası boş bırakılarak, “Beyaz. Sahih. Neştu’l-varak.” notu yazılmıştır. Bu husus metnin ilgili yerinde dipnotta belirtilmiştir.

2.4. Kullanılan Nüshalar

Metni oluşturmak için esas nüsha olarak Gazi Hüsrev Bey Kütüphanesinde 3769 numarayla kayıtlı müellif nüshası kullanılmıştır. Müellif nüshası üzerinde çalışılması sebebiyle, sağlam ve güvenilir bir metin oluşturma olasılığı artmıştır. Bunun yanı sıra metni desteklemek ve eksiklikleri tamamlamak için iki yardımcı nüsha kullanılmıştır. Bu amaçla temin edilen dokuz nüshanın tamamının baştan, ortadan ve sondan olmak üzere ikiye varak karşılaştırmalı okuması yapılmıştır ve farklılık gösteren kelimeler cetvel şeklinde düzenlenmiştir.

Değerlendirmenin sonucunda neredeyse bütün nüshalarda tespit edilen hatalı kelimelerin aynı olduğu ve nüsha farklılıklarının benzerlik gösterdiği görülmüştür. Bu husus ve ayrıca müellif nüshasının tavsifi bölümünde aktarıldığı gibi müellif ve vakfeden kişinin ilk başta nüshanın istinsahını yasakladığının göz önünde bulundurulması, bu nüshaların birbirleri üzerinden istinsah edilmiş olmasının kuvvetle muhtemel olduğunu düşündürmektedir.

Daha sonra Konya Mevlânâ Müzesi Kütüphanesinde 2054 numarayla kayıtlı nüsha, baş kısmından noksan olduğu için elenmiştir. İnebey Kütüphanesi Haraçcıoğlu Koleksiyonu’na ait nüsha da birden fazla el yazısı tespit edildiği ve bu nüshanın farklı kişiler tarafından istinsah edildiği anlaşıldığı için elenmiştir. Ayrıca Süleymânîye Nâfiz Paşa Koleksiyonu’nda kayıtlı iki nüsha da çok sayıda yazım yanlış ve harf hatasından dolayı elenmiştir.

Kalan nüshalar arasından aşağıdaki iki nüsha seçilmiştir:

1. Süleymâniye Kütüphanesi, Cârullah Efendi Koleksiyonu, nr. 1714

Bu nüsha, istinsah tarihi itibarıyla eserin telif tarihine en yakın olan, müellif hayatta iken istinsah edilen ve ayrıca yapılan karşılaştırmada müellif nüshasından en az farklı olduğu tespit edilen yazma olduğu için tercih edilmiştir.

2. Mevlânâ Müzesi Kütüphanesi, nr. 2058

Bu nüshanın müellif nüshasıyla farkı az olup özenle istinsah edildiği anlaşılmıştır. Ayrıca okunması kolay, güzel nesih yazılmış olmasının okunmayan kelimeleri açıklığa kavuşturma konusunda katkı sağlayacağı düşünülerek tercih edilmiştir.

2.5. Hazırlanan Metinde Uygulanan İmla Özellikleri

Müellif nüshasının imla özellikleri kendi zamanında revaçta olan yazı şekillerine bağlı olarak hâlihazırda kullanılan kaidelerden farklıdır. Bu değerli eserin metni, okuyucuların kullanımına sunma amacı taşıyan bu çalışmada günümüz imla kurallarına uygun bir şekilde yazıya aktarılmıştır. Bu bağlamda İran’da bulunan Ferhengistân-i Zebân ve Edeb-i Fârsî tarafından *Ferheng-i İmlâ-i Hatt-i Fârsî* adıyla yayımlanan imla kılavuzu esas alınmıştır.³⁷

Bu doğrultuda müellif nüshasıyla fark gösteren hususların en önemlileri aşağıda vurgulanmıştır:

1. (می) edatı müellif nüshasında fiil ile bitişik yazılmıştır. Bu çalışmada fiilden ayrı bir şekilde yazılmıştır. (میفرماید / می فرماید)
2. (گ) ve (ک) harfleri arasında müellif nüshasında ayırım yapılmamıştır. Bu harfler kâf-ı Arabî ve kâf-ı Acemî olarak adlandırılarak aynı şekilde yazılmış olup karışıklık olabilecek durumlarda kâf-ı Acemî üzerine nokta konulmuştur. Bu çalışmada ise bu harfler Farsça alfabesi mersumu’l-hattına uygun olarak ayrı şekillerde yazılmıştır. (خداوند کار / خداوند گار)
3. (به) edatı müellif nüshasında kendinden sonra gelen isimlere bitişik yazılmıştır. Bu çalışmada ise kelimedenden ayrı olarak yazılmıştır. (به قدر / بقدر)

³⁷ Ali Eşref Sâdıkî- Zehrâ Zendî Mukaddem, *Ferheng-i İmlâ-i Hatt-i Fârsî*, Ferhengistân-i Zebân ve Edeb-i Fârsî, Tahran 1394.

4. Müellif nüshasında (ه) ile biten kelimelere yâ-yı vahdet, yâ-yı tenkir veya yâ-yı muhatap eklendiğinde hemze ile gösterilmiştir. Bu çalışmada (ای) ile yazılmıştır. (دیدة / دیده‌ای)
5. (ها) çoğul edatı müellif nüshasında kelime ile bitişik yazılmıştır. Bu çalışmada hâ-yı cem‘, “اینها” ve “آنها” gibi işaret zamirleri hariç, kelimeden ayrı yazılmıştır. (جانها / جان‌ها)
6. Müellif nüshasında okunmayan (ه) ile biten kelimeler (ها) ile çoğul yapınca (ه) düşürülmüştür. Bu çalışmada hâ-yı resmiye yazılmış ve çoğul edatı olan (ها) ayrı yazılmıştır. (ستاره‌ها / ستارها)
7. Müellif nüshasında okunmayan (ه) ile biten kelimeler (گان) ile çoğul yapınca (ه) düşürülmeden ayrı yazılmıştır. Bu çalışmada hâ-yı resmiye düşürülmüş ve (گان) bitişik yazılmıştır. (خواج‌ه گان / خواجگان)
8. Müellif nüshasında karşılaştırma edatı olan (تر) kelimeye bitişik yazılmıştır. Bu çalışmada ayrı olarak yazılmıştır. (ناخوشت‌ر / ناخوش‌تر)

İmla açısından iki şekli bulunan ve her iki şekli de lügatnâmelerde geçen kelimeler hususunda nüshadaki şekil değiştirilmemiştir. Örneğin “کاروان، غذا” kelimeleri nüshada “کاربان، غذا” şeklinde yazılmıştır. Bu çalışmada nüshadaki yazılışı değiştirilmeden aktarılmıştır.

Ayrıca okumayı kolaylaştırmak için bazı tamlamaların izafet kesresi gösterilmiş ve Farsça kelimelerde bazı harflerin üstünde veya altında harekeler konulmuştur. Bu harekeler genel olarak kelimenin Farsça lügatnâmelerde yazılan şekline göre kullanılmıştır. Fakat bazı yerlerde müellifin koyduğu hareke lügatnâmede yer alan yaygın telaffuzundan farklı olduğu tespit edilmiştir. Bu farklı harekelendirmelerden yola çıkarak o dönemde Anadolu’da bazı farklı Farsça kullanımları var olduğu anlaşılmaktadır. Bu nedenle harekelendirmenin farklı olduğu yerlerde, müellife uyulmuştur. Örneğin 6b sayfasında, 34. beyitte “بیرشان” kesre ile değil ötre ile yazılmıştır veya 23b sayfasında, 262. beyitte “سَخُن” kelimesinde “س” harfî üzerine fetha, “خ” harfî üzerine ötre konulmuştur.

SONUÇ

Mesnevî arařtırmaları alanında gözde eserler arasında bulunan Mustafa Sürûrî Efendi'nin Şerh-i Mesnevî eseri, hakikat yolu yolcularının ihtiyaç duydukları bir kaynaktır. Şerh-i Mesnevî sade ve yalın anlatımı, dakik ve âlimane yorumları ve Allah'ın keliması Kur'an-ı Kerim'i örnek alarak hikâyeler ve masallar kullanımı sayesinde her bilgi seviyesindeki okuyucular için uygundur. Bu eser, konuyu derin ırfanî meseleler ile ağırlařtırmadan ihtisas gerektiren tasavvufî kavramlardan kaçınmıştır. Bu nedenle kısa ve öz açıklamaları ile okuyucuyu yormadan gizli manaları anlaşılır kılmaktadır.

Sürûrî Efendi'nin Şerh-i Mesnevî eseri, Mesnevî-i Şerif üzerinde yazılan ilk tam şerhtir. Sade ve anlaşılır anlatımına rağmen zengin ve sağlam içeriğıyle önemli bir kaynak eser niteliğindedir. Ayrıca müellif zamanının tasavvuf ehli tarafından kabul görmüştür. Bu sebeplerden dolayı fazlasıyla önem arz etmektedir. Öte yandan bütün önemine rağmen bu nadide yazma esere ulaşmak ve onu okumak herkes için pek kolay değildir. Bu nedenle Sürûrî'nin Mesnevî şerhini, Mevlânâ ve Mesnevî arařtırmaları alanına kazandırma ihtiyacı ortaya çıkmıştır.

Bu doğrultuda, çalışmamızda bilimsel yöntemlere dayalı bir şekilde bu eserin tenkitli metni ve dizini hazırlanmıştır. Metin, eksigi olmadan aslına sadık kalınarak aktarılmıştır. Güncel imla kaidelerinin uygulanması dışında kelimelere müdahale edilmemiştir.

279 varaktan oluşan Şerh-i Mesnevî'nin V. cildinde 4245 beyit şerh edilmiştir. Buna göre 4238 beyiti ihtiva eden Veledî yazması ve Nicholson neşrinden sadece yedi beyit fazla olup bu nüshalara çok yakın olduğı görünmektedir. Sürûrî Efendi bu eserde yer yer şerh ettiğı Mesnevî beyitlerinin başka nüshalardaki şeklini aktarmakta olup ihtilafları tespit etmiştir. Bundan yola çıkarak Mesnevî'yi bir nevi tashih etmeye çalıştığı ve birkaç nüshayı mukabele ettiğı anlaşılmaktadır.

Şerh-i Mesnevî kitabının beşinci cildi diğeri ciltlerde olduğı gibi baştan sona belli bir düzene tabidir ve sabit bir çerçeve içerisinde kalmıştır. Bu doğrultuda her mısra ayrı şerh edilmiştir ve sırasıyla zor kelime ve ibarelerin zahirî anlamı ve taşıdığı mana daha sonra dolaylı anlatımların açıklanması ve en sonunda içerdiği nükte ve öğretinin vurgulanması değıřmeyen şerh yöntemi olarak görülmektedir.

Bu eserde kuran-ı Kerim örnek alınarak, öğretilen nüktelerin masal anlatımıyla pekiştirilmesi dikkat çekmektedir öyle ki beşinci cilt müellifin dediği gibi 440 hikâye içermektedir. Ayrıca Mesnevî-i Şerif'in üslubunu benimseyerek Kuran ve hadise dayalı bir anlatım kullanmaktadır. Bu bağlamda 547 ayet-i kerime ve 290 hadis-i şerif nakledildiği tespit edilmiştir.

Şerh-i Mesnevî kitabı müellifi Sürûrî Efendi'nin tasavvuf alanında makam ve söz sahibi olan bir âlim olması nedeniyle zengin bir içeriğe sahiptir ve söz edilen bütün özelliklerinden dolayı araştırmalarda daha çok ele alınması ve Mevlânâ araştırmaları alanında kaynak eser olarak kullanılması gerekmektedir.

KAYNAKÇA

Âbidpûr, S. (1388 hş.). *Mesnevî-hânî der Bosnî ve Herzegovîn*, Tahran: *İttilâ'ât-i Hikmet ve Ma'rifet*, 6, 40-42.

Ak, M. (1994). Derviş Paşa Bosnevî, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, IX, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Akûn, Ö F. (1979). Sürûrî, *İslam Ansiklopedisi*, XI, İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı, 249-250.

Alparslan, A. (1988). Abdülvehhâb es-Sâbûnî, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, I, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 286-287.

Amîd, H. (1381 hş.). *Ferheng-i Amîd*, Tahran: İntişârât-ı Emîn Kebîr.

Ateş, A. (1942). Metin Tenkidi Hakkında (Dasitân-ı Tevârih-i Mülûk-i Âl-i Osman Münasebeti İle), *Türkiyât Mecmuası*, 7-8, 253-267.

Ateş, A. (1979), *Mesnevî*, *İslam Ansiklopedisi*, VIII, İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı, 127-133.

Baştürk, O. (1997). *Süruri'nin Mesnevî Şerhi (Tanıtım – İndeks - Tenkitli Metin 1b-40a)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi, Konya.

Bursalı Mehmed Tâhir. (1972). *Osmanlı Müellifleri* (Çev: A. Yavuz ve İ. Özen). İstanbul: Meral Yayınları.

Ceyhan, S. (2009). *Mesnevî*, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, XXIX, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 325-334.

Furûzânfer, B. (1367 hş.). *Şerh-i Mesnevî-i Şerif*, I, Tahran: Zevvar.

Dihhudâ, A. E. (1377 hş.) *Lugâtnâme*, Tahran: Dânişgâh-i Tehrân.

Eflâkî, A. (2011). *Menâkibu 'l-Arifîn* (Çev: T. Yazıcı). İstanbul: Kabalcı Yayıncılık.

Fâik Reşât. (1312 h.). *Eslâf*, II, İstanbul. Anonim.

Gölpınarlı, A. (2000). *Mesnevî ve Şerhi*, I-VI, 3. baskı, Ankara: Kültür Bakanlığı.

Gölpınarlı, A. (1971). *Mevlâna Müzesi Yazmalar Kataloğu*, II, Ankara: Millî Eğitim Bakanlığı Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü Yayınları.

Gücük, T. (2019). *Mustafa Sürûrî Efendi 'nin Mesnevî Şerhi (II. Cilt)(Farsça Metin - Dizin)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kırıkkale Üniversitesi, Kırıkkale.

Güleç, İ. (2010). Sürûrî, Muslihuddin Mustafa, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, XXXVIII, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 170-172.

Karaismailoğlu, A. ve Okumuş, S. ve Coşguner, F. (2006). *Mevlâna Bibliyografyası*, Konya: Konya Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları.

Karaismailoğlu, A. (Edt.) (2007, 2008, 2009). *Mevlâna Araştırmaları 1-2-3*, Ankara: Akçağ Yayınları.

Karaismailoğlu, A. (2001). *Mevlâna ve Mesnevî*, Ankara: Akçağ Yayınları.

Karahaliloviç, N. (1392). Nushe-i Hattî-i Şerh-i Surûrî ber Mesnevî-i Manevî der Kitâbhâne-i Gazî Hosrov Beyg-i Sârâyevo, 8. *Uluslararası Encümen-i Tervic-i Zebân ve Edeb-i Farsî-i İran Sempozyumu*, Zencan.

Mu'in, M. (1371 hş.). *Ferheng-i Fârsî*, Cilt 1-6, Tahran: İntişârât-ı Emîr-i Kebîr.

Muhammednejâd, Y. (1396). Te'emmülî der Vijegîhâ-yi Zebânî ve İmlâî-i Nushe-i Hattî-i Nuhustîn Şerh-i Kâmil-i Mesnevî bi Zebân-i Fârsî der Âsyâ-i Sağîr, *Pejûhişhâ-yi Edeb-i İrfânî*, 33, Tahran.

Önder, M. ve Binark, İ. ve Sefercioğlu, N. (1973). *Mevlâna Bibliyografyası, I-II*, Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Özcan, A. (2003). Mahmud I, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, XXVII, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 348-352.

Mevlâna, C. (2018). *Mesnevî* (Çev: A. Karaismailoğlu). I-VI, 16. Baskı, Ankara: Akçağ Yayınları.

Sâdıkî, A. E. ve Zendî Mukaddem, Z. (1394 hş.). *Ferheng-i İmlâ-i Hatt-i Fârsî*, Tahran: Ferhengistân-i Zebân ve Edeb-i Fârsî.

Şafak, Y. (1991). *Sürûrî'nin Bahrü'l-Ma'ârifî ve Enîsû'l-Uşşâk ile Mukayesesi*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, Erzurum.

Şafak, Y. (2016). Mehmed Said Hemdem Çelebi'nin Hazırladığı Konya Mevlâna Dergâhı Postnişinleri Listesi, *Nüsha*, 43, Ankara, 153-166.

Tayyib, Z. ve Muezzinî, A. ve Tebâtebâî, S. M. (1398 hş.). Sâye-i Hurşid/ Ceryân-şinâsî-i Te'âmulât-i Târih ve Ferheng-i Ânâtolî ba Edeb-i Fârsî ez Menzer-i Berrisî-i Rûzigâr ve Ehvâl ve Âsâr-i Mulihuddin Mustafâ Surûrî, *Mecelle-i Tarih-i Edebiyat*, Tahran, 182-205.

Top, H. (2008). *Mesnevî-i Manevi Şerhi İlk 1001 Beyit*, Konya: Tablet Yayınları.

Top, H. (2011-2018). *Mesnevî-i Manevi Şerhi*, I-XI, Konya: Rumi Yayınları.

Kütüphaneler ve Yayınlar Genel Müdürlüğü. Milli Kütüphane Otomasyon Sistemi. <https://kasif.mkutup.gov.tr/> Son Erişim Tarihi: 21.03.2021.

Türkiye Yazma Eserler Kurumu. Yazma Eserler Portalı. <http://yazmalar.gov.tr/> Son Erişim Tarihi: 12.12.2020.

T.C. Diyanet İşleri Başkanlığı. Kur'an-ı Kerim Portalı. <https://kuran.diyaret.gov.tr/> Son Erişim Tarihi: 01.06.2021.

ÖZGEÇMİŞ

1983 Gazni doğumlu Zeyneb Jawadi, lisans eğitimini Uluslararası el-Mustafa Üniversitesi'nde İlahiyat dalında tamamlamıştır. Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doğu Dilleri ve Edebiyatları Anabilim Dalı, Fars Dili Ve Edebiyatı Bilim Dalında yüksek lisans programına 2019 yılında başlamıştır.

Klasik Fars edebiyatı, tasavvuf ve irfan alanlarında araştırmaları olan Jawadi, Farsça'nın yanı sıra orta derecede Arapça ve İngilizce bilmektedir.

Araştırma ve tercüme alanında bazı çalışmaları şu şekildedir:

- Telif Makale: Firdevsî'nin Şâhnâme'sinde Vatan Kavramı. (Yayınlanmamış Makale)
- Kitap Çevirisi: Çektiğimiz Acılardan/ Celâl Âl-i Ahmed, Sonbahardan Üç Perde/ Mâide Murtezevî, Merzbânnâme Hikâyeleri/ Mehdi Azeryezdî.
- Türkiye- İran Ortak Âlimler Toplantısı, Diyanet İşleri Başkanlığı, 2020, Ankara, Simultane Tercümanlık
- Türkiye- İran Kültürel İlişkileri Sempozyumu, Türk Tarih Kurumu, 2019, Konya, Sekretarya üyesi ve yazılı Tercüme
- İran Çağdaş Edebiyatında Kadın, Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, 2018, Ankara, Sekretarya üyesi ve Bildiri Kitabı Çevirisi
- Aşina Dergisi, İran Kültür Evi, 2016- 2019, Makale çevirisi
- İran Roman Yazarları Oturumu, KİBATEK ve İran Kültür Evi, 2017, Ankara, Ardıl Tercümanlık
- Mevlânâ ve İrfan, FÖMER, 2016, Ankara, Ardıl Tercümanlık
- Hüseyin Gazi Vakfı Semineri, 2015, Ankara, Simultane Tercümanlık
- Uluslararası Aile filmleri festivali, Aile, Çalışma ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı ve Medya 99 Şirketi, 2015, Ankara, Yazılı ve sözlü tercüman olarak

İKİNCİ BÖLÜM
ŞERH-İ MESNEVÎ-İ SÜRÛRÎ - METİN

جمهوری ترکیه

دانشگاه قریق قلعه

انستیتوی علوم انسانی

شرح مثنوی مصطفی سروری افندی

جلد پنجم

متن انتقادی

زینب جوادی

گروه زبان و ادبیات شرقی

بخش زبان و ادبیات فارسی

پایان نامه کارشناسی ارشد

استاد راهنما

عدنان قره اسماعیل اخلو

قریق قلعه - ۱۴۰۰

چکیده

شرح مثنوی مصطفی سروری افندی، جلد پنجم (متن انتقادی)

اولین شرح کامل بر شش دفتر مثنوی در قرن شانزده میلادی توسط مصطفی سروری افندی نوشته شده است. در این اثر با نام "شرح مثنوی" که به عنوان اولین شرح کامل مثنوی مولانا شناخته می‌شود تمامی مصراع‌ها به صورت جداگانه شرح شده‌اند. در حین شرح مصراع‌ها، در صورت لزوم کلمات سختی که فهم آنان دشوار است با آوردن کلمات هم‌معنی توضیح داده شده‌اند و برای تبیین مفهوم و معنای ابیات از آیات قرآن کریم، احادیث، ابیات شاعران دیگر و حکایات مختلف استفاده شده است.

شرح مثنوی سروری علاوه بر این ویژگی‌ها به دلیل زبان ساده و روان آن و فهم آسان برای عموم خوانندگان دارای اهمیت ویژه‌ای می‌باشد. پژوهش پیش رو در نظر دارد برای استفاده افراد بیشتری از شرحی چنین با اهمیت از مثنوی، متن نسخه خطی این اثر را بر اساس قواعد املایی رایج امروزی برای نشر آماده کند.

این پژوهش دارای دو بخش به زبان‌های ترکی و فارسی می‌باشد. در بخش اول به مختصری از زندگانی مصطفی سروری افندی شارح مثنوی و اثر وی، توصیف نسخ خطی جلد پنجم از شرح مثنوی که در کتابخانه‌های دنیا موجود می‌باشند و ارائه روش و اصول کار در این پژوهش پرداخته شده است. در بخش دوم متن کامل جلد پنجم بر اساس نسخه اصلی که نسخه‌ای با خط مولف می‌باشد و با استفاده از دو نسخه کمکی بازنویسی شده است. در آخر نیز فهرست آیات و احادیث درج شده است.

کلمات کلیدی: مولانا، مثنوی، مصطفی سروری افندی، شرح مثنوی، متن انتقادی

شرح مثنوی

جلد پنجم

مصلح الدین مصطفی بن شعبان سروری

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

(1b) الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي جَعَلَ الْعَارِفِينَ عَالِمِينَ بَعْضُ مَرْمُوزَاتِهِ وَالشُّكْرُ لِلَّهِ الَّذِي سَيَّرَهُمْ فِي مَيَادِينِ أَسْتَارِهِ وَ مَحْجُوزَاتِهِ وَالصَّلَاةُ عَلَى نَبِيِّهِ مُحَمَّدٍ الَّذِي هُوَ السِّرَاجُ الْمُنِيرُ وَ شَرِيعَتُهُ الْغَرَاءُ شَمْعُهُ الْمُسْتَنِيرُ وَ عَلَى أَصْحَابِهِ الَّذِينَ هُمْ كَالنُّجُومِ لَنَا دَلَالٌ وَ عَلَى آلِهِ الَّذِينَ هُمْ بَيْنَهُ وَ بَيْنَنَا وَ سَائِلٌ. اَمَّا بَعْدُ اَيْنَ بِنْدَةُ فَقِيرٍ، سروری حقیر، شرح دفترهای مثنوی را مسووده کرده بود اما به بعض عوایق بعضی را به بیاض نیاورد. و به سبب بعض اسفار بعضی از آن اسفار ضایع گشته. پس در دل منکسرش این معنی واقع شده که اگر در بیاض آوردن تراخی کنی برخی دیگر کم شود و سعی تو در تحریرش مشکور نشود بلکه گم گردد. لاجرم به قلم شکسته و دل خسته به نبشتن جلد پنجم شروع نمود. مُعْتَمِدًا عَلَى الْقَدِيرِ الْحَلِيمِ الْوَدُودِ. و اگر در بعض مقام بسط کلام واقع شود معذور باید داشت که قلم در دستِ دِیبر نیست.

[مجلد پنجم از مجلّات مثنوی که مبنی است بر اشارات معنوی و مشتمل بر اصناف حکمت الهی و انواع رموز و غوامض نامتناهی] اگر چه همه مجلّات مثنوی مبنی بر اشارات معنویه و مشتمل بر اصناف حکمت الهیه و بر انواع رمزها و مشکل‌های بی‌نهایت است اما این مجلد بیشتر از سایر است. و چون دعوی کرد که این مجلد مشتمل بر اصناف حکمت الهیه است و توصیف کرد رموز و غوامضش که غیر متناهی است. پس سؤالی متوجه شد که این مجلد، حکمت الهیه کثیره و رموز و غوامض غیرمتناهی را چگونه مشتمل می‌شود. جوابش می‌فرماید که می‌گوید: [و اگر چه غَزَارَتْ] یعنی بسیاری [بِحَارِ زُخَّارِ حِکْمِ رَبَّانِي قَابِلِ اعْتِرَافِ نِیْسْت] یعنی دریا‌های مَوَاجِ حکمت‌های خدایی قابل به کف داشتن نیست. [و دُهَاة] به ضم دال، جمع داهی است بمعنی زیرک. [و کُفَاةُ بَنِي آدَمِ رَا] به ضم کاف، جمع کافی است. [بر عدم ادراک و قُصُور فهم بر کَلِّیَّتِ آن اعتراف] یعنی اقرار [که اگر بُلْغای عصر و فُصْحای] (2a) [دَهر] تقدیم فُصْحَا بر بُلْغَا اولی بود که بلاغت پس از فصاحت است. [به مرور آدوار] جمع دَوَر است به معنی گردش روزگار [و کُرُورِ أَطْوَارِ] و رجوع حال‌ها [مُدَّةِ أَعْمَارِ خود] زمان عمرهای خویش [صرف کنند و در شرح و بیان آن به نظر اِمعان] با باریکی آن [تلقی نمایند] و پیش روند، [هنوز از هزار یکی و از بسیار اندکی نتوانند نمود که لَنَفِدَ الْبَحْرُ قَبْلَ أَنْ تَنَفِدَ کَلِمَاتُ رَبِّي] اشارت است به آن آیت کریمه که در اواخر سوره کُهِف است. تَمَامُش این است: قُلْ لَوْ كَانَ الْبَحْرُ مِدَادًا لِكَلِمَاتِ رَبِّي لَنَفِدَ الْبَحْرُ قَبْلَ أَنْ تَنَفِدَ کَلِمَاتُ رَبِّي وَلَوْ جِئْنَا بِمِثْلِهِ مَدَدًا (کُهِف/۱۰۹). [و آنچه مضمون این مجلد است چون صُبَابَة] به ضم صاِدِ مهمله است، به معنی بقیه آب در مَشْک. [مِن زُخَّارِ] از مَوَاجِ [و حُبَابَة] به ضم حاء مهمله است، به معنی آبله آب. [مِن تِيَارِ] از گرداب. و کلام مَلِکِ عَلَامِ

در سورة بنی اسرائیل [وَمَا أُوتِيتُمْ مِنَ الْعِلْمِ إِلَّا قَلِيلًا] (اسراء/۸۵) مصدّق این مقاله است] و تصدیق کننده این دعوی است. [بنابر این مقدمات هرکه را توفیق رفیق گردد] هر کس را توفیق الهی یار شود، [و از این اشارات که بر سبیل کنایات ایراد افتاد] یعنی ایراد کردیم، [اقتباسی کند] و فائده گیرد [و خویشتن را از اعتقادات عوام که به حقیقت شیاطین آنانند مُمیز گرداند] این جمله عطف است بر جمله اقتباسی کند. اگر سؤال کنی حکمت چیست که سرّ یار را به طریق رمز و اشارات گویند، جواب می دهیم که تا اسرار از چشم اغیار پوشیده بماند. زیرا که اسرار تصوّف بس شریف و عزیز و دقیق است و مدّعیان کذاب که دعوی این اسرار کنند بسیار است و منکران نیز بی شمارند. دُرّ را به دست نااهل دادن، عقل رخصت ندهد و بعضی تفصیل و تحقیق در اوایل جلد اوّل گذشته است. حکایت: روزی در بندگی خدمت شیخ حسام الدین اصحاب کرام شرح می کردند که فلان، سخنان مولانا خداوندگار را نیکو تقریر می کند و تفسیر آن را به مردمان خوب تفهیم می کند و در آن فن مهارت عظیم دارد. خدمت شیخ حسام الدین فرمود که: کلام خداوندگار ما به مثابت آینه است، هر که معنی می گوید و تفسیری و صورتی می بندد صوت معنی خود را می گوید. آن معنی همان معنی کلام مولانا نیست. و باز فرمود که: دریا هزاران جوی شود اما هزاران جوی دریا نشود. [واز آثارِ برکات] (2b) [انفاس و انوار عنایات خارجِ وهم و قیاسِ خاصانِ حق محظوظ گردد]. این جمله نیز عطف است بر جمله سابقه، یعنی هر کس که از اثرهای برکت های نفس ها و نورهای عنایت های خواص بندگان حق تعالی نصیب گیر شود [شک نیست که از نظر فیضِ فضلِ سبحانی ملحوظ شود]. خبر و جواب "هر که را" است. یعنی بی شک و شبهه از عین عنایات خدایی منظور شود [و از گرداب خطر این دریا] و از ورطه بیم این جهان و عصیان [به ساحل ظفر و نَجحِ اوطار] جمعِ وطر است، به معنای حاجت. [رسد] به کنارِ پیروزی و یاری حاجت ها رسد. [که و مَنْ عَمِلَ مِنْكُمْ سُوءًا بِجَهَالَةٍ ثُمَّ تَابَ مِنْ بَعْدِهِ وَأَصْلَحَ فَإِنَّهُ غُفُورٌ رَجِيمٌ (انعام/۵۴)] اشارت است به آن آیت کریمه که در سورة انعام است اولش این است: اِنَّهُ مَنْ عَمِلَ مِنْكُمْ سُوءًا (الآیه). پس حرف واو از آیت نیست. [و اگر چه سعی و اجتهاد در ادراک آن مقصود از لوازم است] یعنی اگر چه ریاضت و مجاهدت در رسیدن آن مقصود از لوازم و شرایط است. [الا چون موهبتِ هدایت و عطیتِ عنایت از حضرت جَلّتِ ارزانی دارند]. مگر رسیدن به مقصود از حضرت حق، عطایی باشد. [آن خود از غنایم باشد] بی مشقتِ بسیار، [که يَهْدِي اللَّهُ لِنُورِهِ مَنْ يَشَاءُ (نور/۳۵) و وَمَنْ يُؤْتَ الْحِكْمَةَ فَقَدْ أُوتِيَ خَيْرًا كَثِيرًا (بقره/۲۶۹)] آیت اولی در سورة نور است و آیت ثانیه در سورة بقره است. چون سعی و اجتهاد از لوازم است [پس باید که در احراز فضایل اعمال و کسب معارف حضرت ذوالجلال به قدر طاقت و امکانِ بشریت رغبت نماید] فاعلِ فعل، ضمیرِ "هر که را" است و فاعل های افعال آتی نیز چنین است. [و از شواغل دنیا اعراض کند و به جانب بی جانبِ لَمعان

برق حق که حیرت عبارت از آنست توجّه سازد] خلاصه کلام این است که آن کس را می‌باید که در ضبط و تحصیل فضایل عمل‌ها و کسب معرفت‌های حضرت خدا به قدر طاقت بشریه و بحسب الامکان رغبت و سعی نماید و از موانع دنیا روی گرداند و به سوی بی‌جهت درخشیدن درخش حق تعالی که آن را حیرت گویند متوجه شود. [تا از آن زمره باشد که وَالَّذِينَ جَاهَدُوا فِينَا لَنَهْدِيَنَّهُمْ سُبُلَنَا (عنکبوت/۶۹)] این آیت در آخر سوره عنکبوت است. [وَفَقَّ اللَّهُ اخْوَانَنَا وَاصْحَابَنَا بِوَصُولِ هَذِهِ الْمُتْنِيَةِ] به ضم میم و سکون نون است به معنی آرزو. [وَقَبْلَ حُلُولِ الْمُتْنِيَةِ] به فتح میم و کسر نون و یاء مشدده است، به معنی مرگ. [وَصَلَّى اللَّهُ عَلَي نَبِيِّنَا] (3a) [مُحَمَّدٌ وَآلِهِ الْأَكْرَمِينَ]. در بعضی نسخ دیباچه چنین واقع شده است: [بدانید و آگاه باشید که شریعت همچون شمع است ره می‌نماید] پس کسی که شریعت را نداند در ظلمات است. اوّل شمع را به دست آوردن می‌باید. [با آنکه شمع به دست آوری راه رفته نشود و کاری کرده نشود] مجرد شمع را در دست گرفتن، قطع مسافه نیست. پس از تحصیل شریعت، به راه رفتن می‌باید. [چون در راه آمدی این رفتن طریقت است]. اما چون به راه رفتی نمی‌باید که در راه بمانی و ترک سفر کنی. لاجرم رفتن می‌باید تا به مقصد و مقصود برسی [و چون رسیدی به مقصود این حقیقت است. جهت این گفت: لَوْ ظَهَرَتِ الْحَقَائِقُ بَطَلَتِ الشَّرَائِعُ] خدمت مولانا در تحقیق این معنی تمثیل می‌فرماید: [همچنانکه مسمی زر شود به عمل کیمیا یا خود از اصل زر بود، او را نه علم کیمیا حاجت است که شریعت است، و نه خود را در کیمیا مالیدن که آن طریقت است]. و لِهَذَا كُتِبَ الدَّلِيلُ بَعْدَ الْوَصُولِ إِلَى الْمَدْلُولِ قَبِيحٌ وَ تَرَكَ الدَّلِيلَ قَبْلَ الْوَصُولِ إِلَى الْمَدْلُولِ^۲ قَبِيحٌ] مقصود از این کلام نه آن است که از بنده احکام شریعت ساقط شود. بلکه مراد این است که پس از وصول، کثرت اعمال و مجاهدات لازم نیست. و لهذا بزرگان دین و واصلان رب العالمین گفته‌اند: آنان که ما را در اوایل حال دیدند، اهل ریاضت و مجاهد شدند و آنان که ما را در اواخر حال دیدند تن پرور و ملحد شدند. خدمت مولانا بدین معانی اشارت می‌فرماید که می‌گوید: [شریعت، همچون علم کیمیا آموختن است یا از استادی یا از کتابی. و طریقت، استعمال کردن آن داروها و مس را در کیمیا مالیدن. و حقیقت، زر شدن مس]. چون این مراتب را دانستی بدان که [کیمیادانان به علم شادند که ما علم این می‌دانیم. و عمل کنندگان به کیمیا شادند که ما چنین کارها کنیم. و حقیقت یافتگان به حقیقت شادند که زر شدیم و از علم و عمل آن کیمیا آزاد شدیم، عَتَقَاءُ اللَّهِ اِيم] یعنی به کثرت مجاهده حاجت نداریم. [كُلُّ جَزْءٍ بِمَا لَدَيْهِمْ فَرِحُونَ (روم/۳۲)] این آیت در سوره روم است. خدمت مولانا چون مثالی آورد باز مثال دیگر می‌آورد تا ممثّل، تمام روشن شود که می‌گوید: [یا مثال شریعت، همچون طب آموختن است و طریقت، پرهیز کردن بر موجب طب و داروها خوردن. و

^۲ مدلول KC : مدیل G

حقیقت، صحت یافتن] (3b) [ابدی و از آن دو فارغ شدن] یعنی همچو بیمار عمل به طب کردن و پرهیز کردن و ریاضت بسیار لازم نیست. [چون آدمی از این حیات] از زندگی دنیا [مُرد، شریعت و طریقت از او منقطع ماند.] که آن دو در دنیا باشند. لاجرم آن آدمی [حقیقت اگر دارد،] اگر وصول إلى الله را حاصل کرده باشد، [نعره می‌زند: يَا لَيْتَ قَوْمِي يَعْلَمُونَ * بِمَا غَفَرَ لِي رَبِّي (یاسین/۲۶-۲۷)] این آیت در سورة یاسین است. [و اگر حقیقت نیستش، نعره می‌زند: يَا لَيْتَنِي لَمْ أُوتَ كِتَابِيَهٗ * وَلَمْ أَدْرِ مَا حِسَابِيَهٗ * يَا لَيْتَهَا كَانَتِ الْقَاضِيَهٗ * مَا أَغْنَىٰ عَنِّي مَالِيَهٗ * هَلَكَ عَنِّي سُلْطَانِيَهٗ (الحاقة/۲۵-۲۹)] این آیت در سورة الحاقة است. [پس] بدان که [شریعت، علم است. طریقت، عمل است. حقیقت، الوصول إلى الله. که فَمَنْ كَانَ يَرْجُوا لِقَاءَ رَبِّهِ فَلْيَعْمَلْ عَمَلًا صَالِحًا وَلَا يُشْرِكْ بِعِبَادَةِ رَبِّهِ أَحَدًا (کهف/۱۱۰)] این آیت در آخر سورة کهف است. [وَاللَّهُ أَعْلَمُ، وَصَلَّى اللَّهُ عَلَي سَيِّدِنَا مُحَمَّدٍ وَآلِهِ وَعِزَّتِهِ الطَّاهِرِينَ.] این دو صفت را جمع کرد زیرا در میان طیب و طاهر عموم و خصوص من وجه است، پس هر یکی دیگری را مستلزم نیست. [وَالْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ أَوَّلًا وَآخِرًا بِحَقِّ مُحَمَّدٍ وَآلِهِ وَصَحْبِهِ أَجْمَعِينَ] آمین.

[1] شه حسام‌الدین که نور انجم است] و نور هدایت، که به حکم اصحابی کالنجوم بایهم اقتدیتم إهتدیتم، اصحاب رسول الله علیه‌السلام ستاره‌هاست، شیخ حسام‌الدین و سالکان راه دین نور ایشان است. [طالب آغاز سفر پنجم است] و راغب ابتداء کتاب خامس است. [2] ای ضیاء الحق حسام‌الدین راد] سخی. و نزد اهل الله سخی آن است که دنیا را ترک کند، پیش از آنکه دنیا او را ترک کند. حکایت: شیخ حسام‌الدین در عالم کودکی که مُراهق شده بود چون از پدر عزیز خود یتیم مانده بود، چون دُرّ یتیم شده تمات اکابر و مشایخ زمان و ارباب فتوت او را پیش خود دعوت کردند و تکفل و دلبستگی عظیم نمودند. چه تمامت آخیان معتبر ممالک روم مربای آبا و اجداد او بودند. لاجرم با جمع لالایان و جوانان خود، راست به حضرت مولانا آمد و در آن آستان راستان آشیان گرفته و خدمت آن حضرت را اختیار کرده خدمتکاران خود را دستور داد تا هر یکی به اکتساب خود مشغول شوند و گویند هر چه داشت، مجموع را صدیق وار ایثار آن حضرت کرد. از برکت (4a) آن مردمی و مردی در متابعت شریعت نبوی و طریقت مولوی کامل و مکمل گشت. چنانکه می‌فرماید: [اوستادان صفا را اوستاد] تا به حدی متقی بود که چون به زیارت تربه آمدی، جهت تجدید وضو آب را از شهر با هم آوردندی و از آن آب وضو ساختی و از آن آب خوردی و پرهیز کردی از آن آبی که به سیم وقف تربه خریده‌اند، که از آن نخورد و وضو نساخت. و گویند که اوقاف تربه در آن زمان بسیار بود و همه محصولات اوقاف را به اصحاب کرام می‌داد و دل و دست خود از آنها نگاه داشت. [3] گر نبودی خلق محبوب و کثیف] و درشت [ور نبودی خلقها تنگ و ضعیف] اگر نبودی گلوها تنگ و زیون.

[4 در مدیحت دادِ معنی دادمی] و آنچه حقّ مدح توسّط ادا کردمی. [غیر این منطق لبی بگشادمی] در مدح تو. [5 لیک لقمه باز آن صَبوه نیست] یعنی طعمه و لقمه باز از آن گنجشک و صَبوه نیست. [چاره اکنون آب و روغن کردنی است] مقصود از آب و روغن اینجا مدارا کردن است و سخن صوری گفتن. بدان که شیخ حسام‌الدین مرد بزرگوار و صاحب تصرّف و مستجاب الدعوة بود. حکایت: وقتی در شهر قونیه قحط آب شده بود هرگز باران نبارید و آب‌ها در مُغاک‌ها غائر شده اهالی شهر از برای استسقاء بیرون رفته قربان‌ها کردند و زاری‌ها نمودند اصلاً در محلّ قبول نیفتاد و به هدف اجابت مقرون نگشت و گرمای آفتاب که نمونه فیح جهنم است جهان را می‌سوزانید و نباتات به کلی خشک شدند. جماعتی که روشن‌دلانِ آن عهد بودند چنین مصلحت دیدند که به حضرت چلبی حسام‌الدین روند و از نفس نفیس مسیح‌آسای او دعا استدعا کنند تا مقبول باشد که حضرت حق باران دهد. چون به خدمت حسام‌الدین آمدند فرمود که: شما به کار خود روید، من از حضرت سلطان خود درخواست کنم تا خواست شما میسر شود. برخاست و با اصحاب به زیارت تربۀ مستطابه آمد و بسی نمازِ بانیاز از سر اخلاص، نه مجاز بگذارد و سر مبارک خود را باز کرد و یاران از دیدگان قطرات عبرت، باران کرده آمین گفتند و فریادها کردند. در حال ابرهای تند و غلیظ مجتمع گشته بر روی هوا ظاهر شد و باران عظیم باریدن گرفت و شهریان از نو، بنده و مرید شدند. و آنان که از نصاب معنی بی‌نصیب بودند در ایشان جز انکار نیافزود. (4b) [6 مدح تو حیف است با زندانیان] مدح تو را حیف است که بگویم با اهل دنیا که ایشان به حکم الدُّنیا سِجُنُ الْمُؤْمِنِ وَ جَنَّةُ الْكَافِرِ، اهل زندانند. [گویم اندر مجمعِ روحانیان] إِنْ شَاءَ اللَّهُ الرَّحْمَن. [7 شرح تو غِبْن است با اهل جهان] شرح حالِ تو گفتن به آنان که نااهل‌اند مغبون نیست. لاجرم [همچو رازِ عشق دارم در نهان] و می‌کنم پنهان. [8 مدح تعریف است و تخریقِ حجاب] ستودن، تعریف و بیان است و دریدن حجاب، به آنکه محتاج شرح باشد. [فارغ است از شرح و تعریف آفتاب] که آفتاب اظهر است و مستغنی از بیان. حکایت: اختیارِ اَحْوَان چنین روایت کردند که روزی شیخ حسام‌الدین در مجمع یاران نشسته بود و معانی می‌فرمود از ناگاه درویشی را به خدمت بانوی آخرت گرجی خاتون ارسال کرد که از من سلام برسان و بگو که از آن تابخانه سرای که نشسته است به سرای دیگر به زودی نقل کند تا از بلا خلاص یابد. چون قاصد سلام و پیام به مذکوره رسانید درحال به خانه دیگر انتقال کردند و متعلقان نیز بیرون رفتند و اثاثِ بیت را بردند. همان ساعت سقف خانه فرود آمد و منهدم شد. [9 مادحِ خورشید مدّاحِ خود است] کسی که آفتاب را مدح کند خود را مدح کند. گویا می‌گوید: [که دو چشمم روشن و نامرّمَد است] که در او دردِ رَمَد نیست، آفتاب را بی‌حجاب می‌بیند. [10 ذمّ خورشید جهان ذمّ خود است] کسی که آفتاب را ذم کند او خود را ذم کند. گویا می‌گوید: [که دو چشمم کور و تاریک و بد است] که

چنین ظاهر و تابان را نمی‌بینم. [11 تو بیخشا بر کسی کاندر جهان] مرهون است [شد حسود آفتاب کامران] یعنی کسی که آفتاب تابان را حسود شد، تو بیخشای و عفو کن. [12 تاندش پوشید هیچ از دیده‌ها] یعنی آن کس هیچ قادر شود که آفتاب را از دیده‌ها بپوشد؟ [وز طراوت دادن پوشیده‌ها] و از تازگی دادن پوشیده‌ها را. [13 یا ز نور بی‌حدش تانند کاست] یا حسودان آفتاب، نور بی‌حد او را قادر شوند که ناقص کنند؟ [یا به دفع جاو او تانند خاست] یا قادر باشند که به دفع مرتبه او قایم شوند؟ مضمون این دو بیت استفهام انکاری است. [14 هر کسی کو حاسد کیهان بود] حسود پادشاهان دین باشد. [آن حسد خود مرگ جاویدان بود] و هلاک ابدی شود. در بعض نسخ: [آن حسد نه مرگ جاویدان بود] بدین (5a) تقدیر، خبر است یا استفهام انکاری. [15 قدر تو بگذشت از درک عقل] ای حسام‌الدین مقبول، [عقل اندر شرح تو شد بوالفضول] و عاجز. حکایت: یار گرامی خواجه نفیس‌الدین روایت کرده که در زمان مولانا شیخی بود بزرگ و در دو خانقاه شیخ بود. اتفاقاً از عالم درگذشت و خدمت امیرکبیر تاج‌الدین معتز، مصلحت چنان دید که تقریر خانقاه ضیاءالدین وزیر را به نام حسام‌الدین نویسند. بعد از آنکه فرمان همایون نفاذ یافت، امیر تاج‌الدین اجتماعی عظیم کرد و حضرت خداوندگار با جمیع یاران روانه شدند. نفیس‌الدین گفته سجاده حسام‌الدین را من بر دوش گرفته بودم، حضرت مولانا از من پستد و بر دوش مبارک خود نهاد. چون به خانقاه آمدند سجاده را بر سر صدر صفا گسترده. آخی احمد که از جمله جابره زمان و سردفتر زندان بود از غایت حسد سجاده را نوردید و گفت: ما او را به شیخی قبول نمی‌کنیم. پس فتنه و غوغا شد. درویشان دلریش از سر حالی، کلمه الفتنة نائمة لعن الله من ايقظها، بر زبان راندند. و به حکم وَالْفِتْنَةُ أَشَدُّ مِنْ الْقَتْلِ (بقره/۱۹۱) قیامتی قامت نمود. و حضرت مولانا پس از سکوت گفت: این مردم چرا کفران نعمت حق می‌کنند؟ به موجب يُخْرِبُونَ بُيُوتَهُمْ بِأَيْدِيهِمْ (حشر/۲) به دست خود خانه‌های جان‌های خود خراب می‌کنند. و آن آخی احمد در زمان اندک به مخدولی و بدبختی هلاک شد و چلبی حسام‌الدین به کمالی و مکانتی رسید که ملک مقرب و رسول مکرم بر حالات او رشک می‌بردند. کما قال عليه السلام: إِنَّ اللَّهَ تَمَّ عِبَاداً لَيْسُوا بِأَنْبِيَاءٍ وَ لَا شُهَدَاءَ يَغْطِيهِمُ النَّيُّونَ وَ الشُّهَدَاءُ بِقُرْبِهِمْ مِنَ اللَّهِ تَعَالَى. [16 گرچه عاجز آمد این عقل از بیان] اما [عاجزانه جنبشی باید در آن]. زیرا [17 إِنَّ شَيْئاً كُلَّهُ لَا يُدْرِكُ] اشارتست به آن کلام مشهور که ما لَا يُدْرِكُ كُلَّهُ لَا يُدْرِكُ كُلَّهُ. [اعلموا أَنْ كُلَّهُ لَا يُدْرِكُ] [اعلموا إِنَّهُ لَا يُدْرِكُ كُلَّهُ. [18 گر تنانی خورد طوفان سحاب] اگر قادر نیستی که دریا و طوفان سحاب را بخوری، [کی توان کردن به ترک خورد آب] کی ترک کردن می‌توانی که آب را نخوری. [19 راز را گر می‌نیاری در بیان] مغز را گر نتوانی بیاری در میان مردمان، [درک‌ها را تازه کن از قشر آن] (5b) فهم و ادراک را تازه کن از قشر او. [20 نطق‌ها نسبت به تو قشر است لیک] لفظ‌ها نسبت به تو قشر

است، اما [پیش دیگر فهم‌ها مغز است نیک]. چنانکه [21 آسمان نسبت به عرش آمد فرود] که در میان فلکِ قمر و عرش چند هزار سال راه است پس او از آن پست و فرود است. [ور نه بس عالی ست سويِ خاکِ تود] اما آسمان بسی بلند است نسبت به جانب توده. [22 من بگویم وصف تو تا ره برند] و قطع مسافه کنند به اتباع و اقتداء تو. [پیش از آن کز فوتِ آن حسرت خورند] که فرصت، فوت شده باشد. پس حالیا من در وصف تو می‌گویم که: [23 نور حقی و بحق جذّاب جان] تو نور حقی و جان بندگان را به حق جذب کننده. حکایت: بزرگی پند می‌داد که به کسی یار شو که تو را از معصیت به طاعت کشد و از شهوت به قناعت و از دنیا به آخرت و از ماسوی به حق تعالی. [خلق در ظلماتِ و همد و گمان] نمی‌دانند حقیقت حال تو را. [24 شرط تعظیم است تا این نور خوش] شرط تاثیر و اثر تعظیم و تکریم است تا که این نور خوب، [گردد این بی‌دیدگان را سرمه‌کش] که این بی‌نظران را سرمه‌کش شود و دیده‌ایشان را بگشاید. حکایت: مریدی را گفتند در نیشابور به محله فلان، نان‌پزی هست که ولی است. آن مرید پیش او رفت مگر ریش او دراز بود، از بیم آتش ریش را بسته بود. آن مرید چون این نان‌پز را بدین حالت بدید در دلش آمد که اگر این ولی بودی آتش ریش او را ضرر نکردی، حاجت به بستن نبود. خاطره او نان‌پز را معلوم شد. گفت: شرط فیض و استفاده تعظیم است، چون تو مرا به دیده حقارت نظر کردی فیض نمی‌یابی به جای دیگر رو. [25 نور یابد مستعدّ تیزگوش] نور را یابد آن کس که قابل تیزشنونده باشد. یا معنی این است که نور کسی را یابد که آن کس تیز شنیدن و دیدن را قابل باشد. [که نباشد طالب ظلمت چو موش] که طالب تاریکی نباشد همچو شب‌پره. یعنی تا کسی ترک معصیت و شهوت و حبّ دنیا و ریاست نکند نور الهی در دلش در نمی‌آید. [26 سُست چشمانی که شب جَولان کنند] شب پره و کورموشان که سست چشمانند و شب جولان کنند یعنی آنان که به کُدورات نفسانیه روند، (6a) [کی طواف مشعلۀ ایمان کنند] که ایشان از نور می‌گریزند. [27 نکته‌های مشکلِ باریک شد] مرهون است [بندِ طبعی که ز دین تاریک شد] یعنی سخنان دقیق و کلام عمیق بند و مهر طبیعتی است که او از دین تاریک گشت. [28 تا بر آراید هنر را تار و پود] تا زینت کند تار و پود هنر را [چشم در خورشید نتواند گشود] و نمی‌تواند که خورشید حقیقی را ببند که او حضرت خداست. پس خود را به ریاضت آراستن می‌باید. حکایت: ابوعلی دقاق گفت: هر که ظاهر خود را به مجاهدت بیاراید حق تعالی باطن او را به مشاهده بیاراید. [29 همچو نخلی بَرنیارد شاخ‌ها] آن کس همچو نخل ترقی نمی‌کند و شاخ‌های خویش بلند نمی‌سازد. [کرده موشانه زمین سوراخ‌ها] چو آن کس زمین را موشانه سوراخ کرده باشد و به سفلی میل کرده بود. حکایت: خواجه ابو عبد الله بلخی را پرسیدند از علامت شقاوت؛ گفت: سه چیز است، اوّل علمش روزی کند و از عملش محروم کنند. دوم عملش روزی کنند و از اخلاصش محروم کنند. سوم

صحبت نیکان دهند و از احترام ایشان محروم می‌کنند. [30 چار وصف است این بشر را دل‌فشار] وصف ترکیبی است از فشردن. [چار میخ عقل کُشته این چهار] این چهار وصف را کشتن می‌باید که ابراهیم علیه‌السلام به کشتن چهار مرغ و اختیار ایشان تنبیه کرد که این اوصاف کشتنی است.

[تفسیر خُذْ أَرْبَعَةً مِنَ الطَّيْرِ فَصُرْهُنَّ إِلَيْكَ] اشارت است به آن آیت کریمه که در سوره بقره است. تمام آیت این است: وَإِذْ قَالَ إِبْرَاهِيمُ رَبِّ أَرِنِي كَيْفَ تُحْيِي الْمَوْتَى قَالَ أُولَئِمُتُؤْمِنُ قَالَ بَلَىٰ وَلَٰكِن لِّیَطْمِئِنَّ قُلُوبُی قَالَ فَخُذْ أَرْبَعَةً مِنَ الطَّيْرِ فَصُرْهُنَّ إِلَیْكَ ثُمَّ اجْعَلْ عَلَىٰ كُلِّ جَبَلٍ مِنْهُنَّ جُزْءًا ثُمَّ اذْعُهُنَّ یَأْتِیَنَّكَ سَعِیًّا وَاعْلَمْ أَنَّ اللَّهَ عَزِیْزٌ حَكِیْمٌ (بقره/۲۶۰).

[31 تو خلیل وقتی ای خورشید هُش] ای صاحب عقل کل. در بعض نسخ: [ای خلیل وقت ما با تیغ هُش]. [این چهار اُطیارِ رَهَزَن را بکُش] این چهار مرغان راهزن را قتل کن. [32 زآنکه هر مرغی از اینها زاغ‌وش] مرهون است [هست عقل عاقلان را دیده‌کش] و بی‌بصر کننده. معنی مراد به ترکی این است که: هر بر قوش یعنی هر بر صفت بونلردن قارغه گبی عقلک گوزن اویر چکر چقرر. (6b) [33 چار وصف تن چو مرغان خلیل] چهار صفت هست در تن که همچو مرغان ابراهیم علیه‌السلام [بسمل] ایشان دهد جان را سیل [ذبح اینان دهد جان را راه به درگاه الله]. [34 ای خلیل اندر خلاص نیک و بد] از بهر خلاص کردن همه اجزای خود، [سر بیژر شان تا رهد پاها ز سد] خلاص شود پای‌ها از سد و بند. [35 کل تویی و جملگان اجزای تو] به حکم حدیث نبوی که: إِنْ فِی الْبَدَنِ لَمُضْغَةٌ إِذَا صَلَحَتْ صَلَحَ الْبَدَنُ كُلُّهُ وَ إِذَا فَسَدَتْ فَسَدَ الْبَدَنُ كُلُّهُ أَلَا وَ هِیَ الْقَلْبُ، کل تویی و دیگران اجزای تو یا خطاب به جان باشد. [بر گشا که هست پاشان پای تو] لاجرم چون اصلاح خود کردی، [36 از تو عالم روح‌زاری می‌شود] همه عالم تن از تو یک روحستان گردد. [پُشت صد لشکر سواری می‌شود] یک سوار مُعین و ظهیر صد لشکر گردد [37 زآنکه این تن شد مقام چار خو] و محل چار اخلاق [نامشان شد چار مرغ فتنه‌جو] و به دیگران ضرر کننده. [38 خلق را گر زندگی خواهی ابد] اگر اجزای خود را حیات ابدیه خواهی، [سر بیژر زین چار مرغ خوی بد] در بعض نسخ^۲ به جای خوی بد لفظ شوم و بد واقع شده. [39 باز شان زنده کن از نوعی دگر] چنانکه ابراهیم علیه‌السلام کرد. [که نباشد بعد از آن زیشان ضرر] و نیاید از ایشان شر. [40 چار مرغ معنوی راهزن] که در ظاهر محسوس نیستند. [کرده‌اند اندر دل خلقان وطن] و قلب ایشان را کرده‌اند مسکن. [41 چون امیر جمله دل‌های سوی] و راست. در بعض نسخ: [چون امیر جمله دل‌ها شوی]. [اندر این دور ای خلیفه حق تویی] یعنی اندر این زمان ای خلیفه حق تعالی، چون امیر دل‌های راست تویی یا چون تو امیر همه خواطر شوی.

^۲ "نسخ" اضافه شد : - KCG

[42] سر ببر این چار مرغِ زنده را] همچو ابراهیم علیه السلام. [سرمدی کُن خلقِ ناپاینده را] ابدی کن خلقِ ناباقی را که اعضای توست. خدمت مولانا پس از این آن چهار مرغ را بیان کند: [43] بط و طاوس است و زاغ است و خروس] اهل تفسیر اختلاف کرده اند، بعضی به جای بط، کبوتر گفتند و بعضی به جای او نسر گفتند [این مثالی چار خلقِ اندر نفوس]. زیرا [44] بطّ حرص است و خروس آن شهوت است] که در طبیعت انسان هست. چنانکه بط در خشکی و در آب روزی جوید انسان نیز از هر جا چیزی خواهد و چنانکه خروس جماعت (7a) ماکیان را جماع می‌رساند، مرد نیز خواهد که چنین شهوت راند. [جاه چون طاوس زاغ اُمنیت است] جاه و منصب طاوس است که اهل جاه لباس‌های رنگین پوشند و همچو طاوس جولان و تکبر نمایند و زاغ آرزو و طول امل است. لاجرم این دو را ترک کردن می‌باید اما حبّ جاه را ترک کردن مشکل است. چنانکه گفته‌اند: آخِرُ ما يُخْرِجُ مِنْ رُؤْسِ الصِّدِّيقِ حُبُّ الرِّيَاسَةِ. حکایت: شیخ ابوسعید فرغانی گفته مراد از آنچه گفته‌اند آخر ما یخرج من رؤس الصديقین حبّ الریاسة، حبّ جاه عندالله است که شوق است به حصول مقام شفاعت، نه جاه عندالخلق که وصول به اول مقام طریقت به ترک آن جاه باشد. [45] مُنِيتَش آن که بُود اومیدساز] فکر و عمل او آن است که آرزوساز باشد که خاصه زاغ، طول عمل است و دوری اجل. چنانکه می‌فرماید [طامع تأیید یا عمرِ دراز] طمع کننده ابدی ماندن یا عمر دراز راندن. [46] بط حرص آمد که نُوَلِّش در زمین] کنار دهان او در زمین است. [در تر و در خشک می‌جوید دفین] در آب و خاک جوید مدفون را. [47] یک زمان نَبود معطل آن گُلُو] خالی نباشد خلق او از خوردن. [نَشْتَوَد از حکم جُز آمرِ کُلُو] نمی‌شنود از احکام الهیه جز کَلُوا و اشربوا. چنانکه تن‌پروران گفته‌اند، بیت: تا که شکم پر نشود از کَلُوا - راست نشد حکم کَلُوا و اشربوا. و در جواب ایشان گفته‌اند، بیت: گرچه خدا گفت کَلُوا و اشربوا - در عقبش گفت و لاتسرفوا. حکایت: هارون رشید را طبیب حاذق بود نصرانی. علی بن حسین را گفت: در کتاب شما چیزی از علم طب نیست. او گفت: حضرت خدا همه طب را در نیم آیت جمع کرده است. طبیب گفت: آن کدام است؟ او گفت: کُلُوا وَ اشْرَبُوا وَ لَا تُسْرِفُوا (اعراف/۳۱). آن طبیب گفت: از رسول شما از طب چیزی مروی نیست. او گفت: رسول ما طب را در الفاظ اندک جمع کرده است. طبیب گفت: آن چیست؟ او گفت: رسول الله علیه السلام گفت المَعْدَةُ يَبْتُ كُلُّ دَاءٍ وَ الْحِمِيَةُ رَأْسُ كُلِّ دَوَاءٍ وَ أُعْطِيَ كُلُّ بَدَنٍ مَا عَوَّدَتْهُ. آن طبیب گفت کتاب شما و پیغامبر شما نگذاشتند طب را به جالینوس. [48] همچو یغماچی ست خانه می‌کند] به فتح کاف عربی، مضارع است از کردند. یعنی دفینه می‌جوید. [زود زود آنبانِ خود پُر می‌کند] (7b) به استعجال جُراب خود را پر می‌کند. [49] اندر آنبان می‌فشارد نیک و بد] یعنی از حلال و حرام. [دانه‌های دُرّ و حَبّاتِ نَخود] و چنان جدا کند که دیگری را چیزی نماند. [50] تا مبادا یاغی آید دِگَر] می‌ترسد که آن یاغی نصیب

او را بُرد، [می‌فشارَد در جُوال او خُشک و تر] به استعجال. لاجرم مردِ حریص هر چه می‌یابد جمع می‌کند و از غیر می‌ترسد که مبدا او این مال و رزق را بگیرد. [51 وقت تنگ و فرصت اندک او مَخوف] و ترسناک، [در بغل زد هر چه زودتر بی‌وقف] بی‌دانستن. که نیک است یا بد، حلال است یا حرام. امّا اینچنین استعجال در تحصیلِ ثوابِ آخرت و در کسبِ اسبابِ مغفرت بایستی. [52 اعتمادش نیست بر سلطانِ خویش] بر حضرت حق جلّ و علا [که نیارد یاغی آمد به پیش] که آن سلطان نیارد یاغی را که آمده باشد به پیش. و علامتِ حریص در خوردنِ طعام، آن است که یک لقمه در دهانش باشد و یک لقمه در دستش بود و یک لقمه را چشم بنشانند و علامتِ قانع آن است که یک لقمه را در دهان نهد و بی اضطراب بخورد، پس از آن لقمه دیگر ستانند. لاجرم عاقل داند که رزقِ کسی را دیگری نخورد. و لهذا می‌گوید: [53 لیک مؤمن زاعتمادِ آن حیات] و به توکلِ آن حی [می‌کند غارت به مهل و با آنات] به تائی و شکون. [54 ایمن ست از قوت و از یاغی که او] مرهون است [می‌شناسد قهرِ شه را بر عدو] لاجرم از عدو نمی‌ترسد زیرا به حکمِ نَصِیْکَ یَصِیْکَ، حظّ او را زوال نیست. چنانکه گفته‌اند مترس که رزق تو را دیگری نخورد و تو بی‌اجل نمیری. [55 وایمن ست از خواجه تاشانِ دگر] از بندگانِ آخر. که همه، بندگانِ یک خواجه‌اند و آن خواجه حضرت خداست. [که بیابندش مزاحمِ صَرفه‌بر] یعنی نباشد مانع رزق و نصیب‌بر. [56 عدل شه را دید در ضبطِ حَشم] و خدم [که نیارد کرد کس بر کس ستم] که رزق کسی را دیگری نخورد. [57 لاجرم نشتابد و ساکن بُود] آن مؤمن. [از فواتِ حظّ خود ایمن بُود] از قوت شدنِ نصیبِ خود ایمن باشد. لاجرم آن مؤمن، [58 بس تائی دارد و صبر و شکیب] و تحمّل. [چشم سیر و مؤثر است و پاک‌جیب] مؤثر از اِثار است، به معنی نثار بر غیر. و در این تنبیه است که مؤمن به حکمِ آیتِ حشر وَیُؤْثِرُونَ عَلَیْ أَنْفُسِهِمْ وَلَوْ كَانَ بِهِمْ خَصَاصَةٌ (حشر/۹) غیر را اختیار کند. حکایت: مردی از (8a) انصار صایم بود، چیزی نیافت که شب افطار کند الا آب یافت. باز صایم گشت، شب جز آب نیافت. باز صایم شد، چون روز سوم شد یکی از انصار حال آن کس را دانست، چون شب شد آن کس را به خانه خود برد و زن خود را گفت: به خانه ما مهمان آمد. زن گفت: در خانه ما طعام هست که یک کس را سیر می‌کند. مرد گفت: کودکان را خوابانید و چون طعام را پیش ما آری چراغ را بکش تا مهمان پندارد که ما نیز می‌خوریم. زن طعام را پیش آورد و چراغ را اصلاح کردن گرفت و بکشت. صاحبخانه دست را به طعام می‌بُرد، خود را چنین می‌نمود که طعام می‌خورد تا مهمان طعام را پاک بخورد. چون انصاری نماز صبح را با رسول الله علیه‌السلام گذارد، رسول الله علیه‌السلام گفت: خدای تعالی از کار شما راضی شد. و این آیت را بِتَمَامِهَا بخواند: وَیُؤْثِرُونَ عَلَیْ أَنْفُسِهِمْ وَلَوْ كَانَ بِهِمْ خَصَاصَةٌ وَمَنْ يُوقِ شُحَّ نَفْسِهِ فَأُولَئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ (حشر/۹). [59 کین تائی پرتو رحمن بُود] به حکمِ حدیثِ نبوی الْعَجَلَةُ

مِنْ الشَّيْطَانِ وَ التَّانِي مِنَ الرَّحْمَنِ. [وان شتاب از هزّه شیطان بُود] هزّه به کسرِ هاء به معنی تحریک است. [60 زانکه شیطانش بترساند ز فقر] زیرا شیطان او را از فقر تخویف کند. [بارگیر صبر را بُکشد به عقر] اسب صبر را قتل کند به سبب پی بریدن. [61 از نَبی بشنو که شیطان در وعید] مرهون است [می کند تهدیدت از فقر شدید] اشارت است به مضمون آن آیت کریمه که در سورۀ بقره است: **الْشَّيْطَانُ يَعِدُكُمُ الْفَقْرَ وَيَأْمُرُكُم بِالْفَحْشَاءِ** (بقره/۲۶۸). [62 تا خوری زشت و بَری زشت و شتاب] تا که بخوری قبیح و حرام را و بگیری و نگاه داری آن را به استعجال. [نی مروت نی تانی نی ثواب] نه سخا هست؛ نه تأمل کردن در مال که حلال است و حرام، نه ثواب آخرت. حکایت: ابوالدرداء رضی الله عنه بر اهلِ حُمص مشرف شد و گفت: **أَلَا تَسْتَحْيُونَ تَبْنُونَ مَا لَا تَسْكُنُونَ وَ تَأْمَلُونَ مَا لَا تُدْرِكُونَ وَ تَجْمَعُونَ مَا لَا تَأْكُلُونَ، إِنَّ الَّذِينَ كَانُوا قَبْلَكُمْ بَنَوْا شَدِيداً وَ جَمَعُوا كَثِيراً وَ أَمَلُوا بَعِيداً فَأَصْبَحَتْ مَسَاكِينُهُمْ قُبُوراً وَ آمَالُهُمْ غُرُوراً وَ جَمْعُهُمْ بُوراً**. شعر: **دَعِ الْحِرْصَ عَنِ الدُّنْيَا وَ فِي الْعَيْشِ فَلَا تَطْمَع - وَلَا تَجْمَعْ مِنَ الْمَالِ أَمَا تَدْرِي لِمَنْ يَجْمَع * فَإِنَّ الرِّزْقَ مَقْسُومٌ وَ سَوْءُ (8b) الظَّنِّ لَا يَنْفَع - فَقِيرٌ كُلُّ ذِي حِرْصٍ غَنِيٌّ كُلُّ مَنْ يَقْنَع**. [63 لاجرم کافر خورد در هفت بطن] چنانکه مذکور است در حدیثی که شرحش می کند. [دین و دل باریک و لاغر زفت بطن] در این مصراع لف و نشر مرتب است.

[در سبب ورود این حدیث مصطفی علیه السلام که **الكافرُ يأكلُ في سبعةِ أمعاءٍ وَ المؤمنُ يأكلُ في معاً واحدٍ**]

خدمت مولانا ذکر کافر را تقدیم کرد زیرا آن کس، اول کافر بود پس از آن مؤمن شد. و الا در عبارت و نظم حدیث ذکر مؤمن مقدم است چنانکه در باب هفتم از کتاب مشارق مذکور است که المؤمنُ يأكلُ في معاً واحدٍ و الكافرُ يأكلُ في سبعةِ امعاءٍ. و شارحان در شرحش گفته اند: **المعاً ما يدخله الطعام من بطن الإنسان أراد به أن المؤمن يقل جرصه علي الطعام و يبارك له في مأكله و مشربه و يشبع من قليل و الكافر شديد الحرص و كثير الشره كالأنعام و لأن المؤمن لا يأكل إلا من الحلال و يتوقى الحرام و الشبهة و الكافر لا يبالي ما أكل و من أين أكل و كيف أكل**. و خدمت مولانا حدیث شریف را بر حقیقت حمل کرد چنانکه تفصیل سبب ورود بدان دلالت کند و حدیث مزبور در حق ابی بصره وارد است که از قبیله غفار است. و بدان که انسان مبنی است بر شرک و شک و غفلت و رغبت و رهبت و شهوت و غضب. و این را تحقیق می کند کلام حق تعالی: **وَإِنَّ جَهَنَّمَ لَمَوْعِدُهُمْ أَجْمَعِينَ * لَهَا سَبْعَةُ أَبْوَابٍ لِكُلِّ بَابٍ مِنْهُمْ جُزْءٌ مَقْسُومٌ** (حجر/۳۳-۳۴). پس اهل نار مقسوم است بدین هفت در، به حسب این اخلاق. چون به صدق ایمان آورد این اخلاق ذمیمه رود بدل او اخلاق حمیده آید. [64 کافران مهمان پیغامبر شدند] یعنی [وقت شام ایشان به مسجد آمدند] و گفتند [65 کامدیم ای شاه اینجا ما

فُتِقْ] ما را به مهمانی قبول کن. [ای تو مهمان‌دارِ سَکَّانِ اُفُقْ] ای که تویی مضیف ساکنانِ اطرافِ عالم. [66 بی‌نواسیم و رسیده ما ز دور] بی‌رزقیم و از مسافهٔ بعیده آمده‌ایم [هین بیفشان بر سرِ ما فضل و نور] و احسان و حبور. [67 رو به یاران کرد آن سلطان راد] روی به اصحاب آورد و توجه به ایشان کرد آن سلطان (9a) سخی. در بعض نسخ یه جای راد لفظ داد است، یعنی پادشاه عدل و شاه عادل. [دستگیرِ جمله شاهان و عباد] و شفیع همه خلق. [68 گفت ای یاران من قسمت کنید] این مهمانان را [که شما پُر از من و خویِ مَنید]. زیرا [69 پُر بُود اجسام هر لشکر ز شاه] پُر باشد بدن‌های هر لشکر از پادشاه که لشکر، تن است و پادشاه جان. لاجرم تن از جان پُر شود. [زان زندی تیغ بر اعدایِ جاه] از بهر او قتل کنند هر دشمنِ جاه و دولت شاه را. [70 تو به خشمِ شه زنی آن تیغ را] تو به سبب غضب شاه زنی تیغ را بر لشکر. [ورنه بر اخوان چه خشم آید تو را] و الا بر برادران که همه فرزند آدمند چه غضب آید تو را. و بدان که کشور وجود مملکت بزرگ است. اگر در او پادشاه و حاکم، عقل و روح باشد، عدل و داد شود و اگر شاه و حاکم، نفس و شیطان باشد ظلم و فساد گردد. [71 بر برادر بی گناهی می‌زنی] بر برادرت که از او در حق تو گناه صادر نشد می‌زنی. [عکس خشم شاه گُزِ ده مَنی] عکس غضب پادشاه، گُزِ ده مَن است. مفعولِ زنی گُزِ ده مَن است. [72 شه یکی جان است لشکر پُر از او] چنان که بدن پُر است از جان و مالی باشد به آن. [روح چون آب است و این اجسام جو] نهر و وادی. [73 آبِ روح شاه اگر شیرین بُود] و لذیذ باشد، [جمله جوها پُر ز آب خوش شُود] و به آب شیرین مالی گردد. [74 که رعیت دین شه دارند و بس] به حکم الناسُ عَلٰی دینِ مُلُوکِهِمْ، رعایا بر دین شاه بُود. [این چنین فرمود سلطان عَبَس] آن پادشاه که در حق او نازل شده است: عَبَسَ وَتَوَلَّى * اَنْ جَاءَهُ الْاَعْمٰی (عبس/۱-۲). [75 هر یکی یاری یکی مهمان گُزید] از اصحاب رسول هر یک صحابی یک مهمان را اختیار کرد [در میان یک زفت بود و بی‌ندید] در میان مهمانان یک عریض و پهن بود و بی‌مثل. [76 جسم ضَخْمی داشت کس او را نُبُرد] تن عظیم داشت آن را کسی از اصحاب به خانه نبرد. [ماند در مسجد چو اندر جام دُرد] آن یک در مسجد بماند چنانکه دُرد در جام بماند. [77 مصطفی بُردش چو واماند از همه] رسول الله علیه‌السلام آن یک را به خانه برد چون باز ماند از همه اصحاب. [هفت بُز بُد شیرده اندر رَمه] هفت مَعز بود شیردهنده اندر قطیعۀ غنم. [78 که مقیم خانه بودند یُزان] به رَمه نفرستادندی. [بهر دوشیدن برایِ وقتِ خوان] و زمان طعام (9b) خوردن. [79 نان و آش و شیرِ آن هفت بُز] نان را و آش را و شیرِ آن هفت بز را [خورد آن بوقحط عُوچ این غُز] جنسی از ترکمان است یا مراد عوج ابن غُتق است. [80 جمله اهلِ بیت خشم‌آلو شدند] خشم آلوده و غضبناک گشتند. [که همه در شیرِ بُز طامع بُدند] و امید حصّه داشتند. [81 مَعده طَبلی خوار همچون طبل کرد] مَعدهٔ خود را آن مفت‌خور همچون طبل کرد. [قسم

هزده آدمی تنها بخورد] به ترکی: اون سکر آدمک نصیبین یالکز یدی. [82 وقت خفتن رفت و در حجره نشست] و بخفت. [پس کنیزک از غضب در را بیست]. چنانکه [83 از برون زنجیر در را در فکند] باب آن حجره را بند کرد. [که از او بُد خشمگین و دردمند] که از آن کافر خشمناک بود و آلم رسیده. [84 گبر را در نیم شب یا صبحدم] کافر را در نصف اللیل یا وقت سحر [چون تقاضا آمد و درد شکم] تقاضای طبیعی واقع شد که اثر بسیار خوردن در آن بی صبر شدن است. حکایت: طبیعی پیش پادشاهی معجونی آورد و گفت: این معجونی است که هر چند کسی طعام را خورد معده گران نگردد و اشتها بدهد. پادشاه گفت: من از این قبیل نیستم که طعام بسیار خورم و به آن لذت گیرم. چه از آن ناخوش تر که هر لحظه به جایی باید رفت که نادیدنی را باید دید و ناشیدنی را باید شنید و نابویدنی را باید بوید. [85 از فراش خویش سوی در شتافت] استعجال کرد. [دست بر در چون نهاد او بسته یافت] در را بند شده یافت. [86 در گشادن حيله کرد آن حيله ساز] در فتح باب حيله کرد آن مکر کننده، [نوع نوع و خود نشد آن بند باز] نوع نوع بدل است از حيله. یعنی آن کس در گشادن در حيله ها کرد اما آن قید مفتوح نشد. [87 شد تقاضا بر تقاضا خانه تنگ] محل دفع فضلات نیست. [ماند او حیران و سرگردان و دنگ] همچو آن کس که خورده باشد بنگ. [88 حيله کرد او و به خواب اندر خزید] تا بخواب رفتن تقاضا ساکن شود. [خویشتن در خواب در ویرانه دید] که محل دفع فضلات است. [89 زآنکه ویرانه بُد اندر خاطرش] به وقت بیداری. [شد به خواب اندر همانجا منظرش] که هر کس در خواب، آن را بیند که در خاطر او باشد در بیداری. [90 خویش در ویرانه خالی چو دید] لاجرم [او چنان محتاج اندر دم پرید] لفظ پرید بکسر باء زایده و بکسر راء. (10a) ماضی است از ریدن یعنی تغیط کرد. [91 گشت بیدار و بدید آن جامه خواب] مرهون است [پُر حَدَث دیوانه شد از اضطراب] فراش را پر حَدَث بدید، مجنون شد از شرمندگی و اضطراب. [92 ز اندرون او برآمد صد خروش] و جوش [زین چنین رسوایی بی خاک پوش] که به خاک، پوشیدن میسر نیست. این از بلاي بسیار خوردن است که سبب فضیحت شود. [93 گفت خوابم بتر از بیداریم] زیرا [گه خورم آن سو و این سو می ریم] تغیط کنم. در این مصراع تنبیه است که آنان که در این جهان می خورند و سبب رسوایی را می کنند، حدث و فضاحت او در آن جهان پیدا گردد و باعث ندامت شود. و لهذا می گوید: [94 بانگ می زد و اُتورا و اُتورا] یعنی می گفت: وا هلاک، وا هلاک. [آنچنانکه کافران در قعر گور]. در بعض نسخ: [آنچنانکه کافران روز نُشور]. لاجرم کسان کاری کنند و عاقبت او نیندیشند، در پایان کار رسوایی پیدا می شود. [95 منتظر که کی شود این شب به سر] و شود وقت سحر. [تا برآید در گشادن بانگ در] تا او شُود آواز گشادن در. [96 تا گریزد او چو تیری از کمان] به استعجال.

[تا نبیند هیچ کس او را چنان] بدین رسوایی. [97 قصّه بسیار است کوته می‌کنم] خلاصه کلام این است که [باز شد آن در رهید از درد و غم].

[در حجره گشادنِ مصطفی علیه‌السلام بر مهمان و خود را پنهان کردن تا او خیالِ گشاینده را نبیند و خجل نشود گستاخ بیرون رود] زیرا عادتِ کرام تغافل و ستّاری است.

[98 مصطفی صبح آمد و در را گشاد] یعنی رسول الله علیه‌السلام صباح آمد و باب را فتح کرد. [صبح آن گمراه را او راه داد]. بدین وجه راه داد که [99 در گشاد و گشت پنهان مصطفی] صلوات الله علیه و سلامه [تا نگردد شرمسار آن مُبتلا] و گرفتارِ بلا. [100 تا برون آید ز در گستاخ او] تا برون آید از حجره بی‌تکلف و بی‌توقف، [تا نبیند درگشا را پشت و رو] از بهر این پنهان شد. [101 یا پنهان شد در پسِ چیزی و یا] لفظ "یا" مرهون است. [از ویش پوشید دامانِ خدا] که ستّاری وصف اوست. [102 صِبْغَةُ الله گاه پوشیده کند] به حکم صِبْغَةُ الله وَمَنْ أَحْسَنُ مِنَ الله صِبْغَةً (بقره/۱۳۸) رنگ حضرت خدا گاهی می‌پوشد و تبدیل رنگ سازد. [پرده بی‌چون بر آن ناظر تَند] پرده بی‌کیف را بر ناظر نَسج کند. [103 تا نبیند خصم را پهلوی خویش] یعنی پرده‌خدایی بر کسی چنان حجاب شود که خصم خود را نزد خود نبیند. [قدرتِ یزدان از آن بیش است بیش] که قدرتِ (10b) حضرت خدا را نهایت نیست. [104 مصطفی می‌دید احوالِ شَبِش] یعنی رسول الله علیه‌السلام را احوال شب او معلوم شده بود که او را تقاضای طبیعی واقع شده است. [لیک مانع بود فرمانِ ریش] از بهر منع خدا، او را در نگشاد. و از امت مصطفی علیه‌السلام کسان هست که اینچنین احوال را می‌دانند، کی باشد که او نداند. می‌دانست اما به فرمان خدای تعالی در را نگشاد. حکایت: روزی شخصی ابوالمعالی نام در مجلس شیخ ابو عمرو صریفینی حاضر بود. در اثناء مجلس وی را تقاضای عظیم گرفت چنانکه مجال حرکت نماند و بی‌طاقت شد. به طریق استغاثت به جانب شیخ نظر کرد. شیخ یک پایه از منبر فرود آمد، بر پایه اول سری همچو سر شیخ پیدا شد. پایه دیگر فرود آمد، با آن سر، دو دوش و سینه‌ای ظاهر شد. و همچنین پایه پایه فرود می‌آمد و آن صورت زیاده می‌شد تا تمام صورتی پیدا شد، همچو صورت شیخ. و سخن می‌گفت به آوازی مثل آواز شیخ و کلامی مثل کلام شیخ و این را غیر آن و مَنْ إِنْ شَاءَ اللهُ تعالی هیچ کس نمی‌دید. شیخ آمد و بر بالای سر وی بایستاد و آستین خود را یا مندیل خود را بر سر آن شخص پوشید. آن شخص خود را در صحرایی یافت گشاده و در آنجا جوی آب و بر کنار جوی درختی. و با خود دسته‌ای کلید داشت از آن درخت به شاخی بیاویخت و بقضای حاجت مشغول شد. بعد از آن وضو ساخت و دو رکعت نماز گذارد و سلام داد شیخ آستین یا مندیل از سر وی برداشت، خود را در مجلس دید و اعضای وی از آب وضو، تر بود و تقاضای وی مدفوع، و شیخ بر

بالای منبر سخن گویان که گویا هرگز فرو نیامده. آن کس خاموش شد و به هیچ کس نگفت و دسته کلید را طلب کرد با خود نیافت. بعد از مدتی وی را به جانب بلاد عجم عزیمت سفر شد. چهارده روز از بغداد رفتند و به صحرایی فرود آمدند که آنجا جوی آب روان بود برخاست تا وضو سازد دید که به آن صحرا می ماند آن روز وضو ساخته بود. و آن درخت را یافت دسته کلید در آنجا آویخته. چون به بغداد بازگشت پیش شیخ رفت تا آن قصه را گوید. شیخ گوش او را بگرفت و گفت یا اباالمعالی تا ما زنده ایم این را به کس مگوی. [105 تا که پیش از خَبَط بُگشاید دری] یعنی پیش از وقوع حدث در حجره را فتح کند. [تا نِفْتند زان فضیحت در چهی] که آن مهمان زفت جامه خواب را خراب نکند. [106 لیک حکمت بود و امر آسمان] از حضرت یزدان، [تا ببیند خویشتن را] (11a) [او چنان] تا این حالت سبب ایمانش شود. [107 بس عداوت ها که آن یاری بُود] و دوستی باشد [بس خرابی ها که معماری بُود] و سبب عمارت باشد. [108 جامه خوابِ پُر حَدَث را یک فضول] از اهل بیت. [قاصدا آورد در پیش رسول]. و گفت: [109 که چنین کردست مهمانت ببین]. چون بدید، [خنده ای زد رَحْمَةً لِّلْعَالَمِین] یعنی رسول الله علیه السلام که رحمة للعالمین است خنده ای کرد و گفت: [110 که بیار آن مَطْهَره اینجا به پیش] مَطْهَره. به ترکی: مَتره. [تا بشویم جمله را با دستِ خویش]. چون رسول الله علیه السلام چنین فرمود: [111 هر کسی می جَست کز بهر خدا] هر کس از جای خود برجست و گفت از بهر خدا جلّ و علا، [جانِ ما و جسمِ ما قربان تو را]. لاجرم [112 ما بشویم این حَدَث را تو بهل] ترک کن. [کارِ دست است این نَمَط نی کارِ دل] یعنی تو دلی، ما دستیم و اینچنین خدمت کارِ دست است نه کارِ دل. [113 ای لَعْمَزُک مر تو را چون عُمَر خواند] به حکم آیت سوره حجر لَعْمَزُکَ إِنَّهُمْ لَفِي سَكْرَتِهِمْ يَعْمَهُونَ (حجر/۷۲) به عمر تو قسم کرد. و مراد ذاتِ توسست پس تو را عُمَر خواند. [پس خلیفه کرد و بر کُرسی نشاند] چنان که داود علیه السلام را به حکم آیت سوره صاد يَا دَاوُدُ إِنَّا جَعَلْنَاكَ خَلِيفَةً فِي الْأَرْضِ (ص/۲۶) خلیفه کرد، تو را نیز خلیفه کرد. [114 ما برای خدمتِ تو می زیم] نفس متکلم مع الغیر است از زیستن. [چون تو خدمت می کنی پس ما چه ایم]. چون اهل بیت چنین گفتند، [115 گفت آن دامن و لیک این ساعتی است] و محلی است [که در این شُستن به خویشم حکمتی است] در شستن من حکمت خَفِیّه است. [116 منتظر بودند کین قولِ نبی است] که نبی علیه السلام به حکم آیت سوره النجم وَمَا يَنْطَلِقُ عَنِ الْهَوَى (نجم/۳) خالی از اسرار سخن نگوید. [تا پدید آید که این اسرار چیست]. لاجرم [117 او به جد می شست آن اَحداث را] و انجاس را. [خاص ز امرِ حق نه تقلید و ریا] به فرمان حضرت خدا نه به تصنّع و ریا. [118 که دلش می گفت کین را تو بُشو] یعنی الهام الهی و وحی قلبی بود در اینجا، [که در این جا هست حکمت تو به تو] با اشباع. به ترکی: قات قات.

[سبب رجوع کردنِ مهمان به خانه مصطفی علیه السلام در آن ساعت که مصطفی نهالین او را به دست مبارک خود می‌شست و خَجَل شدنِ او] اشارت در دو جا به مهمان است. [و جامه چاک] (11b) [کردن او و نوحه او بر خود] اشارت در این دو جا نیز به آن است. [و بر سعادتِ خود].

[119 کافرک را هیکلی بُد یادگار] کاف در لفظ کافرک برای تصغیر است. [یاوه دید آن را و گشت او بی‌قرار] از زیان شدنش. [120 گفت آن حجره که شب جا داشتم] در بعض نسخ: شب بوده‌ام. [هیکل آنجا بی‌خبر بُگذاشتم] در بعض نسخ: بی‌خبر بُگشوده‌ام. [121 گرچه شرمین بود شرمش حرص بُرد] زیرا [حرص اُذرهاست نی چیزی است خُرد] و کوچک. رسول الله علیه السلام فرمود: *إِنَّ أَدَمَ لَا بَقِيلٍ يَنْقَعُ وَلَا بَكْثِيرٍ يَشْبَعُ اقْتَرَبَتِ السَّاعَةُ وَلَا يَزِدُّ النَّاسُ عَلَي الدُّنْيَا إِلَّا حِرْصًا وَلَا تَزِدُّهُمْ مِنْهُ إِلَّا بُعْدًا*. [122 از بی هیکل شتاب اندر دوید] به استعجال برفت. [در وثاقِ مصطفی و آن را بدید] مراد از وثاق خانه است اینجا. و آن، اشارت به مصطفی است علیه السلام. [123 كَانَ يَدُ اللَّهِ أَنْ حَدَّثَ رَاهِمَ بِهِ خُود] به حکم آیت سوره فتح *إِنَّ الَّذِينَ يُبَايِعُونَكَ إِنَّمَا يُبَايِعُونَ اللَّهَ يَدُ اللَّهِ فَوْقَ أَيْدِيهِمْ* (فتح/۱۰) آن خُبث را به خود، [خوش همی شوید] بی‌استکراه [که دُورش چشم بد] دعاء له است. [124 هیکلش از یاد رفت و شد پدید] مرهون است [اندرو شوری] و شوقی [گریان را درید]. و بعد از آن [125 می‌زد او دو دست را بر رو و سر] و همچنان [کَلَّه را می‌کوفت بر دیوار و در] از کمال انفعال. [126 آنچنانکه خون ز بینی و سرش] مرهون است [شد روان و رَحِم کرد آن مهترش] یعنی رسول الله علیه السلام. [127 نعره‌ها زَد خلق جمع آمد بر او] و او به ایشان توجه کرده [گیر گویان اَيُّهَا النَّاسُ إِخْلَدُوا] بترسید و غافل مباشید. [128 می‌زد او بر سر که ای بی‌عقل سر] چرا از تاج اسلام محرومی. [می‌زد او بر سینه کآی بی‌نور بُر] چرا بی‌ایمان و شومی. [129 سجده می‌کرد او که ای کُلُّ زمین] ای حرف ندا است و لفظ روی زمین منادی است که عبارت از رسول الله علیه السلام است. [شرمسار است از تو این جزو مهین] مراد از جزء حقیر آن مهمان است. [130 تو که کُلِّ خاضع امر و بی] یعنی یا رسول الله تو کُلِّ و اصلی، فروتنی کننده فرمان حضرت خدایی [من که جزوم ظالم و لدّ و غوی] من که حقیرم. ستمکار و جنگی و گمراهم. در بعض نسخ: زشت و غوی واقع شده. [131 تو که کُلِّ خوار و لرزانی ز حق] تو که کُلِّ و عزیزی، تذلل نماینده و ترسانی از حق تعالی [من که جزوم در خلاف و] (12a) [در سَبَق] من که ذلیل، در مخالفت امرِ حقم و در تجاوز امرش. [132 هر زمان می‌کرد رو بر آسمان] و می‌گفت به حضرت یزدان: [که ندارم روی ای قبله جهان] مراد از او رسول الله علیه السلام است. [133 چون ز حد بیرون بلرزید و طپید] هر یکی از این دو لفظ ماضی است از لرزیدن و طپیدن [مصطفی‌اش در کنارِ خود کشید] یعنی در آغوش کردش. [134 ساکنش کرد و بسی بنواختش] چنانکه کودکان را به نواختن ساکن کنند. [دیده‌اش بگشاد و داد شناختش] چشم او را

گشاد و او را شناخت داد. لاجرم گریه مهمان سبب سکون و خندانی شد چنانکه: [135 تا نگرید ابر کی خندد چمن] بلکه گریه ابر سبب خندانی چمن باشد. [تا نگرید طفل کی جوشد لبن] گریه طفل سبب جوشیدن شیر مادر است. [136 طفل یک روزه همی داند طریق] یعنی طریق مرحمت را داند. [که بگریم تا رسد دایه شفیق] مهربان. که شیر دهد. [137 تو نمی دانی که دایه دایگان] و مربی همگان [کم دهد بی گریه شیر او رایگان]. حکایت: رابعه رضی الله عنها می گریست، او را گفتند: چرا می گری؟ گفت: از آن می گریم که در آخرت نگریم. [138 گفت فلینکوا کثیرا گوش دار] اشارت است به آن آیه کریمه که در سوره توبه است: فَلْيَضْحَكُوا قَلِيلًا وَلْيَبْكُوا كَثِيرًا جَزَاءً بِمَا كَانُوا يَكْسِبُونَ (توبه/۸۲). یعنی این سخن را مستمع شو. [تا بریزد شیر فضل کردگار]. حکایت: داود علیه السلام در مناجاتش گفت الهی چیست جزای آن کس که بگرید از بیم تو؟ خدای تعالی گفتش: جزاء او آن است که من او را امین کنم از فرع اکبر یعنی از بیم روز قیامت و حرام می کنم رویش بر سوز دوزخ. [139 گریه ابر است و سوز آفتاب] مرهون است [اُستُن دنیا همین دو رشته تاب] یعنی ستون دنیا و حصول معاش بدین دو چیز است، تو نیز این دو رشته را بتاب. پس می باید که چشمت گریان باشد و دلت سوزان. [140 گر نبودی سوز مهر و اشک آبر] مرهون است [کی شدی جسم و عرض زفت و سطر] عریض و عظیم. یعنی نباتات نرستی و اجسام و اعراض بلکه موالید ثلث فربه و بزرگ نمی شد. [141 کی بُدی معمور این هر چار فصل] مرهون است [گر نبودی این تف و این گریه اصل]. لاجرم حرارت آفتاب و آب سحاب سبب انتظام عالم است و باعث معاش آدم. [142 سوز مهر و گریه ابر جهان] در عالم مشاهد [چون همی دارد جهان را خوش دهان] این بیت مرهون است. [143 آفتاب عقل را در سوز دار] بر حرارت کن. [چشم] (12b) [را چون ابر آشکافروز دار] مراد از افروختن اشک زیاده کردن اوست. حکایت: حکیمی گفت اشک چشم از آتش دل است چنانکه چون چوب تر را بر آتش نهند یک سویش بسوزد و از یک سویش آب جوشد. [144 چشم گریان بایدت چون طفل خُرد] و کوچک، [کم خور آن نان را که نان آب تو بُرد]. حکایت: سری گفته چون کودک از پدر و مادر چیزی خواهد بگرید، بدهندش. تو نیز اگر از خواجرات چیزی خواهی گریان شو تا بدهد. و بزرگان گفته اند گریه از رقت قلب باشد و رقت قلب از گرسنگی. چون کسی بسیار خورد رقت قلبش نباشد لاجرم گریه اش نیاید. [145 تن چو با برگ است روز و شب از آن] برگ اینجا به معنی ساختن است و آراستگی [شاخ جان در برگ ریز است و خزان] برگ در اینجا به معنی ورق شجر است. [146 برگ تن بی برگ جان است زود] چون چنین است، [این بُیاید کاستن آن را فُزود] برگ تن را کاستن برگ جان را زیاده کردن می باید. [147 اَقْرِضُوا اللَّهَ قَرْضَ دِه زین برگ تن] اشارت است به آن آیت کریمه

که در سوره مزمل است: **وَأَقْرِضُوا اللَّهَ قَرْضًا حَسَنًا** (مزمل/۲۰). مراد مولانا آن است که قرض دادن عام است پس اینجا بر آن حمل باید کرد برگ تن را قرض دهی. [تا بزوید در عوض در دل چمن] از طرف ذوالمین. [148 قرض ده کم کن از این لقمه نت] مرهون است [تا نُماید وجه لا عین رأت] اشارت است به آن حدیث قدسی که مشهور است: **أَعْدَدْتُ لِعِبَادِيَ الصَّالِحِينَ مَا لَا عَيْنٌ رَأَتْ وَلَا أُذُنٌ سَمِعَتْ وَلَا خَطَرَ عَلَيَّ قَلْبٍ بَشَرٍ**. مراد حضرت مولانا تجلیات الهیّه و کشف کرامات است. [149 تن ز سرگین خویش چون خالی کن] فاعل کند ضمیر مستتر است راجع به کسی که در حکم مذکور است یا راجع به تن. [پُر ز مُشک و دُرّ اِجلالی کن] چون از سرگین که فضلات طعام است خالی کند، پر از مشک و لولوی عظیم کند. [150 زین پلیدی بدهد و پاکی بَرَد] فاعل دو فعل ضمیر کسی است. یعنی کسی که از این مرداری دهد به کم خوردن پاکی را برد. [از يُطَهِّرْکُم تن او بر خورَد] اشارت است به آن آیت کریمه که در سوره احزاب است: **إِنَّمَا يُرِيدُ اللَّهُ لِيُذْهِبَ عَنْكُمُ الرِّجْسَ أَهْلَ الْبَيْتِ وَيُطَهِّرَكُمْ تَطْهِيرًا** (احزاب/۳۳). مراد مولانا آن است که خانه تن او پاک گردد به تطهیر الهی، به سبب کم خوردن. [151 دیو می ترساندت که هین و هین] (13a) یعنی چون تو ریاضت کنی و کم خوری شیطان تو را می ترساند و گوید غافل مباش [زین پشیمان گردی و گردی خزین] از کم خوردن پشیمان شوی که ضعیف و غمناک گردی. [152 گر گدازی زین هوس ها تو بدن] به ترکی: اگر اِریده سن بو هوسلر ایلّه سن بدنی [پس پشیمان و غمین خواهی شدن] صکره پشیمان و غصه لو اولسک گر کدر. [153 این بخور گرم است داروی مزاج] از سخن دیو است که گوید این چیز را بخور که حارّ است و دوی مزاج. [وآن بیاشام از پی نفع و علاج] که شراب سودمند است. [154 هم بدین نیت که این تن مَرکَب است]. لاجرم به حکم **نَفْسُكَ مَطِيئَتُكَ فَأَرْفِقْ بِهَا**، او را بپرور به معتادش. زیرا [آنچه خو کردست آتش اَصُوب است] که اطبا گفته اند العادة طبعه ثانیه. پس علاج به معتاد باید و حفظ صحت و دوام حیات بدین باشد. [155 هین مگردان خو که پیش آید خلل] تغییر مکن عادت را که متوجه شود ضرر [در دماغ و دل بر آید صد علل] جمع علّت است به معنی مرض. [156 این چنین تهدیدها آن دیو دون] شیطان دنی [آرد و بر خلق خواند صد فسون]. چنانکه [157 خویش جالینوس سازد در دوا] و طبیب حاذق نماید خود را، [تا فریید نفس بیمار تو را] به دلالت کردن بر امر نافع. [158 کین تو را سود است از درد و غمی] و خلاص کند از مرض و غصه [گفت آدم را همین در گندمی] چنانکه حضرت حق در سوره طه حکایت کند: **فَوَسَّوَسَ إِلَيْهِ الشَّيْطَانُ قَالَ يَا آدَمُ هَلْ أَدُلُّكَ عَلَى شَجَرَةِ الْخُلْدِ وَمُلْكٍ لَّا يَبُلَى** (طه/۱۲۰). و در سوره اعراف حکایت کند: **وَقَالَ مَا نَهَىٰكُمَا رَبُّكُمَا عَنْ هَذِهِ الشَّجَرَةِ إِلَّا أَن تَكُونَا مَلَكَتَيْنِ أَوْ تَكُونَا مِنَ الْخَالِدِينَ * وَقَاسَمَهُمَا إِنِّي لَكُمَا لَمِنَ النَّاصِحِينَ** (اعراف/۲۰-۲۱). [159]

پیش آرد هَی هَی و هیهات را] چنان نماید که تو را بر خیر و نافع دلالت کند و از مضرات و مهلکات نگاه دارد و بقا و طول حیات تو خواهد. [وز لَوِيشه پيچد او لَبَهات را] لفظ لَوِيشه به فتح لام و کسر واو صحیح است و فصیح. به ترکی: یَواشَه آغاجی. [160 همچو لب‌های فَرَس در وقتِ نعل] متعلق به لفظ پیچید است. [تا نماید سنگِ کمتر را چو لَعل] به تدلیس و تلبیس. [161 گوش‌ها ات گیرد و چون گوشِ اسب] مرهون است [می‌کشاند سویی حرص و سویی کسب] و دلالت کند بر ترک توکل. حکایت: سَری قدس سره گفته: التوکل ترک تدبیر النفس. و جنید رحمه‌الله علیه گفته: لَیْسَ التَّوَكُّلُ الْكَسْبُ وَ لَا تَرَكَ الْكَسْبُ إِنَّمَا هُوَ سُكُونُ الْقَلْبِ إِلَي مَوْعِدَةِ اللَّهِ تَعَالَى. [162 برزند بر پات نعلی زاشت‌باه] از ضد یقین. [که بمانی تو ز دردِ آن ز راه] از سلوک طریق الله. [163 نعلِ او هست آن تردّد در دو کار] مرهون است (13b) [این کنم یا آن کنم هین هوش دار] و پند من بشنو. [164 آن بکن که هست مُختارِ نبی] علیه‌السلام [آن مکن که کرد مجنون و صبی] یعنی همچو دیوانه کار بی سود مکن و فریفته مشو و همچو صبی به لهُو و لعب مشغول مشو و خود را مایل زخارف و نقوش و شهوات مگردان. حکایت: روزی حضرت مولانا در مقام خلوت، اصحابِ صحبت را معرفت می‌گفت. فرمود: که در وجود آدمی سی هزار مار هست و هر هزار مار به یک لقمه اُکل زنده می‌شود و اگر یک لقمه کم کنی هزار مار در نفس تو مرده می‌شود و اگر دو لقمه کم کنی دو هزار مار مرده می‌شود. والحاصل اگر یک لقمه زیاده کنی هزار مار نفس زنده می‌شود و اگر کم کنی مرده می‌شود. خدای تعالی ما را و جمله یاران ما را توفیق دهد به کم خوردن و کم گفتن و کم خفتن. [165 حُفَّتِ الْجَنَّةُ به چه محفوف گشت] پوشیده شد. بهشت به چه چیز پوشیده شد؟ [بالمکاره که از او افزود گشت] به آن چیزها که نفس آنها را بد شمرد که زرع از او زیاده شد. در این بیت اشارت می‌کند به آن حدیث شریف که رسول الله علیه‌السلام گفت: حُفَّتِ الْجَنَّةُ بِالْمَكَارِهِ وَ النَّارُ بِالشَّهَوَاتِ. [166 صد فسون دارد ز حیلَت وز دها] یعنی شیطان افسون بسیار دارد از مکر و زیرکی [که کند در سَلَه گر هست اَزْدَها] که در سَلَه و صندوق و حقّه درآرد اگر مرد اَزْدَها و پهلوان باشد. [167 گر بُود آبِ روان بر بنددش] اگر کسی آب روان باشد شیطان او را از جریان بازدارد [و بُود جِبَرِ زمان بر خنددش] اگر علامه عصر باشد به مسخره‌گی گیرد. [168 عقل را با عقلِ یاری یار کن] با صالحی مقارن شو. حکایت: روزی حضرت مولانا جمع یاران را می‌گفت: الله الله چندان که صحبت و خدمت شیخ دست دهد بغیر از خدمت و ملازمتِ صحبت او، همه هیچ است. و اگر صحبت او دست ندهد مصاحبت اصحاب از واجبات است. و اگر آن هم دست ندهد، مشغولی به کلام ایشان از همه اولی‌تر است. و اگر آن هم دست ندهد به طاعت حق می‌باید مشغول شدن و آن صحبت را به تضرّع و زاری طلب کردن. [أَمْرُهُمْ شُورَى

بخوان و کار کن] اشارت است به آن آیت کریمه که در حم شوری است: **وَالَّذِينَ اسْتَجَابُوا لِرَبِّهِمْ وَأَقَامُوا الصَّلَاةَ وَأَمْرُهُمْ شُورَى بَيْنَهُمْ** (شوری/۳۸). مراد مولانا این است که حق تعالی انصار را مدح کرده است به آن که امر ایشان به مشاوره است در میان خود. لاجرم سالک را می‌باید که با صالحان مشاوره کند.

[نواختنِ مصطفی علیه‌السلام آن عربِ مهمان را و تسکین دادن او را از آن اضطراب] (14a) [و گریه و نوحه که بر خود می‌کرد در خجالت و ندامت و آتشِ نومیدی].

[169 این سخن پایان ندارد آن عرب] مرهون است [مانند از الطافِ آن شه در عجب] یعنی آن عرب مهمان از لطف‌های رسول الله علیه‌السلام در تعجب بماند. [170 خواست دیوانه شدن عقلش رمید] به معنی رمیدن است. [دستِ عقلِ مصطفی بازش کشید] نگذاشت که دیوانه شود زیرا عقل مهم است. حکایت: حکیم گفته **العقلُ في الرجلِ كالرطوبةِ النَّاميةِ في الشَّجرةِ**. چنانکه مادام که درخت، تر باشد به برگ‌های او انتفاع شود پس از آن شکوفه‌ها پیدا گردد. پس از آن میوه‌ها حاصل شود. چون رطوبت درخت رود، جز بریدن را نشاید که از او انتفاع نیاید. همچنین چون مرد عاقل باشد، از او منافع پیدا گردد. [171 گفت این سوآ پیامد آنچنان] یعنی رسول الله علیه‌السلام گفتش: بدین جانب بیا. آن مهمان آمد بر وجهی، [که کسی برخیزد از خوابِ گران] از نومِ ثقیل. یعنی همچو سُکران. [172 گفت این سوآ مکن هین با خود آ] رسول الله علیه‌السلام گفت: بدین سو بیا و بی‌عقلی مکن و حیرت را بگذار. به خویشتن بیا. [که از این سو هست با تو کارها] که اصل دین و رأس مالِ اعمال عقل و معرفت است. [173 آبِ برِ رو زَد در آمد در سُخُن] آبِ وعظ و نصیحت بر روی آن مهمان زد که خوابِ غفلت و بی‌عقلی و حیرت رفت و گفتن گرفت این سخن را: [کای شهیدِ حق شهادتِ عرضه کن] یعنی یا رسول الله به حکم **لِتَكُونُوا شُهَدَاءَ عَلَى النَّاسِ وَيَكُونَ الرَّسُولُ عَلَيْكُمْ شَهِيداً** (بقره/۱۴۳)، تو شهیدِ خدایی، بر من شهادت عرضه کن تا اسلام آورم. [174 تا گواهی بدهم و بیرون شوم] از این جهان تنگ. [سیرم از هستی در آن هامون شوم] دلم بگرفت از این وجود فانی، در آن صحرای پهنای آخرت روم. چنانکه کسی از بهر گواهی به خانه قاضی آید و در میان دو در، یعنی میان درِ بیرونی و درِ اندرونی که آن را دهلیز گویند نشیند تا پیش قاضی نرود گواهی ندهد، از آنجا بیرون نرود. لاجرم [175 ما در این دهلیزِ قاضی قضا] مرهون است [بهرِ دعویِ الستیم و بلی] خدای تعالی در ازل **دعویِ الستُ** بر بکم کرد. ما آنجا بلی گفتیم. چون اینجا آمدیم گواهی می‌باید داد. چنانکه گوید: [176 گر بلی گفتیم و آن را ز امتحان] اگر چه بلی گفتیم آن دعوی را از بهر آزمودن در آن جهان. [فعل و قولِ ما شهود است و بیان] و اداء شهادت است در این جهان. [177 از چه] (14b)

[در دهلیز قاضی تَن زدیم] و ساکت نشستیم. [نی که ما بهر گواهی آمدم] استفهام انکاری است. [178] چند در دهلیز قاضی ای گواه] مرهون است [حبس باشی ده شهادت از بگاه] به ترکی: آرکندن. [179] زَان بخواندندَت بدینجا تا که تو] از بهر آن دعوت کردند تو را اینجا تا که تو [آن گواهی بدهی و ناری عَتُو] نیاری عناد. اما عجب است، [180] از لجاج خویشتن بنشسته‌ای] مرهون است [اندر این تنگی کَف و لب بسته‌ای] به دست صدقه نکنی و به زبان گواهی ندهی. و در خبر است: إِنَّ الْعَقْلَ لَاغَايَةَ لَهُ وَ لَكِنْ مَنْ أَحَلَّ حَلَالَ اللَّهِ وَ حَرَّمَ حَرَامَ اللَّهِ سُمِّيَ عَاقِلًا فَإِنْ اجْتَهَدَ مَعَ ذَلِكَ سُمِّيَ عَابِدًا فَإِنْ سَمِعَ مَعَ ذَلِكَ سُمِّيَ جَوَادًا. [181] تا بندهی آن گواهی ای شهید] و شاهد [تو از این دهلیز کی خواهی رهید] و کجا خلاص شوی. از بعض اهل تفسیر منقول است در معنی کلام خدای تعالی: فَادْكُرُونِيْ اَذْكُرْكُمْ (بقره/۱۵۲). خدای تعالی گوید: اَذْكُرُونِيْ بِالْإِيمَانِ اَذْكُرْكُمْ بِالْإِحْسَانِ، اَذْكُرُونِيْ بِالْإِخْلَاصِ اَذْكُرْكُمْ بِالْخَلَاصِ، اَذْكُرُونِيْ بِالْصَّفَاءِ اَذْكُرْكُمْ بِالْوَفَاءِ، اَذْكُرُونِيْ بِالصَّبْرِ اَذْكُرْكُمْ بِالنَّصْرِ، اَذْكُرُونِيْ بِالطَّاعَةِ اَذْكُرْكُمْ بِالِاسْتِطَاعَةِ، اَذْكُرُونِيْ بِالذُّعَاءِ اَذْكُرْكُمْ بِالْإِجَابَةِ، اَذْكُرُونِيْ بِالْإِنَابَةِ وَ التَّوْبَةِ اَذْكُرْكُمْ بِالْعَفْوِ عَنِ الْحُوبَةِ. [182] یک زمان کار است بگذار و بتاز] برو [کار کوتاه را مکن بر خود دراز]. حکایت: کسی پیش رسول الله علیه السلام آمد و گفت: یا رسول الله شرایع اسلام بسیار است، مرا چیزی بیاموز که اندک باشد و مرا کفایت کند. رسول الله علیه السلام گفت: زبان تو خالی نباشد از ذکر خدای تعالی. آن کس گفت: این مرا کفایت کند یا رسول الله؟ رسول الله علیه السلام گفت: يَكْفِيكَ وَ يَفْضُلُ عَنْكَ. [183] خواه در صد سال خواهی یک زمان] مرهون است [این امانت واگذار و وازهان] این لفظ در اغلب استعمال متعدی است. بیت: من سرگشته را ز کار جهان - تو توانی رهند باز رهان. و اینجا معنی لازم انساب می‌نماید. حکایت: عزیزی گفت افضل عبادت ذکر الله است. یک فضیلت این است که چون تو خدای تعالی را ذکر کنی او تو را ذکر کند. کما قال الله تع: فَادْكُرُونِيْ اَذْكُرْكُمْ (بقره/۱۵۲). و یک فضیلت این است که چون تو خدای تعالی را ذکر کنی او انیس و جلیس تو شود. چنانکه در حدیث قدسی فرمود: أَنَا جَلِيسُ مَنْ ذَكَرَنِي. و یک فضیلت این است که (15a) سائر عبادات را به زمان و مکان و شرایط تخصیص کرد که هر عبادت را در هر زمان و در هر مکان کردن میسر نیست و بی شرایط مخصوصه به وجود آوردن درست نیست. اما ذکر الله را به حکم اذْكُرُوا اللَّهَ ذِكْرًا كَثِيرًا (احزاب/۴۱). و به موجب يَذْكُرُونَ اللَّهَ قِيَامًا وَقُعُودًا وَعَلَى جُنُوبِهِمْ (آل-عمران/۱۹۱)، در هر زمان و در هر مکان گفتن درست است و هیچ چیز او را شرط نیست. و یک فضیلت این است که کسی که خدای تعالی را بسیار ذکر کند دلالت کند که او خدای تعالی را دوست می‌دارد. کما قال رسول الله علیه السلام: مَنْ أَحَبَّ شَيْئًا أَكْثَرَ ذِكْرُهُ. پس کسی که او را دوست دارد شرف دنیا و آخرت یابد اما شرف دنیا آن است که خدای تعالی او را دوست داشته است. کما قال

اللّٰهُ تَعَالٰی يُحِبُّهُمْ وَيُحِبُّونَهُ (مائده/۵۴). اما شرف آخرت آن است که در آخرت نیز خدای تعالی قرین او شود. کما قال رسول الله عليه السلام: الْمَرْءُ مَعَ مَنْ أَحَبَّ. و در روایت دیگر است: أَنْتَ مَعَ مَنْ أَحَبَّيْتَ. و یک فضیلت این است که خدای تعالی گواهی داده و فرموده است: وَلَذِكْرِ اللَّهِ أَكْبَرُ (عنکبوت/۴۵). و یک فضیلت آن است که رسول الله عليه السلام فرمود: أَشَدُّ الْأَعْمَالِ ثَلَاثَةً، إِنْصَافُ الرَّجُلِ مِنْ نَفْسِهِ وَ مُوَاسَاةُ الْأَخِ فِي الْمَالِ وَ ذِكْرُ اللَّهِ عَزَّ وَ جَلَّ عَلَى كُلِّ حَالٍ. و در خبر وارد است که موسی علیه السلام گفت: یا رب من چگونه می دانم آن کس را که تو آن را دوست می داری و چگونه می دانم که تو آن را دوست نمی داری؟ خدای تعالی گفت: یا موسی چون من بنده ای را دوست دارم در وی دو علامت می کنم. موسی گفت: یا رب آن دو علامت کدام است؟ گفت: یکی آن است که ذکر من در وی الهام می کنم تا او مرا در عالم مُلک ذکر کند و من او را در ملکوت سموات ذکر می کنم. و دوم آن است که من آن را از محارم نگاه می دارم تا لایق عذاب من نباشد. و یا موسی، چون بنده ای را دوست ندارم در وی دو علامت می کنم. موسی علیه السلام گفت: یا رب آن دو علامت کدام است؟ گفت: یکی آن است که ذکر مرا فراموش گردانم و دوم آن است که آن را به نفس خود می سپارم تا در محارم واقع شود و عذاب را مستحق گردد.

[بیان آنکه نماز و روزه و همه چیزهای برونی گواهی هاست بر نور اندرونی]

[184 این نماز و روزه و حجّ و جهاد] مرهون است [هم گواهی دادن است] (15b) [از اعتقاد] اگر فرضیت ایشان را اعتقاد نبودی ایشان صادر نشدندی. [185 این زکوة و هدیه و ترکِ حَسَد] مرهون است [هم گواهی دادن است از سِرِّ خود]. و همچنان [186 خوان و مهمانی پی اظهار راست] سفره نهادن و ضیافت کردن از بهر اظهار است و به زبانِ حال گفتن. [کای میهان ما با شما گشتیم راست] و دوست. [187 هدیه ها و ارمغان و پیشکش] مرهون است [شد گواه آنکه هستم با تو خوش] عداوت ندارم. [188 هر کسی کوشد به مالی یا فُسون] لفظِ کوشد به فتح شین مضارع است از کوشیدن. یعنی هر کسی به مال دادن یا به ذکر و طاعت کوشد. [چیست دارم گوهری در اندرون] یعنی گفتن است که اندرون گوهری دارم، اثر آن است که پیدا شود. زیرا كُلُّ إِنَاءٍ يَتَرَشَّحُ بِمَا فِيهِ. و بیت آینده تفسیر این بیت گذشته است که می گوید: [189 گوهری دارم ز تقوی یا سَخا] مرهون است [این زکوة و روزه بر هر دو گوا] مقصور از گواه است. [190 روزه گوید کرد تقوی از حلال] اجتناب از حلال کرد که حلال را نخورد. [در حرامش دان که نبود اتّصال] بدانکه حرام را قرب و اتصال ندارد. [191 و آن زکوتش گفت کو از مالِ خویش] مرهون است [می دهد پس چون بُدُزد ز اهلِ کیش] زکوة اش به زبان حال گوید که آن کس از مال خود می دهد، کی باشد که از مال اهل مذهب و دین چیزی بدزد.

[192 گر به طراری کند پس دو گواه] اگر روزه و زکوة را به مکاری و عیاری کند نه به اخلاص. [جرح شد در محکمه عدلی اله] مجروح شود آن دو گواه در محکمه حضرت خدای تعالی در یوم جزا. در خبر است چون حضرت حق بهشت را آفرید او را گفت: بگو! بهشت گفت: **قَدْ أَفْلَحَ الْمُؤْمِنُونَ** (مؤمنون/۱)، سه بار. و باز گفت: **أَنَا حَرَامٌ عَلَى كُلِّ بَخِيلٍ وَ مُرَاءٍ**. [193 هست صبیاد آر کند دانه ینار] مرهون است [نه ز رحم و جود بل بهر شکار] پس آنکه جود و سخا بنماید و عمل را به ریا کند خلق را بدان فریید، ثواب نیابد. [194 هست گریه روزه دار اندر صیام] چنانکه به کنجی تاریک نشیند همچو صوفی مراقب، [خفته کرده خویش بهر صید خام] می خواهد که موشی را شکار کند؛ مرد مریایی نیز از بهر صید عوام خلوت و عزلت اختیار کند. [195 کرده بدظن زین کزی صد قوم را] کسان بسیار را از کزی آن سوء ظن کرده. [کرده بدنام اهل جود و صوم را] مخلصان را بدنام کرده. [196 فضل حق با این که او کز می تند] اگر چه مرد مریایی کز کند و بد را نیک می نماید اما فضل خدای تعالی، [عاقبت زین جمله پاکش] (16a) [می کند] که رحمت او بسیار است. حکایت: غلام خلیل مریایی بود. دعوی پارسایی می کرد. خود را پیش خلیفه به تصوف معروف گردانیده بود و پیوسته عیب مشایخ در پیش خلیفه می گفت. سمنون را در بغداد چون آثار به ظهور پیوست در قتل او سعی کرد. عاقبت خدای تعالی سمنون را خلاص کرد و غلام خلیل در آخر عمر مجذوم شد. کسی پیش بزرگی از مشایخ بگفت: غلام خلیل را مرض جذام پدید آمد. گفت: همانا که یکی از نارسیدگان متصوفه همت در وی بسته است و نه نیک کرده است. وی مُنازع مشایخ بود خدایش شفا دهد. این سخن را به غلام خلیل گفتند، از آن جمله توبه کرد. [197 سبق بُرده رحمتش و آن غدر را] رحمت حق از آن غدر مسابقه و تجاوز کرد و آن را، [داده نوری که نباشد بدر را]. که در بیان رحمت گفته اند رحمت آن است که افاضه خیر کند به محتاجان، خواه مستحق باشند خواه غیر مستحق. و در حدیث قدسی وارد است: **سَبَقَتْ رَحْمَتِي غَضَبِي**. و در حدیث نبوی واقع است: **جَعَلَ اللَّهُ الرَّحْمَةَ مِائَةَ جُزْءٍ فَأَمْسِكَ عِنْدَهُ تِسْعَةٌ وَ تِسْعِينَ جُزْءًا وَ أَنْزَلَ فِي الْأَرْضِ جُزْءًا وَاحِدًا فِيهَا يَتَرَأَّحُمُ الْخَلْقُ حَتَّى أَنْ الْفَرَسُ لَتَرْفَعُ حَافِزَهَا مِنْ وَلَدِهَا خَشْيَةً أَنْ يُصِيبَهُ**. اگر معترضی گوید: رحیم آن است که چون مبتلا و ضرر رسیده را ببیند آن بلا و ضرر را از او زائل کند به قدر قدرتش، خدای تعالی را قدرت تامه هست و در دنیا کسان بسیار را در بلا و محنت بیند، بلا و ضرر را از ایشان زایل نکند. پس چرا او را وصف به اسم رحیم و ارحم الراحمین است؟ ما جواب می دهیم که بلا و ضرر به اهل سعادت، رحمت و نفع است از جهت معنی. زیرا سبب مزید حال و باعث رفع درجات باشد. اگر چه در صورت ظاهر محنت و بلا می نماید همچون حجامت کودک که در ظاهر جراحت است و لهذا کودک می ترسد و می گرید و در معنی دافع علت است و مورث صحت. و لهذا پدر و مادر می خواهند و می خندند. اما بلا و ضرر به اهل شقاوت، اظهار

صفت قهر است و ایشان را زجر است از ظلم و فساد. اگر معترض گوید: حق تعالی قادر است که ایصال خیر و نفع کند بی آنکه بلا و ضرر رساند، پس چرا بلا و ضرر را (16b) واسطه کرده است؟ ما جواب می‌دهیم که در واسطه کردن بلا و ضرر اسرار ربّانیّه و حکمت‌های خفیه هست. هر کس آن اسرار و حکمت‌ها را نمی‌فهمد و صفت قهاریت نیز مظاهر اقتضا کند. حکایت: عوف گفته مرا رسیده است که یکی از اصحاب رسول الله علیه‌السلام گفته که: حق تعالی یک جزء رحمت را قسمت کرده است در میان همه مخلوقات از افراد انس و جن و ملک و حیوانات بحر و بر. و حصّه من از آن یک جزء رحمت، این شد که خدای تعالی مرا انسان درست آفرید و هدایت به اسلام کرد و دل مرا مقرّر قرآن و علوم و معارف کرد و مرا اهل و عیال و اسباب و مال داد. لاجرم آن خدای کریم که حصّه من از یک جزء چنین چیزها کرد پس امید دارم که حصّه من از نود و نه جزء رحمت، جنّات دایمه و نعیم مؤبّد و درجات جنت و دیدار حضرت ربوبیت باشد. با وجود که این نود و نه جزء مخصوص به انس و جن و ملک است سائر حیوانات را از آن نصیب نیست. [198 کوششش را شسته حق زین اختلاط] و عملش را پاک کرده از ریا [غسل داده رحمت او زین تحباط] و تباهی عقل. حکایت: از ابن عباس رضی‌الله‌عنهما پرسیدند از کلام خدای تعالی: غَافِرِ الذَّنْبِ وَقَابِلِ التَّوْبِ شَدِيدِ الْعِقَابِ ذِي الطُّوْلِ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ إِلَيْهِ الْمَصِيرُ (مؤمن/۳). گفت: غافر الذنب است آن را که گوید لا اله الا الله، قابل التوب است از کسی که گوید لا اله الا الله، شدید العقاب است آن کس را که نگوید لا اله الا الله. و خود را وصف کرد که صاحب فضل است و جز او معبود حق نیست. پس او را پرستیدن باید و رجوع به اوست نه به غیر. یعنی کسی که لا اله الا الله گوید رجوعش به بهشت باشد، کسی که لا اله الا الله نگوید رجوعش به دوزخ بود. و روایت است که چون ابلیس، ملعون و مردود شد، گفت: به حق عزّت تو ایشان را گمراه گردانم. خدای تعالی گفت: هر بنده که گناه کند باز استغفار کند، من او را مغفرت کنم. ابلیس گفت: من ایشان را از استغفار منع کنم. خدای تعالی گفت: اگر ایشان را از استغفار منع کنی، نتوانی که مرا از غفران منع کنی. پس من مغفرت کنم تا خلاق بدانند که من کریم و غفور و رحیمم. [199 تا که غفاری او ظاهر شود] غفار از غفر است و غفر پوشیدن است. از آن است مغفّر که خود است که به سر پوشند. اگر سائل گوید: حضرت خدا را غافر گویند و غفور گویند و غفار (17a) گویند و اسماء الله الفاظ مترادفه نباشند، پس لازم است که هر یکی را معنی خاص باشد. ما جواب می‌دهیم که هر یکی را از این سه اسم معنی مخصوص است. غافر آن است که از او نفس مغفرت صادر شود بی ملاحظه تعدّد و کثرت. و غفور آن است که از او مغفرت صادر شود به ملاحظه کثرت عاصیان. و غفار آن است که از او مغفرت صادر شود به ملاحظه کثرت غفران. یعنی مره بعد آخری مغفرت کند و از او انواع مغفرت ظاهر گردد. پس غفار آن است خوب را اظهار کند و زشت را

پوشد. و گناه از جمله قبايح است او را در دنيا پوشد كه رسواى نكند و در آخرت پوشد كه به سبب او عذاب نكند. و از جمله غفارى است كه قبايح بدن را پوشيده است مثل نجاسات و عورت غليظه و از جمله غفارى است كه خواطر مذمومه و ارادت قبيحه را نيز در دل پوشيده است كه كس را بر آن اطلاع نيست. [مغفرِ كَلْبِش را غافر شود] ستر و پردهٔ كلّى، عاصى را ساتر گردد. حكايه: سهل تسترى، واعظ حقيقى و از مشايخ كرام بود و خلق به سبب سخن او به راه آمدند و آن روز كه وفات او نزديك رسيد چهارصد مرد مرید داشت. آن مردان در وقت مردن بر سر بالينش بودند، گفتند: پس از وفات تو بر جاى تو كه نشيند و بر منبر تو كه سخن گويد؟ مردى بود در آن عهد گير كه او را شاددل گير گفتندى. پير چشم باز كرد و گفت: بر جاى من شاددل گير باشد. خلق گفتند: مگر پير را عقل زائل گشته است كه كسى را كه چهارصد مرید عالم باشد، گيرى را بر جاى خود نصب كردن كى باشد. شيخ گفت و گوى ايشان را شنيد و گفت: برويد و شاددل را به نزديك من خوانيد. بخوانند. چون گير درآمد شيخ گفت: روز سوم كه نماز ديگر بُود بر منبر من رو و به جاى من بنشين و خلق را سخن گوى. چون پير درگذشت روز سوم نماز ديگر شاددل بر منبر شيخ شد و خلق به تعجب نظاره كردند.ديدند كه كلاه موغكى بر سر نهاده و زُنَّار برميان بسته گفت: مهتر شما مرا به شما رسول کرده است و مرا گفته است: يا شاددل گاه آن آمده است كه زُنَّار گيرى بُبرى؛ اينك بُبريدم. كارد به زُنَّار نهاد و بُريد. و گفت گاه آن آمد كلاه گيرى بِنَهى؛ اينك بنهادم. (17b) و گفت اَشْهَدُ أَنْ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ وَ أَشْهَدُ أَنَّ مُحَمَّدًا رَسُولُ اللَّهِ. پس بگفت: پير شما به من گفته است به ايشان بگو پس اگر پير شما و مربي شما و استاد شما بِمُرد نصيحت استاد خویش پذيرفتن شرط است. اينكه شاددل زُنَّار ظاهر بُبريد اگر خواهيد كه به قيامت مرا بينيد بر شما باد كه همه زُنَّار باطن ببريد. رستخيز از آن خلق برخاست و حالات عجيب پديد آمد.

[پاك كردن آب همه پليدى‌ها را و باز پاك كردن خداى تعالى آب را از پليدى لاجرم قدّوس آمد
حق تعالى] در اين مطلب بيان مى‌كند كه همه مُرداران را آب پاك مى‌كند، آب را حضرت خدا پاك
مى‌كند پس حضرت حق هر عاصى را كه پاك كردن خواهد، پاك گرداند.

[200 آب بهر اين] اشارت به مضمون مصراع ثانى است. [بياريد از سِماك] نام منزلى است از منازل
قمر. مراد اينجا جانب علو است. [تا پليدان را كند از خُبث پاك] كه از جمله منافع آب است پاك
كردن مرداران از مردارى. [201 آب چون بى كار گردد شد نجس] آب چون نجس شود بى انتفاع گردد
[تا چنان شد كآب را رد كرد جس] تا چنان شود كه نظر او را رد كند. [202 حق بُبردش باز در بحر
صواب] حق تعالى مى‌برد او را به بحر [تا بُشُستش] ضمير در دو مصراع راجع به آب است. [از كَرَم

آن آبِ آب] اشارت به حق تعالی است که پاک کننده آب است. [203 سالِ دیگر آمد او] اشارت به آب است [دامن‌گشان]. اگر از او پرسى [هی کجا بودی] جواب می‌دهد که [به دریایِ خوشان] باز تفصیل احوال خود کند. [204 من نجس زینجا شدم] رفتم [پاک آمدم] زیرا من [پستدم خلعت] که آن پاکی است [سوی خاک آمدم] از بهر پاک کردن پلیدان. [205 هین بیایید ای پلیدان سوی من] تا شما را پاک گردانم [که گرفت از خویِ یزدان خوی من] خوی حق تعالی تقدیس است یعنی پاک کردن خوی من نیز چنان است. مراد از آب جان اولیا و داعیان حضرت خداست که چنانکه خدای تعالی تَوَّاب است ایشان نیز توبه دهنده و ارشاد کننده‌اند. و در تفسیر تَوَّاب گفته‌اند حضرت حق توفیق توبه کند به عاصی مره بعد اُخری و بعض گفتند قبول توبه از اوست چنانکه در کلام حضرت خدا وَاسْتَغْفِرُهُ إِنَّهُ كَانَ تَوَّاباً (نصر/۳). و بعض گفتند خلقِ توبه از اوست چنانکه در قول حق تعالی ثُمَّ تَابَ عَلَيْهِمْ لِيَتُوبُوا (توبه/۱۱۸). پس ابتداء توبه از اوست به آفریدن و تمام او هم از اوست به قبول کردن. [206 در پذیرم جمله زشتیت را] پس از آن [چون ملک پاکی دهم عفریت را] فکیف که استعداد فیض دارد. حکایت: (18a) شیخ نجم‌الدین کُبُری را شیخ ولی‌تراش گفتندی به سبب آنکه در غلباتِ وَجَد نظر مبارکش بر هر که افتادی به مرتبه ولایت رسیدی. روزی بازگانی بر سبیل تفرّج به خانقاه شیخ فرا آمد. شیخ حالتی قوی داشت، نظرش بر آن بازرگان افتاد درحال، به مرتبه ولایت رسید. شیخ پرسید که: از کدام مملکتی؟ گفت: از فلان مملکت. وی را اجازت ارشاد نوشت تا در مملکت خود خلق را ارشاد کند. [207 چون شوم آلوده باز آنجا روم] چنانکه ابراهیم علیه‌السلام گفت: إِنِّي ذَاهِبٌ إِلَى رَبِّي سَيِّئُ الدِّينِ (صافات/۹۹). [سوی اصلِ اصلِ پاکی‌ها روم] زیرا او رؤف است و رأفت، شدتِ رحمت را گویند. پس خدای تعالی أرحم است به بندگان از هر کس و رحمتش در دنیا عام است و در آخرت خاص است به مومنان. [208 دلقِ چرکین برکنم] به فتح کاف است یا به ضم آن [آنجا ز سر] به ترکی: کِرْلَى خِرْفَةُ چَقَرَمُ اُنْدَه بَاشْدَن [خلعتِ پاکم دَهْد بَارِ دِگَر] یعنی من استغفار کنم او مرا مغفرت کند و از عصیان پاک گرداند. حکایت: ابن منکدر گفت شی گفتم اللَّهُمَّ اعْصِمْنِي مِنَ الْعَصِيَانِ و در این دعا الحاح کردم. آن شب در خواب دیدم کسی مرا گفت: خدای تعالی آن دعا را قبول نکند. گفتم: چرا؟ گفت: زیرا او می‌خواهد که او را عاصی شوند، خود مغفرت کند. [209 کارِ او این است و کارِ من همین] یعنی کار او غفران است و کار من عصیان. [عالم‌آرای است رَبُّ الْعَالَمِينَ] در نقل است که چون آدم علیه‌السلام توبه کرد حق تعالی توبه او را قبول کرد. آدم علیه‌السلام گفت: یا رب چرا به من عتاب کردی، تو می‌دانی که من گندم را از بهر آن خوردم که در جوار رحمت تو در بهشت مُخَلَّد بمانم. خدای تعالی وحی کرد که تو چرا خلود را از من نخواستی. پس هر مرام را از جناب حق خواستن می‌باید و خاصان او را شفیع آوردن شاید. [210 گر نبودی این پلیدی‌های ما] تَلَوَّاتِ عَصِيَانِ،

[کَی بُدِی این بارنامه آب را] و کجا بودی این نامه گذر و تصرف و هنر و درجه عالیهِ اهل الله را. زیرا کمال آب به زایل کردنِ مرداریست اگر مرداری نبود، هنر آب ظاهر نمی شد. و بدان که رحمت حق تعالی بیشتر است از رحمت بعض مردمان به بعض. کسی که این را بداند، داند که خدای تعالی دوست دارد کسی را که او رحمت کند بر بندگان. و کسی، کسی را رحمت نکند تا خدای تعالی بدین کس (18b) رحمت نکند. چنانکه حق تعالی گفت به رسول الله علیه السلام: **فَبِمَا رَحْمَةٍ مِنَ اللَّهِ لِنْتَ لَهُمْ** (آل عمران/۱۵۹). [211 کیسه های زر بُدزدید] فاعلش ضمیر آب است [از کسی] از حق که هدایت و رحمت از آن اوست. حکایت: عزیزی می گفت الهی إن كانت الهدایة منك بالابتداء و الثبات بک فی الوسط و الجزاء علیک فی العاقبة فمن أنا. [می رود هر سو که هین کو مُفلسی] تا به وی احسان کنم. حکایت: شیخ عبدالخالق بعد از خواجه یوسف به ریاضت مشغول شد و احوال خود را پوشیده می داشت و در شام مرید بسیارش پدید آمد و آستانه و خانقاه پیدا شد و در عاشورا جمعی انبوه در خدمت شیخ نشسته بودند و شیخ در معرفت سخن گفتی. ناگاه جوانی درآمد در صورت زاهدان. خرقة در بر و سجاده بر کتف و در گوشه ای بنشست. خدمت شیخ به وی نظر می کرد بعد از ساعتی آن جوان برخاست و گفت حضرت رسالت فرموده است: **إِتَّقُوا فِرَاسَةَ الْمُؤْمِنِ فَإِنَّهُ يَنْظُرُ بِنُورِ اللَّهِ**. سرّ این حدیث چیست؟ شیخ گفت: سرّ این حدیث آن است که زُنّارِ پُری و ایمان آوری. آن جوان گفت: نعوذ بالله که مرا زُنّار باشد. شیخ به خادم اشارت کرد، خادم برخاست و خرقة از سر جوان برکشید. در زیر خرقة زُنّار پیدا شد. آن جوان فی الحال زُنّار برید و ایمان آورد. شیخ گفت: ای یاران بیاید تا ما نیز به موافقت این جوانِ نو عهد، زناهای هستی و ریا را قطع کنیم و نو ایمان آوریم. چنانکه آن زنار ظاهر را برید ما نیز زنار باطن را که عبارت از عجب و ریا است ببریم. چنانکه وی آمرزیده شد ما نیز آمرزیده شویم. حالتی عجب از یاران ظاهر شد و در قدم های شیخ افتادند و تجدید توبه کردند. لاجرم هدایت و ارشادِ کاملان شاهد است که هدایت حضرت خدا در درون ایشان جای گرفته است. [212 تا^۶ بریزد] فاعلش ضمیر آب است. [بر گیاه رُسته ای] تا فیض کند سالکان را [یا بشوید روی رو-ناشته ای] یا بشوید روی آن کس را که رویش شسته نیست یعنی تا پاک کند عاصیان را. [213 یا بگیرد بر سر آن] اشارت به آب است. [حمّال وار] مرهون است (19a) [کشتی بی دست و پا را در بحار] یعنی قاصران و عاجزان را به مقصد رساند. حکایت: روزی معین الدین پروانه در دیوان خانه خود گفته که حضرت مولانا بی نظیر است اما مریدانش مردم بدند. یکی از جمله محبّان حضرتش که آن جایگاه حاضر بود از غایت درد دل تحمّل آن سخن نکرده این خبر را به حضرت مولانا رسانیده تمامت یاران شکسته دل گشتند. حضرت مولانا رقعۀ ای به خدمت پروانه ارسال فرمود که اگر مریدان من نیک

مردم بودندی من مرید ایشان می‌شدم. بد مردم بودند که ایشان را به مریدی قبول کردم تا تبدیل یابند نیکو شوند. بیت: کُور نَیم لیک مرا کیمیاست - این درمِ قلب از آن می‌خرم. و باز فرمود: تا حق تعالی ضامن ایشان نشد که ایشان را رحمت کند و از جمله مقبولان خود گرداند، به محل قبول نیفتادند و در دل پاک عبادالله جا نکردند. بیت: رحمتیان رسته‌اند لعنتیان خسته‌اند - ما ز پی رحمت قوم لعین آمديم. [214 صد هزاران دارو اندر وی نهان] در آب پنهان است. [زآنکه هر دارو برُوید زو چنان] که می‌شود درد را درمان. حکایت: علاءالدین ثریانوس در وصف مولانا می‌گفت حضرت مولانا نفس جاهل را عالم می‌کند و عارف می‌کند و عاقل می‌کند و باز عاقلان را عاشقان می‌کند و از هستی پیشین‌اش تبدیل می‌کند. چنانکه دانکی اکسیر مسِ ژنگ آلود را زر خالص می‌سازد. اگر مرد خدایی که از هستی اول مبدل شده باشد و از خودی خود رسته بود و از نور حضرت خدا پر گشته، مس وجودها را زر کند و منور گرداند و به دریای **وَالِی اللّٰهُ تَرْجِعُ الْأُمُورُ** (بقره/۲۱۰) رساند. [215 جانِ هر دُری دلِ هر دانه‌ای] مرهون است [می‌رود در جُو چو داروخانه‌ای]. لاجرم عاشقان صادق و طالبان تحقیق، صحبت بزرگان دین و عارفان یقین را غنیمت دانند که العارفُ مَعْدِنُ عِلْمِ اللّٰهِ وَ مُرْضِعُ أَرْوَاحِ الطَّالِبِينَ بِنَفْسِهِ. و گفته‌اند: العارفُ وَ إِنْ كَانَ بَدَوِيًّا وَ حَشِيًّا فَهُوَ مَعْدِنُ الْعَقْلِ وَ الْأَدَبِ. [216 زو یتیمان زمین را پرورش] از آب است پروردن یتیمان زمین، [تشنگانِ خشک را از وی رَوش] رفتن.

[استعانت آب از حق تعالی بعد از تیره شدن]

خدمت مولانا پیش از این غفاری باری را، وسعتِ (19b) رحمت او را بیان کرده بود و مُرداران را پاک کردنش عیان کرده باز تنبیه کرده که مراد از آب، جان اولیاء است. اکنون در این مطلب به آن تصریح می‌کند و پیش از تصریح اشارت می‌کند که چون آبِ مردار از حضرت باری طلبِ یاری کند، حضرت باری آن را مددکاری کند. و تنبیه کند بر آن که بر سعت رحمت، اعتماد کردن نمی‌باید بلکه از درون دل ناله کردن می‌باید تا رحمت رحمن به جوش آید زیرا حضرت خدا را میل و رأفت به اعدا نیز باشد، اولیاء را چه کند. حکایت: نقل است که شی جبرئیل امین در سدره بود که مقام اوست، ناگاه از حضرت عزت بانگ لبیک شنید. با خود گفت غالباً بنده گزین یا الله گفته است، حضرت خدای تعالی او را لبیک می‌گوید. لاجرم آسمان و زمین و جزائر را بگردید، هیچ کسی را در آن وقت از اهل ایمان در مناجات ندید. باز به مقام خود رفت، باز از حضرت عزت ندای لبیک شنید. باز آسمان و زمین را بگردید، کسی را در مناجات و عرض حاجات ندید. گفت: خداوندا کدام بنده را لبیک می‌گویی، به من بنمای. حق تعالی فرمود: عزم روم کن و در فلان دیر نظر کن. جبرئیل آمد در آن دیر ترسائی را دید که پیش بت زار زار می‌گرید و ای خدای من می‌گوید. حضرت حق او را لبیک می‌گوید. جبرئیل

گفت: خداوندا کافری پیش بت نیاز می‌کند، تو وی را لیبک می‌گویی. حق تعالی گفت: او مرا نمی‌داند، نام مرا به دیگری اطلاق می‌کند اما من نام خود را و نیاز و صدق بنده را می‌دانم، جوابش می‌دهم و در کافری نمی‌گذارم. لاجرم حق تعالی آن کافر را آگاهی داد تا که مسلمان شد. چون رحمت باری بی‌حد است و کرمش بی‌عد، چون بنده به وی عنایت کند هر چند که مردار شده باشد آن حضرت خدا او را تطهیر کند. چنانکه خدمت مولانا در تمثیل آب گوید: [217] چون نمائد مایه‌اش تیره شود] ضمیر راجع به آب است. [همچو ما اندر زمین خیره شود] و مکدر گردد. [218] ناله از باطن برآرد کای خدا] مرهون است [آنچه دادی دادم و ماندم گدا] و طهارة اصلیه و اکثر اعمار را گم کردم. [219] ریختم سرمایه بر پاک و پلید] و صرف کردم عمر خود را بهر چیز [ای شه سرمایه‌ده هل من مزید] زیاده‌گی ده. چون آب چنین توبه و انابت کند و فیض فضل جوید، (20a) حضرت حق جلّ و علا [220] ابر را گوید بُیر جای خوشش] ابر را چنین فرماید. باز آفتاب را گوید: [هم تو خورشیدا به بالا بر کشش]. لاجرم [221] راه‌های مختلف می‌راندش] ضمیر فاعل که مستتر است راجع به حق تعالی است و ضمیر مفعول که بارز است راجع به آب است. [تا رساند سوی بحر بی‌حدش]. آب را باز تصریح می‌کند که مراد از آب کیست [222] خود غرض زین آب جانِ اولیاست] زیرا [کو غسولِ تیرگی‌های شماست] که او پاک کننده نجاسات و کدورات شماست. حکایت: از خدمت مولانا شمس‌الدین ماردینی منقول است که روزی محتاج حمام شده بود. وقت صبح برخاست و آهنگ حمام کرد. از ناگاه به حضرت مولانا مصادف شد. از غایت شرمساری خواست که باز گردد و پنهان شود. مولانا آواز داد که: نشاید گریختن، چرا چنین می‌کنی مانع چیست؟ گفت: از حضرت مولانا شرمنده شدم و تشویر بر من غالب شد که در این حالت جنابت بر چهره طاهر خداوندگار نظر کنم. فرمود که: از روی ظاهر نیکوست و ادبِ عظیم است اما ما را در این وقت باید دیدن که نظیر عنایت مردان، کم از آب حمام نباشد که عبارت از آیت وَنَزَّلْنَا مِنَ السَّمَاءِ مَاءً مُّبَارَكًا (ق/۹) روی اولیاء است. و به موجب بیت مزبور مردان خدای تعالی بر طاهر کردن نجاساتِ باطن قادرند، تا نجاساتِ ظاهر را چه کنند. لاجرم جان اولیاء [223] چون شود تیره ز غدرِ اهلِ فرش] و نقضِ عهدِ اهلِ زمین، [باز گردد سوی پاکی بخشِ عرش]. پس به حکم إِذَا أَحَبَّ اللَّهُ عَبْدًا لَمْ يَضُرَّهُ الذَّنْبُ، یعنی توبه و انابت کند و پاک و مطهر شود. [224] باز آرد ز آن طرف دامنِ کشان] فاعلِ آرد حق تعالی است یا جان اولیاء. [از طهاراتِ محیطِ او درسشان] مفعولِ آرد، درس است. یعنی اهلِ فرش را درسی گوید. در ذکر محیطِ ایهام لطیف است. [225] وَزِ تَيْمَمٍ وَارْهَانَدِ جُمْلَه را] خلاص کند همه را. [وز تحرّی طالبانِ قبله را] و از تحرّی رهاند طالبانِ قبله حقیقی را. بیت: از خدا آمده‌ای آیتِ رحمت بر خلق - خود کدام آیت حسن است که در شان تو نیست. [226] ز اختلاطِ خلقِ یابد اعتلال] چون از آمیزش خلقِ مرض و اختلال یابد.

[آن سفر جوید که آرختا یا بلال] آن سفر الهی و مناجات پادشاهی جوید که گوید راحت کن ما را ای بلال. چنانکه رسول الله علیه السلام از بهر دفع ملال، مؤذن خود بلال حبشی را می گفت: **أَرِحْنَا يَا بَلَال**. [227 ای بلال خوش نوای خوش] (20b) [صهیل] مراد، آواز اوست نه آواز اسب. [مِیْذَنَه بر رُو بزن طبل رَحیل] بر مناره برو، دُهل رحلت بزن. بعض بزرگان گفته اند مصلی دو قسم است، یکی آن که به دل و تن نماز گذارد؛ او داخل است در تحت کلام خدای تعالی: **قَدْ أَفْلَحَ الْمُؤْمِنُونَ * الَّذِينَ هُمْ فِي صَلَاتِهِمْ خَاشِعُونَ** (مؤمنون/۱-۲). و یکی آن که به تن نماز گذارد نه به دل؛ او داخل است در تحت کلام حق: **قَوْلٌ لِلْمُصَلِّينَ * الَّذِينَ هُمْ عَنْ صَلَاتِهِمْ سَاهُونَ** (ماعون/۴-۵). [228 جان سفر رفت و بدن اندر قیام] جان به سفر رفته، یعنی به جهت بی جهت و به سوی بی سوی حضرت رفته و به مناجات او اشتغال نموده اما تن در قیام مانده است. [وقت رجعت زین سبب گوید سلام] چنانکه کسی از سفر آید مقیمان وطن را سلام گوید. بدان که مراد حضرت مولانا از سفر معراج روحانی است و او را تمثیل کرد به نماز. و لهذا در اعتذار آن گوید: [229 این مثل چون واسطه است اندر کلام] زیرا [واسطه شرط است بهر فهم عام] که عوام بی تمثیل و بی واسطه فهم نمی کنند. [230 اندر آتش کی رود بی واسطه] مرهون است [جز سمندر کو رهید از رابطه] که محتاج وسیله و حاجز نیست. [231 واسطه حمام باید مرتورا] ای مرد عامی، [تا ز آتش خوش کنی تو طبع را] و کسب حرارت و ادراک سوزش آتش کنی. [232 چون نتانی شد در آتش چون خلیل] چون نمی توانی که در آتش بروی مانند ابراهیم علیه السلام، [گشت حمامت رسول آبت دلیل] حمام، تو را مخبر گشت از آتش و آب گرم دلیل تو شد بر آتش. [233 سیری از حق است لیک اهل طبع] به ضم طاء و فتح باء به معنی دُئس مستعمل است. [کی رسد بی واسطه نان در شبع] به کسر شین و فتح باء به معنی سیری است. [234 لطف از حق است لیکن اهل تن] لطافت و فرح از حق تعالی است اما ارباب ظاهر، [در نیابد لطف بی پرده چمن] و بی واسطه او. [235 چون نماند واسطه تن بی حجاب] الف را یاء خواندن می باید از بهر قافیه و لفظ اخیر مرهون است. [همچو موسی نور مه یابد ز جیب] یعنی بی واسطه. همچو موسی علیه السلام نور الهی یابد از جیب خود. حکایت: حضرت مولانا در بعض اسفار به خدمت شیخی رسید که او را **عَلَّتْ** شاهدبازی و تفرّج صورت بود، که گفت: **هَیْ** در چیستی؟ گفت: **صَوْر** خوبان چون آینه است، حق را در آینه مشاهده می کنم. چنانکه گفته اند، **بیت**: در تو که به دیده صفا می نگریم - نی از پی شهوت و هوا می نگریم * دیدار خوش آینه لطف خداست - ما در تو بدان لطف خدا می نگریم. فرمود که ای ابله، حق را در آینه آب و گل می بینی چرا در آینه (21a) ^۸ جان و دل نبینی و خود را نجویی. درویش در حال سر نهاد و استغفار کرد و از یک عین عنایت او هدایت یافت و به کمال

^۸ Bu yaprak olması gereken yere 21. yaprak yerinden kopmuş ve nüshada 29. sayfada yapıştırılmıştır. alınarak yazılmıştır.

رسید و حقیقت خود را بدید و حقیقت او را دریافت. [236 این هنرها آب را هم شاهد است] بر این خصوص، [کاندرونش پُر ز لطف ایزد است].

[گواهی فعل و قول بیرونی بر ضمیر و نور اندرونی] کسی که با لذات ضمیر را نتواند دید، به قول و فعل ظاهر استدلال باید کرد. چنانکه می‌فرماید:

[237 قول و فعل آمد گواهان ضمیر] یعنی این دو گواهان ضمیرند [زین دو بر باطن تو استدلال گیر] اگر با لذات اطلاع ضمیر را نتوانی. حکایت: در خانه میر پروانه شبی سماع عظیم بود، با علما و شیوخ و امرای سلطان و حضرت مولانا تا به نصف اللیل مستغرق سماع شده بود. مگر میر پروانه در گوش شرف‌الدین ولد خطیر گفته که حضرت خداوندگار را ساعتی نگاه می‌دار تا من قدری به خواب روم تا پاره‌ای قوت گیرم. فی الحال حضرت مولانا در حالت چرخ که چرخه افلاک حیران چنان چرخ گشته بود، غزلی سرآغاز فرمود که گفت، نظم: گر نخسبی شبی ای جان چه شود - ورنکوبی در هجران چه شود * ورنیاری شبکی تو زاری - از برای دل یاران چه شود * ورن سلیمان سوی موران آید - تا شود مور سلیمان چه شود * ورن دو دیده به تو روشن گردد - کوری دیده شیطان چه شود. همان پروانه جامه چاک کرد، غلطان غلطان به پای حضرت مولانا آمده تضرع نمود تا به صبح صادق به صدق تمام بندگی‌ها فزود. [238 چون ندارد سیر سیرت در درون] یعنی سرّ تو نمی‌تواند که در درون سیر کند [بنگر اندر بول رنجور از برون] چنانکه طیب تن، مرض درونی را نمی‌تواند دید، از بول و قاروره داند. لاجرم فعل و قول به مثابه قاروره است. و لهذا می‌گوید: [239 فعل و قول آن بول رنجوران بُود] مرهون است [که طیب جسم را برهان بُود] دلیل باشد. اما [240 و آن طیب روح در جانش رود] ضمیر بارز در جانش، راجع به رنجور است و ضمیر مستتر در رُود راجع به طیب روح. [وز رو جان اندر ایمانش رود] ایمانش را نیز داند که هست یا نیست. حکایت: ترسایی شنید که در میان مسلمانان اصحاب فراست می‌باشند. در صورت مسلمانی به خانقاه شیخ (21b) ابوالعباس قصاب در آمد. شیخ گفت: بیگانه در کوی آشنایان چه کار دارد؟ ترسا بازگشت و گفت: یکی معلوم شد. از آنجا عزم خانقاه شیخ ابوالعباس نهانندی کرد، چون به آنجا درآمد شیخ هیچ نگفت. مدتی با ایشان سخن می‌گفت و وضو می‌ساخت و نماز می‌گذارد پس از آن پای افزار در پای کرد که برود. شیخ فرمود که: جوانمردی نبود که چون حق نان و نمک افتاد، بیگانه بیایی و بیگانه بروی. ترسا مسلمان شد و آنجا مقام کرد و بعد از شیخ به جای شیخ بنشست. پس چون کسی که جان و ایمان را با لذات اطلاع دارد، [241 حاجتش ناید به فعل و قول خوب] که به ظاهر استدلال کند. [احذرُوهم هم جواسیسُ

الْقُلُوبِ] بترسید از طبیبان روح که ایشانند جاسوسان دل‌ها. [242 این گواه فعل و قول از وی بجو] از آن کس بنخواه [کو به دریا نیست واصل همچو جو] که آن کس واصل به دریا نیست همچو نهر.

[در بیان آنکه آن] اشارت به حضرت خداست. [نور خود را اندرون سرّ عارف ظاهر کند بر خلقان] یعنی مردمان را مطلع گرداند بر نور ضمیر عارف. [بی فعل عارف و قولش] ضمیر راجع به عارف است. [افزون از آنکه] زیاده از آن نور که [بقول و فعل او] اشارت به عارف است. [ظاهر شود]. این را نظیر آرد که گوید: [چنانکه آفتاب بلند شود بانگ خروس و اعلام مؤذن و علامات دگر حاجت نباشد] که بلند شدن آفتاب از اینها اظهر است.

[243 لیک نور عارفی کز حد گذشت] چنانکه [نور او پُر شد بیابان‌ها و دشت] همچو نور آفتاب. کسی در وصف مولانا گفته: ذات حضرت مولانا آفتاب حقایق است که بر عالمیان تافته است و خانه‌های همه از او منور است. [244 شاهدهی اش] یعنی محبوی او [فارغ آمد] یعنی مستغنی شد [از شُهود] جمع شاهد است به معنی گواه. [وز تکلف‌ها و جانبازی و جود] عطف بر لفظ از شهود است. [245 نور آن گوهر چو بیرون تافته است] اسم مفعول است از تافتن. [زین تسلس‌ها] از این سالوسی‌ها نمودن، [فراغت یافته است] یعنی محتاج به سالوسی کردن نیست. [246 پس مَجو از وی گواه فعل و گفت] زیرا [که ازو] اشارت به عارف است [هر دو جهان] دنیا و آخرت [چون گل شکفت] که کار هر دو جهان را انتظام داد. حکایت: مریدی پیش ابوالعباس نهانندی، (22a) آمد و گفت مرا زکوة می‌باید دادن، به که می‌دهم؟ شیخ گفت: به هر که دل تو بدو قرار گیرد. آن مرید برفت نابینایی دید سخت مضطر گشته، زَرِ گران‌سنگ بدو داد. دیگر روز هم بدانجا رسید، این نابینا به نابینایی دیگر می‌گفت که مرا توانگری دی روز زَر داد، دوش به خرابات رفتم به خمر دادم و با فلان مطربه بخوردم. چون مرد این سخن بشنید مضطرب شد، پیش شیخ آمد. پیش از آن که سخن گوید شیخ گفت: بگیر این یک درم را به هر که نخست پیش تو آید بدو بده. و این یک درم آن بود که شیخ کسب کرده بود از کلاه دوزی. مرید درم پستد و برفت. علوی را دید در راه، دست در زیر کرده آن درم بدو داد. علوی آن بستد و برفت، مرد از پی او روان شد. علوی به خانه‌ای دررفت و کپکی مرده برگرفت و بینداخت. مرد علوی را گفت: به خدای بر تو که بگوی چه حال است؟ گفت: گرسنگی بر من و عیال من به حدی رسید که در ما هیچ طاقت نماند و ذلّ سؤال روا ندیدم، سؤال نکردم. در این خرابه این مرغ مرده را دیدم، به حکم ضرورت برداشتم و می‌گفتم الهی تو به حال ما دانایی که چگونه به اضطرار رسیده است و ذل سؤال نمی‌توانم کشید. اکنون چون تو این درم به من دادی، من این مرغ را بینداختم و گفتم باشد که درمانده‌تر از من کسی باشد، او بگیرد. اکنون می‌روم تا این درم در وجه قوت صرف

کنم. مرد متعجب بماند، پیش شیخ آمد. شیخ گفت: آری به گفتن تو حاجت نیست. اما به یقین بدان که چون تو معامله با عوانان و ظالمان کنی، آن را شاید که نایبانیان به خرابات خمر خرنند و خورند و آنچه از وجه حلال کسب کنی، چنان بُود که علوی مستحق خورد و حق به مستحق رسد. [247] این گواهی چیست اظهارِ نهان] بیان گواهی کند که گوید: [خواه قول و خواه فعل و غیر آن] زیرا اقوال و افعال و احوال اعراض‌اند، بقا ندارند. لاجرم غرض از عَرَض، اظهارِ جوهر مستور است. و لهذا می‌گوید: [248 که عَرَض اظهارِ سِرِّ جوهر است] از بهر اظهار این است [وصف] به سکون فاء، مبتداست. [باقی] خبر است، [وین عَرَض بر مَعْبَر است] بر عبور و مرور است، باقی نیست. لاجرم قول و فعل عَرَض است و اثر عین ذات است. آن اثر را بقا نیست، (22b) اما عین، باقی است. چنانکه می‌گوید: [249 این نشانِ زر نمائند بر محک] اما [زر بماند نیک نام و بی ز شک]. پس بر این قیاس [250 این صلات و این جهاد و این صیام] که اعراض‌اند، [هم نمائند جان بماند نیک‌نام] و مقبول ملک علام. [251 جان چنین افعال و اقوالی نمود] و بر موجب امر عمل فرمود. [بر محک امر] به سکون راء است و اضافت، اضافتِ بیانیه است. [جوهر را بُسود] تا نیکی او ظاهر شد. گویا به زبان حال گفت: [252 که اعتقادِ راست است اینک گواه] که امتثال امر کردم. [لیک هست اندر گواهان اشتباه] و شبهه. پس تزکیه باید، چنانکه می‌فرماید: [253 تزکیه باید گواهان را بدان] به کسر باء، امر است از دانستن. [تزکیه‌اش صدقی که موقوفی بدان] به فتح باء است. [254 حفظ لفظ اندر گواه قولی است] نگاه داشتن لفظ از جمله گواهان قولی است. حکایت: محمد بن علی الترمذی گفته خدای تعالی انسان را تخصیص کرده است از جمله حیوان، باز مؤمنان را تخصیص کرده است از جمله انسان، باز مردان را تخصیص کرده است از جمله مومنان، که فرمود: رَجَالٌ صَدَقُوا مَا عَاهَدُوا اللَّهَ عَلَيْهِ (احزاب/۲۳)، پس حقیقتِ مردی صدق است. [حفظ عهد اندر گواه فعلی است] و لهذا گفته‌اند: الصِّدْقُ الْوَفَاءُ لِلَّهِ بِالْعَمَلِ. [255 گر گواه قول کز گوید رد است] مردود است. [ور گواه فعل کز پوید رد است] حضرت حق فرمود: إِنَّ الَّذِينَ قَالُوا رَبُّنَا اللَّهُ ثُمَّ اسْتَقَامُوا تَتَنَزَّلُ عَلَيْهِمُ الْمَلَائِكَةُ أَلَّا تَخَافُوا وَلَا تَحْزَنُوا (فصلت/۳۰). بعض بزرگان در تفسیر این آیت گفته است استقامت زبان، ذکر حبیب است و استقامت نفس، خدمت اوست و استقامت دل، محبت اوست و استقامت جان، مشاهده اوست. چون ایشان چنین کنند فرشتگان حبیب بر ایشان نازل شوند و گویند: مترسید که بر دوست از دوست بیم نیست و غم مخورید که دوست به دوست رسید. [256 قول و فعل بی تناقض بایدت] یعنی قول و فعل تو موافق یکدیگر باید. [تا قبول اندر زمان بیش آیدت] تا قبول، فی الحال پیش تو آید. حکایت: دو مرقع پوش پیش قاضی به خصومت آمدند. قاضی آن دو کس را پیش خود خواند، به خُفیه گفت: شما صوفی نیستید زیرا چون جامه تسلیم و رضا در بر کرده‌اید، خصومت را از خود بیرون کنید یا این جامه

را بیرون کنید. من که قاضی‌ام، اهل طریقت نیستم، از مرقع شما شرم می‌دارم. شما را از مرقع خود شرم داشتن (23a) واجب است. لاجرم موافقت اقوال و افعال و احوال می‌باید تا صوفیی درست آید. [257 سَعْيُكُمْ شَتَّى تَنَاقُضُ اَنْدَرِيد] به حکم آیت سورۀ لیل إِنَّ سَعْيَكُمْ لَشَتَّى (لیل/۴) سعی شما متفرق و مختلف است. پس شما اندر تناقض‌اید. [روز می‌دوزید شب برمی‌درید] به ترکی: گوندوز دیکر سیز گیجه پرترسیز. حکایت: احمد بن عاصم گفت حضرت خدا در سورۀ انفال می‌فرماید: **وَاعْلَمُوا أَنَّمَا آمَوَالُكُمْ وَأَوْلَادُكُمْ فِتْنَةٌ وَأَنَّ اللَّهَ عِنْدَهُ أَجْرٌ عَظِيمٌ** (انفال/۲۸). عجب است که نَحْنُ نَسْتَرِيدُ فِي الْفِتْنَةِ، ما آن فتنه را زیاده می‌خواهیم، اجر عظیم که ثواب آخرت است به آن نمی‌پردازیم. و هم وی گفته: **وَإِقْنَا الصَّالِحِينَ فِي أَعْمَالِ الْجَوَارِحِ وَخَالَفْنَاهُمْ فِي الْهَمِّ**. [258 پس گواهی با تناقض که شتود] شهادت با تناقض را کسی قبول نکند. [یا مگر حلمی کند از لطفِ خود] یعنی خدایِ ودود. [259 فعل و قول اظهار سِرّ است و ضمیر]. لاجرم [هر دو پیدا می‌کند سِرّ سَتِیر] مستور را. حکایت: مریدی پنهان زر داشت با شیخ خود سفر کرد دو راه پیش آمد. مرید شیخ را گفت: آیا کدام راه ایمن است؟ شیخ از قول او دانست که زر پنهان دارد، از آن ترسد. پس گفت: آن زر که پنهان داری بیفکن پس از آن هر راه را که می‌روی رَواست. [260 چون گواهی تزکیه شد شد قبول] چون عبادت به صدق و اخلاص باشد مقبول گردد. حکایت: از احمد بن عاصم پرسیدند که: اخلاص چیست؟ گفت: وقتی که عمل صالح کنی و نخواهی که تو را به آن یاد کنند و از برای آن تو را بزرگ دارند و ثواب آن را از غیر حق نجویی آن اخلاص است. [ورنه محبوس است اندر مول مول] و در توقف. حکایت: شیخ نجم‌الدین کُبُری گفته که چون به خدمت شیخ عَمَّار رسیدم و به اذن وی به خلوت درآمدم به خاطر گذشت که چون اکتساب علوم دینی ظاهری کرده‌ام، چون فتوحات غیبی دست دهد آن را بر سرهای منبر به طالبان حق برسانم. چون به این نیت به خلوت درآمدم، اتمام خلوت میسر نشد، بیرون آمدم. شیخ فرمود: اوّل تصحیح نیت کن، پس از آن به خلوت درآی. پرتو نور باطن او بر دل من تافت. کتاب‌ها را وقف کردم و جامه‌ها را به فقرا بخشیدم، بغیر یک جُبّه که پوشیده بودم و گفتم این خلوتخانه قبر من است و این جُبّه کفن من، مرا دیگر امکان بیرون آمدن نیست و عزم کردم که اگر داعیۀ بیرون آمدن غالب شود آن جبه را پاره پاره سازم تا ساتر (23b) عورت نماند و استحیا مانع خروج شود. شیخ در من نظری کرد و گفت: درآی که نیت را درست ساختی. چون درآمدم اتمام خلوت دست داد. [261 تا تو بستیزی ستیزند ای حرون] ستور پشت نادهنده. [وَأَنْتَظِرُ إِنَّهُمْ مُنْتَظَرُونَ (سجده/۳۰)] ظاهر نظم چنین می‌نماید که اشارت باشد به آن آیت که در آخر سورۀ سجده است اما مراد آن نیست. بلکه مراد این است که از جانبِ الهی منع و دریغ نیست، اگر تو عناد و ترک اجتهاد کنی و تحصیل استعدادِ فیض نکنی، از آن جانب نیز عناد و امتناع کنند و اگر تو ترک عناد کنی و در رعایت شرایط فیض کوشی، دریغ ندارند

بلکه فیض و فضل رسانند. لاجرم تو در جهد و انتظار باش به آمدن فیض که از آن جانب انتظار دارند به استعداد تو که فیض کنند.

[عرضه کردنِ مصطفی علیه‌السلام شهادت را بر مهمانِ خویش].

[262 این سخن پایان ندارد مصطفی] علیه‌السلام، [عرضه کرد ایمان و پذیرفت آن فتی] قبول کرد آن جوان مهمان. [263 آن شهادت را که فرخ بوده است] و مبارک گشته. [بندهای بسته را بگشوده است]. چون جوان مهمان قبول تلقین ایمان کرد، [264 گشت مؤمن گفت او را مصطفی] این سخن را: [که امشبان هم باش تو مهمانِ ما] در خانه ما. [265 گفت واللّه تا ابد ضیفِ تو] و نعمت تو می‌خورم. [هر کجا باشم به هر جا که روم]. لاجرم [266 زنده کرده و معتق و دربانِ تو]. لاجرم [این جهان و آن جهان بر خوانِ تو] منم و بر سفره نعمت تو باشم. [267 هر که بگزیند جز این بگزیده خوان] هر که اختیار کند و خورد غیر این نعمت مختار که نعمت دین است، [عاقبت درّد گلویش ز استخوان] آخر حلق او را بدرّد از استخوان. [268 هر که سویی غیرِ خوانِ تو رود] مرهون است [دیو با او دان که هم کاسه شود] شیطان، بدان که با وی هم کاسه باشد. [269 هر که از همسایگی تو رود] هر که از جوار تو دور شود، [دیو بی‌شکی که همسایه‌ش شود] شیطان جار او گردد. [270 وَر رود بی‌تو سفر او دور دست] اگر برود آن کس بی‌تو و بی‌سنت و رعایت شریعت تو، [دیو بد همراه و هم‌سفره وی است]. و همچنان [271 ورنشیند بر سر اسبِ شریف] اگر سوار شود بر اسب لطیف، [حاسدِ ماه است دیو او را ردیف] حسود قمر است شیطان با او هم‌مرکب. [272 ورنه بچه گیرد از او شهنواز او] اگر بچه یعنی فرزند گیرد از آن کس خاتون او، [دیو در] (24a) [نسلش بود آنباز او] شیطان در ولدش شریک او باشد. [273 در بنی شارقهم گفتست حق] در قرآن شارقهم گفته است حق تعالی. اشارت است به آن آیت کریمه که در سوره بنی اسرائیل است: **وَاسْتَفْزِرْ مِنْ اسْتَطَعْتَ مِنْهُمْ بِصَوْتِكَ وَأَجْلِبْ عَلَيْهِم بِخَيْلِكَ وَرَجِلِكَ وَشَارِكْهُمْ فِي الْأَمْوَالِ وَالْأَوْلَادِ** (اسراء/۶۴). خدای تعالی شیطان را چنین امر کرده است. اگر سائل گوید: خدای تعالی امر فحشا نکند، چنانکه نصّ قرآن بر آن ناطق است که **وَيَنْهَى عَنِ الْفَحْشَاءِ وَالْمُنْكَرِ وَالْبَغْيِ** (نحل/۹۰)، پس چرا شیطان را فرمود که استخفاف کند هر کس را که قادر باشد، به دعوتش به فساد و لهو و آواز بردارد بر ایشان به سواران خویش و پیادگانش و شریک شود با ایشان در مال‌ها و فرزندان؟ ما جواب می‌دهیم که مراد از امر، طلب فعل نیست بلکه تهدید است در صورت امر. [هم در اموال و در اولاد ای شفق] و نور آفتاب مطلق. [274 گفت پیغامبر ز غیب این را جلی] روشن. [در مقالاتِ نوادر با علی] رضی‌الله‌عنه. و از جمله سخنان آن عرب مهمان است این سخن که: [275 یا رسول الله رسالت را تمام] مرهون است [تو نمودی همچو شمس]

بی‌غَمام] چون آفتاب بی‌ابر، روشن و پیدا. [276 این که تو کردی دوصد مادر نکرد] از شفقت و پروردن و حیات معنوی بخشیدن، [عیسی از افسونش با عازر نکرد]. عازر نام کسی است که عیسی علیه‌السلام او را به دعا زنده کرد. [277 از تو جانم از اجل نک جان بُرد] کلمه از به معنی مِنْ أَجْلِهِ است. یعنی به سبب تو، جانم از مرگ حقیقی که عذاب آخرت است، اینک خلاص شد. [عازر آر شد زنده زآن دم باز مُرد] عازر اگرچه زنده گشت از دم عیسی علیه‌السلام، اما باز و در آن زمان بمرد اما من حیات ابدیه یافتم. [278 گشت مهمانِ رسول آن شب عرب] آن شب نیز مهمان رسول الله علیه‌السلام شد آن عرب معهود. [شیرِ یک بُز نیمه خورد و بست لب] شیر نیمه یک بز بخورد و از خوردن فارغ و ساکت گشت. [279 کرد إلحاحش بخور شیر و زُقاق] به ضم راء، جمع رقاقه است به معنی نان تُتک. یعنی رسول الله علیه‌السلام آن عرب مهمان را إلحاح می‌کرد که بخور شیر و نان‌های تنک را. [گفت گشتم سیر واللّه بی‌نفاق]. آن عرب مهمان گفت: سیر گشتم از این طعام واللّه بی‌نفاق. یعنی این سخن را به تکلّف و تصنع نمی‌گویم. چنانکه می‌گوید: [280 این تکلّف نیست نی ناموس و فن] یعنی من که "سیر گشتم" می‌گویم، به تکلّف و عار و به تصنع و ریا نمی‌گویم. (24b) [سیرتر گشتم از آنکه دوش من] یعنی دوش که بسیار خورده بودم به بسیاری طعام سیر گشته، امشب کمتر خوردم اما سیرتر از دوش گشتم. [281 در عجب ماندند جمله اهل بیت] متعجب شدند همه اهل بیت و گفتند: [بُر شد این قنديل از یک قطره زيت] این قنديل بزرگ که تن این شخص است بُر گشت از این یک قطره زيت؟ یعنی از اندک طعام. که گویا یک قطره روغن زيتون است نسبت به آن شخص. [282 آنچه قوتِ مرغِ بایلی بُود] چیزی اندک که طعام یک مرغ ابایل شود. [سیریِ معدّه چنین پیلی شود] که این شخص همچو پیل بُر بزرگ است. [283 فُجُفُجه افتاد اندر مرد و زن] به ترکی: فِسلدی دوشدی آر و عورت ایچینه. [قدرِ پشه می‌خورد آن پیل‌تن] یعنی نهان گفتند: همچو پشه چیز اندک می‌خورد آن شخص بزرگ. [284 حرص و وهمِ کافری سرزیر شد] و مغلوب گشت. [اژدها از قوتِ موری سیر شد] و همچنان [285 آن گداچشمی کفر از وی بُرفت] گداچشمی کنایت از حرص است و این لفظ مضاف به لفظ کفر است. [لوتِ ایمانیش لُمتر کرد و زفت] لفظ زفت عطف بر لُمتر است. یعنی طعام ایمانی او را بزرگ و عریض کرد. [286 آنکه از جُوعُ البَقَر او می‌طپید]. جوع البقر مرضی است که صاحبش بسیار می‌خورد و دیر هضم می‌کند و جوع الکلب مرضی است که صاحبش بسیار می‌خورد و زود هضم می‌کند. لاجرم آن مرد پیش از اسلام از مرض جوع البقر مضطرب می‌شد اما پس از اسلام، [همچو مریم میوه جنت پدید]. چنانکه حضرت حق حکایت می‌کند که کَلَّمَا دَخَلَ عَلَيْهَا زَكَرِيَّا الْمِحْرَابَ وَجَدَ عِنْدَهَا رِزْقًا قَالَ يَا مَرْيَمُ أَنَّى لَكِ هَذَا قَالَتْ هُوَ مِنْ عِنْدِ اللَّهِ (آل عمران/۳۷). [287 میوه جنت سوي چشمش شتافت] و استعجال نمود. [معدّه چون دوزخش آرام یافت] و سکون گرفت

از اشتهای طعام. رسول الله علیه السلام حدیث سابق الذکر را آن وقت فرمود که: **الْمُؤْمِنُ يَأْكُلُ فِي مَعَا وَاحِدٍ وَ الْكَافِرُ يَأْكُلُ فِي سَبْعَةِ أَمْعَاءٍ**. [288 ذاتِ ایمان نعمت و نُوتی است هَوْل] و قوی. [ای قناعت کرده از ایمان به قول] و غافل از آثار او که ترک حرص و اکثارِ طعام است. حکایت: بنان بن محمد گفته که در مکه مجاور بودم و خواص آنجا بود و با وی آشنایی نداشتم، اما هرگاه که وی را می دیدم هیبتی و شکوهی به من در می آمد. چند روز بر می گذشت و هیچ نخوردم و فتوحی نیز نرسید و در مکه مردی بود مزین، فقرا را دوست می داشت و طریقه وی آن بود (25a) که چون فقیری بهر حجامت به وی آمدی، گوشت خریدی و طعام پختی تا آن فقیر بخوردی. به دکان وی رفتم و گفتم حجامت می خواهم. کسی را بفرستادی تا گوشت خرد و طعام پزد. در میان حجامت کردن، نفس من حدیث کرد که چون از حجامت فارغ می شوی طعام پخته می شود. دانستم که آن خاطر نه نیکوست. گفتم ای نفس یا حجامت یا طعام. عهد کردم که از این طعام نخورم. بعد از حجامت برخاستم که بروم، مزین گفت: سبحان الله تو خود طریقه مرا می دانی. عذر گفتم و به مسجد حرام شدم. آن روز چیزی نیافتم و دیگر روز تا به نماز دیگر چیزی نیافتم. چون به نماز دیگر برخاستم، به روی درافتادم و بیهوش شدم. مردمان گرد من درآمدند، پنداشتند که من دیوانه شدم. ابراهیم خواص آنجا بود، مردمان را از من دور کرد و پیش من بنشست و با من مؤانست و حدیث آغاز کرد و گفت: چیزی می خوری؟ گفتم: شب نزدیک است. گفت: نیکو می کنیدی مبتدیان، قدم استوار دارید بر این تا فلاح یابید. پس برخاست و برفت. چون نماز خفتن گذاریم پیامد و با خود کاسه عدس و دو رغیف آورد و گفت: بخور. بخوردم. گفت: دیگر می خوری؟ گفتم: آری. رفت و یک کاسه دیگر عدس با دو رغیف آورد. آن را نیز بخوردم. گفت: دیگر می خوری؟ گفتم: آری. برفت و مثل آن دیگر بیاورد. بخوردم. گفت: دیگر می خوری؟ گفتم: همین بسنده است. پس در خواب شدم و تا صبح برنخاستم و نماز نگذاشتم و طواف نکردم. بعد از آن رسول الله علیه السلام را به خواب دیدم، گفت: یا بنان! گفتم: لیبیک یا رسول الله. گفت: مَنْ أَكَلَ بِشْرَهُ أَعْمَى اللَّهُ عَيْنَ قَلْبِهِ. بیدار شدم و با خود عزیمت کردم که دیگر هرگز سیر نخورم.

[بیان آنکه نور که غذای جان است غذای جسم اولیا می شود] ضمیر فاعل که مستتر است، راجع به نور است. [تا او] اشارت به جسم است. [هم یار می شود روح را] در غذا گرفتن نور. [که اَسْلَمَ شَيْطَانِي عَلَى يَدِي] مراد حضرت مولانا این است که جسم، شیطانِ جان است که طلب طعام بسیار از آن است. اما گاهی آن نیز موافقتِ جان کند در ترک غذای صوری. لاجرم اَسْلَمَ شیطانی اشارت به آن است. چنانکه می فرماید:

[289 گرچه آن مطعم جان است و نظر] اشارت به لفظ آن، به نور است یا به لوت ایمان. [جسم را هم زان] (25b) [نصیب است ای پسر] در بعض نسخ: [جسم را هم زان ریاض است و صُور].

[290 گر نگشتی دیو جسم آن را اکُول] فعول به معنی فاعل است. [أَسْلَمَ الشَّيْطَانُ نَفْرَمُودَى رَسُول] پس مراد از اسلام شیطان نسبت با خوردن، موافقتِ جسم حیوانی است با روح انسانی. [291 دیو زان لوتی که مرده خَی شود] از آن نعمت نور که مرده زنده گردد. این مصراع مرهون است. [تا نیاشامد مسلمان کی شود] پس سبب مسلمانی دیو تن خوردنِ غذای معنوی و روحانی است. [292 دیو بر دنیاست عاشق کور و کر] دیو تن عاشق دنیاست، کور از دیدن حق و کر از شنیدن او. پس طریق آن است که دل را به دیگری نهی، زیرا که [عشق را عشقی دگر بُرد مگر]. چنانکه گفته‌اند، ع: نَبْرَد عشق را جز عشق دیگر. لاجرم [293 از نهان‌خانه یقین چون می چَشَد] دیو تن. [اندک اندک رختِ عشق آنجا کَشَد] محبتش به آن متبدل گردد. حکایت: فتح موصلی شبی به خانه خود آمد، خوردنی و چراغ و هیزم نیافت. شکر کردن گرفت و گفت: الهی به چه سبب من استحقاق این کرامت یافتم که به من آن معامله کردی که به اولیای خود می‌کنی. [294 يَا حَرِيصَ الْبُطْنِ عَرَّجْ هَكَذَا] یعنی ای آنکه حریصِ پر کردنِ شکمی، به بالا رو چنین. [إِنَّمَا الْمُنْهَاجُ تَبْدِيلُ الْغَدَا] راه نیست الا گردانیدن غذا. [295 يَا مَرِيضَ الْقَلْبِ عَرَّجْ لِلْعِلَاجِ] ای آنکه دل تو بیمار است به بالا رو از بهر علاج. [جُمْلَةُ التَّدْوِيرِ تَبْدِيلُ الْمَزَاجِ] همه تدبیر و چاره گردانیدن مزاج است. [296 أَيُّهَا الْمَخْبُوسُ فِي رَهْنِ الطَّعَامِ] ای آنکه محبوسی در رهن طعام. [سَوْفَ تَنْجُو إِنْ تَحَمَّلْتَ الْفُطَامَ] خلاص یابی اگر تحمل کنی بر بردن از شیر. [297 إِنَّ فِي الْجُوعِ طَعَامًا وَافِرًا] به درستی در گرسنگی خوردنی بسیار است. [اِفْتَقِدْهَا وَارْتَجِ يَا نَافِرًا] بجوی او را و امید دار ای آنکه نفرت داری. [298 اِغْتَدِي بِالثَّوْرِ كُنْ مِثْلَ الْبَصْرِ] غذاگیر به نور. باش همچو دیده. [وَافِقِ الْأَمْلَاقَ يَا خَيْرَ الْبَشَرِ] موافقت کن فرشتگان را ای خیر مردمان که ایشان غذای صوری نمی‌خورند و غذای ایشان تسبیح حق تعالی است. چنانکه می‌فرماید: [299 چون ملک تسبیح حق را کن غذا] همچو ملک تسبیح خدای تعالی را غذای خود کن. [تا رهی همچون ملایک از اذی] تا خلاص شوی همچو فرشتگان از رنجانیدن. [300 جَبْرِئِيلُ أَرِ سَوِيَّ جِيفَةٍ كَمْ تَنْدُ] یعنی مایل جیفه نیست و از او نمی‌خورد. [او به قُوَّتِ کَی ز کرکس کَمْ زَنْد] در قوت از کرکس که جیره خور است، کم نیست. [301 حَبِّذَا خَوَانِي نِهَادَهْ دَر جِهَان] (26a) خوب نعمت‌ها مهیاست در عالم. [لیک از چشمِ خسیسان پس نِهَان] بسیار پوشیده است و پنهان. بدان که فواید کم خوردن بسیار است؛ یکی آن است که طعامِ خالی از حرام کمیاب است، پس به کم خوردن تقلیل حرام میسر شود. حکایت: از عمر رضی‌الله‌عنه مروی است که می‌گفت: ما ترک همی کردیم نه حصه را از حلال، از بهر بیم که واقع می‌شویم در شبهه و حرام. و یکی آن است که اجتناب از حرام افضل

از صدقه است. حکایت: ابن المبارک گفته ترکِ پیشیز از حرام بهتر است از صدقه صد هزار درم. [302 گر جهان باغی پُر از نعمت شود] اگر جهان یک باغ شود پُر از نعمت [قسم مار و موش هم خاکی بُود] زیرا غذای موش و مور و مار خاک است نه نعمت‌ها.

[انکارِ اهلِ تنِ غذایِ روح را و لرزیدنِ ایشان بر غذایِ خسیس] که غذایِ تن است.

[303 قسمشان خاک است گر دَی گر بهار] نصیب موش و مار خاک است در همه فصل. [میرِ کُونی خاک چون نوشی چو مار] تو که انسانی میرِ وجود و کُونی، خاک را چرا می‌خوری همچون مار؟ یعنی چرا غذای حیوانی و حظّ جسمانی می‌خوری، از غذای روحانی و شرابِ سبحانی مهجوری. [304 در میانِ چوب گوید کرمِ چوب] مقول قولِ مصراع ثانی است. [مَر که را باشد چنین حلوائِ خوب] که دیگر غذا نداند. و همچنان [305 کرمِ سرگین در میانِ آن حَدَث] و نجس. [در جهان نُقلی نداند جز خَبَث] زیرا جز او غذا نچشیده است. لاجرم اهلِ تن جز غذای جسمانی غذا نمی‌دانند و به نجاسات و شهوات و به لذات حیوانات انس گرفته‌اند و به زخارف دنیا و به اصحابِ حسن مبتلا گشته‌اند. لاجرم خلاص از این بلیات به اعانت قاضی حاجات است و لهذا مناجاتِ باری کند و به زاری گوید:

[مناجات]

[306 ای خدایِ بی‌نظیر ایثار کن] ای خدای بی‌مثل و شبیه عطا کن. [گوش را چون حلقه دادی زین سُخُن] گوش ما را چون حلقه و گوشواره، دادی از این سخن. [307 گوشِ ما گیر و بدان مجلس کشان] چنانکه گوش حیوان را بگیرند و به جانبی و مرعی می‌برند، تو گوش ما را بگیر به آن مجلس کشان. [کر رَحِیقَت می‌خورند این سرخوشان] که از شرابِ خالص و باده صاف تو می‌نوشند این مستان که زمره انبیاء و اولیاء است. [308 چون به ما بویی رسانیدی از این] چون خبردار کردی ما را از معارف و اسرار دین. [سر میند این مَشک را ای ربِّ دین] سرِ چرابِ نافه مَشک را و سر مَشک و زَقّ خمر را (26b) میند، ای خدای صاحبِ یوم الدین. [309 از تو نوشند ار دُکور و ار اِناث] از تو غذا می‌خورند نران و مادگان. [بی‌دریغی در عطا یا مُستغاث] حرف یاء در بی‌دریغی، یاء خطاب است. یعنی تو در عطا بی‌دریغی، ای فریادرساننده و مددکننده. [310 ای دعا ناگفته از تو مُستجاب] مرادِ بندگان را می‌دانی و ایشان را می‌رسانی. [داده دل را هر دمی صد فتح باب] یا مُفْتِحُ الابواب. از جمله فتح باب آن است که به مجرّد نیت، ثواب بسیار دهد در آخرت. از رسول الله علیه‌السلام مروی است که بنده‌ای را بیاورند روز قیامت و با وی حسنات باشد همچو کوه‌های بلند و ندا کنند هر که را بر فلان مظلومه باشد، بگیرد. پس مردمانِ بسیار آیند از حسناتش بگیرند تا از حسناتش چیزی نماند و بنده حیران بماند. خدای تعالی بگوید: به درستی تو را در نزد من خزینه‌ای است، فرشتگان را مطلع نگردانیدم

و هیچ یکی از خلق خود واقف نگردانیدم. آن بنده گوید: آن چیست یا ربی؟ حق تعالی گوید: نیت خیری کردی من برای تو هفتاد اجر و ثواب نوشتم. [311 چند حرفی نقش کردی از رُقوم] و خوب صورتان پیدا کردی، ای ملک قیوم. [سنگ‌ها از عشقِ آن شد همچو موم] دل کسانی که همچو سنگ بُود از عشقِ آن صورت‌ها نرم شد. [312 نونِ ابرو صادِ چشم و جیمِ گوش] مرهون است [بر نوشتی فتنه صد عقل و هوش] هر یکی را از این اعضا به حرفی تشبیه کرده‌اند، یعنی نونِ ابرو و صادِ چشم و جیمِ گوش را نوشتی و هر یکی را فتنه صد عقل کردی که عقل عاقلان مفتون ایشان شد. [313 زان حروفَت شد خِرَد باریک‌ریس] از آن حرف‌های صورت و زخارف و زینت، عقل باریک‌ریس گشته است که در تدبیر وصل آنان سعی کند یا حروف و صورت را در لوح خاطر می‌نویسد. [نسخ می‌کن ای ادیبِ خوش‌نویس] نسخ کن ای ادب‌کننده و معلم و خوب‌نویسنده. حکایت: شیخ صنعان پیر کامل بود و اندر حرم پنج‌جاه سال ارشاد و شیخی کرد و چهارصد مرید صاحب کمال داشت و پنج‌جاه حج کرده و بسیار عمره آورده بود و صلوات و صوم و سایر عبادات را بسیار کرده بود و در مقالات و معارف و در کرامات و عوارف نظیر نداشت، مستجاب الدعوه بود. شبی در خواب دید به سوی ولایت روم عزیمت کرد و پیش بت سجده آورد. چون از خواب بیدار شد از خواب بیزار شد و از این خواب بترسید. (27a) قصه خواب را به یکی از مریدان گفت و از بهر تحقیق رؤیا یا بی‌اختیار از کشیدن سودا، عزم روم کرد. چهارصد مرید معتبر پیرو وی بودند در سفر. چون به روم آمد و سیاحت کرد روزی ناگاه بر منظر عالی، زیبا دختری بدید که در حسن و جمال بی‌نظیر عالم بود. شیخ چون جمال با کمال آن دختر ترسابقه بدید، دل از جان بشست، که عاشق روی او و ساکن کوی او گشت. مریدان چندان که پند دادند سود نداشت. روز تا شب چشم بر منظر بداشت و شب منتظر صبح در کوی اوی بود و فریاد می‌کرد و مریدان هر یکی پندش می‌دادند. یکی یاد کعبه می‌کرد، دیگری نماز و تسبیح یاد می‌آورد. او می‌گفت: کعبه من این کوی است و محراب نماز من این ابروی است و تسبیح من این گیسوی است. لاجرم قرب ما هی، معتکف کویش شد. عاقبت بیمار شد و آستانه آن دختر را بالین کرد. آن دختر خود را اعجمی ساخت، از شیخ سبب بیماری و بی‌قراری را پرسید. شیخ حال خود با وی گفت و مقبول حضرتش شدن و اندرون خانه رفتن، بخواست. دختر گفت: اگر در عشق من صادقی، دست از اسلام شستن می‌باید و با معشوقه هم‌رنگ گشتن. اگر عاشق بی‌قراری و مرد کاری، چهار چیز اختیار کن که بت را سجده کن و مصحف را بسوز و زَنار بند و خمر بخور. گفت: خمر می‌خورم اما آن سه را نمی‌کنم. چون از دست دختر خمر خورد، مست گشت. پس بخواست که دست در گردن دختر زند، دختر گفت: تو در عشق لاف بی‌معنی می‌زنی. اگر تو صادق بودی دین من گرفتی. لاجرم اگر به من اقتدا نمی‌کنی، عصا بگیر به راه رو. چون شیخ هم عاشق هم مست بود

گفت: ای دختر من بی طاقت شدم هر چه تو می خواهی آن می کنم. شیخ را به دیر بردند هر چه دختر گفته بود بکرد. پس از آن شیخ گفت: ای دختر چه ماند که من نکردم؟ من اینها را از بهر وصل کردم. دختر گفت: من گران کابینم. شیخ گفت: ای نگار، جز تو ندارم یار و دیار. جمله مریدان من، از بهر تو از من بریدند. تو چنین گفתי من چنان کردم، برای جان عیسی مرا (27b) رحم کن. چون شیخ تضرع بسیار کرد دل دختر بسوخت و گفت: ای شیخ چون کابین را قدرت نداری مرا یک سال خوک بانی کن، چون سالی بگذرد هر دو به هم عمر بگذاریم. شیخ خوک بانی را اختیار کرد. مریدان حیران و سرگردان روی به سوی کعبه کردند و گریان رفتند. مگر شیخ را مریدی صاحب کمال و اهل حال بود، در وقت سفر در آنجا حاضر نبود. چون آمد حال شیخ را از مریدان پرسید، احوال را تفصیل کردند. گفت: چون پند و سعی شما در شیخ کارگر نشد، شما را بایستی که به حضرت خدا تضرع و زاری می کردید. همه شرمنده شدند. باز آن مرید گفت: از این خجالت سود نیست. پس تدبیر، آن است که به روم رویم در قرب شیخ به جایی معتکف شویم و حضرت باری را از بهر هدایت شیخ زاری کنیم. پس به روم آمدند، در جایی چهل شبان و روز عبادت کردند و صایم گشتند. پس از چهل روز و شب، شبی آن مرید در خواب رسول الله علیه السلام را دید به روی مرید تبسم می کرد و می گفت: چون شما به صدق و اخلاص تضرع کردید و من شفاعت کردم، حضرت خدای تعالی شیخ شما را هدایت کرد. مرید بیدار شد و از شادی نعره زد و دیگر مریدان را آگاه کرد. جمله گریان و دوان رفتند به آن جای که شیخ خوک بانی می کرد. شیخ را دیدند زَنار از میان بریده و کلاه گبری بر زمین زده و به حضرت خدا زاری و استغفار می کند. چون مریدان را بدید جامه را از تن چاک کرد و آه را ابر کرد و اشک دیده را باران ساخت و آن مرید شیخ را بشارت رسول الله علیه السلام خبر داد. شیخ غسل کرد و با مریدان سوی حجاز رفت. آن دختر ترسا در خواب بدید که آفتاب نزد او آمده او را می گوید به سوی شیخ روان شو و دین وی را اختیار کن. چون دختر از خواب بیدار گشت، دل خود پر نور یافت. لاجرم نعره زنان و جامه دران بیرون رفت و مناجات حضرت حق کردن گرفت و می گفت: خداوندا زن مانده ام به آن شیخ رسان. شیخ را از درون الهام الهی و اعلام پادشاهی واقع شد که دختر در طلب توست، بازگرد و وی را تلقین ایمان کن. فی الحال شیخ بازگشت و مریدان را شور افتاد که گمان (28a) بردند که باز عشق دختر در شیخ پیدا گشت، از راه ایمان بازگشت. پس مریدان از پس شیخ رفتند. شیخ چون به آنجا رسید که دختر ترسا آنجا بود، چون دختر شیخ را دید، خود را در پایش افکند و گفت مرا عرضه اسلام کن. شیخ چون دختر را عرض اسلام کرد غلغل و فریاد در جمله یاران افتاد. چون دختر مسلمان شد شیخ را گفت: بیش از این طاقتم نماند، من به سوی حضرت خدا می روم در آخرت جفت تو می شوم. این بگفت و جان بداد. [314 درخور هر فکر بسته بر عدم] فاعل بسته، هر

فکر است. و درخور، ظرف مکان است و بر عدم متعلق است به بسته. [دم به دم نقش خیالی خوش رقم] دم به دم، ظرف زمان است و نقش خیالی، مفعول بسته است و خوش رقم، صفت نقش خیالی است. [315 حرف‌های طُرفه بر لوح خیال] مرهون است [بر نوشته چشم و عارض خدّ و خال] نقش‌های غریب را چشم و ابرو و خدّ و خال و زخارف دنیا و جمال با زوال، بر لوح خیال نوشته است. [316 بر عدم باشم نه بر موجود مست] بی‌عقلان بر این تصورند و به زبان حال می‌گویند که بر معدوم عاشق می‌شویم نه بر موجود. [زآنکه معشوقِ عدم وافی تراست] زیرا معشوقِ معدوم، وفاکننده‌تر است. آن را نمی‌دانند که معشوقِ موجود یعنی حضرت حق جلّ و علا وافی‌تر است که هرگز عمل بنده را ضایع نکند و عهد را هرآینه وفا کند و حسنش را زوال و فنا نیست. بیت: ای بی‌خبران عشق مبارزید که عیب است - الاّ به نگاری که پس پرده غیب است. لاجرم زوال حسن خوبان جهان و فناء زخارف دنیا را عقلِ معاد می‌داند. و لهذا می‌فرماید: [317 عقل را خط خوان آن آشکارا کرد] یعنی عنایت و هدایت حضرت خدا عقل را خواننده آن خطوط و شکل‌ها کرد. [تا دهد تدبیرها را زآن نورد] تا عقل تدبیرها را از آن طی کند. حکایت: مردی عاشقِ خوبی بود. چنانکه اختیارش از دست رفته بود و ترک جان گفته. عزیزی آن مرد را پند داد و گفت: این را ملاحظه کن که معشوق تو بمیرد و چون سه روز بگذرد صورت وی همچون صورت عفریت زشت و پهن شود. لاجرم دل را به خوبی دادن می‌باید که حسن او خلل پذیر نباشد.

[عقل مثال جبرئیل است و نظر او] اشارت به جبرئیل است. [به تفکر به سوی غیبی که معهود اوست] یعنی عادت جبرئیل است. [در تفکر] ظرف لفظ مثال است (28b) [و اندیشه کیفیت معاش و بیرون شو] به ترکی: اول دکلجم اولمق. [کارهای هر روزینه] لفظ اندیشه مبتدأست، مضاف به کیفیت معاش و لفظ بیرون عطف است بر اندیشه و مضاف به کارهای هر روزینه. [مانند نظر جبرئیل است علیه السلام] خبر مبتدأ مذکور است. پس نفس عقل، نظیر جبرئیل است و فکر عقل مثل نظر اوست علیه السلام. [در لوح] ظرف نظر است. [و فهم کردن او از لوح] عطف بر نظر است. پس فکر عقل ممثل به دو چیز است.

[318 چون ملک از لوح محفوظ آن خرد] چنانکه جبرائیل لوح محفوظ را نظر کند، تقدیر الهی و حوادث را از او دریابد؛ همچنان عقل معاد از لوح محفوظ، [هر صباخی درس هر روزه بُرد] هر سحر درس هر یومی را بُرد که زوال حُسن هر محبوب را و فناء جمال هر مطلوب را داند، بلکه مرگِ خود را ادراک می‌کند. حکایت: بزرگی می‌گفت هر صباح شیطان مرا به سه چیز وسوسه می‌کند، من نیز وی را جواب می‌دهم. چون گوید تو را خوردنی می‌باید، من گویم مرگ بس است. چون گوید تو را

پوشیدنی می‌باید، من گویم کفن بس است. چون گوید تو را مسکن می‌باید، من گویم قبر بس است. [319] **بر عدم تحریرها بین بی‌بنان** بر عدم خط‌ها بین که بی‌سرانگشت نوشته است. در بعض نسخ قافیه با بیان است به معنی آشکار. [وز سوادش حیرت سوداییان] از سواد آن تحریرهاست حیرت عاشقان و زخارف جویان. [320] **هر کسی شد بر خیالی ریش‌گاوا** مسخر و مغلوب. [گشته در سودای گنجی کنج‌کاوا] در سودای دفینه، گنج را قلع‌کننده گشته است. [321] **از خیالی گشته شخصی پُرشکوه** و مرد باهیت. [روی آورده به معدن‌های کوه] یعنی مردی که در کوه‌ها معادن حفر می‌کند از خیال است و طمع همچنان. [322] **وز خیالی آن دگر با جهد مُر** و به مشقت تلخ. [رو نهاده سوی دریا بهر دُر] یعنی مردی در این دریا غواصی کند از بهر لولو، آن نیز از خیال است. [323] **و آن دگر بهر تَرُهب در کینشت** یکی از بهر رهبانی در کنیسه، [و آن یکی اندر حریصی سوی کِشت] و یکی در طمع به جانب زرع. [324] **از خیال آن رهزنی رسته شده** یکی که رهزن بود به سبب خیالی از رهزنی خلاص یافته. [وز خیال این مرهم خسته شده] و یکی از خیال علاج بیمار گشته و طبیبی را صنعت گرفته. حکایت: خواجه احمد ابوالجوارى گفت وقتی خواجه محمد بن سماک بیمار شد آب وی به طبیب ترسا بردیم. (29a) در میان راه مردی نیکوروی و پاکیزه لباس و خوش‌بوی پیش آمد و گفت: کجا می‌روی؟ گفتم: به فلان طبیب می‌روم تا دلیل محمد بن سماک بدو نمایم. گفت: سبحان الله چون می‌خواهی علاج دوست خدا را از دشمن خدا؟! آن را بریز و بازگرد. و ابن سماک را بگو که دست بر موضع درد نهد و بگوید: **وَبِالْحَقِّ أَنْزَلْنَاهُ وَبِالْحَقِّ نَزَلَ** (اسراء/۱۰۵)، آنگاه از ما غایب شد. پس به نزدیک ابن سماک بازگشتم و خبر کردم چنان کرد و شفا یافت. [325] **در پری‌خوانی یکی دل کرده گم** یکی در دعوت جن دل را ضایع کرده. [بر نجوم آن دیگری بنهاده شَم] و قدم را در علم نجوم نهاده. [326] **این روش‌ها مختلف بیند برون** و می‌شود در خارج گوناگون، [ز آن خیالات مُلَوْن ز اندرون] از خیالات مختلفه است از درون. [327] **این در آن حیران شده کآن بر چِست** یکی از ایشان حیران است در کار. یکی که می‌گوید این در چه کار است؟ [هر چشونده آن دگر را نافی است] هر یکی که لذتی چشیده است دیگری را نفی‌کننده است. [328] **آن خیالات ار نَبْد نامُوتَلَف** اگر آن خیالات مختلف و مخالف نبودندی، [چون ز بیرون شد روش‌ها مختلف] چرا از بیرون شد حرکت‌ها مختلف. [329] **قبله جان را چو پنهان کرده‌اند** از بهر آن، [هر کسی رُو جانبی آورده‌اند]. لاجرم هر کس قبله حقیقی را طالب‌اند. یعنی حضرت خدا را جویند اما سمتش ندانند، روی به آن سوی ناورند.

[تمثیل روش‌های مختلف و همّت‌های گوناگون به اختلاف. و تحرّی مُتحرّیان در وقت نماز قبله را]

متعلق به تحرّی است. [به وقت تاریکی] این نیز قید آن است. [و تحرّی غَوّاصان در قعر بحر]

عطف است بر تحرّی سابق.

[330] **همچو قومی که تحرّی می کنند** حرکات مختلفه اهل دنیا و طلب ایشان به طرق شتی حضرت خدا را، همچو آن قوم است که تحرّی می کنند در شب تاریک. [بر خیال قبله سوی می تند] به تصوّر قبله، هر یکی روی را به جانبی می کنند. [331] **چونکه کعبه رو نماید صبحگاه** در آن وقت، [کشف گردد که که گم کردست راه] که ضال شده کیست. در این راه بدان که عادت الهیه در کتب منزله، ضرب امثال است تا بندگان دریابند. لاجرم خدمت مولانا به حسب عادت الهیه در تفهیم یک مرام امثال بسیار می آورد و لهذا پس از این مثال که مذکور شد مثال دیگر می گوید: [332] **یا چو غواصان به زیر قعر آب** یعنی یا همچو غواصانند در این دریا. [هر کسی چیزی همی چند شتاب] و هر چیزی که می چند گوهر و لولو پندارد. چنانکه می فرماید: [333] **بر امید گوهر و** (29b) **دُرّ ثمین** و بر رجاء گوهر و لولوی گرانمایه، [توبه پُر می کنند از آن و این] عادت غواصان این است که توبه در گردن یا در میان کنند، چون به قعر دریا روند هر چه یابند در توبه نهند. [334] **چون برآیند از تگ دریای ژرف** چون به بالا آیند از قعر بحر عمیق، [کشف گردد صاحب دُرّ شگرف] پیدا شود صاحب لولوی بزرگ. [335] **و آن دگر که بُرد مروارید خُرد** یکی که برد، لولوی کوچک بود. [و آن دگر که سنگ ریزه و شبّه بُرد] شبه: خرمهره. است. [336] **هكذا تَبْلُوهُمْ بِالسَّاهِرَةِ** ساهره زمین قیامت است. [فِتْنَةُ ذَاتِ افْتِصَاحٍ قَاهِرَةٍ] لفظ فتنه، فاعل تَبْلُو است و ذات، صفت اوست و افْتِصَاح رسوایی است و قاهره صفت بعد صفت است. یعنی همچنین امتحان می کند در قیامت فتنه ای که خداوند رسوایی است و قهر کننده. لاجرم زمین قیامت و وقت قیام ساعت، مکان و زمانی است که پوشیدگان پیدا شوند و نیک و بد هویدا گردد. خدمت مولانا مثال دیگر می آورد که می گوید: [337] **همچنین هر قوم چون پروانگان** در این جهان ظلمانی، [گرد شمعی پَرزنان اندر جهان] و در شوق او می پرند. هر زمان هر کس چیزی را مطلوب ساخته و در طلب او پر و بال را سوخته. اما بعضی غلط کرده است چنانکه اهل ظاهر را می بینی. و همچنین بعض طالبان حضرت خدا غلط کرده است. مثلاً یک فرقه باشد که گویند رسیدن به حضرت خدا به علم است، پس در طلب علم شوند اما علم را وسیله دنیا کنند و به علم عمل نکنند. و یک فرقه باشد که گویند ما در منصب و عمل و در ریاست باشیم تا مظلومان را از دست ظالمان رهانیم اما به مستی دولت، مفتون جاه و ثروت شوند و خود ظلم کنند. و یک فرقه باشد که طلب دنیا و مال کنند تا به مال خیرات کنند اما حب مال بر دل ایشان چنان مستولی گردد که بر نفس خود نیز بخل کنند. و یک فرقه باشد که به طاعت و ریاضت مشغول شوند اما غرض ایشان اقبال انام و توجه عوام و جلب منافع و احترام باشد. و در عالم بر این قیاس طوایف بسیارند که هر فرقه به زعم خود کار می کنند و خود را نیکو کردار می پندارند اما مفتون شوند و در آخر سود نیابند. و یک فرقه

باشد که به صدق و اخلاص.^۹ (30a) عمل کنند که در دل ایشان جز رضای حضرت خدا نباشد. **حکایت:** کسی پیش رسول الله علیه السلام آمد و گفت: یا رسول الله فردا نجات به چه چیز است؟ رسول الله علیه السلام گفت: **أَنْ لَا تُخَادِعَ اللَّهَ**. آن کس گفت: و کیف تخادع الله؟ رسول الله علیه السلام گفت: **أَنْ تَعْمَلَ بِمَا أَمَرَكَ اللَّهُ وَ تُرِيدَ بِهِ غَيْرَ وَجْهِ اللَّهِ**. [338 خویشتن بر آتشی برمی زنند] اندر آتش شوند و نزدیکش روند. [گرد شمع خود طوافی می کنند] و در اطراف او می دوند. [339 بر امید آتش موسی بخت] چنانکه موسی علیه السلام آتش بدید که درخت سبز را احاطه کرده بود و درخت در میان آتش تازه و تر بود که برگ های او سبز بود؛ همچنین هر قومی بر رجای آتش موسی سعادت. [کز لَهیبش سبزتر گردد درخت] که از زبانه آتش بهتر شود درخت. [340 فضل آن آتش شنیده هر رَمَه] رَمَه به ترکی: سُورِی. یعنی افزونی آن آتش را شنیده اند هر طایفه، پس طالب آن آتش شده اند. [هر شر را آن گمان بُرده همه] هر شراره را همچو آتش موسی علیه السلام پنداشته اند. **حکایت:** از سَمَرِی مروی است که او به مدینه منوره آمد. کسی را دید که مردمان بر وی جمع شده اند. پرسید که: این کیست؟ گفتند: ابوهریره است؟ نزدیک وی آمد و آن مردمان را سخن می گفت. سمری گوید که چون خاموش شد گفتمش: تو را سوگند می دهم به حق تعالی که مرا حدیثی بگویی که از رسول الله علیه السلام شنیده باشی و در یاد داشته باشی و دانسته و عمل کرده. ابوهریره گفت: بنشین تو را خبر می دهم به حدیثی که مرا خبر داد رسول الله علیه السلام که به من کسی دیگر نبود. پس از آن، سوز بر وی غالب گشت نعره ای بزد و بیهوش گشت، باز به خود آمد. سه بار چنین حالت بر وی آمد، باز گفت: رسول الله علیه السلام فرمود چون روز قیامت باشد خدای تعالی حکم کند در میان خلق خود، اول کسی که بیارند مردی باشد که قرآن خوانده و در یاد داشته باشد و مردی باشد که در (30b) راه حضرت خدا کشته باشد و مردی باشد که مال او بسیار باشد. حضرت خدا آن قرآن خوان را گوید: من تو را قرآن تعلیم کردم تو به آن چه کردی؟ آن کس گوید: **كُنْتُ أَقُومُ بِهِ آتَاءَ اللَّيْلِ وَ النَّهَارِ**. حق تعالی گوید: دروغ می گویی و ملائکه گویند دروغ می گویی. تو خواسته بودی که گویند فلان اهل قرآن است، آن گفته شد. باز صاحب مال را گوید: چه کردی آن مال که به تو دادم. آن کس گوید: **كُنْتُ أَصِلُ بِهِ الرَّحِمَ وَ اتَّصَدَّقُ بِهِ**. خدای تعالی گوید: دروغ می گویی و ملائکه گویند دروغ می گویی. تو خواسته بودی که گویند فلان سخی است، آن گفته شد. باز آن مقتول را گوید: از بهر چه مقتول گشتی؟ او گوید: من قتال کردم در راه تو تا مقتول گشتم. حضرت حق گوید: دروغ گفתי و ملائکه گویند دروغ گفתי. تو خواسته بودی که گویند فلان شجاع است، آن گفته شد. پس از این رسول الله علیه السلام دست خود به زانوی من زد و گفت: یا اباهریره، آن سه کس اول مخلوق خداست که به ایشان گرم کنند دوزخ

^۹ Nüshada bu sayfadan sonra bulunan varak 21. Yaprak olup yanlışlıkla buraya yapıştırıldığından yerine alınmıştır.

را. [341 چون برآید صبحدم نور خلود] چون طلوع کند وقت سحر نور مؤبد و پیدا شود يوم موعود. [وانماید هر یکی چه شمع بود] ظاهر شود؛ هر شمعی که ایشان به گرد او گردیدند، چه شمع بود. لاجرم [342 هر که را پَر سوخت زآن شمع ظفر] هر پروانه را که از شمع ظفر پرش سوخته است یعنی در دنیا به صدق و اخلاص عبادت کرده و پر و بال خود را از برای خدای تعالی سوخته باشد، [بدهدش آن شمع خوش هشتاد پَر] آن شمع نیک به این پروانه به جای هر پَر سوخته هشتاد پَر نور دهد. حکایت: سلطان محمود روزی از قضای الهی به تندی اسب بادپای از لشکر خود دور افتاد و به کنار دریا رسید. کودکی غمگین را دید نشسته و به دریا شست انداخته. شاه آن را سلام داد و پیش او نشست و گفت ای کودک چرا غمناکی کودک گفت: ما هفت طفل بی پدریم و مادر ما عاجزه است. شاه گفت: مرا قبول می کنی که در این دیار غربت و محل کُربت یار تو شوم؟ کودک قبول کرد پس شاه با وی در دریا شست انداز شد. آن روز کودک صد ماهی گرفت. کودک گفت: امروز عجب طالع دارم. پس شاه مرکب را سوار شد، کودک گفت: قسم خود بگیر. شاه گفت: قسم خود فردا بگیرم. شاه فردا سرهنگی فرستاد (31a) کودک را آورد. شاه آن را بر تخت نشاند. مقربان گفتند: ای شاه این گداست، لایق این عزت چراست؟ شاه گفت: در دیار غربت یار و انباز ماست، چون اول بار آن را اختیار کردیم و همنشین ساختیم اکنون رد نمی کنیم. لاجرم چون به حکم انا جلیس من ذکرنی و به موجب من اراد ان یجلس مع الله فلیجلس مع اهل التصوف، کسی که به ذکر مداومت کند تا حضرت خدا وی را امروز انیس و جلیس خود گرداند، فردای قیامت قرین خود سازد. [343 جوق پروانه دو دیده دوخته] جماعت پروانه که دو دیده ایشان دوخته. و به موجب وعلی ابصارهم غشاوة (بقره/۷) پوشیده بُود. [مانده زیر شمع بد پَر سوخته] روز قیامت به حکم يوم یكون الناس كالقراش المبتوث (قارعه/۴) در زیر شمع بد پر و بال سوخته بمانده. پس آنان که حسن صورت را و زخارف و زینت را شمع خود ساخته اند و از بهر او پَر سوخته، و آنان که اعمال را برای غیر کرده در آن روز بی پَر زیر آن شمع مانده اند. [344 می طپد اندر پشیمانی و سوز] و اضطراب کنند از ندامت و حرارت. [می کند آه از هوای چشم دوز] و فریاد کنند از هوایی که چشم دوزنده است. لاجرم جوق پروانه از آن شمع مدد خواهد. [345 شمع او گوید که چون من سوختم] و هلاک و زبون گشتم. [کی تو را برهانم از سوز و ستم] یعنی من تو را کجا مدد رسانم. رسول الله علیه السلام گفت: أَخَوْفُ مَا أَخَافُ عَلَيْكُمُ الشَّرْكَ الْأَصْغَرُ. اصحاب گفتند: ای پیامبر شرک اصغر کدام است؟ گفت: شرک اصغر ریا است و خدای تعالی گوید، روزی که بندگان را با اعمال خود جزا کنند: إِذْهَبُوا إِلَى الَّذِينَ تَرَاؤُنَ لَهُمْ فِي الدُّنْيَا فَاَنْظُرُوا هَلْ تَجِدُونَهُمْ خَيْرًا. یعنی بروید به سوی ایشان که می نمایید ایشان را در دنیا و بنگرید هیچ خیر می بینید در نزد ایشان. پس کسی در دنیا غیر حضرت خدا را یار شود و در عشق او

بسوزد در روز شمار از او مدد نمی‌یابد. [346 شمع او گریان که من سرسوخته] شمع او گریان و به زبان حال گویان که چون من سر سوخته ام، [چون کنم من غیر را افروخته] چگونه کنم من غیر را روشن. [347 او همی گوید که از آشکال تو] آن پروانه پرسوخته، آن شمع بد را بگوید که از شکل‌های تو، [غَرّه گشتم دیر دیدم حال تو] مغرور شدم پیش از فوت فرصت (31b) ندیدم و ندانستم حال تو.

[تفسیر یا حَسْرَةُ عَلَى الْعِبَادِ] این آیت در سوره یس است و تمام آیت این است: يَا حَسْرَةُ عَلَى الْعِبَادِ مَا يَأْتِيهِمْ مِنْ رَسُولٍ إِلَّا كَانُوا بِهِ يَسْتَهْزِئُونَ (یاسین/۳۰)، یعنی در روز قیامت از بهر کافران گویند یا حسره و ندامة بر ایشان که ایمان نیاوردند بر پیغامبران. زیرا رسول نیامد ایشان را در دنیا الا استهزا کردند او را. و خدمت مولانا معانی دیگر فرماید:

[348 شمع مُرده باده رفته دلربا] شمع کشته گشته و باده تمام شده و محبوب ما، [غَوَظَه خورَد از ننگِ کزینِ ما] در بحر فرورفت و خود را پنهان کرد از عار کزینی ما. [349 ظَلَّتِ الْأَرْبَابُ حُسْرًا مَغْرَمًا] سودها زیان گشت، جای غرامت و تاوان دار شد. [نَشْتَكِي شَكْوَى إِلَى اللَّهِ الْعَمَى] شکایت کنیم شکایت کردنی، سوی حضرت خدا از نایبانی. لاجرم آنان که سرمایه عمر را به هوا صرف کرده‌اند و در سودای خوب ظاهر خرج کردند تا به وصل او رسیدند، خود را سود کرده پنداشتند. و آنان که رأس مال عمر را به عمل ریایی صرف کرده‌اند و این را تجارت رابحه و دراهم رابحه ملاحظه کردند؛ در روز قیامت بینند که شمع مجلس مرده و باده به نهایت رسیده و محبوب حقیقی خود را پنهان کرده. در آن وقت گویند: سودهای ما زیان و وام و تاوان شد. پس به حضرت خدا شکایت رود از کوری، که چرا راه انبیا و طریقت اولیا را ندیدیم و فنای دنیا را ندانستیم. حکایت: پادشاهی قصری بنیاد کرد که در عالم نظیرش نبود و این پادشاه حکیمان و ندیمان را بخواند تا هر کس نظر کنند اگر عیش یابند خبر کنند و بر احسن وضع بنیاد کرده شود. هر کس دیدند هرگز عیش نیافتند. زاهدی گفت: این قصر را رخنه هست که آن عیب سخت است. شاه گفت: هیچ کس در این قصر رخنه و عیب ندید و ما نمی‌بینیم. زاهد گفت: آن رخنه را هر کس نمی‌بیند. آن رخنه این است که در این قصر راهی هست که عزرائیل از آن راه اندر آید و جان تو را بستاند. [350 حَبْدًا أَرْوَاحُ إِخْوَانٍ ثِقَاتٍ] چه نیکو و خوب است جان‌های برادران محکم و اعتماد داشته، [مُسْلِمَاتٍ مُؤْمِنَاتٍ قَائِمَاتٍ]. مراد آن است که آن برادران مطیعان بودند و تصدیق کنندگان و فرمان‌برداران. [351 هر کسی رویی به سوی بُرده‌اند] در جهان، [و آن عزیزان رو به بی‌سو کرده‌اند]. (32a) آن اخوان عزیزان روی را به جانب بی‌جانب کرده‌اند. یعنی به حضرت خدا توجه نموده و از غیر اعراض کرده‌اند. حکایت: عبدالله بن مسعود رضی‌الله‌عنه گفت رسول الله علیه‌السلام خطی کشید و گفت: این راه خداست، پس از آن

خطها کشید بعضی به جانب راست آن خط و بعضی به جانب چپش و گفت این راه‌هاست و بر سر هر راهی از اینها شیطانی است، بدینجا می‌خواند. پس از آن بخواند: **وَأَنَّ هَذَا صِرَاطِي مُسْتَقِيمًا فَاتَّبِعُوهُ وَلَا تَتَّبِعُوا السُّبُلَ فَتَفَرَّقَ بِكُمْ عَنْ سَبِيلِهِ ذَلِكُمْ وَصِيكُم بِهِ لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ** (انعام/۱۵۳). [352 هر کبوتر می‌پرد در مذهبی] و هر طیر طیران کند به طرفی. [وین کبوتر جانب بی‌جانگی] و به طرف بی‌جهت و مکانی. حکایت: سلطان محمود، ایاز را گفت: تو را سلطانی دادم و تاج سلطانی بر سر تو نهادم. ایاز از این حال زار زار بگریست. دیگر حشم گفتند: تو دیوانه‌ای چون به سلطانی رسیدی چرا گریانی؟ ایاز ایشان را جواب داد که: شاه مرا از نظر و خدمت خود دور انداخت، مرا مشغولی مملکت فرمود تا از خدمت وی دور بمانم، مرا ملک نمی‌باید دیدار او می‌باید. پس طالب را خدمت مولی باید نه مال و ملک دنیا که سخن سالکان عاشق و طالبان صادق این است. [353 ما نه مرغان هوا نی خانگی] ما مرغان هوا نه‌ایم که هوایی باشیم و مرغ خانه نه‌ایم که نجس بخوریم. [دانه ما دانه بی‌دانگی] رزق ما توکل است و غذای ما معنوی. [354 زآن فراخ آمد چنین روزی ما] از آن واسع آمد چنین رزق ما، [که دریدن شد قبادوزی ما] که قبا دریدن است قبادوزی ما. حکایت: کسی را از اولیا رزق از عالم غیب رسیدی. اتفاقاً مردی در جیب او چهار درم صدقه انداخت، رزق او منقطع شد. به حضرت خدا مناجات کرد و سبب بریدن رزق پرسید. آن را الهام شد که اول جز من^{۱۰} بر چیزی اعتماد نداشتی، اکنون بر آن چار درم نیز اعتماد داری. لاجرم توکلست درست نیست از آن جهت رزقت بریدم. پس از آن چار درم را صدقه کرد رزقش باز رسید.

[سبب آنکه فرجی را فرجی نام نهادند از اول] مراد از فرجی فرجی صوفیان و خرقه و لباس ایشان

است.

[355 صوفی بدرد] (32b) [جبه در خرَج] در دشواری و تنگی، [پیشش آمد بعد بدردن فرج] و سرور الهی. [356 کرد نام آن دریده فرجی] از آنکه ازو حاصل شد فرج. [این لقب شد فاش زآن مرد نَجی] این نام پیدا شد از آن مرد نجات یابنده. بدان که چون فرجی آن است که سبب فرج و سرور شود و پوشنده آن از غم بیرون رود، لاجرم صاف و گزیده او آن است که لابس او بی‌غم دنیا باشد. و دُرْد^{۱۱} و بدش آن است که لابس او در ظاهر صورت، فرجی پوشد اما در اندرون غم دنیا خورد. و لهذا می‌فرماید: [357 این لقب شد فاش و صافش شیخ بُرد] که خرقه و فرجی را شیخ کامل پوشید و بر مقتضای آن لباس رفت. یعنی دل او را فرج حاصل شد که غم دنیا نخورد. [ماند اندر طبع خلقان حرف دُرْد] به ضم دال خلاف صاف است. یعنی در زبان خلق همان لفظ فرجی بماند. که فرجی را

^{۱۰} من K : - CG

^{۱۱} دُرْد CG : دُرْد K

پوشند اما دل ایشان پر غم است از دنیا. **حکایت:** پادشاهی را سگ شکاری بود که جُلش از اطلس کرده بودند و طوقش زرین و مرصّع و رشته‌اش از ابریشم ملّون. روزی شاه او را به شکار برده بود، اتفاقاً آن سگ در راه جیفه‌ای بدید خود را به سوی آن کشید. شاه بفرمود که آن را رها کنند. سگبان گفت جُلش و طوق زرینش بستانیم باز رها کنیم. شاه گفت به زیورش رها کن تا آن را مردمان بدین لباس ببینند، بدانند که این از بهر میل به جیفه از درگاه ما مردود شد. پس کسی که خرقة شاهی و لباس الهی را پوشد اما میل به دنیا کند همچنان مردود شود. [358 **همچنین هر نام صافی داشته است**] شیخ کامل صاف او را گرفته، **[اسم را چون دُردی بگذاشته است]** و ترک کرده. پس صوفی آن است که لباس صوفیان پوشد و صفای دل حاصل کند نه آن که تغییر شکل لِأَجْلِ الْأَكْلِ کند و این را صفت گیرد و سبب معاش سازد. [359 **هر که گِل خوار است دُردی را گرفت**] که دُردی همچو گِل است. **[رفته صوفی سویی صافی ناشکفت]** بی‌تعجب و تردد. پس صوفی آن است که به فقر قناعت کند و کرداری کند که مناسب لباسش باشد، تا به حکم **وَالَّذِينَ جَاهَدُوا فِينَا لَنَهْدِيَنَّهُمْ سُبُلَنَا** (عنکبوت/۶۹) به سوی حضرت خدا راه یابد و به دیگر کس عرض حاجت نکند. زیرا معنی اختیارِ صورتِ فقر آن است که به اندک پوشش و خورش اکتفا (33a) و قناعت می‌کند. چون کسی لباس فقر پوشد به اندک چیز قناعت کردن می‌باید. **حکایت:** توانگری صالحی را گفت از من حاجت بخواه. آن صالح گفت: مَنْ وَضَعَ قَدَمَهُ عَلَى بَسَاطِ الْمَعْرِفَةِ لَا يَحْسُنُ بِهِ أَنْ يَكُونَ لِغَيْرِ اللَّهِ عَلَيْهِ الْمِنَّةُ. **حکایت:** مردی صالحی را گفت هیچ تو را حاجت هست؟ آن صالح گفت: حاجت من نیست به آن کس که حاجت مرا نداند. **حکایت:** مُمشاد دینوری را گفتند تو به در پادشاه نمی‌آیی، که مشایخ جمع گشته‌اند که در حق فلان سخن گویند. گفت: چه منع کرد شما را از در حضرت خدا تا به در دیگری می‌روید. [360 **گفت لابد دُرد را صافی بود**] آن صوفی گفت هر دُرد را صافی باشد. [زین دلالت دل به صفوت می‌رود] از این استدلال، آن صوفی را دل به صفا می‌رود. [361 **دُرد عُسَر افتاد و صافش یُسِر او**] که ابتداء طریق عُسَر است و پس از عُسَر، یُسَر. لاجرم به حکم بعد عُسَر یُسری و به موجب **سَيَجْعَلُ اللَّهُ بَعْدَ عُسْرٍ يُسْرًا** (طلاق/۷) اول عُسَر را کشیدن می‌باید. **[صاف چون خرما و دُردی یُسِر او]** لاجرم اول غوره و تلخی، پس از آن خرمای شیرین باشد. و هر کس به قدر تعب و عمل اجر و فضیلت حاصل کند. **بیت:** بکوش تا به کف آری کلید گنج وجود - که بی‌طلب نتوان یافت گوهر مقصود. [362 **یُسِر با عُسَر است هین آیس مباح**] مجاهد را هدایت وعده کرده ایم، نومید مشو. **[راه داری زین ممات اندر معاش]** به حکم **مَوْتُوا قَبْلَ أَنْ تَمُوتُوا**، راه داری از این مردن به معاش. [363 **رُوح خواهی جبه بشکاف ای پسر**] از نام و ناموس و از تنگی طلب دینا بری و عریان شو ای طفل طریق. **[تا از آن صفوت برآرد زود سر]** تا از شکافتن جبه، صفوت پیدا گردد و صوفی باشی. [364 **هست صوفی آنکه شد**

صفوت طلب] که دل را صافی کردن خواهد [نه از لباسِ صوف و خِیاطی و دَب] که صوفی شدن صوف پوشیدن و خرقة دوختن و آهسته رفتن نیست. حکایت: ابوالحسین نوری گفت تصوف امروز نامیست بی حقیقت و پیش از این در وقت اصحاب و سلف رضی الله عنهم حقیقت بود، بی نام. یعنی معاملات معروف بود، دعوی مجهول. اکنون دعوی معروف شد، معاملات مجهول. و سفیان ثوری گفت زهد در دنیا کوتاه کردن امل است نه درشت خوردن و درشت پوشیدن. [365 صوفی] (33b) [گشته به پیش این لثام] ناکسانِ انام و دونان بدنام. [الْخِیَاطَةُ وَاللِّوَاطَةُ وَالسَّلَامُ] یعنی صوفی در این ایام، جامه و خرقة دوختن و لوت بسیار خوردن شده است والسلام. [366 بر خیالِ آن صفا و نام نیک] بر خیالِ آن صفای دل و از بهر تحصیل نام نیک، [رنگ پوشیدن نکو باشد ولیک] لباس صوفیانه و خرقة پوشیدن نیکو باشد. اما [367 بر خیالش گر روی تا اصل او] اگر به خیالش تا به اصل واصل شوی نیک است. [نی چو عبّاد خیالِ تو به تو] نه آن عابدان که خیال بسیار دارند از اغراض. بدان که عبّاد آن طایفه اند که پیوسته بر وظایفِ عبادت و فنونِ طاعت، مواظبت و ملازمت نمایند از برای نیل ثواب اخروی و این وصف در صوفیان موجود بود. ولیکن مُعَرَّاً و مُبَرَّاً از شوایبِ علل و اغراض چه ایشان حق را برای حق پرستند، نه برای ثواب اخروی. و فرق میان زهّاد و عبّاد آن است که با وجود رغبت دنیا صورت عبّاد ممکن بُود خلاف زاهدان و فرق میان عبّاد و فقرا آنکه با وجود غنا شاید که شخصی عابد بُود. [368 بُو قلاوز است] بوی دلیل است [ای جویای عشق] و طالب آن. [نی ز بُو یعقوب شد بینای عشق] یعنی یعقوب از فراق یوسف علیهما السلام نایبنا شده بود از بوی پیراهن او به حکم فَارَتْدُ بَصِیراً (یوسف/۹۶) بینا شد. لاجرم چون تو بوی یافتی در طلب باش تا به اصل برسی و بصیر شوی. [369 دورباشِ غیرت آمد خیال] یعنی تو که غیرت می کنی تا به منزل حضرت خدا برسی، چون خیال باطل داری آن خیال باطل دور باش شود و تو را راه نمی دهد. لاجرم آن دورباش های خیال [گرد بر گردِ سراپرده جمال] در اطراف سراپرده جمالِ جمیل ایستاده اند و راه زن هر طالب گشته. [370 بسته هر جوینده را که راه نیست] یعنی هر طالب را بسته و به زبان حال گفته که اینجا راه نیست. [هر خیالش پیش می آید که پیست] یعنی می گوید توقف کن و مَرّو. [371 جز مگر آن تیزکوشِ تیزهوش] یعنی آن کس از او بسته نمی شود که گوش و هوش او تیز باشد. [کیش بُود از جیشِ نصرت هاش جوش] که آن را از لشکر یاری های او جوش و خروش باشد. [372 نجهد آن تخیل ها نی شه شود] آن تخیل ها او را حاکم نگردد. [تیر شه بنماید آنگه ره شود] او را بدانکه عادت بود در زمان پیشین که چون کسی را پادشاهی آزاد می کرد، به دست او تیر می داد و آن کس تیر را در راه می نمود کسی او را مانع نمی شد.

مثلاً کسی گوید من ترک دنیا کردم^{۱۲} و طالب آخرت گشتمی^{۱۳} اما مرا عیال هست، ایشان بی‌توشه و محتاج (34a) بمانند. به این خیال از طریق حق دور ماند. اما تیزبینان دانند که حضرت خدا رزق هر بنده را تکفل کرده است و دانند که چون موسی علیه‌السلام، دختر شعیب را علیه‌السلام بر حالت صعبه بگذاشت به حضرت حق سپرد و ابراهیم علیه‌السلام هاجر و اسماعیل را علیه‌السلام برداشت و به وادی غیر ذی زرع برد و به حضرت خدا تسلیم کرد. و انبیا علیهم‌السلام اهل و اولاد را اکبر شغل خود نشناختند و همه دل به حق تعالی بستند. مراد دو جهانی حاصل کردند. **قطعه:** فرزند بنده‌ایست خدا را غمش مخور - تو کیستی که به ز خدا بنده‌پروری * گر مقبلست گنج سعادت به دست او - و مدبر است رنج زیاده چه می‌بری. [373 این دل سرگشته را تدبیر بخش] ای وهاب. [وین کمان‌های دوتو را تیر بخش] این کمان‌های دو تا گشته را تیر بده. [374 جرعه‌ای بر ریختی زان خُفیه جام] ای خالق انام، [بر زمین خاک مِنْ کَاسِ الْکِرَام] به حکم و لِلْأَرْضِ مِنْ کَاسِ الْکِرَام نصیب، از جام حسن و جمال خود و قدح عشق و کمال خویش بر زمین یک جرعه بریختی و از خاک جرعه‌آمیز، صورت آدم ساختی. [375 جست بر زلف و رخ از جرعه ش نشان] بر زلف و رخ خوبان از آن جرعه جام، نشان و اثر پیدا شد. [خاک را شاهان همی لیستند از آن] یعنی پادشاهان که روی خوبان بوسند و لیستند در حقیقت خاک را همی لیستند که در آن خاک از آن جرعه اثر هست. [376 جرعه حُسن است بر خاکی گش] جرعه حسن حضرت خداست بر خاکی که از آن خاک خوبست. [که به صد دل روز و شب می‌بوسیش] که به صد رغبت می‌بوسی او را. در بعض نسخ: [که همی بوسی و گه می‌لیسی- اش]. [377 جرعه خاک آمیز چون مجنون کند] خوبان جهان از جرعه خاک آمیز آفریده گشته‌اند، چون چنین مجنون کند. [مر تو را تا صاف او خود چون کند] صافش که جمال حضرت خداست چگونه مجنون کند. در بعض روایات وارد است که اهل دوزخ از اهل بهشت، پرسند خوشی جنت و نعمت‌هایش و حور و غلمان و وصلت‌هایش. اهل جنت گویند خوشی جنت اکنون از میان برخاسته است و جمال جمیلان در خاطر نمانده است از آن که حضرت خدا جمال باکمال خود را به ما نموده است. لاجرم هشت خلد با چندین جمیلان، در چشم ما چیزی ننماید. [378 هر کسی پیش کلوخی جامه‌چاک] یعنی خوبان ظاهر که (34b) از خاک پیدا گشته‌اند همچو خشت و کلوخ‌اند، پس هر کسی که عاشق صورت است پیش کلوخ جامه را چاک کند. [کآن کلوخ از حُسن آمد جرعه‌ناک] که حسن و جمال اهل زمین از جرعه جام حسن و جمال رب العالمین است. و همچنان [379 جرعه‌ای بر ماه و خورشید و حَمَل] از جام حسن حضرت حق رسیده است، [جرعه‌ای بر عرش و کرسی و

^{۱۲} کردمی : K کرده می G

^{۱۳} گشتمی : K گشته می G

زُحَل]. لاجرم [380 جرعه گویش ای عجب یا کیمیا] آن را جرعه می‌گویی یا کیمیا می‌گویی؟ [که ز آسپش بُود چندین بها] آسپ اینجا به آن معنی است که دو کس به هم برسند، دوش بر دوش یا پهلوی به پهلوی زنند. در بعضی نسخ: [که ز آسپش فنا گردد بقا]. [381 جد طلب آسپ او ای ذوفنون] طلب کننده جد است، آسپ و رسیدنش. یا به جد طلب کن رسیدنش ای عالم ذوفنون [لَا يَمَسُّ ذَاكَ إِلَّا الْمُطَهَّرُونَ] یعنی هر صاحب حسن از جرعه حسن حضرت خدا بهره یافته است و هر عزیز از جرعه خدای معز عزت گرفته و هر کیفیت و لذت از او رسیده است، پس پاک شو تا لایق اتصال و قابل وصال شوی. حکایت: گدایی زن زیبا را دید و عاشق شد و طالب وصل او گشت. آن زن این را گفت: فردا بیا تا تو را جوابِ باصواب بگویم. فردا گدا آمد، چون زن آن را دید کنیزک را آینه داد و گفت برو این آینه را به دست آن گدا بده و بگو که برابر رواق من آید و جمال باکمال من ببند و باز به این آینه نظر کند و خود را ببند و انصاف دهد که آنچنان گدای زشت و بی‌نوا با چون من نازنین زیبا چه لایق است که وصل من جوید. لاجرم حضرت خدا به حکم إِنَّ اللَّهَ جَمِيلٌ يُحِبُّ الْجَمَالَ، اهل فسق و طغیان را چه لایق است که وصال او جویند. پس اولاً خود را به زیور صلاح و عبادت آراستن و به لباس تقوی و طاعت پیراستن می‌باید، باز وصل و وصول جستن. [382 جرعه‌ای بر زَرّ و بر لعل و دُرّ] جمع دُرّ است. [جرعه‌ای بر خمر و بر ثقل و ثَمَر] پس هر حسن و جمال در زمین و آسمان شمه‌ای از حُسن حضرت خداست. [383 جرعه‌ای بر رویِ خوبانِ لطاف] چون یک جرعه چنین لطافت پیدا کرد در روی لطیفان. [تا چگونه باشد آن راواقی صاف] چون دُردی او چنین لطافت و طراوت نمود، راواقی و صاف او چه‌ها خواهد نمود. [384 چون همی مالی زبان را اندر این] و می‌لیسی این خوبان آفریده را از طین. [چون شوی چون بینی آن را بی ز طین] در بعضی نسخ: [چون چشی آن را چه سان گردی بین]. [385 چونکه وقتِ مرگ آن جرعه صفا] مرهون است [زین کلوخ تن به مُردن شد جدا]. یعنی چون در وقت وفات آن جرعه صفا از این کلوخ تن به سبب مردن جدا شود. [386 آنچه می‌ماند کنی دفنش تو زود] آنچه در زمین بماند یا آنچه ینگی و لایق است، دفن کنی او را زود. [این چنین زشتی بدان چون گشته بود] چنین قباح و نفرت چرا گشته است. لاجرم عاقل را می‌باید که حسن صورت جهان را فریفته نشود بلکه خوبان را موات انتقال کند از اینها دل را بردارد، به خوب باقی دهد. حکایت: درمندی پیش شبلی می‌گریست شبلی گفت: گریه ز چیست؟ گفت: ای شیخ دوستی داشتم و دل بدو داده بودم بمُرد من فرد ماندم، از درد دوری او (35a) چنین زرد و زار شدم. شیخ گفت: گریه تو را سزااست که کسی را دوست گرفته‌ای که بمیرد، هم بمُرد. پس از این کسی را دوست گیر که هرگز نمیرد و تو چون بمیری به او برسی. [387 جان چو بی‌این جیفه بنماید جمال] جان چون بی‌جیفه تن جمال بنماید چنان جمیل شود که [من نتانم گفت لطفِ آن وصال] من

نمی‌توانم شرح لطافتِ او کردن. [388 مه چوبی این ابر بنماید ضیا] جان چو ماه است و تن چون ابر. لاجرم ماه چوبی ابر ضیا نماید [شرح نتوان کرد زآن کار و کیا] و از عمل و بزرگی و حسن و بها پس اعتبار به جان است نه به تن. لاجرم جان را از مطبخ الهی بپرور. [389 حبّذا آن مطبخِ پُر نوش و قند] چه نیکوست آن مطبخ الهی که پر انگبین و قند است. [کین سلاطین کاسه‌لیسان ویند] که همه را رزق از آن است. آن خداوند نه آن است که پیل را از بزرگی او یاد کند و بچه را از کوچکی‌اش فراموش کند و نه آن است که حیوان پرنده و چرنده را رزق دهد، بی‌بال و پر و بی‌پای و دست را رزق ندهد و آن شاه چنان شاه است که روز قیامت همه کس از هر جهت محتاج رحمت وی است و در آن روز شاه و گدا در پایهٔ ذلت است. [390 حبّذا آن خرمنِ صحرائِ دین] چه نیکوست خرمن روز قیامت، [که بُود هر خرمن او را خوشه‌چین]. و همچنین [391 حبّذا دریایِ عمرِ بی‌غمی] چه نیکوست دریای عمر که بی‌غم دنیا باشد و صفای دل حاصل کرده. [که بُود زو هفت دریا شبنمی] از آن که او دریای محیط شده باشد و از این عالم صغیر فراغت یافته. حکایت: ابومطیع بلخی خاتم اصم را گفت: مرا خبر رسید که تو قطع مسافه می‌کنی بی‌توشه. حاتم گفت: من قطع مسافه می‌کنم با توشه. گفت: توشهٔ تو چیست؟ گفت: توشهٔ من چهار چیز است. گفت: آن چهار چیست؟ گفت: همه دنیا را ملک حضرت خدا می‌بینم و همه خلق را عیال حضرت خدا می‌دانم و همه ارزاق و اسباب را در تصرف حضرت خدا می‌دانم و قضاء او را در همه جا روان می‌بینم. [392 جرعه‌ای چون ریخت ساقی‌الکست] در ازل [بر سر این شوره خاکِ زبردست] و پست. [393 جوش کرد آن خاک ما زآن جوششیم] از آن جوش به وجود آمده‌ایم [جرعهٔ دیگر که بس بی‌کوششیم] (35b) جرعه‌ای دیگر بریز تا پر کوشش شویم. حکایت: شبلی وقتی در بغداد گم شد هر کس وی را به سوی می‌جست. یکی در مخنث‌خانه بیافت که در میان مخنثان نشسته می‌گریست. آن کس از شبلی پرسید که این چه جای توست. گفت: این قومی است که نه مرد و نه زن‌اند، من نیز حال خود دیدم که لباس مردان پوشیدم اما کار مردان نمی‌کنم، لاجرم من همچو ایشانم. از این سخن معلوم شد بندگی کردن و ترک دعوا گفتن بهتر است. [394 گر روا بُد ناله کردم از عدم] اگر مقبول شد از نیستی ناله کردم [ور نبود این گفتنی نک تن زدم] اگر مقبول نشد ساکت گشتم. [395 این بیانِ بطّ حرصِ مُنثنی است] خدمت مولانا آغاز قصه را رجوع کرد که گفته بود ابراهیم علیه‌السلام از بهر کشتنی، چهار مرغ را اختیار کرده بود. یکی بطّ، یکی طاوس، یکی زاغ، یکی خروس. مراد از بطّ حرص است. این قدر سخن که گفتیم بیان حرص دوتا است. [از خلیل آموز کآن بطّ کُشتنی است] از ابراهیم علیه‌السلام بیاموز که آن بطّ واجب القتل است. [396 هست در بطّ غیر این بس خیر و شر] در بطّ غیر حرص چیزهای دیگر هست آنها را شرح نمی‌کنم، زیرا [ترسم از فوتِ سخن‌هایِ دگر].

[صفتِ طاووس و طبع او و سببِ کشتنِ ابراهیم ع م او را]

[397 آمدیم اکنون به طاووسِ دورنگ] که یکرنگ و صافی نیست. [کو کند جلوه برای نام و ننگ] که آن طاووس جلوه و ناز کند از بهر نام و ناموس. مراد از طاووس چنانکه پیش از این اشارت رفته است، ارباب منصب و جاه است و آن منقسم به دو قسم است؛ یکی ارباب منصب دنیا، یکی ارباب منصب شیخی و واعظی. لاجرم هر دو را کشتن و نیستی اختیار کردن می باید. [398 همّت او صیدِ خلق از خیر و شر] به زینت و صُور. [وز نتیجه و فایده آن بی خبر]. چنانکه دام، بی خبر است. [399 بی خبر چون دام می گیرد شکار] زیرا [دام را چه علم از مقصودِ کار] که ادراک عاقبت نمی کند. [400 دام را چه ضرر و چه نفع از گرفت] به معنی گرفتن است. [زین گرفتِ بیهوده‌ش دارم شگفت] از این گرفتن باطل او تعجب دارم. در این سخن تنبیه است بر آنکه واعظ و مرشد را نمی باید که خود را در شکار ضایع کند و عمر خود را در صیدِ خلق کم کند که از او سود آخرت نیابد. و لهذا می فرماید: [401 ای برادر دوستانِ افراستی] مریدان و محبان را زیاده کردی. [با دو صد دلداری و بگذاشتی] به سبب سخن‌های دلاویز و کارهای شیوه‌انگیز. اما ایشان را ترک کردی که پس از مردن، تو را از ایشان سود نیست. ابوحمزه خراسانی (36a) گفت: هر که را رفتن از دنیا در دل او جای گیرد؛ هر چه باقیست، دوست گیرد و هر چه فانیست، دشمن گیرد. [402 کارَت این بودست از وقتِ ولاد] و از زمان کودکی، [صیدِ مردم کردن از دامِ وِداد] یعنی به خلق محبت نمایی، ایشان نیز تو را محبت کنند یا دعوی محبت حضرت خدا کنی، بدان دام خلق را شکار کنی. اما [403 زان شکار و اُنْبهی و باد و بود] از آن شکار و بسیاری و وجود [دست در کن] لمس کن به دست [هیچ یابی تار و پود] به ترکی: اِرش و اَرغُج. حکایت: یوسف بن الحسین گفته که از مصر می آمدم، از پیش ذوالنون. روی به ری نهادم چون به بغداد رسیدم خال بن عبدالله بن حاضر، آنجا حاضر بود می خواست که به حج رود. به نزدیک وی شدم، گفت: از کجا می آیی؟ گفتم: از مصر و به ری می روم، می خواهم که مرا وصیتی کنی. گفت: نپذیری. گفتم: شاید که پذیرم. گفت: چون شب درآید برو کتب خویش و هر چه از ذوالنون نوشته‌ای در دجله انداز. گفتم: بیاندیشم. آن شب مرا از اندیشه خواب نیامد و مرا از دل برنیامد. دیگر روز وی را گفتم: بیاندیشیدم، مرا از دل بر نمی آمد. گفت: گفتم تو را که نپذیری. گفتم: چیزی دیگر بگوی. گفت: هم نپذیری. گفتم: پذیرم. گفت: چون به ری روی نگویی که من ذوالنون را دیده‌ام و دکانی از آن برمساز. گفتم: بیاندیشم. همه شب می اندیشیدم این بر من صعب تر می آمد از گفت پیشینه. دیگر روز وی را گفتم: این بر من صعب تر می آید. گفت: گفتم که نپذیری. آخر گفت: تو را سخنی گویم که تو را از آن چاره نیست. گفتم: بگوی. گفت: چون به خانه باز شوی خلق را به خود مخوان که به او می خوانم و چنان کن که همیشه خدای تعالی در یاد تو بُود. [404 بیشتر رفتست و بیگاه است

روز] بیشتر از عمر رفته است و بی‌وقت گشته است. [تو به چِد در صیدِ خلقانی هنوز] تو به سعی بلیغ در شکار کردن مردمانی کماکان. **نظم:** ای جوانی و عمر داده به باد - هیچت از مرگ می‌نیاید یاد * چاره خود بکن که ره دورست - دیده بگشا که منزلت گور است. [405 آن یکی می‌گیر و آن می‌هل ز دام] یعنی کار تو این است که یکی را می‌گیری و دیگری را رها کنی. [وین دگر را صید می‌کن چون لثام] چون دونان که همت ایشان به دنیا مصروف است. [406 باز این را می‌هل و می‌جو دگر] از این کار فارغ نیستی. [اینْت لُعبِ کودکانِ بی‌خبر] اینچنین تلّون و کار بی‌سود، کار کودکان بی‌علم و بی (36b) عقل است و بازی ایشان. [407 شب شود در دام تو یک صید نی] عمر را ضایع گذرانیدی. [دام بر تو جز صداع و قید نی] که تو را از کار سودمند عَوَق کرد. حکایت: ابن سَمّاک به نفس خود عتاب می‌کرد و می‌گفت: تو سخن زاهدان می‌گویی و کار منافقان می‌کنی و امید می‌داری که به بهشت روی، هیئات هیئات او را قومی دیگر است که عمل ایشان غیر عمل توست. [408 پس تو خود را صید می‌کردی به دام] زیرا [که شدی محبوس و محرومی ز کام] که مشغول گشتی به گرفتن عوام و غافل شدی از مرام. حکایت: واعظی بود حنا می‌خورد تا در مجلس وعظ بسیار گریه کند تا حسن ظن خلق در حق او بیشتر شود. درویشی صاحب حال از این حال وقوف یافته بود. مگر در اثناء وعظ به سبب حنا آن واعظ می‌گریست. فقیر دیگر از بهر سؤال و طلب مال به کنار مجلس آمده بود. آن درویش صاحب حال واعظ را گفت: اگر آن درم را که به حنا دادی این فقیر را دادی بهتر از آن گریه دروغ بود. [409 در زمانه صاحبِ دمی بُود] مرهون است [همچو ما احمق که صیدِ خود کند] و خود را اسیر و از طاعت محروم گرداند. [410 چون شکارِ خوک آمد صیدِ عام]. زیرا [رنجِ بی‌حد لقمه خوردنِ زو حرام] پس پند و ارشاد از بهر حُطام دنیا مَنهی است. حکایت: از امیرالمؤمنین عمر رضی‌الله‌عنه مروی است که گفت جاهل‌ترین مردمان آن است که آخرت خود را به دنیا فروشد. باز گفت از این جاهل‌تر آن است که آخرت خود را به دنیای غیر فروشد. [411 آنکه ارزد صید را عشق است و بس] لایق صید کردن عشق الهی است. [لیک او کی گنجد اندر دام کس] لاجرم به حکم، بیت: عنقا شکار کس نشود دام باز چین - کآنجا همیشه باد به دست است دام را. او در دام کس نگنجد. [412 تو مگر آبی و صیدِ او شوی] یعنی [دام بگذاری به دام او روی] گرفتارش گردی. حکایت: فیروز دیلمی خوب صورت بود. زنی کافره او را دید به عشق او مبتلا شد. خواست که او را در نکاح آرد تا زن او شود. فیروز گفت: این نباشد مگر پیش من مسلمان شوی. زن گفت: از تو بزرگتر کسی هست؟ فیروز گفت آری میر لشکر از من بزرگ است. زن گفت: از او بزرگتر کسی هست؟ گفت آری امیرالمؤمنین (37a) عمر رضی‌الله‌عنه از او بزرگتر است. زن به در خانه عمر رضی‌الله‌عنه آمد. در آنجا از کسی پرسید که: کسی از امیرالمؤمنین شریف‌تر هست؟ گفت: آری محمد

رسول الله عليه السلام از او شریف‌تر است. زن نزد قبر رسول الله عليه السلام آمد و در آنجا مسلمان شد و در او عشق الهی پیدا گشت. فیروز کسی فرستاد که می‌خواهم که او را تزوج کنم. زن گفت: من او را دوست می‌داشتم وقتی در من عشق حق نبود. اکنون عشق الهی در من هویدا گشت، پس از این من کسی را نمی‌خواهم که او مرا مشغول گرداند از حق تعالی. [413 عشق می‌گوید به گوشم پست پست] یعنی آهسته گوید [صید بودن خوش‌تر از صیادی ست] که کمال، بنده بودن است و افکنده نه خواجه گشتن و گیرنده. [414 گول من کن خویش را و غره شو] احمق و ابله من کن خود را و فخر کن که کمال این است. حکایت: شیخی در زمان منصور شنید که منصور یک سخن گفت از طریقت، او را کشتند. از کسی پرسید که: منصور چه گفت؟ آن کس گفت: أنا الحق گفت. شیخ گفت: ای واه من از غیرت مرده بودم که منصور مردی کرد در طریقت و من واپس ماندم و از این حیرت دل خود سوخته بودم، این خود کمال نیست. گفتند: پس کمال چیست؟ گفت: کمال أنا العبد گفتن یعنی حق بندگی به جای آوردن است. [آفتابی را رها کن ذره شو] و تواضع و نیستی اختیار کن. حکایت: روایت است که حضرت خدای موسی علیه السلام را وحی کرد که به کوهی آید تا در آنجا به آن تکلم کند. این وحی به حکمت الهیه کوه‌ها را معلوم شد. هر کوه تطاول و سربلندی کرد تا محل مناجات شود. طور سینا تصاغر و تواضع کرد و به خود گفت: من کی لایق باشم که محل وحی شوم. چون موسی علیه السلام بیرون آمد حضرت خدا او را وحی کرد تا به کوه طور آید. [415 بر درم ساکن شو و بی‌خانه باش] و در عبادتخانه من ساکن شو و از خانه خود فارغ باش. [دعوی شمع می‌مکن پروانه باش] و لاف شیخی زن مرید شو. [416 تا بینی چاشنی زندگی] که لذت حیات در عبادت است. [سلطنت بینی نهان در بندگی] لاجرم پس از آن از در و درگاه من نمی‌روی. بیت: گویم روزین در و سلطان وقت خویش باش - بعد سلطانی گدایی خوش نمی‌آید مرا. پس سلطنت در بندگی است (37b) و بندگی در سلطنت. [417 نعل بینی بازگونه در جهان] معکوس می‌بینی در زمان. چنانکه: [تخته‌بندان را لقب گشته شهان] در حقیقت بندگان است ایشان. [418 بس طناب اندر گلو و تاج دار] طناب قیود در گردنش و تاجش دار. اما [بروی انبوهی که اینک تاجدار] خلق بسیار بر او گرد آمده که گویند اینک و این است شهریار. [419 همجو گور کافران بیرون حُلل] ظاهرش آراسته [اندرون قهر خدا عز و جل] العیاذ بالله. [420 چون قبور آن را مُجَصَّص کرده‌اند] چنانکه گورها را به گچ مطلّی و سپید کرده‌اند. [پرده پندار پیش آورده‌اند] که خود را نیک مرد شمرده‌اند. لاجرم ای سالک خودنما و شیخ گندم نما و جوفروش [421 طبع مسکینت مُجَصَّص از هنر] مزین از او، اما بی‌اثر. [همجو نخل موم بی‌برگ و ثمر] ظاهرش نخل نماید از او برگ و ثمر برنیاید.

[در بیان آنکه لطف حق همه کس دانند و قهر حق را همه کس دانند] یعنی لطف و قهر حق را هر کس داند. [و همه از قهر حق گریزانند و در لطف او در آویزان. اما حق تعالی قهرها را در لطفها پنهان کرد] چنانکه کسی را نعمت و دولت دهد اما نتیجه او محنت و نقت گردد. [و لطفها را در قهر پنهان کرد] چنانکه کسی را بلا و محنت دهد اما از عذاب و مشقت رهااند. [فعل بازگونه و تلبیس و مکر الله بود تا اهل تمیز و یَنْظُرُ بِنُورِ اللَّهِ] به موجب [اتَّقُوا فِرَاسَةَ الْمُؤْمِنِ فَإِنَّهُ يَنْظُرُ بِنُورِ اللَّهِ، باریک بینان اهل تمیز. [از حالی بینان و ظاهر بینان جدا شوند که لِيُنْظُرَكُمْ أَيُّكُمْ أَحْسَنُ عَمَلًا (ملک/۲)] پس اهل تمیز آن است که مجرد ظاهر را ننگرد.

[422 گفت درویشی به درویشی که تو] مرهون است [چون بدیدی حضرت حق را بگو] چگونه دیدی حضرت خدا را بیان کن. [423 گفت بی چون دیدم اما بهر قال] مرهون است [بازگویم مختصر آن را مثال]. آن مثال این است که: [424 دیدمش سویی چپ او آذری] آتشی. مراد از او ترک هوا و شهوات است. [سویی دست راست جوی کوثری] مراد از او لذات دنیا و شهوات اوست. باز تفصیل می کند: [425 سویی چپش بس جهان سوز آتشی] که ضررش عام است. [سویی دست راستش جوی خوشی] به فتح خاء می باید خواند. [426 سویی آن آتش گروهی برده دست] و بدان فرورفته [بهر آن کوثر گروهی شاد و مست] و بدو سر فروبرده است. [427 لیک لعب بازگونه بود سخت] بازی معکوس بود محکم، [پیش پای هر شقی و نیکبخت]. زیرا [428 هر که در آتش همی رفت و شر] مرهون است [از میان آب] (38a) [بر می کرد سر] اما [429 هر که سویی آب می رفت از میان] مرهون است [او در آتش یافت می شد در زمان] معنی مراد به ترکی: اول او دده بولنور ایدی. فی الحال باز تفصیل می کند: [430 هر که سویی راست شد و آب زلال] یعنی بدان رفت، [سر ز آتش برزد از سویی شمال] و همچنان [431 و آنکه شد سویی شمال آتشین] مرهون است [سر برون می کرد از سویی یمین] از آب معین. [432 کم کسی از سر این مضمَر زدی] یعنی اندک کس این سر پوشیده را دریافتی. [لاجرم کم کس در آن آتش شدی] رفتی. [433 جز کسی که بر سرش اقبال ریخت] یعنی در آن آتش آن کس رفت که بر سر او اقبال و دولت ریخت. [کو رها کرد آب و در آتش گریخت] که آن کس آب را ترک کرد و در آتش رفت. پس از این معرفت فرماید: [434 کرده ذوق نقد را معبود خلق] فریفته ظاهر شوند که ظاهر بینند. [لاجرم زین لعب مغبون بود خلق] از جمله مغبونی یکی این است از فقر می گریزند با آنکه راحتی است و غنا جویند باوجود که زحمتی است حکایت: درویشی صاحب دل می خواست که از مولانا سؤال کند که فقر چیست. فی الحال در عین سماعی که بود این رباعی را فرمود، شعر: الْجَوْهَرُ فَقْرٌ وَ سِوَى الْفَقْرِ عَرَضٌ - الْفَقْرُ شِفَاءٌ وَ سِوَى الْفَقْرِ مَرَضٌ * الْعَالَمُ كُلُّهُ خُدَاعٌ وَ غُرُورٌ - الْفَقْرُ مِنَ الْعَالَمِ كَنْزٌ وَ عَرَضٌ [435 جَوَق جَوَق و صف صف از حرص و شتاب] مرهون است [محتَرِز ز آتش گریزان

سوی آب] احتراز کنند از آتش و رغبت نمایند به آب که فرو روند به وی. [436 لاجرم ز آتش برآوردند سر] نمی‌بینی که توانگران را مال هست اما حساب و عذاب نیز هست، فقیران را هر دو نیست. [اعتبار الاعتبار ای بی‌خبر] عبرت گرفتن می‌باید که هر چه از دنیا ترک کنی در عقبی عوض بهتر یابی. حکایت: بُشر را بعد از مرگ در خواب دیدند و گفتند: حق تعالی با تو چه کرد؟ گفت: مرا بیمارزید و به من نعیم جنت فرستاد و گفت: كُلْ يَا مَنْ لَمْ يَأْكُلْ لِأَجْلِي وَ أَشْرَبْ يَا مَنْ لَا يَشْرِبُ لِأَجْلِي، یعنی بخور ای آنکه از برای من نخوردی و بیاشام ای آنکه از برای من نیاشامیدی. [437 بانگ می‌زد آتش ای گِجَاجِ گول] آتش به زبان حال می‌گوید: ای خودبینان و احمقان، [من نِیم آتش منم چشمه قبول] اگر چه ظاهراً آتش می‌نمایم. [438 چشم‌بندی کرده‌اند ای بی‌نظر] مترس، [در من آی و هیچ مگریز از شرر] (38b) بلکه در من نیست شرر و ضرر. [439 ای خلیل اینجا شرار و دود نیست] شرر و شرار جمع شرره است، به معنی ستاره آتش. [جز که سحر و خُدعه نمرود نیست] لاجرم دنیای سحر و غدار نیکی‌ها را بد نماید. [440 ای خلیل حق اگر فرزانه‌ای] و در سلوک یگانه ای. [آتش آب تست و تو پروانه‌ای] آتش تو را ضرر نمی‌رساند. حکایت: ابوحفص حدّاد در ابتداء حال وقتی در دکان خود کار می‌کرد، کسی آیتی از قرآن بخواند. واردی^{۱۴} بر وی غالب گشت و از حس خود بی‌خبر بماند. دست در آتش کرد و آهن تاخته را از آتش بیرون آورد. شاگرد وی بدید گفت: ای استاد این چه حال است؟ ابوحفص دید که آن حال بر وی ظاهر گشت، جرئت خود بگذاشت و از دکان برخاست. چون طالبان حقیقت و واصلان حق را آتش ظاهر ضرر نرساند، کی باشد که آتش ریاضت ضرر رساند. [441 جان پروانه همی دارد ندی] به کسر دال می‌باید خواند از بهر قافیه. [کای دریغا صد هزارم پر بُدی] این بیت مرهون است. [442 تا همی سوزید ز آتش بی‌امان] و بی‌توقف. [کورِ چشم و دلِ نامحرم] و منکران. حکایت: مالک دینار چهل سال به بصره بود، از خرمای بصره نچشید از تر و خشک. چون عوام به وی در وصف خرمای بصره سخن گفتندی، او گفتی: اینک من هیچ نخوردم از شکم من هیچ کم نشد و شما که بخوردید در شکم شما هیچ زیاده گشت. [443 بر من آرد رحم جاهل از خری] و حماقت، [من بر او رحم آرم از بینش‌وری] و بینایی. حکایت: ابو علی دقاق گفت تو بنده آن کسی که که در بند اوئی، اگر در بند نفس خودی بنده خودی. حکایت: بایزید مردی را پرسید که جرئت تو چیست؟ گفت: خربندگی. بایزید گفت: خدای تعالی آن خر تو را بمیراند تا تو بنده حق باشی. [444 خاصه این آتش که جانِ آبهاست] حیات بخش ایشان است. [کارِ پروانه به عکسِ کارِ ماست]. زیرا [445 او ببیند نور و در ناری رود] اما [دل ببیند نار و در نوری شود] نار، ریاضت نور ولایت گردد. حکایت: احمد نامقی را گفتند: این کرامات و حالات که در شما می‌بینیم در سائر اولیاء

^{۱۴} واردی G : دردی K - C

نمی‌بینیم. گفت: ما در وقت ریاضت هر ریاضت که دانستیم که اولیای خدای تعالی کرده بودند به جای آوردیم و بر آن مزیدی نیز کردیم، حق تعالی به فضل و (39a) کرم خود هر چه پراکنده به ایشان داده بود به یکبار ما را داد. [446 این چنین لعب آمد از ربّ جلیل] که نار را نور گردانید. [تا ببینی کیست از آل خلیل] که نار، او را ضرر نکند. حکایت: ابوالادیان را غلامی بود احمد نام. وی گفته که روزی میان ابوالادیان و میان مجوسی سخن می‌گذشت، ابوالادیان گفت که: آتش به اذن خدا کار می‌کند. مجوسی گفت: نه چنین است، به طبع خود کار می‌کند و اگر نه محسوس بنمای که آتش به فرمان خدا کار می‌کند تا به دین تو درآیم. اتفاق بر آن کردند که آتش برافروزند، ابوالادیان در میان آتش رود. پس هیزم بسیار جمع آوردند و آتش عظیم برافروختند و مردم بسیار حاضر آمدند. چون هیزم تمام بسوخت اخگرها را بر روی زمین پهن کردند، ابوالادیان سجاده انداخته بود، نماز گذارد و چون سلام داد برخاست و بر بالای اخگرها رفت. چون به آخر رسید روی به مجوسی کرد و گفت: این کفایت است یا نوبتی دیگر درآیم؟ چون این سخن بگفت روی در هم کشید. مجوسی مسلمان شد. احمد می‌گوید: چون شب درآمد وی را مالیدم، در زیر انگشت پای وی آبله‌ای دیدم مقدار سیبی. گفتم: شیخا این چیست؟ گفت: بر سر آتش می‌رفتم، از خود غایب و فانی بودم و در عصمت حق تعالی بودم. چون به آخر آتش رسیدم حاضر گشتم و به خود آمدم و آن سخن را بگفتم. اگر این حضور در میانه آتش بودی بسوختمی. [447 آتشی را شکلی آبی داده‌اند] در ظاهر آب نماید اما در حقیقت نار است. [واندر آتش چشمه‌ای بگشاده‌اند] از جانب الهی. و این کار دور نیست، انکارش دور است. نمی‌بینی که [448 ساحری صحن برنجی را به فن] و سحر [صحن پُر کرمی کند در انجمن] گاهی ساحری و شعبده بازی در مجمع یاران صحن برنج را پر از کرم سپید نماید، همچو آن کرم‌ها که در جیفه‌ها باشند. و همچنان [449 خانه را او پُر ز کژدمها نمود] خانه را پر از عقارب می‌نماید. [از دم سحر و خود آن کژدم نبود] فی نفس الامر. [450 چونکه جادو می‌نماید صد چنین] سحرها، [چون بُود دستانِ جادوآفرین] چگونه باشد قصه و صنع خالق ساحر. [451 لاجرم از سحر یزدان قرن قرن] یعنی از صنع حق تعالی از امت‌های پیشین مردمان بسیار، [اندر افتادند چون زن زیر پهن] چنانکه زن زیر مرد پهن افتد. [452 ساحران‌شان بنده بودند و غلام] یعنی آنان که از قرون ماضیه مغلوب صنع الهی گشتند، حاکمان بودند که ساحران ایشان را (39b) بندگان بودند. [اندر افتادند چون صَعوه به دام] صَعوه به ترکی: یُوند قوشی. [453 هین بخوان قرآن بین سحرِ حلال] که به حکم **وَإِنْ كُنْتُمْ فِي رَيْبٍ مِّمَّا نَزَّلْنَا عَلَىٰ عَبْدِنَا فَأْتُوا بِسُورَةٍ مِّنْ مِّثْلِهِ** (بقره/۲۳)، عاجز کرد بُلغاء بسیار را. [سرنگونی مکرهای کَالْجِبَال] یعنی بین مغلوبی مکرهای بزرگ را. [454 من نِیمِ فرعون کآیم سوي نیل] یعنی من تابع نفس و نفسانی نِیم تا که به آب شهوت روم که در حقیقت آتش سوزنده است. [سوي آتش می‌روم من

چون خلیل] یعنی من تابع روح و عقل و روحانی‌ام، سوی آتش ریاضت می‌روم که در حقیقت آب زلال است. چنانکه می‌فرماید: [455 نیست آتش هست آن ماء معین] روان و پیدا. [و آن دگر از مکر آب آتشین] یعنی آب می‌نماید اما آتش است. [456 پس نکو گفت آن رسول خوش‌جواز] خوب رونده. [ذره‌ای عقلت به از صوم و نماز] زیرا عاقل اختیار خیر محض کند و عمل خود را نگاه دارد. ابوسعید خدری گفت من شنیدم از رسول الله علیه‌السلام که می‌گفت: قَسَمَ اللَّهُ الْعَقْلَ الْعَقْلَ بِثَلَاثَةِ أَجْزَاءٍ فَمَنْ كُنَّ فِيهِ كَمُلَ عَقْلُهُ وَمَنْ لَمْ يَكُنْ فِيهِ فَلَا عَقْلَ لَهُ؛ حُسْنُ الْمَعْرِفَةِ بِاللَّهِ، وَحُسْنُ الطَّاعَةِ، وَحُسْنُ الصَّبْرِ. حکایت: سعید روایت می‌کند که مردمان از اصحاب، پیش رسول الله علیه‌السلام آمدند و گفتند: یا رسول الله من أعلم الناس؟ رسول الله علیه‌السلام گفت: العاقل. گفتند: من أعبد الناس؟ رسول الله علیه‌السلام گفت: العاقل. و گفتند: من أفضل الناس؟ رسول الله علیه‌السلام گفت: العاقل. گفتند: یا رسول الله عاقل آن نیست که مردی او تمام شده باشد و فصاحتش ظاهر گشته و دستش سخی شده و منزلت او بزرگ گشته؟ رسول الله علیه‌السلام گفت: وَإِنْ كُلُّ ذَلِكَ لَمَّا مَتَاعُ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَالْآخِرَةُ عِنْدَ رَبِّكَ لِلْمُتَّقِينَ (زخرف/۳۵). باز فرمود: عاقل آن است که متقی باشد اگر چه پست باشد در دنیا. یعنی عاقل آن است که از خدای تعالی ترسد و از گناه احتراز کند تا به سبب معصیت عبادت وی باطل نشود. [457 زآنکه عقلت جوهر است این دو عَرَض] صوم و نماز قایم به ذاتیها نیستند. [این دو در تکمیل آن شد مُفْتَرَض] فرموده و ثابت داشته. ابن عباس گفت: أُسِّسَ الدِّينُ عَلَى الْعَقْلِ وَفُرِضَتِ الْفَرَائِضُ عَلَى الْعَقْلِ وَحُرِّمَتِ الْمَحَارِمُ عَلَى الْعَقْلِ. بدان که علامت عاقل چهار چیز است؛ حلم از جاهل، ردّ نفس از باطل، انفاق مال در محل و دانستن دوست از دشمن. (40a) یعنی حضرت خدای تعالی را از شیطان. چنانکه حضرت خدا فرمود: إِنَّ الشَّيْطَانَ لَكُمْ عَدُوٌّ فَاتَّخِذُوهُ عَدُوًّا (فاطر/۶). [458 تا جلا باشد مر آن آینه را] یعنی دل را. [که صفا آید ز طاعت سینه را] مراد دل است به طریق ذکر محل و ارادة حال. [459 لیک گر آینه از بُن فاسد است] آینه‌ای که از قعر و اصل خود فاسد باشد که استعداد فیض و صیقلش نبود. [صیقل او را دیر باز آرد به دست] به ترکی: صیقل اُنّی گچی إله گُتُورُر. حکایت: نقل است که شقیق بلخی و بوتراب نخشی بر بایزید آمدند. بایزید بر ایشان طعام آورد و یکی از مریدان بایزید حاضر بود. بوتراب گفت: بنشین با ما طعام خور. آن مرید گفت: من به روزه‌ام. بوتراب گفت: بیا با ما طعام خور و مزد یک ماهه بستان. آن مرد گفت: من به روزه‌ام. شفیق گفت: مزد یک ساله بستان. آن مرد گفت: به روزه‌ام. بایزید گفت: دست بدارید از کسی که رانده حضرت است و مردود الهی است. شیخ المشایخ گوید: پس از مدتی آن مرید را به دزدی گرفتند و دستش بُریدند. [460 و آن گرین آینه که خوش مَغْرَس است] جای نشانیدن درخت است، یعنی استعداد کامل دارد. [اندکی صیقل گری او را بس است] که اثر بسیار پیدا گردد. حکایت: شیخ فخرالدین

عراقی پیش از سلوک طریقت و تحصیل حقیقت در همدان بود. روزی قلندران به همدان رسیدند و با ایشان پسری صاحب جمال بود و در وی مشرب عشق غالب بود. چون آن پسر را دید گرفتار شد. مادام که در همدان بودند با ایشان بود. چون از همدان سفر کردند چند روز برآمد بی طاقت شد. در عقب ایشان برفت. چون به ایشان رسید به رنگ ایشان برآمد و همراه ایشان به هندستان افتاد و در شهر مولتان به صحبت شیخ بهاءالدین زکریا رسید. گویند چون شیخ وی را در خلوت نشانند و از چله وی یک دهه بگذشت وی را وجدی رسید و حال بر وی مستولی شد. غزلی گفت که مطلعش این است، **نظم:** نخستین باده کاندلر جام کردند - ز چشم مست ساقی وام کردند. و آن را به آواز بلند می خواند و می گریست. چون اهل خانقاه آن را بدیدند خلاف طریقه شیخ دانستند. چه طریقه ایشان در خلوت جز اشتغال به ذکر یا مراقبه امری دیگر نبود. آن را بر سبیل انکار به سمع شیخ رسانیدند. شیخ فرمود: شما را این منع است، او را منع نیست. چون روزی چند برآمد یکی (40b) از مقربان شیخ را گذر به خرابات افتاد. شنید که این غزل را خراباتیان با چنگ و چغانه می خوانند. پیش شیخ آمد و صورت حال باز نمود و گفت: باقی شیخ حاکمند. شیخ سوال کرد که: چه شنیدی باز گوی. چون به مخلص رسید که این است، **نظم:** چو خود کردند اندر خویشتن فاش - عراقی را چرا بدنام کردند. شیخ فرمود که: کار او تمام شد و به در خلوت عراقی آمد و گفت: عراقی اکنون مناجات در خرابات می کنی، بیرون آی. بیرون آمد و سر در قدم شیخ نهاد. شیخ به دست مبارک سر او را از خاک برداشت و دیگر وی را به خلوت نگذاشت و خرقه ای از تن مبارک خود برکشید و در وی پوشانید و بعد از آن دختر خود را به عقد نکاح وی آورد. چون شیخ را وفات نزدیک شد وی را بخواند و خلیفه ساخت.

[تفاوتِ عقول در اصلِ فطرت، خلافِ معتزله که ایشان گویند در اصلِ عقولِ جزوی برابرند، افزونی و تفاوت به تعلّم است و ریاضت و تجربه.] حکیم گوید طول قامت، تا به بیست و یک است و تمامی عقل، تا به بیست و هشت است. پس از آن زیادت عقل به تجارب است.

[461 این تفاوتِ عقلها را نیک دان] تفاوتِ عقول را خوبک بدان. **[در مراتب]** ظرف تفاوت است. **[از زمین تا آسمان]** بیان مراتب است. بدانکه تفاوتِ عقول در اصلِ فطرت زیاده گی را مانع نیست از جهات اُخری. **[462 هست عقلی همچو قرصِ آفتاب]** روشن و هویدا **[هست عقلی کمتر از زُهره و شهاب.]** و همچنان **[463 هست عقلی چون چراغی سرخوشی]** که در سرش تابی است. **[هست عقلی چون ستاره آتشی]** و شراره، که نورش اندک است. لاجرم تفاوت در میان آفتاب و شراره بین السماء و الارض است. **[464 زآنکه ابر از پیشِ آن چون واجهَد]** یعنی آنکه چون آفتاب است از پیش او چون ابر ماسوی رود. **[نور یزدان بین خُردها بردهد]** نتایج و آثار او اینهاست. حکایت: عبدالله بن

عباس روایت کرده در نزد عثمان بودم، ابوذر آمد. عثمان وی را گفت: تو آن نیستی که زعم می‌کنی که تو از ابوبکر و عمر و عثمان بهتری؟ ابوذر گفت: من این را نگفتم. عثمان (41a) گفت: من گواه می‌آرم. ابوذر تأمل کرد و گفت یاد کردم آنچه گفتم. عثمان گفت: چگونه گفتی؟ گفت: رسول الله علیه‌السلام فرمود: **إِنَّ أَحَبَّكُمْ إِلَيَّ وَأَقْرَبَكُمْ مِنِّي الَّذِي يَأْخُذُ بِالْعَهْدِ الَّذِي تَرَكْتُهُ عَلَيْهِ حَتَّى يَلْحِقَنِي**. لاجرم شما دنیا را رسیدید جز من. عثمان گفت: به معاویه برو در دیار شام که دیار مال و سعت عیش است. چون ابوذر به شام آمد مردمان را تعلیم همی کرد که چشم‌ها را گریان و سینه‌ها را غمگین همی کرد و از جمله سخن او این بود که شب نکند یکی از شما که در خانه او دینار و درم باشد الا از بهر اتفاق در راه حضرت خدا، یا از بهر وام باشد. چون این سخن را معاویه و دیگران شنیدند انکار کردند. پس معاویه به کسی ابوذر را هزار دینار فرستاد تا ببیند که فعل او قول او را موافق است یا مخالف. ابوذر آن هزار دینار را ستاند و بر فقیران صدقه کرد تا در نزد او چیزی نماند. معاویه آن کس را که دینار را به او فرستاده بود بخواند و پیش ابوذر فرستاد و گفت: ابوذر را بگو آن هزار دینار که پیش تو آورده بودم معاویه به غیر تو فرستاده بود، من غلط کردم پیش تو آوردم. مرا از عذاب معاویه برهان، آن هزار دینار را به من بده. ابوذر گفت: معاویه را از من سلام بخوان و بگو که من آن هزار دینار را به فقیران دادم، چیزی از آن در نزد من نیست. اگر می‌خواهد مرا سه شب مهلت بدهد تا جمع کنم. چون معاویه دید که فعل وی قولش را تصدیق می‌کند عثمان را نوشت که اگر تو را به شام حاجت افتد، ابوذر را بفرست و استدعا کن. [465 عقل جزوی عقل را بدنام کرد] عقل جزوی که عقل معاش است، عقل کل که عقل معاد است بدنام کرد. زآنکه کاری کند که آن را عاقلان نمی‌کنند و آنچنان عمل، مقتضای عقل نیست. و همچنان [کام دنیا مرد را بی‌کام کرد] مراد دنیا، مرد را بی‌مراد آخرت کرد. که خلاص از عذاب و وصول به بهشت و مشاهدۀ جمال حق تعالی است. حکایت: ابوذر گفت آوه مرا بکشت غم روزی که من آن را نمی‌رسم. (41b) پرسیدند که آن کدام است؟ گفت: امل من اجل مرا گذشته است. حکایت: درویشی به شهری درآمد فاقه کشیده و از راه رسیده. ناگاه چشمش بر دکان بریان‌گری افتاد و برۀ بریان دید. آتش اشتهای طعام تنور معده‌اش را گرم گردانید. آرزوی خود را به مضمون این آیت اعلام کردن خواست و بر کاغذی نوشت: **تُرِيدُ أَنْ نَأْكُلَ مِنْهَا وَتَطْمَئِنُّ قُلُوبُنَا** (مائده/۱۱۳). بریان‌گر چون آن رقعه را بخواند بعد از آن بر ظهر رقعه نوشت که: **لَنْ تَنَالُوا الْبِرَّ حَتَّى تُنْفِقُوا مِمَّا تُحِبُّونَ** (آل عمران/۹۲). و به دست درویش داد. چون چشم درویش بر رقعه افتاد و نجدی پدید آمدش. نعره‌ای بزد و گفت: سبحان الله. بریان‌گر گفت: ای درویش چه بوده است. درویش گفت: نعمت فانی را بی‌بضاعت نمی‌دهند، نعمت باقی را بی‌بضاعت چگونه خواهند داد. [466 آن ز صیدی حُسن صیادی بدید] آن مرد خدایی که عقل کل از آن اوست از مصنوع، جمال صانع را دید. [وی ز صیادی غم

صیدی کشید [آن عقل جزوی از صیادی غم یک صید که متاع دنیا است کشید. حکایت: رابعه عدویه در فصل بهار در خلوت بود و سر فرو برده. خادمه‌اش گفت: یا سیده، بیرون آی تا صنع بینی. رابعه گفت: تو اندرون آی تا صانع بینی، و گفت: شَغَلَنِي مُشَاهِدَةُ الصَّانِعِ عَنْ مُطَالَعَةِ الصَّنْعِ. و بعض به خلاف این است که مراد او از توجه به حضرت صانع جمع مال است و حرز آن. حکایت: مولانا فرمود مردمان رنج بسیار کشیدند تا سیم و زر را از خاک و سنگ بیرون آورند تا خلائق منفعت گیرند اما این طایفه دنیا پرستان بازگونه سعی‌ها می‌کنند تا سیم و زر را در خاک نهان کنند. عاقبت الامر عور و بی‌نوا خواهند رفتن و آن مال مرده ریگ خواهد ماند. [467 آن ز خدمت نازِ مَخْدُومِ بیافت] آن مرد خدا و سالک هدی^{۱۵} از خدمت مولی به حکم مَنْ خَدَمَ خُدِم، ناز و عَزَّ مَخْدُومِ بیافت که مَخْدُوم مردمان شد در دنیا، و مَخْدُوم حور و غلمان شد در عقبی. [وین ز مَخْدُومِ ز راه عز بتافت] آن عقل جزوی از مَخْدُوم شدن و صاحب مال و جاه و مالک غلامان و کنیزکان گشتن، از راه عَزَّ و نازِ آخرت روی گردانید. (42a) [468 آن ز فرعونِ اسیر آب شد] آن عقل جزوی از تَمَرَّد و عناد و از حَبِّ مال و جاه اسیر آب و شهوت گشت. اما [وز اسیری سبط صد سُهراب شد] سُهراب نام شاهی است. در بعض نسخ: [وز اسیری سبط از ارباب شد]. سبط مفرد اسباط است و اسباط فرزندان یعقوب است که بنی اسرائیل نیز گویند. یعنی اسباط از بندگی، از خداوندان شدند. [469 لَعِبَ مَعَكُوسُ است و فَرَزینِ بِنْدِ سخت] در شطرنج و نطع الهی، [حیله کم کن کارِ اقبال است و بخت]. لاجرم عمل را به اخلاص کن نه آنکه خود را صالح نمایی و طالح باشی. [470 بر خیال و حیله کم تن تار را] بر خیال و حیله و مکر و خدعه کم بُکن تنیدن تار را [که غنی ره کم دهد مکار را] که خدای غنی بسیار راه نمی‌دهد مکار و غدار را. پس تو در کار دنیا و صید خلق مکر مکن. اگر مکر کنی، [471 مکر کن در راهِ نیکو خدمتی] و در راه طاعت و عبادتی. [تا نُبُوتِ یابی اندر اُمّتی] که به حکم الشَّيْخُ فِي قَوْمِهِ كَالنَّبِيِّ فِي أُمَّتِهِ، شرف نبوت و اِمّامت یابی در امتی. [472 مکر کن تا وارهی از مکرِ خود] به فتح خاء خواندن می‌باید از بهر قافیه. نفس خود را مکر کن تا از گناه دورش کنی. [مکر کن تا فرد گردی از جسد] و یکتا باشی از مرادات جسمانی. این معنی بر آن تقدیر است که قافیه به جیم باشد. اگر قافیه به حاء مهمله باشد معنی این است که مکر کن تا از حسودی دور شوی. بدانکه تدبیر دفع حسد این است که خود ملاحظه کنی که هر کس را که نفس تو به وی حسد کند، آن کس اهل بهشت باشد یا اهل دوزخ. اگر اهل بهشت باشد به وی حسد کردن نشاید. هم او را از حسد تو ضرر نیست. و اگر اهل دوزخ باشد آن را عذاب آخرت بس است، تو او را حسد کردن، انصاف نیست. [473 مکر کن تا کمترین بنده شوی] حضرت خدا را، [در کمی رفتی خداونده شوی]. لاجرم [474 رو بهی و

^{۱۵} سالک هدی KG : سالک طریق هدی K

خدمت ای گرگ کُهن] لفظ روبهی و خدمت مرهون است [هیچ بر قصدِ خداوندی مکن] یعنی تبصیب و خدمت را و طاعت و ملازمت را بر قصد خداوندی و شیخی مکن. [475] لیک چون پروانه در آتش بتاز] چنانکه پروانه در آتش به شتاب رود، تو نیز همچو پروانه در آتش که ریاضت و مجاهدت و نفس را مخالفت است بشتاب. [کیسه‌ای زان بر مدوز و پاک باز] کیسه را از آن مدوز و صاحب مال و جاه مشو. [476] زور را بگذار و زاری را بگیر] صاحب جاه و منصب باش تا بر دیگران زور کنی، بلکه زاری را بگیر (42b) و در عمل خود زور و لاف مکن و خود را شایسته درگاه مپندار بلکه از نقصان عمل زاری بکن. حکایت: بایزید شیعی عزیمت کرد یک نماز گذارد که حضرت خدا را شاید. پس از نماز خفتن تا وقت صبح چهارگانه می‌گذارد و هر بار که فارغ شدی، گفתי به از این می‌باید. نزدیک بود که صبح برآید، و تر را بگذارد و گفت: الهی من جهد کردم تا در خور تو بُود، نبود. در خور بایزید است. و تو را بی‌نماز بسیارند، بایزید را یکی از ایشان بگیر. [رحم سویی زاری آید ای فقیر] اما زاری را به تصنع مکن بلکه بی‌اختیار و به اضطرار کن. [477] زاری مضطرّ تشنه معنوی است] زاری کردن مضطر و بیچاره و تشنه و آواره از روی معنی است. [زاری سرد دروغ آن غوی است] زاری بارد و کذب از آن گمراه است. [478] گریه اخوانِ یوسف حیلست است] به حکم وَجَاؤُ آبَاهُمْ عِشَاءَ یُنْکَوْنَ (یوسف/۱۶)، گریه آن برادران حيله است. [که درونشان پُر ز رشک و علت است] که درون آن برادران پر از حسد و علت بود.

[حکایت آن اعرابی که سگ او از گرسنگی می‌مرد و انبان او پُر نان و بر سگ نوحه می‌کرد و شعر می‌گفت و می‌گریست و سر و رو می‌زد] چنانکه ماتم زدگانِ جاهل می‌کنند. [و دریغش می‌آمد لقمه‌ای از انبان به سگ دادن]. یعنی سگ را از انبان یک لقمه نمی‌داد.

[479] آن سگی می‌مرد و گریان آن عرب] یعنی اعرابی را سگی بود از گرسنگی مُرد و آن عرب گریان و گریه کنان شد. [اشک می‌بارید و می‌گفت ای کُرب] و اندوه‌ها. [480] سائلی بگذشت و گفت این گریه چیست] کسی از آنجا بگذشت و از عرب پرسید که این گریه چیست؟ [نوحه و زاری تو از بهر کیست؟] عرب در جواب آن سائل [481] گفت در ملکم سگی بُد نیک‌خو] و خوب خصلت. [نک همی‌میرد میان راه او]. که آن سگ من [482] روز صیّادم بُد و شب پاسبان] و همچنان [تیزچشم و صیدگیر و دزد ران] تیز بیننده و صید کننده و دزد را راننده بود. [483] گفت رنجش چیست زخمی خورده است؟] آن سائل پرسید از عرب که مرض سگ چیست او را زخم رسیده است؟ [گفت جَوْغُ الْکَلْبِ زارش کرده است] عرب گفت از جوع الْکَلْبِ بیمار گشته است و از گرسنگی مرده است. [484] گفت صبری کن بر این رنج و حَرَض] آن سائل گفت صبر کن بر این بیماری و خشک شدن

گلو و گداخته شدن از اندوه. [صابران را فضل حق بخشید عوض] به حکم **إِنَّمَا يُؤْفَى الصَّابِرُونَ أَجْرَهُمْ بِغَيْرِ حِسَابٍ** (زمر/۱۰) صابران را فضل حضرت عوض دهد. [485 بعد از آن] (43a) [گفتش کای سالار خُر] ای سرلشکر آزاد، [چيست اندر دستت اين انبان پُر]؟ چون سائل از جراب پر سوال کرد؛ [486 گفت نان و زاد و لوت دوش من] نان و طعام من که شب گذشته خورده‌ام و شب آینده می‌خورم. [می‌کشانم بهر تقویت بدن]. چون سائل جواب عرب شنید، [487 گفت چون نذهی بدان سگ نان و زاد] تا آن سگ از گرسنگی نمیرد. عرب در جواب سائل، [گفت تا این حد ندارم مهر و داد] محبت و داد. یعنی عرب آن سائل را گفت سگ را چندان دوست دارم که از بهر وفات او گریه می‌کنم اما چندان دوست ندارم که وی را نان دهم. [488 دست ناید بی‌درم در راه نان] دست را بی‌درم در راه نان نمی‌آید. یعنی دستم بی‌درم به نان نمی‌رسد. [لیک هست آب دو دیده رایگان] پس گریان شدن آسان است. [489 گفت خاکت بر سر ای پُر باد مشک] سائل آن عرب را گفت خاک بر سر تو باد ای مشک و خیک پر باد و تهی از دانش. [که لب نان پیش تو بهتر ز اشک] که کنار نان بهتر است نزد تو از اشک. از آن که تو قدر اشک نمی‌دانی. که [490 اشک خون است و به غم آبی شده] اشک خون است و به سبب غم آب گشته است. نان خود خاک است و از خاک پیدا گشته. [می‌نیرزد خاک خون بیهوده] یعنی خاک که نان است، خون متغیر گشته و آب شده را نیرزد. [491 کُلّ خود را خوار کرد او چون بلیس] از کمال خست [پاره این کُلّ نباشد جز خسیس] یعنی پاره این کل است و جزء ابلیس است آن کس که باشد خسیس. لاجرم عاقل را می‌باید که از بهر هلاک خود در آخرت همین گریه نکند، بلکه هم گریه کند، هم بذل مال کند. و مقصود او مجرد تخلیص نفس نباشد بلکه گریه و زاری و بذل عمر و مال از بهر ملک متعال کند. و لهذا می‌فرماید: [492 من غلام آنکه نفروشد وجود] یعنی من غلام آن کسم که وجود و هستی خود را نمی‌فروشد. [جز بدان سلطان با افضال و جود] بغیر خدای ودود. گویا به حصّه قصه اشارت می‌کند که مرد آن است که سخا کند و کار او همان گریستن نباشد. لاجرم مرد سخی که بذل موجود کند و پس از آن گریه و تزرع کند و گوید که این عمل من شایسته درگاه حضرت خدا نیست. [493 چون بگرید آسمان گریان شود] چون آن کس گریه کند آسمان نیز گریه کند. [چون بنالد چرخ یا رب خوان شود] چون آن کس ناله کند فلک از بهر او یا رب، یا رب گوید. حکایت: لیث بن سعد مردی سخی بود که او را از املاک و عتارات هر روز هزار دینار جمع می‌شد. (43b) اما او تصدّق می‌کرد. هرگز در عمر خود زکوة بر وی واجب نشد و مستجاب الدعوات بود. [494 من غلام آن مسی همت پرست] من غلام آن مس همت‌پرستم [که به غیر کیمیا نارد شکست] که به جز کیمیا تنزل نمی‌کند. حکایت: چنین حکایت کنند که اغنیا در مجلس سنیان ثوری ذلیل‌تر بودند، که فقیران را تقدیم کردی و اغنیا را وراى ایشان گذاشتی. اغنیا در

مجلس او تمنی کردند که کاشکی فقیران بودندی. [495 دست اشکسته برآور در دعا] زیرا [سوی اشکسته پَرْد فضل خدا] که محل احسان آن است. حکایت: پادشاهی از مملکت خود به شهری رسید. اعیان شهر به زینت تمام، خویش را به شاه نمودند. اتفاقاً راه شاه بر در زندان افتاد. اهل زندان بند و زنجیر و آهن گردن را پیش شاه به راه آوردند و دردمندی خود را به شاه نمودند. پادشاه اهل زندان را سیم و زر داد و وعده خلاص کرد. ایشان را بسی نواخت. شاه را همنشینی بود، گفت: ای پادشاه اعیان شهر که به چندین زینت پیش تو آمدند، ایشان را التفات نکردی اما خونیان و عاصیان را چندین عنایت و التفات کردی. شاه گفت: اعیان شهر به من توانگری نمودند و به زبان حال گفتند که ما را به تو چندان حاجت نیست. اما اهل زندان به من مسکینی و نیستی نمودند و عرض حاجت کردند، چون ایشان را محل احسان یافتم انعام را به ایشان کردم. [496 گر رهایی بایدت زین چاه تنگ] اگر خلاص خواهی از این چاه تنگ [ای برادر رو بر آذر بی درنگ] بر آتش ریاضت برو بی توقف. [497 مکر حق را بین و مکر خود بهل] و ترک کن. [ای ز مکرش مکر مکاران خجل] که به حکم وَمَكَرَ اللَّهُ وَاللَّهُ خَيْرُ الْمَاكِرِينَ (آل عمران/۵۴)، ای که از مکر حضرت خدا مکر مکاران شرمنده است، لاجرم عمل خود لایق حضرت حق مپندار. [498 چونکه مکر شد فنای مکر رب] و محو شد رای و تدبیر تو [می گشایی یک کمینی بوالعجب]. این کمین را بیان می کند؛ [499 که کمینه آن کمین باشد بقا] که کمترین کمین تو بقا باشد. [تا ابد اندر عروج و ارتقا] و بلندی. حکایت: ابن عطا را پرسیدند از نزدیک ترین چیزی به خشم حق تعالی. گفت: دیدن نفس است و سخت تر از آن عوض- طلبیدن است بر اعمال.

[در بیان آنکه هیچ چشم بدی آدمی را چنان مهلک نیست که چشم پسند خویشتن مگر که چشم او مبدل شده باشد به نور حق و خویشتن او بی خویشتن شده که بی یَسْمَعُ وَ بِي (44a) يُنْصِرُ] اشارت به حدیث مشهور است.

[500 پَر طاووست مبین و پای بین] که چه زشت پای داری. یعنی اکنون که تو صورت صلاح گرفته ای به آن مغرور مشو فساد سیرت خود را بنگر و عبادت اندک که می کنی به آن فریفته مشو، سیئات بسیاری را ببین. حکایت: عزیزی گفت اگر تو پس از این هرگز معصیت نکنی و شب و روز به طاعت اقبال آری، انصاف بده که مقرر نیست که اینها کفارت سیئات گذشته شود، فکیف که سبب درجات عالیه گردد. [تا که سوء العین نگشاید کمین] تا که چشم بد تو به تو نرسد. [501 که بلغزد کوه از چشم بدان]. اگر این را مصداق خواهی، [يُزْلِقُونَكَ از نُبی بر خوان بدان] اشارت است به آن آیت کریمه که در آخر سوره نون است: وَإِنْ يَكَادُ الْذَّبْنَ كَفَرُوا لَيُزْلِقُونَكَ بِأَبْصَارِهِمْ لَمَّا سَمِعُوا الذِّكْرَ وَيَقُولُونَ

إِنَّهُ لَمَجْنُونٌ * وَمَا هُوَ إِلَّا ذِكْرٌ لِلْعَالَمِينَ (قلم/۵۱-۵۲). روایت کنند که در بنی اسد عیانون بودند، بعضی ایشان خواست که رسول الله علیه السلام را چشم رساند. لاجرم به چشم شوم نظر کرد. رسول الله علیه السلام در راه بلغزید. این آیت در آن وقت نازل شد یعنی نزدیک شد که کافران به تو چشم رسانند و تو را بلغزانند و هلاک کنند. وقتی که قرآن خواندن تو را شنیدند و ایشان می گویند آن دیوانه است و آن قرآن نیست الا ذکر است برای عالمیان. و در حدیث آمده است که: **إِنَّ الْعَيْنَ لَتَدْخُلُ الرَّجُلَ الْقَبْرِ وَالْجَمْلُ الْقَدَرُ**. این از خصایص بعض نفوس است. [502 احمد چون کوه لغزید از نظر] یعنی رسول الله علیه السلام همچو کوه بود، بلغزید از چشم بد. [در میان راه بی گل بی مَطَر] یعنی بی سبب ظاهر. [503 در عجب درماند کین لغزش ز چیست] رسول الله علیه السلام تعجب کرد و با خود گفت: این لغزیدن از چیست؟ [من نپندارم که این حالت تهی است] بلکه در این سرّ خفی است. [504 تا بیامد آیت و آگاه کرد] آن آیت این است که خواندیم. [کآن ز چشم بد رسیدت وز بُرد] که آن لغزیدن از چشم بد و از جنگ کافران رسیده است. [505 گر بُدی غیر تو در دم لا شدی] که غیر تو کسی دیگر بودی فی الحال ناپیدا گشتی. [صید چشم و سُخْرَةُ افنا] شدی شکار چشم بد و مسخر فانی کردن شدی. [506 لیک آمد عصمتی دامن کشان] یعنی به حکم **وَاللّٰهُ يَعْصِيكَ مِنَ النَّاسِ** (مائده/۶۷)، عصمتی رسید تو را از من دامن کشان. (44b) [وین که لغزیدی بُد از بهر نشان]. لاجرم ای مرد دین دان، [507 عبرتی گیر اندر آن که کن نگاه] یک عبرت بگیر اندر آن کوه که رسول الله علیه السلام است نظر کن. [برگی خود عرضه مکن ای کم ز کاه] ورق خود عرضه مکن، ای کم از برگ کاه. و بترس که تو را چشم بد رسد اما آن چشم بد چشم توست که خود را نیک می بینی و مغرور می شوی. و لهذا بزرگان، گمنامی اختیار کردند. حکایت: خواجه بهاء الدین نقشبند صاحب ریاضت بود. از خدمت ایشان طلب کرامات کردند. جواب فرمود که: کرامات ما ظاهر است که با چندین بار گناه بر روی زمین می توانیم رفت.

[تفسیر وَإِنْ يَكَادُ الَّذِينَ كَفَرُوا لَيُزْلِقُونَكَ بِأَبْصَارِهِمْ (قلم/۵۱). أَى الشان يقرب الكفار يهلكونك باصابة العين.]

[508 یا رسول الله در آن نادى كسان] یعنی در آن مجلس، كسان هست از بنی اسد که چشم شوم ایشان چنان بود که [می زنند از چشم بد بر کرکسان] ضرر چشم ایشان بر مرغ هوا می رسد. [509 از نظرشان کله شیر غرین^{۱۶}] از نظر شوم ایشان سر شیر بیشه [واشکافد تا کند آن شیر انین] فریاد کند از شکافتن سرش، یعنی از زخم او. [510 بر شتر چشم افکند همچون حمام] به کسر هاء به معنی مرگ

^{۱۶} غرین G : عرین CK

است. [وآنکهان بفرستند اندر پی غلام] آن کس که چشم بد رسانید پس از آن غلام فرستد در پی اشتر. و غلام را گوید [511 که برو از پیه این اشتر بخر] لاجرم چون غلام رود، [بیند اشتر را سَقَط او راه در] به معنی در راه است. یعنی در آن مجلس کسی هست که چشم بدش چنان شوم است که چون به اشتر نظر کند، در پس او غلام فرستد و گوید این اشتر را چشم بد رسانیدم، کار او تمام شد، برو از پیه و گوشت او بستان. چون غلام پی اشتر رفتی اینچنین دیدی که [512 سر بریده از مرض آن اشتری]. آن اشتر را بیان کند، [کو به تگ با اسب می‌کردی مری] که در تاختن با اسب ستیزه کردی. [513 کز حسد وز چشم بد بی‌هیچ شک] به حکم حدیث شریف که: **إِنَّ الْعَيْنَ حَقٌّ**. از حسد و از چشم بد، [سیر و گردش را بگرداند فلک]. لاجرم ضرر چشم بد به افلاک نیز می‌رسد اما به تقدیر حضرت خداست. چنانکه می‌فرماید: [514 آب پنهان است و دولاب آشکار] گردنده پیدا و گرداننده پیدا نیست. یعنی ضرر چشم بد ظاهر است اما سرّ او معلوم نیست و خالق هر چیز حضرت خداست. آثارش ظاهر است خود محسوس نیست. [لیک در گردش بُود آب اصل کار] که گرداننده اوست. چون به تقدیر حضرت خدا چشم بد می‌رسد همچنان (45a) به تقدیر او چشم نیک دفعش کند. [515 چشم نیکو شد دوائی چشم بد] یعنی ای که از چشم بد می‌ترسی، دوائی او چشم نیکوست. زیرا آن چشم نیک، [چشم بد را لا کند زیر لگد] چشم بد را ناپیدا و محو کند در لگد زدن. یعنی چشم بد بر چشم نیک غالب نمی‌شود بلکه چشم نیک بر چشم بد غالب گردد. که چشم نیک را تاثیر قوی است. حکایت: دزدی را صُلب کرده بودند. عزیزی وی را در خواب دید که در بهشت و نعمت است. پرسیدش که تو خود دزد بودی این کرامت و منزلت از چه یافتی؟ گفت: وقتی که تن من مصلوب بود حبیب عجمی از آنجا گذر کرد نظرش بر تن مصلوب من افتاد. به برکتِ نظرش حضرت خدا جان مرا مرحمت کرد تا بدین پایه رسیدم. [516 سَبَقِ رحمت‌راست و او از رحمت است] به حکم **سَبَقَتْ رَحْمَتِي غَضَبِي**، سبق، رحمت را ثابت است و چشم نیکو از رحمت است. [چشم بد محصول قهر و لعنت است] چشم بد نتیجه قهر و لعنت حضرت خداست. [517 رحمتش بر نِقمتش غالب شود]. لاجرم [چیره زین شد هر نَبی بر ضدّ خود] غالب از آن گشت هر پیغامبر بر دشمن خود. [518 کو نتیجه رحمت است و ضدّ او] زیرا که پیغامبر نتیجه رحمت است اما عدوی او [از نتیجه قهر بود آن زشت‌رو]. لابد لطف بر قهر و رحمت بر غضب غالب باشد. [519 حرص بط یکتاست این پنجاه تاست] خدمت مولانا رجوع به قصه ابراهیم علیه‌السلام کرد که او بط و طاووس را کشت که هر دو کشتنی بودند. اما طاووس از بط بدتر است زیرا حرص بط یکتاست و حرص طاووس پنجاه تاست. یعنی عجب و تکبر طاووس که مراد از او ارباب منصب است، بسیار تاست گویا. [حرص شهوت مار و منصب اژدهاست] به حکم حدیث شریف که: **الْمَالُ حَيَّةٌ وَالْجَاهُ أَضْرٌ مِنْهُ**. ضرر اژدر از ضرر مار

بیشتر است و کشتن اژدر از کشتن مار سخت تر. [520 حرص بط از شهوتِ خلق است و فرج] اما [در ریاست بیست چندان است درج] در جاه بسیار است از شهوت کُلو و آلت جماع و مکنّت ظلم و کسب حرام. [521 از الوهیت زند در جاه لاف] اهل منصب چنان متکبر باشند که دعوی الوهیت کنند. لاجرم عقوبت حضرت حق را گرفتار شوند. زیرا (45b) [طامع شرکت کجا باشد معاف]. چنانکه [522 زَلَّتِ آدَمُ ز إِشْکَمِ بُوَد و باه] لغزیدن آدم از حرص شکم بود و از تحریک زن. [وآن ابلیس از تکبر بود و جاه] گناه ابلیس از کبر و جاه بود. چنانکه گفت: *أَنَا خَيْرٌ مِنْهُ خَلَقْتَنِي مِنْ نَارٍ (ص/۷۶)*. [523 لاجرم او زود استغفار کرد] یعنی آدم علیه السلام. [وآن لعین از توبه استکبار کرد] از تکبر توبه نکرد. از این جهت گفته‌اند که هیچ فقیر دعوی الوهیت نکرده است و هیچ فقیر را راهزنان از جهت فقر نکشته‌اند. اما بسیار کسان از توانگران دعوی خدایی کرده‌اند و بسیار اغنیا را حرامیان کشته‌اند. بر این قیاس حضرت حق فقیران را از بهر فقری عذاب نکند. لاجرم سلامت دنیا و آخرت، فقیران راست. بیت: فراوان خزینه فراوان غم است - کم است اندوه آن را که دنیا کم است. **قطعه:** شنیده‌ام که به قصاب گوسفندی گفت - در آن زمان که سرش را به تیغ تیز بُرید * منم که بیخ گیاهی چریده‌ام دیدم - تو که ز پهلوی چربم خوری چه خواهی دید. [524 حرص خلق و فرج هم خود بدرگی است] حرص این دو اگر چه بد است، [لیک منصب نیست آنِ شکستگی است] این حرص چون منصب نیست، شکستگی است. [525 بیخ و شاخ این ریاست را اگر] اصل و فرع منصب و حکومت را اگر [باز گویم دفتری باید دگر] که به این دفتر نمی‌گنجد. [526 اسب سرکش را عرب شیطاناش خواند] یعنی شیطان در لغت عرب اسب سرکش را گویند. [نی ستوری را که در مرعی بماند] یعنی اسب رام را شیطان نگویند. [527 شیطنت گردن کِشی بُد در لغت] لاجرم [مستحق لعنت آمد این صفت] یعنی سرکشی و کبر. [528 صد خورنده گنجد اندر گردِ خوان] و جمع شوند بر سفره نان. [دو ریاست جو نگنجد در جهان] دو کس که منصب و دولت جوی باشند، نگنجد در دنیا. [529 آن نخواهد کین بُود بر پشتِ خاک] بلکه مقتول و معدوم شدنش خواهد. [تا مَلِک بُکُشد پدر را ز اشتراک] یعنی پادشاهی پدر خود را بکشد تا به جای او پادشاه شود و عکس این نیز واقع شده است. [530 آن شنیدستی که الْمُلُکُ عَقِیم] مثل است که گویند الملک عقیم، یعنی ملک نازاینده است. [قطع خویشی کرد مُلُک جو ز بیم] قطع قرابت می‌کند آن کس که سلطنت را جوینده است از خوف. [531 که عقیم است و وُرا فرزند نیست] معنی الملک عقیم را بیان می‌کند. [همچو آتش با کسش پیوند نیست]. زیرا [532 هر چه یابد او بسوزد بر دَرْد] یعنی همچو آتش محو کند. [چون نیابد هیچ خود را می‌خورد] چون از اجنبی، خصم نیابد (46a) خویش و فرزند خود را می‌کشد. [533 هیچ شو واره تو از دندانِ او] نیست شو و اختیارِ فنا کن، خلاص شو از دندان او. [رحم کم جو از دلِ سندانِ او] شفقت مجو

از دل چون آهن که لا وفاء للملوک. بیت: حدیث صحیح است و نقل درست - که از پادشاهان حقیقت نرُست. و ایشان به اندک بهانه می‌کُشند. حکایت: یکی از پادشاهان عابدی را بخواند و گفت در صحبت من باش و با من مقارن و مصاحب شو. آن عابد گفت: چون روزی به خانه خود اندر آیی مرا با یکی از کنیزکان در بازی بینی چه می‌کنی؟ پادشاه غضب کرد و گفت: ای فاجر بر من چنین جرأت می‌کنی؟! عابد گفت: مرا خدایی است کریم، که اگر روزی هفتاد گناه من ببند بر من خشم نمی‌کند و از درش رد نمی‌کند و رزق من نمی‌بُرد. چرا از درش بروم و به در تو بیایم که پیش از گناه مرا خشم می‌کنی. و اگر در گناه بینی چگونه کنی. پس عابد برفت صحبت پادشاه را اختیار نکرد. ابوعلی دقاق گفت: حذر کنید از صحبت سلاطین که ایشان را رأی، چون رأی کودکان باشد و صولت چون صولت شیران. و گفت شیوه سلاطین آن است که ایشان را صبر نیست و با ایشان طاقت نیست. [534 چونکه گشتی هیچ از سندان مترس] چون نیست و فانی شدی از دل سندان و بی‌رحمش مترس. [هر صباح از فقر مطلق گیر درس] یعنی به حکم اِذَا تَمَّ الْفَقْرُ فَهُوَ اللَّهُ، از حضرت خدا درس بخوان که فقیر در عرف اولیا آن است که به خودش مالک نباشد پس چیزی را محتاج نشود، که الْفَقِيرُ لَا يَحْتَاجُ. لاجرم اگر خلاص و آزادی خواهی طالب هستی مشو و رفعت و وسعت مخواه. حکایت: بزرگی لباس غلیظ پوشیدی او را گفتند چرا لباس نفیس نمی‌پوشی؟ گفت: إِنَّمَا أَنَا عَبْدُ الْبَسِّ كَمَا يَلْبَسُ الْعَبِيدُ فَإِذَا عُتِقَتْ لَيْسَتْ جُبَّةٌ وَ حُلَّةٌ لَا تُبَلَى جَوَانِبُهَا. او را گفتند: کی معتق شوی؟ گفت: متی جاوزت الصراط. حکایت: از میمون بن مهران مروی است که گفت در صحبت سلطان دو خطر است. اگر مطیع شوی دین خود را خطر رسانی و اگر عاصی شوی نفس خود را خطر رسانی. سلامت، آن است که آن تو را نداند و تو او را نبینی، که گفته‌اند: الْأَمِيرُ مَنْ لَا يَعْرِفُهُ الْأَمِيرُ. [535 هست ألوهیت ردای ذوالجلال] به حکم الْعِظْمَةُ (46b) إِزَارِي وَ الْكِبْرِيَاءُ رَدَائِي فَمَنْ نَازَعَنِي فِيهِمَا أَدْخَلْتُهُ النَّارَ. الوهیت ردای حضرت خداست. [هر که در پوشد بر او گردد وبال] هر که ردای ذوالجلال را پوشد او را وبال گردد. [536 تاج از آن اوست آن ما کمر] زیرا تاج از آن سلطان است و کمر از آن بندگان. [وای او کز حد خود دارد گذر]. لاجرم به حکم قول امیرالمومنین عمر: رَجِمَ اللَّهُ إِمْرَةً عَرَفَ قَدْرَهُ وَ لَمْ يَتَعَدَّ طَوْرَهُ، از حد تجاوز کردن نمی‌باید. پس عظمت و کبریا، حضرت خدا را ارزد و عبودیت و خدمت ما را لایق است. [537 فتنه تست این پر طاووسیت] یعنی منصب و دولت و مال و مکنت فریفتن توست [که اشتراکت باید و قُدُوسیت] که انبازی کردن می‌باید تو را و پاکی و بزرگی خواستن. لاجرم چون دعوی بزرگی کنی و رفعت و اشتراک جوئی، مبتلای بلا می‌شوی.

[قصه آن حکیم که طاووسی را دید که پَرِ زیبای خود را می‌کُند] به فتح کاف و ضمیر فاعل که مستتر است راجع به طاووس است. [به منقار] قید فعل مذکور است. [و می‌انداخت] عطف است

بر وی. [و تن خود را کل و زشت می‌کرد] یعنی تن خود بی‌موی و قبیح می‌کرد. [از تعجب پرسید] ضمیر فاعل که مستتر است راجع به حکیم مزبور. [که دریغ نمی‌آید]؟ چون حکیم چنین پرسید، [گفت] فاعلش ضمیر طاووس است. [می‌آید] یعنی دریغ می‌آید. [اما پیش من جان از پر عزیزتر است و این عدوی جان من است] پس منصب و مال و زینت و جمال دشمن آدمی است.

[538] پُر خود می‌کند طاووسی به دشت] و صحرا [یک حکیمی رفته بود آنجا بگشت] به سیر و تماشا. [539] گفت طاووسا چنین پُر سنی] بلند و روشن، [بی‌دریغ از بیخ چون برمی‌کنی] و از خود جدا می‌کنی. [540] خود دلت چون می‌دهد تا این خلل] دل تو چگونه راضی می‌شود که این حله‌ها را [می‌کنی و اندازیش اندر و حل] در گل سیاه. [541] هر پَرَت را از عزیزی و پسند] حرف یاء در لفظ عزیزی مصدریه است و پسند، تحسین کردن. [حافظان در طی مصحف می‌نهند] و همچنان [542] بهر تحریک هوای سودمند] و نافع، [از پر تو بادبزن می‌کنند] مروحه می‌سازند. [543] این چه ناشکری و چه بی‌باکی است] این چه بی‌شکری نعمت حضرت خدا و چه بی‌پروایی است از او. [تو نمی‌دانی که نقاشش کی است] که چنین نقش خوب را که کرده است. [544] یا همی‌دانی و نازی می‌کنی] یعنی [قاصدا قلع طرازی می‌کنی] به قصد کردن علامت می‌کنی. بدان که مراد از طاووس ارباب منصب و دولت است (47a) و اصحاب مال و نعمت. و مراد از کردن پر ترک منصب و مال، کردن است. اگر آن منصب و مال چون پر طاووس بی‌طلب بنده به صنع حضرت خدا رسیده باشد آن را رد کردن نمی‌باید. بلکه حقوقش رعایت کردن و شکر نعمت کردن می‌باید و ناز و استغنا نمودن نمی‌شاید. که مَنْ كَثُرَتْ نِعْمُ اللَّهِ عَلَيْهِ كَثُرَ إِحْتِيَاجُ النَّاسِ إِلَيْهِ. [545] ای بسا نازا که گردد آن گناه] ناز بسیار است که آن گناه گردد. [افکند مر بنده را از چشم شاه] و به عزل رساند. حکایت: سلطان محمود را عادت بود که شب تبدیل لباس کردی و در خانه‌های شهر گردیدی. شبی به دریچه وزیر بزرگ آمد. شنید که وزیر به زن خود می‌گوید که شاه مرا به بلای عظیم و کار الیم گرفتار کرده است که مصالح چندین مردم و تدبیر مهمات مملکت بر من بار گران است. چون صبح شد شاه آن وزیر را عزل کرد. همچنین کسی را که حضرت خدا بی‌طلب وی مال و منصب دهد آن کس که قدرش نداند و شکرش نگذارد به حکم: لَئِنْ شَكَرْتُمْ لَأَزِيدَنَّكُمْ وَلَئِنْ كَفَرْتُمْ إِنَّ عَذَابِي لَشَدِيدٌ (ابراهیم/۷)، مبتلای بلای عذاب شدید کند. [546] ناز کردن خوشتر آید از شکر] ناز کردن شیرین‌تر است از نوش و شکر. [لیک کم خایش که دارد صد خطر] و ناز بسیار مکن که می‌بینی ضرر. [547] ایمن آباد است آن راه نیاز] امینی و معموری است راه تضرع و نیاز [ترک نازش گیر و با آن ره بساز] لفظ نازش به کسر راء اسم مصدر است. حکایت: مجوسی به سوق نخّاسان رفت تا کنیزک بخرد. هر کنیزک که به وی نمودند نپسندید. نخّاسی گفت: من کنیزک دارم که به غایت نیک صورت است اما دیوانه است. که هرگاه دست را

بالا دارد و می‌گوید یا رب مرا از شرّ خواجگان نگاه دار. چون مجوسی آن کنیزک را دید بسیار پیسندید و خرید و به خانه برد و دانست که این کنیزک مسلمان است. دائما به حضرت خدا نیاز کند و از شرّ خواجگان پناه جوید. مجوسی به خود گفت که من این کنیزک را سخت عذاب می‌کنم اما بهانه کردن می‌باید. مگر مجوسی را مروارید بزرگ بود. آن را در حقه کرد و کنیزک را داد که نگاه دارد. کنیزک آن حقه را در جایی نهاد. مجوسی بدید. چون کنیزک بیرون رفت آن مروارید را از حقه ستاند و به دریا انداخت و به بازار رفت. چون به خانه آمد پیش در خود یک مرد دید که ماهی می‌فروشد. دلش مایل ماهی شد. از او ماهی خرید و کنیزک (47b) را بداد تا می‌پزد. مجوسی به خواب رفت. چون کنیزک شکم ماهی را شکافت مروارید را یافت. چون نظر کرد دید که همان مروارید است که خواجه وی در حقه کرده و به وی داده بود. حقه را باز کرد دید که مروارید نیست. آن مروارید را در حقه کرد و ماهی را پخت. چون مجوسی بیدار شد ماهی را بخورد. کنیزک را گفت حقه را بیار که مروارید حاجت شد. کنیزک حقه را بیاورد، مجوسی باز کرد مروارید را در وی یافت، متحیر شد. کنیزک را گفت این مروارید آن مروارید را می‌ماند اما آن نیست. کنیزک قصه را گفت. مجوسی دانست که دعای کنیزک مستجاب شد که مروارید را ماهی خورد و آن ماهی را صیاد گرفت و خود خرید. دلش به حقانیت دین کنیزک قرار گرفت و ایمان آورد. لاجرم طریق نیاز راه امن و امان است. [548 ای بسا نازآوری زد پَر و بال] و در هوای ناز پرید. اما [آخرا لامر آن بر آن کس شد وبال] و گناه و اختلال. [549 خوشی نازار دمی بفزایدت] خوبی و نیکی ناز اگر چه تو را دمی زیاده می‌سازد. در بعض نسخ، قافیه بفرازدت واقع است یعنی تو را بلند می‌کند. [بیم و ترس مضمزش بگدازدت] بیم و خوف پوشیده او تو را محو می‌کند. زیرا اهل منصب و مال را بیم عزل و بیم شکایت و بیم دزد و بیم فراق در دل مقرر است. [550 وین نیاز ارچه که لاغر می‌کند] در صورت ظاهر. اما [صدر را چون بدر انور می‌کند] سینه را چون ماه منور می‌سازد. زیرا فقیر نیازمند اگرچه چیزی ندارد اما حضرت خدا از آن او باشد. بیت: با فقر بسازم که مرا فقر خوش است - گر هیچ ندارم چو تو دارم همه هست. و بدان که معرفت، زنده‌گی دل است به حضرت خدا. پس آنچه زنده است بمیران و آن تن تو است و آنچه مرده است زنده گردان و آن دل است. و آنچه حاضر است غایب کن و آن دنیا است و آنچه غایب است حاضر کن و آن آخرت است. و آنچه هست بُود، نیست کن و آن هواست و آنچه نیست بُود، هست کن و آن نیت است. و بدانکه معرفت در دل است و شهادت بر زبان است و خدمت بر اندام. و خدمت مولانا از این جنس معانی می‌فرماید که گوید: [551 چون ز مرده زنده بیرون می‌کشد] به حکم آیت سورة روم که يُخْرِجُ الْحَيَّ مِنَ الْمَيِّتِ (روم/۱۹)، چون حضرت خدا زنده را از مرده بیرون می‌کشد [هر که مرده گشت او دارد رَشد] هر که به موجب مُوتُوا قَبْلَ أَنْ تَمُوتُوا، مرده شد راه راست دارد.

[552] چون ز زنده مرده بیرون می‌کند] به حکم (48a) وَيُخْرِجُ الْمَيِّتَ مِنَ الْحَيِّ (روم/۱۹)، مرده را از زنده بیرون می‌آرد. [نفس زنده سویی مرگی می‌تند] پس اثر نفس زنده، مردن جان است. [553] مرده شو تا مُخْرِجُ الْحَيِّ الصَّمَدِ یعنی حضرت خدا جلّ و علا [زنده‌ای زین مرده بیرون آورد] تا جان تو را از نفس تو بیرون آرد که جان تو حیات ابدیه یابد. [554] دَی شوی بینی تو اخراج بهار] چون خریف شوی تو اخراج و حاصل بینی بهار را. [لیل گردی بینی ایلاج بهار] چون شب گشتی بینی ادخال روز و رسیدن روشنی را. زیرا هر ضد، ضدّ خود را معقب است. چون خدمت مولانا چندین معارف فرمود باز به حکایت طاووس و حکیم عودت نمود. [555] بَرْمَكَنَ آن پَر که نَظِيرِد رَفُو] قلع مکن پَر را که آن رفو و اصلاح را قابل نیست. یعنی چون نعمت و دولت رسد رد مکن. حکایت: احمد بن ابراهیم گفت: مَنْ فُتِحَ لَهُ شَيْءٌ بِغَيْرِ مَسْئَلَةٍ فَرُدُّهُ وَهُوَ مُحْتَاجٌ إِلَيْهِ أَحْوَجُهُ اللَّهُ أَنْ يَأْخُذَ مِثْلَهُ بِمَسْئَلَةٍ. [روی مخراش از عزا ای خو برو] روی خوب خود را مخراش از بهر مصیبت. [556] آنچنان رویی که چون شمس ضُحاست] در نور و اشراق. [آنچنان رو را خراشیدن خطاست] مراد از آن رو، دل است. [557] زخم ناخن بر چنان رخ کافری است] کُفْران نعمت است. [که رخ مه در فراق او گریست] که کار رخ مه در افتراق او گریه است و ماه به آن رخ رشک دارد. و در حدیث قدسی وارد است: لَا يَسْعَى أَرْضِي وَ لَا سَمَائِي وَ لَكِنْ يَسْعَى قَلْبُ عَبْدِي الْمُؤْمِنِ التَّقِيِّ النَّقِيِّ الْوَدَّاعِ. [558] یا نمی‌بینی تو روی خویش را] صفای خاطر خود را. [ترک کن خوی لجاج اندیش را] امر خود را به حضرت خدا تفویض کن. حکایت: ابوالحسن خرقانی گفت اگر دل تو با خداوند بُود و همه دنیا تو را بُود، زیان ندارد و اگر همه جامه رعنا داری. و اگر دل تو با خداوند نَبُود و تو را از دنیا چیزی نَبُود، اهل دنیایی و اگر همه پلاس پوشیده باشی.

[در بیان آنکه صفا و سادگی نفس مطمئنه از فکرت‌ها مشوّش و] مکدّر [شود] این را مثال آرد که گوید [چنانکه بر روی آینه چیزی نویسی یا نقش کنی اگرچه که پاکش کنی ولی داغی بماند و نقصانی] چنانکه مشاهد است. بدان که نفس مطمئنه آن است که نور او تمام شود، صفات ضمیمه از او منخلع گردد و به اخلاق حمیده متخلق شود و به جانب قلب توجه کلی کند. (48b) و به طرف عالم قدس طرّقی کند و از رجس تنزه کند و بر طاعات مواظبت کند و به حضرت خدا سکون گیرد. تا حضرت خدا او را خطاب کردن را شایسته گردد. که يَا أَيُّهَا النَّفْسُ الْمُطْمَئِنَّةُ * ارْجِعِي إِلَىٰ رَبِّكِ رَاضِيَةً مَرْضِيَّةً (فجر/۲۷-۲۸).

[559] روی نفس مطمئنه در جسد] یعنی روی نفس مطمئنه را در بدن، [زخم ناخن‌های فکرت می‌کشد] و از فکرها زخم ناخن می‌رسد آن روی را زشت و مجروح کند. بدان که اهل فکر دو قسم

است؛ یکی عوام، یکی علماء. ظاهر و دل هر دو طایفه را فکر بد مکدر کند. [560 فکر بد ناخن
 پُر زهر دان] لاجرم [می‌خراشد در تعمق روی جان] فکرهای عمیق روی نفس مطمئنه و جان را تغییر
 کند. [561 تا گشاید عقده اشکال را] الف را یاء خواندن می‌باید از بهر قافیه. [در حدّث کردست
 زرین بیل را] یعنی فکرها کند تا عقده‌های باریک را گشاید. حال او چنان است که در نجس کند
 کسی، بیل زرین را. یعنی عقل نفیس را به افکار ماسوی صرف کند. [562 عقده را بگشاده گیر ای
 منتهی] همه عقده‌ها را گشاده گیر، ای در علم به نهایت رسیده. [عقده سخت است بر کیسه تهی]
 آن فکرهای عمیق که در علم بی‌عمل می‌کنی همچو عقده‌ای محکم است بر کیسه خالی. حکایت:
 ابوالحسن خرقانی گفت علما گویند ما وارثان رسولیم. وارثان رسول ماییم که آنچه با رسول بود ما داریم
 که رسول الله علیه‌السلام علم و عمل داشت و درویشی اختیار کرده بود اینها نیز اختیار ماست. [563
 در گشاد عقده‌ها گشتی تو پیر] اما از عمل محروم ماندی. [عقده چندی دگر بگشاده گیر] پس از این
 به عمل مشغول شو. [564 عقده‌ای که آن بر گلو ماست سخت] آن را گشادن می‌باید، [که بدانی
 که خسی یا نیک‌بخت] یا شقی یا سعیدی. [565 حلّ این اشکال کن گر آدمی] همچو حیوان در
 خور و خواب مباش. [خرج این دم کن اگر آدمی] صرف کن این وقت را اگر آدم‌نفسی. [566 حدّ
 اعیان و عرض دانسته گیر] تعریف جواهر و اعراض و اجسام و ارواح را دانسته گیر و آن امر مهم نیست.
 [حدّ خود را دان که نبود زین گزیر] تعریف خویش را و نفس خود را بدان که آن ضروری است. [567
 چون بدانی حدّ خود زین حد‌گزیر] از حد اعیان و اعراض، بکن پرهیز. [تا به بی‌حد در رسی ای
 خاک‌بیز] تا به حضرت خدای بی‌حد رسی ای که خاک بیزی و تضييع عمر می‌کنی که به علم عمل
 نمی‌کنی. حکایت: ابوالدرداء گفته ویلّ یکبار به کسی که علم ندارد و ویلّ هفت بار (49a) به کسی
 که علم دارد و عمل نکند. هم وی گفته من نمی‌ترسم که روز قیامت، مرا گویند چرا علم نخواندی اما
 از آن می‌ترسم که مرا گویند چرا به علم خود عمل نکردی. [568 عمر در محمول و در موضوع رفت]
 که در علم منطق بحث می‌کنی و می‌گویی، جزء اول را از قضیه حملیه، موضوع می‌گویند و جزء ثانی
 را از او محمول می‌گویند. [بی‌بصیرت عمر در مسموع رفت] بی‌دیدن حق و مشاهده جمال مطلق
 عمر تو در شنیدن ضایع شد. [569 هر دلیلی بی‌نتیجه و بی‌اثر] هر دلیل که آوری چون او را نتیجه و
 اثر نیست، [باطل آمد در نتیجه خود نگر] چه خواهی شدن و چه حاصل کردی. [570 جز به مصنوعی
 ندیدی صانع] همین در استدلال عقلی بماندی که از آثار به مؤثر و از مصنوعات به صانع استدلال
 کنی، صانع را مشاهده نکردی. [بر قیاس اقترانی قانعی] که در اثبات صانع قیاس اقترانی آوری که
 گویی العالم حادث و کلّ حادث فلّه محدّث. [571 می‌فزاید در وسایط فلسفی] فاعل فزاید، آخر
 مصراع اول است و مفعولش اول مصراع اخیرا عنی. [از دلایل باز برعکس صفی] یعنی بر خلاف

دلی، که این دلایل نیفزاید بلکه بی‌واسطه و دلیل علم او در مدلول یعنی در ذات و صفات زیاده شود. چنانکه می‌فرماید: [572 این گریزد از دلیل و از حجاب] الف را یاء خواندن می‌باید. [از پی مدلول سر برده به جیب] یعنی این صفی از دلیل و حجاب گریزد از بهر مدلول، سر به جیب می‌برد و به دیده دل حضرت خدا را مشاهده کند. [573 گر دخان او را دلیل آتش است] اگر دخان در روز، فلسفی را دلیل نار است. [بی‌دخان ما را در آن آتش خوش است] که بی‌دلیل نار را در نهار مشاهده می‌کنیم. [574 خاصه این آتش که از قُرْبُ وَلَا] و از تقرب و دوستی. [از دخان نزدیک‌تر آمد به ما] به حکم وَنَحْنُ أَقْرَبُ إِلَيْهِ مِنْ حَبْلِ الْوَرِيدِ (ق/۱۶). چون نار ما را از دخان نزدیک‌تر است. [575 پس سیه‌کاری بُود رفتن ز جان] و بدکاری باشد رفتن از این تقرب یزدان، [بهر تخیلات جان سوی دخان] به دلیل ظاهر و برهان.

[در بیان قول رسول علیه‌السلام لَا رَهْبَانِيَّةَ فِي الْإِسْلَامِ.] یعنی همچو رهبانان تعمق کردن منهی است. حکایت: عثمان بن مظعون گفت: یا رسول الله نفس من می‌گوید که خوله را طلاق دهم. رسول الله علیه‌السلام (49b) گفت: مَهْلًا إِنَّ مِنْ سُنَّتِي النَّكَاحُ. گفت: نفس من می‌گوید که خود را خصی کنم. گفت: مَهْلًا خَصًّا أُمَّتِي دُؤُوبُ الصَّيَامِ. گفت: نفس من می‌گوید ترهب کنم. گفت: مَهْلًا إِنَّ الرُّهْبَانِيَّةَ أُمَّتِي الْحَجُّ وَالْجِهَادُ. گفت: نفس من می‌گوید که گوشت را ترک کنم. گفت: مَهْلًا مَنْ أَوْ رَا دُوسْت مِی دَارَم، هر گاهی که یابم می‌خورم.

[576 بر مکن پر را و دل بر کن از او] یعنی ای طاووس پر مکن بلکه دل را از او بر کن. زیرا اعتبار به آن است که دل خود را از مال و منصب بر کنی و از حضرت خدا غافل نشوی که رِجَالٌ لَا تُلْهِهِمْ تِجَارَةٌ وَلَا يَبِيعُ عَنْ ذِكْرِ اللَّهِ (نور/۳۷). [زانکه شرط این جهاد آمد عدو] زیرا کمال آن است که با وجود مال و نعمت و منصب و مکنّت دل تو به آن مقید نباشد و نفس را مخالفت کنی. حکایت: ابراهیم خواص گفته که در کوه لُکام همی شدم انار بسیار دیدم. مرا آرزو آمد، یکی را باز کردم ترش بود. دست برداشتم و برفتم. مردی را دیدم افتاده و زنبور بر وی گرد آمده، وی را همی گزیدند. گفتم: السلام علیک. گفت: علیکم السلام یا ابراهیم. گفتم مرا به چه دانستی؟ گفت: هر که حق تعالی را شناسد هیچ چیزی بر وی پوشیده نباشد. گفتم: همی بینم که تو با خدای تعالی حالتی داری چرا نخواهی که تا مر این زنبور را از تو باز دارد. گفت: تو نیز حالتی داری چرا نخواهی که تا شهوت انار از تو باز دارد. که زخم شهوت انار در آن جهان بُود و زخم زنبور در این جهان. [577 چون عدو نبود جهاد آمد مُحال] چنانکه [شهوت نبود نباشد امثال] و فرمان را انقیاد. لاجرم [578 صبر نبود چون نباشد میل تو] صبر آن است که چیزی را میلِ نفس تو باشد، تو صبر کنی و مقتضای او را ندهی.

[خصم چون نبود چه حاجت خیل تو] چون عدو نباشد، اسب لازم نیست. [579 هین مکن خود را خصمی رهبان مشو] خود را خایه کنده مکن و خویش را رهبان مگردان. [زآنکه عفت هست شهوت را گزو] زیرا پرهیزگاری و تقوی در شهوت است. یعنی تقوی آن است که شهوت باشد که نفس تو چیزی را خواهد، تو خلاف او کنی. [580 بی هوا نهی از هوا ممکن نبود] زیرا [غازی بر مردگان نتوان نمود] غزا با کافران زنده، جنگ کردن است. پس تقوی با وجود هوا مخالفت (50a) نفس است. لاجرم بهشت جزای آن کس است که نفس را از هوا منع کند. حکایت: هارون الرشید شبی با زن خود زییده مناظره کرد. زییده وی را گفت: ای دوزخی. هارون گفت: اگر من دوزخی‌ام تو به سه طلاق^{۱۷}. هارون زییده را عظیم دوست می‌داشت، نفیر از جان او برآمد. منادی فرستادند که هر که در بغداد امام و فقیه‌اند به دارالخلافه حاضر آیند. همه جمع شدند این مسئله را استفتا کردند. خلق گفتند این مسئله مشکل است، که داند که هارون بهشتی است یا دوزخی؟! یک هفته پیاپی ندا کردند و خلق همی آمدند، هیچ جواب ندادند. همه عاجز گشتند. روز هفتم کودکی از میان جمع برخاست، گفت این مسئله را جواب دهم. خلق به تعجب بماندند و گفتند: مگر دیوانه است جایی که چندین علماء و فضلا فروماندند، کودکی چه داند؟! خلیفه او را آواز داد و گفت: پیش من آی. کودک پیش او رفت. و گفت سوال را جواب ده. کودک گفت: حاجت، تو را است به من یا مرا به تو؟ اگر حاجت تو راست، مرا به تخت بنشان و تو پیش من آی که جایگاه علماء پیداست. غریبی از خلق برخاست. خلیفه او را بر تخت، پیش خویش بنشاند، گفتا جواب بیار. کودک گفت: مرا به نزدیک تو سوالیست، آن سوال را اول جواب بده تا من مسئله تو را جواب دهم. خلیفه گفت: چه سوال است. گفت: هرگز بر معصیتی چیره شده‌ای و از بیم حق تعالی باز ایستاده‌ای، یعنی از آن دست را باز داشته‌ای؟ گفت: شده‌ام. کودک گفت: به خدای چنین است که گفتی؟ خلیفه گفت: به خدای چنین است که گفتم. کودک گفت: من حکم کردم که تو از اهل بهشتی. علماء فریاد برآوردند که به چه حجت گویی؟ گفت^{۱۸}: به حجتی که ورای^{۱۹} آن نتوان بود و آن قرآن است. گفتند: بگو. گفت: خدای تعالی گفت: **وَأَمَّا مَنْ خَافَ مَقَامَ رَبِّهِ وَنَهَى النَّفْسَ عَنِ الْهَوَىٰ * فَإِنَّ الْجَنَّةَ هِيَ الْمَأْوَىٰ** (نازعات/۴۰-۴۱). یعنی هر که قصد معصیتی کند و بیم خدای تعالی او را از آن باز دارد، خدای تعالی می‌فرماید که بهشت جای وی است. پس تو از اهل بهشتی و زییده زن توست. رستخیز از خلق برخاست. همه در پیش او به زمین افتادند. [581 أَنْفِقُوا غَفَّتْ پَس كَسْبِي بکن] حضرت خدا، چون به انفاق و صدقه فرمود پس کسب مال کن تا انفاق میسر شود. [زآنکه (50b) نبود خرج بی دخل کهن] زیرا خرج بی حاصل نباشد. اول

^{۱۷} زییده وی را گفت: ای دوزخی. هارون گفت: اگر من دوزخی‌ام تو به سه طلاق^{۱۷} : K -

^{۱۸} گفت : K گفتند CG

^{۱۹} ورای : CG برای K

حاصل باید پس از آن خرج. لاجرم آن کسب مال که برای ثواب آخرت است، تجارت آخرت است نه کسب دنیا. حکایت: حسن بن ابی سفیان تجارت کردی و بر فقیران انفاق کردی و گفتی: لَوْ لَا الْمَسَاكِينُ مَا أَتَجَرْتُ. [582 گرچه آورد اَنْفَقُوا را مطلق او] یعنی حضرت خدا جلّ و علا. [تو بخوان که اَكْسَبُوا ثُمَّ اَنْفَقُوا] زیرا انفاق پس از وجود مال است و وجود مال پس از کسب می باشد، در اغلب احوال. لاجرم امر بالانفاق امر بالكسب را مقتضی است. [583 همچنان چون شاه فرمود اَصْبِرُوا] در آخر سورة آل عمران فرمود: يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اصْبِرُوا وَصَابِرُوا وَرَابِطُوا وَاتَّقُوا اللَّهَ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ (آل- عمران/۲۰۰). و در سورة انفال فرمود: وَاصْبِرُوا إِنَّ اللَّهَ مَعَ الصَّابِرِينَ (انفال/۴۶). چون حضرت حق صبر فرمود. [رغبتی باید کر آن تایی تو رو] یعنی چیزی را رغبت و شهوت می باید تا از او روی گردانی و صابر باشی. [584 پس کُلُوا از بهر دَم شهوت است] فرمان کُلُوا وَاشْرَبُوا (اعراف/۳۱)، از برای دَم شهوت است. اگر شهوت نبود، فرمان کُلُوا و اشربوا نشدی. [بعد از آن لَا تُسْرِفُوا آن عَفَتْ است] پس از فرمان کُلُوا و اشربوا نهی کردن از اسراف پرهیزگاری است. یعنی چون با کُل و شُرْب قَوّت بدن حاصل شود، آن قوت را اسراف مکنید به خرج کردن به جماع حرام. [585 چونکه مَحْمُولٌ بِهِ نَبُودَ لَدَيْهِ] چون حمل کرده شده نزد کسی نباشد، [نیست ممکن بودِ مَحْمُولٌ عَلَيْهِ] ممکن نیست وجود محمولٌ علیه. لاجرم [586 چونکه رنج صبر نَبُودَ مر تو را] یعنی چون که میل و رغبت و طمع و شهوت نباشد رنج صبر نباشد. چون که رنج صبر نباشد جزاء صبر نیز نباشد. زیرا [شرط نَبُودَ پس فرو ناید جزا] پس شرط جزا، رنج صبر است. [587 حَبْذاً آن شرط و شادا آن جزا] که صبر کنی بر هوا و برسی به ثواب حضرت خدا، بلکه حضرت او را. [آن جزای دل نوازِ جان فزا] پس عاشق صادق را باید که کوشش او و صبر و تقوایش از بهر ثواب باشد و آن ثواب نیز حضرت حق بُود.

[در بیان آنکه ثوابِ عملِ عاشق از حق هم حق است]

[588 عاشقان را شادمانی و غم اوست] یعنی حق تعالی است. لاجرم [دست مزد و اجرت خدمت هم اوست] که بزرگان گفته اند اگر عبادت از بیم جهنم باشد که نفس خود را از او خلاص کنی، آن عبادت نفس خود را عبادت کردن است. (51a) و اگر به امید بهشت باشد، آن مزدوری و اجیر شدن است. عاشقان را این دو نمی باید بلکه طاعتِ عاشقان از بهر ذاتِ حضرت خداست. [589 غیر معشوق از تماشایی بُود] عاشقان را [عشق نَبُودَ هرزه سودایی بُود] و فکر باطل باشد. [590 عشق آن شعله ست کو چون بر فروخت] عشق آن شعله آتش است که چون فروخت [هرچه جز معشوق فانی^{۲۰} جمله سوخت] یعنی عشق آن است که همه ماسوی را محو کند. جز معشوقِ مطلوب نماند. [591

^{۲۰} فانی CG : باقی K

تیغ لا در قتل غیر حق براند] به حکم بیت: تصویر لا به صورت مقراض بهر چیست - یعنی برای قطع تعلق ز ماسوی است. تیغ لا اله الا الله در کشتن غیر حق تعالی براند و بکشت. [در نگر زان پس که بعد لا چه ماند] چونکه همه را نفی کرد. [592 ماند اِلَّا الله باقی جمله رفت] همان حضرت خدا ماند، دیگر همه رفت. [شاد باش ای عشقِ شرک سوز رفت] شاد شو ای عشقِ شرک سوز عریض. حکایت: ابوالحسن خرقانی مریدان را همی گفت حضرت خدا را چنان ذکر و یاد کنید که دیگر ذکر و یاد نیاید. [593 خود همو بود آخرین و اولین] به حکم هُوَ الْأَوَّلُ وَالْآخِرُ (حدید/۳)، هم اوست دیگری نیست پس عاشقان جز او نمی بینند. [شرک جز از دیده احوال مبین] یعنی شرک و اشتراک و غیر حق را دیدن، از چشم احوال باشد. حکایت: مرد خدایی در سفر تنها می رفت. کسی او را گفت: تنها می روی، چرا نمی ترسی؟ او گفت: غیر حق تعالی چیزی نیست از که می ترسم. ع: لَيْسَ فِي الدَّارِ غَيْرُهُ دَيَّار. حکایت: روزی شبلی جامه سپید پوشیده به سوق بغداد رفت. تاجری او را دید، از تاجران پنداشت و گفتش: حسایی دارم از من بگیر. چون تمام کرد گفت: چند است؟ شبلی گفت: یک است. تاجر گفت: وَيَحَكَ يَا مَجْنُون! أَلَقِيتُ عَلَيْكَ حِسَابًا يَزِيدُ عَلَي مِائَةِ أَلْفٍ وَأَنْتَ تَقُولُ إِنَّهُ وَاحِدٌ. شبلی گفت: أَنْتَ مَجْنُونٌ بِالْحَقِيقَةِ إِذْ هُوَ الْوَاحِدُ وَ الْبَاقِي مَجَازٌ. [594 ای عجب حسنی بود جز عکس آن] عجب حسنی است حسن حضرت خدا که جز پرتو و سایه او، [نیست تن را جنبشی از غیر جان] یعنی تن را حرکت از جان است، آن نیز از آن جانان است. چنانکه فرمود: فَإِذَا سَوَّيْتُهُ وَنَفَخْتُ فِيهِ مِنْ رُوحِي (ص/۷۲). [595 آن تنی را که بود در جان خلل] و نقصان [خوش نگردها گر بگیری در غسل] شیرین نشود اگر آن را بداری در انگبین. لاجرم ذوق و لذت، آن کس را است که در ازل از او مست باشد. [596 این کسی داند که روزی زنده بود] نه آنکه دایما به غفلت مرده باشد. (51b) [از کف این جانِ جانِ جامی ربود] و باده بخورد. [597 و آنکه چشم او ندیدست آن رخان] یعنی آن دوزخ جانان [پیش او جان است این تَفَّ دُخَان] یعنی زبانه دود گرم و بخار اغدیه چنانکه اطباء گفته اند. [598 چون ندید او عُمَرُ عَبْدِ الْعَزِيزِ] عمر بن عبدالعزیز پادشاهی است که ملک دنیا و دین داشت. حکایت: وقتی پیش عمر بن عبد العزیز از مال غنیمتِ تَای مُشک آوردند و گشادند، او دست بر بینی و مشام نهاد و از بوی آن پرهیز کرد و گفت: مِنْفَعَتِ مُشكِ بَوِي أَوْسَتْ وَ مِنْ كِرَاهِيَّتِ دارم که بوی آن به من رسد بی مسلمانان. حکایت: وقتی جماعتی پیش عمر بن عبدالعزیز آمدند جوانی از ایشان برخاست و سخن گفتن گرفت. عمر بن عبدالعزیز گفت: الْكِبَرُ الْكِبَرُ. یعنی پیران را بر جوانان^{۲۱} مقدم دارید. آن جوان گفت: یا أَمِيرَ الْمُؤْمِنِينَ اگر کار به پیری است، در میان مسلمانان از تو پیرتر هست. عمر گفت: بگوی. جوان گفت: یا أَمِيرَ الْمُؤْمِنِينَ ما به رغبت و رهبت نیامده ایم که آنچه رغبت

^{۲۱} جوانان را CG : K

ماست، فضل تو به ما رسانیده است و عدل تو ما را از رهبت ایمن^{۲۲} کرده است. عمر گفت: پس به چه کار آمده‌اید؟ گفت: تا تو را شکر گوئیم و باز گردیم. **حکایت:** عمر بن عبدالعزیز را خبر رسید که پسرش انگشتی خرید به هزار درم. سوی او نامه نوشت که به من رسید که تو انگشتی خریده ای به هزار درم. چون نامه به تو رسد آن را بفروش و هزار گرسنه را سیر کن. و به دو درم انگشتی خر و در انگشت کن و بدان بنویس. **حکایت:** شخصی نزد عمر بن عبدالعزیز مهمان بود. شبی پس از نماز خفتن چیزی می‌نوشت. چراغی که پیش وی بود نزدیک شد کشته شود. مهمان بخواست که برخیزد و چراغ را اصلاح کند. عمر گفت: از کرم نباشد مهمان را کار فرمودن. پس مروّت نیست مرا که مهمان را به خدمت بگیرم. مهمان گفت: پس غلام را بیدار کنم؟ گفت: بیدارش مکن که خواب، اول است. انصاف نیست که آن را بیدار کنیم. لاجرم خود برخاست و در چراغ، روغن نهاد و فیتل او اصلاح کرد. مهمان گفت: یا امیرالمؤمنین خود برخاستی و به نفس خود اصلاح چراغ کردی. گفت: آری برخاستم و رفتم عمر بودم. باز آمدم و (52a) نشستم عمرم. خیر ناس آن است که متواضع باشد. لاجرم آن کس که عمر بن عبدالعزیز را ندیده باشد [پیش او عادل بُود حجاج نیز] حجاج بن یوسف میر ظالم بود که بزرگترین لذات او کشتن مسلمانان بود و کسی که بزرگترین لذات او کشتن مسلمانان باشد از او بدتر که خواهد شد؟! [599 چون ندید او مارِ موسی را ثبات] یعنی کسی که مار موسی را که عصای او بود، ثبات ندید. [در حبالِ سحر پندارد حیات] آن کس در رَسن‌های سحر که ساحران فرعون ساختند حیات و زندگی پندارد. [600 مرغ کو ناخورده است آبِ زلال] و شیرین، [اندر آبِ شور دارد پَر و بال] و آن را شیرین پندارد. [601 جز به ضد ضد را همی نتوان شناخت] به حکم الأشياءُ تُعرَفُ بِأَضْدَادِها جز به ضد، ضد را دانستن میسر نیست. [چون ببیند زخم بشناسد نواخت] یعنی چون کسی زخم بیند قدر نواختن شناسد. [602 لاجرم دنیا مُقَدَّم آمدست] بر آخرت [تا بدانی قدرِ اقلیمِ اَلَسْت] که این دنیا دار محنت است، آخرت دارِ استراحت. کسی که محنت نکشد و جفا نبیند، قدر عافیت و وفا نداند. [603 چون از اینجا وارهی آنجا روی] چون از این دارالمحن خلاص شوی و به دارالنعم روی، [در شکرخانه ابد شاکر شوی] شکر گزاری. [604 گویی آنجا خاک را می‌بیختم] یعنی در دنیا خاک را می‌بیختم و بلا و محنت می‌کشیدم. [زین جهان پاک می‌بگریختم] و قدر این ندانسته بودم که عمل این نکردم. چون اجل رسید حضرت خدای کریم به فضل رحمت خود مرا انعام بسیار کرد. [605 ای دریغا پیش از این بودم اجل] یعنی چون آنجا روی و به فضل رحمت رسی اینچنین خواهی گفت. یعنی کاشکی پیش از این بمردمی [تا عذابم کم بُدی اندر و جَل] و ترسیدن.

^{۲۲} ایمن K : ایمن CG

[در تفسیر قول رسول علیه السلام مَا مَاتَ مَنْ مَاتَ إِلَّا وَ تَمَنَّى أَنْ يَمُوتَ قَبْلَ مَا مَاتَ إِنْ كَانَ بِرّاً لِيَكُونَ إِلَى وَصُولِ الْبِرِّ أَجْعَلَ وَ إِنْ كَانَ فَاجِراً لِيَقْلُ فُجُورُهُ.] تا عذابش اندک شود.

[606 زین بفرمودست آن آگه رسول] از بهر این معنی، رسول الله علیه السلام. که به حکم لَوْ تَعْلَمُونَ مَا أَعْلَمُ لَبَكَيْتُمْ كَثِيراً وَ لَصَحَحْتُمْ قَلِيلاً، از احوال و احوال آخرت خبر است، بفرمود [که هر آنکه مُرد و کرد از تن نزول] در بعض نسخ: [که هر آنکه کرد از دنیا نزول]. [607 نَبُودَ او را حسرتِ نُفْلان و مَوْت] (52b) و فرقت انتقال و مردن [لیک باشد حسرتِ تقصیر و قَوْت] بلکه او را حسرت تقصیر عبادت و فوت وقت طاعت باشد. چنانکه رسول الله علیه السلام فرمود: لَيْسَ لِلْمَاضِيْنَ هَمُّ الْمَوْتِ وَ إِنَّمَا لَهُمْ هَمُّ الْقَوْتِ. [608 هر که میرد خود تمنّی باشدش] تمنّی باشد او را [که بُدی زین پیش نقل مقصدش] مردن و رسیدن به مطلبش. زیرا [609 گر بُود بد تا بدی کمتر بُدی] و گناهش اندک شدی [ور تقی تا خانه زوتر آمدی] و اگر پرهیزگار است به خانه بهشت زودتر آمدی. [610 گوید آن بد بی خبر می بوده ام] در دنیا [دم به دم من پرده می افزوده ام] که گناه کردم و از عبادت غافل بودم. در میان من و خدا پرده و حجاب را زیاده کردم. [611 گر از این زوتر مرا مَعْبَر بُدی] اگر از این زودتر مرا گذر کردن یعنی مردن بودی [این حجاب و پرده ام کمتر بُدی] و گناه من که پرده است در میان من و رحمت خدای تعالی، اندک بودی. پس از این خدمت مولانا به قصه طاووس عودت نمود که مراد از وی اهل مال و منصب است و مراد از کندنِ پر، ترک مال و منصب کردن. آن حکیم وی را می گوید کمال، ترک مال و منصب نیست بلکه ترک حرص و تکبر است. چنانکه می فرماید: [612 از حریصی کم دِرْ آن رَوی قَنوع] از ناخن حرص و طمع روی قناعت کننده را کمتر مجروح کن. یعنی قناعت را خلل مرسا. اشارت کند به آن سخن که گفته اند حرص دو قسم است؛ حرص مذموم، حرص غیر مذموم. حرص مذموم آن است که مرد را مشغول سازد از اوامر حضرت خدا و جمع کند مال را از بهر تکاثر و تفاخر. و حرص غیر مذموم آن است که چیزی را ترک نکند از لوازم و اوامر از بهر جمع مال. و تفاخر نکند. از آنکه بعض اصحاب مال را جمع می کرد و رسول الله علیه السلام انکار نمی کرد. اما ترک مال و جاه افضل است که رسول الله علیه السلام چنین فرموده است. [وز تکبّر کم دِرْ آن چهره خُشوع] و از کبر کم مجروح کن روی خشوع کننده را. یعنی خشوع و تنزل را متغیر مگردان. حکایت: عمر بن عبدالعزیز سجده نکردی مگر بر خاک از برای خضوع و خشوع. بیت: گدا گر تواضع کند خوی اوست - تواضع ز گردن فرازان نکوست. حکایت: هارون الرشید بر خاک سجده کردی و گفתי: أَيُّهَا الْمَلِكُ الْأَجَلُ سَجَدَ لَكَ الْعَبْدُ الْأَذَلُّ. مجاهد گفت: چون حق تعالی قوم نوح را غرق کرد همه کوه ها سر (53a) برآوردند مگر کشتی نوح بر ایشان قرار گیرد. جودی تواضع کرد، حق تعالی او را قرارگاه کشتی نوح گردانید. [613 همچنین از بُخل کم دِر رَوی جود] یعنی سخا و کرم را

بدروزی و مجروح مکن. **حکایت:** عبدالله بن عباس در بادیه به منزل اعرابی مهمان شد. اعرابی وی را نمی‌دانست. و آن اعرابی را گوسفندی بود. اعرابی کشتن گوسفند را قصد کرد. زنش گفت: گوسفند را می‌کشی، عیال را چه می‌کنی که جز این گوسفند نداری. اعرابی گفت: مردن من و عیال من بهتر است از ترک سخا کردن. عبدالله بن عباس سخن اعرابی و زن را شنید. چون از طعام فارغ شدند عبدالله بن عباس به غلام خود گفت: از جنس دنیای ما در نزد تو چند هست؟ غلام گفت: پانصد دینار. گفت: همه را به اعرابی بده. غلام گفت: ضعیف قیمت گوسفندش بس است. عبدالله گفت: اگر چه او ما را نمی‌داند اما ما خود را نمی‌دانیم. و آن همه مقدور و مال خود را بذل کرد، ما خود در خانه دیگر مال داریم. لاجرم فضیلت هم او را است بر ما. **[وز بلیسی چهره خوب سُجود]** از سجده کردن استکبار مکن و از ابلیسی، روی خوب سجده کننده را بد مکن. اشارت می‌کند بدان معنی که گفته‌اند مادر خطایا، حرص و کبر است. که آدم با وجود چندین نعمت در بهشت به سبب حرص از وی بیرون آمد و ابلیس به سبب کبر ملعون شد. **[614 برمکن آن پُر خُلدآرای را]** قلع مکن آن پر را که زینت کننده بهشت است که زر و سیم زینت جنت است و در وصف این دو گفته‌اند، رباعی: نشاط مردمان از زر و سیم است - خوشی‌های جهان از زر و سیم است * رسی بر بام مقصود ای ولد زود - تو را گر نردبان از زر و سیم است. **[برمکن آن پُر ره‌پیمای را]** قلع مکن آن پر را که با او راه پیمایی و قطع مسافت می‌کنی. یعنی مال را چرا نفی می‌کنی که آلت عبادت است و واسطه وصول جنت و سبب قطع مسافت. حاصل کلام حکیم رغبت به جمع مال و کسب حلال است و رعایت کردن حقوق اوست. زیرا کسب و انفاق طریق انبیاء و اولیا است. **حکایت:** داود را علیه‌السلام عادت چنین بود که **(53b)** تبدیل صورت می‌کرد و بیرون می‌آمد حال خود را از مردمان پرسیدی. روزی جبرئیل علیه‌السلام در صورت آدمی متمثل گشته پیش داود آمد. داود وی را گفت: ای جوان در حق داود چه می‌گویی؟ جبرئیل گفت: نیک است اما در وی خصلتی هست. داود گفت او کدام است؟ گفت: از بیت‌المال مسلمانان می‌خورد و در بندگان خدا دوست‌تر به خدا کسی نیست که از مشقت دست خود بخورد. داود با گریه به محراب خود آمد و مناجات همی کرد و گفت: خداوندا مرا تعلیم صنعتی کن تا به دست خود کار کنم که بدان مرا غنا باشد از مال بیت‌المال. خدای تعالی وی را تعلیم زره‌گری کرد که در دست وی آهن همچو خمیر می‌شد. چون از کار خلق فارغ گشتی، زره‌گری کردی و فروختی. خود و عیالش از بهای وی می‌خوردندی. چنانکه حضرت خدا می‌فرماید: **وَاللّٰهُ الْكَافِيُّ** (سبأ/۱۰). **وَعَلَّمْنَاهُ صَنْعَةَ لَبُوسٍ لَّكُمْ لِيُخَصِّنْكُمْ مِنْ بَأْسِكُمْ** (انبیاء/۸۰). و سلیمان علیه‌السلام از برگ خرما زنبیل بافتی و فروختی و زکریا علیه‌السلام نجار بود و ابراهیم علیه‌السلام بزّاز بود و موسی علیه‌السلام چوپان بود و رسول ما صلی‌الله‌علیه‌وسلم تاجر بود که به مال خدیجه تجارت می‌کرد. و بعضی اصحاب،

اهل صنعت بودند و بعضی اهل تجارت. مثل عبدالرحمن بن عوف که مال بسیار داشت. حکایت: شیخ محمود روایت کرد که روزی معین‌الدین پروانه در زاویه شیخ صدرالدین جمعیتی عظیم ساخته بود و خدمت مولانا هم در آن مجمع حاضر شده بود. و چون به سماع شروع کردند از عظمت گرمی و شور او، قیامتی برخاست و خدمت مولانا در عالم استغراق مستغرق شده. مگر کمال‌الدین سرِ محفل در جنبِ پروانه ایستاده به مذمت یاران مشغول شد. که مریدان مولانا عجایب مردم‌اند، اغلب عامی و محترفه. و اعیان شهر یعنی فضلا و علما گرد مولانا کمتر می‌گردند. هر کجا خیاطی و بزازی و بقالی که هست او را به مریدی قبول می‌کند. از ناگاه آن سلطانِ آگاه در میان سماع چنان نعره زد که همگان بیخود گشتند. فرمود که ای غر خواهر، منصور نه حلاج بود؟ ابوبکر نه نساج بود؟ و آن کامل (54a) دیگر زُجاج؟! حرفتشان به معرفتشان چه زیان کرد که رحمة الله علیه می‌گویی. پروانه را از آن هیبت پروا نمانده. کمال‌الدین و پروانه سر باز کرده مستغفر شدند. [615 چون شنید این پند در وی بنگریست] چون طاووس سخن حکیم را شنید و آن را نظر کرد [بعد از آن در نوحه آمد می‌گریست]. چنان فریاد کرد که [616 نوحه و گریه دراز دردمند] فریاد و فغان دراز طاووس دردمند، [هر که آنجا بود بر گریه‌ش فکند] که او را شفقت کردند و گریان شدند. [617 و آنکه می‌پرسید پُر کنند ز چیست] آن حکیم که سبب کنندن پُر پرسیده بود [بی‌جوابی شد پشیمان می‌گریست] بی‌جواب از جانب طاووس پشیمان گشت و گریه و زاری کرد. [618 کز فضولی من چرا پرسیدمش] یعنی چرا پرسیدم از طاووس. [او ز غم پُر بود شورانیدمش] از غم مالی بود من او را تحریک و متکدر کردم. [619 می‌چکید از چشم تر بر خاک آب] یعنی از چشم تر طاووس [اندر آن هر قطره مُدرَج صد جواب] که سبب کنندن پُر می‌گفت: آنان که از انبیا و اولیا مال و پیشه داشتند و کسب و تجارت کردند، مال ایشان را ضرر نکرد. که با وجود مال در عبادت اهمال نکردند و دل ایشان مشغول مال نبود و کار ایشان با دوستان جنگ و غوغا نبود. و به سبب مال گناه را اقتدار نیافتند و نعمت حضرت خدا را به معصیت صرف نکردند. بلکه به حکم **نَعْمَ الْمَالُ الصَّالِحُ فِي يَدِ الرَّجُلِ الصَّالِحِ**، مال را دادند آخرت را خریدند. لاجرم مال را با خود بردند. نه آنچنان کردند که به سبب مال عاصی شوند و مال را اینجا گذارند اما و بالمش با خود برند. حکایت: عارفی از منعمی پرسید که مال را دوست می‌داری یا گناه را؟ گفت: مال را دوست می‌دارم. گفت: راست نمی‌گویی بلکه گناه و وبال را دوست‌تر می‌داری. نمی‌بینی که مال را فرو می‌گذاری، وبال و گناه را با خود می‌بری. و عندالله مؤاخَذ می‌گردد. اگر مردی جهد کن که مال را بی‌گناه با هم ببری. چون دوستش می‌داری، چاره آن است که پیشتر از خود مال را به حضرت خداوند ذوالجلال فرستی تا آنجا برای تو کارها کند. که: **وَمَا تَقْدُمُوا لَأَنْفُسِكُمْ مِنْ خَيْرٍ تَجِدُوهُ عِنْدَ اللَّهِ**

هُوَ خَيْرًا وَأَعْظَمَ أَجْرًا (مزمل/۲۰). و بدان که داود علیه السلام با چندین سلطنت، گریستن عادت کرده بود و سلیمان (54b) علیه السلام با چندین قدرت، نان جو و زیت می خورد و لباس مرقع می پوشید. و سائر انبیا همچین بودند. و عبدالرحمن بن عوف روز صائم می بود، چون شب شدی طعامش پیش آوردندی، او یاد بعض اصحاب کردی و گفتی: فلان بهتر از من بود. چون بمرد یک نمره اش بماند چون سرش پوشیدندی پایش برهنه بماندی و چون پایش پوشیدندی سرش برهنه بماندی. و من در چندین نعمتم نمی توانم که شکرش بگذارم. پس از آن چندان گریستی که به خود نمی آمدی تا طبق را برداشتندی. حکایت: چون به هارون الرشید مرگ رسید کفن خود حاضر کرده می دید و می گفت: مَا أَغْنَىٰ عَنِّي مَالِي * هَلَكَ عَنِّي سُلْطَانِي (الحاقه/۲۸-۲۹). [620 گریه با صدق بر جانها زند] یعنی گریه طaos با صدق و اخلاص بود، از آن به دیگران تأثیر کرد زیرا گریه ای که با صدق بود بر جانها زند. [تا که چرخ و عرش را گریان کند] و عقل و دل مردمان را اثر کند. زیرا [621 عقل و دلها بی گمانی عرشیند] از عالم اعلی به تن فرود آمده اند [در حجاب از نور عرشی می زیند] در پس پرده از نور عرش زنده می شوند. اگر چه عقل در تدبیر، کار کامل است و جان در حرکت و تحریک، ماهر است. اما چون به نیکی استخدام کن، تدبیر نیکی و جنبش به سوی خیر کنند. و اگر به شر صرف کنی همچنان کارگزاری کنند. حکایت: خواجه عمرو بن عبید خلیفه بغداد منصور را گفت: ای امام المسلمین چون حضرت خدا تو را چندین مال و ملک بداد جهد کن که بدین مال نفس خود را از عذاب حضرت حق بستانی و خلاص کنی. لاجرم چون آخر کار از این جهان رفتن ضروری است و این مکان دارِ قرار نیست و چون وطن اصلی و مقرّ تو آن جهان است، تو را می باید که ترکِ کار این جهان کنی و به کار آن جهان اشتغال نمایی و به حیات دنیا و تلبیس ابلیس مغرور نشوی.

[بیان آنکه عقل و روح در آب و گِل محبوسند همچون هاروت و ماروت در چاه بابل] پس در خلاص آن دو کوشش می باید.

[622 همچو هاروت و چو ماروت آن دو پاک] یعنی آن دو پاک که عقل و روح است همچو آن دو ملک که هاروت و ماروت است. (55a) [بسته اند اینجا به چاه سهمناک] این عقل و روح در چاه طبیعت محبوس اند چنانکه هاروت و ماروت در چاه بابل محبوس اند. [623 عالم سفلی و شهوانی درند] یعنی [اندر این چه گشته اند از جرم بند] در این عالم سفلی و شهوانی یا در جسم ظلمانی که مانند چاه است مقید گشته اند. چنانکه هاروت و ماروت از جرم محبوس چاه بابل شده اند. [624 سحر و ضد سحر را بی اختیار] همچو مردمان از هاروت و ماروت [زین دو آموزند نیکان و شرار] در این محل لف و نشر مشوش است. یعنی سحر را شرار و ضد را نیکان بیاموزند. چنانکه نیکان از هاروت

و ماروت ضدّ سحر بیاموزندی و طاعت فرشتگان پرسیدندی و شرار از آن دو سحر آموختندی. همچنان نیکان و بدان از عقل و روح سحر و ضدش بیاموزند. [625 لیک اوّل پند بذهندش که هین] چنانکه رب العزّه در اوایل سوره بقره حکایت می‌کند: وَمَا أُنزِلَ عَلَى الْمَلَكَيْنِ بِبَابِلَ هَارُوتَ وَمَارُوتَ وَمَا يُعَلِّمَانِ مِنْ أَحَدٍ حَتَّى يَقُولَا إِنَّمَا نَحْنُ فِتْنَةٌ فَلَا تَكْفُرْ (بقره/۱۰۲)، الآیة. [سحر را از ما میاموز و مچین] زیرا [626 ما بیاموزیم این سحر ای فلان] و ای کس، [از برای ابتلا و امتحان]. چون امتحان است به اختیار است. [627 کامتحان را شرط باشد اختیار] و اختیار، بی قدرت نباشد. [اختیاری نبودت بی‌اقتدار] زیرا اختیار منافی اضطرار است. پس تو به اختیار و اقتدار خود بدی میاموز و اخلاق ذمیمه پوشیده را پیدا مکن. [628 میله‌ها همچون سگان خفته‌اند] میله‌ها که در آدم هست و همچون سگان، خفته‌اند و به خواب رفته، [اندر ایشان خیر و شر بنهفته‌اند] و مستور گشته‌اند. [629 چونکه قدرت نیست خفتند این رده] چونکه مال و نعمت نیست ساکن‌اند این جماعت صف زده. [همچو هیزم‌پاره‌ها و تن‌زده] همچو پاره‌های هیزم ساکت شده. اما چون ایشان را شعله برسد آتش بلند پیدا گردد. [630 تا که مرداری در آید در میان] به حکم الدُّنْيَا حِيفَةً وَ طَالِبُهَا كِلَابٌ. چونکه مرداری در میان آید. [نفخ صور حرص کوید بر سگان] حرص و طمع، همچو اسرافیل صور می‌دمد و به سگان کوید و زنده می‌کند. حکایت: کسی با عزیزی در راه می‌رفت. سگان بسیار دیدند که در جایی خفته بودند و سرها بر یکدیگر نهاده و هر یکی دیگری را می‌لیسد و مهربانی می‌کند. آن کس گفت: در میان سگان عجیب ألف و شفقت است. آن عزیز گفت: (55b) در دل‌های ایشان مخالفت بسیار است و عداوت بی‌شمار. تو نمی‌بینی، صبر کن تا تو را بنمایم. پس پاره گوشت مرداری در میان ایشان انداخت. هر یکی از جای خود برخاست و به سوی گوشت پاره بتاخت و تهیگاه دیگری درید و هر یکی دیگری را گزید. [631 چون در آن کوچه خری مردار شد] یعنی در آن محله و سوق خری بمرد. [صد سگ خفته بدان بیدار شد] یعنی میله‌های دنیا که خفته بودند بیدار شوند. [632 حرص‌های رفته اندر کتم غیب] و نهان شده، [تاختن آورد سر بر زد ز جیب] سر از گریبان بیرون کرد و هر یکی از سگان دیگری را دریدن گرفت. [633 مو به موی هر سگی دندان شده] از طرف معنی اگر چه [وز برای حيله دُم جنبان شده] از روی ظاهر. [634 نیم زیرش حيله بالا آن غضب] نیم زیر دم سگ حيله است و نیم بالای او غضب. لاجرم چون خوردن مردار به حيله حاصل نشود، به غضب جد کند. [چون ضعیف آتش که یابد او خطب] همچو آتش ضعیف که آن آتش حطب و هیزم یابد، بالا شود. چنانکه می‌فرماید: [635 شعله شعله می‌رسد از لامکان] اندک اندک ترقی می‌کند آن آتش هر زمان. [می‌رود دود و لهب تا آسمان]. لاجرم [636 صد چنین سگ اندر این تن خفته‌اند] یعنی اینکه سگ، حرص است اما صد چنین سگ از هوا و ریاست و حسد و شهوت در بدن پنهان شده‌اند. [چون شکاری

نیستشان بنهفته‌اند] چون صید نباشد این سگان مستور گشته‌اند. [637 یا چو بازانند دیده دوخته] یا آن میل‌ها همچو بازان‌اند هستند از شکار محبوب گشته. [در حجاب از عشقِ صیدی سوخته] در پس پرده از محبت صید و شکار سوخته است. [638 تا کُله برداری و بیند شکار] چون از سرِ آن باز کلاه را برداری تا شکار را بیند. [آنگهان سازد طوافِ کوهسار] در آن دم پرواز کند. [639 شهوت رنجور ساکن می‌بُود] و همچنان [خاطرِ او سویی صحت می‌رود] یعنی چون در بیمار تقاضای طعام مخالف نباشد و غذای مخالف نخورد دلش قابلِ صحت باشد. [640 چون ببیند نان و سبب و خربزه] و آن غذاها که مخالف مرض او باشد [در مَصافِ آید مزه و خوفِ بَره] مزه و شهوت با بیمِ ضرر در جنگ آیند. و همچنین چون کسی که محلِ معصیت نبیند، ساکن و صالح شود اما چون فرصت معصیت یابد و قوتِ شهوانیه در اقتضا باشد و خوفِ گناه در امتناع باشد که این دو در کردنِ گناه و در ترکِ او جنگ کنند. اگر صبر کند (56a) به است و اگر نکند بد است. لاجرم کسی را که مال باشد چون به آن مال بر گناه صبر کند و مال را به خیر صرف کند، نیک است و الاً بد است. [641 گر بُود صَبّار دیدن سود اوست] اگر آن بیمار اهل صبر باشد دیدن غذا نفع اوست. حکایت: عزیزی را گفتند تو مال را دوست می‌داری؟ گفت: نمی‌دارم، زیرا رسول الله علیه‌السلام فرمود: **الْمَالُ حَيَّةٌ**. دیگری را گفتند تو مال را دوست می‌داری؟ گفت: دارم، زیرا رسول الله علیه‌السلام فرمود: **نِعْمَ الْمَالُ الصَّالِحُ فِي يَدِ الرَّجُلِ الصَّالِحِ**. لاجرم مال کسی را سببِ ضلال و یکی را موجبِ نوال باشد. حکایت: عزیزی را گفتند حیات دنیا را دوست می‌داری؟ گفت: دوست نمی‌دارم که دنیا دار غرور است و رسول الله علیه‌السلام فرمود: **الدُّنْيَا حَيَفَةٌ وَ طَالِيهَا كِلَابٌ**. دیگری را گفتند: تو حیات دنیا را دوست می‌داری؟ گفت می‌دارم که کار آخرت در اینجا باشد، که رسول الله علیه‌السلام فرمود: **الدُّنْيَا مَزْرَعَةُ الْآخِرَةِ**. [ز آن تهیج طبع سستش را نکوست] آن حرکت و رغبت طبع ضعیف بیمار را نکوست که چون طعام را اشتها دارد و می‌داند که اگر پرهیز کند صحت کلیّه یابد و طعام را بی‌ضرر بخورد. لاجرم در اجتنابِ مخالف و طلبِ صحت اهتمام کند که به حکم **وَأَمَّا مَنْ خَافَ مَقَامَ رَبِّهِ** (نازعات/۴۰) الآیه، بهشت و نعمتش یابد. [642 و نباشد صبر پس نادیده به] شکار را و غذای مخالف نادیدن بهتر است. [تیر دور اولی ز مرد بی‌زره] تیرِ بعید بودنِ اولی‌تر است آن مرد را که بی‌سپر و بی‌زره بود. پس کسی را که اجتناب از گناه مقدور است و با وجود مال تحصیل و بال نکند مال، وی را ضرر نیست. اما آن کس که بی‌صبر باشد چون مال یابد و بر گناه قدرتش باشد خود را ضرر رساند، فقر وی را اولی‌تر است.

[جواب گفتنِ طاووس آن سائل را]

[643] چون ز گریه فارغ آمد گفت رو] چون طاوس از گریه فارغ شد حکیم را گفت: برو. [که تو رنگ و بوی را هستی گرو] که تو زینت و زخارف دنیا را رَهَنی. [644] آن نمی بینی که هر سو صد بلا] مرهون است [سوی من آید پی این بال‌ها] لاجرم از بهر خلاص خویش بر می‌کنم این پرها را. حکایت: عمر گفت نه بخش حلال را ترک می‌کردیم از بیم وقوع در شبهه یا در حرام. [645] ای بسا صیّاد بی‌رحمت مدام] بسیار صیدکننده بی‌شفقت، علی‌الدوام [بهر این پرها نهد هر شوم دام] (56b) برای این پر و بال نهد هر سوی مرا دام. [646] چند تیرانداز بهر بال‌ها] مرهون است [تیر سوی من کشد اندر هوا]. لاجرم کسی که فقیر باشد دزد به خانه‌اش نمی‌آید و راهزن وی را نمی‌کشد و سلطان خراج نمی‌ستاند و ربّ العالمین حساب نمی‌پرسد. اما مرد توانگر برعکس اینهاست در دنیا و آخرت. [647] چون ندارم زور و ضبط خویشتن] مرهون است [زین قضا و زین بلا و زین فتن] یعنی قادر نیستم که خود را ضبط کنم تا مال را به حرام و شهوت صرف نکنم و به کسی ضرر نرسانم. [648] آن به آید که شوم زشت و گریه] بی‌پر و بال یعنی فقیر و عریان. [تا بوم ایمن در این کهسار و تیه] تا باشم ایمن در این کوهسار و صحرا. [649] این سلاح عجب من شد ای فتی] این پر و بال، سلاح عجب و کبر من شد، ای جوان. [عجب آرد مُعْجَبان را صد بلا] چون چند بار شنیدی که مراد از طاوس اهل منصب و مال و اهل عجب و کمال است، آن کس که در منصب و مال خود را ضبط نکند و به غفلت و غرور و معصیت و ظلم کند تا به عذاب انجامد بهتر آن است که از منصب و دولت و مال و قدرت بری شود تا از بلا و محنت و عذاب و نقتم سالم گردد.

[بیان آنکه هنرها و زیرکی‌ها و مال دنیا همچون پرهایی طاوس عدو جان است]

[650] پس هنر آمد هلاکت خام را] یعنی پس هنر سبب هلاکی باشد مرد ناپخته را، [کز پی دانه نبیند دام را] تا گرفتار شود. [651] اختیار آن را نکو باشد که او] اختیار جاه و مال آن کس را نکو باشد که او [مالک خود باشد اندر اتقوا] به حکم یا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ (احزاب/۷۰) الایة، از حضرت خدا بترسد و به موجب وَاتَّقُوا يَوْمًا تُرْجَعُونَ فِيهِ إِلَى اللَّهِ (بقره/۲۸۱) الایة، خود را نگاه دارد و روز قیام را به یاد آورد. [652] چون نباشد حفظ و تقوی زینهار] منصب و مال، آلت نفس است. چون تو را حفظ و آلت و تقوی نباشد، غافل مباش. [دور کن آلت بینداز اختیار] و بشنو که طاوس چه می‌گوید [653] جلوه‌گاه و اختیارم این پر است] چون مرا از این ضرر است [برکنم پر را که در قصد سراسر است] که این پر مرا در قصد سراسر است که به سبب پر سرم را می‌برند. [654] نیست انگارد پر خود را صبور] منصب و مال را نیست انگارد مرد صبرکننده. [تا پرش در نفکند در شرّ و شور] در بعض نسخ: [تا پرش در نفکند اندر شرور]. [655] پس زیانش نیست پر گو برمکن] آنکه صبور است او را پر زیان

(57a) نیست آن را بگو پر را مکن. یعنی کسی که به منصب عدل کند و مظلومان را معاونت و ملهوفان را مظاهرت کند و مال را به خیرات صرف کند، آن را بگو که از اینها منقطع نشود. زیرا [گر رسد تیری به پیش آرد مِجَن] اگر او را تیری رسد پیش گیرد سپر. یعنی تقوی را سپر خود کند. [656] لیک بر من پُر زیبا دشمنی است] اما مرا پُر زیبا و رعنا دشمنی است. [چونکه از جلوه‌گری صبریم نیست]. لاجرم [657] گر بُدی صبر و حِفاظم راهبر] و دلیل [بر فرودی ز اختیارم کَر و فر] به حکم عَدْلُ سَاعَةِ خَيْرٍ مِنْ اَرْبَعِينَ يَوْمًا مِنَ الْعِبَادَةِ و به موجب نِعَمِ الْمَالِ الصَّالِحِ فِي يَدِ الرَّجُلِ الصَّالِحِ اختیار منصب و مال، زینت و قوَّتِ مرا و ثواب آخرتم را زیاده کردی. [658] همچو طفلم یا چو مست اندر فتن] یا چو کودک، کم عقلم یا چو مست، بی‌عقلم در فتن‌ها و غوغا و تقاضای نفس و شیطان. [نیست لایق تیغ اندر دستِ من] یعنی منصب و مال که همچو تیغ‌اند در دست من نیارزند. [659] گر مرا عقلی بُدی و مُتَزَجِر] اگر مرا عقل بودی و بازداشته شدن، [تیغ اندر دستِ من بودی ظفر] منصب و مال، مرا سبب فلاح و ظفر بودی که هم عبادت بدنیّه کردمی هم عبادت مالیّه. [660] عقل باید نورده چون آفتاب] چنانکه آفتاب نوردهنده است. [تا زند تیغی که نبود جز صواب] تا به منصب و دولت، عدل و مبرّات و به مال و نعمت، خیرات کند. تا دنیا را دهد و آخرت را ستاند. [661] چون ندارم عقلی تابان و صلاح] پس مرا سلاح منصب و مال نمی‌باید. در بعض نسخ: [چون مرا عقلی است مخسوف مزاح]. یعنی چون مرا عقلی است که آن را فروبرده است هزل و لهو. [پس چرا در چاه نندازم سلاح] پس چرا از منصب و مال عُزَلت و فراق نکم. [662] در چه اندازم کنون تیغ و مِجَن] یعنی چون مرا عقل دراک نیست تیغ و سپر را در چاه انداختن می‌باید. [کین سلاح خصم من خواهد شدن] چون من بر تصرف منصب و مال قادر نیستم. لابد این دو که تیغ و سپر است سلاح خصم من شود و آلت نفس و شیطان گردد. [663] چون ندارم زور و یاری و سند] چون ندارم قوت و معین و مَسند، [تیغ او بستاند و بر من زند] تیغ مرا آن خصم بستاند و بر من زند. یعنی نفس و شیطان مرا به تیغ منصب و مال کُشد که به منصب ظلم می‌کنم و مال را سبب وصول فسق و معصیت گردانم. [664] رَغِمَ اَیْنِ نَفْسٍ وَ قِیْحَهُ خَوِیَ مَا] به رَغِمَ (57b) اَیْنِ نَفْسٍ بِي شَرْمِ خَوِیَ مَا، [که نپوشد رو خراشم روی را] همچو زن فاجره روی را به هر کس می‌نماید، خراشم روی را. یعنی اَیْنِ نَفْسٍ من همچو زن فاجره بی‌شرم است به زینت مال و جاه خود را آراید و روی را نمی‌پوشد بلکه به نامحرمان می‌نماید. لاجرم رویش را می‌خراشم که ترک مال و منصب می‌کنم تا زشت‌شکل و قبیح‌روی شود. گویا خراش من رویش را پرده گردد. [665] تا شود کم این جمال و این کمال] که عریان شود از لباس منصب و مال [چون نماند رو کم اُفتم در وبال] چون جمال و کمال نماند من در گناه کم اُفتم. در کتاب تنبیه الغافلین آورده است که در بعض کتب سماویه بر بعض انبیا این خبر واقع شده است که ای فرزند آدم

دوزخ را به بهای گران می‌خری، بهشت را به بهای ارزان نمی‌خری. و شرح این سخن آن است که چون فاسقی بخواهد که فاسقان را مهمانی کند در آن مهمانی مال بسیار صرف کند که دوزخ را به بهای گران می‌خرد. اما محتاجی را یک دو درم نمی‌دهد که بهشت را ارزان خرد. لاجرم نعمت و مال فاسقان را سبب وبال شود. پس ایشان را بهتر آن است که فقیر شوند. [666 چون بدین نیت خراشم پژه نیست] یعنی منصب و مال اگر چه نعمت حضرت خداست آن را رد کردن کفران نعمت باشد، اما آن بدان تقدیر است که از آنها ضرر نباشد. لکن چون از آنها ضرر جان‌ها باشد اگر قبول نکنم گناه نیست. زیرا [که به زخم این روی را پوشیدنی است] که اینچنین روی را به زخم پوشیدن واجب و لازم است. [667 گر دلم خوی ستیری داشتی] اگر دل من عادت مستوره‌گی داشتی [روی خوم جز صفا نداشتی] روی محبوب من جز صفا و سادگی را بلند نکردی. یعنی اگر به منصب و مال، نیکی کردمی مرا بدان ترقی و رفعت بودی که مال را به ثواب صرف می‌کردم. حکایت: عبدالله بن زبیر عایشه را رضی‌الله‌عنهما مال بسیار فرستاد که صد هزار و هشتاد هزار درم بود. عایشه صایمه بود. این مال را در میان مردمان و فقیران قسمت کرد تا شب شد و نزد او از آن مال چیزی نماند. چون زمان طعام شد کنیزک را گفت فطور مرا بیاور. کنیزک نان و زیت آورد و کنیزک گفت: نتوانستی که از آن مال از بهر خود به یک درم گوشت بخری؟ عایشه (58a) گفت: مرا عُنف مکن اگر تو یاد کرده بودی خریدمی. [668 چون ندیدم زور و فرهنگ و صلاح] چون در خود ندیدم قوت و هنر و صلاح تا که سلاح را نگاه دارم دشمن از دست من نستاند و من به آن سلاح خیر و جهاد کنم [خصم دیدم زود بشکستم سلاح] دشمن را دیدم سلاح را زود بشکستم تا سلاح درست نماند و دشمن مرا به آن سلاح ضرر نرساند. [669 تا نگرده تیغ من او را کمال] تا تیغ من خصم را کمال و آلت قتال نشود. [تا نگرده خنجرم بر من وبال] تا خنجر من به من گناه نگرده. [670 می‌گیرم تا رگم جنبان بُود] تا که از نفس خود خلاص و دور شوم. اما [کی فرار از خویشتن آسان بُود] یعنی گریختن از خویشتن مشکل است. حکایت: خواجه دمشقی گفت ترس کار کسی باشد که از نفس خویش بیشتر ترسد که از شیطان. [671 آنکه از غیری بُود او را فرار] کسی را که از غیر خود گریختن باشد [چون از او بپزد گیرد او قرار] چون از آن غیری منقطع شود قرار گیرد. [672 من که خصم هم منم اندر گریز] چون خصم من نفس من است، مرا دایم گریختن می‌باید [تا ابد کار من آمد خیزخیز]. زیرا [673 نی به هند است ایمن و نی در خُتن] مرهون است [آنکه خصم اوست سایه خویشتن] مراد از سایه خویشتن نفس شخص است.

[در صفت آن بی‌خودان که از شر خود و هنر خود ایمن شده‌اند که فانی‌اند در بقای حق عزّ ثناؤه همچون ستارگان که فانی‌اند روز در آفتاب و فانی را خوف آفت و خطر نباشد]. چون از تقریر سابق

معلوم شد که کسان بسیار را فقر بهتر از غناست اکنون آن را بیان کند که فقر معتبر آن است که در دلش فنا باشد نه حبّ دنیا و خود را بی‌هنر پندارد نه اهل دعوی.

[674 چون فناش از فقر پیرایه شود] کسی را که فنا حاصل شده باشد در دل و فقر ظاهر او پیرایه شود، پر نور گردد. [او محمّدوار بی‌سایه شود] که نفس و هوا و حبّ دنیا از او دور گردد. حکایت: رسول الله علیه‌السلام فرمود: مرا به طحاء مکه زر عرض کرده شد. من گفتم یا رَبِّ أَشْبَعُ يَوْمًا وَ أَجُوعُ يَوْمًا، روزی سیر شوم و روزی گرسنه. فَأَحْمَدُكَ إِذَا شَبِعْتُ وَ أَتَضَرَّعُ إِلَيْكَ إِذَا جُعْتُ، تو را شکر کنم چون سیر شوم و تو را تضرع کنم چون گرسنه شوم. [675 فَقَرُ فَخَرِي را فنا پیرایه شد] مرهون است [چون زبانه شمع او بی‌سایه شد] به حکم حدیث (58b) شریف که أَلْفَقَرُ فَخَرِي، چون فقر را فنا پیرایه باشد ظاهر و باطن موافق شوند. [676 شمع جمله شد زبانه پا و سر] از سر تا پا نور گشت. لاجرم چون کسی فقر ظاهر را اختیار کند و در دلش فنا و بیخودی باشد دلش منور از نور الهی گردد. حکایت: ابراهیم ادهم گفت شادمانه نشدم به عمر خود مگر به سه وقت. وقتی در مجلسی بودم و در آن مجلس مردی مزاح کار بود اشارت به من می‌کرد که و می‌گفت ما گبران ترکستان را چنین گرفتمی. و موی سر من و ریش من بگرفتی و می‌کشیدی و مرا شادی‌ای می‌آمد. زیرا که در آن مجلس هیچ کس از من حقیرتر نبود در چشم او. و وقتی دیگر بیمار بودم در مسجدی افتادم، مؤذّنش گفت بیرون رو. مرا طاقت بیرون رفت نبود، پای من بگرفت و مرا از در مسجد بیرون کشید. و وقتی در جایی خفته بودم مردی بیامد و بر من بول انداخت، شادمانه شدم. ابراهیم ادهم از آن جهت بود که در دلش فنا بود، غضب نکرد و از ایشان نفرت نکرد و ظاهرش متغییر نشد. نه آنکه بر فعل قبیح ایشان شادمانه شد. [سایه را نبود به گرد او گذر] سایه را به گرد آن شمع راه نباشد، دلش ماسوی را نجوید و طالب دنیا نشود. [677 موم از خویش و ز سایه در گریخت] مرهون است [در شعاع از بهر او که شمع ریخت] یعنی چون موم از خویش و از سایه به شعاع گریخت، شمع از بهر او جز شعاع و نور چیزی نریخت. چون کسی از خودی خود به حضرت خدا گریزد حضرت خدا وی را نور دهد. حکایت: فقیری در خواب دید که قیامت برخاسته و آن فقیر به صراط رفته. از نور رویش صراط منور شده و پهنای آن پانصد ساله راه. گفت: ما را خبر داده‌اند که صراط از موی باریک‌تر و از تیغ تیزتر است. گفتند: این تفاوت به رَوْنده است. رَوْنده اگر آنجا فراخ رفته باشد اینجا باریکش باید رفت و اگر تنگ رفته باشد اینجا فراخ باید رفت. [678 گفت او بهر فنایت ریختم] شمع موم را گفت: شعاع و نور را بر سر تو از بهر فَنای تو بریختم [گفت من هم در فنا بگریختم] طالب فنا گشتم. [679 شمع چون در نار شد کُلّی فنا] و معدوم [نی اثر بینی ز شمع و نی ضیا] اما شمع تن چون در آتش فنا بالکلیه معدوم شود، نور جان معدوم نگردد. [680 هست اندر دفع ظلمت آشکار] مرهون است [آتش صورت به مومی] (59a)

[پایدار] یعنی آن آتش صورت و نور ظاهر و اثر جمال و نعمت همچو عمر موم است. در زمان اندک تمام شود، از او چیزی نماند. [681 برخلاف موم شمع جسم کآن] مرهون است [تا شود کم گردد افزون نور جان] یعنی برخلاف موم است شمع جسم که آن کم شود، نور جان افزون گردد. [682 این شعاع باقی و آن فانی است] این شعاع جان باقی و شعاع موم فانی است [شمع جان را شعله ربانی است] که هرگز کشته نمی‌شود. [683 این شعاع باقی آمد مفترض] و لازم [نی شعاع شمع فانی عَرْض] که او را بقا نیست. [684 آن زبانه نار جمله نور بود] نور محض بود [شمع فانی سایه از وی دور بود] شمع ظاهر فانی است. سایه از زبانه نار دور است. [685 ابر را سایه ییفتد بر زمین] زیرا ظلمانی است [ماه را سایه نباشد همنشین] زیرا نورانی است. چون تو نیز اگر بیخود باشی نور محض شوی. [686 بی‌خودی بی‌ابری است ای نیک‌خواه] پس بیخود شدن را طالب باش تا که [باشی اندر بی‌خودی چون قُصِ ماه] پر نور. بدان که مراد از شعاع باقی، نور جان و نور الهی است. و از ابر و نور، شمع دنیا و زینت ماسوی است. لاجرم آنکه به نور الهی منور باشد اگرچه در صورت، فقیر است اما در معنی امیر و پس از مردن نورش ظاهر شود. و آنکه به نور دنیا و زخارف ماسوی منور باشد اگرچه در صورت امیر است اما در معنی فقیر. [687 باز چون ابری بیاید رانده] چون ظلمت معصیت و قساوت کدورت از تن و جسمانیت و از مال و زینت، [رفت نور از مه خیالی مانده] آن نور تابان محبوب گشته و خیالش مانده. حکایت: عزیزی گفته در کوه لبنان با طایفه عابدان در ریاضت بودیم. در میان ما جوانی بود. در آنجا عبادت می‌کردیم به فقر و صبر. چون از طرف حضرت خدا فتوحی رسیدی بخوردیم و الا صبر کردیم. پس از مدتی مرا سفر افتاد. وقتی به شام آمدم آن جوان را در بازار دیدم که دلال گشته. سخت سخت به رویش نگاه کردم. گفت: چه سخت می‌نگری؟ گفتم: گویا میان ما و شما مناسبتی هست که در کوه لبنان یار بودیم. گفت: آری. گفتم: چرا در این حال افتادی؟ گفت روزی از فقر و گرسنگی بی‌طاقت شدم، گفتم کاشکی در کوه لبنان توانگری بودی، چون ما را ضرورت پیش آمده پیش وی می‌رفتیم و از او چیزی می‌خواستیم. (59b) اینچنین گرسنگی ندیدیم. به سر من گفتند: چون طالب دنیایی و راغب ماسوایی از خدمت ما برو و در طلب دنیا شو. لاجرم از مقام خود افتادم. به بازار آمدم، در این کار شدم. [688 از حجاب ابر نورش شد ضعیف] چنانکه [کم ز ماه نو شد آن بدر شریف] در بعض نسخ: [چون هلالی گشت آن بدر شریف]. [689 مه خیالی می‌نماید ز ابر و گرد] یعنی از حجاب سحاب و غبار [ابر تن ما را خیال‌اندیش کرد] در ظلمت و قساوت افکند. لاجرم حب دنیا و احوال تن از بیم دوزخ و رجاء بهشت مرد را از طلب حضرت خدا دور کنند و اغلب مردمان به سبب آن مهجورند. حکایت: یک روز یاران ذوالنون مصری پیش او درآمدند. او را دیدند می‌گریست. گفتند سبب گریه چیست؟ گفت: دوش در سجده چشم من در

خواب شد. خداوند را در خواب دیدم. مرا گفت یا ابا الفیض خلق را بیافریدم بر ده جزء شدند. دنیا را به ایشان عرضه کردم نه جزء ایشان روی به دنیا کردند و برفتند، یک جزء بماند. آن یک جزء نیز به ده جزء گشتند. بهشت بر ایشان عرضه کردم، نه جزء از ایشان روی به بهشت نهادند یک جزء بماند. آن یک جزء نیز به ده جزء گشتند. دوزخ در پیش ایشان آوردم، نه جزء از ایشان رمیده و پراکنده گشتند. پس یک جزء بماند که نه به دنیا فریفته گشتند و نه به بهشت میل کردند و نه از دوزخ رمیده گشتند. گفتم ای بندگان من به دنیا نگاه نکردید و به بهشت امید نداشتید و از دوزخ نترسیدید، چه می طلبید؟ همه سر برآوردند و گفتند: أَنْتَ تَعْلَمُ مَا نُرِيدُ، یعنی تو می دانی که ما چه می خواهیم. [690] لَطْفِ مَه بَنُورِ که این هم لطفِ اوست] لطف حضرت خدا بنگر که این سخن که مضمون مصراع ثانی است از جمله الطاف اوست [که بگفت او ابرها ما را عدوست] یعنی دنیا و هوا و حبّ ماسوی دشمن ما است. در خبر است که خدای تعالی فرموده: إِنْ أَعْطَيْتَكَ الدُّنْيَا اسْتَعْلَتْ بِحِفْظِهَا وَإِنْ مَنَعْتُ عَنْكَ الدُّنْيَا اسْتَعْلَتْ بِطَلَبِهَا مَتَى يَكُونُ فِرَاغُكَ لِخِدْمَتِي. [691] مَه فراغت دارد از ابر و غبار] یعنی ماه را خود فراغت و استغنا هست از سحاب و غبار که از اینان ضرر نمی رسد او را [بر فراز چرخ دارد مَه مدار] که او را است بر بلندی (60a) چرخ قرارگاه و محل دور. یعنی حضرت حق جلّ و علا اعلی است، او را از چیزی ضرر نیست. [692] ابر ما را شد عدوّ و خصمِ جان] نه ماه را. زیرا [که کند مَه را ز چشمِ ما نهان] لاجرم از ابر و غبار یعنی از ماسوی و دنیا ضرر ما را است نه حضرت خدا را. [693] حور را این پرده زالی می کند] حور جنت را این پرده و حجاب پیره زن می نماید [بدر را کم از هلالی می کند] از او ضعیف تر گرداند. یعنی کاملان را ناقص نماید. حکایت: دارایی گفت: کسی که نظر کند به سربای و قصری و بستانی و مانند اینها کند. و ایشان را نیک شمارد هر آینه عقل او کم گردد و آخرت نزد او کمتر نماید. [694] ماه ما را در کنارِ عز نشانند] یعنی ماه، ما را عزیز و محترم گرفت. [دشمن ما را عدوی خویش خواند] ما را به منزله خود تنزیل کرد. که عدوی، ما را دشمن خویش شمرد. [695] تابِ ابر و آبِ او خود زین مَه است] تاب و آب سحاب از این ماه است. یعنی زینت و رونق دنیا از حضرت خداست. لاجرم [هر که مَه خواند ابر را بس گمراه است] هر که دنیا را پرستید و ماسوی را معبود خود گردانید گمراه است. لاجرم نظر به ماسوی کُمّل را از مقام خود ساقط کند. حکایت: ابو یزید بسطامی حوران بهشت را در خواب دید. به ایشان نظر کرد، چند روز رقی که وی را بود از او ربوده شد. پس بار دیگر جماعتی از ایشان در خواب دید التفات نکرد و گفت ایشان مشغول کننده من اند. [696] نور مَه بر ابر چون مُنَزَل شدست] نور ماه که بر سحاب نازل گشته است. [روی تاریکش ز مَه مُبَدَل شدست] روی تاریک ابر از ماه مبدل گشته. یعنی نور از جمال حضرت خدا به دنیا رسیده است که او نیز نورانی و خوب نماید. [697] گرچه همرنگ مَه است و دولتی

است] یعنی ابر اگرچه به انعکاس نور ماه همرنگ اوست و صاحب سعادت است [اندر ابر آن نور مه عاریتی است] ذاتی نیست. [698 در قیامت شمس و مه معزول شد] یعنی به حکم وَخَسَفَ الْقَمَرُ^{۲۳} (قیامت/۸)، این دو را نور نماند و عالم تاریک بماند. [چشم در اصل ضیا مشغول شد] و طالب نور حقیقی شود که آن نور، نور خداست و آن روز آن است که حضرت ربّ مجید در سوره حدید فرمود: يَوْمَ تَرَى الْمُؤْمِنِينَ وَالْمُؤْمِنَاتِ يَسْعَى نُورُهُمْ بَيْنَ أَيْدِيهِمْ وَبِأَيْمَانِهِمْ (حدید/۱۲) تا به آنجا که گفت: فَالْتَمِسُوا نُورًا (حدید/۱۳). [699 تا بداند] (60b) [ملک را از مستعار] آن چشم. [وان رباط فانی از دارالقرار] در بعض نسخ: [وین گذر که را از آن دارالقرار]. لاجرم به حکم كُنْ فِي الدُّنْيَا كَأَنَّكَ غَرِيبٌ أَوْ عَابِرُ سَبِيلٍ اکنون می باید دانست که دنیا گذرگاهی است. [700 دایه عاریه بُد روزی سه چار] که آن حیات دنیا و معیشت جهان است، پروردن او روزی چند است. [مادرا ما را تو گیر اندر کنار] که تو را است تربیت استوار. لاجرم ای ملک ستار تربیت کن ما را هر بار که اعتماد ما بر توست ای پروردگار. حکایت: زکریا علیه السلام اعتماد بر درخت کرد و گفت: یا رب درخت را گوی تا مرا نگه دارد. چون به امر خدا درخت فراهم شد گوشه دامن او بیرون بماند. پس کافران نزدیک آن درخت آمدند و گوشه دامن را بدیدند و گفتند در میان این درخت است ارّه بیاوردند و بر درخت نهادند. از سر درخت درگرفتند تا به مغز سر زکریا رسید. طاقت نمی داشت آه کردن گرفت. خطاب عزّت آمد که اعتماد بر درخت کردی اکنون آه می کنی. اگر یک آه دیگر می کنی تو را قهر من رسد. لاجرم صبر کرد. [701 پُر من ابر است و پرده ست و کثیف] از سخن طاووس است. [ز انعکاس لطف حق شد او لطیف] از عکس حسن و جمال حضرت خدا سایه ای افتاد بر وی، از آن خوب شد. لاجرم [702 برکنم پُر را و حُسنش را ز راه] قلع می کنم پُر را و لطف او را از راه که راهزن من است [تا ببینم حُسنِ مه را هم ز ماه] چون خلاص شوم از حسن عاریتی می رسم به آن سعادت ابدی و نور ذاتی که حسن حضرت خدا را با لذات مشاهده می کنم. [703 من نخواهم دایه مادر خوشتر است] زیرا [موسی ام من دایه من مادر است] اشارت است به قصه موسی علیه السلام که حضرت خدا در اوائل سوره قصص حکایت می کند که وَأَوْحَيْنَا إِلَىٰ أُمِّ مُوسَىٰ أَنْ أَرْضِعِيهِ (قصص/۷) تا به کلام حق تعالی فَرَدَدْنَاهُ إِلَىٰ أُمِّهِ (قصص/۱۳). [704 من نخواهم لطف مه از واسطه] که مراد منصب و مال است و زینت و کمال [که هلاک خلق شد این رابطه] یعنی من حضرت خدا را به واسطه منصب و مال رسیدن نمی خواهم زیرا کسان را سبب هلاک شد این رابطه و واسطه. یا من حسن حضرت خدا را در دیگران مشاهده کردن نمی خواهم. یا با اهل دنیا همراه نمی شوم که گاهی ایشان سبب هلاک شوند. [705 یا مگر ابری بگیرد خوی ماه] یا مگر چیزی از ماسوی الله و از اصحاب مال و جاه خوی حضرت خدا را گیرد [تا نگردد او حجاب]

^{۲۳} و خسف القمر K : و خسف الشمس و القمر CG

روی ماه] تا آن ابر (61a) نشود حجاب ماه. که بزرگان گفته‌اند با کسی یار شو که تو را از معصیت به طاعت کشد و از دنیا به آخرت کشد و از حبّ دنیا و ماسوی به محبت مولی کشد که تو را عاشق حضرت خدا کند. لاجرم بر این تقدیر کثافت از تو رود لطافت حاصل شود. [706 صورتش بنماید او در وصف لا] یعنی اوصاف قبیحه و اخلاق بشریه محو شده باشد. [همچو جسم انبیا و اولیا]. لاجرم [707 آنچنان ابری نباشد پرده‌بند] بلکه [پرده‌در باشد به معنی سودمند] پرده را درنده باشد از روی معنی نافع. [708 آنچنان کاندلر صباح روشنی] مرهون است [قطره می‌بارید و بالا ابر نی] سحاب نبود. چنانکه روزی رسول الله علیه‌السلام در مقابر بود باران می‌بارید. چون به خانه آمد عایشه رضی‌الله‌عنها دست خود بر جامه و موی رسول الله علیه‌السلام نهاد تا ببند که تر شده است یا نه. رسول الله علیه‌السلام او را گفت آن باران رحمت بود. [709 معجزه پیغامبری بود آن سقا] در قصه گذشته گفته‌ایم او را. [گشته ابر از محو همرنگ سما] در بعض نسخ: [گفته آید شرح آن در ماجرا]. [710 بود ابر و رفته از وی خوی ابر] در حقیقت ابر بود اما در سیرت نبود، که سیاه نبود و پرده نمی‌شد. [این چنین گردد تن عاشق به صبر] که تن او لطیف و عین روح شود. چنانکه می‌گوید [711 تن بُود اما تنی گم گشته زو] حرف یاء در لفظ تنی مصدریه است. [گشته مُبدل رفته از وی رنگ و بو] که ترک کرده باشد نفسانیت را. حکایت: خواجه یحیی گفت فردای قیامت فقر را و غنا را نسجند بلکه صبر را و شکر را سنجند. [712 پر پی غیر است و سر از بهر من] از سخن طاوس است یعنی منصب و مال و نعمت و نوال از بهر دیگران است سر و جان از بهر من است، آن را نگاه داشتن می‌باید. [خانه سمع و بصر اُستون تن] لاجرم به سمع شنیدن و به بصر دیدن می‌باید و به موجب شنیدن و دیدن از بد احتراز کردن. [713 جان فدا کردن برای صید غیر] مرهون است [کفر مطلق دان و نومیدی ز خیر] و گشتن است از اهل دیر. پس فقر فخر شدن آن است که فقیر صابر باشی جز به حضرت خدا احتیاج ننمایی. [714 هین مشو چون قند پیش طوطیان] که چون قند شوی تو را بخورند و محو کنند. [بلکه زهری شو شو ایمن از زیان] تا که از تلخی تو، تو را نخورند. لاجرم بی مال و دولت بودن بهتر است از صاحب جاه و نعمت گشتن. [715 یا برای شادباشی در] (61b) [خطاب] در بعض نسخ: [یا پی احسنت و شاباش خطاب]. [خویشتن مردار کن پیش کلاب] سگان دنیا. یعنی اینچنین گشتن شایسته نیست. [716 پس خضر کشتی برای این شکست] چنانکه قصه او در سوره کُهِف مذکور است [تا که آن کشتی ز غاصب باز رست] از میر ظالم خلاص شد که حضرت خدا در قصه او فرموده است: **يَأْخُذُ كُلَّ سَفِينَةٍ غَصْبًا** (کُهِف/۷۹). پس شکستگی سبب خلاص است. حکایت: شیخی با مریدان، آسیاسنگی را از راه دراز آوردند. چون نزدیک آمد آسیاسنگ بشکست. شیخ نعره بزد و در وی حالتی پیدا شد. مریدان حیران بماندند. گفتند هم زر ضایع گشت هم رنج ضایع شد. این چه جای

حالت است ما نمی‌دانیم. این را به ما بیان کن. شیخ گفت: اگر سنگ نشکستی دایما سرگشته گشتی. چون بشکست از سرگشتگی خلاص شد. از این معنی دل همچون سنگ، موم گشت. لاجرم شکستگی سبب خلاص و راحت باشد. [717 فقر فخری بهر آن آمد سنی] اعلی و بلند، [تا ز طمّاعان گریزم در غنی] تا از اهل دنیا که طمعکارانند فرار کنم به حضرت خدا که غنی مطلق است. [718 گنج‌ها را در خرابی زآن نهند] در ویرانه‌ها پنهان کنند [تا ز حرص اهل عمران وارهند] خلاص شوند. [719 پر نتانی کند رو خلوت گرین] اگر پر را کندن نتوانی یعنی ترک مال و جاه کردن را نمی‌توانی، برو خلوت را اختیار کن و عبادت را پیشه گیر. [تا نگردي جمله خرج آن و این] زیرا تو اگرچه در تحصیل غیری اما در حقیقت صرف او می‌شوی. [720 زآنکه تو هم لقمه‌ای هم لقمه‌خوار] زیرا تو یکی را لقمه‌ای. اگر چه دیگری را می‌خوری. [آکل و مأکولی ای جان هوش‌دار] و در این حکایت آینده تأمل کن.

[در بیان آنکه ماسوی الله تع هر چیزی که هست آکل و مأکول است همچو آن مرغی که قصد صید ملخ] به دو اضافت است. [می‌کرد و به صید] به سکون دال [مشغول می‌بود و غافل بود از باز گرسنه] به اضافت است. [که از پس قفای او قصد صید او] به دو اضافت است. [داشت اکنون ای آدمی صیاد آکل] یعنی ای انسان که صیادی و آکلی [از صیاد آکل خود] به دو اضافت است یعنی از صیادی که آکل توست [ایمن مباش اگرچه نمی‌بینیش] ضمیر راجع به صیاد آکل خود است. [به نظر چشم و دلیل] به سکون میم و لام. [عبرتش می‌بین تا چشم تیز] به اضافت است [باز شدن] (62a) [إن شاء الله تع]. حکایت این است که:

[721 مرغی اندر شکار کرم بود] مرغی در صید کرمی از حشرات ارض بود. [گره فرصت یافت او را در ربود] آن مرغ را شکار کرد. در بعض نسخ به جای گره باز است. [722 آکل و مأکول بود و بی‌خبر] لفظ بی‌خبر مرهون است [در شکار خود ز صیاد دگر] پس ای مرد تو که در صید غیری و در فریفتن و سیری اما از پنجه گربه اجل و از دست و منقار عزرائیل غافل، ناگاه تو را می‌رباید. [723 دزد گرچه در شکار کاله است] و در دزدیدن متاع خانه است. [شحنه با خصمانش در دنباله است] شحنه و محتسب با خصمان او در عقبش آماده است. [724 عقل او مشغول رخت و قفل در] عقل دزد مشغول دزدیدن رخت و اسباب است و مشغول گشادن غفل باب [غافل از شحنه‌ست و از آه سحر]. لاجرم [725 او چنان غرق است در سودای خود] یعنی دزد چنان مستغرق است در سودای خویش [غافل است از طالب و جویای خود] و از صیاد خویش. پس ای مرد، تو که در دزدیدن مال دیگرانی و در غارت متاع مسلمانانی و از شحنه ملک الموت و از گرفتن فرشتگان عذاب غافل. [726 گر حشیش آب زلالی می‌خورد] و نما حاصل کند و بلند شود. [معدّه حیوانش در پی می‌چرد]

حیوان او را در عقبش می‌چرد. [727 آکل و مأکول آمد این گیاه] که او خورد و آن را نیز می‌خورند. [همچنین هر هستی غیر اله] چنین است هر هست که غیر حضرت خداست. پس ای مرد، تو که به خود مشغولی و به ساختن خود عمل نمایی اگرچه تو لقمه می‌خوری اما ناگاه لقمه دیگری می‌شوی. [728 وَ هُوَ يُطْعِمُكُمْ وَ لَا يُطْعَمُ چو اوست] اشارت است به آن آیت کریمه که در سوره انعام است: قُلْ أَغْنِيَ اللَّهُ وَلِيًّا فَاطِرَ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ وَ هُوَ يُطْعِمُ وَ لَا يُطْعَمُ (انعام/۱۴)، او می‌خوراند، نه خورنده می‌شود. [نیست حق مأکول و آکل لحم و پوست] که جسم و جسمانی نیست. [729 آکل و مأکول کی ایمن بُود] مرهون است [ز آکلی کاندر کمین ساکن بُود] از یک آکل که او پنهان باشد. [730 امنِ مأکولان جَذوبِ ماتم است] یعنی مأکولان که ایمن باشند امن ایشان جذب کننده ماتم است که پس از مدتی ندامت و حسرت خورند. [رَو بدان درگاه کو لَا يُطْعَم است] یعنی به درگاه حضرت خدا رو که لایطم است. [731 هر خیالی را خیالی می‌خورد] چنانکه ع: نُبُود عشق را جز عشق دیگر، هر خیالی را خیال دیگر محو می‌کند (62b) [فکرِ آن فکرِ دگر را می‌چرد] فکر آخرت، فکر دنیا را و فکر حضرت خدا، فکر ماسوی را محو کند. پس افکار فاسده و خیالات باطله را به فکر آخرت محو کردن می‌باید. [732 تو نتانی کر خیالی واره‌ی] تو قادر نیستی که از خیالی خالی و خلاص شوی [یا بخشپی تا از آن بیرون جهی] یعنی با مکر بخشپی تا از خیال خلاص شوی. اگرچه در خواب از افکار خلاص یابی. اما [733 فکر زنبور است و آن خوابِ تو آب] فکر همچو زنبور است و خواب همچو آب. چون کسی اندر آب فرو رود از زنبور خلاص شود. لیکن [چون شوی بیدار باز آید دُباب] چون سر از آب بیرون کنی باز آید بر سرت زنبور و ذباب. یعنی چون از خواب بیدار شوی افکار فاسده و خیالات کاسده عودت کند. [734 چند زنبورِ خیالی در پُرد] طیران کند. [می‌کشد این سو و آن سو می‌بُرد] و تو را مضطرب کند و از راه به در کند. [735 کمترینِ آکلان است این خیال] که تو را بخورد و وقت شریف را ضایع کند. [و آن دگرها را شناسد ذوالجلال] که بسیار آکل و مضر هست، آنان را حضرت خدا داند که طُرق ضلال و شیطان، بی‌شمار است. حکایت: ابوضحاک گفته به بام خانه خود بودم ابلیس را دیدم که در کوچه می‌گذشت. گفتم: ای ملعون اینجا چه می‌کنی؟ پای از زمین برداشت و به بام برآمد. در هم افتادیم. سلّی بر وی زدم و وی را بیانداختم. و از آن پس سال‌ها گذشت. وقتی مرا عزیمت حج افتاد چون بازگشتم به جویی رسیدم که پل نبسته بودند و آبی عظیم بود. از گذشتن عاجز گشتم ناگاه پیری ضعیف دیدم که به آب درآمد. به خود گفتم که من از این پیر ضعیف‌تر نیستم. برخاستم و بر عقب وی درآمد. چون به میان آب رسیدم آن پیر پای خود بر کنار جوی نهاد و بیرون رفت. من در میان آب بماندم. آب بر من غلبه کرد، به حد غرق رسیدم و جامه‌های من تر شد و آب مرا می‌گردانید و می‌برد. تا آن زمان که خدای تعالی اعانت کرد و مرا آب به کنار

انداخت. آن پیر ایستاده بود و نظاره می کرد. چون بیرون آمدم آن پیر گفت: چون دیدی ای ابوضحاک، توبه کردی که دیگر مرا سلّی نرنی؟! لاجرم مکر شیطان بی حد است. [736 هین گریز از جَوِّ اَکَالِ غلیظ] غافل مباش احتراز کن از ضرر (63a) کننده قوی [سوی او که گفت مایمَت حَفِیظ] به جانب او برو که فرمود اَنَا حَفِیظٌ لَّکَ. چنانکه در سوره سبا فرمود: وَرَبُّکَ عَلٰی کُلِّ شَیْءٍ حَفِیظٌ (سبأ/۲۱)، یعنی به سوی حضرت خدا برو. [737 یا به سوی آن که او آن حفظ یافت] یعنی یا به جانب مرشدی و پیری گریز. [گر نتانی سوی آن حافظ شتافت] اگر قادر نیستی که به جانب آن حافظ استعجال کنی. [738 دست را منهار جز در دست پیر] یعنی دست خود به دست پیر ده [حق شدست آن دست او را دستگیر] که حضرت خدا دست پیر را دستگیر شده است. [739 پیر عقلت کودکی خو کرده است] همچو کودکان بازی می کند. لفظِ خو کرده است مرهون است. [از جوارِ نفس کاندِر پرده است] یعنی این خوی را از همسایگی نفس که آن نفس در پرده است. لاجرم از او بریدن و قرین نیکان شدن می باید. چنانکه می فرماید: [740 عقلِ کامل را قرین کن با خِرَد] عقل پیر کامل را تو با خرد یار کن. [تا که باز آید خِرَد ز آن خوی بد] تا که رجوع کند عقل تو از خوی زشت. [741 چونکه دست خود به دست او نهی] به دست آن عقل کامل نهی. [پس ز دست آکلان بیرون جهی] از دست ضرر کنندگان خلاص یابی. حکایت: مردی دست پیر گرفت و در حجره خانقاه به خلوت رفت. کسی او را گفت: در حجره خانقاه چه یافتی؟ آن مرد گفت: اوّل آن را یافتم که در اینجا نمی توانم که معصیت کبیره کنم. [742 دست تو از اهل آن بیعت شود] که آن بیعت رضوان است که خدای تعالی در سوره فتح بیان فرموده است: لَقَدْ رَضِيَ اللَّهُ عَنِ الْمُؤْمِنِينَ إِذْ يُبَايِعُونَكَ تَحْتَ الشَّجَرَةِ (فتح/۱۸). [که یَدُ اللَّهِ فَوْقَ أَيْدِيهِمْ بُود] اشارت است به آن آیت کریمه که در سوره مذکوره است^{۲۴}: إِنَّ الَّذِينَ يُبَايِعُونَكَ إِنَّمَا يُبَايِعُونَ اللَّهَ يَدُ اللَّهِ فَوْقَ أَيْدِيهِمْ (فتح/۱۰). لاجرم [743 چون بدادی دست خود در دست پیر]. کدام پیر است، آن را بیان می کند: [پیر حکمت که علیم است و خطیر] و بزرگ. [744 کو نبی وقت خویش است ای مُرید] به حکم: الشَّيْخُ فِي قَوْمِهِ كَالنَّبِيِّ فِي أُمَّتِهِ. که او پیغامبر زمان خود است ای سالک. [تا از او نور نبی آید پدید]. پس از این، قصه بیعت را بیان کند: [745 در حُدَیْبِیّه شدی حاضر بدین] حدیبیه نام جایی است به نزد مکه که رسول الله علیه السلام با اصحاب در آنجا معاهده و بیعت کردند و دست پاک وی را گرفتند و بر آن (63b) عهد کردند که با قریش قتال کنند و از ایشان نگیرند و خود در زیر درخت سمره یا سدر نشسته بود. [و آن صحابه بیعتی را هم قرین] مقارن و همنشین. [746 پس ز ده یار مُبَشِّر آمدی] از جمله عشره مبشره شدی. [همچو زرّ دهی خالص شدی] همچو زرّ طلا خالص گشتی. [747 تا معیت راست آید زانکه مرد] چون تو زمره صلحا را دوست داری و

^{۲۴} که در سوره مذکوره، مذکوره است CG - K

طریقت رسول و اصحاب را بگیری، در قیامت به ایشان یاری. تا به حکم المرء مع من احب، معیت درست آید. زیرا که مرد در دنیا [با کسی جفت است که او را دوست کرد] چنانکه در دنیا قرین صالحان است در آخرت نیز یار ایشان است. [748 این جهان و آن جهان با او بود] زیرا [وین حدیث احمدی خوش خو بود] این حدیث رسول الله علیه السلام است. که آن رسول الله به حکم وائک لعلی خلقی عظیم (قلم/۴)، خوب خوی است. که [749 گفت المرء مع محبویه] لفظ رسول را شنیدی. [لا ینفک القلب عن مطلویه] دل، دور نمی شود از مقصود خود. حکایت: یکی از مشایخ گفت که رسول الله علیه السلام را در خواب دیدم و جماعتی فقرا در پیش وی بودند. در آن میان دو فرشته از آسمان فرود آمدند و در دست یکی طشتی و در دست دیگری إبریغی. طشت را پیش رسول الله علیه السلام نهاد. چون سید عالم علیه السلام دست بشت آن دیگری را فرمود تا آن جماعت نیز دست ها بشویند. پس از آن یکی از فرشتگان دیگری را گفت بر دست وی آب مریز که وی از ایشان نیست. گفتم: یا رسول الله نه از تو در روایت آمده است که المرء مع من احب. گفت: بلی. گفتم: من تو را دوست می دارم و این جماعت را دوست می دارم. پس رسول الله علیه السلام گفت: آب بر دست وی بریز که وی از ایشان است. چون مراد از طاوس صاحب مال و جاه بود، حالیا آترا بیان کند که مال، دام است و جاه آلت ظلم و زبون گیری. چون کسی ترک مال و جاه کند از دام و ظلم خلاص شود و لهذا می فرماید [750 هر کجا دام است و دانه کم نشین] گرفتار دام و دانه مشو و خلق را به دام و دانه مبنده. [زو زبون گیرا زبون گیران ببین] ای مرد زبون گیر برو حال زبون گیران و ظالمان را ببین که چه شد. [751 ای زبون گیر زبونان] (64a) [این بدان] یعنی مضمون مصراع ثانی را فهم کن. [دست هم بالای دست است ای جوان] بر تو قوی کسان هستند. [752 تو زبونی و زبون گیر ای عجب] تو بالفعل در دام زبونی و زبون گیری می کنی. [هم تو صید و صیدگیر اندر طلب] در بعض نسخ: [باش تو ترسان و از آن در طلب]. حکایت: عبدالله بن طاهر که خلیفه بود و در شکار بود باز به شهر عودت نمود. در راه او پل بود پیره زالی از پس پل برجست. عبدالله طاهر از او برمید و تندی کرد. تاج وی از سرش افتاد. عبدالله طاهر از این خشمناک شد. آن پیرزن را گفت: ای نادان تو را چه کار افتاد که چنین جای اختیار افتاد و به چنین حرکت مرا رنجانیدی؟ پیرزن گفت: فرزند من بی گناه در زندان است کار من از آن آه و افغان. از بهر عرض حال آمدم. پیرم و به آخر عمر رسیدم لطف کن آن را آزاد کن. مرا از غم شاد کن. عبدالله طاهر سوگند بخورد که من وی را از زندان بیرون نمی آرم، تا به وقت مرگش در آنجا می گذارم. پیرزن گفت: ای امیر بر تو است خدای خبیر. من کار خود را به وی می گذارم. باز به درگاه تو نمی آیم. پس از آن به حضرت خدای روی می آرم. یا تو غالب آبی یا خدای تعالی غالب آید. این سخن بر جان عبدالله طاهر زد و گریست. باز سوگند بخورد که از اینجا نمی روم تا آن را خلاص

نمی‌کنم. لاجرم به سوی زندان مردم فرستاد تا پسر پیرزن را آورده‌اند. چون بدیدش خلعت بخشیدش و فرمود که این را در شهر بگردانند و منادی گوید این عتیق الله است، نه آزاد عبدالله. [753 بَيْنَ اَيْدِي خَلْفِهِمْ سَدًّا مَبَاش] اشارت است به مضمون آن آیت کریمه که در سوره یس است: وَجَعَلْنَا مِنْ بَيْنِ اَيْدِيهِمْ سَدًّا وَمِنْ خَلْفِهِمْ سَدًّا فَأَغْشَيْنَاهُمْ فَهُمْ لَا يُبْصِرُونَ (یس/۹)، یعنی از آنان مَبَاش که آن را دو سد احاطه کرده باشد و چشم او پوشیده شده بُود که پیش و پس را نمی‌بیند و در چاه غلّه محبوس باشد و از نظر در آیات و دلایل ممنوع بُود. [که نبینی خصم را و آن خصم فاش] که خصم خود را نبینی با وجود که آن خصم ظاهر و پیداست. یعنی نفس و شیطان و (64b) هوا و هوس و مرادات نفسانیه و شهوات جسمانی. پس از اینها عزرائیل و ملائکه عذاب. [754 حَرْصِ صَيَّادٍ ز صَيْدِي مُغْفِلٍ است] حرف یاء در دو جا مصدریه است. یعنی طمع صیدکنندگی، از صید شدن غافل‌کننده است. [دلبری می‌کند او بی‌دل است] محبوبی و رعنائی و دلربایی و دل بردن می‌کند اما خود بی‌دل است و دل را داده است. یعنی کسان را فریفتن می‌خواهد اما خود فریفته شده است. و خود را ضایع کرده و در شکار غیر است، اما خود صید شده. این احوال، احوال توانگران است نه احوال فقیران. بدان که فقیر را شش کرامت است. یکی آن که ثواب عمل او بسیار است از ثواب عمل توانگر. حکایت: رسول الله علیه‌السلام گفت: دِرْهَمٌ مِنْ صَدَقَةٍ اَفْضَلُ مِنْ مِائَةِ اَلْفٍ. گفتند: این چگونه می‌شود یا رسول الله. گفت: غنی از مال خود صد هزار صدقه کند و فقیری را دو درم باشد، یکی را صدقه کند به طیب خاطر. ثواب این از او بیشتر است. یکی آنکه چون چیزی را خواهد اما نمی‌یابد وی را ثواب نویسند. حکایت: بعضی اصحاب رسول الله علیه‌السلام را گفتند: یا رسول الله چیزها می‌بینیم دل ما می‌خواهد اما بر آن قادر نمی‌شویم. ما را در آن ثواب هست؟ گفت: اگر در این ثواب نباشد پس ثواب در کدام است؟! یکی آنکه بهشت را اول روند. یکی آنکه در آخرت حساب او اندک باشد. یکی آنکه پشیمانی او اندک باشد، زیرا توانگران در آخرت تمنی می‌کنند که کاشکی فقیر بودندی اما فقیران تمنی نمی‌کنند که کاشکی توانگر بودندی. یکی آنکه خدای تعالی حق خود را به حق فقیران قرین کرد که فرمود: وَاقِيمُوا الصَّلَاةَ وَآتُوا الزَّكَاةَ (بقره/۴۳)، یعنی نماز را به من دهید، زکات را به فقیران دهید. [755 تَوَكَّمْ از مرغی مَبَاش اندر نشید] در جستن و در خواندن شعر و سرود کردن و در صوت و دیدن. [بَيْنَ اَيْدِي خَلْفِ عَصْفُورِي بَدِيدٍ] یعنی یک گنجشک پیش و پس را می‌بیند. [756 چُون به نَزْد دانه آید پیش و پس] فاعل آید، عصفوری است. و لفظ پیش و پس مرهون است. [چند گرداند سر و رو آن نَفْس] یعنی به هر دو طرف نظر کند. بی تأمل دانه را نمی‌خورد بلکه تجسس کند و گوید: [757 کای عجب پیش و پس صیاد هست] که اگر در پیش و پس صیاد باشد. [تا کشم از بیم او زین لقمه دست] مفعول کشم دست است. و مراد از این لقمه دانه است. [758 تَو بَيْنِ پیش و پس فَجَّار را]

یعنی (65a) خَلَف و پسِ تو که زمانِ ماضی است بنگر. و قصه و حالِ فاسقان چه شد از امم سابقه، بین. [پیش بنگر مرگِ یار و جار را] پیش تو که زمان حال و استقبال است پس نظر کن موت یار و همسایه را بین که مصاحبان و همسایگان تو در مردن است. یک روز تو نیز بمیری. [759 که هلاکت دادشان بی‌آلتی] یعنی حضرت خدا هلاک داد ایشان را، بی آلت حرب. [او قرینِ تُست در هر حالتی] آن را حاضر و ناظر دان. و یک روز تو را نیز مرگ آید. لاجرم انکار مکن و پیش از عقوبت در اقرار باش. [760 حق شکنجه کرد و گرز و دست نیست] یعنی آلت حرب و دست ظاهر نیست. [پس بدان بی‌دست حق داورگنی است] یعنی حضرت خدا بی آلتِ ظاهر حکومت‌کننده است. [761 آنکه می‌گفتی اگر حق هست کو] آن کس که منکر حق بودی و گفتی اگر حق هست، کجاست؟! [در شکنجه او مُقَر می‌شد که هو] در مرض و محنت اقرار می‌کند که به حضرت خدا تضرع و زاری آرد. [762 آنکه می‌گفت این بعید است و عجیب] آن کس که در حقِ حق گفتی این دور است و غریب، [اشک می‌راند و همی گفت ای قریب] در شکنجه می‌گرید و می‌گوید ای غریب و مجیب. در بعض نسخ این ابیات واقع است: [آنکه جز انکار حق کارش نبود] هرگاه انکار حق می‌کرد [برد حسرت عاقبت بی‌هیچ سود] آخر کار حسرت و ندامت برد. [در نگر احوال فرعون و ثمود] قوم صالح است. [قوم لوط و قوم صالح قوم هود] یعنی امم سابقه و اهل طغیان چون انکار حضرت خدا کردند و دعوت پیغمبران را قبول نکردند حضرت خدا ایشان را در دنیا به انواع عقوبت بکُشت و در آخرت به عذاب الیم گرفتار کند. [حالِ نمرودِ ستمگر در نگر] تو نیز ترک ستم کن. [در مالِ قوم نوح افکن نظر] که آخر کار ایشان چه شد و حضرت خدا را هیچ چیز پوشیده نیست. [تا بدانی حق سمیع است و علیم] هر چه می‌گویی می‌شنود و هر چه می‌کنی می‌داند. بلکه هر چه به دل می‌آری به حکم وَهُوَ عَلِيمٌ بِذَاتِ الصُّدُورِ (حدید/۶) می‌داند. [فارغ است از ترس و پاک از باک و بیم] چون از هیچ کس نمی‌ترسد هر چه می‌خواهد آن را کند. [763 چون فرار از دام واجب آمده است] اما عجب است که [دام تو خود بر پُرت چفسیده است] معنی این مصراع به ترکی: سِنَّكَ دَامَكَ، سِنَّكَ قَنَادَكَ یَشْمِشِدِر. یعنی مقید دام (65b) شده‌ای که گرفتار جاه و مال گشته‌ای. از ابوذر رضی‌الله‌عنه مروی است که رسول الله علیه‌السلام فرمود: الْمُكْتَرُونَ هُمُ الْأَسْفَلُونَ، إِلَّا مَنْ قَالَ بِالْمَالِ هَكَذَا وَهَكَذَا، أَرْبَع مَرَاتٍ، وَقَلِيلٌ مَا هُمْ. یعنی اگر توانگر از اهل بهشت باشد، او پست است از درویش در بهشت. و اگر از اهل دوزخ باشد او در درک اسفل است در دوزخ. الا کسی که مال را صدقه کند، از جانب راست و از جانب چپ و از پیش و از پس. اما چنین توانگر اندک است. [764 برکنم من میخ این منحوس دام] قلع می‌کنم من میخ این دام شوم را. [از بی‌کامی نباشم تلخ‌کام] از بهر مرادی نباشم تلخ کام و دهان، در روز قیام. بدان که در بعض روایات وارد است که فرشتگانِ عبادت حضرت خدا را گویند: یا رب بنده کافر را

بسط رزق کردی در دنیا، و بلا را نوردیدی از وی. حضرت حق فرشتگان عذاب را گوید: بگشایید از عقابش. چون ببینند گویند: یا رب او را سود نیست از آنچه بدو رسیده است در دنیا. و این قدر بسط رزق و نعمت اندک است نسبت به این عذاب. و فرشتگان عبادت گویند: خداوند رزق بنده مؤمن نوردیدی در دنیا و بلا رسانیدی او را. حضرت خدا فرشتگان رحمت را گوید: بگشایید از ثوابش. چون ببینند گویند: آن را ضرر نیست از آنچه به وی رسید در دنیا. و این قدر رنج اندک است نسبت به این منزلت. [765 درخور عقل تو گفتم این جواب] و نه سخن‌های باریک است در این باب [فهم کن وز جست و جو رو بر متاب] و از طلب و جستن اعراض مکن که گاهی لطف حق در قهر او مضمهر باشد و گاهی بالعکس. رسول الله علیه السلام فرمود: چون ببینید کسی را که خدای تعالی وی را مرادش داده باشد و آن در گناه مقیم باشد، بدانید که این استدراج است. باز بخواند: فَلَمَّا نَسُوا مَا ذُكِّرُوا بِهِ فَتَحْنَا عَلَيْهِمُ أَبْوَابَ كُلِّ شَيْءٍ حَتَّى إِذَا فَرِحُوا بِمَا أُوتُوا أَخَذْنَاهُمْ بَغْتَةً فَإِذَا هُمْ مُبْلِسُونَ (انعام/۴۴)، یعنی نومید شدگان. حکایت: ذوالنون وقتی سفر می کرد چل مرقع پوش را در راهی مرده و کشته دید. مناجات کرد که: این چه کار است ای خدا که سروران دین را چنین می کنی؟ هاتنی آواز داد که اینان را کشتم و دیت ایشان را من به ایشان می دهم. که دیت ایشان جمال باکمال من است. [66a] (766) بِسْكَالٍ^{۲۵} این حَبَلی که حرص است و حسد [قطع کن این رَسَن را که طمع و حسد است. [یاد کن فی جِدِّهَا حَبْلٌ مَسَد] در تفسیر سورة تبت^{۲۶}. و بدان که منصب و مال حطب جهنم شوند. حکایت: از مسلم بن یسار مروی است که گوید بحرین را آمدم، زنی مرا مهمان کرد که آن زن را فرزندان و بندگان و اموال و غنا بود اما آن زن غمناک بود. چون از نزدش بیرون آمدم مرا گفت اگر باز بدین شهر می آیی مهمان من شو. چند سال رفتم باز به آن شهر آمدم چون به خانه آن زن آمدم در درش انسی ندیدم. اذن طلب کردم اندرون رفتم. زن را دیدم شاد و خندان. گفتم حال تو چون است؟ گفت: چون تو برفتی هر چه به دریا فرستادم غرق شد و هر چه به خشکی فرستادم هلاک گشت. بندگان رفتند و فرزندان مردند. من آن زن را گفتم: در آن وقت غمناک بودی، در این دم شادانی؟ گفت آری از آنکه اول در سعت عیش و مال بودم در بیم بودم که حضرت خدا حسنات مرا تعجیل کرده باشد در دنیا. وقتی که مال و فرزندان و بندگان رفتند امیدوار گشتم که خدای تعالی از بهر من خیر را زاد آخرت کرده است.

[سبب کشتن خلیل زاغ را که آن اشارت به قمع کدام صفت بود از صفات ذمیمه در مرید]

^{۲۵} بالای این کلمه مؤلف ضبط دیگری از آن را نیز نوشته است: بگسل.

^{۲۶} فی جِدِّهَا حَبْلٌ مِّن مَّسَدٍ (تبت/ ۵).

[767] این سخن را نیست پایان و فراغ] این سخن معرفت و کلمات حکمت را پایان و نهایت نیست. [ای خلیل حق چرا کشتی تو زاغ] این سؤال است. [768] بهر فرمان حکمت فرمان چه بود] لفظ بهر فرمان، جواب سؤال است و حکمت فرمان چه بود مرهون است. [اندکی ز اسرار آن باید نمود] اگر چه تمام بیان کردن مقدور بشر نیست. پس از این حکمت کشتن زاغ را بیان کند که می‌فرماید: [769] کاغ کاغ و نعره زاغ سیاه] صوت زاغ و نعره و فریاد او، [دایما باشد به دنیا عمرخواه] طول عمر می‌خواهد. لاجرم صفت طول آمل را و درازی عمرخواهنده را کشتن می‌باید. زیرا ملاحظه درازی عمر سبب غفلت است و مُنسی آخرت. [770] همچو ابلیس از خدای پاکِ فرد] ابلیس چون مردود شد چنانکه حضرت خدا در اول سورة اعراف و آخر صاد فرماید که او را گفت: **فَاخْرِجْ اِنَّكَ مِنَ الصَّاغِرِينَ** (اعراف/۱۳)، **فَاخْرِجْ مِنْهَا فَاِنَّكَ رَجِيمٌ** (ص/۷۷). آن ابلیس از حق تعالی، [تا قیامت] (66b) [عمر تن درخواست کرد]. چنانکه حضرت خدا در این دو سوره بیان کند. [771] گفت **اَنْظِرْنِي اِلَى يَوْمِ الْجَزَا اَنْظِرْتَنِي اِلَى يَوْمٍ يُّعَذَّبُونَ** (اعراف/۱۴)، **قَالَ رَبِّ اَنْظِرْتَنِي اِلَى يَوْمٍ يُّعَذَّبُونَ** (ص/۴۹). [کاشکی گفتمی که تبتنا ربنا] توبه کردیم ای رب ما. چنانکه آدم و حوا گفتند: **رَبَّنَا ظَلَمْنَا اَنْفُسَنَا وَاِنْ لَمْ تَغْفِرْ لَنَا وَتَرْحَمْنَا لَنَكُونَنَّ مِنَ الْخَاسِرِينَ** (اعراف/۲۳). [772] عمر بی توبه همه جان کندن است] در حال احتضار بودن. در بعض نسخ به جای جان کندن، جان سودن واقع شده. [مرگ حاضر غایب از حق بودن است] یعنی غایب از حضرت خدا بودن و غافل از توبه شدن، بالفعل مرگ است. [773] عمر و مرگ این هر دو با حق خوش بود] زندگی و مردن با حضرت خدا خوش باشد [بی‌خدا آب حیات آتش بود] بی رضای خدا معاش دنیا و عشرت و صفا، نار جهنم است. [774] آن هم از تأثیر لعنت بود کو] که آن ابلیس [در چنان حضرت همی شد عمرجو] که خدای تعالی وی را گفت: **فَاِنَّكَ مِنَ الْمُنْظَرِينَ * اِلَى يَوْمِ الْوَقْتِ الْمَعْلُومِ** (حجر/۳۷-۳۸). پس ابلیس طول عمر یافت اما از عذاب خلاص نشد. لاجرم طول عمر خواستن نمی‌باید. بلکه مغفرت خواستن می‌باید. بلکه از او، او را خواستن می‌شاید. [775] از خدا غیر خدا را خواستن] مرهون است [ظن افزونی است و کُلّی کاستن] تصور زیادگی است اما بالکلیه نقص است. [776] خاصه عمری غرقه در بیگانگی] و مستغرق در دوری و مهجوری. [در حضور شیر رُوبه‌شانگی] یعنی در حضور شیر، روبه‌ی و خدعه کردن. [777] عمر بیشم ده که تا واپس روم] از سخن زاغ است یعنی بدی‌ها کنم. **مَهْلَمْ افزون ده که تا کمتر شوم** در بدی. رسول الله علیه‌السلام فرمود: **مَنْ اسْتَوَى يَوْمَاهُ فَهُوَ مَغْبُوتٌ وَّمَنْ كَانَ آخِرُ اَمْسِهِ خَيْرًا مِنْ يَوْمِهِ فَهُوَ مَلْعُونٌ**. [778] تا که لعنت را نشانه او بود] چون عمر ار در بدی گذراند، [بد کسی باشد که لعنت جو بود]. اما [779] عمر خوش در قرب جان پروردن است] عمر نیک در قرب حضرت خدا جان پروردن و عمر گذرانی است. [عمر زاغ از بهر سرگین خوردن است] پس زاغ که عمر دراز می‌خواهد گویا به زبان حال گوید:

[780] عمرِ بیشم ده که تا گه می‌خورم] مقصور از گوه است به کاف عجمی [دایم اینم ده که بس بدگوهرم] اگر سخن زاغ به زبان حال این نبودی، به تبدیل (67a) اخلاق ذمیمه سعی نمودی. چنانکه می‌فرماید: [781 گر نه گه‌خوار است آن گنده‌دهان] اگر نجس‌خوار نبودی آن زاغ گنده‌دهان، [گویدی کز خویِ زاغم و از هان] گفتی: از خصلت زاغی مرا خلاص کن. لاجرم در زاغ دو صفت ذمیمه است؛ یکی طول امل، دوم خوردن جیفه. و در انسان نیز این دو صفت هست که مرگ را دور ملاحظه می‌کند و از حرام و مردار اجتناب نمی‌کند. پس ابراهیم علیه‌السلام زاغ را کشت، اشارت به آن کرد که مرید را می‌باید که این دو صفت ضمیمه را کُشد. اما این حال یعنی صفت ذمیمه را کشتن و به صفت حمیده انتقال یافتن به خودیِ مرد نباشد بلکه یاریِ باری باید. و لهذا حضرت مولانا در تضرع و زاری به حضرت باری گوید:

[مناجات] و مقصود از این مناجات مریدان را تعلیم حاجات است.

[782 ای مُبَدِّل کرده خاکی را به زر] ای خدا که مبدِّل ساخته‌ای خاک را به زر. که زر از خاک است [خاکِ دیگر را بکرده بوالبشر] یعنی آدم صفی علیه‌السلام. [783 کارِ تو تبدیلِ اعیان و عطا] عمل تو تبدیلِ اعیان و احسان [کارِ من سهو است و نسیان و خطا] و عمل من غفلت است و خطا و عصیان. [784 سهو و نسیان را مُبَدِّل کن به علم] تا عالم و عامل شویم. [من همه خلمم مرا کن صبر و حلم] خلم به ترکی: سُمک. یعنی من همه اخلاق ذمیمه‌ام تو مرا اخلاق حمیده کن. [785 ای که خاکِ شوره را تو نان کنی] که از خاک نان پیدا کنی. [وی که نانِ مرده را تو جان کنی] که نان بی‌جان جزء بدن انسان شود و زنده و با جان گردد. [786 ای که جانِ خیره را رهبر کنی] و جان خیره و تیره را چنان هدایت کنی که آن جان دلیل و هادی شود. چنانکه فضیل بن عیاض راهزن بود. وقتی شنید که کسی سورهٔ حدید می‌خواند چون به این آیت رسید: اَلَمْ يَأْنِ لِلَّذِينَ آمَنُوا أَنْ تَخْشَعَ قُلُوبُهُمْ لِذِكْرِ اللَّهِ (حدید/۱۶)، گفت: وقت شد یا ربی. پس توبه کرد و به طریقت سالک شد تا از جملهٔ اولیا گشت. حکایت: شیخ ابوالغیث در اوائل حال از قُطَاع الطریق بود. روزی در کمین قافله‌ای نشست بود. شنید که هاتفی می‌گوید: یا صاحبُ العینِ علیک عینٌ. یعنی ای آنکه چشم بر قافله داری دیگری را چشم بر توست. در وی اثر عظیم کرد و از آنچه در آن بود باز ایستاد و بر خدای تعالی اقبال نمود، توبه (67b) و انابت کرد. و به صحبت شیخ ابن الافلح الیمینی پیوست که صدق ارادت و سیمای سعادت بر وی پیدا آمد و خوارق عادات از او به ظهور انجامید. [ای که بی‌ره را تو پیغامبر کنی] به حکم: وَوَجَدَكَ ضَالًّا فَهَدَى (ضحی/۷). آنکه از حکمت‌ها و احکام خالی بود، آن را رسول کنی. [787 می‌کنی جزو زمین را آسمان] که خاکیان را به آسمان بردی. [می‌فزایی در زمین از اختران] به

حکم: **أَصْحَابِي كَالنَّجُومِ بَابِهِمْ أَقْتَدَيْتُمْ أَهْتَدَيْتُمْ**. و همچنان علما اختران زمین‌اند، یا مراد از اختران زمین اجسام نیره است یا ازهارِ باغ و بوستان. [788 هر که سازد زین جهان آب حیات] هر که جهان را سبب حیات کرد و به تن پروری مشغول شد [زوتَرش از دیگران آید مَمات] او را زودتر از دیگران مَمات آید. مراد، مرگ دل است. **حکایت**: عیسی علیه‌السلام در راهی می‌رفت. کسی آمد همراه او شد. عیسی را سه گرده بود. یکش به وی داد، یکش خود بخورد، یک گرده را در میان نهاد و به سوی آب رفت. آن گرده را نیز همراهش بخورد. چون عیسی آمد گرده را نیافت. از او پرسید. آن کس گفت من غافل بودم، ندانستم چه شد. چون رفتند پیش ایشان دریا آمد. عیسی دست آن کس را گرفت بر سر آب روان شدند. چون از دریا گذر کردند عیسی گفت: به حق حضرت خدا که اینچنین برهان نمود، به من بگوی آن گرده را که بخورد؟ آن کس گفت: من نمی‌دانم، چرا از من می‌پرسی؟! چون برفتند یک آهو پیدا شد. عیسی آهو را بکشت و بریان کرد. چون بخوردند عیسی دعا کرد آهو زنده گشت و برفت. باز عیسی گفت: ای همراه به حق خدا که چنین صنع نمود مرا خبر ده که نان گرده را که خورد؟ گفت: ای همراه، سودا داری که چند بار از چیزی می‌پرسی؟ من نمی‌دانم! چون برفتند سه کوه کوچک پیدا شد. عیسی دعا کرد تا آن سه کوه زر شد. عیسی گفت: یک کوه زر از آن تو باد و یک کوه زر از آن من و یک کوه زر از آن کسی که آن گرده را بخورد. آن کس گفت: آن گرده را نیز من خورده‌ام که گرسنه بودم و از شرم دروغ گفتم. عیسی گفت: تو مرا همراه نمی‌شوی که سه بار با چندین سوگند، دروغ گفתי و دعوی راستی کردی چون طمع در میان آمد خود را رسوا کردی. [789 دیده دل کو به گردون بنگریست] مرهون است [دید کاینجا هر دمی میناگریست] دیده دل مبتدا است، دید خبر اوست. یعنی دیده دل که گردون را نظر کند او می‌بیند که در دنیا، مینا (68a) گری و کیمیاگری هست. لاجرم ای خداوند چون صانع بی‌آلت و مبدل بی‌قدرت تویی و کیمیای سعادت داری که خاک و مس را زر و سیم و سنگ سیاه را مینای صافی می‌کنی، ما که مانند خاک و مس تیره و چون سنگ سیاه خیره گشته‌ایم به کیمیای هدایت ما را روشن کن چنانکه بر وجه بدیع آفریدی. [790 قلب اعیان است و اکسیر محیط] مرهون است [ایتلاف خرقه تن بی‌مخیط] قلب اعیان مبتدا است و اکسیر بر او عطف است و ایتلاف خبر است. یعنی قلب اعیان است و کیمیای بی‌پایان ترکیب و امتزاج خرقه تن، بی‌مخیط و دوختن. چون برخی مناجات کرد پس از این آن معنی را بیان کند که عمر دراز خواستن نمی‌باید و از مرگ گریختن نمی‌شاید از آنکه چون تو نیک زیبایی، پس از مردن بد نمی‌شوی. چند بار از حالی به حالی انتقال کردی، دوم از اول بهتر بود پس از این نیز چنین می‌باشد. و لهذا می‌فرماید [791 تو از آن روزی که در هست آمدی] و موجود شدی [آتشی یا خاکی یا بادی بُدی] اما از آن حال انتقال کردی. [792 گر بر آن حالت تو را بودی بقا] اگر تو بماندی در حالت

اولی [کی رسیدی مرتو را این ارتقا] ترقی و رفتن به بالا. [793 از مبدل هستی اول نماند] از خدای مبدل وجود اول نماند. [هستی بهتر به جای آن نشاند] به جای او نعم البدل نهاد. [794 همچین تا صد هزاران هستها] و وجودها، [بعد یکدیگر دوم به ز ابتدا]، اینها را بدان از حضرت خدا. چنانکه می‌فرماید: [795 از مبدل بین وسایط را بمان] واسطه‌ها را ترک کن [کز وسایط دور گردی زاصل آن] که بدین واسطه‌ها دور شدن از اصل واسطه یعنی از مسبب الاسباب. لاجرم واسطه را کم کردن می‌باید. زیرا [796 واسطه هر جا فرون شد وصل جست] چون واسطه بسیار شد، وصل اصل رفت. [واسطه کم ذوق وصل افزونتر است] چون واسطه ناقص شود ذوق وصل زیاده گردد. حکایت: سلیمان علیه‌السلام را قدرت بسیار بود و سلطنت بیشمار اما از مال پادشاهی و بیت‌المال نمی‌خورد. زنبیل بافتی و آن را به کسی به بازار فرستادی که آن کس زنبیل را می‌فروخت و به ثمن آن نفقه می‌خرد. سلیمان علیه‌السلام از آن می‌خورد. سلیمان علیه‌السلام روزی به حضرت خدا مناجات کرد که خداوندا مرا حاکم جن و انس و وحوش و طیور کردی، از حضرت تو می‌خواهم که مرا بر (68b) ابلیس مسلط کن تا وی را حبس کنم. حضرت خدا رخصتش داد. پس سلیمان علیه‌السلام ابلیس و شیاطین را حبس کرد. پس از آن بر عادت خود زنبیل بافت و به بازار فرستاد. آن کس در بازار بسیار بگشت، زنبیل را خریدار نیافت. هرکس به کار آخرت مشغول گشته و به زنبیل کهنه قناعت کرده هیچ متاع دنیا را رغبت نمی‌کنند. پیش سلیمان بازگشت و حال را حکایت کرد. روز دیگر سلیمان زنبیلی بهتر از اول بافت. خادم هر دو زنبیل را به بازار برد. هیچ مرد بازاری و زنبیل را خریداری ندید. تا به شب بگشت. سلیمان علیه‌السلام را گرسنگی از حد گذشت حضرت خدا را مناجات کرد و گفت: خدایا زنبیل مرا کسی رغبت نمی‌کند. وحی آمد که چون ابلیس محبوس شد غفلت از خلق برفت و هر کس در کار و حال خود و در امر آخرت در حیرت شدند و از دنیا فراغت کردند. باز سلیمان چون ابلیس را از حبس اطلاق کرد هرکس رغبت بازار کردند و با یکدیگر گفتند که ما سه روز مسحور شده بودیم که از کار و بازار آواره گشته. لاجرم چون رغبت دنیا و متاع وی بسیار باشد حیرت مردم کم گردد و لهذا می‌فرماید: [797 از سبب دانی شود کم حیرت] سبب دانی وصف ترکیبی است یعنی از دانستن واسطه حیرت تو در کار وضع حضرت خدا ناقص شود. [حیرتی که ره دهد در حضرت] لاجرم چون به سبب واسطه دانی حیرت تو که رهبر توست، به حضرت او کم شود پس از حضرت او دور شوی. [798 این بقاها از فناها یافتی] هر ترقی و بقا که حاصل کردی از فنای حالت اولی حاصل کرده‌ای [از فنا اش زو چرا برتافتی] و اعراض کردی و همچو زاغ چرا عمر دراز می‌خواهی. [799 زآن فناها چه زیان بودت که تا] مرهون است [بر بقا چفسیده‌ای ای ناسزا] بقای جسم را در دنیا محکم گرفته‌ای، ای ناشایسته درگاه خدا. در بعض نسخ به جای ناسزا، نافقا واقع شده، به معنی موش دشتی و در بعض نسخ نافتا

واقع گشته یعنی نامرد. لاجرم بقا در دنیا و همچو زاغ طول عمر نخواه. [800 چون دوم از اولیت بهتر است] در هر مرتبه، [پس فنا جو و مُبَدِّل را پرست] تا که به حالی رسی که بهتر از آن باشد. [801 صد هزاران حشر دیدی ای عَنود] و معاند [تاکنون هر لحظه از بَدو وجود] از (69a) ابتداء هستی. [802 از جمادِ بی خبر سویی نما] یعنی اصل تو نطفه بود بی جان در رحم. گوشت پاره گشت و نامی شد. [وز نما سویی حیات و ابتلا] که در رحم حیات رسید تو را. [803 باز سویی عقل و تمیزاتِ خوش] که انسان شدی و عقل و ادراکات حاصل کردی [باز سویی خارج این پنج و شش] پس از این ای سالک به مقامی رسیدی که خارج از پنج حس و شش جهت است. [804 تا لب بحر این نشانِ پای‌هاست] تا به کنار دریای الهی اثر قدم پیداست. [پس نشانِ پا درونِ بحر لست] اثر قدم درون دریا پیدا نمی‌شود. [805 زآنکه منزل‌های خشکی ز احتیاط] زیرا منازل که در زمین است از احتیاط و بیم در خشکی. [هست دِه‌ها و وطن‌ها و رباط] دِه‌ها و شهرها و رباط‌ها است. [806 باز منزل‌های دریا در وقوف] و محل نزول دریا در توقف و قرار و در فهم و اعتبار [وقتِ موجش نی جدار و نی سُقوف] خانه و اثرش پیدا نیست. چنانکه می‌فرماید: [807 نیست پیدا آن مراحل را سَنام] سنام کوهان^{۲۷} اُشتر است. یعنی منازل ظاهر نیست در دریا تا سقف و سنام او پیدا شود. [نی نشان است آن منازل را نه نام]. اما [808 هست صد چندان میانِ منزَلین] به لفظ تثنیه بر لغت عرب [آن طرف که از نما تا روحِ عین] یعنی میان دو منزل که یکی نما و یکی روح عین است، منازل بسیار است. در بعض نسخ: [آن طرف کز این تا بالای این]. خلاصه کلام در این مقام آن است که از جمادی تا به روح عین منازل بسیار است و در هر مرتبه، دوم از اول بهتر است. آن منازل که محسوس است ترقی تن و جان در آن مشاهد و معلوم است. اما آن منازل که معنوی است که تقرب به حضرت خداست، ترقیات ظاهر نیست. چنانکه سنگ آسیا دایما در جنبیدن باشد اما به حسب الظاهر در جایی پمانده است. عاقلان می‌دانند که بسیار قطع مسافت کرده است و کار بسیار را تمام کرده و گندم بی‌شمار را آرد ساخته. اگر کسی سوال کند که در منازل که محسوس است یکی پیری است، آن از جوانی بدتر است نه بهتر، پس چگونه درست باشد که گوید دوم از اول بهتر است؟ ما جواب دهیم در جوانی نفس غالب و عقل مغلوب باشد و در پیری عقل غالب و نفس مغلوب باشد، لاجرم غالب شدن عقل بر نفس بهتر است از عکس. و در پیری اگر چه قوّت کم می‌شود و مرض مستولی گردد لاجرم آن ضعف و (69b) مرض و آلام جسمانی به جای عبادت نافله موجب ثواب گردد، پس پیری بهتر از جوانی است. [809 در فناها این بقاها دیده‌ای] در فناهای حالات اولی بقاها و ترقی‌ها دیده‌ای. [بر بقای جسم چون چفسیده‌ای] بقای جسم را چرا محکم گرفته‌ای. [810 هین بده ای زاغ این جان

^{۲۷} کوهان K : کوهای CG

باز باش [پس ای زاغ طول عمر مخواه. این جان را بده و باز شکارکننده باش. **پیش تبدیل خدا جانباز باش**] لفظ جانباز وصف ترکیبی است. پس ای مرید از مرگ مترس و تو بر رضا باش تا حضرت خدا تو را نیکی دهد. چون از این جهان آخر به جهان آخر می‌روی این را تعلق مکن. **حکایت**: اسکندر رومی را که ملک این جهان مسلم و مسخر شد و طالب آب حیات گشت، آن را نیافت آخر بمرد. چون وقت مرگش رسید چنین وصیت کرد که دستش را از تابوت بیرون نهند و در اطراف ممالک بگردانند تا همه مردمان ببیند که با چندین مال و ملک و شوکت و سپاه و رعیت آخر تهی دست رفتم از این دار غفلت. [811 **تازه می‌گیر و کهن را می‌سپار**] لباس تازه را بگیر و از کهنه فراغت کن [که هر امسالت فزون است از سه پار] چنانکه هر درخت که برگ کهنه را می‌سپارد هر سال افزون از سال پارینه شود. [812 **گر نباشی نخل‌وار ایثار کن**] لفظ ایثار کن وصف ترکیبی است. یعنی اگر تو همچو نخل ایثارکننده نباشی، [کهنه بر کهنه نه و انبار کن] کهنه را بر کهنه بنه و جمع کن و به کهنه فریفته شو و آن را محکم بگیر. اما [813 **کهنه و گندیده و پوسیده را**] مرهون است [تحفه می‌بر بهر هر نادیده را] زیرا کهنه تحفه بینا نباشد. لاجرم تا ترک کهنه نکنی به نو نمی‌رسی. پس ترک کهنه سبب وصول نو است. **حکایت**: بایزید گفته بعد از ریاضت چهل سال شبی حجابی برداشتند. زاری کردم که راهم دهید. خطاب آمد که با کوزه‌ای و پوستینی که داری تو را بار نیست. پوستین و کوزه را بینداز تا راه یابی. بایزید کوزه و پوستین را بینداخت. ندا شنید که ای بایزید به این مدعیان بگوی که بایزید بعد از چهل سال با مجاهده سخت، با کوزه شکسته و پوستین کهنه راه نیافت، تا آن دو را رد نکرد قبول نیافت. شما با چندین علایق، دعوی با خود بسته‌اید و طریقت را دانه دام هوای نفس ساخته‌اید. حاشا (70a) و کلاً که شما بار یابید. [814 **آنکه نو دید او خریدار تو نیست**] تو که کهنه‌ای، کسی که جدید دید او مشتری تو نباشد. [صید حق است او گرفتار تو نیست] پس ای دنیای کهنه کسی که عاشق دیدار و گرفتار ملک جبار است، شکار تو نشود. [815 **هر کجا باشند جوق مرغ کور**] مرهون است [بر تو جمع آیند ای سیلاب‌شور] ای آب سیل‌شور. [816 **تا فزاید کوری از شوراب‌ها**] تا نایبایی افزون شود از آب‌های شور [ز آنکه آب شور افزاید عما] نایبایی را. زیرا مال دنیا همچو باده است. اول کیفیت و لذت نماید. شارب او، طالب بسیاری کیفیت شود، هر چند که می‌خورد بی‌عقل گردد. [817 **اهل دنیا زان سبب اعمی‌دلند**] زیرا [شارب شورابه آب و گلند] از آن جهت خدا این نیستند. **حکایت**: ابو عثمان گفت هر که مصاحبت اغیا را اختیار کند بر مجالست فقرا، خدای تعالی او را مبتلا کند به موت قلب. [818 **شور می‌ده کور می‌خرد در جهان**] ای اهل دنیا [چون نداری آب حیوان در نهان] و سبب حیات ابدیه را ندیدی و نیافتی. [819 **با چنین حالت بقا خواهی و باد**] و وجود خواهی در دنیا [همچو زنگی در سیه‌روی تو شاد] زیرا روی خوب را ندیدی در دیار خود. [820

در سیاهی زنگی زان آسوده است] و راحت یافته [کو ز زاد و اصل زنگی بوده است] که آن زنگی از زادِ خود و اصل خویش زنگی بود. حکایت: بقراط حکیم در کنج غاری وطن اختیار کرده بود و گیاه می‌خورد. پادشاهی به شکار رفته و یکی از مردمان شاه به نزد بقراط رفت و گفت: عمری است شاه تو را استدعا کند تا تو همنشین او شوی، چرا می‌گریزی؟ بقراط گفت: ای مغرور شاه، اگر تو نیز قانع بودی تن آزاد خود را بنده نکردی. زیرا بیت: نفس قانع گر گدایی می‌کند - در حقیقت پادشاهی می‌کند. قارون نیم که مال خواهم. پس تا به وقت مرگ به گیاه و برگ قناعت کنم و به فراغت دل می‌نشینم و سلطنت عاجل می‌بینم و سلطنت آجل را گیرم. اما تو به بند و بندگی دنیا مبتلایی. حال خود را بزرگ می‌دانی، قرب پادشاه حقیقی را نمی‌جویی. [821 آنکه روزی شاهد و خوش‌رو بُود] و محبوب باشد [گر سیه‌گردد تدارک‌جو بُود] روی خود را باز خوب کردن می‌خواهد. [822 مرغ پرّنده چو ماند بر زمین] و از طیران عاجز شود [باشد اندر غصّه و درد و حنین] که به پای رفتن قناعت نمی‌کند و طالب (70b) پریدن شود. حکایت: سفیان ثوری طفلی را دید بلبلی را در قفس اسیر کرده بود. بلبل خویشتن را بر قفس می‌زد و هر زمان از پیش و پس می‌دوید و پریدن می‌خواست. زانکه عالمی دیده بود بیرون قفس و پریده بود. باز آن عالم را می‌جُست و در آنجا پریدن می‌خواست. سفیان آن کودک را یک دینار داد بلبل را خرید و آزاد کرد. [823 مرغ خانه بر زمین خوش می‌رود] زیرا مرغ پرّنده نیست. کمال او از حبس خانه خلاص شدن است و در زمین رفتن [دانه‌چین و شاد و شاطر می‌دود] دانه چیند و شاد و چابک می‌دود بر زمین. بیت: با پریدن هر که را بیگانگی ست - نیست او بلبل که مرغ خانگی ست. [824 زآنکه او از اصل بی‌پرواز بود] لفظ پرواز به دو معنی می‌آید؛ یکی قرارگاه، دوم پریدن. [و آن دگر پرّنده و پرواز بود] احتمال است لفظ پرواز مرکب از لفظ پر و لفظ واز باشد و لفظ واز به معنی باز است. پس بدان که کسی که از اوج و نعت عزّت تقرب حضرت خدا به حضیض معصیت و ذلت و خطا فرود آید طالب مقام خود شود و آن را رحمت و شفقت می‌باید کرد. و در اثبات این معنی حدیث شریف آرد و آن را شرح کند که گوید:

[بیان این حدیث مصطفی علیه‌السلام إِرْحَمُوا ثَلَاثًا عَزِيزَ قَوْمٍ ذَلَّ وَ غَيَّيْ إِفْتَقَرَ وَ عَالِمًا يَلْعَبُ بِهِ الْجُهَّالُ]

[825 گفت پیغامبر که رحم آرید بر] لفظ بر مرهون است [جانِ مَنْ كَانَ عَزِيزًا فَاحْتَقَرَ] در این اسلوب حدیث را نقل بالمعنی کند. [826 وَالَّذِي كَانَ غَنِيًّا فَافْتَقَرَ] یعنی هم بر آن کس رحم کنید که توانگر بود فقیر شد [أَوْ صَفِيًّا عَالِمًا بَيْنَ الْمُضَرِّ] نام قبیله است از عرب. مراد آن است که عالمی که برگزیده باشد میان قومی افتد که قدر او را ندانند. [827 گفت پیغامبر که با این سه گروه] مقول قول برخی، از مصراع اول است و جمیع مصراع ثانی. [رحم آرید از نه سنگید و ز کوه] شفقت کنید اگر سنگ

و کوه نه‌اید. یعنی این سه گروه را هر کس رحم کند. مگر سنگ و کوه باشد که رحم نکند. [828] آنکه او بعد از عزیزی خوار شد] پس از نقل حدیث، شرح آن سه گروه کند. یعنی یکی آن که عزیز بود و خوار شود [و آن توانگر هم که بی‌دینار شد] یکی آن غنی که فقیر گشت. [829 و آن سوم آن عالمی که اندر جهان] مرهون است [مبتلا گردد میان ابلهان] (71a) و افتد در میان جاهلان. [830 زآنکه از عزّت به خواری آمدن] یعنی از مقام خود فرو شدن [همچو قطع عضو باشد از بدن] همچون بُریدن یک عضو است از تن. [831 عضو گردد مرده کز تن وا بُرید] بی‌جان شود آن عضو که از بدن منقطع شد [نو بُریده جنبید اما نی‌مدید] یعنی زمان، بسیار حرکت نمی‌کند بلکه زود بمیرد. پس کسی که از مقام تقرب خود افتد نزد اهل طریقت و حقیقت مرده شود که از او حیات ابدیه فوت شود. تا به وقت مرگ حرکت او بی‌مدید است و اثر معصیت در او ظاهر گردد. و همچنین کیفیت شراب الهی و تقدیر خدایی پیدا گردد. [832 هر که از جام آلتست او خورد پار] در سال گذشته [هستش امسال آتِ رنج و خُمار]. اما [833 و آنکه چون سگ ز اصل کهدانی بُود] مرهون است [کی مر او را حرص سلطانی بُود] یعنی سگی که از اصل کاه‌دانی باشد و مقام او کاه‌دان بُود، آن سگ را طمع سلطانی نباشد. [834 توبه او جوید که کردست او گناه] یعنی کسی توبه کند که او گناه کردن خود را داند [آه او گوید که گُم کردست راه] اما کسی که خود را در راه راست پندارد او آه و تضرع نمی‌کند.

[قصّه محبوس شدنِ آن آهو بیچه در آخرِ خران و طعنه آن خران بر آن غریب، گاه به جنگ و گاه به تسخّر و مبتلا گشتنِ او به کاه خشک] به تن یابس [که غذای او نیست و این قصه صفتِ بنده خاصِ خداست میانِ اهلِ دنیا و اهلِ هوا و شهوت که] در خبر است: [الْإِسْلَامُ بَدْءٌ غَرِيبٌ وَ سَيَعُودُ غَرِيباً فَطُوبَى لِلْغُرَبَاءِ، صَدَقَ رَسُولُ اللَّهِ]، یعنی اسلام غریب ظاهر شد در ابتدا که آشنای او نبود و به غریبی باز گردد و در آخر که همه کس او را بیگانه شوند چه نیکوست غریبان را که در غربت و تنهایی دین، آشنا و یار او شوند.

[835 آهویی را کرد صیّادی شکار] و زنده گرفت او را [اندر آخرِ کردش آن بی‌زینهار] اندر آخور کرد آهو را آن صیاد بی‌امان. [836 آخری را پُر ز گاوان و خران] یک آخر که پر از خلاف جنس بود [حبسِ آهو کرد چون استمگران] محبس و زندان آهو کرد آن صیاد همچو ظالمان. [837 آهو از وحشت به هر سو می‌گریخت] از خلاف جنس می‌رمید. [او به پیشِ آن خران شب کاه ریخت] آن صیاد پیش گاوان و خران شبانگاه کاه ریخت که غذای ایشان است. [838 از مَجاعت و اشتها هر] (71b) [گاو و خر] از گرسنگی و اشتها هر یکی از گاوان و خران [کاه را می‌خورد خوشتر از شکر]. اما [839 گاه آهو می‌رمید از سو به سو] از صحبت خلاف جنس. [که ز دود و گرد که می‌تافت رو]

لفظ گه در اول مصراع به کافِ عجمی است و لفظ گرد مضاف است به ثانی که به کاف عربی است. یعنی گاه از دخان و غبارِ کاه و تب، اعراض همی کرد. [840 هر که را با ضدّ خود بگذاشتند] در جایی [آن عُقوبت را چو مرگ انگاشتند] همچو موت ظن کردند و شمردند. [841 تا سلیمان گفت هُدهُد را اگر] چنانکه حضرت خدا در سوره نمل حکایت می‌کند: وَتَفَقَّدَ الطَّيْرَ فَقَالَ مَا لِيَ لَا أَرَى الْهُدْهُدَ أَمْ كَانَ مِنَ الْغَائِبِينَ * لَأُعَذِّبَنَّهُ عَذَابًا شَدِيدًا أَوْ لَأَذْبَحَنَّهُ أَوْ لِيَأْتِنِي بِسُلْطَانٍ مُبِينٍ (نمل/۲۰-۲۱). [هجر را عذری نگوید معتبر] این مضمون کلام حق تعالی است که از سلیمان حکایت می‌کند، او لیأتینی بسلطن مبین. یعنی اگر هدهد مرا از دور و غایب شدن عذر نگوید او را می‌کشم یا عذاب کنم. [842 بکشمش یا خود دهم او را عذاب] این مضمون کلام حضرت خداست که حکایت می‌کند لَأُعَذِّبَنَّهُ عَذَابًا شَدِيدًا أَوْ لَأَذْبَحَنَّهُ. [یک عذابِ سختِ بیرون از حساب] این معنی از لفظ شدید معلوم می‌شود که آن عذاب را به شدید توصیف کرد. [843 هان کدام است آن عذاب ای مُعْتَمِد] چنانکه اهل تفسیر گفتند: [در قفس بودن به غیر جنسِ خود] مراد الزام و لَيْسَتْ بِصُحْبَتِ أَضْدَادٍ که گفته‌اند: أَضَيِّقُ السُّجُونَ مُعَاشِرَةَ الْأَضْدَادِ بَيت: چاک خواهم زدن این دلق ریایی چه کنم - روح را صحبت ناجنس عذابی است الیم. چون بیان کرد که مقارنت ضد عذاب الیم است، بدین تقریب ضدّیت نفس و روح را حصه از قصه گیرد که گوید: [844 زین بدن اندر عذابست ای پسر] در بعضی نسخ قافیه بشر است. [مرغِ روحت بسته با جنسِ دگر] باز روح تو با زاغ و بوم نفس، در قفس تن محبوس است. چنانکه می‌فرماید: [845 روح باز است و طبایع زاغ‌ها] که آن روح [دارد از زاغان و چغدان داغ‌ها] از زاغان جیفه‌خوار و بومان ویرانه‌نشین دارد غم‌ها و عنا. [846 او بمانده در میان‌شان زارزار] در افغان است هر بار [همچو بوبکری به شهر سبزوار] چنانکه در این حکایت آینده معلوم می‌شود.

[حکایت محمد خوارزمشاه که شهر سبزوار را که همه رافضی باشند به جنگ بگرفت و امان جان خواستند. گفت آن دم امان دهم که از این شهر پیش من به هدیه ابوبکر نامی بیارید.]

[847 شد محمد آلپ اُلغ خوارزمشاه] رفت محمد خوارزمشاه که (72a) بهادر بزرگ بود. [در قتال سبزوار پُر تباه] در جنگ شهر سبزوارِ پُر باطل بود. یعنی قوم و اهل آن شهر سبزوار همه رافضی بودند. [848 تنگشان آورد لشکرهاي او] ایشان را به تنگی آورد لشکرهاي محمد خوارزمشاه. [اسپهش افتاد در قتلِ عدو] و سپاه او در قتل عدو افتادند. آن عدو که اهل شهر بود که رافضیان بودند. [849 سجده آوردند پیشش کالامان] اهل آن شهر پیش خوارزمشاه سجده کردند و گفتند الامان. [حلقه‌مان در گوش کن وابخش جان] ما را بنده حلقه به گوش کن و ما را جان بده. [850 هر خراج و صِلّتی که بایدت]

هر خراج و هدیه که تو را می‌باید. در بعض نسخ: [هر خراج و هر صیله که بایدت]. [آن ز ما هر موسمی افزایشت] تو را زیاده کنیم. [851 جان ما آن توست ای شیرخو] اما [پیش ما چندی امانت باش گو]. چون اهل شهر پیش خوارزمشاه چنین تضرع کردند، [852 گفت نرّه‌انید از من جان خویش] خوارزمشاه گفت جان خود را از من خلاص نخواهید کرد. [تا نیاریدم ابوبکری به پیش] تا پیش من نیاورید مرد سنی را که نام او ابوبکر باشد. چنانکه می‌فرماید: [853 تا مرا بوبکر نام از شهرتان] از شهر شما که شهر سبزوار است [هدیه نارید ای رمیده اُمّتان] مرهون است به بیت ثانی. [854 بدرومتان همچو کشت ای قوم دون] حصاد کنم شما را همچو کشت ای قوم دنی. [نی خراج اِستانم و نی هم فسون] نه مال قبول کنم از شما، نه سحر و مکر. [855 بس جوال زر کشیدندش به راه] چند جوال پر زر را پیش خوارزمشاه کشیدند به راه. [کز چنین شهری ابوبکری مخواه]. زیرا [856 کی بُود بوبکر اندر سبزوار] که این مقام رافضیان است. [یا کلوخ خشک اندر جویبار] چنانکه خشت خشک در جوی نباشد، در شهر سبزوار ابوبکر نام کسی، یافتن نباشد. [857 رو بتایید از زر و گفت ای مُغان] اعراض کرد از زر ایشان و گفت ای کافران، [تا نیاریدم ابوبکر ارمغان] مرهون است به بیت ثانی. [858 هیچ سودی نیست کودک نیست] مرهون است به مصراع ثانی [تا به زر و سیم حیران بیستم] و در حیرت و توقف باشم. حصه قصه در این مرتبه این است که حضرت خدا صرف مال نمی‌خواهد بلکه سجده و عبادت می‌خواهد. لهذا می‌فرماید: [859 تا نیاری سجده نرّه‌ی ای زبون] تا سجده نیاری خلاص نشوی از قهر حضرت خدا ای مغلوب. [گر پیمایی تو مسجد را به کون] پس کسی که به اندرون مسجد رود و همه مسجد را به کون خویش پیماید اما سجده نکند او از اهل (72b) صلوٰة نشود. [860 مُنهیان انگیختند از چپ و راست] خبردهندگان و جاسوسان انگیختند و فرستادند در تجسس کسی که ابوبکر نام باشد. [کاندر این ویرانه بوبکری کجاست] و از هر کسی این را پرسیدند. [861 بعد سه روز و سه شب که اِشتافتند] استعجال کردند در طلب [یک ابوبکری نزاری یافتند] یک ابوبکر نام مرد ضعیف یافتند. [862 ره گذر بود و بمانده از مرض] بر راه بود یعنی مسافر بود بمانده در این شهر از بیماری. [در یکی گوشه خرابه پُر حَرَض] پر اندوه. در بعض نسخ: [خون دل بر رخ نشانده از مرض]. [863 خفته بود او در یکی کنجی خراب] آن بیمار بی‌تاب [چون بدیدندش بگفتندش شتاب] آن مرد ابوبکر نام را گفتند استعجال کن. [864 خیز که سلطان تو را طالب شدست] یعنی محمد خوارزمشاه تو را که ابوبکر نامی می‌جوید. [کز تو خواهد شهر ما از فتنه رست] یعنی به سبب تو شهر ما از قتل عام خلاص شود. لاجرم مرد خاص سبب خلاص و تقرب حضرت الهی شود. حکایت: ابوبکر طمستانی گفت اِصْحَبُوا مَعَ اللَّهِ، فَإِنْ لَمْ تُطِيقُوا فَأِصْحَبُوا مَعَ مَنْ يُصْحَبُ مَعَ اللَّهِ، لِيُؤْصِلَكُمْ بَرَكَاتُ صُحْبَتِهِ إِلَى صُحْبَةِ اللَّهِ. [865 گفت اگر پایم بُدی یا مقدمی] یا رفتنم، [خود به راه حق به

مقصد رفتی]. در اینجا گفتمی [866 اندر این دشمن کده کی ماندی] در این خانه دشمن که شهر رافضیان است نماندی. [سوی شهر دوستان می راندی] و به شهر سنیان رفتی. چون رافضیان آن سنی ضعیف را دیدند که پای رفتن ندارد [867 تخته مرده کشان بفراشتند] آن ابوبکر را بر آن تخته نشانند [بر کتف بوبکر را برداشتند]. بعد از آن [868 سوی خوارم شاه حمّالان کشان] مرهون است [می کشیدندش که تا بیند نشان]. پس از این به حصه اشارت می کند [869 سبزوار است این جهان و مرد حق] این جهان همچو شهر سبزوار است و مردی که اهل حق باشد و مقبول ملک مطلق [اندر این جا ضایع است و مُمتَحَن] باطل و نیست گشته. [870 هست خوارم شاه یردان جلیل] مراد از خوارم شاه حضرت خداست جلّ و علا [دل همی خواهد از این قوم رذیل] خسیس و ذلیل. حکایت: در زمان موسی علیه السلام در شهری قحط و خشکی واقع شد. بنی اسرائیل سه روز بیرون رفتند نماز استسقاء گذاردند و از بهر باران گریان شدند. دعای ایشان مستجاب نشد. موسی ع م مناجات کرد، وحی آمد که در آن شهر مردی (73a) بیمار و فقیر است در فلان ویرانه خفته است. تا او بیرون نیاید و باران نخواهد من دعای ایشان قبول نمی کنم. زیرا ایشان از بهر خود دعا کنند و دست بالا گیرند اما دل ایشان به سوی دیگر رود و آن بیمار دعا را از بهر من کند و دل او حاضر است. موسی ع م چون بنی اسرائیل را خبر کرد آن بیمار را برداشتند و به صحرا بردند. آن دعا کرد و گفت: خداوندا من باران را از بهر خود نمی خواهم و از بهر اینان نمی خواهم بلکه از برای تو می خواهم تا جاهلان نگویند خلق را آفرید اما رزق ایشان نمی دهد. [871 گفت لَا يَنْظُرُ إِلَى تَصَوُّرِكُمْ] یعنی رسول الله علیه السلام فرمود: إِنَّ اللَّهَ لَا يَنْظُرُ إِلَى صُورِكُمْ وَأَمْوَالِكُمْ، بَلْ يَنْظُرُ إِلَى قُلُوبِكُمْ وَأَعْمَالِكُمْ. [فَابْتَغُوا ذَا الْقَلْبِ فِي تَدْبِيرِكُمْ] پس ای قوم، صاحب دل را طلب کنید در تدبیر شما. و صاحب دل آن است در وی جز حضرت خدا نباشد. حکایت: بایزید را گفتند تو بر سر آب می روی؟ گفت: چوب بر سر آب می رود. گفتند تو بر هوا می پری؟ گفت: مرغ بر هوا می پرد. گفتند تو در شبی در خانه کعبه می شوی؟ گفت: جادویی شبی به نهانند شود. گفتند پس کار مردان چیست؟ گفت: آنکه دل در کس نبندد به جز خدای تعالی. [872 من ز صاحب دل کنم در تو نظر] صاحب دل را حاصل کن تا منظور من باشی. [نی به نقش سجده و ایثار زر]. لاجرم ای مرد غافل، [873 تو دل خود را چو دل پنداشتی] از بهر آن [جست و جوی اهل دل بگذاشتی] طلب اهل دل را ترک کردی و دل آن نیست که به اندک چیز پر شود. [874 دل که گر هفصد چو این هفت آسمان] مرهون است [اندر او آید شود یاه و نهان] یعنی دل آن است که اگر هفتصد همچون هفت آسمان اندر آن دل آید شود ضایع و پنهان. در بعض نسخ: [دل که گر صد چون زمین و آسمان]، [اندر او آید شود حالی نهان]. حکایت: احمد بن ابی الهواری گوید که ابوسلیمان دارانی را گفتم در خلوت نماز گزاردم از آن لذت یافتم. گفت سبب لذت تو چیست؟

گفتم: آن که مرا هیچ کس ندید. گفت: إِنَّكَ لَضَعِيفٌ حَيْثُ خَطَرَ بِقَلْبِكَ ذِكْرَ الْخَلْقِ. [875 این چنین دل‌ریزه‌ها را دل‌مگو] اینچنین دل‌ها را که ریخته و پوسیده و خُرد و پریشان باشند دل‌مگو. [سبزوار اندر ابوبکری مجو] در شهر سبزوار که شهرِ رافضیان است ابوبکر (73b) سُنی مجو. لاجرم دل آن است که صافی باشد و از وسوسهٔ شیطانیه خالی بود. حکایت: یکی از این طایفه گفت ابلیس را در خواب دیدم از وی پرسیدم که حال تو با شیخ ابومدّین که امام است در توحید و توکل چون است؟ گفت: مثَل من با وی چون چیزی در خاطر وی اندازم مثل آن کس است که در بحرِ محیط، بُول کند و از او پرسند که چرا در وی بول کردی گوید تا بحرِ محیط را ناپاک کنم. از این شخص جاهل‌تر کسی نباشد. مثَل من با دلِ ابومدین همچنین است. [876 صاحبِ دل آینهٔ شش‌رو شود] صاحب دل همچو آن آینه است که شش روی دارد [حقّ از او در شش جهت ناظر بُود] که منظر حق تعالی آن باشد و به واسطهٔ آن دیگران را می‌بیند. که دیگران را در او مشاهده کند. [877 هر که اندر شش جهت دارد مَقَرّ] و قرار [نکندش بی‌واسطهٔ او حق نظر] بی‌واسطهٔ آن صاحب دل خدای تعالی در وی نظر نمی‌کند. [878 گر کُند ردّ از برای او کُند] اگر حق تعالی رد کند از بهر آن صاحب دل رد کند. حکایت: شاه را غلامی بود صاحب جمال و مقرب حضرت شاه بود. و شاه را آینهٔ صافی بود که گاه گاه به آن آینه نگاه می‌کرد و جمال باکمال خود در آن آینه مشاهده می‌کرد. روزی شاه غلام را فرمود تا آن آینه را پیش شاه آرد. غلام برفت آینه را گرفت و در آن آینه نگاه کرد و به حسن و جمال خود مغرور گشته سخن گفت تا روی آینه را از آن، زنگ گرفت. چون آینه را شاه نظر کرد زنگش را دید غلام را گفت تو به این آینه نگاه کردی و به رویش سخن گفتی؟ غلام گفت: آری. شاه شمشیر را بر گردن غلام زد و غلام سر بریده شد و در آن زمان وزیرِ مقرب شاه درآمد. غلام را کشته دید و گفت: ای شاه این غلام مقبول درگاه بود. این را چه واقعه شد که سبب کشتن گشت؟ شاه گفت: اگرچه این غلام مقرب بود امّا من آینه داشتم صافی و آن را نگاه می‌کردم و جمال خود در او مشاهده می‌کردم. این غلام آینهٔ مرا به سخن و دم زدن، زنگ آورد. لایق خشم من گشت. پس اصحابِ قلوب و اربابِ غیوب مَرایای حضرت خدایند هر که ایشان را زنگ آورد محل قهر الهی شود. [ور قبول آرد همو باشد سند] و مسند. (74a) حکایت: ملک‌شاه روزی بیرون رفته بود، بندگانِ گاو را کشتند و کباب کردند و خوردند. مگر آن گاو از آن پیرزنی بود که اطفال داشت. به راه شاه آمد و شکایت کرد که گاوی داشتم که به شیر او فرزندان را می‌پروردم. آن گاو را بندگان تو بکشتند. شاه از این خبر مضطرب شد. زن گفتش اگر تو به جای آن گاو مرا یک گاو دهی من تو را امشب به صدق و اخلاص دعا کنم تا حضرت خدا عوض بسیار دهد. شاه از این سخن خوشدل شد. همان ساعت زن را هفتاد گاو فرمود، همان روز دادند. پیرزن آن شب نماز تهجد گذارد و به حضرت خدا مناجات و از بهر شاه عرض

حاجات کرد. پس از مدتی شاه بُمُرد. وی را در خواب دیدند و در مقاماتِ عالیّه و درجاتِ سامیه به نعمتِ بی‌شمار مستغرق گشته. پرسیدند که این فضیلت و نعمت را به غزا یافتی یا به عطا یافتی یا به عدل یافتی؟ گفت: مگر غزای من به ریا بود و از بهر صیّت و صدا بود، مقبول نگشت. و عطای من به مال دیگران بود، سبب رحمت نشد بلکه موجب عذاب گشت. و عدل من مکافاتِ ظلم من نشد، کی سبب مغفرت شود؟! این درجات من به دعای پیرزن شد. [879 بی‌از او ندهد کسی را حق نوال]

بی‌آن صاحب‌دل حضرت خدا کس را عطا نمی‌کند. [شمه‌ای گفتم من از صاحب‌وصال]. لاجرم [880 موهبت را بر کفِ دستش نهد] عطا را بر کف دست آن صاحب‌وصال بنهد. [وز کفش آن را به مرحومان دهد] از کف صاحب‌وصال موهبت را به مرحومان دهد و به مردمان رساند. حکایت:

وقتی شیخ ابومدین بر کنار دریا می‌گذشت جماعتی از کافرانِ فرنگ وی را اسیر کردند و به کشتی خود بردند. دید که جمعی مسلمانان را اسیر کرده‌اند. چون شیخ در کشتی قرار گرفت کافرانِ بادبان کشتی را برکشیدند تا روانه شوند. هرچند جهد کردند کشتی از جای نجنبید. باوجود آنکه بادهای قوی می‌جستند. ایشان را یقین شد که کشتی نخواهد رفت. با یکدیگر گفتند غالباً این به واسطهٔ این مسلمان است که حالی گرفته‌ایم. می‌شاید که وی از اربابِ باطن باشد. شیخ را (74b) اجازت دادند تا از کشتی بیرون رود. گفت: بیرون نمی‌روم تا همهٔ مسلمانان را نگذارید. چون چاره ندیدند همه را گذاشتند. فی‌الحال کشتی ایشان روان شد. [881 با کفش دریا را اتصال] با کف آن صاحب‌وصال دریای عطای حضرت خدا را است پیوستگی [هست بی‌چون و چگونه بر کمال] بی‌کم و کیف است اما بر کمال. [882 اتّصالی که نگنجد در کلام] به زبان، تقریر آن میسر نیست و در وی ضیقِ عبارتی است. [گفتنش تکلیف باشد و السلام] آن اتصال را بیان کردن تکلیفِ ملایطاق است.

[883 صد جوالِ زر بیاری ای غنی] ای مرد غنی تو در جهان، زر بسیار حاصل کرده‌ای. لاجرم آن را می‌آوری اما دلت راست نیست و دلِ اهلِ دل خشنود نکرده‌ای [حق بگوید دل بیار ای مُنحَنِ] حق تعالی به حکم آیتِ سورة شعرا: **يَوْمَ لَا يَنْفَعُ مَالٌ وَلَا بَنُونَ * إِلَّا مَنْ أَتَى اللَّهَ بِقَلْبٍ سَلِيمٍ** (شعراء/۸۸-۸۹)، دل می‌خواهد ای دوتا و کثر. [884 گر ز تو راضی است دل من راضیم] از سخن حضرت خداست. [ور ز تو مُعرض بُودِ اعراضیم] پس دل را معیار کن. اگر دل از اعمال تو راضی باشد و متسلّی بُود، حق نیز راضی است و اگر دل از افعال تو رنجیده بُود و روی گرداند حق نیز از تو اعراض کند. [885 ننگرم در تو در آن دل بنگرم] که نظرگاه من دل است. [تحفه او را آر ای جان بر درم] دل را هدیه آور بر باب من. [886 با تو او چون است هستم من چنان] با تو دل یعنی صاحب‌دل چون است من نیز چنانم با تو. [زیر پایِ مادران باشد چنان] چنانکه در خبر است: **الْبَجَنَةُ تَحْتَ أَقْدَامِ الْأُمّهَاتِ**. [887 مادر و بابا و اصلِ خلق اوست] یعنی دل و اهل او. [ای خُئک آن کس که داند دل

ز پوست] هر کس را صاحب دل نپندارد. حکایت: روزی خواجه مظفر می گفت کار ما با شیخ ابوسعید همچنان است که پیمانه ارزن. یک دانه شیخ ابوسعید است و باقی من. یکی از مریدان شیخ ابوسعید آنجا حاضر بود، از سرگرمی برخاست و پای افزار در پای کرد و پیش شیخ آمد. آنچه از خواجه مظفر شنیده بود بگفت. شیخ گفت: برو خواجه مظفر را بگویی که آن یکی هم تویی، ما هیچ چیز نیستیم. [888 تو بگویی نک دل آوردم به تو] ای خدا. [گویدت پُر است از این دل ها قُتُو] خدای تعالی گوید تو را، پر است از این دل ها حقه. [889 آن دلی آور که قطبِ عالم است] که تصرف در دست اوست. [جانِ جانِ] (75a) [جانِ جانِ آدم است] و گزیده و زُبده بنی آدم است. [890 از برای آن دلِ پُر نور و بر] و نیکی. [هست آن سلطانِ دل ها مُنتظر] یعنی حضرت خدا جلّ و علا همچو ابوبکر الصدیق دلی می خواهد که صادق و صدیق و مخلص و صحیح باشد نه آن دل را که غافل بُود. حکایت: مردی صالح بخواست که پسرش را به نماز معتاد کند. پسر را گفت: هر وقت که به مسجد روی و نماز می گزاری تو را یک درم بدهم، به شرط آنکه در صلاة جهریه امام در هر رکعت، کدام سوره و آیات می خواند به من خبر بدهی. پسر چنین همی کرد پدر یک درم می داد. اتفاق وقتی نماز شام را دیر رفت یک رکعت را گذارده بودند. سوره رکعت ثانیه را در یاد داشت و بر در مسجد ایستاد هرکس از جماعت بیرون می آمد، می پرسید که امام در رکعت اولی چه سوره خواند؟ مردمان غافل بودند و دل پریشان. هر یکی گفت که نمی دانم. آخر پسر منتظر امام شد. چون امام به در مسجد آمد امام را گفت: در رکعت اولی کدام سوره خواندی؟ امام برخی تأمل کرد به خاطرش نیامد، او نیز گفت: نمی دانم. پسر پیش پدر رفت و گفت: ای پدر نماز من یک درم می ارزد که امام چه خواند می دانم، غفلت بسیار ندارم. اما آن نماز که در مسجد، این امام و جماعت گزارند، یک درم نمی ارزد، باوجود که ایشان به این نماز مغفرت و جنت و ثواب آخرت می خواهند. [891 تو بگردی روزها در سبزوار] مرهون است [آنچنان دل را نیایی ز اعتبار]. لاجرم مضطر شوی. [892 پس دلِ پُرمردۀ پوسیده جان] مرهون است [بر سرِ تخته نهی آن سو کشان]. و می گویی [893 که دل آوردم تو را ای شهریار] ای خوارزمشاه بزرگ و خدای مختار. [به از این دل نبود اندر سبزوار]. چون تو آن دل بیمار را بر تخته مرده نشانی و می آری، [894 گویدت این گورخانه است ای جبری] استفهام انکاری است. یعنی آن شهریار تو را می گوید: این قبرخانه نیست ای جرأت کننده و گستاخ. [که دلِ مرده بدینجا آوری] آنچنان دل لایق این درگاه نیست. [895 رَوِ بیاور آن دلی کو شاه خوست] به حکم تَخَلَّقُوا بِأَخْلَاقِ اللَّهِ. به اخلاق حسنه متصف باشد. [که امانِ سبزوارِ کون از اوست] که خلق از قهر حق از بهر آن خلاص شوند و همه اجزاء تو به سبب آن دل رها یابند. حکایت: وقتی بغداد را آراستند و فسق (75b) بسیار می رفت، شبلی را به خواب گفتند: اگر نه این بودی که تو گویی الله، ما بغداد را بسوختمی.

شبلی آن را به خلق گفت. گفتند: ما نیز می‌گوییم الله. گفت: شما الله می‌گویید نفساً بنفَس و شبلی الله می‌گوید حقاً بِحَقِّ. [896 گوی آن دل زین جهان پنهان بُود] هر کس را پیدا نمی‌شود [زآنکه ظلمت با ضیا ضدّان بُود] تا تو از ایشان نباشی و عمل ایشان نکنی آنان را نمی‌یابی، نه آن که ایشان در جهان نباشند. حکایت: شیخ ابوسعید و شیخ ابوالقاسم گرگانی در طوس با هم نشسته بودند، بر یک تخت و جمعی درویشان پیش ایشان ایستاده. به دلِ درویشی بگذشت آیا منزلت این دو بزرگ چیست؟ شیخ ابوسعید حالی، روی به آن درویش کرد و گفت: هر که خواهد که دو پادشاه را به هم بیند در یک جای، در یک وقت، بر یک دل، گو درنگر. آن درویش چون این سخن بشنید در آن هر دو بزرگ نگریست. حق جل و علا حجاب از چشم دل آن درویش برگرفت تا صدق سخن شیخ بر دل آن درویش کشف گشت و بزرگواری ایشان بدانست. حکایت: مریدی بایزید را گفت: از این پوستین که داری پاره‌ای به من بده تا برکات تو به من رسد. شیخ گفت: اگر پوستِ بایزید در تو گشند سودت نکند تا آنچه بایزید کند، نکنی. [897 دشمنی آن دل از روزِ آلت] حرف یاء در لفظ دشمنی مصدریه است. یعنی عداوت آن دل سنی از ازل [سبزواری طبع را میرائی است] شهر و مقام رافضیان را میراث است. لاجرم جمع نمی‌شوند. [898 زآنکه آن باز است و دنیا شهرِ زاغ] به حکم الضدّانُ لا یَجْتَمِعان و به موجب روح را صحبت ناجنس غذایی است الیم [دیدنِ ناجنس بر ناجنس داغ]. و اگر ناجنس یعنی فاسق و مرید غیر موافق به ناجنس یعنی به مرشد صادق لطف نماید حقیقت نیست. چنانکه می‌فرماید: [899 ور کند نرمی نفاقی می‌کند] نه حقیقت. [ز استمالت ارتفاقی می‌کند] از بهر مایل کردن به خود همراهی می‌کند. [900 می‌کند آری نه از بهر نیاز] یعنی تصدیق می‌کند نه از بهر تضرّع و قبول بلکه [تا که ناصح کم کند نُصحِ دراز] و سخن را بسیار نکند و پند وافر ندهد. [901 زآنکه این زاغِ حَسِ مُردارجو] یعنی نفس جیفه‌خوار [صد هزاران مکر دارد تو به تو] لاجرم (76a) چنین است حال او. [902 گر پذیرند آن نفاقش را رهید] اگر نفاق آن زاغ را قبول کنند آن زاغ خلاص گشت. [شد نفاقش عینِ صدقِ مستفید] یعنی کسی که همچو زاغ طول امل دارد و جیفه خورد اما به نفاق و مکر، پیش اهلِ دل آید و ایشان را اخلاص نماید و آن صاحب دل نفاق او را قبول کند، آن کس از نفاق خلاص شود و نفاق او عینِ صدقِ فایده‌گیرنده گردد. حکایت: دزدی به خانه شیخ احمد خسرویه رفت. چیزی نیافت خواست که بیرون رود شیخ آواز داد و گفت: بی‌امید مرو. دَلُو را بگیر، از چاه آب بکش و غسل کن و تا به روز نماز گزار تا آنچه نصیب ما باشد به تو رسد. دزد بر وجه نفاق به فرمان شیخ عمل کرد. چون صبح شد خواهجای به خدمت شیخ صد دینار آورد. شیخ گفت: این دینار ای مهمان، تو را است. دزد را حالتی رسیده بود، گفت: نصیب تو که فیض الهی بود به من رسید که یک شب از بهر خدا عمل کردم. آنچه در عمری بیابند من این دم یافتم. لاجرم مرید شیخ

گشت و از جمله مردان شد. [903 زآنکه آن صاحب دل با کَر و فر] با زینت و قوّت [هست در بازار ما معیوب خر] یعنی ما آن را همچو خر می‌دانیم که معیوب باشد یا از همسایگی و صحبت خر معیوب است. [904 صاحب دل جو اگر بی جان نه‌ای] یعنی صاحب دل را بجو اگر جان داری. [جنس دل شو گر ضدّ سلطان نه‌ای] کسی که تو را از دنیا به آخرت و از معصیت به عبادت کشد و بر خلاف طبع تو سخن گوید، صاحب دل آن است در حقیقت و تو را می‌باید که عمل او کنی تا به درجه آن برسی. حکایت: صاحب کشف المحجوب گفته من از شیخ ابوالفضل مهیب‌تر مرد ندیده‌ام و از وی شنیدم که گفت: الدُّنْیا یَوْمٌ وَ لَنَا فِیْهَا صَوْمٌ. یعنی دنیا یک روز است و ما را در آن وظیفه روزه است. وقتی من بر دست وی آب می‌ریختم در خاطر من گشت که چون کارها به تقدیر و قسمت است چرا آزادان بندگی پیران کنند امید کرامتی را. گفت: ای پسر دانستم آنچه اندیشیدی. هر حکم را سببی است. چون حق تعالی خواهد که عوان بچه‌ای را تاج مملکت دهد نخست وی را توبه دهد و به خدمت دوستی مشغول گرداند تا این خدمت کرامت وی را سبب گردد. [905 آنکه زرقی او خوش آید مر تو را] به حکم: خوش آمد هر که را گفتم خوش آمد. آن که زرق و ریای او و سخن ملایم گفتنش خوش آید مر تو را. [آن ولیّ تست] (76b) [نی خاص خدا] آن کس ولیّ توست نه مقبول حق تعالی. [906 هر که او بر خو و بر طبع تو زیست] و همچو تو زندگانی کرد و عمر راند [پیش طبع تو ولیّ است و نبی است] و معتقد توست. [907 رُو هوا بگذار تا بویت شود] برو هوا را ترک کن تا که بوی تو پیدا شود و رود [و آن مشام خوش عبّر جُویت شود] و آن قوّه شامّه تو ظاهر شود که خوش گذر می‌جوید یا آن قوّه شامّه خوش گذر جوینده تو شود. حکایت: ابوسعید خَرّاز گفت: چون بنده‌ای خواهد که او را حضرت حق ولی گرداند، ترک هوا کردن و در ذکر گشادن می‌باید. چون از ذکر لذت یابد حضرت خدا بر وی در قرب بگشاید. باز وی را رفع کند به مجالس انس، باز وی را بر کرسی توحید دارد، باز از وی حجاب‌ها را رفع کند و پرده‌های عظمت و جلال را بگشاید. چون نظرش بر عظمت و جلال افتد بی‌خود گردد. یعنی خود فانی شود و در حفظ حضرت خدا بماند و از دعاوی نفس بری شود، پس ولیّ کامل گردد به تدریج. [908 از هوارانی دماغت فاسد است] از راندن هوا و تنفس آن دماغ تو فاسد است. از آن جهت [مُشک و عنبر پیش مغزت کاسد است] که ایشان را رغبت نداری. پس بینی را از روایح کریهه نگاه داشتن می‌باید تا دماغت فاسد نشود و روایح طیبیه را بیوید. حکایت: مردی از عقلاء مجانین گاه گاه به بازار آمدی اما بینی را سخت بگرفتی تا به مشامش بوی نرسد. یکی گفتش بینی را چرا می‌گیری؟ گفت: نطفه‌اند این بازاریان و متاع جهان دماغ مرا زیان دارد، از بهر آن بینی و مشام را می‌گیرم. آن کس گفت: بازار را چرا می‌آیی؟ گفت: مهمی افتد به ضرورت می‌آیم. [909 حد ندارد این سخن و آهوی ما] یعنی آن آهوبچه [می‌گریزد اندر آخر جا به جا] باز بقیه قصه وی بگویم.

[بقیة قصّة آهو و آخرِ خران]

[910 روزها آن آهوی خوش نَافِ نر] چند روز آن آهوی خوشبوی نَاف و نر [در شکنجه بود در اصطبلِ خر] در عذاب بود در آخرِ خر. [911 مضطرب در نزع چون ماهی ز خشک] یعنی مضطرب بود چنانکه در حالت نزع ماهی در خشک [در یکی حُقّه مُعَذَّب مُشک و پُشک] که دو ضد در یک جای باشند. [912 یک خرش گفتی که هان ای بُوالُحُوش] یک خر آهو را گفتی این پدر جانوران صحرایی [طبع شاهان دارد و میران خموش] مزاج پادشاهان و میران دارد، خاموش است (77a) همچو ایشان. [913 و آن دگر تسخر زدی کز جَزَر و مد] جزر کم شدن آب دریا و مد افزون گشتن اوست [گوهر آوردست کی ارزان دهد] یعنی این شخص از دریای هند جوهر آورده است، از بهر آن خاموش است که آن گوهر گرانمایه را نمی‌خواهد که ارزان دهد. [914 و آن خری گفتی که با این نازکی] و لطافت [بر سرِ پیر شاه شو گو متکی] تکیه و اعتمادکننده. [915 آن خری شد تخمه وز خوردن بماند] یک خر اِمْتلا را مبتلا شد از بسیار خوردن. عاجز گشت. [پس به رسم دعوت آهو را بخواند] به مهمانی. [916 سر چنین کرد او که نی رَوِ ای فلان] آن آهو به سر اشارت کرد که نمی‌خواهم. زانکه، [اشتهایم نیست هستم ناتوان] قدرت ندارم به خوردن. [917 گفت می‌دانم که نازی می‌کنی] آن خر او را گفت می‌دانم که ناز می‌کنی [یا ز ناموس احترازی می‌کنی] یا از عار احتراز می‌کنی از ما. [918 گفت او با خود که آن طعمه تُوست] آهو با خود گفت آن غذا را که مرا به آن می‌خوانی لقمه توست [که از آن اجزای تو زنده و نو است] و قوّت گرفته. [919 من اَلیفِ مرغزاری بوده‌ام] و انیس گلزاری گشته‌ام. [در زلال و روضه‌ها آسوده‌ام] در آب زلال و باغ‌ها راحت گشته‌ام. [920 گر قضا انداخت ما را در عذاب] و در عنا و بلا، [کی رود آن خو و طبع مستطاب] و طبیعت نیک. [921 گر گدا گشتم گذارو کی شوم] و همچنان [ور لباسم کهنه گردد من نَم] و خوی خود را فراموش نکرده‌ام. [922 سنبل و لاله و سِپَرغَم نیز هم] ریحان را [با هزاران ناز و نفرت خورده‌ام] پیش از این. و حصّه این است که مرد عالم و زاهد که در میان جاهلان و فاسقان افتد، او را تَسَخَر کنند و به فسق و حرام خوردن دعوت کنند. آن عالم و زاهد گوید من از حلال اجتناب کردن را خو کرده‌ام، حرام را کی بنخورم! [923 گفت آری لاف می‌زن لاف لاف] آن خر آهو را گفت: لاف بزن لاف، زیرا کسی اینجا تو را نمی‌داند. [در غریبی بس توان گفتن گراف]. آهو در جواب خر [924 گفت نافم خود گواهی می‌دهد] بر صدق من [مَنّی بر عود و عنبر می‌نهد] که بوی ناف من به از بوی مشک و عنبر است. لاجرم کسی که از شریعت و طریقت سخن گوید اگر فعل او موافق قول او باشد و از او بوی اخلاص آید بر صدق او گواه شود. [925 لیک آن را که شَنُود صاحب‌مشام] سؤال و جواب است. یعنی اگر پیرسی آن بوی خوب را که دریابد؟ این سؤال را جواب آن است: این را صاحب‌مشام دریابد. زیرا (77b) [بر خرِ سرگین‌پرست

آن شد حرام] یعنی بر خر که نجس را می‌بوید و آن را می‌جوید، این بوی من او را حرام است. پس کسی که فاسق باشد بوی صلاح را نمی‌داند زآنکه مشام صحیح ندارد، این را کی دریابد که بزرگان گفته‌اند: عود و هیزم در سوختن یکی است عود را از هیزم مشام فرق کند. [926 خر گُمیز خر بیوید بر طریق] خر بول خر را می‌بوید در راه [مُشک چون عرضه کنم با این فریق] مشک را چرا عرضه کنم به این گروه. [927 بهر این گفت آن رسولِ مُستجیب] و طلب قبول‌کننده و روا‌کننده [رمزِ الْإِسْلَامُ فِي الدُّنْيَا غَرِيبٌ] اشارت است به آن حدیث سابق که رسول الله علیه‌السلام فرمود: **بَدَأَ الْإِسْلَامُ غَرِيبًا وَسَيُعُودُ غَرِيبًا فَطُوبَى لِلْغُرَبَاءِ**. رسول الله علیه‌السلام نیز در ابتداء اسلام غریب بود. [928 زآنکه خویشانش هم از وی می‌رمند] اقرباء رسول الله از او رمیدندی [گرچه با ذاتش ملایک همدمند] اگرچه فرشتگان به ذات او همدم بودند. [929 صورتش را جنس می‌بینند آنام] به حکم: **مَا لِهَذَا الرَّسُولِ يَأْكُلُ الطَّعَامَ وَيَمْسِي فِي الْأَسْوَاقِ** (فرقان/۷). صورت رسول الله را جنس بشر می‌بینند خلق [لیک از وی می‌نیابند آن مشام] تا قوت روحانی‌اش استشمام کنند. پس مثال رسول الله علیه‌السلام [930 همچو شیری در میان نقش گاو] همچو یک شیر است که در صورت گاو باشد [دُور می‌بینش ولی او را مَکاو] آن شیر را از دور بین و به صورت گاوی او فریفته نشو و آن را مکن و رنجیده مکن، یا او را استنطاق بکنی و نزدیک او مرو. [931 ور بکاوی ترکِ گاوِ تن بگو] زیرا [که بدرّد گاو را آن شیرخو] یعنی انبیا و اولیا همچو مردمان در صورت بشراند. به صورت ایشان مغرور مشو و ایشان را رنجیده مکن و با نفسانیت نزدیک ایشان مرو و الاّ به قوت روحانیه تو را بدرّند همچو شیر ژیان. حکایت: عزیزی با دیوانگان و فقیران در زیر پل نشسته بود. شاه سنجر باشکوه آنجا عبور کرد و گفت: چه قوم‌اند این جماعت که در زیر پل نشسته‌اند؟ آن عزیز گفت: ما یک قومیم که چون اهل دنیا ما را دوست دارد وی را از دنیا دور کنیم. و اگر ما را دشمن دارد از دین دور کنیم. شاه سنجر گفت من شما را نه دوست دارم و نه دشمن. [932 طبعِ گاوی از سرت بیرون کند] طبیعت گاوی را از سر و دماغ تو بیرون کند و تو را از گاوی رهند. [خوی حیوانی ز] (78a) [حیوان برکند] خوی حیوانیت را از حیوان قلع کند. حکایت: علی بن الحمید^{۲۸} از ابدال بود. وی گوید که در خانه سَری بکوفتم شنیدم که می‌گفت: **اللَّهُمَّ شَغَلَنِي عَنْكَ فَاشْغُلْ بِكَ عَنِّي**. از برکت دعای وی حق سبحانه و تعالی مرا چهل حج پیاده از حلب روزی کرد و بدین پایه رسیدم. [933 گاو باشی شیر گردی نزد او] یعنی اگر چه گاوی شیر شوی نزد نبی و ولی [گر تو با گاوی خوشی شیری مجو] یای اولی و ثالثه یای مصدریه است و ثانیه یای خطاب است.

[تفسیرِ اِنِّي اَرَى سَمْعَ بَقَرَاتٍ سِمَانٍ يَأْكُلُهُنَّ سَعْبٌ عِجَافٌ (یوسف/۴۳)، آن گاوانِ لاغر را خدای تعالی به صفتِ شیرانِ گرسنه آفریده بود تا آن هفت گاوِ فربه را به اشتها می‌خوردند. اگرچه آن خیالات در

^{۲۸} علی بن الحمید KG : علی بن الحمیدان K

آینه خواب بنمودند تو معنی نگر. چنانکه حضرت خدا در سوره یوسف حکایت می کند وَقَالَ الْمَلِكُ
إِنِّي أَرَى (یوسف/۴۳) الآية.]

[934 آن عزیز مصر می دیدی به خواب] مفعول دیدی بیت ثانی است [چونکه چشم غیب را شد فتح باب] این مصراع ظرف دیدی است. [935 هفت گاو فربه بس پروری] هفت گاو سمین پرورده را [خوردشان آن هفت گاو لاغری] آن هفت گاو فربه را خورد هفت گاو لاغر. [936 در درون شیران بُدند آن لاگران] از جهت درون و معنی شیران بودند آن گاوان لاگران، اگرچه در صورت گاو بودند [ورنه گاوان را نبودندی خوران] اگر آن گاوان لاگران شیران نبودندی گاوان فربه را کی خوردندی. [937 پس بشر آمد به صورت مرد کار] از انبیا و اولیا [لیک در وی شیر پنهان مردخوار] لیک در سیرت او شیر نهان است که آن شیر مردم خوار است. [938 مرد را خوش و اخورد فردش کند] از صفت گاوی خلاص کند [صاف گردد دُردش ار دُردش کند] صافی شود دُرد و کَدَر او اگر او را دُرد و مشقت کند. [939 زآن یکی دُرد او ز جمله دُردها] به سبب آن یک درد آن مرد از جمله دردها [وازه پد پا بر نهد او بر سُها] خلاص شود پای بر سُها و بر سما نهد. [940 چند گویی همچو زاغ پُر نُحوس] یعنی چرا همچو زاغ پُر شوم سخن را بسیار گویی، از خلیل الله پیرس [ای خلیل از بهر چه کُشتی خروس] تا تو را جواب فرماید.

[بیان آنکه کُشتن خلیل علیه السلام خروس را اشارت به قمع و قهر کدام صفت بود از صفات

مذمومات مُهلکات] (78b) [در باطن مرید.]

[941 گفت فرمان حکمت فرمان بگو] خلیل در جواب گفت: سبب کشتن خروس فرمان بود. گفتم: حکمت فرمان بگو [تا مُسَبِّحِ گردم آن را مو به مو] تا سبحان الله گوی شوم آن را مو به مو. [942 شهوتی است او و بس شهوت پرست] یعنی حکمت فرمان کشتن خروس آن است که خروس شهوتی و شهوت پرست است. [زآن شراب زهرناک ژاژ مست] از آن شراب زهرناک نجس مست است که به سبب شراب شهوت یک خروس بسیار ماکیان را جماع قوی کند. [943 گر نه بهر نسل بودی ای وَصی] مرهون است [آدم از ننگش بکردی خود خصی] یعنی خروس چنان قوه جماعه دارد و چندان جماع کند ای وکیل که مردمان از او غیرت برند اگر بیم انقطاع نسل نبودی و آلت جماع مردم از بهر تناسل است و نه آدم از عار او خود را بُریده خایه کردی. حصّه آن است که مرید را قوه شهوانیه را کشتن می باید چنانکه رسول الله علیه السلام جوانان را گفتی: مَنِ اسْتَطَاعَ مِنْكُمُ الْبَاءَةَ فَلْيَتَزَوَّجْ، وَمَنْ لَمْ يَسْتَطِعْ فَلْيَصُمْ فَإِنَّهُ كَالْوَجَاءِ. لاجرم شهوت بزرگترین آفت است چنانکه از قصه ابلیس معلوم می شود. [944 گفت ابلیس لعین دادار را] وقتی که ابلیس ملعون و مردود شد حاکم را یعنی حضرت خدا را

گفت: [دام زفتی خواهم این اشکار را] دام محکم و عریض می‌خواهم شکار مردمان را. لاجرم حضرت خدا [945 زر و سیم و گله اسپش نمود] سیم و زر و اسب نمود و گفت: [که بدین تانی خلائق را ربود] که به اینها می‌توانی خلق را ربودن. [946 گفت شاباش و تُرش آویخت لُنج] ابلیس این را تمام پسندیده نداشت که گفت: شاباش. و لب را تُرش آویخت. [شد تُرنجیده تُرش همچون تُرنج] و تُرش گشت و ناخوش. لاجرم پس از آن [947 پس زر و گوهر ز معدن‌های خوش] به فتح خاء خواندن می‌باید و این مصراع مرهون است [کرد آن پس‌مانده را حق پیشکش] یعنی پس از زر و سیم و گله اسب حضرت حق جلّ و علا آن ابلیس پس‌مانده را جواهر را پیشکش کرد و گفت: [948 گیر این دام دگر را ای لعین] و ابلیس ملعون [گفت این افزون ده ای نِعَم‌المُعین]. لاجرم خدای رب العالمین [949 چرب و شیرین و شراب‌اتِ ثمین] مرهون است [دادش و صد حله ابریشمین] یعنی حضرت خدا ابلیس را نعمت‌های چرب و شیرین و شربت‌های گران‌مایه را و جامه‌های حریر را داد. چون ابلیس آنها را بدید [950 گفت یا رب بیش] (79a) [از این خواهم مدد] در اضلال بندگان تو. [تا ببندمشان به حَبْلٍ مِنْ مَسَد] و ایشان را بسازم مقید. [951 تا که مستانت که نر و پُر دلند] تا آنان که مستان عشق توانند و نر و شجاع‌اند [مردوار آن بندها را بسکلند] این دام‌ها را قطع کنند و به اینها گرفته نشوند. [952 تا بدین دام و رسن‌های هوا] مرهون است [مرد تو گردد ز نامردان جدا] و ممتاز شوند. یعنی آنان که مردند بدین دام‌ها فریفته نشوند و آنان که نامردند بدینها فریفته شوند. پس بدین دام‌ها مرد از نامرد متمیز گردد. اما مقصود من که اضلال همه است حاصل نگردد. لاجرم [953 دام دیگر خواهم ای سلطانِ تخت] آنچنان دام خواهم که [دام مردانداز و حیل‌سازِ سخت] آن دام مردانداز باشد و حیل‌سازِ محکم. [954 خمر و چنگ آورد پیش او نهاد] آن ربّ‌العباد [نیم‌خنده زد بدان شد نیم‌شاد] پس از آن [955 سویی اضلالِ ازل پیغام کرد] یعنی چنان که آدم صفی را به سبب زن اضلال کردی فرزندان او را همچنان به زن گمراه کن و به خوبان مایل ساز. [که بر آراز قعر بحر فتنه گرد] از دریای فتنه غبار برآر که از دریا گرد آوردن را قدرت داری. [956 نی یکی از بندگان موسی است] استفهام انکاری است [پرده‌ها در بحر او از گرد بست] در وقت رهانیدن بنی‌اسرائیل و غرق کردن فرعون و قومش [957 آب از هر سو عنان را واکشید] از روان شدن باز ماند. همچو کوه شد و آفتاب تاثیر کرد و باد وزید، قعر دریا را خشک کرد. بنی‌اسرائیل از آن راه‌ها که میان آب پیدا شد رفتند. فرعون و قوم او هلاک شدند. [از تگ دریا غباری برجهید] که قعر دریا سخت خشک شده بود [958 چونکه خوبی زنان فا او نمود] یعنی چون ابلیس به صورت زنان و به مکر خوبان دام مردمان خواست، خدای تعالی در آن وقت ابلیس را خوبی زنان بنمود. [که ز عقل و صبر مردان می‌فرود] که از عقل و صبر مردمان را فرو می‌برد. [959 پس زد انگشتک به رقص اندر فتاد] یعنی ابلیس از شادی اصبع و کف را زد و به رقص آمد و گفت:

[که بده زوتر رسیدم در مراد] بده این را که زودتر رسیدم به مراد خود. لاجرم زن فتنه بزرگتر است. حکایت: حسن بصری روایت کرده که یکی از اصحاب زنی را در راه دید که در جاهلیت می‌دانست و به آن زن سخن گفت. باز برفت و آن زن همی رفت. مرد مذکور بار دیگر نظر می‌کرد ناگاه پایش بلغزید، رویش به دیوار رسید و در رویش اثر جراحت واقع شد. چون پیش رسول الله علیه‌السلام آمد (79b) این حادثه را خبر کرد. رسول الله علیه‌السلام گفت: إِذَا أَرَادَ اللَّهُ بِعَبْدٍ خَيْرًا عَجَّلَ عُقُوبَةَ ذَنْبِهِ. [960 چون بدید آن چشم‌های پُر خمار] در زنان مکار و خوبان عیار [که کند عقل و خرد را بی‌قرار] و همچنان [961 و آن صفای عارضی آن دلبران] مرهون است [که بسوزد چون سپند این دل بر آن] چنانکه سپند در آتش زود بسوزد دل مردمان بر آن همچنان می‌سوزد. لاجرم از قصه ابلیس معلوم شد که شهوت بزرگترین آفات است. و زن بدترین زلات. پس کشتن شهوت می‌باید تا مرد به مکر زن گرفتار و فریفته نشود. حکایت: در امت‌های پیشین مردی زاهد بود زنش را دوست می‌داشت. روزی زنش او را گفت: چندین ریاضت و عبادت می‌کنی هیچ می‌دانی که خدای تعالی تو را دوست می‌دارد و دعای تو قبول می‌کند؟ آن مرد نزدیک پیغامبر زمان خود آمد و سخنی زن را گفت و استدعا کرد که آن پیغامبر فال این مرد را از حضرت حق پرسد. آن پیغامبر در مناجات مراد مرد را یاد کرد. از خدای تعالی وحی آمد که من سه دعای آن مرد را قبول می‌کنم. چون پیغامبر مرد را بدین خبر آگاه کرد مرد نزد زن آمد آن وحی الهی را حکایت کرد. زن گفت یکی را از آن سه دعا از بهر من کن که از حضرت حق بخواه تا خدای تعالی مرا حسن و جمالی دهد که مانند من در جهان نباشد. مرد دعا کرد، زنش چنان خوب گشت که در جهان نظیر او نبود. تا خبر حسن و جمال او به سمع پادشاه زمان رسید به خانه آن زاهد مردمان فرستاد تا زن را در صندوقی کنند و پیش شاه آورند. چون مردمان شاه آمدند زن را در صندوقی کردند مرد دعا کرد که حضرت خدا صورت زن را صورت خوک گرداند. چون صندوق را پیش شاه بردند و باز کردند خوکی سر برآورد. شاه به غایت برنجید و مردمان را فرمود تا زن را باز به خانه‌اش برند. چون آوردند در صورت خوک بود مرد باز دعا کرد که خدای تعالی زن را در صورت اولش آرد. باز زن به شکل اولین شد، لاجرم به مکر زن سه دعاء مستجاب ضایع شد. [962 رو و خال و ابرو و لب چون عقیق] که آن لب همچو (80a) عقیق که رنگین و خوب است [گویا حق تافت از پرده رقیق] گویا حق تعالی لمعان کرد از پرده باریک. [963 دید او آن غنچ و برجست او سُبک] دید آن ناز را و برجست چابک [چون تجلی حق از پرده تُنک] همچو تجلی حضرت خدا از پرده رقیق. بدان که حسن و جمال اثری است خاص از حسن خدای متعالی. اما آن را بقا نیست، باقی حسن حضرت خداست. لاجرم عاقل را می‌باید که مایل جمال فانی نباشد، روی را به سوی باقی

گرداند. اول حسن فانی را فریفته نشود آخرش را نظر کند و در تفسیر آیت تأمل کند که خدمت مولانا فرماید.

[تفسیر لَقَدْ خَلَقْنَا الْإِنْسَانَ فِي أَحْسَنِ تَقْوِيمٍ * ثُمَّ رَدَدْنَاهُ أَسْفَلَ سَافِلِينَ (تین/۴-۵) و تفسیر وَمَنْ نُعَمِّرْهُ نُنَكِّسْهُ فِي الْخَلْقِ (یس/۶۸).]

اولاً بیان کنیم که اهل ظاهر در تفسیر این دو آیت چگونه تحقیق کرده‌اند پس از آن مراد خدمت مولانا را بیان کنیم و تفسیر او را. بدان که معنی لَقَدْ خَلَقْنَا الْإِنْسَانَ این است که به درستی ما آفریدیم جنس انسان را در خوبی، اعتدال و تعدیل. حکایت: از یحیی بن اکثم القاضی مروی است که او تقویم را تفسیر کرد به حسن صورت و حکایت کرد که پادشاه زمان او، تنها شد به زنش در لیلۀ مقمره و آن پادشاه زنش را گفت: اگر تو از ماه خوب‌تر نباشی تو چنان شو. و همه علما فتوا دادند به جنث. الا یحیی بن اکثم گفت: جنث لازم نمی‌شود. گفتند: تو شیوخ خود را مخالفت کردی. گفت: فتوی به علم باشد. به درستی آن که اعلم است از ما، فتوی داده است. یعنی خدای تعالی فرموده لَقَدْ خَلَقْنَا الْإِنْسَانَ فِي أَحْسَنِ تَقْوِيمٍ * ثُمَّ رَدَدْنَاهُ أَسْفَلَ سَافِلِينَ (تین/۴-۵)، یعنی بردیم او را با رذل عمر. و استثنا بر این تفسیر منقطع است. و بدان که تفسیر آیت سوره یس این است که آن را که ما عمر دراز می‌دهیم، بگردانیم او را در خلق که هر روز ضعف او قوی گردد تا به حالت اولی یعنی به ضعف کودکی عودت نماید. مراد مولانا این است که بزرگترین دام‌های ابلیس صورت خوب و حظ نفسانی است. اما بدان فریفته نباید شد که او را بقا نیست. [964 آدم حُسن و ملک ساجد شده] یعنی بسیار صاحب حسن را همچو آدم علیه‌السلام ملک سجده کرد یعنی تعظیم کرد. در بعض نسخ: [صد چو آدم را ملک ساجد شده]. [همچو آدم باز معزول آمده] که خوبی او زایل شد. [965 گفت آوه بعد هستی نیستی] آن کس (80b) گفت دریغا پس از هستی، نیستی نیست. این را جُرم من چه بود. [گفت جُرم این که افزون زیستی] و از حد تجاوز کردی و شکر نعمت نکردی. [966 جبرئیلش می‌کشاند مو کشان] جبرئیل آدم را از خُلد می‌راند و می‌گوید [که برو زین خُلد از جوقِ خوشان] و از گروه فرشتگان و جماعت حوران و زمرة غلامان. [967 گفت بعد از عزّ این اِذلال چیست] آدم گفت پس از تعظیم و تکریم این ذلیل کردن چه بود؟! [گفت آن دادست و اینت داوری است] جبرئیل گفت آن عزّت عطا بود و این حکومت و عدل است. بدان ای فرزند آدم پدرت به یک گناه از بهشت به در رفت، تو به چندین گناه می‌خواهی که به بهشت روی. [968 جبرئیل سجد می‌کردی به جان] آدم گفت ای جبرئیل تو مرا سجد می‌کردی پیش از این به جان و دل. [چون کنون می‌رانیم تو از جنان] چرا تو اکنون می‌رانی مرا از بهشت‌ها. [969 خُله می‌پرد ز من در امتحان] حله از بر من می‌پرد و طیران کند

در آزمودن که حضرت خدا مرا آزمود، من غلط کردم. لاجرم عریان گشتم که حله از من می‌ریزد [همچو برگ از نخل در فصل خزان] چنانکه برگ درخت می‌ریزد در وقت خزان. لاجرم حسن و جمال همچو اکرام آدم علیه‌السلام حالتی است که بقا ندارد. [970 آن رخی که تاب او بُد ماهوار] آن رخ که نور و ضیای او همچو ماه بود [شد به پیری همچو پشتِ سوسمار] پژمرده و بی‌نور. [971 و آن سر و فرقِ گشِ شَعشَع شده] آن سر پر سرور و آن تازک خوب و پرنور و موی براق که داشت [وقتِ پیری ناخوش و اَصْلَع شده] در زمان پیری آن سر، شر شده و بی‌موی و کل گشته. [972 و آن قدِ صَفِدر نازان چون سنان] آن قد که صف درنده و ناز کننده بود چون رمح. [گشته در پیری دو تا همچون کمان] و همچنان [973 رنگِ لاله گشت رنگِ زعفران] یعنی آن رُخ که همچو لاله رنگین بود همچو زعفران زرد شده [زورِ شیرش گشته چون زهره زنان] قوّت اسدش شده چون قوت و قدرت زنان. [974 آنکه مردی در بغل کردی به فن] آن کس که مردی را در بغل کردی به صنعتِ کشتی‌گیری و قوت. [می‌گیرندش بغل وقتِ شدن] بغل او را می‌گیرند در زمان رفتن از ضعف پیری. [975 این خود آثارِ غم و پژمردگی است] که در زمان پیری باشد [هر یکی زینها رسولِ مُردگی است] هر یکی از ضعف و تغیر مژده مُردن است و خبرکننده انتقال (81a) کردن. بدان که عاقل را می‌باید که به حسن و جمال دیگران فریفته نشود بلکه به حسن و جمال خود و به جاه و مال خویش مغرور نگردد. مغیر جمال و مغرّق اهل و عیال را یاد کند. حکایت: از از عطاء خراسانی مروی است که رسول الله علیه‌السلام وقتی به مجلسی گذر کرد که خنده بر ایشان بلند گشته بود گفت: **شُوبُوا مَجْلِسَكُمْ بِذِكْرِ مُكَدِّرِ الذَّاتِ**. یعنی بیامیزید مجلس شما را به یادِ کدر دهنده لذات. گفتند: مکدر لذات چیست؟ گفت: **المَوْتُ**. حکایت: روزی رسول الله علیه‌السلام از مسجد بیرون آمد و قومی را دید سخن می‌گویند و می‌خندند. گفت: مرگ را یاد کنید و آگاه شوید، به حق آن که جان من در قدرت اوست، **لَوْ تَعْلَمُونَ مَا أَعْلَمَ لَضَحِكْتُمْ قَلِيلًا، وَلَبَكَيْتُمْ كَثِيرًا**. بعض حکما گفته: ای برادر از مرگ بترس در این خانه، پیش از آنکه در خانه‌ای روی که در آنجا مرگ را تمنّی کنی و نیایی، یعنی دوزخ. حکایت: عمر بن عبدالعزیز گفت مرگ را بسیار یاد کن تا عیش فراخ تو تنگ شود و عیش تنگ تو فراخ گردد. بعض عقلا گفتند: خود را چنین پندار که گردن تو دراز کرده‌اند و جلّاد به شمشیر حاضر شده و تو درحالتی که کی می‌زندی. حکایت: عبدالله بن ثعلبه گفت: تو خنده می‌کنی احتمال است که کفن تو از قصّار بیرون آمده باشد. چون کسی که فریفته نباشد چنان که اکثر ناس فریفته است، کما قال علیه‌السلام: **نِعْمَتَانِ مَغْبُونٌ فِيهِمَا كَثِيرٌ مِنَ النَّاسِ، الصِّحَّةُ وَالْفِرَاحُ**. یعنی این دو را به اعمال صالحات صرف نکنند. پس آن که فریفته نباشد، بلکه پیش از مرگ تدارک آخرت کند و نور الهی را تحصیل کند؛ قوّت و نعمت و حسن و جمال و شوکت او ضایع نمی‌شود. رسول الله علیه‌السلام به کسی گفت که آن را پند می‌داد:

إِغْتَنِمَ خَمْسًا قَبْلَ خَمْسٍ، شَبَابَكَ قَبْلَ هَرَمِكَ، وَصِحَّتَكَ قَبْلَ سُقْمِكَ، وَغِنَاكَ قَبْلَ فَقْرِكَ، وَفَرَاغَكَ قَبْلَ شُغْلِكَ، وَحَيَاتَكَ قَبْلَ مَوْتِكَ. پس کسی که بدین پند عمل کرده باشد ضعف او صوری بود، اما قوت معنوی یابد.

[تفسیرِ آسفلِ سافلین * إِلَّا الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ فَلَهُمْ أَجْرٌ غَيْرُ مَمْنُونٍ (تین/۵-۶)]

خدمت مولانا در تفسیر آیت مذکوره فرماید: [976 لیک گر باشد قرینش نور حق] یعنی اگر آن صاحب حسن را نور حضرت خدا قرین و یار باشد (81b) [نیست از پیری و تب نقصان و دق] باریک شدن. بلکه ثوابش زیاده شود که ضعف و مرض و محنت و عرض، سبب مغفرت و موجب فضیلت گردد. [977 سستی او هست چون سستی مست] که پس از سستی قوی شود [کاندر آن سستیش رشک رستم است] یعنی از آنکه نهایت او قوی شدن است و پهلوانان را به او رشک باشد. [978 گر بمیرد استخوانش غرق ذوق] اگر آن کس بمیرد استخوان او غرق دریای ذوق شود. حکایت: در بعض کتب آورده‌اند که چون حضرت خدا از کسی راضی شود ملک الموت را فرماید که جان فلان را بیار. ناراحت شود و پانصد ملک از روایح بهشت بوی‌های خوش می‌برند هر یکی، آن کس را بشارتی می‌کند، غیر بشارت دیگری. پس چون بمیرد به آن بشارت‌ها رسد. [ذره ذره‌ش در شعاع نور شوق] هر ذره او در شعاع نور شوق مستغرق گردد. حکایت: واسطی در مرض موت و وقت احتضار می‌خندید. گفتند این چه جای خنده است. گفت: چهل سال است که می‌گیرم از بهر خنده امروز. [979 وآنکه آتش نیست باغ بی‌ثمر] آن کس که آن نور حق او را نیست، آن کس باغ بی‌ثمر است. [که خزان‌ش می‌کند زیر و زیر] و به مردن، خراب. بلکه اهل عذاب گردد. [980 گل نمائد خارها مانند سیاه] حسن و جمال و ملک و مال برود جز روی سیاهی نمائد. [زرد و بی‌مغز آمده چون تلّ کاه] زرد و بی‌دانه باشد همچو پشته کاه. [981 تا چه زلّت کرد آن باغ ای خدا] چه لغزیدن و جرم کرد باغ یا ربّنا. [که از او این خُله‌ها گردد جدا] و عریان گردد در وقت خزان. جواب از طرف حق این است که [982 خویشتن را دید و دید خویشتن] لفظ دید خویشتن مرهون است. [زهر قتال است هین ای مُمْتَحَن] خودبینی زهر قاتل است ای مرد آزموده و محنت زده. حکایت: وهب بن منبّه گفته پادشاهی بود متکبر و ستمگر بخواست که سوار شود و به جایی رود. جامه پوشیدن خواست، جامه‌های بسیار آوردند. جامه‌ای که نفیس‌ترین از همه بود پوشید و اسب‌های بسیار آوردند اسبی که بهتر از همه بود اختیار کرد و سوار شد. ابلیس آمد در سوراخ بینی او دم زد. به تکبر پر شد و برفت و با وی سواران رفتند. او به مردم نظر نمی‌کرد از کبر. وی را مردی آمد کهنه صورت، سلام کرد. پادشاه ردّ سلامش نکرد. آن مرد لگام اسبش را گرفت. پادشاه گفت: بگذار. آن مرد گفت: مرا به تو حاجتی است.

پادشاه گفت: صبر کن تا زمان فرود آمدن من. آن مرد گفت: صبر را مجال نیست. پادشاه به خشم (82a) لگام را کشید و گفت: بگو حاجت را. آن مرد گفت: سَرّی است خفی. پادشاه گوش نزدیک آورد. آن مرد گفت: من ملک الموتم. رنگ پادشاه متغیر شد و زبانش مضطرب گشت. باز گفت: مرا بگذار تا رجوع کنم به اهل خود و حاجت خود قضا کنم و به ایشان وداع کنم. گفت: وَلله نمی بینی اهل و مال را. پس جانفش ستاند. پادشاه از اسب همچو درخت افتاد. [983 شاهدی کز عشقِ او عالم گریست] محبوبی که از محبت و عشق او عالم در گریه بودند. [عالمش می راند از خود جُرم چیست] عالم آن محبوب را براند پس از زوال حسن، گناه او چیست؟ جواب این است که [984 جُرم آنکه زیورِ عاریّه بست] و با وجود عاریه [کرد دعوی کین حُلّ ملک من است]. لاجرم [985 واستانیم آن که تا داند یقین] آن حُسن عاریت را می ستانیم تا بداند، [خرمن آن ماست خوبان دانه چین] خرمن حسن از آن ماست خوبان جهان دانه چین خرمن ماست. [986 تا بداند کآن حُلّ عاریّه بود] صاحب ملک حضرت خداست. [پرتوی بود آن ز خورشید وجود] یعنی یک نور بود این حلّه حسن از حضرت حق تعالی. [987 آن جمال و قدرت و فضل و هنر] آن حسن و جمال و منصب و مال و علم و کمال که می بینی در بشر، [ز آفتاب حُسن کرد این سو سفر] از جانب حق تعالی آمدست به جانب ما باز به آن طرف رجوع کند. [988 باز می گردند چون استاره ها] مرهون است [نور آن خورشید زین دیوارها] چنانکه نور آفتاب به دیوار رسد دیوار منور می نماید. چون آفتاب در پرده رود دیوار بی نور و تاریک بماند. همچنین حسن بدن ها و کمال تنها از پرتو حضرت خداست. چون آفتاب حقیقی نور خود را در پرده کشد، این بدن ها بی نور بماند [989 پرتو خورشید شد و جایگاه] نور آفتاب برفت باز به مقام خویش. [ماند هر دیوار تاریک و سیاه] لاجرم [990 آنکه کرد او در رخ خوبانت دنگ] آن حضرت حق که کرد تو را در روی خوبان جهان حیران [نور خورشید است از شیشه سه رنگ] همچو نور آفتاب است که از شیشه سه رنگ نماید. لاجرم آن نور در حقیقت از آن شیشه نیست. [991 شیشه های رنگ رنگ آن نور را] مرهون است [می نمایند این چنین رنگین به ما] اما [992 چون نماند شیشه های رنگ رنگ] چون جمال حضرت خدا در روی خوبان نبینی و زخارف جهان را منظر نکنی بلکه این حجاب ها را از میان (82b) برداری [نور بی رنگت کند آنگاه دنگ] جمال حضرت خدای بی رنگ حیران کند تو را. [993 خوی کن بی شیشه دیدن نور را] عادت کن تا که جمال صانع را بی قنادیل رنگارنگ و بی آینه مصنوعات بینی. [تا چو شیشه بشکند نبود عَمّا] چون شیشه رود ناینبایی نباشد. بدان که دیدن حق به دیده دل می باشد و دیده دل آنگاه گشاده شود که دیده سر بسته گردد. انس رضی الله عنه از رسول الله علیه السلام روایت می کند: نَظَرُ الرَّجُلِ إِلَى مُحَاسِنِ الْمَرْأَةِ سَهْمٌ مِنْ سِهَامِ إِبْلِيسَ، مَنْ تَرَكَهُ إِبْتِغَاءَ وَجْهِ اللَّهِ تَعَالَى أُعْطِيَ اللَّهُ عِبَادَةً يَجِدُ طَعْمَ لَذَّتِهَا و امیرالمومنین علی رضی الله عنه

از رسول الله علیه السلام روایت کرده که فرموده: **إِتَّقِ النَّظَرَ بَعْدَ النَّظَرَةِ فَإِنَّهَا سَهْمٌ مَسْمُومٌ مِنْ سِهَامِ إِبْلِيسَ يَوْرُثُ الشَّهْوَةَ فِي الْقَلْبِ**. پس چشم را پوشیدن امر مهم است. [994 قانع با دانش آموخته] قناعت می‌کنی به علمی که به تعلیم حاصل شده است. یعنی به آن علم عمل نمی‌کنی تا نور الهی حاصل شود تو را. [در چراغ غیر نور افروخته] و به این نیز قانعی که چشم را به چراغ دیگری روشن کنی. [995 او چراغ خویش بزاید که تا] آن غیر چراغ خود برگیرد در آن وقت، [تو بدانی مُستعیری نی فتا] می‌دانی که از غیر عاریت گرفته‌ای جوان و پهلوان نیستی. [996 گر تو کردی شکر و سعی مُجتهد] یعنی اگر تو شکر کنی و در طاعت سعی بلیغ نمایی [غم مخور که صد چنان بازت دهد] هر چه از مال و نعمت و تن‌پروری و صحت کم کردی تو را نعم البدل رسد در آخرت. و بدان که شکر را به وجهی چند تفسیر کرده‌اند. شیخ جنید قدس سرّه گفته: شکر آن است که در نعمت حق باشی و با نعمتش او را عاصی نشوی و نعمت او را سرمایه معصیت نسازی. [997 و نکردی شکر اکنون خون گری] یعنی حسن و جمال و نعمت و مال و قدرت و کمال از آثار حسن و فضل ملک متعال است. لاجرم به اینها داعی و شاکر باشی نه کافر و ساتر. اگر شکران نعمت کنی اجر را بیشتر می‌ستانی، اگر کفران نعمت کنی اکنون که روز قیامت است به جای اشک خون گری. [که شدست آن حُسن از کافر بری] که آن آثار فضل خدا از کافر نعمت دور شود. نه عین او ماند نه اثرش و نه در آخرت عوض دهند. [998 أُمَّةُ الْكُفْرَانِ أَصْلُ أَعْمَالِهِمْ] گروه کافران نعمت کارهای خود را باطل و ضایع (83a) کرد [أُمَّةُ الْإِيمَانِ أَصْلَحَ بِأَلَهُمْ] جماعت اهل ایمان و شاکران دل خود را خوب کرد. اضلال و اصلاح در حقیقت، فعلی حق تعالی است و در این بیت اشارت است به اول سوره مُحَمَّد: **الَّذِينَ كَفَرُوا وَصَدُّوا عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ أَصْلُ أَعْمَالِهِمْ * وَالَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ وَآمَنُوا بِمَا نُزِّلَ عَلَى مُحَمَّدٍ وَهُوَ الْحَقُّ مِنْ رَبِّهِمْ كَفَّرَ عَنْهُمْ سَيِّئَاتِهِمْ وَأَصْلَحَ بَالَهُمْ** (محمد/۱-۲). [999 گم شد از بی‌شکر خوبی و هنر] ضایع گشت از مرد بی‌شکر خوبی و کمال. و زایل گشت از او متاع و مال. [که دگر هرگز نبیند زان اثر] و حضرت خدا عوض ندهد در آخرت. [1000 خویشی و بی‌خویشی و شکر و داد] مرهون است [رفت زان سان که نیاردشان به یاد] یعنی قرابت و قریب و غیر قرابت و بعید و مستی و محبت را بالکلیّه فراموش کرد، تا به حدّی که هرگز به یادش نیاید. حکایت: مردی انواع مال را جمع کرد چنانکه هیچ از اصناف مال صنفی نماند که او جمع کرده نباشد. خانه‌ها و قصرها بنیاد کرد. روزی اهل و خویش و یار و درویش را جمع کرد و از بهر ایشان طعام ساخت و بر تخت نشست. یک پایش را بر زانو نهاد و مردم طعام می‌خوردند. چون از خوردن فارغ گشتند به خود گفت: ای نفس، تنعم کن سال‌های بسیار که از بهر تو مال بسیار جمع کردم. او هنوز از این سخن فارغ نشد که عزرائیل به در خانه او آمد در شکل مردی که بر وی جامه‌های کهنه باشد و بر گردنش توبره، گویا مرد مسکین است. در را چنان

بزد که مرد را ترسانید. غلامان جستند تا به در خانه رفتند. وی را گفتند: چه می‌خواهی. گفت: بخوانید به من خواجه شما را. گفتند: آن نمی‌آید به مردی که چون تو باشد. گفت: شما به وی بگویید. آن را خبر دادند، گفت: کاشکی وی را زدندی. باز در را بزد، سخت‌تر از اول. غلامان باز رفتند. گفت: خواجه را بگویید که من ملک الموت. چون شنید بر ایشان بیم افتاد و بر خواجه لرزه و حیرت افتاد. گفت وی را سخن نرم بگویید و بگویید که به جای من دیگری را بستانند. عزرائیل بر وی درآمد گفت: هر چه می‌خواهی از کار خود بکن من بیرون نمی‌روم تا جان تو را نستانم. مرد مال و متاع را لعنت کردن گرفت تا عزرائیل جانش را قبض کرد، از همه مال و متاع و خویش و بیگانه دور و بیگانه افتاد. [1001 که أَضَلَّ أَعْمَالَهُمْ ای کافران] یعنی معنی (83b) أَضَلَّ أَعْمَالَهُمْ این است که کافران نعمت [جستنِ کام است از هر کامران] و رفتن مراد است از هر کسی که در دنیا کامیاب باشد. و کامران یعنی مال و نعمت و ملک و دولت و صحت و عافیت رود و عوض نیابد در آخرت.

حکایت: بکر مَزَنی گفته مردی از بنی اسرائیل جمع مال کرد چون به نزدیک مرگ رسید پسران را گفت به من بنمایید اصناف مال را. پس اسب‌ها و شترها و گوسفندها و قماش‌ها و بندگان و کنیزکان را آوردند. ایشان را دید و از تحسُّر گریست. عزرائیل آمد در صورت بشر و گفت: من از خانه تو بیرون نمی‌روم تا جانت را از تنت دور نکنم. مرد گفت: مهلت بده تا مال را تفریق کنم و به خیرات صرف کنم. عزرائیل گفت: هی‌ها! مهلت رفت. چند سال تو را مهلت دادند و به حکم **مَوْتُ الْجَارِ كَفِّي بِكَ وَاعْظَا** تو را پند دادند، چرا پیش از آمدن اجل تفریق و تدبیر نکردی؟ پس جانش را قبض کرد.

[1002 جز ز اهلِ شکر و اصحابِ وفا] این استثناء است از هر کامران. یعنی آنان که اهل شکر و اصحاب وفا باشند حسن و جمال و نعمت و مال ایشان می‌رود. اما باز حضرت حق ایشان را عوض دهد. چنانکه می‌فرماید: [که مر ایشان راست دولت در قفا] چون به آخرت روند هر چه فرستاده بودند پیش ایشان آید. **حکایت:** کعب گفته چون بنده صالح را در گور نهند اعمال صالحاتش او را احاطه کند، یعنی نماز و روزه و حج و جهاد و صدقه. و چون فرشتگان عذاب آیند؛ از جانب پای آیند، نماز گوید بروید شما را راه نیست بر وی، از آن که بر من ایستاده بود در نماز از بهر حضرت خدا. باز از جانب سر آیند، روزه گوید شما را راه نیست بر وی، از آن که بدین سر تشنگی و خشکی لب اختیار کرده بود از برای خدا. باز از جانب جسد آیند، حج و جهاد گویند شما را راه نیست که او نفس و تن خود را مشقّت داده بود که چنین عبادات کرد. باز از جانب دو دست آیند، صدقه گوید شما را راه نیست که این به دو دست صدقه داده است تا به دست حق تعالی افتاده است. باز آن کس را فرشتگان رحمت آیند، فراش و دثار بهشت گسترند و گورش (84a) پهن شود و قندیل نور آرند از بهشت که به نور روشن گردد تا به وقت قیام قیامت. پس اعتبار به آن دولت و نعمت است که پس می‌آید، اعتبار به

آن دولت نیست که رفته باشد. چنان که می فرماید: [1003 دولت رفته کجا قوت دهد] یعنی دولت و نعمت که رفته باشد از او قوت نمی رسد. رسول الله علیه السلام فرمود: إِذَا مَاتَ ابْنُ آدَمَ انْقَطَعَ عَنْهُ عَمَلُهُ إِلَّا مِنْ ثَلَاثٍ، عِلْمٌ يَنْتَفَعُ بِهِ، وَوَلَدٍ صَالِحٍ يَدْعُو لَهُ، وَصَدَقَةٍ جَارِيَةٍ أَوْ هِيَ الْوَقْفُ. [دولت آینده خاصیت دهد] و سودمند آن است. حکایت: امیرالمؤمنین علی رضی الله عنه گفته آخرت در سفر است، روی آورده به ما و دنیا در سفر است، پس کرده ما را. لاجرم آن را طالب شوید که او آینده باشد و به آن طالب مشوید که رونده باشد. [1004 قرض ده زین دولت اندر اقرضوا] پس به حکم آیت سوره مزمل: وَأَقْرِضُوا اللَّهَ قَرْضًا حَسَنًا (مزمل/۲۰)، از نعمت و دولت قرض ده [تا که صد دولت بینی پیش رو] که آینده باشد به تو. [1005 اندکی زین شرب کم کن بهر خویش] تا در آخرت بنوشی. حکایت: امیرالمؤمنین عمر رضی الله عنه شربت انگبین نخورد تا شراب آخرت را نقصان نباشد. حکایت: جنید رحمة الله علیه گفت روزی به نزدیک خواجه سری رفتم او را دیدم که می گریست. پرسیدم که چه می گریاند تو را؟ خواجه گفت: دوش دختر نزدیک من آمد و گفت: ای پدر امشب گرم است، کوزه ای از جهت توش به باد بیاویزم تا آب خنک شود تا بدان روزه گشایی. ناگاه مرا خواب رُبود. در خواب دیدم کنیزی بر صورت نیکوترین خلقان از آسمان به زمین آمد. او را گفتم: تو از آن کیستی؟ گفت: از آن کسی که آب سرد نخورد در کوزه نو. پس آن کوزه را برگرفت و بر زمین زد. جنید گفت: سفاله پاره هایی نو دیدم شکسته پیش خواجه افتاده آن را از پای بر نداشته بود. [تا که حوض کوثری یابی به پیش] آب کوثر سپیدتر از شیر است و نرم تر از مسکه و شیرین تر از انگبین است و دو طرف جویش زبرجد است و سنگ های او دُر هاست و گل او مُشک است و کوزه هایش از سیم. [1006 جرعه بر خاکی وفا آن کس که ریخت] یعنی کسی که از نعمت و مال و از صحت و نوال تصدق و به عمل خیر صرف کرد [کی تواند صید دولت (84b) زو گریخت] یعنی صید دولت از او نمی گریزد [1007 خوش کند دلشان که اَصْلَحَ بِاللَّهِمْ] حضرت خدا دل ایشان را خوش و خوب کند که فرمودست: وَأَصْلَحَ بِاللَّهِمْ (محمد/۲). [رَدُّ مِنْ بَعْدِ التَّوَيِ أَنْزَالَهُمْ] رد کرد یعنی بداد پس از هلاک شدن، نَزَلُها و نعمت های ایشان را. [1008 ای اجل وی تُرْكِ غَارَتِ سَارِ دِه] حضرت خدا اجل را فرماید و گوید که ای اجل ای ترک غارت کننده قریه، [هر چه بُردی زین شکوران باز ده] هر چه ستاندی از این شاکران باز بده. لاجرم مؤمن را پس از مرگ گشاده شود سعت الطمان حضرت خدا، که دنیا نسبت به آن چون زندان تنگ است و شکم مادر و امثال آن چون اسیری باشد در خانه تاریک. پس گشاده شود دری وی را به بوستانی پهن که چشم به کنار او نرسد و در آن بوستان اشجار و ازهار و انمار و انهار و مرغان و هزار^{۲۹} باشد. هیچ آن کس نمی خواهد که به زندان و به خانه تاریک بیاید و کس نمی خواهد به شکم

^{۲۹} مرغان و هزار CG : مرغان هزار K

مادر رود و لهذا می‌فرماید: [1009 وادهد ایشان بپذیرند آن] اجل هرچه ستانده بود از نعمت و مال باز می‌دهد اما اینان قبول نمی‌کنند. [زآنکه مُنعم گشته‌اند از رَحِبِ جان] زیرا منعم شده‌اند از کالای ملک مَنّان که رسیده‌اند به جنان. حکایت: سفیان ثوری را در خواب دیدند گفتند حال تو چون شد؟ گفت: همه علایق را ترک کرده بودم، یک پای در صراط نهادم یک پای در بهشت. پس صوفیان را ترک دنیا و ریاضت و تقوی باید و چون خرقه‌ای را ترک کنند باز نمی‌باید که ستانند. و لهذا می‌فرماید: [1010 صوفییم و خرقه‌ها انداختیم] از بَر [باز نستانیم آنچه باختیم] تکرار قبول نمی‌کنیم چون ترک کردیم. حکایت: مردی ابلیس را در خواب دید عریان همی رفت. گفت: شرم نمی‌داری از ناس که عریان می‌روی در میان اینان؟ ابلیس گفت: ناس ایشان است که من ایشان را می‌بازم، چنان که کودکان گوی را می‌بازند. ناس آن قوم است که جسم مرا بیمار کردند که صوفیان در مسجد شونیزیه نشسته‌اند و شهوات را میرانیده‌اند. آن مرد گفت: چون بیدار گشتم به مسجد شونیزیه رفتم. دیدم قومی تارکان دنیا در مراقبه بودند. چون من به مسجد در آمدم هر یکی سر برآوردند و همه گفتند: ای فلان تو را مغرور نکند سخن ملعون. (85a) [1011 ما عوض دیدیم آنگه چون عوض] چگونه عوض که نعم البدل است. [رفت از ما حاجت و حرص و غرض] از آنکه [1012 ز آب شور و مُهلکی بیرون شدیم] که آن دنیا است. [بر رَحیق و چشمه کوثر زدیم] بر شراب خالص و عین حوض کوثر رسیدیم. [1013 آنچه کردی ای جهان با دیگران] به اهل دنیا و نادان [بی‌وفایی و فن و نازِ گران] و جَوْرِ بی‌پایان [1014 بر سرت ریزیم ما بهر جزا] که آن جزا رسد ما را از حضرت خدا [که شهیدیم آمده اندر غزا] نه از بهر پروردن تن [1015 تا بدانی که خدایِ پاک را] جلّ و علا [بندگان هستند پُر حمله و مِرا] بندگان مخلص هستند که حمله بسیار و جنگ بی‌شمار کنند. [1016 سبَلتِ تزویرِ دنیا برکنند] که آن بندگان سبَلتِ تلبیس دنیا را و زینت و زخارف او را برکنند. [خیمه را بر بارویِ نصرت زنند] خیمه عبادت بر بارویِ حصار نصرت زنند و ناصر دین شوند. [1017 این شهیدان باز نو غازی شدند] این مردگان باز همچو زندگان، کافران نفس و هوا و دشمنان شیطان و ماسوی را کشتند. [وین اسیران باز بر نصرت زدند] اگرچه به حکم الدُّنْیا سَجُنُ الْمُؤْمِنِ، اسیرند اما پهلوانان دینند که دین را تقویت کنند. [1018 سر برآوردند باز از نیستی] به حکم مُوتُوا قَبْلَ أَنْ تَمُوتُوا، مرده و نیست شده بودند اما باز سر از نیستی برآوردند. [که بین ما را گر اکمه نیستی] اگر نایبای مادرزاد نه ای [1019 تا بدانی در عدم خورشیده‌است] چنانکه بعض فقیران از اولیای کبار آفتاب پر انوار است نزد حق تعالی. اگرچه در نظر اهل ظاهر سُها نمایند بلکه هرگز هویدا و پیدا نیند. [وآنچه اینجا آفتاب آنجا سُهاست] آنان که در دنیا همچو آفتاب عالمتاب جهان را گرفته‌اند در آخرت همچو سُها ضعیف‌اند. [1020 در عدم هستی برادر چون بُود] در عدم وجود چگونه می‌باشد [ضدّ اندر ضدّ چون مکنون بُود] این بیت استفهام است

[1021] يُخْرِجُ الْحَيَّ مِنَ الْمَيِّتِ بدان] جواب استفهام این است یعنی چون حضرت خدا از مرده زنده را بیرون کند از عدم هستی را پیدا کند [که عدم آمد امید عابدان] چنانکه [1022] مرد کارنده که انبارش تهی است] یعنی مردی که زراعت کننده باشد دانه خُرد از انبار بیرون آرد و در زمین کارد انبارش تهی گردد. [شاد و خوش نی بر امید نیستی است] یعنی شاد شود اما شادی او از بهر نیستی نیست بلکه می‌داند [1023] که بُرُوید آن ز سويِ نیستی] (85b) آن دانه‌ها از جانب معدوم شدن می‌روید، بر آن امید شاد شود. [فهم کن گر واقفِ معنیستی] که به حکم اَلدُّنْيَا مَرْزَعَةُ الْآخِرَةِ، دنیا محل زراعت است. پس وقت شریف و سرمایه عمر و مال و نعمت را برای ثواب آخرت صرف کن تا به جای یک دانه بسیار گیری. حکایت: مردی را دختر ببرد. آن مرد دختر را در خواب دید و از احوال آخرت پرسید. گفت: ای پدر در کار بزرگ افتاده‌ایم، دانستیم اما نمی‌توانیم که عمل کنیم. شما می‌توانید که عمل کنید اما نمی‌دانید. واللّه یک تسبیح و یا یک رکعت دوست‌تر است در دفتر اعمال از همه دنیا و ما فیها. اگرچه اکنون دنیا، هست نماید اما نیست. و آن آخرت، نیست نماید اما هست است. [1024] دم به دم از نیستی تو منتظر] یعنی منتظر باش [که بیابی فهم و ذوق آرام و پر] و تقوی و نیکویی [1025] نیست دستوری گشاد این راز را] یعنی مرد کارنده دانه افشاند و حاصل بردارد. اگر این را به دیده دیده‌ای، شک نداری. ثواب آخرت نیز چنین است اما احوال آخرت را ایمان بالغیب می‌باید از بهر آن به مرتبه عیان نرسیده است و آن را دستور نیست، از آن جهت تفصیل نکردم. [ورنه بغدادی کنم آبخاز را] نام ناحیه است در کوه‌ها که متصل است به باب‌الابواب که اینها کوه‌های صعب است. بدان که احوال آخرت پیش از وقوع معلوم نمی‌شود الا به نور نبوت و ولایت و لهذا خوف انبیا و اولیا بیشتر است. خدمت مولانا در این مقام اشارت می‌کند به آن که خود نیز از آن قوم است که اسرار و احوال آخرت را می‌داند از بهر کتمانِ سِر و بی‌رخصتی بیان نمی‌کند چنانکه شارع اجمال کرده است: اُعْذَرْتُ لِعِبَادِي الصَّالِحِينَ، مَا لَا عَيْنٌ رَأَتْ، وَلَا أُذُنٌ سَمِعَتْ، وَلَا خَطَرَ عَلَى قَلْبٍ بَشَرٍ. [1026] پس خزانه صنع حق باشد عدم] لاجرم عطا را از عدم بخواه [که برآرد زو عطاها دم به دم] زیرا [1027] مُبْدِعِ آمد او و مُبْدِعِ آن بُود] بیان معنی لفظِ مبدع کند: [که برآرد فرع بی‌اصل و سند] که عرب گوید: أَبْدَعَ الشَّيْءَ أَيِ اخْتَرَعَهُ لِأَعْلَى مَثَالٍ.

[مثالِ عالمِ هستِ نیست‌نما] که آن آخرت است [و عالمِ نیستِ هست‌نما] که آن دنیا است.

[1028] نیست را بنمود هست و محتشم] نیست را که دنیا است هست و معظم نمود. [هست را بنمود بر شکلِ عدم] هست که آخرت است آن را بر (86a) صورت نیست و معدوم نمود [1029] بحر را پوشید و کف کرد آشکار] دریای آخرت را به کف دنیا پوشید که کف، پیدا و دریا، پوشیده است [باد

را پوشید و بنمودت غبار] باد آخرت را به غبار دنیا پوشید که غبار هویدا و باد مستور است. [1030 چون مناره خاک پیچان در هوا] همچو مناره خاک و غبار در هوا پیچان است. [خاک از خود چون برآید بر غلا] خاک از خود چگونه پیدا شود بر مقام اعلی یعنی آن را باد بردارد. [1031 خاک را بینی به بالا ای علیل] غبار را در هوا بینی ای بیمار [باد را نی جز به تعریف دلیل] باد را نمی بینی جز به آموختن دلیل. پس دنیا و آخرت نیز چنین است که دنیا را به حس می بینی و آخرت را به دلیل می دانی. [1032 کف همی بینی روانه هر طرف] دنیا نیز همچو کف پیدا است. [کف بی دریا ندارد مُنصَرَف] و بازگشتن. [1033 کف به حس بینی و دریا از دلیل] کف را به حس ظاهر بینی و دریا را به دلیل می دانی. چنانکه، [فکر پنهان آشکارا قال و قیل] لاجرم چون دریا ساکن شود کف معدوم گردد، همین آب دریا بماند. پس دنیا نیز همچو کف فانی است و آخرت همچو دریا باقی است. [1034 نفی را اثبات می پنداشتیم] معدوم و منفی را موجود و ثابت پنداشتیم. [دیدۀ معدوم بینی داشتیم] زیرا چشم داریم که آن چشم نیست را هست بین است، هست بین نیست. [1035 دیده ای کان را نُعاسی شد پدید] دیده ای که آن را خواب پیدا شد و خوابناک گشت. یعنی چشمی که به خواب رفته است و گشاده نیست [کی تواند جز خیال و نیست دید] پس به حکم الدُّنْیَا حُلُمُ النَّائِمِ، ما در خواب غفلتیم. چند چیز را در این خواب می بینیم و از آن جهت دنیا را می بینیم و آخرت را نمی بینیم. چون به حکم النَّاسُ نِیَامٌ، فَإِذَا مَاتُوا انْتَبَهُوا، وقت مرگ از خواب بیدار شویم، در آن دم پیدا شود که نیست را هست دیدیم، و از هست غافل شدیم همچو شخص نائم. [1036 لاجرم سرگشته گشتیم از ضلال] مضمون این جزاست، [چون حقیقت شد نهان پیدا خیال] مضمون این شرط است. [1037 این عدم را چون نشاند اندر نظر] این معدوم را چگونه نشاند اندر نظر [چون نهان کرد آن حقیقت از بصر] چگونه موجود را پنهان کرد از دیده [1038 آفرین ای اوستادِ سحرِ باف] و نَسَاجِ سحر. [که نمودی مُعرِضان را دُرد صاف] که معرضان را (86b) دُرد دنیا را صاف نمودی، پس دُرد را صاف پنداشتند و خریدار او گشتند. چنانکه [1039 ساحران مهتاب پیمایند زود] یعنی در زمان پیشین ساحرانِ ماهران بودند که ماهتاب را کرباس نمایند. [پیشِ بازرگان و درگیرند سود] آن ساحران از تاجران [1040 سیم بر بایند زین گون پیچ پیچ] سیم را از بازرگانان رُبایند از این کرباس که پیچ پیچ نمایند. چون روز شود بازرگان نظر کند و ببیند [سیم از کف رفته و آن کرباس هیچ] و چیزی نیست. [1041 این جهان جادوست ما آن تاجریم] که به سحر او فریفته شویم، یعنی [که از او مهتابِ پیموده خریم] و کرباس پنداریم. [1042 گز کند کرباس پانصد گز شتاب] ذراع کند کرباس بسیار را به استعجال. [ساحرانه او ز نورِ ماهتاب] تو ای تاجر غافل سرمایه عمر را می دهی [1043 چون ستد او سیمِ عمرت ای رهی] چون دنیا سیم عمر تو را می ستد ای بنده [سیم شد کرباس نی کیسه تهی] سیم رفت و کرباس نیست و کیسه خالی.

[1044] قُلْ أَعُوذُ خَوَانِد بَايد کای أَحَد] تو را قُلْ أَعُوذُوا خواندن می‌باید و تضرع کردن به خدای فرد. و در این اشارت است به آن قصه که سبب نزول معوذتین است. که رسول الله را علیه‌السلام سحر کردند به خواندن معوذتین خلاص شد. [هین ز نَفَاثَاتِ افغان وز عُقْد] که ما را مسحور کنند. [1045] می‌دمند اندر گیره آن ساحرات] ما عاجزیم از ایشان. [الْفَيَاثُ الْمُسْتَعَاثُ از بُرد و مات] فریاد ای فریادرس از بردن ساحرات و مات کردن ایشان. [1046] نیک بر خوان از زبانِ فعل نیز] یعنی قُلْ أَعُوذُوا خواندن و به حضرت خدا اعتصام کردن، هم به زبان قول می‌باید هم به زبان فعل. [که زبانِ قول سست است ای عزیز] و این پند را یاد گیر که [1047] در زمانه مر تو را سه همراهند] و سه رفیق هست. [آن یکی وافی و آن دو غدرمند] یکی وفاکننده است و دو غدرکننده و مکارند. [1048] آن یکی یاران و دیگر رخت و مال] از آن سه همراه، یکی دوستان تو و یکی متاع و مال [و آن سوم وافی است و آن حُسْنُ الْفِعَال] یعنی یکی وفاکننده است که آن عمل نیکوست. [1049] مال ناید با تو بیرون از قصور] در وقت مردن تو مالت از خانه بیرون نمی‌آید [یار آید لیک آید تا به گور] یعنی دوستان از خانه بیرون آیند تا به قبر می‌روند. کسی در قبر همراه تو نشود. حکایت: محبوبی عاشقان (87a) را جمع کرده و به فضایی رفته، یک جانبش کنار کوه و جای پست بود. گفت: عاشقان را امروز دویدن می‌باید تا ببینم که کدام عاشق سریع است. یک عاشق که زیرک‌ترین بود از جای خود بدوید تا به کنار جای پست رفت و گفت من تو را تا بدینجا دوست می‌دارم، کسی که بیشتر دوست دارد یک گام پیشتر آید. لاجرم عاشقان مرده نیز چنان است، آن که عاشق‌تر است تا به کنار گور می‌آید هیچ کس نیست که یک قدم پیش نهد و به گور رود. و لهذا می‌فرماید: [1050] چون تو را روزِ اجل آید به پیش] و بمیری که دوستان به قبر می‌برند، [یار گوید از زبانِ حالِ خویش] دوست به زبانِ حال گوید [1051] تا بدینجا پیش همره نیستم] از این زیاده یار نه‌ام. [بر سرِ گورت زمانی بیستم] تلقین جوابِ سؤال منکر و نکیر می‌کنم و قرآن می‌خوانم و دعا می‌کنم اما به اندرون گور نمی‌روم. [1052] فعلِ تو وافی است زو کن مُلتَحِد] و پناهگاه [که در آید با تو در قعرِ لَحْد] یار و قرین شود در قبر.

[در تفسیرِ قوله لَا بُدَّ مِنْ قَرِينٍ يُدْفَنُ مَعَكَ وَ هُوَ حَيٌّ وَ تُدْفَنُ مَعَهُ وَ أَنْتَ مَيِّتٌ إِنْ كَانَ كَرِيماً أَكْرَمَكَ وَ إِنْ كَانَ لَيْئِماً أَسْلَمَكَ وَ ذَلِكَ الْقَرِينُ عَمَلُكَ فَاصْلِحْهُ مَا اسْتَطَعْتَ] یعنی چاره نیست از همنشین که دفن کرده می‌شود با تو، حال این است که او زنده است. و دفن کرده می‌شوی با وی، حال این است که تو مرده‌ای. اگر کریم بود نیک دارد تو را، اگر بد بود بد دارد تو را. این همنشین، عمل توست. پس نیک کن وی را آنچه که قوت تو رسد.

[1053] پس پیمبر گفت بهر این طریق] یعنی به حکم الرَّفِیقُ ثُمَّ الطَّرِیقُ، طریق آخرت را رفیق وفادار و شفیق می‌باید. لاجرم رسول الله علیه‌السلام آن را بیان فرمود که گفت برای این طریق، [باوفا تر از عمل نبود رفیق] از عمل وافی تر همراه نیست که دور نمی‌شود از تو هرگز. [1054] گر بُود نیکو ابد یارت شود] آن عمل نیکو. [ور بُود بد در لَحَد مارت شود] آن عمل بد. حکایت: مردی در سفر بود بمرد. همراهانش از بهر او گور کردند و بخواستند که وی را در آن گور دفن کنند ماری پیدا شد. باز به جای دیگر گور کردند، در زمان دفن ماری ظاهر گشت. چند بار چنین کردند و در هر یکی ماری ظاهر شد. آخر در آن قافله عزیزی بود این حال را گفتند. او گفت: اگر همه زمین را بکنید (87b) البته ماری ظاهر شود زیرا مار صورت کردارِ بدِ آن مرد است، از آن قبرها به یکی دفن کنید. [1055] این عمل وین کسب در راه سداد] در طریق محکم و رشاد [کی توان کرد ای پدر بی‌اوستاد] زیرا [1056] دون‌ترین کسی که در عالم رود] و صنعتی آدنی همچو پینه‌دوزی که در جهان باشد، [هیچ بی‌ارشاد استادی بُود] استفهام انکاری است. یعنی آسان‌ترین صنعت‌ها در جهان بی‌ارشاد استاد میسر نشود. علم، خود مشکل‌ترین صنایع است و راه آخرت صعب‌ترین راه‌هاست، او کی بی‌استاد حاصل شود؟! [1057] اولش علم است آنگاهی عمل] که عمل بی‌علم از خطا خالی نباشد و علم بلاعمل حاصل ندهد. پس اول علم باید پیش از آن عمل. [تا دهد بر بعد مهلت یا اجل] تا حاصل دهد پس از مدت یا اجل. [1058] اسْتَعِينُوا فِي الْحَرْفِ يَا ذَا النَّهْيِ] نهی، جمع نَهْيَة است و نهیه عقل است و این مرهون است. [مِنْ كَرِيمٍ صَالِحٍ مِنْ أَهْلِهَا] یاری بخواهید در صنعت‌ها یا اصحاب عقل‌ها، از استاد کریم و صالح از اهل حرفت‌ها. [1059] أَطْلُبُ الدَّرَّ أَخِي وَسَطَ الصَّدَفِ] لَوْلُو را طلب کن ای برادر در میان صدف که محل اوست [وَأَطْلُبُ الْفَنَّ مِنْ أَرْبَابِ الْحَرْفِ] صنعت را طلب کن از اهل صنعت‌ها و از داننده او [1060] إِنْ رَأَيْتُمْ نَاصِحِينَ أَنْصِفُوا] اگر ببینید شما نصیحت‌کنندگان را پند گیرید و عناد نکنید [بَادِرُوا التَّعْلِيمَ لَا تَسْتَنْكِفُوا] شتاب کنید به آموختن و ننگ مدارید. [1061] در دباغی گر خلق پوشید مرد] در صنعت دباغت اگر کهنه پوشید مرد خواجه [خواجگی خواجه را آن کم نکرد] آن کهنه بزرگی او را ضرر نکند زیرا وقت کار آنچنان لباس می‌باید. [1062] وقتِ دَمِ آهنگر ار پوشید دلق] وقت دَم زدن به آتش اگر آهنگر خرقة پوشید [احتشام او نشد کم پیش خلق] هیبت و قدرت او ناقص نگشت پیش مردم. [1063] پس لباسِ کبر بیرون کن ز تن] که لباس کبر لباس صنعت کردن و حرفت علم و عمل آموختن نیست. [مَلْبَسِ ذُلِّ پوش در آموختن] لباس بذله بیوش در آموختن علم. لاجرم علم آموختن را طریق قولی است که به زبان می‌باشد. اگر صنعت آموزی آن به فعل می‌شود پس عمل از علم مشکل‌تر است. شیخ الاسلام گفته راه شناخت (88a) الله تعالی آسان است و راه بیافت او عزیز است. [1064] علم آموزی طریقتش قولی است] لاجرم آن از عمل سهل است [حرفت آموزی طریقتش فعلی است] پس

هر آموختن را طریق خاص است. [1065 فقر خواهی آن به صحبت قایم است] اما فقر و تصوّف به صحبت و مصاحبت حاصل شود. [نی زبانت کار می‌آید نه دست] که آن فقر و قناعت به دل و جان حاصل گردد. حکایت: حاتم أَصَم قُدِسَ سِرّه مردی بود قانع و به شهری رفت قوم آن شهر به او اقتدا و اتباع کردند. شخصی از یاران وی بدان شهر رفت. قوم آن شهر حاتم را شتودند و گفتند: او که به شهر ما آمد ما را توانگر گردانید. آن شخص گفت: من حاتم را می‌دانم او مرد فقیر است او شما را کی تواند که توانگر گرداند. گفتند: او ما را به مال توانگر نگردانید بلکه به قناعت توانگر گردانید. از وی پرسیدند که از کجا می‌خوری؟ گفت: وَلِلّهِ خَزَائِنُ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ وَلَكِنَّ الْمُنَافِقِينَ لَا يَفْقَهُونَ (منافقون/۷). [1066 دانش آن را ستاند جان ز جان] معنی علم فقر را جان دیگر بیاموزد. [نی ز راه دفتر و نی از زبان] نه از کتاب شود نه به بیان. [1067 در دل سالک اگر هست آن رُموز] که طریقت را به دفتر و بیان داند، یعنی قال را حال نکرده باشد. [رمزدانی نیست سالک را هنوز] دانستن رمز نیست سالک را بالفعل. [1068 تا دلش را شرح آن سازد ضیا] تا دل سالک را شرح رمزدانی منور سازد [پس اَلَمْ نَشْرَحْ بفرماید خدا] یعنی اَلَمْ تُوسِّعْ قَلْبَكَ بِالْإِيمَانِ وَ نُزُولِ الْوَحْيِ وَالْحِكْمَةِ وَالْمَعَارِفِ الْإِلَهِيَّةِ وَالْأَسْرَارِ اللَّدُنِّيَّةِ وَ «وَوَضَعْنَا عَنْكَ وِزْرَكَ» (انشراح/۲)، اَيُّ اِنَّمُ اُمْتُكَ. [1069 که درون سینه شرح داده‌ایم] تفسیر آیت است. [شرح اندر سینهات بنهاده‌ایم] لاجرم شرح در دل باشد که حضرت خدا شارح و منور است. آفاق را به انوار روشن کند و ابدان را به آثار عبادت منور کند و قلوب را به دلایل و برهان و به نور عرفان منور و منشرح سازد. قال الله تعالى: نُورٌ عَلَى نُّورٍ يَهْدِي اللَّهُ لِنُورِهِ مَنْ يَشَاءُ (نور/۳۵). پس حضرت خدا دل‌ها را هدایت کند به نور خود، به محاسن اخلاق، تا بنده اعتماد به حق کند و هر چه از حضرت خدا می‌آید صابر باشد و ترک تدبیر دنیا کند. چنان که گفته‌اند: اَنْفَعُ الْفَقْرِ مَا كُنْتَ بِهِ مُتَجَمِّلًا وَ بِهِ رَاضِيًا نَافِعَ تَرِينَ فَقَرِ آن است که تو بدان متجمل باشی و به آن راضی. یعنی جمال خلق همه در اثبات (88b) اسباب بود و جمال فقر در نفی اسباب. زیرا فقر فَقْد سبب بود و غنا وجود سبب. پست بی سبب با حق بود و با سبب با خود. لاجرم محلّ حجاب آمد و ترک اسباب محل کشف، چون کسی عوایق را ترک کند و دل را از علایق خالی سازد غناء قلب حاصل کند. هم دیگران را تعلیم غنا و قناعت کند و فیض الهی یابد و می‌تواند که دیگران را محل فیض کند نه آنکه در مال دنیا و کار عقبی محتاج غیر باشد. و لهذا می‌فرماید: [1070 تو هنوز از خارج آن را طالبی] از غفلت [مَحَلِّی از دیگران چون حالی] معنی این مصراع به ترکی: سَوْد صَغْبِقْ يَرْسَنْ غَيْرَدَنْ نه صَغْرَسَن. یعنی تو استعداد کلی داری که دیگران از تو مستفید شوند، چرا آن را ضایع کنی. حکایت: فاسقی پیش صالحی آمد و از او دعا و همت خواست. آن صالح گفت: از من چرا دعا می‌خواهی؟ گفت: من اهل فسق، تو اهل صلاحی. آن صالح گفت: تو چرا ترک فسق نکنی و اهل صلاح نشوی

تا فلاح یابی و دیگران از تو مستفید شوند و از گدایی خلاص شوی. [1071 چشمه شیر است در تو بی کنار] و بی نهایت. [تو چرا می شیر جویی از تَغَار] از ظرف و غیر. [1072 منفذی داری به بحر ای آبگیر] آبگیر به ترکی: اکِرک و صو قولای. [ننگ دار از آب جُستن از غدیر] بلکه آب را از بحر حقیقت بستان که هر کس را به حضرت خدا اتصال بی کیف است اما حجاب از جانب ماست که در پس پرده مانده ایم. آن بحر وحدت و دریای بی نهایت را نمی بینیم و آب را از جویان می جویم. [1073 که اَلَمْ نَشْرَحْ نَه شَرَحْت هَسْت باز] استفهام انکاری است [چون شدی تو شرح جو و کُدی ساز] چرا گشتی تو شرح را جوینده و گدایی کننده. [1074 در نگر در شرح دل در اندرون] که چون انشراح دل حاصل کردی بیننده شوی [تا نیاید طعنه لَا تُبْصِرُونَ] تا در حق تو طعنه نزنند و از آنان نباشی که در حق آنان وارد است: وَلَهُمْ أَغْنَى لَا يُبْصِرُونَ (اعراف/۱۷۹)، یا در حق تو نباشد: وَفِي الْأَرْضِ آيَاتٌ لِلْمُوقِنِينَ * وَفِي أَنْفُسِكُمْ أَفَلَا تُبْصِرُونَ (ذاریات/۲۰-۲۱). لاجرم محبوب گشتن تو از آن است که حجاب را در خود نمی دانی و رفع حجاب نکنی و در ظاهر بمانی، باطن را ندانی. حکایت: ذوالنون سیاح بود که حکایت کرده: (89a) وقتی در سفر بودم جوانی دیدم شوری در وی. گفتم: از کجایی ای غریب؟ گفت: غریب بُود کسی که به او مؤانست دارد. بانگ از من برآمد و بیافتادم بیهوش. چون به هوش آمدم گفتم چه شد؟ گفتم دارو با درد موافق افتاد.

[تفسیر وَهُوَ مَعَكُمْ] اَيْنَ مَا كُنْتُمْ (حدید/۴) یعنی او با شماست هر کجا که باشید.

[1075 یک سپد پُر نان تو را بر فرق سر] و چندین نان داری. [تو همی خواهی لب نان در به در] تو کنار نان می خواهی از باب ها. یعنی رزّاقی حضرت خدا را نمی دانی از آن جهت غم رزق می خوری و از دیگران می جویی. و حضرت خدا طالب توست و نزد تو حاضر است آن را نمی دانی از آن جهت از غیر، همت جویی. اگر نفس را بگذاری آن را می یابی. حکایت: ذوالنون مصری به مغرب شد، پیش عَزِیزی که از متقدمان مشایخ است، به جهت مسئله ای. عَزِیزی گفت: بهر چه آمده ای؟ اگر آمده ای که علم اولین و آخرین پیاموزی این را روی نیست، این را همه خلق داند. و اگر آمده ای که او را بجویی آنجا که اول قدم برگرفتی او خود آنجا بود. أَتُرَكِي النَّفْسَ تَجِدُهُ. چنانکه گفته اند: أَوَّلُ وَصَالُ الْعَبْدِ لِلْحَقِّ هِجْرَانُهُ لِنَفْسِهِ وَأَوَّلُ هِجْرَانِ الْعَبْدِ لِلْحَقِّ مُوَاصَلَتُهُ لِنَفْسِهِ. [1076 بر سر خود پیچ هل خیره سری] یعنی اصلاح سر خود کن و عقلت به خود آر، تیره و خیره سری را بگذار. [رَو در دل زن چرا بر هر دری] باب دل را بزَن چرا بر سر هر بایی. [1077 تا به زانویی میان آب جو] تو تا به زانو میان آب نهی. [غافل از خود این و آن تو آب جو] از خود بی خبری، از این و آن آب می جویی [1078 پیش آب و پس هم آب با مدد] و لَا يَنْقُطِع. [چشم ها را پیش سدّ و خَلْف سد] به حکم وَجَعَلْنَا مِنْ بَيْنِ أَيْدِيهِمْ سَدًّا

وَمِنْ خَلْفِهِمْ سَدًّا (یاسین/۹)، چشم‌ها را از جانبین سد است. [1079 اسب زیرِ ران و فارس اسب‌جو] یا حالِ تو همچو ابلهی که بر اسب سوار بود و اسب در تحتِ فَخْدِ او باشد و آن را فراموش کرده بود و اسب خود را یافه شده پندارد و از هر کسی اسب می‌پرسد و نشان اسب می‌گوید. [چیست این گفت اسب لیکن اسب کو] سوال و جواب است. یعنی کسی او را گفت: این اسب که بر او سواری چیست؟ آن گفت: اسب است (89b) لیکن آن اسب کجاست؟! لاجرم رزق مقرر است و حضرت حق حاضر. اما تو از غافلی او را می‌جویی و به کثرت تعلق از او مهجوری. [1080 هی نه اسب است این به زیر تو پدید] آن کس باز پرسید که اسب نیست این که به زیر تو ظاهر است؟ [گفت آری لیک خود اسبی که دید] آن ابله گفت: اسب است اما آن اسب که من آن را می‌جویم که دید؟ [1081 مست چیز و پیش روی اوست چیز] مست و عاشق چیزی است و آن چیز پیش روی اوست. [بی‌خبر زان چیز و شرح خویش نیز] چنانکه [1082 مست آب و پیش روی اوست آن] کسی مست و طالب آب است، پیش روی اوست آب. [اندر آب و بی‌خبر ز آب روان] آن کس در آب روان است اما غافل است از آن. و تمثیل دیگر این است که: [1083 چون گهر در بحر گوید بحر کو] لؤلؤ در بحر است. اما او بحر را جوید که بحر کو، گوید. [و آن خیال چون صدف دیوار او] و پرده و حجاب است. و لؤلؤ در بحر است اما با وی اتصالش نیست از آنکه صدف در میان لؤلؤ و بحر حجاب است. همچنان تو را اتصال است به حضرت خدا اما تن و هوا پرده و حجاب است در میان تو و دریا. [1084 گفتن آن کو حجابش می‌شود] به پرسیدن از رسیدن محبوب می‌ماند [ابر تاب آفتابش می‌شود] سحاب ضیای آفتاب گردد که به جای آفتاب نشیند. یعنی تاب آفتاب را در سحاب بیند این را آفتاب پندارد. به سبب آن از آفتاب محبوب بماند. لاجرم تو شمه‌ای از نور و جمال حضرت خدا در ماسوی مشاهده کرده‌ای و به اشتغال آن از او محبوب مانده‌ای. [1085 بند چشم اوست هم چشم بدش] چشم بد خویش چشم‌بند اوست. [عین رفع سد او گشته سدش] آنچه رفع سد پندارد، سدّ او باشد به حقیقت. یعنی تدبیر رفع سد، او را سد شده است. [1086 بند گوش او شده هم هوش او] عقل معاش او که به مصالح دنیا پریشان است حجاب گوش او شده است که حق را نمی‌شنود. [هوش با حق دار ای مدهوش او] عقل را به حضرت حق دار، ای متحیر او! یعنی به هر چیز پریشان مکن. حکایت: پادشاهی غلامی خوب صورت را خرید. و با وی میل کلی کرد، وی را لباس‌های فاخر و تاج نفیس پوشانید و به هر انگشت او انگشتی گرانمایه داد و زلفش به جواهر و لآلی آراست. آن غلام پیش شاه ایستاد و لباس‌ها و انگشتی‌ها و مال و زینت (90a) خود را نظر همی کرد به پادشاه التفات نمی‌کرد. پادشاه وی را گفت: من تو را دوست می‌دارم و چندین لباس و نعمت دادم اما تو به چندین نعمت مستغرق گشته‌ای که به آنان ناظری از خدمت من فارغی. تو را می‌بایستی که به مُنعم نعمت ناظر شوی و در

خدمت او حاضر. لاجرم حضرت خدا اهل عالم را چندین مال و نعمت و ریاست و عافیت داد، اکثر ایشان به آن مشغول گشته و از منعم غافل شده، عقل را به هر یکی از اسباب و املاک پیریشان ساخته‌اند.

[در تفسیر قوله ع م: مَنْ جَعَلَ الْهُمُومَ هَمًّا وَاحِدًا كَفَّاهُ اللَّهُ سَائِرَ هُمُومِهِ] هر که کرد غم‌ها را یک غم، کفایت می‌کند خدا همه غم‌های وی را [و مَنْ تَفَرَّقَتْ بِهِ الْهُمُومُ لَا يُتَالَى اللَّهُ فِي آيٍ وَادٍ مِنْهَا هَلَكٌ] هر که پراکنده کرد او را غم‌ها، باک نمی‌دارد خدا، در کدام وادی هلاک شود.

[1087] هوش را توزیع کردی بر جهات] عقل خود را توزیع و تقسیم کردی بر جهاتِ ست و بر مصالح و مهمات دنیا. [می‌نیزد تره‌ای آن ترهات] که آن همه اقوال باطله و افعال فاسده به یک تره نیاززد. [1088] آبِ هُش را می‌کشد هر بیخِ خار] آبِ هوش را هر بیخِ خار می‌خورد. یعنی عقل همچو آب است پس چون آب را در باغ و بوستان خار بخورد درخت میوه‌دار را آب نمی‌رسد. [آبِ هوش چون رسد سويِ ثمار] یعنی آبِ عقل تو به کارهای دنیا مصروف است، لاجرم به عمل صالح و عبادت کی رسد. [1089] هین بزن آن شاخ بد را خَو کُنش] آن شاخ بد را قطع کن. [آبِ ده این شاخ خوش را نو کُنش] شاخ نیک را آب بده، تازه کن او را. [1090] هر دو سبزند این زمان آخر نگر] شاخ بد و نیک اکنون تازه و سبزند اما آخر کار را نظر کن [کین شود باطل از آن رُوید ثمر] که این شاخ بد باطل شود و آن شاخ نیک بر دهد. [1091] آبِ باغ این را حلال آن را حرام] آبِ باغ شاخ خوش را حلال است و شاخ بد را حرام. [فرق را آخر بینی وَالسَّلام] در میان این دو شاخ فرق را آخر می‌بینی. اما می‌باید اکنون دیده دل بگشایی، آب را ظلم نکن به محلش صرف کن. [1092] عدل چه بُود آبِ ده اشجار را] عدل چیست آب دادن است اشجار مثمره را [ظلم چه بُود آب دادن خار را] ضایع کردن است او را. [1093] عدل وضع] (90b) [نعمتی بر موضعش] عدل، نعمت را به محل او نهادن است [نی به هر بینی که باشد آبکش] عدل، آب را به هر بیخِ آب‌خور را دادن نیست. حکایت: نوشیروان روزی سوار گشته در اطراف شهر خود سیر می‌کرد. اتفاق در ویرانه‌ای رفت و در آنجا دیوانه‌ای دید. دیوانه وی را گفت: تو کیستی؟ گفت: مرا نوشیروان عادل گویند. دیوانه گفت: دروغ می‌گویند که تو را عادل می‌گویند. این چه عدل باشد که من سی سال است که در این ویرانه مقام گرفته‌ام، فراش من خاک است و بالینم خشت و سنگ و طعام من گیاه است و ریزه‌های مزبله، در روزِ صیف از تاب آفتاب می‌سوزم و در شب و شتی از برف و آب افسرده می‌شوم. من چنین باشم تو چنان باشی که بر تخت زر خفته باشی، شمع بر بالا و پایین باشد و الوان طعام می‌خوری و جمله آفاق در فرمان تو باشد و من در شهر تو ساکن شوم حال من تفقّد نکنی، هیچ زوال نعمت و دیار غربت را به یاد نیاری و انگهی

گویی من عادلَم. نوشیروان از سخن دیوانه حیران گشت. لاجرم عقلِ معاش که مدبر و متصرف است خود را شاه پندارد و چون مال و نعمت را به نفس و تن بدهد این را سخا و عدل می‌شمارد اما جان و عقلِ معاد در این ویرانه، بی‌برگ و زاد بمانده هرگز یاد اینان نکند. این عدل نیست ظلم است زیرا

[1094] **ظلم چه بُود وضع در ناموضعی** [ظلم، چیزی را به نامحل نهادن است. چنانکه رسول الله علیه‌السلام فرماید: **مَنْ قَلَّدَ إِنْسَانًا عَمَلًا وَ فِي رَعِيَّتِهِ مَنْ هُوَ أَوْلَى مِنْهُ فَقَدْ خَانَ اللَّهَ وَرَسُولَهُ وَ جَمَاعَةَ الْمُسْلِمِينَ**. [که نباشد جز بلا را منبعی] ظلم بلای خدای را منبع است، دیگر نیست. پس از این به حصه تمثیل اشارت کند: [1095] **نعمتِ حق را به جان و عقل ده**] که نعمت حق را محل جان و عقل است [نی به طبعِ پُر زحیرِ پُر گِره] طبع را مده که آن پر مرض و عقده است. [1096] **بار کن پیکارِ غم را بر تنت**] که خرِ تن در زیر بار می‌باید تا زبون گردد. [بر دل و جان کم نه آن جان کُندنت] یعنی حمل کن جنگِ غم را بر تن، نه بر دل و جان که آن غم جهان جان کندن توسست. [1097] **بر سرِ عیسی** [91a] **[نهاده تنگِ بار]** یعنی عدل حمل را بر سر عیسی نهاده‌ای. مراد این است که بار غم دنیا را بر دل و جان نهاده‌ای نه بر خرِ نفس. [خر سَکِیزه می‌زند در مُرغزار] یعنی خر نفس دو پای را بردارد و تماشا کند بی‌قید در چراگاه دنیا و در محل فسق. [1098] **سرمه را در گوش کردن شرط نیست**] سرمه را به چشم کشیدن می‌باید تا بیننده شود [کارِ دل را جُستن از تن شرط نیست] عمل قلب را از بدن خواستن نمی‌باید. [1099] **گر دلی رو ناز کن خواری مکش**] اگر تو دلی و اهل دلی خوش بخرام به حکم **إِنَّ أَكْرَمَكُمْ عِنْدَ اللَّهِ أَتْقٰیكُمْ** (حجرات/۱۳)، خواری مکش. [ورتنی شکر منوش و زهر چش] اگر تن‌پروری و اهل نفسی شکر مخور زهر را بجش یعنی در ریاضت و مجاهده باش [1100] **زهر تن را نافع است و قند بد**] زهر و تلخ ریاضت تن را سودمند است، قند و عشرت بد است. [تن همان بهتر که باشد بی‌مدد] تا فربه و بزرگ نشود [1101] **هیزم دوزخ تن است و کم کُش**] به حکم **فَاتَّقُوا النَّارَ الَّتِي وَقُودُهَا النَّاسُ وَالْحِجَارَةُ** (بقره/۲۴)، هیزم جهنم بدن است آن را بزرگ مکن [ور بروید هیزم نو بر کُش] قلع و قطع کن تا در تو هیزم دوزخ کم باشد. [1102] **ورنه حمالِ حطب باشی حطب**] اگر تن را کم نکنی او که حطب جهنم است، تو حمال حطب باشی. [در دو عالم همچو جفتِ بولهب] به حکم **وَأَمْرَأَتُهُ حَمَّالَةَ الْحَطَبِ** (تبت/۴)، همچو زن ابولهب شوی. پس کسی که تن‌پروری و حرام‌خوری کند هر روز حطب جهنم را زیاده کند که آخر همچو ققنوس خود را به آن هیزم بسوزد. حکایت: ققنوس مرغی است که هزار سال زنده شود و در هندوستان در جزیره‌ی شنگونه می‌باشد. در بینی او سوراخ بسیار بُود. چون عمرش نزدیک آخر شود هیزم را جمع کند و بر بالای او نشیند. آواز می‌کند از هر سوراخ بینی او صدایی دیگر پیدا شود و پرهایش چندان بجنباند که هوا منقلب به آتش گردد. لاجرم آن آتش هیزم جمع شده را می‌سوزد. آن مرغ در میان هیزم می‌سوزد و از خاکسترش

همچون وی مرغی دیگر پیدا می‌شود. [1103 از حَطَب بشناس شاخِ سدره را] یعنی از هیزم دوزخ که تن است شاخِ سدره را که جان است فرق کن. [گرچه هر دو سبز باشند ای فتی] اگر چه حطب جهنم و شاخِ سدره هر دو (91b) تازه باشند ای جوان، همچون شاخِ خار و شاخِ میوه‌دار. [1104 اصلِ آن شاخ است هفتم آسمان] اصل و زمین شاخِ سدره آسمان است که جان از نفعِ رحمانی است [اصلِ این شاخ است از نار و دخان] اصل و زمین حطب از نار و دخان است. لاجرم به حکم کُلُّ شَيْءٍ يَرْجِعُ إِلَى أَصْلِهِ هر یکی به اصل خود رود. [1105 هست ماندا به صورت پیشِ حس] حطب و شاخِ سدره نظیر یکدیگر است و در پیشِ نظر ظاهر [که غلطین است چشم و کیشِ حس] که غلط در حسِ ظاهر بسیار است. [1106 هست آن پیدا به پیشِ چشمِ دل] فرق در میان حطب و شاخِ سدره در پیشِ چشمِ دل هویدا است [جَهِد کن سویِ دل آ جَهِدُ الْمُقِل] سعی کن، به جانبِ دل بیا به دشواری، بی‌چیزی [1107 ور نداری پا بجنبان خویش را] اگر پای نداری که به راه روی خود را تحریک کن [تا بینی هر کم و هر بیش را] و فرق کنی ناقص و کامل را.

[در معنی این بیت که: گر راه روی راه بَرَت بگشایند] اگر به راه روی دلیل دهند به تو [ور نیست شوی به هستیت بگرایند] به هستی مایل کنند.

[1108 گر زلیخا بست درها هر طرف] چنانکه حضرت خدا در سوره یوسف حکایت کند: وَرَأَوُكُمُ اللَّيْلِي هُوَ فِي بَيْتِهَا عَنْ نَفْسِهِ وَغَلَّقَتِ الْأَبْوَابَ وَقَالَتْ هَيْتَ لَكَ (یوسف/۲۳)، گویند درها هفت بود. [یافت یوسف هم ز جنبشِ مُنصَرَف] محل رجوع. [1109 باز شد قفل و در و شد ره پدید] قفل و باب مفتوح گشت و راه پیدا شد یوسف را. [چون توکل کرد یوسف برجهید] چون یوسف به توکل حضرت خدا برجهید و زلیخا دامن وی را گرفت و درید. [1110 گرچه رخنه نیست عالم را پدید] اگر چه رخنه و در به سوی آخرت و حضرت خدا ظاهر نیست اما [خیره یوسف وار می‌باید دوید] همچو یوسف به تندی می‌باید از زَن دنیا گریخت و به سوی حضرت خدا دوید. [1111 تا گشاید قفل و در پیدا شود] مرهون است [سویِ بی‌جایی شما را جا شود] و به جانب حضرت خدا شما را محل بُود. [1112 آمدی اندر جهان ای مُمتَحَن] و به تکالیف آزموده [هیچ می‌بینی طریقِ آمدن] چگونه آمده‌ای و از کدام راه آمده‌ای از عالم الهی. [1113 تو ز جایی آمدی وز موطنی] تو از مقامی و از وطن اصلی به این جهان آمدی [آمدن را راه دانی هیچ نی] یعنی آمدن را کسی راه‌دان نیست. [1114 گر ندانی تا نگوئی راه نیست] چون راه را نمی‌دانی نگوئی (92a) راه نیست [زین ره بی‌راهه ما را رفتی است] بدین راه بی‌راه رفتن ضروری است. [1115 می‌روی در خواب شادان چپ و راست] مثال آن رفتن این است که می‌روی در خواب شاد و خندان به هر طرف [هیچ دانی راهِ آن میدان کجاست] یعنی

نمی‌دانی. [1116] تو ببند آن چشم خود تسلیم کن] تو ببند چشم خود را از دنیا و ماسوی، تسلیم کن خود را به مولا تا که [خویش را بینی در آن شهر کهن] یعنی در عالم الهی که وطن قدیم توست. [1117] چشم چون بندی که صد چشم خُمار] چشم را چگونه می‌بندی که صد چشم نازنین [بند چشم تست این سوا از غرار] پرده چشم توست این جانب از فریفتن. اگر چه مقصود خدمت مولانا از نظم و تألیف مثنوی ارشاد همه طوایف است اما مقصود اصلی و مطلوب کلی تعلیم اهل تصوّف و هر کسی را نوعی حجاب است که وی را از خدا محجوب دارد و چشم را می‌بندد. اهل تصوّف و مشایخ را دعوی شیخی و دعوت خلق و تکثیر مرید و احباب و مزید یاران و اصحاب قوی حجاب است. و لهذا این را افراد بالذکر کند که می‌فرماید: [1118] چار چشمی تو ز عشقِ مشتری] تو را چشم در طلب و انتظار خریدار چار شده است، لاجرم آن چشم چار، [بر امید مهتری و سروری]. در بیداری چینی و همچنان [1119] ور بخشپی مشتری بینی به خواب] زیرا [چُغِد بد کی خواب ببند جز خراب] یعنی بوم که بد است در خواب نمی‌بیند جز خراب^{۳۰} که مطلب و جای اوست. [1120] مشتری خواهی به هر دم پیچ پیچ] به عرض علم و عمل و زهدِ صوری و دغل، و اظهار تقوی و ریا، و عرض هنر و دغا خریدار می‌جویی و خودفروشی می‌کنی به دور کردن و جستن و محنت کشیدن. [تو چه داری که فروشی هیچ هیچ] بلکه از بهر تن‌پروری غذا می‌خواهی و عمل و ریا می‌نمایی تا تو را صدقه کنند و به ضیافت برند. [1121] گر تو را نانی بُدی یا چاشتی] و طعام ضحی و مسّا، [از خریداران فراغت داشتی] از مشتریان استغنا نمودی. اما چون به فقر مبتلایی و قناعت نداری پس خود را به خلق می‌نمایی و دعوی ولایت کنی. اگر کام به سبب آن حاصل نشود دعوی نبوت کردن خواهی. چنانکه در این حکایت.

[قصّه آن شخص که دعوی پیغامبری می‌کرد گفتندش چه خورده‌ای که گیج شده‌ای و یاوه] باطل [می‌گویی گفت اگر چیزی یافتی و خوردی، نه گیج شدی و نه یاوه گفتمی که هر سخن نیک که با غیر اهلش گویند یاوه گفته باشند اگرچه در آن یاوه گفتن مأمورند].

(92b) [1122] آن یکی می‌گفت من پیغامبرم] از جانب حق [از همه پیغمبران فاضل‌ترم] همچو خاتم انبیا افضلِ رُسل. [1123] گردنش بستند و بردندش به شاه] خلق گردن او را بستند و به نظر شاه زمان بردند و گفتند [کین همی گوید رسولم از اله]. چون خبر شخص مزبور میان مردمان مشهور شد [1124] خلق بر وی جمع چون مور و ملخ] خلق بر آن کس جمع و انبوه گشتند و گفتند [که چه مکر است و چه تزویر و چه فُخ] به ترکی: فَقْ و دُوزَق. چون مقصود خدمت مولانا از قصّه حصه است لاجرم

^{۳۰} خراب CG : ویرانه K

بدین تقریب احوال انبیاء راستین و انکار منکران دین را بیان کند که منکران گفته بودند: [1125 گر رسول آن است کآید از عدم] از سخن خلق است [ما همه پیغمبریم و مُحْتَشِم] و رسولیم و مُعْظَم. زیرا [1126 ما از آنجا آمدیم اینجا غریب] و مسافر [تو چرا مخصوص باشی و ادیب] حاصل طعن منکران در حق پیغامبران این بود که ایشان پیغامبری را به قوت بدن و به حدوث تن و به خلقت بشریت پنداشتند. پس به حکم مَا أَنْتُمْ إِلَّا بَشَرٌ مِثْلُنَا (یاسین/۱۵) و به موجب مَا لِهَذَا الرَّسُولِ يَأْكُلُ الطَّعَامَ وَيَمْسِي فِي الْأَسْوَاقِ (فرقان/۷)، غلط کردند و گفتند ما در این احوال به ایشان یکسانیم چرا ما پیغامبر نباشیم. [1127 داد ایشان را جواب آن خوش رسول] یعنی منکران را جواب داد [کای گروه کور و نادان و فضول] و به تندى خطاب کرد. [1128 این ندانستید این قوم از قضا] و از تقدیر حضرت خدا [بیخبر اینجا رسیدید از عمی] از ناینایی. [1129 نی شما چون طفل خفته آمدیت] در بعض نسخ: [همچو طفل خفته اینجا آمدیت]. [بی خبر از راه وز منزل بُدیت] بیخبر از راه سفر و از منزل و مقر بودید در آمدن. [1130 از منازل خفته بگذشتید و مست] و بی عقل [نی خبر از راه و از بالا و پست]. اما حال ما همچو احوال شما نیست [1131 ما به بیداری روان گشتیم و خوش] به فتح خاء خواندن می باید [از ورای پنج و شش تا پنج و شش] از عالمی که ورای پنج حس و شش حس است بدین عالم که محسوس به حواس خمس است و داخل در جهات سِت. [1132 دیده منزل های اصل از اساس] یعنی ما [چون قلاووزان خیبر و ره شناس] حاصل جواب آن است که پیغامبری به بدن نیست بلکه به قوت روحانیه است و به معرفت احوال آخرت (93a) و ارشاد به آن حضرت. لاجرم ما از آن عالم الهی به قوت روحانیه آمده ایم، راه آخرت را می دانیم، راه نمایی را می توانیم. چون خدمت مولانا به تقریب قصه آن شخص که دعوی پیغامبری کرد و خلق انکار کردند احوال انبیا و منکران را بیان فرمود باز به اصل قصه رجوع کرد و گفت: [1133 شاه را گفتند اشکنجهش بکن] این مرد را عقوبت و عذاب کن [تا نگوید جنس او هیچ این سخن] تا کسی از ابنای جنس او این چنین سخن نگوید. [1134 شاه دیدش بس نزار و بس ضعیف] یعنی شاه آن شخص را دید که به غایت ضعیف است و عقوبت را تحمل ندارد [که به یک سیلی بمیرد آن نحیف] و شاه به خود گفت: [1135 کی توان او را فشردن یا زدن] کجا باشد آن را عصر و ضرب کردن [که چو شیشه گشته است او را بدن] یعنی به بهانه ای شکسته شود. [1136 لیک با او گویم از راه خوشی] و از طریق لطف [که چرا داری تو لاف سرکشی] و دعوی بلندی. [1137 که درشتی ناید اینجا هیچ کار] غلظت به کار نمی آید اینجا [هم به نرمی سر کند از غار مار] که به سخن نرم مار از غار و سوراخ سر بیرون آرد [1138 مردمان را دور کرد از گرد وی] خلق را دور کرد شاه از اطراف آن مرد [شه لطیفی بود و نرمی ورد وی] که آن شاه یک لطیف بود و لطف و ملایمت، ورد و کار او بود. در این تقریر و تعبیر تنبیه است که حضرت خدا به حکم

اَللّٰهُ لَطِيفٌ بِعِبَادِهِ (شوری/۱۹)، بنده‌ای را در قیام قیامت به خود نزدیک کند و به کَنَفِ کبریا بپوشد تا بدین‌طور مردمان را از او دور کند و گوید: فلان گناه را می‌دانی و فلان گناه را می‌دانی؟ چون آن کس عذاب را مقرر داند و انکار را مجالش نماند گوید: می‌دانم خدایا. پس حضرت خدا بگوید: من در دنیا پوشیدم در آخرت نیز مغفرت می‌کنم. [1139 پس نشاندش باز پرسیدش ز جا] از کمال لطف و کرم این شاه اعظم آن را جالس کرد، باز از جای او پرسید [که کجا داری معاش و مُلتَجی] کجاست تو را مقام عیش و پناهگاه. [1140 گفت ای شه هستم از دارُ السَّلام] این است جواب انبیاء کرام. [آمده از ره در این دارُ المَلام] خانه نکوهیدن که دنیا است. [1141 نی مرا خانه‌ست و نی یک همنشین] و قرین. [خانه کی کردست ماهی در زمین] اگر حرف یاء در لفظ ماهی اصلیه نباشد معنی این شود که قمر در زمین، خانه نمی‌کند و اگر یاء اصلیه باشد معنی این شود که ماهی (93b) در خشکی خانه نمی‌کند. [1142 باز شه از رویِ لاغش گفت باز] شاه از روی لطیفه آن مرد را گفت: [که چه خوردی و چه آری چاشت‌ساز] و طعام ضحی. [1143 اشتهی داری چه خوردی بامداد] صباح. [که چنین سرمستی و پُر لاف و باد] و هوای غرور داری تا دعوی پیغامبری کردی. [1144 گفت اگر نانم بُدی خشک و طری] یابس و تر، [کی کُنیمی دعوی پیغامبری] من دعوی پیغامبری را از جهت فقر کردم تا به من اعتقاد کنند و نان و خوردن دهند و الا [1145 دعوی پیغامبری با این گروه] که سنگدل و سخت طبعند [همچنان باشد که دل جُستن ز کوه] این خود کار عاقل نیست زیرا [1146 کس ز کوه و سنگ عقل و دل نجُست] و همچنان [فهم و ضبطِ نکته مشکل نجُست] زانکه کوه، سخت و معاندست. [1147 هر چه گویی باز گوید کُهِ همان] هر سخن که می‌گویی کوه باز گوید. [می‌کند افسوس چون مُستهزیان] سُخریه کند همچو افسوس کنان. چنانکه ایشان سخن الهی را چنین کنند لاجرم در ایشان اثر نکند. [1148 از کجا این قوم و پیغام از کجا] که آورم از جانب حضرت خدا [از جمادی جان که را باشد رجا] از بی جان، جان خواستن کی باشد روا. لاجرم ارباب دنیا و اصحاب هوا سخن حق را نمی‌شنوند خبر شهوت و پیغام دنیا را رغبت کنند. و لهذا می‌فرماید: [1149 گر تو پیغام زنی آری و زر] مرهون است [پیش تو بنهند جمله سیم و سر] یعنی ایشان آن قوم‌اند که اگر تو پیغام زنی آوری ایشان را، سیم و سر را پیش تو بنهند. [1150 که فلان جا شاهی می‌خواندَت] بیان پیغام زن است [عاشق آمد بر تو او می‌داندَت] یعنی اگر ایشان را پیغام زن آوری و گویی که فلان جا زنی خوب هست، او تو را می‌خواند و به تو عاشق گشته است و او تو را می‌داند، ایشان پیش تو سیم و سر نهند و رغبت کلی نمایند اما [1151 ورتو پیغام خدا آری چو شهد] که آن پیغام خدا همچون انگبین شیرین است [که بیا سوی خدا ای نیک‌عهد] پیغام خدا آوردن این است. [1152 از جهانِ مرگ سویِ برگ رَو] یعنی بگویی از جهان فانی سوی حاصل رحمانی برو [چون بقا ممکن بُود فانی مشو] چون تحصیل

ثواب آخرت کردن ممکن باشد که بقاء حقیقی آن است به عذاب حضرت خدا گرفتار مشو که فنا و محو کلی این است. [1153 قصد خون] (94a) [تو کنند و قصد سر] "ور تو پیغام خدا آری" شرط است و این جزای اوست. [نه از برای حمیت دین و هنر] یعنی عداوت ایشان عداوت دینیّه و از بهر عمل نیست. قَالَ النَّبِيُّ عَلَيْهِ السَّلَامُ لِأَيِّ هُرَيْرَةَ: يَا أَبَا هُرَيْرَةَ مَرُّ بِالْمَعْرُوفِ وَأَنَّهُ عَنِ الْمُنْكَرِ وَاصْبِرْ عَلَى مَا أَصَابَكَ. قَالَ: يَا رَسُولَ اللَّهِ أَمِيرٌ بِالْمَعْرُوفِ وَأَنْهَى عَنِ الْمُنْكَرِ وَ أَوْذَى. قَالَ: نَعَمْ أَوْذَيْتَ الْأَنْبِيَاءَ، لَيْسَ لِأَحَدٍ يَأْمُرُ بِالْمَعْرُوفِ وَيَنْهَى عَنِ الْمُنْكَرِ إِلَّا سَيُودَى.

[سبب عداوت عام و بیگانه زیستن ایشان] اشارت به عام است که مفرد اللفظ مجموع المعنی است [با اولیای خدا که به حقّشان می خوانند] اولیا عام را به حق می خوانند [و به آب حیات ابدی] و به زندگی ابدی می خوانند.

[1154 بلکه از چفسندگی بر خانمان] اضراب است از مصراع اخیر بیت سابق. یعنی ایشان که قصد خون و سر تو کنند از برای حمیت دین و از بهر عمل نیست بلکه از بهر چفسندگی و سخت گرفتن املاک و اسباب است. [تلخشان آید شنیدن این بیان] سخن دعوت کنندگان به حضرت ملک منان. چنانکه [1155 خرقه ای بر ریش خر چفسید سخت] پاره کرباسی که بر جراحت خر سخت چفسیده باشد. [چونکه خواهی بر کنی زو لخت لخت] چون بخواهی که آن خرقه را قلع کنی از آن جراحت به تدریج، [1156 چفته اندازد یقین آن خر ز درد] از محنت و تعب کردن [حبذا آن کس کز او پرهیز کرد] چه نیکوست کسی که از آن خر یا از چفته زدن خر یا از ریش یا از چفسیدن احتراز کند. [1157] خاصه پنجه ریش و هر جا خرقه ای] مرهون است [بر سرش چفسیده در نم غرقه ای] یعنی خصوصاً پنجاه جراحت باشد و هر جا یک خرقه بر سر جراحت چفسیده و غرق خون و زرداب گشته بود. [1158 سیم و زر چون خرقه است و حرص ریش] لاجرم ای درویش [حرص هر که بیش باشد ریش بیش] حرص کسی که زیاده باشد ریش او زیاده است چون وی را از دنیا اعراض فرمایی و بر زکوة و صدقه دادن دلالت کنی و مرگ را به یادش آری از تو رنجیده شود که از دور شدن اموال و اسباب می ترسد و مرگ و آخرت را نمی خواهد و این دنیا را دارالقرار پندارد و آن کس همچو بوم ویرانه دنیا را خواهد عمارت جنت و مغفرت نجوید. زیرا [1159 خانمان چغد ویران است و] (94b) [بس] مرهون است [نشنود اوصاف بغداد و طبس] مسکن بوم ویران است. لاجرم او وصف های شهر بغداد و شهر طبس نمی شنود. یعنی اهل دنیا و عاشق ماسوی، عالم الهی و آخرت و شهر پر نعمت را نخواهند. زانکه دل ایشان به دنیا و اسباب آن مایل است خبر آخرت را نشنود. حکایت: یکی از یکی از اصحاب پیش رسول الله علیه السلام آمد و گفت: دل من به سوی آخرت میل نمی کند و از مرگ می گریزد. رسول

اللّٰهُ عَلَيْهِ السَّلَام فرمود: دل انسان مایل است به سویی که مالش در آنجاست پس مال خود را به آخرت بفرست تا دلت به آن سوی مایل شود و از مرگ نگریزد. لاجرم دل متعلق مال است. اگر مالش در دنیا باشد به دنیا مایل است و اگر در آخرت باشد به آن به آن مایل است دیده نیز چنین است. حکایت: یکی از توانگران در وقت نزع جان دیده را به سوی دیواری نشانید. چشمش به سوی آن دیوار بود که تسلیم جان کرد. پسرش را گفتند عادت انسان این است که دیده را به سوی کند که در آنجا مالش باشد. پسر فی الحال برخاست دیوار را به کلنگ و تیشه بکند تا یک سبوی پیدا شد که در وی دینار بسیار بود. [1160 گر بیاید باز سلطانی ز راه] اگر نبی یا ولی از طریق و طریقت آید [صد خبر آرد بدین چغدان ز شاه] خبر دهد اهل دنیا را از حضرت اله و از احوال آن درگاه [1161 شرح دارالملک و باغستان و جو] بیان شهر دارالملک و باغها و نهادهای او گوید [پس بر او افسوس دارد هر عدو] بر آن باز سُخریه کند هر دشمن او [1162 که چه باز آورد افسانه کهن] و قصه کهن [کز گراف و لاف می‌بافد سخن] دشمنان چنین گویند اما [1163 کهنه ایشانند و پوسیده ابد] حقیقت حال را نمی‌دانند [ورنه آن دم کهنه را تو می‌کنند] و الا نفس انبیا و اولیا کُهنگان گناه را تازه کند که التَّائِبُ مِنَ الذَّنْبِ كَمَنْ لَا ذَنْبَ لَهُ. [1164 مردگان کهنه را جان می‌دهد] میتان پوسیده را احیا کند. حکایت: سری سقطی را مریدی بود وی را حرارت محبت غالب شد ضعیف و نحیف گشت. اطبا در معالجه او عاجز شدند. طبیب ترسایی پیر بود آن را آوردند تا علاج کند و اجرت گیرد. چون طبیب ترسا آمد گفت: در تو حرارت بسیار است. مرید گفت: داروی آن (95a) چیست؟ گفت: این علت را دارو از آنجاست که درد از وی است. آن مرید همه مُلک خود بدان طبیب ترسا بخشید. خبر به سری دادند. آنجا آمد و مرید را گفت: چرا دادی؟ گفت: از بهر دو چیز. یکی نظری در من، و یکی این سخن. اگر اسلام او به دست من بودی به وی دادمی. سری آن مرد ترسا را پند و معرفت گفت و دعا کرد و از خدای تعالی اسلام او خواست. ترسا گفت: ایمان عرضه کن. او اسلام عرض کرد و ایمان آورد. [تاج عقل و نور ایمان می‌دهد] یعنی تاج عقل معاد و نور ایمان و سعادت می‌دهد. اگرچه کم عقلان این را نمی‌دانند. حکایت: از ابوالحسن حکایت می‌کنند که مرد خراسانی به زن خویش به بصره آمد تا در آن شهر متمکن شود. پس عزم حج کرد و ده هزار درم را به حبیب عجمی داد تا از برای او در بصره منزلی بخرد. آن کس به مکه رفت و پس از آن در بصره قحط عظیم شد. حبیب به اهل بصره مشاوره کرد که به آن ده هزار درم آرد بخرد و بر مساکین تصدق کند. ایشان گفتند: آن کس از بهر خریدن خانه نهاده است. حبیب گفت: من او را از جنت منزل می‌خرم، اگر راضی باشد. و الا آن ده هزار درم را بدو دهم. پس آرد خرید و بر مساکین تصدق کرد. چون مرد خراسانی از مکه آمد حبیب گفتش: من از بهر تو منزلی خریدم که درو قصور و دور و بوستان و باغ و انهار و اشجار و اثمار هست. مرد خراسانی

پیش زن خود رفت و گفت: حبیب ما را منزلی خرید که شاهان را لایق است. باز به حبیب آمد و گفت: منزل کجاست؟ حبیب گفت من از حضرت خدا از بهر تو منزلی خریدم در جنت به آن وصف‌ها که یاد کردم. مرد خراسانی به زنش آمد و خبر داد. زن گفت: برو از او تمسک بستان و حبیب را ضامن کن. مرد خراسانی آمد و گفت: یا حبیب منزل را قبول کردیم. ما را بنویس و خود را ضامن بنویس. حبیب چنین نوشت که: بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ هَذَا مَا اشْتَرَى بِهِ حَبِيبُ الْعَجَمِيِّ مِنْ رَبِّهِ لِفُلَانِ الْخُرَاسَانِيِّ مَنْزِلًا فِي الْجَنَّةِ بِقُصُورِهِ وَ أَنْهَارِهِ وَ أَشْجَارِهِ وَ أَثْمَارِهِ وَ صِفْتُهُ كَذَا وَ كَذَا وَ جِيرَانُهُ أَنْبِيَاءُ وَ أَوْلِيَاءُ بِعَشْرَةِ آلَافٍ دِرْهَمٍ (95b) فَعَلَى رَبِّهِ أَنْ يُدْفَعَ هَذَا الْمَنْزِلُ إِلَيْهِ وَ يُخْرِجُ الْحَبِيبَ مِنْ ضِمَانِهِ بِتَارِيخِ سَنَةِ كَذَا. پس خراسانی تمسک را گرفت و به خراسان رفت. پس از زمان اندک بمرد وصیت کرد که آن کتاب را در کفن نهند. چنان کردند و بر قبر او کتاب یافتند در او نوشته که: بَرَاءَةٌ لِحَبِيبِ الْعَجَمِيِّ مِنَ الْمَنْزِلِ الَّذِي اشْتَرَاهُ لِفُلَانِ الْخُرَاسَانِيِّ فَقَدْ دَفَعَ رَبُّهُ إِلَيْهِ مَا شَرَطَ وَ زِيَادَهُ. و آن کتاب را به حبیب بردند آن را می‌خواند و بوسه می‌داد. [1165 دل مژد از دلبرای روح بخش] دل را پوشیده و دور مدار از خوبی که جان بخش است [که شوارت می‌کند بر پشت رخس] نام اسب رستم است [1166 سر مژد از سر فراز تاج ده] سر را مستور مدار از سربلند تاج دهنده [کو ز پای دل گشاید صد گره] و راه رو کند مرد را. [1167 با که گویم در همه ده زنده کو] و کجاست حی که بشنود و جنبش کند. شعر: لَقَدْ أَسْمَعْتُ لَوْ نَادَيْتُ حَيًّا - وَلَكِنْ لَأَحْيَا لِمَنْ أُنَادَى. [سوی آب زندگی پوینده کو] و آب حیات را جوینده کو. چون پیش از این بیان کرد که دنیا و ماسوی دور دارد بنده را از حضرت خدا و دلی که به غیر متعلق باشد از او منقطع شدن و به حضرت حق پیوستن نمی‌خواهد لاجرم بعضی را املاک و مال و بعضی را اهل و عیال و بعضی را علم و کمال و بعضی را عزّ و جمال مانع شود تا عاشق از جمله بریده نشود دعوی عشق او درست نگردد. و لهذا می‌فرماید [1168 تو به یک خواری گریزانی ز عشق] تو به سبب یک خار شدن نفس خود بین تو از عشق الهی و معشوق حقیقی می‌گریزی. حکایت: بزرگی از مشایخ عظام به شهری آمد یکی از توانگران شهر کسی را پیش شیخ فرستاد و گفت می‌خواهم که به نظر ایشان روم، دست ایشان گیرم و توبه کنم. آن شیخ فرمود: اوّل می‌باید که خر مرا سوار شود و دارِ بزازیّه را یکبار دور کند پس از آن پیش ما آید و توبه کند. آن توانگر این خواری را اختیار نکرد، از این سعادت محروم بماند. [تو به جز نامی چه می‌دانی ز عشق] که بدو اتصاف نیافتی. [1169 عشق را صد ناز و استکبار هست] و گردن‌کشی هست [عشق با صد ناز می‌آید به دست] پس تو را بسیار نیاز می‌باید تا که عشق یعنی معشوق به ناز و شیوه به دست تو آید. حکایت: معجون چون لیلی (96a) را عاشق شد در شهر وا ویلی می‌گفت. لیلی خبر فرستاد و گفت: عاشق را در شهر و میان مردمان چه کار. لاجرم معجون به صحرا رفت. لیلی گفت: عاشق را در صحرا و تماشا چه کار. باز

مجنون به شهر آمد در کنار شهر در گوشه‌ای قرار کرد و بخفت. لیلی گفت: عاشق را به خواب چه کار. مجنون خواب را ترک کرد. لیلی پرسید که مجنون طعام می‌خورد؟ گفتند: می‌خورد. گفت: عاشق را به طعام چه کار. مجنون ترک طعام کرد تا بیمار شد و در بیماری ناله و زاری می‌کرد. لیلی گفت: عاشق از بهر بیماری زاری و از برای خود ناله کردن نمی‌باید پس از آن مجنون چنان بیمار گشت که هیچ عقلش نماند و مجال مقالش نماند خود را فراموش کرد. همین لیلی لیلی می‌گفت. لیلی شنید و گفت: اکنون عشق او کارگر آید. لاجرم بر سرش آمد و طعام خوراند و به خود آورد و گفت: ای مجنون تو را رخصت دادم که به کوی من آیی اما به صورت دیوانگی بیا نه به صورت عاقلی. [1170]

عشق چون وافی است وافی می‌خرد [عشق و معشوق چون وفاکننده است، وفاکننده را طالب و خریدار شود. [در حریف بی‌وفا می‌نگردد] اگرچه به حکم **وَهُوَ مَعَكُمْ** (حدید/۴)، او یار ماست و ما یار اویم اما در یار بی‌وفا نظر نمی‌کند. حکایت: کسی در راه آواز زنی را شنید آن آواز وی را خوش آمد و آن زن را گفت چه خوب آواز داری. آن زن پرده از روی برداشت تا جمال باکمال خود بنمود. آن کس عاشق زن شد و در پی او رفت تا به خانه‌اش رسیدند. زن اندرون خانه رفت و در خانه بند کرد و مرد عاشق در بیرون بماند. حلقه در را زد. زن به در آمد و گفت: که می‌خواهی، چه می‌جویی؟ مرد گفت: تو را می‌خواهم که عاشق تو گشته‌ام. زن گفت: به من رسیدن آسان نیست. من نمی‌خواهم تو را زود به وصل خود برسانم. مرد گفت: چون به من میل نباشد چرا روی خود به من نمودی؟ زن گفت: چون آواز من شنیدی و به من میل کردی رویم را به تو نمودم تا دل تو برابیم و تو عاشق من شوی. چون عاشق شدی و به در من آمدی ذلت و خواری صفت لازمه عاشق است و عزت و ناز صفت لازمه معشوق است لاجرم بر در من (96b) با احترام منتظر باش تا به وصل من رسی. پس کسی که کلام حق را و سخن الهی را بشنود و به حضرت حق میل کند و حضرتش او را فیض و فضل رساند که عرض جمال کنایت از آن است دلش رُبوده گردد لاجرم او را می‌باید که در حریم ملکوتش ملازمت کند تا به وصل و قربت واصل شود. [1171] **چون درخت است آدمی و بیخ عهد** [چون چنین است [بیخ را تیمار می‌باید به جهد] تا درخت خشک و پوسیده نشود. [1172] **عهد فاسد بیخ پوسیده بُود** عهد فاسد همچو بیخ پوسیده است [وز ثمار و لطف بُبریده بُود] از میوه و طراوت منقطع شود. [1173] شاخ و برگ نخل گرچه سبز بود] چون بیخ او پوسیده است خشک گردد [با فساد بیخ سبزی نیست سود] اما [1174] **ور ندارد برگ سبز و بیخ هست** [اگر نخل برگ سبز ندارد چون بیخش هست [عاقبت بیرون کند صد برگ دست] آخر کار صد برگ سبز دست را بیرون کند و پیدا شود. پس اعتماد بر اعتقاد است نه بر زینت ظاهر و صورت مسلمانی و دعوی نکته‌دانی. [1175] **تو مشو غره به علمش عهد جو** لاجرم طالب حضرت خدا را و سالک راه هدی را می‌باید که نام و ناموس را و لباس

طاووس را و دعوی و دعوت را و تزیین صورت را و لاف دانشمندی و خودپسندی را ترک کند عهد ازلی را به عمل آرد و به طعن طاعنان و شیاطین انس و جن التفات نکند. زیرا فاسقان دشمن اهل دین و عدو ارباب یقین‌اند و لهذا می‌فرماید [علم چون قشر است و عهدش مغز او] چونکه در روز الست جان مست به ربوبیت حضرت خدا اقرار کرد و عهد و پیمان نمود. اکنون می‌باید که آن عهد را پیرورد تا آثار اقرار اثمار عهد که عبودیت و عبادت است پیدا شود.

[در بیان آنکه مرد بدکار چون متمکن شود در بدکاری و اثر دولت نیکوکاران ببیند، شیطان شود و مانع خیر شود از حسد. همچون شیطان که خرمن سوخته، همه را خرمن سوخته خواهد. اَرَايَتْ
الَّذِي يَنْهَى * عَبْدًا إِذَا صَلَّى (علق/۹-۱۰)] دیدی تو آن کسی را نهی می‌کند بنده را وقتی که نماز می‌گذارد.

[1176] وافیان را چون بینی کرده سود [خطاب به حسود است] تو چو شیطانی شوی آنجا حسود] زیرا [1177 هر که را باشد] (97a) [مزاج و طبع سست] و بیمار [او نخواهد هیچ کس را تن‌درست] که بیمار همه کس را بیمار می‌خواهد پس کسی که فاسق باشد دیگران را هم فاسق می‌خواهد و اضلال کند به وجهی که ابلیس آنچنان اضلال را نمی‌تواند. و لهذا چون از اضلال کسی عاجز بماند مردی را از ابنای جنس او و از بنی نوعش بر وی حواله کند تا اضلالش کند و ابلیس بدان کس رشک آرد و گوید من بر چنین اضلال قادر نشدم او در ابلیسی از من بیشتر است. خدمت مولانا آنچنان کس را خطاب کند و گوید [1178 گر نخواهی رشک ابلیسی بیا] اگر نمی‌خواهی که چنان مُضِل شوی که ابلیس رشک کند به تو، بیا. در بعض نسخ: [گر نمی‌خواهی تو دیوی هین بیا]. [از در دعوی به درگاه وفا] از باب دعوی کبریا به درگاه وفا و وفا. [1179 چون وفایت نیست باری دم مزن] چون خود به درگاه حق تعالی نمی‌آیی باری آینده را منع مکن و سخن مگوی زیرا [که سخن دعوی است اغلب ما و من] سخن خالی از دعوی نمی‌باشد. [1180 این سخن در سینه دخل مغزهاست] سخن در سینه حاصل و نتیجه مغزها و فکرهاست. [در خموشی مغز جان را صد نماست] در سکوت مغز جان را زیادگی و ترقی است. [1181 چون پیامد در زبان شد خرج مغز] مغز صرف و گم گشت [خرج کم کن تا بماند مغز نغز] یعنی سخن را اندک بگو تا مغز پاک بماند. حکایت: بزرگی گفت قَلْتُ سخن را از بهر آن اختیار کردم که سخن از لاف و دعوی خالی نباشد و آخر به غیبت انجامد. چون به کسی سخن گویی هرچند که از غیبت اجتناب می‌کنی سخن سوم غیبت شود و تو پس از گفتن دریایی. [1182 مرد کم گوینده را فکر است زفت] عریض [قشر گفتن چون فزون شد مغز رفت] سخن گفتن چون قشر است. چون قشر بسیار باشد مغز اندک باشد. چنانکه می‌فرماید [1183 پوست افزون بود و

لاغر بود مغز] وقتی که پوست زیاده بُود، مغز لاغر بُود. [پوست لاغر شد چو کامل گشت و نغز]

پوست لاغر شود چون زیاده شود مغز نغز [1184 بنگر این هر سه ز خامی رسته را] نظر کن سه چیز را که چون پخته و خشک شد و از خامی خلاص یافت [جوز را و لوز را و پسته را] که چون این سه که گردکان و بادام و پسته است خام و نارسیده باشند. (97b) پوست ایشان بسیار باشد، مغز اندک. چون به کمال رسیده باشند پوست کم بُود مغز بسیار [1185 هر که او عصیان کند شیطان شو] هر که عاصی و فاسق باشد از شیاطین انس گردد. [که حسود دولت نیکان شود] که همچو ابلیس می‌خواهد که صالحان را اضلال کند. پس عاقل را می‌باید که احتراز از عصیان کند و اجتناب از مجالست فاسقان. [1186 چونکه در عهد خدا کردی وفا] یعنی چون تو عهد حضرت خدا را وفا کنی به ایمان آوردن و طاعت کردن و به حکم قَالُوا بَلَى (اعراف/۱۷۲) و به موجب اقرار به ربوبیت مولی عبودیت و عبادت کنی. [از کرم عهده نگه دارد خدا] نه به ایجاب بر حق تعالی [1187 از وفای حق چو بسته دیده‌ای] در بعض نسخ: [تو وفای حق کجا کم دیده‌ای]. [اَذْكُرُوا اَذْكُرْكُمْ نَشْنِیْدَه‌ای] اشارت است به آن آیت کریمه که در سورة بقره است: فَادْكُرُوْتِیْ اَذْكُرْكُمْ وَاشْكُرُوْا لِیْ وَلَا تَكْفُرُوْنَ (بقره/۱۵۲)، یعنی حضرت خدا امن محمد را این کرامت داده است که چون بنده‌ای ضعیف آن سلطان شریف را یاد کند آن ملک متعال به عظمت و جلال این بنده حقیر را یاد کند. [1188 گوش نه اَوْفُوا بِعَهْدِیْ گوش‌دار] اشارت است به آن آیت کریمه که در سورة مذکوره است: وَاَوْفُوا بِعَهْدِیْ اَوْفِ بِعَهْدِکُمْ (بقره/۴۰). [تا که اَوْفِ عَهْدْکُمْ آید ز یار] یعنی این آیت را به گوش جان شنو و هوش را به خود بیار و بر موجب عهد عمل کن تا که حضرت خدا به عهد وفا کند که ثواب دهد و بیامزد.

[1189 عهد و قرض ما چه باشد ای حزین] عهد را وفا کردنِ ما، یعنی طاعتِ ما و به حکم وَأَقْرَضُوا اللّٰهُ قَرْضًا حَسَنًا (حدید/۱۸)، صدقه و زکوة ما به چه ماند ای محزون. [همچو دانه خشک کِشتن در زمین] همچو کِشتن دانه خشک است در زمین کسی. یعنی میوه کسی را بخوری و دانه آن میوه را به زمین او آری و کاری. [1190 نی زمین را زان فروغ و لمتری] نه زمین را از آن دانه خشک فره‌بی و بزرگی [نی خداوند زمین را توانگری] و غنی شدن [1191 جز اشارت که از این می‌بایدم] کِشتن دانه جز اشارت نیست به خداوند زمین که مرا از این دانه می‌باید [که تو دادی اصل این را از عدم] که پیش از این اصل را یعنی میوه را تو داده بودی به من [1192 خوردم و دانه بیاوردم نشان] و دیگر بار می‌خواهم و می‌گویم (98a) [که از این میوه به سوی ما کشان] و ما را باز رسان پس کسی را که حضرت خدا نعمت صحت داده است چون عیش نفسانی کند به جمعیت خاطر کند. چنان که میوه را به خوشی بخورد اما چون عبادت کند به تفرّق قلب کند. گویا میوه حق را خورده و دانه‌اش به بوستان آورده و کِشته است که از این یعنی از عبادت با پریشانی، اجر و ثواب و رجا کند. و کسی را

که حضرت خدا نعمت و مال و دولت و منال داده است نفایس لباس و طعام را به خود صرف کند، کهنه و پوشیده را به صدقه و خیرات صرف کند و از آن نیز ثوابِ جمیل می‌خواهد. لاجرم هر که صحت و مال دارد لازم است که هم عبادت بدنیّه هم عبادت مالیه کند و حضرت خدا را به هر جا بجوید. حکایت: مجنون را دیدند که خاک می‌بیخت. گفتند: چه می‌کنی؟ گفت: لیلی را می‌جویم. گفتند: لیلی در میان خاک باشد؟ گفت: من وی را به هر جا می‌جویم باشد که در جایی بیابم. حکایت: عربی پنج انگشت طعام می‌خورد. کسی وی را گفت: چرا به پنج انگشت طعام می‌خوری؟ گفت: خدا مرا پنج انگشت داده است همه را به کار می‌آرم شش انگشت نداد ورنه با همه شش انگشت طعام می‌خوردم. پس چون حضرت خدا کسی را انواع نعمت داده است می‌باید که با همه نعمت حضرت حق را جوید و در طلب او پویید. [1193 پس دعای خشکِ هِل ای نیک‌بخت] دعای خشک را ترک کن ای سعادتمند. بعضی ارباب تحقیق گفته‌اند حضرت خدا اقامت صلاة و ایتاء زکاة را به یکدیگر مقارن کرد که گفت **وَأَقَامُوا الصَّلَاةَ وَأَتَوْا الزَّكَاةَ** (بقره/۲۷۷). گویا اشارت می‌کند که نماز را بی دادن زکوة قبول نمی‌کنم. [که فشانید دانه می‌خواهد درخت] پس چون میوه درخت را خوردی دانه او افشاندن می‌باید. یعنی عبادت مالیه کردن می‌باید. [1194 گر نداری دانه ایزد زآن دعا] اگر بر عبادت مالیه قادر نیستی دعا کن به حضرت حق تعالی تا که **[بَخَشَدَتْ نَخْلِي كِه نَعَمَ مَا سَعَى]** به حکم **لَيْسَ لِلْإِنْسَانِ إِلَّا مَا سَعَى** (نجم/۳۹)، تو را نخل باسق دهد. [1195 همچو مریم درد بودش دانه نی] [98b] در وقت ولادت او را درد بود دانه نبود. [سبز کرد آن نخل را صاحب‌فنی] صانع انواع مخلوقات یعنی حضرت خدا جلّ و علا. چنانکه قصه او را در سوره مریم حکایت می‌کند: **فَاجَاءَهَا الْمَخَاضُ إِلَى جِذْعِ النَّخْلَةِ (مریم/۲۳)**. تا به قول خدا: **وَهَؤُلَاءِ إِلَيْكَ يَجِدُ النَّخْلَةُ تُسَاقُطُ عَلَيْكَ رُطْبًا جَنِيًّا (مریم/۲۵)**. [1196 زآنکه وافی بود آن خاتونِ راد] زن سخی در عبادت [بی‌مرادش داد یزدان صد مراد] یعنی بی طلب او داد حضرت خدا بسیار مراد. یکی آن که عیسی علیه‌السلام از زیر او ندا کرد و گفت: **أَلَا تَحْزَنِي قَدْ جَعَلَ رَبُّكِ تَحْتَكِ سَرِيًّا (مریم/۲۴)** و یکی آن که فرمان آمد که شاخ نخل را بجنباند تا خرما تر بریزد و یکی آنکه عیسی در کودکی سخن گفت تا برائت او معلوم گشت و غیر ذلک من کرامات مریم و معجزات عیسی. [1197 آن جماعت را که وافی بوده‌اند] یعنی انبیا و اولیا که در عهد حضرت خدا وفاکننده بودند [بر همه اصنافشان افزوده‌اند] بر همه ابناء جنس خود و فرزندان آدم فاضل ترند. [1198 گشت دریاها مُسَخَّرَشان و کوه] مسخر شدن دریا به موسی مشهور است و چند بار مُبَيَّن گشته است اما مسخر گشتن کوه به نبی و ولی از این حکایت مفهوم گردد. حکایت: رسول الله علیه‌السلام و ابوبکر و عمر و عثمان رضی الله عنهم بر کوه أحد بودند کوه بجنبید و بلرزید. رسول الله علیه‌السلام گفت: **أُسْكُنْ أَحَدًا فَإِنَّ عَلَيْكَ نَبِيًّا وَصِدِّيقًا وَشَهِيدَيْنِ**، پس کوه ساکن شد. [چار

عنصر نیز بنده آن گروه] و جماعت. حکایت: ابوالخیر بصری گفت به عبّادان درویشی بود سیاه‌وش و پیوسته در خرابه‌ها بودی. وقتی وی را طلب کردم و فتوحی با خود بردم. چون چشم وی بر من افتاد تبسم کرد و به دست اشارت فرمود سوی زمین که همه زمین را دیدم که زر گشته بود و می‌درخشید. پس گفت آنچه با خود آورده‌ای به من ده. وی را دادم و از هول آن حال از پیش او بگریختم. [1199] این خود اکرامی است از بهر نشان] یعنی این کرامت اندک تعظیم است از بهر نمونه شدن [تا ببینند اهل انکار آن عیان] در بعض نسخ به جای عیان، آنچنان است. [1200 آن کرامت‌های پنهان‌شان] (99a) [که آن] مرهون است [در نیاید در حواس و در بیان] یعنی آن کرامت‌های نهان آن گروه آنچنان است که آن در حواس و در بیان نگنجد. چنانکه در حدیث قدسی وارد است: **أَعْدَدْتُ لِعِبَادِي الصَّالِحِينَ مَا لَا عَيْنٌ رَأَتْ وَلَا أُذُنٌ سَمِعَتْ وَلَا خَطَرَ عَلَى قَلْبِ بَشَرٍ**. [1201 کار آن دارد خود آن باشد ابد] یعنی کار کننده آن کرامت‌هاست، یا عمل آن است که ابد بماند. [دایما نی منقطع نی مستزدد] و باز گردانیده. پس عاقل آن است که در طلب باقی ثابت باشد و فانی را بگذارد.

[مناجات]

[1202 ای دهنده قوت و تمکین ثبات] مقصود ما از تضرّع این است که [خلق را زین بی‌ثباتی ده نجات] چون خلق در روز آگست اقرار ربوبیت کردند و عهد عبودیت بستند. ایشان را می‌بایست که بر آن عهد ثابت بودندی تا سلامت آخرت و سعادت ابد یافتندی اما بر اقرار و عهد ثابت نمی‌شوند. پس ای مُعْطِی قُوّت و قدرت، ایشان را از بی‌ثباتی خلاص بده. [1203 اندر آن کاری که ثابت بودنی است] در آن عمل که در او ثابت و قایم شدن می‌باید [قایمی ده نفس را که مُثَنّی است] قیام و ثبات و راست ایستادن ده نفس را که دو تاست و کثر شده تا از هول قیامت و هیبت ملائکه عذاب ایمن شود که چون حضرت خدا مردمان را زنده کند از جانب آسمان فرشتگان آیند مهیب و بزرگ. چنان بزرگ باشند که میان دو چشم ایشان صد ساله راه باشد تا خلق را به موضع حشر برانند. به خود ظن تو چگونه است در آن روز که چنین فرشتگان لباس‌های آتشین پوشیده باشند و در دست‌ها دورباش‌های آتشین دارند. چون تو را به قهر برانند دل ترسناک تو در این حالت چه خواهد شد. [1204 صبرشان بخش و کفه میزان گران] صبر بده خلق را و کفه میزان ثقیل. که در عرصه عرصات سه موقف صعب‌تر است. یکی میزان که خلق در آنجا در حیرت باشند که اعمال چگونه موزون شود و دوم وقتی که کاغذها پیرد خلق در حیرت باشند کاغذ هر کس به چه وجه آید و سوم (99b) صراط که وصف او نَزَلَ فِيهِ الْأَقْدَامُ است. [وَارْهَانُشَانِ از فنِ صورتگران] خلاص کن ایشان را از عمل و صفت نقاشان زخارف دنیا. [1205 وز حسودی بازیشان خرای کریم] از حسد ایشان را بخرای ربّ کریم و رحیم

[تا نباشند از حسد دیو رجیم] تا از حسد صالحان را شیطان رجیم نباشند و ایشان را همچو ابلیس گمراه نکنند که جبلّت انسان بر حسد است. [1206 در نعیم فانی مال و جسد] در نعمت فانی که آن مال و جسد است [چون همی سوزند عامه از حسد] چگونه حرارت کشند و می سوزند از حسد. چنانکه [1207 پادشاهان بین که لشکر می کشند] مرهون است [از حسد خویشان خود را می کشند] قتل کنند. [1208 عاشقانِ لُعبَتانِ پُر قَدَر] پر نجاست [کرده قصدِ خون و جانِ همدگر] از حسد. حکایت: جوانی بود تیزفهم و سخن دان. دایما در تحصیل بود و استادش وی را مائل بود. و استاد را یک کنیزک بود خوب روی و مشک بوی. اتفاق روزی چشم شاگرد بر روی کنیزک افتاد، او را عاشق شد. درس و استاد را فراموش کرد، عاقبت از عشق آن کنیزک بیمار شد. و استاد از این حال خبردار شد. لاجرم از دست کنیزک قصد کرد و مُسهل دادش. هم وقت حیض کنیزک آمد جمله دم و نجاسات را در طشت کردند و کنیزک زرد و نحیف شد. استاد به بهانه‌ای طشت پر نجاست و خون را و آن کنیزک زبون را به آن شاگرد نمود و دل جوان از عشق آن سرد گشت. لاجرم محبوب مجازی و معشوق صوری خیک نجاست و ظرف خباثت است با وجود این حال باعث حسد و جدال است. اگر این را مصداق می‌خواهی [1209 ویس و رامین خسرو و شیرین بخوان] ویس و رامین همچو خسرو و شیرین عاشق و معشوقند. پس قصه‌های ایشان را بخوان و ببین [که چه کردند از حسد آن ابلهان] و گمراهان. [1210 که فنا شد عاشق و معشوق نیز] یعنی آخر از این عمل سود نکردند که هر دو فانی شدند [هم نه چیزند و هواشان هم نه چیز] خود چیزی نیستند و هوای ایشان نیز چیزی نیست. [1211 پاک الهی که عدم بر هم زند] پاک حضرت خدا که نیست را بر هم زند [مر عدم را بر عدم عاشق کند] فانی که به درجه معدوم است. آن را بنایی دیگر یعنی به معدوم آخر عاشق کند. [1212 در دل نی دل حسدها سر کند] در دلی که آن دل نیست حسدها در آن سر کند و پیدا شود. [نیست را هست این چنین مُضطرّ کند] فانی را خدای باقی (100a) چنین بی‌اختیار گرداند. [1213 این زنانی کز همه مشفق‌تراند] از مردان اهل شفقت‌ترند اما [از حسد دو ضَرّه خود را می‌خورند] از حسد دو پنانج خویش را می‌خورند. چون زنان از حسد چنین کنند. [1214 تا که مردانی که خود سنگین‌دلند] و سخت‌دل [از حسد تا در کدامین منزلند] و به چه درجه‌اند. [1215 گر نکردی شرع افسونی لطیف] که قصاص و پاداش نفرمودی [بر دریدی هر کسی جسم حریف] و بکشتی دیگری را. [1216 شرع بهر دفع شرایی زند] و تدبیری کند [دیو را در شیشه حبّت کند] چنانکه سلیمان علیه‌السلام دیو را در شیشه ظاهر کردی [1217 از گواه و از یمین و از نُکول] رجوع کردن از یمین [تا به شیشه در رود دیو فضول] مغلوب و محبوس گردد. [1218 مثل میزانی که خشنودی دو ضد] شرع همچو میزان است که خشنود شدن دو خصم [جمع می‌آید یقین در هزل و جد] بی قصد و با قصد و خواه و ناخواه

[1219] شرع چون کيله و ترازو دان يقين] مرهون است [که بدو خصمان رهند از جنگ و کين] که به شرع خصمان خلاص شوند از جدال و عداوت [1220] گر ترازو نبود آن خصم از جدال] و جنگ [کی رهد از وهم حيف و احتيال] کی خلاص شود از توهم ظلم و حيله [1221] پس در اين مردار زشت بی وفا] که دنياست [اين همه رشک است و خصم است و جفا] در میان اهل هوا [1222] پس در اقبال و دولت چون بود] در دولت آخرت چگونه حسد خواهد بود؟ يعنی حسودان دنيا چنین مکرها کنند تا نعمت دنياي فانی را زایل کنند. حسودان دين بسيار از آن حسد برند تا نعمت آخرت باقیه را زایل کنند. [چون شود چنی و انسی در حسد] يعنی شياطين جن و انس حسد بسيار کنند تا صالحان را اضلال و از ثواب آخرت محروم سازند. [1223] آن شياطين خود حسود کهنه اند] شياطين جن خود حسود کهنه و دشمن قدیم اند [یک زمان از رهزنی خالی نه اند] کار ایشان اضلال مردمان است. چنانکه حضرت خدا در سورة يس فرمود: **أَلَمْ أَعْهَدْ إِلَيْكُمْ يَا بَنِي آدَمَ أَنْ لَا تَعْبُدُوا الشَّيْطَانَ إِنَّهُ لَكُمْ عَدُوٌّ مُبِينٌ (يس/۶۰)**. [1224] و آن بنی آدم که عصيان گشته اند] آن فرزندان آدم که در مزرعه دنيا زرع معصيت کشتند [از حسودی نیز شيطان گشته اند] از جمله معاصی ایشان یکی حسد است و از (100b) حسودی شيطان محض شده اند. [1225] از نبي برخوان که شيطانان انس] از قرآن بخوان که شياطين انس [گشته اند از مسخ حق با ديو جنس] اشارت می کند به آن آيت کریمه که در سورة انعام است: **وَكَذَلِكَ جَعَلْنَا لِكُلِّ نَبِيٍّ عَدُوًّا شَيَاطِينَ الْإِنْسِ وَالْجِنِّ يُوحِي بَعْضُهُمْ إِلَى بَعْضٍ زُخْرُفَ الْقَوْلِ غُرُورًا (انعام/۱۱۲)**. در لفظ جعلنا و در لفظ مسخ اشارت است که عداوت شيطان به فعل حضرت خداست. [1226] ديو چون عاجز شود در افتتان] يعنی شيطان جن چون عاجز شوند از فتنه کردن [استعانت جوید او زين انسيان] يعنی یاری می خواهد از شياطين انس [1227] که شما یارید با ما یاری] از سخن شياطين جن است که شياطين انس را گویند شما با ما یارید در افتتان یاری کنید. و همچنان [جانب ما یید جانب داری] و رعایت جانب ما کنید [1228] گر کسی را ره زنند اندر جهان] يعنی اضلال کنند [هر دو گون شيطان بر آید شادمان] شياطين جن و انس رجوع کنند به یاران خود شاد و خندان [1229] و هر کسی جان بُرد و شد در دين بلند] اگر کسی جان را از دست ایشان رها نید و در دين بلند شد که مفتون فتنه ایشان نگشت [نوحه می دارند آن دو رشک مند] و حسودان [1230] هر دو می خایند دندان حسد] يعنی شياطين جن و انس [بر کسی که داد ادیب او را خرد] برای کس که ادب کننده آن را عقل داد که عداوت شيطان را تعقل کرد و از او احتراز نمود.

[پرسیدن آن پادشاه از آن مدعی نبوت که آنکه رسول راستین باشد و ثابت شود با او چه باشد که کسی را بخشد] يعنی رسول راستین را چه هست و چه دارد که به کسی هدیه کند [یا به صحبت و خدمت او] اشارت به رسول راستین است [چه بخشش یابند غیر نصیحت به زبان که می گوید].

[1231 شاه پرسیدش که باری وحی چیست] که از حضرت خدا به رسولش رسد [یا چه حاصل دارد آن کس کو نبی است] و چه چیز حاصل است او را [1232 گفت خود آن چیست کیش حاصل نشد] آن مدعی نبوت گفت: چه چیز هست که آن چیز حاصل نشد او را [یا چه دولت ماند کو واصل نشد] یا چه دولت ماند در دو جهان که آن نبی او را واصل نشد [1233 گیرم این وحی نبی گنجور نیست] خزینه نیست (101a) [هم کم از وحی دل زنبور نیست] زنبور فارسی، نحل عربی است. [1234 چونکه اَوْحَى الرَّبُّ إِلَى النَّحْلِ آمَدست] اشارت است به آن آیت کریمه که در سوره نحل است: **وَأَوْحَى رَبُّكَ إِلَى النَّحْلِ أَنْ اتَّخِذِي مِنَ الْجِبَالِ بُيُوتًا وَمِنَ الشَّجَرِ وَمِمَّا يَعْرِشُونَ * ثُمَّ كُلِّي مِنْ كُلِّ الثَّمَرَاتِ فَاسْلُكِي سُبُلَ رَبِّكِ ذُلُلًا** (نحل/۶۸-۶۹)، الآیه. [خانه وحیش پُر از حلوا شدست] از بهر وحی حضرت خدا خانه وحی نحل پر از شیرینی شده است [1235 او به نور وحی حق عز و جل] مرهون است [کرد عالم را پُر از شمع و عسل] اگر زنبور نبودی و با وی وحی الهی نشدی در عالم انگبین و طعام عسلی و شمع انگبینی نبودی زنبور با عدم عقل به وحی حضرت حق چنین کارها کند که مهندسان در مجرّد خانه ساختنش عاجزند. بنی آدم با وجود عقل چو بهتر از آن نباشند [1236 این که کرّمناست و بالا می‌رود] اشارت است به آن آیت کریمه که در سوره بنی اسرائیل است: **وَلَقَدْ كَرَّمْنَا بَنِي آدَمَ وَحَمَلْنَاهُمْ فِي الْبَرِّ وَالْبَحْرِ وَرَزَقْنَاهُمْ مِنَ الطَّيِّبَاتِ** (اسراء/۷۰). [وحیش از زنبور کمتر کی بُود] یعنی وحی نبی کمتر از وحی زنبور نمی‌شود. چون پیش از این گفت عهد حضرت خدا را وفا می‌باید و وفای عهدش عبودیت و عبادت است که باعث تقرب شود و این وفا یعنی عبادت حق تعالی موقوف است بر توبه. پس سالک را در اوّل مرتبه توبه می‌باید. و لهذا می‌فرماید: [1237 نی تو اعطیناک کوثر خوانده‌ای] یعنی سوره کوثر را نخوانده‌ای که مراد از کوثر شراب توبه است [پس چرا خشکی و تشنه مانده‌ای] از آن کوثر نچشیدی [1238 یا مگر فرعونیی کوثر چو نیل] مرهون است [بر تو خون گشتست و ناخوش ای علیل] و بیمار. لاجرم تا کوثر توبه را نخوری از شیاطین بری نمی‌شوی. [1239 توبه کن بیزار شو از هر عدو] از جن و انس [کو ندارد آب کوثر را گلو] که آن عدو را به آشامیدن آب کوثر گلو نیست. در بعض نسخ: [کو ندارد آب کوثر در کدو]. [1240 هر که را دیدی ز کوثر سرخ‌رو] یعنی هر که را دیدی به شراب توبه سرخ رو شده باشد و به گناه، سیاه‌روی نبود [او محمدخوست با او گیر خو] و بگیر عادت او. [1241 تا أَحَبَّ لِلَّهِ آبی در حساب] به حرف یاء می‌باید خواندن. یعنی تا که به حکم **الْمُؤْمِنُ إِذَا أَحَبَّ أَحَبَّ لِلَّهِ** (101b) از آن زمره شوی [کز درخت احمدی با اوست سبب] که از درخت شریعت احمدی با آن کس است میوه [1242 هر که را دیدی ز کوثر خشک لب] که از شراب و کوثر توبه محروم باشد [دشمنش می‌دار همچون مرگ و تب] آن را دشمن گیر چنانکه موت و مرض را دشمن می‌گیری. [1243 گرچه بابایِ توست و مام تو] آن کس که از کوثر توبه نچشیده باشد آن را

دشمن گیر اگرچه پدر و مادر تو باشد. زیرا [کو حقیقت هست خون آشام تو] لاجرم [1244 از خلیل حق پیاموز این سیر] و صفت [که شد او بیزار اوّل از پدر] پدر او که آزر بود بت گر بود. ابراهیم علیه السلام از او بیزار شد، كما قال الملك العلام في سورة الأنعام: إِذْ قَالَ إِبْرَاهِيمُ لِأَبِيهِ أَرِزْ أَتَتَّخِذُ أَصْنَامًا إِلَهَةً إِنِّي أَنِّي أَرِيكَ وَقَوْمَكَ فِي ضَلَالٍ مُّبِينٍ (انعام/۷۴) و در سوره مریم فرمود: سَلَامٌ عَلَيْكَ (مریم/۴۷)، یعنی ابراهیم پدر خود آزر را وداع کرد. [1245 تا که أَبْغَضَ لِلَّهِ آبی پیش حق] تا به حکم و اِذَا أَبْغَضَ أَبْغَضَ لِلَّهِ، از این فرقه شوی نزد حضرت خدا جلّ و علا و درست باشی در عشق مولا. از آنکه چون کسی کسی را دوست گیرد لازم آن است که دوستان او را نیز دوست گیرد و دشمنان او را دشمن گیرد. پس دوستان حضرت خدا را لازم آن است که صالحان را دوست دارند و فاسقان را دشمن گیرند. [تا نگیرد بر تو رشکِ عشقِ دق] و طعن. [1246 تا نخوانی لَا و إِلَّا اللَّهَ را] یعنی کلمه شهادت را نخوانی [در نیایی مَنَهِجِ این راه را] راه راست این طریقت را. در این تنبیه است که سالک را اوّل توبه می باید پس از آن اشتغال به ذکر لا اله الا الله. و چون خدمت مولانا در بیان عهد وفا اوّل توبه کردن فرمود، بعد از آن لا اله الا الله گفتن، پس از این دیگر مراتب سلوک را بیان می کند که عاشق طالب را هر چیز را ترک کردن می باید، تا تن خود را و دعوی را ترک کند. چنانکه گفته اند بیت: هست تاج عارفان اندر جهان از چار ترک - ترکِ دینی ترکِ عقبی ترکِ هستی ترکِ ترک.

[داستانِ آن عاشق که با معشوقِ خود برمی شمرد خدمت ها و وفاهایِ خود را و شب هایِ دراز، تَتَجَافَى جُنُوبُهُمْ عَنِ الْمَضَاجِعِ (سجده/۱۶)] (در سوره سجده است. یعنی دور شود پهلوی ایشان از خوابگاه. مقصود قیام لیل است. [را و بی نوایی و جگر تشنگی روزهایِ دراز را و می گفت که] (102a) [من جز این خدمت نمی دانم اگر خدمتِ دیگر هست مرا ارشاد کن که هر چه فرمایی مُنْقَادم اگر در آتش رفتن است چون خلیل علیه السلام و اگر در دهانِ نهنگِ دریا فتادن است چون یونس علیه السلام و اگر هفتاد بار کشته شدن است چون جرجیس علیه السلام و اگر از گریه نایبنا شدن است چون شُعَيْب علیه السلام و وفا و جانبازیِ انبیا را علیهم السلام خود شمار نیست و جواب گفتنِ آن معشوق او را]

[1247 آن یکی عاشق به پیشِ یارِ خود] و در نظر محبوب خویش [می شمرد از خدمت و از کارِ خود] و آن عاشق می شمرد از خدمتکاری خویش یعنی می گفت: [1248 کز برایِ تو چنین کردم چنان] ای یار جان [تیرها خوردم در این رزم و سنان] یعنی در جنگ عشق تو تیرها و سنانها خوردم. [1249 مال رفت و زور رفت و نام رفت] فقیر و بی قوت و بدنام گشتم. [بر من از عشقت بسی ناکام رفت] و بسیار نامرادی شد. [1250 هیچ صبحم خفته یا خندان نیافت] هرگز وقت صبح مرا خفته یا شاد نیافت

بلکه به حکم و المُسْتَغْفِرِينَ بِالْأَسْحَارِ هر سحر بیدار بودم و با غم تو یار. [هیچ شامم با سر و سامان نیافت] هرگز شام مرا با انتظام نیافت که حال من این است که بیت: نه شب نهی ام نه روز از ناله و آه - خواهی شب من دراز خواهی کوتاه. [1251 آنچه او نوشیده بود از تلخ و دُرد] به ذم دال خلاف صاف است. [او به تفصیلش یکایک می شمرد] آن عاشق علی التفصیل تعداد می کرد. [1252 نز برای مَنّی بل می نمود] مرهون است. [بر درستی محبت صد شهود] جمع شاهد مراد از این عاشق طالب حضرت خداست که او به حضرتش تضرع کند و گوید که از بهر تو عبادت کردم و جفا کشیدم و بذل مال کردم و در خدمت تو پیر بی طاقت گشتم و ترک مراد کردم و در شب و سحر بیدار بودم، پس اینها بر صدق عشق من گواه است. [1253 عاقلان را یک اشارت بس بُود] یعنی عاقلان را تفصیل لازم نیست پس به اندک اکتفا کنند. [عاشقان را تشنگی زان کی رود] یعنی عاشقان را حرارت و عشق از اشارت نمی رود. از بهر این هر که عاشق است [1254 می کند تکرار گفتن بی ملال] تکرار مقال می کند بی ملال. [کی ز اشارت] (102b) [بس کند حُوت از زلال] یعنی ماهی از اشارت کی بس کند از آب شیرین. لاجرم عاشق را تفصیل احوال چنین است. [1255 صد سخن می گفت زان درد کهن] یعنی عاشق سخن بسیار می گوید از غم دیرینه اما پس از گفتن بسیار آن عاشق زار [در شکایت که نگفتم یک سخن] یعنی شکایت می کند و می گوید که یک سخن نگفتم. [1256 آتشی بودش نمی دانست چیست] آتشی بود آن درد کهن در درون عاشق اما نمی دانست که چیست. [لیک چون شمع از تَفّ او می گریست] اما همچو شمع از زبانه آن آتش می گریست. چون آن عاشق پُر درد از این دود و گرد پیش معشوق گفت و معشوق سخن او را شنید [1257 گفت معشوق این همه کردی ولیک] مرهون است [گوش بگشا پهن و اندر یاب نیک] گوش را پهن و عریض بگشا و خوب فهم کن. [1258 کآنچه اصل اصل عشق است و ولاست] ولا محبت است. [آن نکردی اینچه کردی فرعهاست] نه اصل عشق کی باشد، که اصل اصل بُود. [1259 گفتش آن عاشق بگو کآن اصل چیست] گفت معشوق را آن عاشق بگو آن اصل چیست. [گفت اصلش مردن است و نیستی است] و معدوم گشتنی است. [1260 تو همه کردی نمردی زنده ای] ای عاشق. [هین بمیر ار یار جان بازنده ای] جان بازنده وصف ترکیبی است. یعنی بمیر اگر یار جانبازی. [1261 هم در آن دم شد دراز و جان بداد] به ترکی: همان أَوَّلُ نَفْسَدَه اوزاندی و جان ویردی. بدان که این حکایت را در بعض کتب یافته ایم. حکایت: جُنید گفت من مردی را دیدم آستین جوانی را گرفته بود، تضرّع می کرد و دوستی و محبت می نمود. جوان به وی التفات کرد و گفت: تا کی این نفاق را پیدا می کنی؟ آن مرد گفت: من در عشق و محبت تو صادقم و در دوستی تو چنین کردم، چنان کردم. آن جوان گفت: اینها را همه کردی اما نمردی. اگر در عشق و محبت من صادقی بمیر. پس از آن مرد به گوشه ای

برفت و پای را دراز کرد و چشم را بیست و بُمرد. [همچو گل درباخت سر خندان و شاد] همچون گل سر را درباخت با گشادگی. پس سالک را می‌باید که چنان عبادت کند و اوامر و نواهی را رعایت کند که حضرت خدا آن را در این دعوی تصدیق کند. و آن سالک چنان حاضر باشد که جز مرگ چیزی نمانده باشد. (103a) چون اجلش آید حضرت خدا او را بمیر گوید و آن نیز بمیرد و به مشاهدۀ مقام و بهشت همچو گل خندان شود. [1262 ماند آن خنده بر او وقف ابد] آن خنده او را وقت مؤبد بماند. [همچو جان و عقل عارف بی‌کُبد] بی‌رنج. که جان و عقل عارف همچو نور ماه و آفتاب است به تعلق تن پلید نگردهد، چون نفس مطمئنه شود و به حضرت خدا رجوع کند به پاکی. چنانکه می‌فرماید: [1263 نورِ مه‌آلوده کی گردد ابد] و هرگز [گر زند آن نور بر هر نیک و بد] لاجرم آن نور ماه چون رجوع کند، [1264 او ز جمله پاک واگردد به ماه] آن نور ماه از جمله تَلَوُّثات، پاک رجوع کند به ماه. [همچو نور عقل و جان سویی اله]. زیرا [1265 وصفِ پاکی وقف بر نورِ مه است] لاجرم پلید نگردهد. [تابشش گر بر نجاسات ره است] ضیاء و لمعان نور ماه اگرچه بر نجاسات راه می‌افتد. [1266 ز آن نجاساتِ ره و آلودگی] و تَلَوُّث، [نور را حاصل نگردهد بدرگی] و عِرْق بدی. [1267 إِرْجَعِي بَشْنُودِ نَوْرِ آفتاب] به حکم يَا أَيَّتُهَا النَّفْسُ الْمُطْمَئِنَّةُ * إِرْجَعِي إِلَىٰ رَبِّكَ رَاضِيَةً مَرْضِيَّةً (فجر/۲۷-۲۸)، نداءِ إِرْجَعِي را شنید نور آفتاب. یعنی جان و عقل عارف که نور الهی است و نفخه رحمن، چون نداء او شنید، [سویی اصلِ خویش باز آمد شتاب] به آفتاب حقیقی رجوع کرد به استعجال. [1268 نی ز گلخن‌ها بر او رنگی بُماند] نی از رسیدن به گلخن‌ها و مزبله و جیفه بر نور آفتاب عار بماند. [نی ز گلشن‌ها بر او رنگی بُماند] همچنین روح آن عاشق به این پاکی برفت. عاشق حضرت خدا نیز چنین می‌باید رفت. [1269 نور دیده و نور دیده بازگشت] نور چشم، نور را دیده رجوع کرد. لاجرم به حکم مَنْ أَحَبَّ لِلَّهِ إِحْبَابٌ اللَّهُ أَحَبَّ إِلَيْهِ، وَمَنْ كَرِهَ لِلَّهِ كَرِهَ اللَّهُ إِلَيْهِ، کسی که در وقت مردن درجات خود بیند مشتاق شود و کسی که در آن وقت درکات خود بیند متنفر گردد. [ماند در سودای او صحرا و دشت] ماند در سودای آن دیده یا آن نور دیده صحرا و بیابان.

[یکی پرسید از عالمی، عارفی که اگر کسی در نماز بگیرد به آواز و آه کند و نوحه کند نمازش باطل شود؟ جواب گفت که نام آن آب دیده است تا آن گیرنده چه دیده است اگر شوقِ خدا دیده است و می‌گیرد یا پشیمانی گناهی، نمازش تباه نشود بلکه کمال گیرد. که لَا صَلَوةَ إِلَّا بِحُضُورِ الْقَلْبِ و اگر او رنجوری تن یا فراقِ فرزند دیده است] (103b) [نمازش تباه شود که اصلِ نماز ترکِ تن است و ترکِ فرزند، ابراهیم‌وار علیه‌السلام که فرزند را قربان می‌کرد از بهر تکمیلِ نماز و تن را به آتش نمرود می‌سپرد و امر آمد مصطفی را علیه‌السلام هم بدین خصال که وَاتَّبَعَ مِلَّةَ إِبْرَاهِيمَ (نساء/۱۲۵)، قَدْ

كَانَتْ لَكُمْ أُسْوَةٌ حَسَنَةٌ فِي إِبْرَاهِيمَ (ممتحنه/۴)] یعنی متابعت كن ملة ابراهيم را، به درستی شد برای شما پیشوای نیک در ابراهيم.

[1270] آن یکی پرسید از مفتی به راز] و مستور. [گر کسی گرید به نوحه در نماز] گر کسی گرید به آواز و آه کند در نماز. [1271] آن نماز او عجب باطل شود] ای مفتی. [یا نمازش جایز و کامل شود] جواب ده. [1272] گفت آب دیده نامش بهر چیست] آن مفتی گفت: آب دیده را که آب دیده گفته‌اند این نام از بهر چیست. [بنگری تا که چه دید او و گریست]. باز آن را بیان کند: [1273] آب دیده تا چه دید او از نهان] و پنهان. [تا بدان شد او ز چشمه خود روان] تا به آنچه دید گشت آن آب دیده از چشمه چشم روان. [1274] آن جهان گر دیده است آن پُر نیاز] از آن جهت گریه و نوحه کند. [رونقی یابد ز نوحه آن نماز]. اما [1275] ور ز رنج تن بُد آن گریه و ز سوک] لفظ سوک به ضم سین به معنی ماتم و مصیبت است. [ریسمان بُگسست و هم بشکست دوک] و نماز او فاسد گشت و نیاز او لغو شد. حکم اهل ظاهر در گریه نماز چنین است. حکم اهل باطن در گریه طریقت نیز متفاوت است. بعضی به حالت گرید و بعضی به تقلید گرید. در بعض نسخ این ابیات واقع است: [ور فغان از ماتم فرزند کرد] یعنی [که دل و جان ز ماتم کرد درد] این بیت مرهون است. [می نیرزد آن نماز او دو جو] یعنی چیزی نیرزد و از او ثواب حاصل نشود. [زانکه با اغیار دارد دل گِرُو]. یعنی دلش به غیر، متعلق است. [پس نمازش بی شکی باطل شود] از او ثواب نباشد. [گریه او نیز بی حاصل بُود] بیان علت او کند که گوید: [زانکه ترک تن بود اصل نماز] و همچنان [ترک خویش و ترک فرزند از نیاز] لفظ از به معنی مِنْ أَجْلِهِ است. [از خلیل آموز قربان کن ولد] یعنی پسر را که اسمعیل علیه السلام است. [تن پنه در آتش نمرود رد] پس از بیان مسئله مذکوره خلاصه کلام را بیان کند که گوید: [حاصل آنکه تا بدانی ای کیا] و بزرگ. [کز بُکاء فرق است بی حد تا بکاء]. چنانکه در این حکایت.

[مریدی در آمد پیش شیخ] شیخ در لغت عرب پیر را گویند. اما مراد اهل طریقت آن نیست. [و از این شیخ، پیر سنّ نمی خواهم] (104a) [بلکه پیر عقل و معرفت] می خواهم [و اگر چه عیسی است علیه السلام در گهواره] چنانکه حق تعالی حکایت می کند: قَالُوا كَيْفَ نُكَلِّمُ مَنْ كَانَ فِي الْمَهْدِ صَبِيًّا * قَالَ إِنِّي عَبْدُ اللَّهِ آتَانِي الْكِتَابَ وَجَعَلَنِي نَبِيًّا (مریم/۲۹-۳۰)، الآية. [و یحیی است علیه السلام در مکتب کودکان] چنانکه حق تعالی فرمود: يَا يَحْيَى خُذِ الْكِتَابَ بِقُوَّةٍ وَآتِنَاهُ الْحُكْمَ صَبِيًّا (مریم/۱۲)، الآية. [مرید] آن مرید [شیخ را گریان دید او نیز موافقت کرد و گریست چون فارغ شد و به در آمد] یعنی از پیش شیخ بیرون آمد [مریدی دیگر که از حال شیخ واقف تر بود از سر غیرت] به

ترکی غیرت: اُوْجُنْدَن. [در عقب او تیز بیرون آمد و گفتش ای برادر من تو را گفته باشم] به ترکی: سکا دیمش اولایم [الله الله] یعنی لله تعالی [تا نیندیشی و نگویی که شیخ می‌گریست و من نیز می‌گریستم که سی سال ریاضت بی‌ریا باید کرد و از عقبات و دریاها ی پُر نهنگ و کوههای بلند پُر شیر و پلنگ می‌باید گذشت تا بدان گریه شیخ رسی یا نرسی]. یعنی پس از کشیدن ریاضات بسیار و مهالک بیشمار به درجه شیخ رسیدن محتمل است، مقرر نیست. [اگر رسی شکر زویت لی الارض گویی بسیار]. تمام حدیث این است: فَرَأَيْتُ مَشَارِقَهَا وَمَغَارِبَهَا وَ سَيَّلْتُ مُلْكَ أُمِّي مَا زُوِيَ بِي مِنْهَا، یعنی طّیّ کرده شد از جهت من زمین و نموده شد به من مشرق‌های زمین و مغرب‌های او و می‌رسد ملک امت من به آنجا که طّیّ کرده شد به من از زمین.

[1276 یک مریدی اندر آمد پیش پیر] یعنی به نظر شیخ. [پیر اندر گریه بود و در نفیر] و فریاد. [1277] شیخ را چون دید گریان آن مرید] مرهون است. [گشت گریان آب از چشمش دوید] یعنی چون شیخ را گریان دید او نیز به تقلید گریان شد، همچون اصم که کسی را خندان می‌بیند او نیز به تقلید خنده می‌کند. [1278 گوشور یک‌بار خندد کر دو بار] معنی این مصراع به ترکی: قولاقلی بر کره گولر صاغر ایکی کره. یعنی آن کس که سمیع است یکبار خنده می‌کند و اصم دو بار خنده می‌کند. [چونکه لاغ املی کند یاری به یار] چون لطیفه‌ای پیدا کند یاری به یار؛ قوم خنده کنند، او نیز می‌خندد. [1279] بارِ اوّل از ره تقلید و سَوم] اوّل خنده کند از راه تقلید و گمان. [که همی‌بیند که می‌خندند قوم]. لاجرم [1280 کر بخندد همچو ایشان آن زمان] اصم بخندد همچون قوم، اما [بیخبر از حالت خندندگان] سبب خنده و امر غریب ضاحکان را نمی‌داند. [1281 باز واپرسد که خنده بر چه بود] باز از سمیعان می‌پرسد که سبب خنده چه چیز بود، و ایشان بیان کنند، [پس دوم کُرت بخندد چون شُنود] دگر بار خنده کند آن امر غریب را چون شنید. [1282 پس مُقلّد نیز مانند کر است] و نظیر اصم. [اندر آن شادی که او را در سر است] گریه اهل دل که شادی است. اما مُقلّد را آن گریه (104b) از شوق الهی نیست. [1283 پرتو شیخ آمد و منهل ز شیخ] ضیای شیخ آمد و مشرب او که آنها در مرید ظاهر شد [فیض شادی نه از مریدان بل ز شیخ] بلکه آن فیض شادی که سبب گریه شد از شیخ است نه از مریدان از آن که مرید [1284 چون سبد در آب و نوری بر زجاج] همچون سپید است در جوی که در او آب باشد و همچون آبگینه است که در او نور باشد [گر ز خود دانند آن باشد خِدا ج] اگر آن سپید و زجاج آب و نور را از خود دانند آن نقصان و غلط باشد. [1285 چون جدا گردد ز جو داند عنود] چون سپید از جوی جدا شود داند معاند، [کاندر او آن آب خوش از جوی بود] که در آن سپید آن آب نیک از جوی بود و همچنان [1286 آبگینه هم بداند از غروب] پس از غروب ماه [کآن لَمَع بود از مه تابان خوب] که آن تابش‌ها بُود از ماه تابان نیک [1287 چونکه چشمش را

گشاید امر قُم] چون چشم اصم را امر قُم یَاذِنِ اللّٰه گشاید و گوش او شنونده شود یعنی چون مرید از تقلید خلاص شود و به تحقیق رسد. [پس بخندد چون سَحَر بار دوم] خنده کند همچون صبح بار دیگر [1288 خنده‌ش آید هم بر آن خنده خودش] خنده می‌کند، خنده خود را [که در آن تقلید بر می‌آمدش] که آن خنده در او به تقلید بود [1289 گوید از چندین رو دور و دراز] و از مکان بعید بودم [کین حقیقت بود و این اسرار و راز] اکنون که مشاهده کردم حقیقت بود و سرّ سرّ. [1290 من در آن وادی چگونه خود ز دور] من در آن وادی تقلید چرا از بُعد [شادی می‌کردم از عُمیا و شور] خندان شدم از ناینبایی و بی‌چاشنی [1291 من چه می‌بستم خیال و آن چه بود] من چه تصور کردم و حقیقت دیگر بود [درک شستم شست نقشی می‌نمود] ادراک ضعیفم نقش ضعیف بسته بود. بدان که محبّان بر سه احوالند: حالت اولی محبت عوام است که حضرت خدا را دوست می‌دارند از بحر احسان بر ایشان؛ حال ثانیه محبت خواص و صادقان است. آن است که متولد می‌شود از نظر دل بر حضرت خدا و شرط آن محو ارادت است و احتراق جمیع صفات؛ حالت ثالثه محبت صدّیقان و عارفان است که منشأ آن نظر ایشان است، بر آن که حضرت خدا ایشان را دوست داشته در اول بی‌علت. لاجرم حضرت خدا ایشان را عاشق شد و شوق نمود که ایشان را عاشق و مشتاق خود (105a) گردانید و بدان که گریه اگر از بهر تلف مال و بر فوت اهل و عیال باشد آن گریه بر گرینده، وبال باشد که شکایت از مَلِک متعال بود و گریه اگر از بهر طلب مال و اهل و منال باشد آن گریه بی‌ثواب بود زیرا از بهر طلب دنیا است. لاجرم این گریه نزد اهل طریقت هرگز معتبر نیست. و گریه اگر از بیم عذاب و رجاء ثواب باشد این گریه عوام است، این نیز چندان معتبر نیست. اما بهتر از اول است و گریه اگر از بهر آن باشد که چندین مدت عبادت کردم اما اینچنین عبادت لایق آن خداوند نیست این عبادت را بر روی من زنند این گریه خواص است و گریه اگر از بحر شوق حضرت خدا و اشتیاق قرب مولی باشد یا از بهر آن باشد که اول حضرت خدا مرا دوست داشت پس از آن مرا عاشق خود گردانید و این شوق که در من است، از آن اوست نه از آن من، زیرا اول او مرا محبت کرد پس از آن مرا عاشق خود ساخت این گریه، گریه اخصّ خواص است که این گریه معتبر است. حکایت: یکی از علماء بزرگوار گفت ترسنده آن نیست که بگرید و دیده را پاک کند بلکه ترسنده آن است، آن چه از بیم عقوبت حضرت خدا باشد آن را ترک کند. حکایت: ابوبکر بن مریم گفت ورق بن بشر را در خواب دیدم پس از مردنش گفتم حال تو چون شد؟ گفت: خلاص شدم پس از مشقت بسیار. گفتم: کدام عمل را نیکوتر یافتید. گفت: گریستن از بیم حضرت خدا. حکایت: در خبر وارد است که رسول اللّٰه علیه‌السلام گفت: خدا رحمت کناد برادر من نوح را که نام او یَشْکُر بود از بهر کثرت بُکاء بر خطیئه خود. خدای تعالی وحی کرد به وی که یا نوح چند تَنُوح، پس نوح گفتند. رسول اللّٰه را علیه‌السلام گفتند: یا رسول اللّٰه

خطیئه او چه بود؟ گفت: او بر سگی گذر کرد و در نفس خود گفت: این سگ چه بد است. حضرت خدا وحی کردش که: تو بهتر از این خلق کن. **حکایت: صالحی** در وقت مرگ می‌گریست و فریاد می‌کرد پرسیدند که چرا چنین اضطراب می‌کنی؟ گفت: چرا مضطرب نمی‌شوم که پیش کسی می‌روم که دنیا و آخرت و کفر و ضلالت و ایمان و طاعت در پیش او یکسان است که چنان توانگر است که (105b) به هیچ چیز محتاج نیست من پیش وی چه چیز برم که قابل تحفه او شود؟ **حکایت: کودکی می‌گریست.** کاملی وی را دید از سبب گریه پرسید. گفت: امروز بر استاد می‌روم و درس یک هفته را روان خواندن می‌باید هم درس یک هفته را تمام یاد نکردم، حال من پیش استاد چه می‌شود؟ چون این سخن را آن کامل شنید فریاد برآورد و به خود گفت: من درس همه عمر، و حال و کار جمله مدت، پیش استاد کلی خواندم می‌باید. حال من در آن حضرت چه خواهد شد؟ [1292 **طفلِ ره را فکرتِ مردان کجاست**] کودک طریق و طریقت را فکرتِ رجال کجاست؟ [کو خیالِ او و کو تحقیقِ راست] کجا خیالِ طفل کجا تحقیقِ راست؟ زیرا [1293 **فکرِ طفلان دایه باشد یا که شیر**] و همچنان [یا مویز و جوز یا گریه و نفیر] یا زیب و گردکان. با گریه کردن و فریاد [1294 **آن مقلد هست چون طفلِ علیل**] مقلد همچو کودک بیمار است گریه می‌کند بی ادراک. چون خدمت مولانا پیش از این احوال تقلید عوام را بیان کرد پس از این تقلید علما را بیان کند و لهذا می‌فرماید: [گرچه دارد بحثِ باریک و دلیل] در علم ظاهر [1295 **آن تعمق در دلیل و در شکال**] الف را یاء خواندن می‌باید از بهر قافیه. یعنی آن فرورفتن در دلیل و اشکال. [از بصیرت می‌کند او را گسیل] و کاهل. [1296 **مایه‌ای کو سرمه سِرّوی است**] سرمه‌ای آن مقلد که سرمه چشم راز اوست. [بُرد و در اشکال گفتن کار بست] آن مایه را ببرد در اعتراض گفتن حرف کرد. [1297 **ای مقلد از بخاری باز گرد**] ای مقلد از هستی و دانش رجوع کن [رَو به خواری تا شوی تو شیرمرد] برو به فقر و درویشی و نیستی تا شیر مرد و پهلوان شوی [1298 **تا بخارای دگر بینی درون**] تا اندرون خود بخارای دیگر بینی. [صفدران در محفلش لَا یَفْقَهُونَ] صفدران وصف ترکیبی است. یعنی پهلوانان و عالمان کُمل در مجلس آن بخارا نادانانند. **حکایت: احمد بن حنبل** که امام دین و صاحب مذهب است چون از علم خالی آمدی زود پیش بشر حافی آمدی. کسی وی را گفت: تو که امام عالمی و عالم بنی آدمی، چرا پیش این سر و پا برهنه می‌آیی و ملازمت درگاه وی می‌کنی؟ احمد بن (106a) حنبل گفت: اگر چه من علم ظاهر را خوب می‌دانم اما او خدا را به از من می‌داند. [1299 **پیک اگرچه در زمین چابک‌تگی است**] یعنی پیک اگر چه در زمین چابک است در تک و پوی [چون به دریا رفت بُگسسته رگی است] که بر شنا کردن قادر نیست. یعنی عالمی که پیک علم ظاهر است و چابک فنِ ماهر، اما چون به علم الهی رسد طفل ابجدخوان و مرد عامی و نادان شود. [1300 **او حَمَلْنَاهُمْ بُود فی البرّ و بس**] آن پیک به حکم وَحَمَلْنَاهُمْ

فی البرّ (اسراء/۷۰)، در زمین و خشکی محمول است نه در بحر. [آنکه محمول است در بحر اوست کس] و مرد اوست. حکایت: آخی احمد که از علماء معتبر زمان بود علاءالدین را گفت که من یک خروار کتاب خوانده‌ام که در آن جا هیچ اباحت سماء را ندیده‌ام و وجه رخصت را نشنیده‌ام، شما این بدعت را به چه دلیل پیش می‌برید؟ علاءالدین جواب داد که: آخی احمد، شما خر وار خوانده‌اید از آن نمی‌دانید، بحمدالله که ما عیسی وار خوانده‌ایم و به سِرّ آن رسیده. [1301 بخشش بسیار دارد شه یدو] عطای بسیار دارد حضرت خدا بدو و بر او. [ای شده در وهم و تصویری گزو] پس از این در غفلت و تقلید مرهون مشو. در بعض تفاسیر در قول خدا: يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِنَّ كَثِيرًا مِنَ الْأَخْبَارِ وَالرُّهْبَانِ لَيَأْكُلُونَ أَمْوَالَ النَّاسِ بِالْبَاطِلِ وَيَصُدُّونَ عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ (توبه/۳۴)، نوشته‌اند که غایت مطلوب خلق در دنیا مال و جاه است. حضرت خدا بدین آیت بیان کرد که صفت احبار و رهبان را. که ایشان مشغول بودند به دو چیز که مراد ایشان از منع اتباع، صیانت از جاه و مال بود. از آن که اگر ایشان اقرار کردند که محمد برحق و راست است ایشان را لازم گشتی که محمد را علیه‌السلام متابعت کنند. پس حکم ایشان باطل می‌شد و عزت ایشان به خواری مبدل می‌گشت. پس سِرّ ضلالت، دوستی ریاست و جاه است که عالم را زندان و چاه است. بسی از علماء که به حقیقت انبیاء علیهم السلام واقف بودند از اتباع ایشان منع و امتناع کردند به سبب این غرض. [1302 آن مرید ساده از تقلید نیز] مرهون است [گریه‌ای می‌کرد و فی آن عزیز] موافق آن شیخ. [1303 او مقلدوار همچون مرد کر] رجل اصم. [گریه می‌دید و] (106b) [ز موجب بی‌خبر] از اصل معنی خبر نداشت. حکایت: پادشاهی را دختری بود که در عالم ماندش نبود و همچنان وی را غلامی بود که در حسن، یوسف ثانی بود. روزی آن غلام در خدمت پادشاه قیام می‌نمود از قضاء آن دختر آن غلام بهتر را دید، وی را عاشق شد. مدتی با خویش اندیشه کرد عاقبت چون بی‌قراری به جان رسید وی را ده کنیزک مطربه بود حال خود را به ایشان گفت. ایشان گفتند: غم مخور که تدبیر این حال سهل است. یکی از ایشان به سوی غلام رفت و آن را به حيله شربتی داد که در او داروی هوش‌بر کرده بودند آن غلام چون شربت را بنوشید از خویش رفت چون شب شد آن کنیزکان آمدند غلام را همچو مرده بردند پیش دختر آوردند و در بستر دختر نهادند. هم شب چون آن غلام به خود آمد دید قصری همچون فردوس برین. ده جا شمع عنبرین و همچون هیزم عودی سوخته و کنیزکان خوب‌آواز و رقاص در سوز و گداز بودند و چشم غلام بر رخسار دلدار افتاد و در این حال حیران بماند و به آن دختر انواع نعمت‌ها نوش کرد و همچون مئی صهباء جوش کرد. آن غلام در آنحال حیران مانده بود. باز غلام بیخود گشت کنیزکان وی را به جای خود بردند. چون به خود آمد، خود را از آن حضرت دور یافت. گریه آغاز کرد و جامه چاک زد، موی کند و روی بر خاک زد. یارانش پرسیدند. او همی گفت: من چنین مقامی و بزم خاص و

دلارا می‌دیدم اما نمی‌دانم که خواب بود یا عقم رفته و خراب بود. اگر بخواهم که بگویم نمی‌دانم چه جای بود و که بود که بگویم و اگر نگویم چون آن مجلس و صاحب جمال را دیدم، نمی‌توانم که بی‌وشم. لاجرم آن کس که دید گریه وی حقیقت است و آن کس که ندید گریه وی مجاز است.

[1304] چون بسی بگریست خدمت کرد و رفت [شیخ را وداع کرد و از پیش شیخ رفت. [از پیش آمد مرید خاص تفت] از عقب او برفت مریدی مقبول به حرارت [1305] گفت ای گریان چو ابر بی‌خبر] آن مرید خاص گفت: این مرید مقلد را ای همچون ابر گریه کننده بی‌خبر. [بر وفای گریه شیخ نظر] بر موافقت گریه پیر معتبر و با خبر. [1306] الله الله ای وافی مرید] از بهر خدا. (107a) ای وفا کننده مرید، [گرچه در تقلید هستی مستفید] یعنی تقلید نیز خالی از فایده نیست که: مَنْ تَشَبَّهَ بِقَوْمٍ فَهُوَ مِنْهُمْ. حکایت: لیلی را گوسفندان بود هر شب چوپان به حرم خانه او می‌آورد. مجنون روزی چوپان را گفت: مرا درمانی بکن تا به حرم لیلی درآیم. چوپان گفت: صورت گوسفندی را اختیار کن و به گله گوسفند درای تا به حرم وی درآی. مجنون پوست گوسفندی را در بر کرد و سرنگون گشت تا در میان گوسفندان به حرم لیلی در آمد. شبی لیلی وی را دید و بدانست. چوپان را گفت: این را چرا به خانه من آوردی؟ چوپان گفت: من وی را گوسفند پنداشتم چون در حرم تو آمد این را راندن نمی‌شاید. پس کسی که به صورت صوفیان به تقلید در حرم حضرت خدا و بارگاه مولی درآید مردود نشود. [1307] تا نگویی دیدم آن شه می‌گریست] مگو که شیخ را گریان دیدم به آن تقلید کردم. [من چو او بگریستم که آن منکری است] این چنین گفتن در طریقت منکری است زیرا تو حالت ندیده و شوق حق را ندانسته بلکه وجود حالت را نافی باشی. [1308] گریه بر جهل و بر تقلید و ظن] در بعض نسخ: [گریه ای پُر جهل و بر تقلید و ظن] یعنی گریه با تکلف که آن گریه توسست. [نیست همچون گریه آن مؤمن] آن که بر او ایمن باشند، یعنی شیخ. حکایت: جنید را گفتند: بُکاء اهل محبت از چه باشد چون محبوب خود را ببینند. گفت: از شادی دیدار وی و آرزومندی زی وی. و گفته‌اند: دَلِيلُ اللَّذَّةِ الْمَعشوقِ دَمْعُ الْعاشِقِ [1309] تو قیاس گریه بر گریه مساز] گریه خود را بر گریه او قیاس مکن. [هست زین گریه بدان راه دراز] در میان این دو گریه مسافت دور و دراز و تفاوت فاحش هست. زیرا [1310] هست آن از بعد سی ساله جهاد] گریه شیخ پس از سی ساله مجاهده نفس است. [عقل آنجا هیچ نتواند فتاد] و عقل آن جا نمی‌تواند رسید. [1311] هست زان سوی خِرد صد مرحله] از آن گریه به سوی عقل صد مرحله هست. (107b) [عقل را واقف بدان زان قافله] عقل را خبردار بدان از آن جماعت همراهان. [1312] گریه او نز غم است و نز فرح] گریه شیخ نه از غم جهان است و نه از برای شادی دوران [روح داند گریه عین المُلح] روح می‌داند گریه چشم ملیح را و دیده نمکین و عین لطافت را. حکایت: شعیب علیه‌السلام مرد گریان بود، چندان بگریست که چشم ظاهرش پوشیده شد پس

حق تعالی بینایی بدو داد. بار دیگر چندان بگریست که چشمش باز پوشیده شد و حق تعالی بینایی رو بدو باز داد. پس حق تعالی گفت: ای شعیب اگر گریه تو از خشم من است ایمن باش و اگر از رجاء است هر چه می‌خواهی تو را باد. شعیب گفت: نه از آن است نه از این بلکه از شوق توست. حق تعالی فرمود: این چنین گریه را من دوست می‌دارم که علامَةُ الْحُبِّ الشَّوْقُ و الإِنَابَةُ. و حضرت خدا وحی فرستاد که از برای این معنی موسی را در خدمت تو آورده‌ام ده سال. [1313 گریه او خنده او آن سری است] گریه شیخ و خنده‌اش از جانب حضرت خداست. [زآنچه وهم عقل باشد آن بری است] گریه شیخ از آن چیز که وهم عقل را باشد از آن بری است شیخ چون از صفات بشریت منخلع شده است و به اوصاف الهیه مُمتلی گشته است. اول خاک بود اکنون از همه پاک شد هر عضو مظهر و ناظر الهی شد و گدایی او پادشاهی گشت. و گریان در حقیقت آن نیست و بیننده همان دیده‌اش نیست. بلکه [1314 آب دیده او چو دیده او بُود] اشک چشم شیخ همچون چشم اوست که دیده است. [دیده نادیده دیده کی شود] چشمی که ندیده باشد او کجا دیده باشد. [1315 آنچه او بیند نتان کردن مساس] آن چه شیخ می‌بیند شما را کجا می‌باشد آن را دسترس و دست سودن. [نز قیاس عقل و نزاره حواس] زیرا شما با ظلمتید به صفات بشریت و آن با نور است به ظهور اوصاف صمدیت. [1316 شب گریزد چونکه نور آید ز دور] یعنی شب نماند چون روز آید. [پس چه داند ظلمت شب حال نور] پس مرد ظلمانی و نفس شیطانی کجا بیند نور رحمانی را و همچنان (108a) [1317 پشه بگریزد ز باد با دها] پشه از اثر باد و از ظهورش گریزد. [پس چه داند پشه ذوق باد را] و همچنان [1318 چون قدیم آید حَدَث گردد عَبَث] چون قدیم پیدا شود و صفات قدیمه ظهور کند حادث بازی و لغو گردد. [پس کجا داند قدیمی را حَدَث] اما [1319 بر حَدَث چون در قَدَم دنگش کند] قدیم حادث را حیران سازد [چونکه کردش نیست هم‌رنگش کند] چون کدر و غبار او نباشد آن را هم‌رنگ خود کند. [1320 گر بخواهی تو ییای صد نظیر] و مانند. یعنی جز تمثیل شب و نور و مثال پشه و باد می‌توانی بسیار نظیر و مثال آری. [لیک من پروا ندارم ای فقیر] مشاهده کردم حاجت به مثال ندارم. مثال را از بحر دیگران می‌آرم. پس سخن اول را مثال دیگر می‌آرم که شیخ از روی ظاهر مانند دیگران است اما از جهت خواص مغایر ایشان است چنان که الفاظ قرآن از آن جهت که از حروف معجمه مرکب است و کلام عربی است مانند الفاظ جمیع الفاظ عربیه است اما از آن جهت که کلام حضرت خداست و خواص بسیار و منافع بیشمار دارد، غیر است. و لهذا می‌فرماید: [1321 این الَم و حَم این حروف] این حروف مقطعات که در اوایل سوره‌های قرآن است، به حروف دیگر می‌ماند. [چون عصای موسی آمد در وَقُوف] یعنی همچون عصای موسی است در ایستادن. که عصای موسی همچون عصاهای دیگر است در صورت ظاهر و در ایستادن اما در معنی اژدرهاست. [1322 حرف‌ها مانند

بدین حرف از برون] حروف دیگر، این حروف مقطعات و الفاظ قرآنی را می‌ماند از روی ظاهر [لیک باشد در صفات این زبان] لیک حرف‌ها از صفات این حروف مغلوب است و زبان. پس به حکم **وَإِنْ كُنْتُمْ فِي رَيْبٍ مِّمَّا نَزَّلْنَا عَلَىٰ عَبْدِنَا فَأْتُوا بِسُورَةٍ مِّثْلِهِ وَادْعُوا شُهَدَاءَكُمْ مِنْ دُونِ اللَّهِ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ** (بقره/۲۳) و به موجب **قُلْ لِّئِنْ اجْتَمَعَتِ الْإِنْسُ وَالْجِنُّ عَلَىٰ أَنْ يَأْتُوا بِمِثْلِ هَذَا الْقُرْآنِ لَا يَأْتُونَ بِمِثْلِهِ وَلَوْ كَانَ بَعْضُهُمْ لِبَعْضٍ ظَهِيراً** (اسراء/۸۸)، فصحا و بلغاء از ایشان مثل آن عاجز گشتند. [1323] هر که گیرد او عصای ز امتحان] هر که عصای دیگر بگیرد از بحر آزمودن، [کی بُود چون آن عصا وقت بیان] کی باشد چون عصای موسی و قرآن در وقت بیان و زمان معارضه با آن. (108b) [1324] عیسوی است این دم نه هر باد و دمی] این دم و نفس همچو نفس عیسی است. نه هر باد و دم است. بدان که اقصر سُور که سورة اخلاص است خواص بسیار دارد یکی آن که درد دندان را دواست. حکایت: از محمد بن فضل مروی است که وی را درد دندان واقع شد. در خواب دید که کسی او را می‌گوید اگر می‌خواهی که از درد دندان خلاص شوی هزار بار سورة اخلاص را بخوان. چون بیدار شد بخواند، راحت یافت. و یکبار به خواب رفت و بدید که از آستین او مرغان بی سر می‌پرد. معبران گفتند مگر تو اخلاص را بی بسم الله الرحمن الرحیم خواندی؟ پس دیگر بار به بسم الله الرحمن الرحیم خواند، فی الحال شفا یافت. و یکی آن که یکبار اخلاص خواندن، ثلث قرآن خواندن است از روی ثواب. [که برآید از فَرَح یا از غمی] آن باد و دم [1325] این آلم است و حَم ای پدر] این حروف همچون حروف دیگر نیست زیرا: [آمدست از حضرت مَوْلَى الْبَشَر] یعنی خدا جلّ و علا. [1326] هر الف لامی چه می‌ماند بدین] و چه مشابهت دارد به آن. رسول الله علیه السلام فرمود: **أَنَّ اللَّهَ يَأْجُرُكُمْ عَلَى تِلَاوَةِ الْقُرْآنِ بِكُلِّ حَرْفٍ عَشْرَةَ حَسَنَاتٍ أَمَا إِنِّي لَا أَقُولُ أَلَمْ حَرْفٌ بَلْ أَقُولُ أَلِفٌ حَرْفٌ وَ لَامٌ حَرْفٌ وَ مِيمٌ حَرْفٌ**. این فضیلت در دیگر الفاظ و حروف نیست. [گر تو جان داری بدین چشمش ببین] اگر تو جان داری به این چشم آن را ببین. رسول الله علیه السلام فرمود: **مَنْ اسْتَظْهَرَ الْقُرْآنَ خُفِّفَ عَنْ أَبْوَابِ الْعَذَابِ وَ إِنْ كَانَ كَافِرِينَ**. و گفت: **مَنْ قَرَأَ الْقُرْآنَ فَكَانَا أَذْرَجْتَ النَّبُوَّةَ بَيْنَ جَنْبَيْهِ إِلَّا أَنَّهُ لَا يُوحَىٰ إِلَيْهِ**. و گفت: **مَنْ قَرَأَ الْقُرْآنَ حَتَّى يَخْتِمَهُ كَانَتْ لَهُ عِنْدَ اللَّهِ دَعْوَةٌ مُسْتَجَابَةٌ أَوْ مُعَجَّلَةٌ أَوْ إِمَّا مُؤَخَّرَةٌ**. و گفت: **مَنْ تَعَلَّمَ الْقُرْآنَ ثُمَّ نَسِيَهُ مِنْ غَيْرِ عَذْرِ جَاءَ يَوْمَ الْقِيَامَةِ أَجْزَمٌ**، أى مَقْطُوعٌ الْيَدِ. حکایت: ابوحنیفه رضی الله عنه گفت کسی که قرآن را در هر سال دوبار ختم کند حقّ وی را ادا کرده باشد. و از ابن مسعود منقول است که گفت: **عَلَيْكُمْ بِالشُّفَاءِ مِنَ الْقُرْآنِ وَ الْعَسَلِ**. آری عسل شفای آلام ظاهره است، قرآن دواى اسقام باطنه. آن یکی مرض‌های قالب را زایل گرداند و این یکی بیماری‌های قلب را علاج کند و حقیقت آن است که هر دردی که (109a) روی نماید صوری و معنوی، دواى آن از قرآن حاصل است و هر مرضی که باشد قلبی و قالبی تلاوة قرآن مر آن را شفای عاجل و کامل. بیت: رنج اگر بسیار شد

کی غم خورم - چون شفای جانِ بیمارم تویی. [1327 گرچه ترکیب حروف است ای هُمَام] و مرد بزرگ [می‌ماند هم به ترکیبِ عوام] در صورت ظاهر. [1328 هست ترکیبِ محمد لحم و پوست] همچون مردمان دیگر [گرچه در ترکیب هر تن جنسِ اوست] چنانکه [1329 گوشت دارد پوست دارد و استخوان] امّا [هیچ این ترکیب را باشد همان] آن خصلت که او را است. زیرا حضرت خدا او را تصلیه کند و تصلیه کنندگانش را تصلیه کند و پست‌تر از آن این است [1330 کاندرا آن ترکیب آمد معجزات] در ترکیب محمد صلی‌الله‌علیه‌وسلم آمد معجزات [که همه ترکیب‌ها گشتند مات] مسخر و هلاک. حکایت: صائب که از اصحاب کبار است رضی‌الله‌عنه، او نود و چهار ساله بود امّا هرگز پیری در او پیدا نبود و خود می‌گفت این حالات من به دعاء رسول الله است علیه‌السلام، که بیمار بودم خواهرِ مادر من مرا پیش رسول الله علیه‌السلام برد و گفت: این فرزندِ خواهر من بیمار است دعا کن به خدا برای او. رسول الله علیه‌السلام به دست مبارک خود سَر من بسود و مرا دعا کرد و از بقیه وضوء او آشامیدم. حکایت: شیطان بیامد رسول الله را علیه‌السلام و سوسه کرد. رسول الله علیه‌السلام درماند. گفت: چه کنم؟ خطاب آمد که از من که خداوند زَنهار خواه. وَقُلْ رَبِّ اَعُوْذُ بِكَ مِنْ هَمَزَاتِ الشَّيْطَانِ (مؤمنون/۹۷). رسول الله علیه‌السلام سر سوی آسمان کرد و دعا کرد. شیطان بیامد. گفت: ایمان بر من عرضه کن. پس بگردید به رسول و مسلمان شد. رسول الله علیه‌السلام فخر کرد بدین که می‌گفت: شیطان آدم را و سوسه کرد و از بهشت بیافکند، و به من گروید. [1331 همچنان ترکیبِ حَم کتاب] الف را یاء خواندن می‌باید [هست بس بالا و دیگرها نشیب] آن را اثبات می‌کند. [1332 زآنکه زین ترکیب آمد زندگی] و حیات اخروی. [همچو نفخِ صُور در درماندگی] چنانکه نفخ صور اسرافیل مردگان را زنده می‌کند این نیز زنده می‌کند در وقت درماندگی. [1333 اژدها گردد شکافد بحر را] فاعل گردد حَم است. [چون عصا حم از دادِ خدا] (109b) چنانکه عصای موسی دریا را شکافته بود، این حَم نیز دریاها را می‌شکافد از عطای خدا. رسول الله علیه‌السلام فرمود: اقْرَأُوا الْقُرْآنَ فَإِنَّهُ يَجِيئُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ شَفِيعاً لِأَصْحَابِهِ. و از او مروی است: مَنْ شَفَعَ لَهُ الْقُرْآنُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ نَجَى وَالْقُرْآنُ شَافِعٌ مُشَفَّعٌ. شعر: يُنَاشِدُ فِي إِرْضَائِهِ لِحَبِيبِهِ - وَ أَجْدِرُ بِهِ سُؤلاً إِلَيْهِ مُوصِلاً. [1334 ظاهرش ماند به ظاهرها ولیک] ظاهر حروف قرآن و جسم رسول رحمن به ظاهرها می‌ماند امّا [قرصِ نان از قرصِ مه دور است نیک] لاجرم ای مرید [1335 گریه او خنده او نطق او] اشارت به شیخ مزبور است [نیست از وی هست محضِ صُنع هو] امّا [1336 چونکه ظاهرها گرفتند احمقان] و اهل الله را به خود قیاس کردند. [وآن دقایق شد ازیشان بس نهان] و پنهان [1337 لاجرم محبوب گشتند از غرض] و فایده [که دقیقه فوت شد بر مُعْتَرَض] و در محل اعتراض. لاجرم تکمیل صنعت و ترک اعتراض کردن می‌باید.

[داستان آن کنیزک که با خر خاتون شهوت می‌راند و او را شهوت راندن با آدمی آموخته بود] یعنی کنیزکی به خر خاتونش تعلیم کرده بود که با او جماع می‌کرد [چنانکه بُز را چراغ پایه بازی آموزند و چنانکه خرس را رقص آموزند] لاجرم حیوانات قابل تعلیم‌اند در بعض امور. [و کدویی در قضیب] کیر [خر کرد تا از اندازه نگذرد] و به هلاک مؤدّی نشود. [خاتون بر آن وقوف یافت لیکن دقیقه کدو را ندید] تا به قضیب خر گذراند، تا از اندازه نگذرد [کنیزک را به بهانه‌ای به راه کرد جایی] یعنی کنیزک را به جایی فرستاد و خانه تنها ماند [و با خر جمع شد بی کدو و هلاک شد به فضیحت] یعنی خاتون هلاک گشت به رسوایی [کنیزک بیگاه باز آمد] دید که خاتون کدو را در کیر خر ناکرده کان داد به وی و آن خر کیرش به همگی اذخال کردن گرفت و زن تحمل نکرد و بمرد. لاجرم کنیزک ماتم زده شد [و نوحه کرد که] گفت [ای جانم و ای چشم روشنم کیر دیدی کدو ندیدی ذکر دیدی آن دگر ندیدی] پس در صنعت ناقص بودی [كُلُّ نَاقِصٍ مُلْعُونٌ] مراد، ناقص در عضو نیست. و لهذا تفسیر می‌کند: [یعنی كُلُّ نَظَرٍ وَ فَهْمٍ نَاقِصٌ مُلْعُونٌ] پس مراد نقصان عضو نیست [و اگر نه ناقصان چشم ظاهر مرحومند ملعون نه‌اند] اگر بر این دلیل می‌خواهی [بر خوان] بخوان این آیت را [لَيْسَ عَلَى الْأَعْمَى حَرَجٌ] که خدای تعالی [نفی حرج کرد و نفی لعنت و نفی عتاب و غضب] قصه در نظم مذکور خواهد شد با حصّه‌اش که مقصود اصلی اوست.

1338 یک کنیزک یک خری بر خود فکند] برای جماع [از وفور شهوت و حرص و] (110a) [گزند] زیان و ضرر. از توقان نفس و غلبه منی. [1339 آن خر نر را به گان خو کرده بود] لفظ گان به کاف عجمی جماع است. یعنی آن خر مذکر را به جماع کردن معتاد کرده بود^{۳۱}. [خر جماع آدمی پی بُرده بود] و آموخته [1340 یک کدویی بود حیل‌سازه را] یعنی آن کنیزک مکاره را [در نرش کردی پی اندازه را] یعنی آن کدو را در ذکر خر کردی از بهر اندازه نگاه داشتن. [1341 در ذکر کردی کدو را آن عجوز] و کنیزک [تا رود نیم ذکر وقتِ سُپوز] اسم مصدر است به معنی سپوختن [1342 گر همه کیر خر اندر وی رود] اندر کنیزک رود [آن رَحِم و آن روده‌ها ویران شود] رحم و امعاء خراب گردد. [1343 خر همی شد لاغر و خاتون او] یعنی صاحبة الحمار [مانده عاجز کر چه شد این خر چو مو] یعنی خر از کثرت جماع ضعیف شد و خاتون او در سبب ضعف حیران بماند. [1344 نعل‌بندان را نمود آن خر که چیست] مرهون است [عَلَّتْ او که نتیجه‌اش لاغری است] یعنی نعل‌بندان را نمودی خر را که چیست مرض خر که اثر آن مرض لاغری است [1345 هیچ علّت اندر او ظاهر نشد] هیچ مرض در خر پیدا نشد [هیچ کس از سیرِ آن مُخبر نشد] هیچ کس از این راز خبردهنده نگشت. [1346 در تفحص اندر افتاد او به جد] در تفتیش حال و مرض خر، خاتون به جد

^{۳۱} معتاد کرده بود CG : خو بود، + آدم ایله جماع ایلمگی خو ایلمیش ایدی K

افتاد. [شد تفحص را دمامد مُستعد] آخر الامر وقوف یافت. چون خدمت مولانا را غرض از قصه حصّه است لاجرم در این مرتبه بر حصّه تنبیه می‌کند که چون آن خاتون جدّ و سعی کرد سرّ خر را وقوف یافت پس طالب را جد می‌باید تا به مقصود رسد. و لهذا می‌فرماید: [1347 جدّ را باید که جان بنده بُود] در طلب به جد باشد [زانکه جد جوینده یابنده بُود] به حکم مَنْ طَلَبَ وَ جَدَّ وَجَدَ. کسی که به جد طالب باشد یابنده بُود. [1348 چون تفحص کرد از حالِ آشک] لفظ ترکی است. [دید خفته زیر خر آن نرگسک] تصغیر نرگس است و نرگس نام آن کنیزک. کیفیت دیدن چنین شد که خاتون یک روز از خانه بیرون رفته بود و بهانه‌ای کرده و از شکاف در نظر همی کرد. اتفاقاً بدید که کنیزک زیر خر خفته و خر وی را جماع می‌کرد. چنانکه گوید: [1349 از شکاف در بدید آن حال را] که مذکور شد [پس عجب آمد از آن آن زال را] و عجز را که آن خاتون است. [1350 خر همی گاید کنیزک را] (110b) [چنان] خر جماع کند کنیزک را به وجهی [که به عقل و رسم مردان با زنان] چون خاتون این گاییدن را دید [1351 در حسد شد گفت چون این ممکن است] با خود چنین گفت: [پس من اولی‌تر که خر ملک من است]. چونکه [1352 خر مهذب گشته و آموخته] خر پاک و آراسته شده و جماع را آموخته [خوان نهادست و چراغ افروخته] نعمت نهاده و چراغ روشن شده باشد چرا من از این حال محروم مانم. [1353 کرد نادیده و در خانه بکوفت] خود را نادیده کرد و تغافل نمود و باب بیت را بکوفت. [کای کنیزک چند خواهی خانه رفت] به ترکی: که ای جاریه، نیچیّه دِک اوی سپورمُک گِرِک. [1354 از پی روپوش می‌گفت این سخن] یعنی حقیقت حال را معلوم کرده بود اما از برای پوشیدن و تلبیس کردن بگفت این سخن را. [کای کنیزک آمدم در باز کن] افتح الباب. [1355 کرد خاموش و کنیزک را نگفت] یعنی آن خاتون سکوت کرد کنیزک را عتاب نکرد [راز را از بهر طمع خود نهفت] لفظ راز مفعول نهفت است. یعنی از بهر طمع خود راز را پوشید. [1356 پس کنیزک جمله آلات فساد از کدو و کرسی و کرباس [کرد پنهان پیش شد در را گشاد] و فتح باب کرد. [1357 رو تَرش کرد و دو دیده پُر ز نم] آن کنیزک از بهر تلبیس روی خود را ترش و دیده را پر نم نمود. [لب فرومالید یعنی صایمم] در این تنبیه است که بسا کس باشد که تنها فساد کند اما چون پیش مردم آیند خود را صالح و متدین نماید. حکایت: ابراهیم شبیان گفت زیانکارترین مردمان آن کس است که اعمال نیک پیش مردمان ظاهر می‌کند و اعمال بد از او ظاهر و حاصل می‌شود در حضرت خداوندی که نزدیک‌تر است به وی از ایشان و از رگ جان. [1358 در کف او نرمه جارویی که من] در دست کنیزک پاره جارویی بود یعنی که من [خانه را می‌روفتم بهر عطّن] از بهر خوابگاه شتر. [1359 چونکه با جاروب در را واگشاد] فاعلش ضمیر کنیزک است. [گفت خاتون زیر لب کای اوستاد] خاتون مزبوره به طرف لسان گفت به آن کنیزک که ای ماهره. [1360 رو تَرش کردی

و جارویی به کف] چه حادثه واقع شد تو را (111a) [چست آن خر برگسسته از علف] و منقطع شده از گیاه که نمی‌خورد و همچنان [1361 نیم کاره و خشمگین جنبان ذکر] یعنی آن خر چنان نماید که کاری را تمام نکرده است و خشمناک است و کیر را تحریک می‌کند. [ز انتظار تو دو چشمش سوی در]. خاتون این مقدار سخن گفت اما [1362 زیر لب گفت این نهان کرد از کنیز] که در این تفتیش استقصا نکرد. [داشتش آن دم چو بی‌جرمان عزیز] کنیزک را آن دم همچون بی‌گناهان عزیز داشت و آن را به جایی فرستادن و خانه را خلوت کردن و با خر جمع شدن خواست. [1363 بعد از آن گفتش که چادر نه به سر] که تو را افتاد سفر [زو فلان خانه ز من پیغام بر] از من خبر رسان [1364 این چنین گوین چنین کن و آنچنان] پیغام بسیار سپرد و عمل بی‌شمار فرمود. [مختصر کردم من افسانه زنان] حکایت و قصه ایشان. [1365 آنچه مقصود است مغز آن بگیر] صورت قصه و تفصیل خبر زن مقصود نیست. [چون به راهش کرد آن زال ستیر] چون کنیزک را به راه فرستاد آن خاتون مستوره [1366 بود از مستی شهوت شادمان] آن خاتون [در فروبست و همی گفت آن زمان] یعنی با خود می‌گفت: [1367 یافتم خلوت زنم از شکر بانگ] شکر این نعمت بگویم [رسته‌ام از چار دانگ و از دو دانگ] خلاص گشتم از جماع ناقصان آلت و جماع کنندگان بی‌قوت. [1368 از طرب گشته بُر آن زن هزار] چنانکه کسی را بز و گوسفند هزار شود شاد گردد، خاتون مزبوره چنان شاد شد. [در شرار شهوت خر بی‌قرار] و در آتش شهوت افتادن گرفت. [1369 چه بُران کآن شهوت او را بُر گرفت] چنانکه اهل شهوتان بز گیرند، با شهوت او را همچون بز گرفت [بُر گرفتن گنج را نبود شگفت] بز را گرفتن احمق را عجب نیست زیرا غلبه شهوت حماقت را زیاده کند که حیوان را همچون آدمی می‌گاید. [1370 میل شهوت کر کند دل را و کور] میل شهوانی دل را اصم و اعمی کند [تا نماید خر چو یوسف نار نور] خر را خوب نماید و نار را همچون نور. خدمت مولانا در این مرتبه حصه دیگر فرماید برای اهل سلوک که گاهی از ایشان به سبب شهوت ریاست، چیزی بد، نیک و خوب نماید. و لهذا می‌فرماید: [1371 ای بسا] (111b) [سرمست نار و نارجو] از شهوت و غفلت [خویشتن را نور مطلق داند او] نمی‌داند که اهل نار است [1372 جز مگر بنده خدا یا جذب حق] به حکم *جَذْبَةٌ مِنْ جَذَبَاتِ الرَّحْمَنِ تَوَازِي عَمَلُ الثَّقَلَيْنِ*. [با رهش آرد بگرداند ورق] آن بنده را هدایت کند و تبدیل کند سبقش. [1373 تا بداند کآن خیال ناریه] که او را نور نماید [در طریقت نیست الا عاریه] نه مُلک. [1374 زشت‌ها را خوب بنماید شره] حرص و طمع [نیست چون شهوت بترز آفات ره] از آفات طریق هیچ بدتر از شهوت چیزی نیست. [1375 صد هزاران نام خوش را کرد ننگ] شهوت مرد بسیار نام نیک را عار و بد کرد [صد هزاران زیرکان را کرد دنگ] حیران. [1376 چون خری را یوسف مصری نمود] آن شهوت، [یوسفی را چون نماید آن جهود] یعنی زشت را شهوت نیک نماید، خوب

را چگونه نماید؟ آن را خدای تعالی داند. [1377 بر تو سرگین را فسونش شهد کرد] و غسل شیرین. این حال در لوطیان ظاهر است که هیچ بدتر چیزی از سرگین آدمی نیست و هیچ گنده‌تر از او مرادی نیست. اما لوطیان این را انگبین بلکه مشک پندارند. حکایت: عزیزی می‌گفت قباح لواط را در مستراح ملاحظه کردن می‌باید. [شهد را خود چون کند وقت نبرد] شیرین را چگونه خواهد نمود در وقت جنگ و جدال نفس با عقل. خدمت مولانا چون مفاسد شهوت را بیان کرد پس از این علاج و دفعش را یاد کند که می‌فرماید: [1378 شهوت از خوردن بُود کم کن ز خور] تا شهوت غالبه و نفس طالبه نگردد و کم خوردن به روزه نیز باشد [یا نکاحی کن گریز از شور و شر] چنانکه رسول الله علیه‌السلام جوانان را فرمودی: أَيُّهَا الشَّبَابُ، مَنْ اسْتَطَاعَ مِنْكُمُ الْبَاءَةَ فَلْيَتَزَوَّجْ وَ مَنْ لَمْ يَسْتَطِعْ فَلْيَصُمْ فَإِنَّهُ كَالْوَجَاءِ. [1379 چون بخوردی می‌کشد سوی حُرْم] و حرمت [دخل را خرجی بیاید لاجرم] که چون شهوت جمع شود مصرف می‌خواهد. مگر در مرد مرض عتّه باشد که توقان نباشد. [1380 پس نکاح آمد چو لآخول و لا] نکاح و جماع مباح همچون لا حول و لا قوّة إِلَّا بالله است. یعنی قهر و غلبه بر نفس به جماع مباح است. چون توقان داری (112a) نکاح و طلب جماع مباح کن. [تا که دیوت نفکند اندر بلا] تا شیطان تو را به بلا نیاندازد. [1381 چون حریصی خوردنی زن خواه زود] و تزوّج کن [ورنه آمد گریه و دُنبه ربود] یعنی گریه شیطان دُنبه کمال ایمان تو ربود. [1382 بار سنگی بر خری که می‌جهد] حمل و بار سنگ را بر خری که چموش باشد [زود بر نه پیش از آن کو بر نهد] تحمیل کن پیش از آنکه برنهد و حادثه کند از آنکه شهوت همچون آتش سوزان است، مرد می‌باید که از او بگریزد. لاجرم با قوت شهوت دعوی صیانت کردن نمی‌باید. زیرا [1383 فعلی آتش را نمی‌دانی تو بُرد] چون کار آتش را تحمل نداری [گرد آتش با چنین دانش مگرد] و الا می‌سوزی. [1384 علم دیگ و آتش ار نبود ترا] ای کس، [از شر نی دیگ ماند نی آبا] از آتش نه دیگ بماند نه شوربا. [1385 آب حاضر باید و فرهنگ نیز] و هنر در شورباپی. [تا پرد آن دیگ سالم در آزی] و جوش. [1386 چون ندانی دانش آهنگری] ای مرد صاحب ریش [ریش و مو سوزد چو آنجا بُگذری] پس از این پند به قصه آمدم: [1387 در فروبست آن زن و خر را کشید] به میان خانه و جای فراخ [شادمانه لاجرم کیفر چشید] عوض و جزای شادی یافت. [1388 در میان خانه آوردش کشان] آن خر را خاتون مزبوره [خفت اندر زیر آن خر ستان] معنی این مصرع به ترکی: یائندی أولُ آرکیکْ إشککْ اَلتَّنه چالِقْ قُوْن. [1389 هم بر آن کرسی که دید او از کنیز] آن کرسی را نهاد و بر آن خفت [تا رسد در کام خود آن قحبه نیز] تا به مراد رسد آن خاتون قحبه نیز همچون کنیز. [1390 پا بر آورد و خر اندر وی سُپوخت] پای برآورد و فرج را به ذکر خر راست کرد، خر ذکر را اندر زن سپوخت. [آتشی از کیر خر در وی فروخت] یک آتش از کیر این خر در آن زن فروخته شد [1391 خر مؤدّب گشته در خاتون

فشرد] یعنی خر گاییدن را خو کرده بود به خاتون سخت فشرد. [تا به خایه در زمان خاتون بمرد] زیرا [1392] بردید از زخم کیر خر جگر] یعنی جگر خاتون [رودها بگسسته شد از همدگر] امعاء منقطع گشت از همدیگر [1393] دم نزد در حال آن زن جان بداد] پس همان دم (112b) بمرد. [کرسی از یک سو و زن یک سو فتاد] مرده شد. [1394] صحن خانه پُر ز خون شد زن نگون] خاتون سرنگون [مرد او و بُرد جان رَبُّبُ الْمُنُون] جاننش را ببرد حادثه روزگار. [1395] مرگ بد با صد فضیحت ای پدر] موت بود با بسیار رسوایی العیاذ بالله [تو شهیدی دیده‌ای از کیر خر] استفهام انکاری است [1396] تو عَذَابُ الْخِزْيِ بَشْنُو از نَبی] اشارت است به آن آیت کریمه که در سوره حم سجده است: فَأَرْسَلْنَا عَلَيْهِمْ رِيحًا صَرْصَرًا فِي أَيَّامٍ نَحْسَاتٍ لِنُبَيِّقَهُمْ عَذَابُ الْخِزْيِ فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَلَعَذَابُ الْآخِرَةِ أَخْزَىٰ وَهُمْ لَا يُنصَرُونَ (فصلت/۱۶). [در چنین ننگی مکن جان را فدی] به کسر دال می‌باید خواند از بهر قافیه [1397] دان که این نفس بهیمی نر خر است] اشارت به حصه بزرگ است. یعنی نفس حیوانی همچون نر خر است. [زیر او بودن از این ننگین تر است] زیر نفس بهیمی بودن از زیر نر خر بودن ننگین تر است. [1398] در ره نفس ار بمیری در منی] در کبر و شهوت [تو حقیقت دان که مثل آن زنی] و در آخرت به آن صورت محشور شوی. زیرا [1399] نفس ما را صورت خر بدهد او] یعنی خدای تعالی [زانکه صورت‌ها کند بر وفق خو] چنانکه خدمت مولانا گفته است بیت: سیرتی که بر وجودت غالب است - هم بر آن تصویر حشرت واجب است. پس صورت هر کس را موافق خصلت او پیدا کند. [1400] این بُود اظهار سِرِّ رستخیز] روز قیامت که یَوْمُ تُبْلَى السَّرَائِرُ (طارق/۹) است صفات هر کس هویدا شود. لاجرم نفس شهوت پرست در صورت خر شود. [الله الله از تن چون خر گریز] تا در آن روز رسوا نشوی ای آنکه از عار می‌گریزی، از نار آخرت بگریز که اصل عارها اوست. [1401] کافران را بیم کرد ایرد ز نار] کافران را تخویف کرد خدای تعالی از آتش [کافران گفتند نار اولی ز عار] که ما اکنون متبوعیم، تابع شدن ما را عار است. [1402] گفت نی آن نار اصل عارهاست] مُعَذِّب شدن عارِ عظیم است. [همچو این ناری که این زن را بکاست] و ناقص کرد. [1403] لقمه اندازه نخورد از حرص خود] لقمه را به اندازه و به قدر قوَّت خود نخورد از طمع خود. لفظ خود را به فتح خاء (113a) خواندن می‌باید از بهر قافیه. [در گلو بگرفت لقمه مرگ بد] چون زن مزبوره از حرص شهوت لقمه را به اندازه خود نخورد، لاجرم در گلو او بگرفت لقمه مرگ قبیح. [1404] لقمه اندازه خور ای مرد حریص] از حد تجاوز مکن [گرچه باشد لقمه حلوا و خبیص] افروشه. به ترکی: خانگی جلوا. [1405] حق تعالی داد میزان را زبان] اگر این را گواه خواهی [هین ز قرآن سوره رحمن بخوان] مراد این آیت کریمه است: وَالسَّمَاءَ رَفَعَهَا وَوَضَعَ الْمِيزَانَ * أَلَّا تَطْغَوْا فِي الْمِيزَانِ * وَأَقِيمُوا الْوَزْنَ بِالْقِسْطِ وَلَا تُخْسِرُوا الْمِيزَانَ (الرحمن/۷-۹). این همه تاکید اهل ترازو به وقت داد و ستد جهت آن است که به وقت وضع

میزانِ قیامت شرمنده نشوند. **نظم:** هر جو و هر حبه که بازوی تو - کم کند از کیل و ترازوی تو * هست یکایک همه بر پای خویش - روز جزا جمله بیایند پیش * باز نمایند نهانیت را - کم دهی و بیش ستانیت را. [1406 **هین ز حرصِ خویش میزان را مهل**] ترازو را ترک مکن [آز و حرص آمد تو را خصمِ مُضِل] و گمراه کننده. [1407 **حرص جُوید کُل بر آید او ز کُل**] حرص مال بسیار خواهد و آن زیاده شود به مال وافر. پس قناعت می باید که ناقص گردد. [حرص مهرست ای فُجُلُ اَیْنِ الفُجُل] این لفظ را در محل طعن و تحقیر گویند. بدان که کنیزک به فراست دانسته بود که خاتون این حال را دید و خود طمع کرد و لهذا کنیزک را به خانه کسی فرستاد. پس کنیزک می رفت و می گفت استاد را فرستادی در خانه تنها ماندی، کار، خود بی استاد میسر نشود بلکه مُودی به هلاک گردد. و لهذا می فرماید: [1408 **آن کنیزک می شد و می گفت آه**] مرهون است [کردی ای خاتون تو اُستا را به راه] و بی استاد ماندی در خانه. [1409 **کارِ بی استاد خواهی ساختن**] ای خاتون [جاهلانه جان بخواهی باختن] و خود را هلاک کردن. [1410 **ای ز من دزدیده علمی ناتمام**] ای که از من پوشیده صنعتی آموختی ناتمام [ننگت آمد که پیرسی حالِ دام] عار آمد تو را که پیرسی حال بند و دام را در این صنعت. [1411 **هم بچیدی دانه مرغ از خرمنش**] یعنی مرغی دانه را از خرمن دانه بخوردی [هم نیفتادی رَسَن در گردنش] گرفتار دام نمی شد زیرا از دانه کمتر می خورد. [1412 **دانه کمتر خور مکن چندین رَفُو**] کم کن راست کردن تن را به غذا (113b) [چون کُلُوا خواندی بخوان لَا تُسْرِفُوا (اعراف/۳۱)] که گفته اند بیت: گرچه خدا گفت کلوا واشربوا - در عقبش گفت ولا تسرفوا. حکایت: مگسی در گوشه ای کندوی عسل دید. در خروش آمد و در میان عسل نشسته پای و دستش در عسل قرار گرفت و استوار شد. پس از آن می طپید تا پیرد چون بجنبید پرش نیز به عسل رسید. به طپیدن و جنبیدن پیوند او محکم گشت. مگسی دیگر که از او زیرک تر بود در کنار عسل نشست و خرطوم را دراز کرد به قدر حاجت بخورد و پرید. این دو مثال، تمثیل حال حریص دنیاست و مثال اهل قناعت. [1413 **تا خوری دانه نیفتی تو به دام**] تا دانه را بخوری و قناعت کنی در دام گرفتار نشوی. [این کند عِلْم و قناعت والِسلام] کسی که اهل علم و قناعت است چنین کار کند. حکایت: خواجه علی ترمذی گفت قناعت خشنود بودن است بدانچه خداوند تعالی قسمت کرده است از روزی. و گفته اند قناعت کفایت کردن است بدانچه موجود بود و طمع ناکردن است بدانچه موجود نبود. [1414 **نعمت از دنیا خورد عاقل نه غم**] نعمت از دنیا خوردن آن است که به اندک قناعت کند، یعنی نعمت اندک خورد و عبادت کند. و غم خوردن آن است حریص باشد و زیادگی آن خواهد. [جاهلان محروم مانده در ندَم] و در پشیمانی. و بعض اهل تحقیق گفته در معنی قول حضرت خدا: إِنَّ الْأَبْرَارَ لَفِي نَعِيمٍ * وَإِنَّ الْفُجَّارَ لَفِي جَحِيمٍ (انفطار/۱۳-۱۴)، مراد قناعت و حرص است. حکایت: عزیزی از بزرگان دین به

یکی از اهل دنیا گفت مرا خبر ده که چندین سعی می‌کنی و رنج می‌بری در کارهای دنیا به همه مراد رسیدی از دنیا؟ آن کس گفت: نه! آن عزیز گفت: آنچه بر وی حریصی و سعی بلیغ می‌کنی نمی‌رسی از مراد دنیا، پس چگونه می‌رسی آنچه می‌خواهی از مراد آخرت که تو در سعی او نیستی، این آهن سرد کوفتن است. [1415 چون در افتد در گلویشان خبل دام] چون در گلوی جاهلان رسن دام افتد که مبتلا به مال شوند و گرفتار محبت او گردند. [دانه خوردن گشت بر جمله حرام] که نمی‌توانند که تنعم کنند زیرا [1416 مرغ اندر دام دانه] (114a) [کی خورد] فاعل خورد مرغ است. [دانه چون زهر است در دام از چَرَد] دانه که در دام است چون زهر است آن را اگر می‌چرد. [1417 مرغ غافل می‌خورد دانه ز دام] مرغی که غافل و جاهل باشد چنین کند [همچو اندر دام دنیا این عوام] اما [1418 باز مرغانِ خیبر هوشمند] و زیرک یعنی انبیا و اولیا [کرده‌اند از دانه خود را خشک‌بند] و سخت قید [1419 کاندرون دام دانه زهریاست] و زهرناک است. [کور آن مرغی که در فَنج دانه خواست] و بخورد. حکایت: میری حکیمی را بدید که از آن تره‌ها که بر روی آب افتاده بود می‌خورد. مر او را گفت: اگر تو خدمت سلطان کردی بدین حاجت نشدی. آن حکیم گفت: اگر تو قناعت کردی به خدمت سلطان حاجت نگشتی. بدان که اگر رسیدن به دنیا به قدر مراتب بنده بودی در نزد حق تعالی همه دنیا از آن رسول الله علیه‌السلام بودی. حکایت: مردی پیش شیخ ابومدین آمد و از ابلیس شکایت کرد. شیخ گفت: پیش از تو ابلیس نزد من آمد از تو شکایت کرد. آن مرد گفت که: چه گفت؟ شیخ گفت: گفتا که حضرت خدا دنیا را از بهر من آفرید فلان آمد تقدی کرد و از دست من برد. من نیز در پس او افتادم تا حق خود را از او بستانم. و من دانستم که او پیش تو از بهر شکایت آید، من پیش از او آمدم. [1420 صاحب دام ابلهان را سر بُرید] یعنی صاحب دام مرغان ابلهان را سر می‌بُرد. [و آن ظریفان را به مجلس‌ها کشید] مرغان ظریفان خوش الحان را به محفل‌ها می‌کشد. [1421 که از آنها گوشت می‌آید به کار] زیرا از مرغان ابلهان گوشت می‌باید [وز ظریفان بانگ و ناله زیر و زار] از مرغان ظریفان خوش الحان بانگ زیر و بم و ناله و زار باید. لاجرم خدای تعالی تن‌پروران را هلاک می‌کند و به عذاب می‌برد اما صالحان شیرین زبان و اهل تسبیح و قرآن را به جنت و مغفرت می‌رساند. خدمت مولانا چون چندین معرفت فرمود به حکایت عودت نمود: [1422 پس کنیزک آمد از اِشکافِ در] مرهون است [دید خاتون را پرمده زیر خر] یعنی چون کنیزک از آن خانه که خاتون فرستاده بود آمد از شکاف درِ خاتون نظر کرد. خاتون زیر خر مرده دید. [1423 گفت ای] (114b) [خاتونِ احمق این چه بود] که پیش از تکمیل صنعت به عمل اشتغال کردی [گر تو را استاد خود نقشی نمود] اگر چه استاد تو را صورت جزئی نمود. [1424 ظاهرش دیدی سِرش از تو نهان] ظاهر نقش را دیدی اما راز او از تو نهان بود [اوستا ناگشته بگشادی دکان] از آنکه [1425 کیر دیدی همچو شهد و چون خَیص]

لکن [آن کدو را چون ندیدی ای حریص] و نقیص. [1426 یا چو مستغرق شدی در عشقِ خر] از آن جهت [آن کدو پنهان بمآندت از نظر] تا که [1427 ظاهر صنعت بدیدی ز اوستاد] اما اسرار صنعت را نیاموختی [اوستادی برگرفتی شاد شاد] معنی این مصراع به ترکی: اُستادلیق دوتدک سونی سونی. پس از این احوال مرشدان ناقص را بیان می‌کند [1428 ای بسا زراقِ گولِ بی‌وقوف] و بی علم و ادراک و بی معرفتِ طریق [از ره مردان ندیده غیرِ صوف] جز پشیم. در اخبار مشایخ وارد است: إِنَّ اللَّهَ لَا يَنْظُرُ إِلَى لِبَاسِ الصَّوْفِ وَ إِلَى حَافِظِ الْحُرُوفِ وَ لَكِنْ يَنْظُرُ إِلَى قَلْبٍ عَطُوفٍ. [1429 ای بسا شوخان ز اندک احترام] بسا گستاخان از اندک پیشه [از شهان ناموخته جر گفت و لاف] از شاهان دین جز سخن و لاف. رباعی: پوشیده مُرَقَّع‌اند این خامی چند - بگرفته ز طامات الف لامی چند * نارفته ره صدق و صفا کامی چند - بدنام کننده نکونامی چند. [1430 هر یکی در کف عصا که موسی‌ام] هر یک از مرشدان ناقص در دست گرفته یعنی که موسی زمانم. [می‌دمد بر ابلهان که عیسی‌ام] نفس می‌دمد و دعا می‌کند بر ابلهان که عیسی نفسم مرده را زنده گردانم. [1431 آه از آن روزی که صدق صادقان] آه از روز قیامت که صدق صادقان را [باز خواهد از تو سنگ امتحان] فاعلِ خواهد، سنگ امتحان است و مفعولش صدق صادقان. [1432 آخر از استاد باقی را پیرس] و تکمیل صنعت کن [یا حریصان جمله کوراند و خُرس] جمع اخرس است به معنی لال. [1433 جمله جُستی باز ماندی از همه] پیش از تکمیل صنعت جمله را دفعهٔ بجستی و از همه محروم ماندی. [صیدِ گرگانند این ابله رمه] که تکمیل طریقت نکردند و دعوی ارشاد کردند پس در دست و چنگال شیاطین گرفتار ماندند. [1434 صورتی بشنیده گشتی ترجمان] صورتی و صوتی بشنیده ترجمان شدی [بی‌خبر از گفت] (115a) [خود چون طوطیان] سخن آدمیان را می‌گویی اما از معنی او غافلی چون طوطیان.

[تمثیل تلقینِ شیخ مریدان را و پیغامبر اُمّت را که ایشان] اشارت است به مریدان و اُمّت. [طاقتِ تلقینِ حق ندارند] پس محتاج‌اند به واسطه [و با حقِ اَلِف ندارند] و با اُنس ایشان نیست [چنانکه طوطی با صورتِ آدمی اَلِف ندارد] فاعلش ضمیر طوطی است [که از او] اشارت است به آدمی [تواند گرفت] فاعلش ضمیر طوطی است [حق تعالی شیخ را چون آینه‌ای پیش مریدِ همجو طوطی دارد] فاعلش ضمیر حق تعالی است [و از پس آینه تلقین می‌کند لَا تُحَرِّكْ بِهِ لِسَانَكَ (قیامت/۱۶)] اشارت به آن آیت کریمه است که در سورة قیامت است. [إِنَّ هُوَ إِلَّا وَحْيٌ يُوحَى (نجم/۴)] اشارت است به آن آیت کریمه که در سورة النجم است. [این است ابتدای مسئله بی‌متهی] یعنی هدایت حق تعالی که در هر چیز روان است [چنانکه منقار جنبانیدنِ طوطی اندرونِ آینه که خیالش می‌خوانی بی‌اختیار و تصرف] بی تصرف [اوست] اشارت است به طوطی [که عکس خواندنِ طوطی برونی است که متعلّم است] که جز او طوطی نیست [نه عکسِ آن معلّم که پس آینه است] که در حقیقت

پس آینه طوطی نیست [و لیکن خواندنِ طوطی برونی تصرّفِ آن معلّم است] یعنی طوطی صورت خود را در آینه بیند آن را طوطی دیگر پندارد و چون کسی پس آینه سخن می گوید طوطی چنان پندارد که این سخن از آن طوطی دیگر است پس تقلید به وی کند و همچون وی سخن گوید لاجرم بدین شیوه سخن گفتن آموزد. [پس این مثال آمد نه مثل] در این تمثیل دو طرف هست یکی جانب آینه یکی جانب طوطی. اگر در اول نظر کنی گوینده کسی هست که پس آینه نشسته است. اما طوطی غلط می کند، گوینده را طوطی دیگر پندارد در آینه، خود عکس اوست. لاجرم کلمه حکمت کلام حق تعالی است و مرید غافل آن را کلام کسی پندارد که از ابناء جنس اوست و اگر در دوم نظر کنی طوطی آن کلام را که آموزد کلام آدمی است. پس طوطی لفظاش می گوید اما معنی او را نمی داند. لاجرم مریدان خام و شیخان ناتمام اصطلاح مشایخ را می شنوند معنی آن را نمی دانند از آنکه تکمیل سلوک نکرده اند.

[1435 طوطی در آینه می بیند او] آن طوطی [عکس خود را] (115b) [پیش او آورده رو] مفعول بیند عکس است. یعنی طوطی در آینه عکس خود را می بیند وقتی که پیش آینه روی آورده بُود و عکس خود را طوطی دیگر پندارد. [1436 در پس آینه آن اُستا نِهان] و مردی پنهان، [حرف می گوید ادیب خوش زبان] تعلیم کننده خوب الحان. یعنی طریق تعلیم سخن آدمی به طوطی آن است که طوطی را بگیرند و در قفس^{۳۲} کنند و به یک سویی آینه نهند و کسی در پس آینه نشیند و سخن گوید طوطی به سوی آینه نظر کند عکس خود را در آینه بیند طوطی دیگر پندارد و گوینده را آن طوطی گمان برد. خود نیز همچون وی سخن می گوید بدین طریق سخن گفتن آموزد. [1437 طوطیک پنداشته کین گفت پست] این سخن آهسته [گفتنِ طوطی است کاندراینه ست] لاجرم [1438 پس ز جنس خویش آموزد سخن] و به او تقلید کند و همچون وی سخن گوید [بی خبر از مکرِ آن گرگِ کهن] و استاد زمان دیده [1439 از پس آینه می آموزدش] طوطی را آن استاد نِهان [ورنه ناموزد جز از جنس خودش] از آن که طوطی جز از جنس خود سخن نیاموزد [1440 گفت را آموخت زان مرد هنر] آن طوطی سخن را بیاموخت از آن استاد نِهانی [لیک از معنی و سِرّش بی خبر] یعنی طوطی همچون آدمیان سخن گوید اما معنی سخن را نمی داند. چنانکه می فرماید: [1441 از بشر بگرفت منطق یک به یک] آن طوطی [از بشر جز این چه داند طوطیک] تمثیل مرید ناقص و سالک مبتدی این است. و لهذا می فرماید: [1442 همچنان در آینه جسم ولی] یعنی جسم ولی که همچون آینه است پس همچون طوطی [خویش را بیند مرید مُمتلی] خود را در آن مرآت می بیند مرید پرگشته و خالی از حق شده. اما [1443 از پس آینه عقل کل را] مرهون است [کی بیند وقت گفت و ماجرا] همچون طوطی [1444 آن گمان دارد که

^{۳۲} قفس GC : قفس K

می‌گوید بشر] اما [وآن دگر سیر است و او زآن بی‌خبر] و آن سر آخر است آن مرید از او بی‌خبر. [1445] حرف آموزد ولی سیر قدیم] همان لفظ را می‌داند. لفظ سیر قدیم مرهون است. [او نداند طوطی است او نی ندیم] آن مرید نمی‌داند او همان طوطی است نی یار. [1446 هم صفیر مرغ آموزند خلق] یعنی اصطلاح اهل الله را خلق آموزند [کین سخن کار دهان افتاد و خلق] یعنی سخن گفتن عمل دهان و گلو است که سهل است. [1447 لیک از معنی مرغان بی‌خبر] جز (116a) لفظ مرغان را نمی‌داند [جز سلیمان قرانی خوش نظر] معنی لفظ مرغان را جز سلیمان زمان نمی‌داند. [1448 حرف درویشان بسی آموختند] سالکان ناقص [منبر و محفل بدان افروختند] و نورانی ساختند. بیت: واعظان این شیوه در محراب و منبر می‌کنند - چون به خلوت می‌روند آن کار دیگر می‌کنند. [1449 یا به جز آن حرفشان روزی نبود] یعنی یا جز حرف و لفظ، نصیب و رزق ایشان نشود. [یا در آخر رحمت آمد ره نمود] یا آخر رحمت حق می‌آید و راه نماید.

[صاحب دلی دید] در خواب [که در شکم سگ حامله] باردار [بچگانش بانگ می‌کردند. در تعجب ماند] آن صاحب دل [که حکمت] فایده [بانگ سگ، پاسبانی است] اما [بانگ در شکم مادر] به اضافت است [پاسبانی نیست]. پس این فایده نیست [دیگر بانگ جهت یاری خواستن] فایده دیگر از بانگ، معاونت خواستن باشد [و شیر خواستن باشد و غیرهما] و غیر این، دو فایده باشد [و آنجا] در شکم مادر [هیچ از این فایده‌ها نیست] پس حکمت بانگ چیست؟ [چون به خویش آمد] از خواب بیدار شد [به حضرت مناجات کرد که] زیرا امر خفی را جز حضرت حق کسی نمی‌داند. [وَمَا يَعْلَمُ تَأْوِيلَهُ إِلَّا اللَّهُ (آل عمران/۷)] چون به حضرت حق مناجات کرد [جواب آمد که آن صورت حال قومی است که از حجاب بیرون نیامده و چشم دل باز نشده دعوی بصیرت کنند و مقالات گویند از آن نه ایشان را قوتی و یاری رسد و نه مستمعان را هدایتی و رشدی] نه خود را، نه غیر را سود است.

[1450 آن یکی می‌دید خواب اندر چله] کسی رویا دید در چله و خلوت [در رهی ماده سگی بُد حامله] در راهی کلبی انثی حامله بود [1451 ناگهان آواز سگ بچگان شنید] از شکم آن سگ. [سگ بچه اندر شکم بُد ناپدید] و ظاهر نشده بودند. [1452 بس عجب آمد ورا آن بانگها] عجب آمد آن کس را آن آواها، [سگ بچه اندر شکم چون زد ندا] زیرا سگ بچه اندر شکم. [1453 سگ بچه اندر شکم ناله کنان] مرهون است [هیچ کس دیدست این اندر جهان] استفهام انکاری است. [1454 چون بجست از واقعه آمد به خویش] چون بیدار گشت و به خود آمد آن صاحب دل [حیرت او دم به دم می‌گشت بیش] حیرت او متصل در زیاده شدن بود. [1455 در چله کس نی که گردد

عُقده حَل] (116b) که مشکل به سبب او حل و گشاده شود [جز که درگاهِ خدا عَزَّ و جَل]. لاجرم [1456 گفت یا رب زین شِکال و گفت و گو] از این اشکال و سخن و از خاطرهٔ چنین [در چله و مانده‌ام از ذکرِ تو] پس ای خدا [1457 پَرِّ من بگشای تا پَرانِ شوم] و طیران کنم [در حدیقهٔ ذکر و سیستانِ روم] در باغچه و سیستان ذکر روم. [1458 آمدش آوازِ هاتف در زمان] آن صاحب دل را هاتف آمد فی الحال [کآن مثالی دان ز لافِ جاهلان] آن را بیان می‌کند که گوید: [1459 کر حجاب و پرده بیرون نامده] آن جاهلان. [چشم بسته بیهده گویان شده] چشم ایشان بسته است اما بیهوده- گویانند. [1460 بانگِ سگ اندر شکم باشد زیان] یعنی بی‌فایده است [نی شکارانگیز و نی شب پاسبان] زیرا [1461 گرگ نادیده که منع او شود] گرگ ندیده که بانگ سگ منع آن گرگ کند و مانع او شود. [دزد نادیده که دفع او بود] دزد ندیده که از بهر دفع او بانگ کند. لاجرم لاف ناقصان همچون بانگ سگ بیچکانند اندر شکم. پس به حکم لَنْ يَلِجَ مَلَكُوتَ السَّمَاوَاتِ وَ الْأَرْضِ مَنْ لَمْ يُولَدْ مَرَّتَيْنِ. اول از مادر زاده شدن پس از آن طبیعت بشریه زاده شدن می‌باید تا سخن گفتن را شاید و سخن او مؤثر گردد. [1462 از حریصی وز برایِ سروری] تعلیل مقدم است [در نظر کنند و به لافیدن جری] در دیدن کودن و در لاف گفتن قوی. [1463 از هوایِ مشتری و گرم‌دار] از رجاء یافتن مشتری و طالبِ پرحرارت [بی بصیرت پا نهاده در فشار] بی‌بصیرت پای را نهاده‌اند در سخن بیهوده. [1464 ماه نادیده نشان‌ها می‌دهد] و ارشاد کند [روستایی را بدان کر می‌نهد] عوام را به نشان‌های ماه حرارت رساند. [1465 از برایِ مشتری در وصفِ ماه] از بهر خریدار یافتن در وصفِ خدای تعالی [صد نشان نادیده گوید بهرِ جاه] نشان بسیار می‌گوید نادیده از بهر منصب و عزّت. [1466 مشتری کو سود دارد خود یکی است] یعنی آن جاهلان مشتری خواهند از بنی آدم که آن بی سود است اما خریدارِ سودمند یکی است که حضرت خداست. [لیک ایشان را در او رُئِب و شکی است] اما جاهلان ناقصان را در آن یک شکی است. [1467 از هوایِ مشتری بی‌شکوه] و بی‌هیبت [مشتری را باد دادند این گروه] آن مشتری یک را به باد دادند این گروه جاهلان. یعنی مرشدان ناقص و مدعیان جاهل بزرگان دنیا را بزرگ می‌پندارند ایشان را به خود خریدار (117a) کنند و به ایشان فریاد کنند و مدد خواهند. اما بزرگ باهیبت و سلطان باعظمت که حضرت خداست از او دور مانند. این را نمی‌دانند که در وقت مرگ در زمان حفظ ایمان از اهل دنیا مدد نمی‌رسد و پس از مرگ شاه و گدا یک است و در آن وقت کسی را از شاه بیم نیست. حکایت: روزی یک کشتی در بحر غرق شد مگر در آن کشتی گربه و موش بود که گربه در طلب موش و موش در سوراخی خاموش بود چون کشتی غرق گشت اتفاقی گربه و موش بر یک تخته واقع شد هر دو در تحیر ماندند نه از گربه بیم بود موش را، نه به موش خروش بود گربه را. لاجرم در قیامت حال چنین است. [1468 مشتری ماست الله اشتری] اشارت است به آن آیت کریمه

که در سوره توبه است: **إِنَّ اللَّهَ اشْتَرَى مِنَ الْمُؤْمِنِينَ أَنْفُسَهُمْ وَأَمْوَالَهُمْ بِأَنْ لَهُمُ الْجَنَّةَ** (توبه/۱۱۱). [از غم هر مشتری هین برتر آ] جز از حضرت خدا مشتری دیگر مجبور. در این تنبیه است که علما را می باید که در طلب جاه و مال و در ملازمت اهل دنیا نباشند که **شَرُّ الْعُلَمَاءِ مَنْ زَارَ الْأُمَرَاءَ وَ خَيْرُ الْأُمَرَاءِ مَنْ زَارَ الْعُلَمَاءَ**. اما مقصود مولانا ارشاد اهل تصوف است که شیخان ناقصان و صالحان بی یقین در صید خریدار و در طلب بزرگان دنیا سعی کنند، نه آن که خود در خلوت خدمت نشینند تا که بزرگان دنیا پیش ایشان آیند. که: **نِعْمَ الْأَمِيرُ عَلَى بَابِ الْفَقِيرِ وَ بَسَ الْفَقِيرُ عَلَى بَابِ الْأَمِيرِ**. حکایت: ابن مسعود گفت **لَوْ أَنَّ أَهْلَ الْعِلْمِ صَانُوا عَلَيْهِمْ وَ بَذَلُوهُ لِأَهْلِهِ وَ لَكِنَّهُمْ بَذَلُوهُ لِأَهْلِ الدُّنْيَا لَيَنَالُوا مِنْ دُنْيَاهُمْ فَهَانُوا عَلَى أَهْلِهَا**، سَمِعْتُ نَبِيَّكُمْ يَقُولُ: **مَنْ جَعَلَ الْهُمُومَ هَمًّا وَاحِدًا يَعْنِي هَمَّ آخِرَتِهِ كَفَاهُ اللَّهُ مَا هَمُّهُ مِنْ أَمْرِ دُنْيَاهُ وَ مَنْ شَغَلَهُ هُمُومُ أحوال الدُّنْيَا لَمْ يُبَالِ اللَّهُ فِي أَيِّ أَوْدِيَةِ النَّارِ عَذَابُهُ**. [1469 مشتری جو که جویان توست] طالب توست و آن حضرت خداست که همچون خواجه، بنده گریخته را می جوید. [عالیم آغاز و پایان توست] ابتدا و آخر تو را داناست. [1470 هین مکش هر مشتری را توبه دست] و هر (117b) مشتری را به دست میار زیرا [عشق بازی با دو معشوقه بد است] قبیح. لاجرم [1471 زو نیایی سود و مایه گر خرد] مضارع است از خریدن [نبودش خود قیمت عقل و خرد] یعنی آن مشتری که جز حضرت خداست، تو از او نه سود یابی نه مایه. اگر تو را می خرد کجا باشد که قیمت عقل و خرد شود. [1472 نیست او را خود بهای نیم نقل] آن مشتری که جز حضرت خداست [تو بر او عرضه کنی یاقوت و لعل] بیت: پیش کم فهمان چه حاصل وصف پر دانی کمال - دانه گوهر چه ریزی مرغ ارزن خوار را. (بیاض. صحیح. نشئ الورق. ۳۳). [1473 حرص کورت کرد و محرومت کند] حرص و طمع تو را کور کرده است و محروم می کند. [دیو همچون خویش مرجومت کند] شیطان همچون خود تو را مرجوم می کند که (118a) از درگاه حضرت خدا می راند و به آستانه اهل دنیا رساند. [1474 همچنان کاصحاب فیل و قوم لوط] مرهون است [کردشان مرجوم چون خود آن سخوط] مرجوم کرد همچون خود آن ابلیس خشمگین. که **تَرْبِيَهُمْ بِحِبَارَةٍ** (فیل/۴) در حق اصحاب فیل است. **فَلَمَّا جَاءَ أَمْرُنَا جَعَلْنَا عَالِيَهَا سَافِلَهَا وَأَمْطَرْنَا عَلَيْهَا حِجَابًا مِنْ سِجِّيلٍ مَنْظُودٍ** (هود/۸۲) در حق اصحاب لوط است. [1475 مشتری را صابران در یافتند] مشتری حقیقی را که حضرت خداست صابران یافتند [چون سویی هر مشتری نشناختند] و خلوت و عزلت اختیار کردند. حکایت: از مکحول مروی است که گفت: **مَنْ تَعَلَّمَ الْقُرْآنَ وَ تَفَقَّهُ فِي الدِّينِ ثُمَّ أَتَى بَابَ السُّلْطَانِ تَمَلُّقًا إِلَيْهِ وَ طَمَعًا بِمَا فِي يَدَيْهِ خَاضَ فِي نَارِ جَهَنَّمَ بَعْدَ خَطَاةٍ**. [1476 وآنکه گردانید رو زآن مشتری] یعنی اعراض کرد از حضرت خدا [بخت و اقبال و بقا شد زو بری] پس عاقل آن است که از ماسوا اعراض کند نه حضرت خدا تا بقا و لقا یابد و آخر

33 (117b) sayfasında altı satır yazıldıktan sonra arkataraftan sızmış olan mürekkepten dolayı sayfanın ortası boş bırakılarak, “Beyaz. Sahih. Neşt-ul varak.” notu yazılmıştır.

حسرت نخورد. [1477 مانند حسرت بر حریصان تا ابد] پس از تضییع عمر پشیمان شدند و حسرت بردند [همچو حالِ اهلِ ضُروان در حسد] که سودمند نشدند.

[قصه اهلِ ضُروان] لفظ ضروان در اصل به تحریک بود که نام دهی است نزد یمن و مراد از اهل او فرزندان آن مرد کریم است [و حسدِ ایشان بر درویشان که پدرِ ما از سلیمی] و ابلهی [اغلب دخلِ باغ را به مسکینان می داد] حال پدر ایشان چنین بود که [چون انگور بودی عشر دادی] به مسکینان [و چون مویز] به ترکی: قُرو اوزُم. [و دوشاب] به ترکی: پَکَمَز. [عشر دادی و چون حلوا و پالوده پختی] از آن دوشاب [عشر دادی و از قَصِیل] و خَوید [عشر دادی و چون در خرمن کوفتی از کفه] به ترکی: کَسَمک [آمیخته عشر دادی و چون از کاه جدا] یعنی دانه چون جدا گشتی از تن [عشر دادی و چون آرد] به مدّ الف و سکون راء و دال به ترکی: اُون. [کردی عشر دادی و چون خمیر کردی] آن آرد را [عشر دادی و چون نان کردی] یعنی آن خمیر را که پختی [عشر دادی] چون آن پدر عشر را مضاف و مکرر داری برکت یافتی چنانکه می گوید: (118b) [لاجرم حق تعالی در آن باغ و کِشت برکتی نهاده بود که همه اصحابِ باغها محتاجِ او بُدندی هم به میوه و هم به سیم و او محتاجِ هیچ کس نی از ایشان] چون پدر بمرد [فرزندانشان عشر می دیدند مکرّر و آن برکت را نمی دیدند همچون آن زنِ بدبخت] که حکایت او گذشت [که کیر خر را دید و کدو را ندید].

[1478 بود مردی صالحی ربّانی] منسوبِ رب. [عقلِ کامل داشت و پایان دانی] و داننده آخر کار.

[1479 در دِه ضُروان به نزدیکِ یَمَن] آن مرد صالح در ده ضروان بود به قرب یمن [شهره اندر صدقه و خُلقِ حَسَن] مشهور بود در صدقه و خوی نیکو. [1480 کعبه درویش بودی کوی او] یعنی [آمدندی مستمندان سوی او] زیرا [1481 هم ز خوشه عشر دادی بی ریا] به اخلاص [هم ز گندم چون شدی از که جدا] هم ز گندم عشر دادی وقتی که گندم از کاه جدا گشتی. [1482 آرد گشتی عشر دادی هم از آن] چون گندم دقیق شدی عشر دادی از آن دقیق. [نان شدی عشرِ دگر دادی ز نان] چون آرد نان شدی از نان نیز عشر دادی. [1483 عشرِ هر دخلی فرونگذاشتی] عشر هر حاصل را ترک نکردی. [چاربارہ دادی آنچه کاشتی] خود چنین کردی. [1484 بس وصیّت‌ها بگفتی هر زمان] مرهون است [جمعِ فرزندانِ خود را آن جوان] و سخی [1485 الله الله قسم مسکین بعدِ من] مرهون است [وا مگیریدش ز حرصِ خویشتن] منع مکنید ای فرزندان من از طمع خویشتن. [1486 تا بماند بر شما کِشت و ثِمَار] زرع و میوه [در پناه طاعتِ حق پایدار] باقی و پاینده. زیرا [1487 دخل‌ها و میوه‌ها جمله ز غیب] مرهون است [حق فرستادست بی تخمین و رَیْب] پس به حکم الدُّنیا مَزْرَعَةُ الْآخِرَةِ. [1488 در محلّ دخل اگر خرجی کنی] در زمان حاصل و وقتِ زراعت اگر صرف کنی از بهر حق [درگه سود است سودی بر زنی] درگاه حق محل سود است فایده می گیری. [1489 تُرک اغلب دخل]

را در کِشت‌زار] ترک اکثر حاصل خود را در مزرعه [باز کارد که وی است اصلِ ثمار] که کاشتن اصلِ حاصل است. [1490 بیشتر کارَد خورد زان اندکی] یعنی اکثر حاصل خود را کارد و اندکش بخورد [که ندارد در برویدن شکی] که آن ترک (119a) در رویدن شک ندارد. **قطعه:** حق همی گوید که ده تا ده مکافات دهم - آن به حق مدحی و پس آسان پاشی در شیار * این نه شرط مؤمنی باشد که در ایمان تو - حق همی خاین نماید خاک و سرگین استوار. [1491 زان بیفشاند به کِشتن تُرک دست] فاعلِ بیفشاند ترک است و مفعولِ او دست. [کآن غله‌ش هم زان زمین حاصل شدست] که آن غله و حاصل او هم از آن زمین و کشتن حاصل گشته است. و همچنان [1492 کفشگر هم آنچه افزاید ز نان] و از آن نفقه هرچه زاید ماند از مال یعنی سرمایه او [می‌خرد چرم و آدیم و سختیان] چرم فارسی است، عربی او صرم است به ترکی: گُون. و اَدیم عربی و سختیان فارسی است. یعنی کفشگر اینها را می‌خرد و این سخن می‌گوید: [1493 که اصولِ دخلم اینها بوده‌اند] لاجرم [هم از اینها می‌گشاید رزق بند] پس ترک و کفشگر [1494 دخل از آنجا آمدستش لاجرم] هر یکی از اینان [هم در آنجا می‌کند داد و کرم] اما [1495 این زمین و سختیان پرده‌ست و بس] تو ای عاقل [اصلِ روزی از خدا دان هر نفس] پس ای مرد کار [1496 چون بکاری در زمین اصل کار] چون کشتن خواهی در زمین اصل بکار. [تا بروید هر یکی را صد هزار] به حکم **مَثَلُ الَّذِينَ يُنْفِقُونَ أَمْوَالَهُمْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ** (بقره/۲۶۱)، تا به قول خدای تعالی **وَاللَّهُ يُضَاعِفُ لِمَنْ يَشَاءُ** (بقره/۲۶۱). تا حاصل بسیار برآید. بیت: مگیر کیسۀ پرزر با قرضوا الله آی - قراضه قرض دهی صد هزار کان گیری. [1497 گیرم اکنون تخم را گر کاشتی] مرهون است [در زمینی که سبب پنداشتی] در رویانیدن [1498 چون دو سه سال آن نرؤید چون کنی] چه درمان کنی [جز که در لابه و دعا کف در زنی] بلکه [1499 دست بر سر می‌زنی پیشِ اله] **تَضَرَّعَ** کنی بدان درگاه [دست و سر بر دادنِ رزقش گواه] دست و سر تو در دادن رزق اوست گواه که اینها نیز رزق اوست او داده است و اینها چون محتاج رزقند رزق ایشان او داده است تا بدین درجه رسانیده است. [1500 تا بدانی اصلِ رزق اوست] یعنی حضرت خداست [تا همو را جوید آنکه رزق جُوست] لاجرم آن را می‌جوید هرکه رزق می‌جوید. [1501 رزق از وی جو مجو از زید و عمرو] و همچنان [مستی از وی جو مجو از بنگ و خمر] که **مُسَبَّبُ** الاسباب اوست. [1502 تانگری زو خواه نی از گنج و] (119b) [مال] غنا از حق بخواه نه از خزینه و مال. [نصرت از وی خواه نی از عمّ و خال] یاری از حق بخواه نه از اقربا و اقوام. چنانکه در دنیا ناصر حق تعالی است و در گور و در آخرت هم یاری‌کننده اوست نه اقربا و اقوام. زیرا [1503 عاقبت زینها بخواهی ماندن]^{۳۴} و دور شدن. [هین که را خواهی در آن دم خواندن] حکایت: سهل تستری را مردی گفت

^{۳۴} G : + [عاقبت زینها بخواهی ماندن] و دور شدن (تکرار شده است)

می‌خواهم که همصحبت باشیم. سهل گفت: چون یکی از ما بمیرد دیگر به که صحبت دارد؟ گفت: به حق تعالی. سهل گفت: پس اکنون همان صحبت او نگاه دار، چون از کلام مذکور معلوم شد که آخر احتیاج به او خواهد شد. [1404 این دم او را خوان و باقی را بُمان] چون در آن دم جز حضرت حق نخوانی این دم وی را بخوان دیگران را ترک کن [تا تو باشی وارث مُلک جهان] ارث سعادت یابی از آن. زیرا سودی نیست از دیگران بلکه می‌گیرند در آن زمان. [1505 چون یَفِرُّ الْمَرْءُ آید مِنْ آخِیهِ] اشارت است به آن آیت کریمه که در سوره عبس است: یَوْمَ یَفِرُّ الْمَرْءُ مِنْ آخِیهِ * وَآُمُّهُ وَآِیُّهُ * وَصَاحِبَتُهُ وَبَنُوهُ * لِكُلِّ امْرِئٍ مِنْهُمْ یَوْمَئِذٍ شَأْنٌ یُغْنِیهِ (عبس/۳۴-۳۷). [یَهْرُبُ الْمَوْلُودُ یَوْمًا مِنْ آِیِّهِ] و همچنان [1506 زآن شود هر دوست آن ساعت عدو] اشارت است به آن آیت کریمه که در سوره حمیم زخرف است: الْأَخِلَّاءُ یَوْمَئِذٍ بَعْضُهُمْ لِبَعْضٍ عَدُوٌّ إِلَّا الْمُتَّقِیْنَ (زخرف/۶۷). یعنی دوستان در آن روز بعضی از ایشان مر بعضی را دشمن شوند. که وَیَلْعَنُ بَعْضُكُم بَعْضًا (عنکبوت/۲۵) و مؤمنان که محبت ایشان برای حق تعالی بود دوستی ایشان به جا باشد تا یکدیگر را شفاعت کنند. و در تأویلات کاشی مذکور است که خُلَّتْ چهار نوع است. خُلَّتْ تامه که محبت روحانیه است و آن مستند بود به تناسب ارواح و تعارف آن چون محبت انبیاء و اولیاء و شهدا و اصفیا به یکدیگر. دوم محبت قلبیه و فکریه است و آن به تناسب اوصاف کامله و اخلاق فاضله است. چون محبت صلحا و ابرار با هم و دوستی امم با انبیاء و ارادت مریدان با مشایخ و این دو نوع محبت خلل‌پذیر نیست، نه در دُنْیَی و نه در عقبی و مثمر فواید و نتایج صوری و معنوی است. سوم محبت عقلیه (120a) که مستند است به تحصیل اسباب معاش و به تدبیر مصالح دنیویه چون محبت تجّار و صُنّاع و دوستی خادم با مخادیم و ارباب حاجات با اغنیاء. چهارم محبت نفسانیه است و آن استناد دارد به لذّات حسیه و مشتهیات نفسانیه. پس در قیامت که اسباب این دو نوع محبت فانی و زایل باشد، آن محبت نیز زوال پذیرد. بلکه چون متمنی وجود نگیرد و غرض و غایت تحصیل نپیوندد آن دوستی به دشمنی مبدل شود. بیت: دوستی کان غرض‌آمیز شود - دوستی دشمنی‌انگیز شود. [که بُتِ تو بود و از ره مانع او] که آن دوست متقی نبود بلکه بت تو بود و تو او را معبود خود ساخته بودی و از راه حق مانع تو بود. [1507 روی از نقّاشِ رو می‌تافتی] روی را از خالق روی بتافتی یعنی از حضرت خدا اعراض کردی. [چون ز نقشی اُنسِ دل می‌یافتی] چون به نقشی از اهل جهان و از زخارف دنیا انس و اُلْف قلب یافتی. [1508 این دم ار یارانت با تو ضد شوند] اکنون اگر یاران تو با تو ضد شوند [وز تو برگردند و در خصمی روند] از این رنجیده مشو. [1509 هین بگو نک روز من پیروز شد] روز من مظفر گشت [آنچه فردا خواست شد امروز شد] آن عداوت و اعراض که فردای قیامت می‌خواهد شد اکنون شد. [1510 ضد من گشتند اهل این سرا] و عدوی من شدند اهل دنیا [تا قیامت عین شد پیشین مرا] تا که قیامت نقد و بالفعل

گشت پیشین مرا. [1511 پیش از آنکه روزگارِ خود بَرَم] وقت خود را ضایع کنم [عمر با ایشان به پایان آورم] عمر را به صحبت اهل دنیا به آخر رسانم. [1512 کاله معیوب بخریده بُدم] متاع معیوب را خریده بودمی. [شکر کز عیش پگه واقف شدم] معنی این مصراع به ترکی: شُکر که عِینَه آرکَنَدَن واقف اُلدوم. یعنی شکر به حضرت خدا که پیش از پشیمانی عیب او را واقف گشتم. و همچنان [1513 پیش از آن کز دست سرمایه شدی] و رفتی، [عاقبت معیوب بیرون آمدی] آخر کار کاله من معیوب ظاهر شدی. [1514 مال رفته عمر رفته ای نسیب] از بهر کاله معیوب ای اصیل و نسب (120b) کرده شده. [مال و جان داده پی کاله معیب] در آن زمان پشیمان شدمی و گفتمی: [1515 رخت دادم زرّ قلبی بستدم] از بی‌دانشی [شاد شادان سویی خانه می‌شدم] معنی این مصراع به ترکی: سَوْنی سَوْنی اوْ جانِینَه گیدَر ایدم. لاجرم اگر چنین شدی مایه ضایع گشتی. [1516 شُکر کین زر قلب پیدا شد کنون] یعنی [پیش از آنکه عمر بگذشتی فزون] و اندک بماندی. [1517 قلب ماندی تا ابد در گردنم] که مایه عمر را به آن صرف کرده بودمی [حیف بودی عمر ضایع کردنم]. حکایت: وزیری را پیری رسید. لاجرم آن دستور از شاه دستور خواست تا عزلت اختیار کند و روز و شب را در طاعت بگذارد. شاه گفت: تو که اول آمدی تهیدست بودی پس هرچه داری جمله را تسلیم شاه کن پس از آن عزم راه کن. وزیر گفت من چند سال که وزارت ساختم نقد عمر خود را در این کار باختم، نقد من بده مال را بگیر. کس چه داند که من چه نقد عزیز در ملک باختم چون همه عمر سرمایه از دست برفت. اکنون تهیدست رفتن نمی‌شاید، اگرچه تهیدست آمدم اما چندین عمر عزیز در کار تو داده‌ام. لاجرم عمر را تلف کردن به مالی که از دست می‌ستانند کار عاقل نیست و قدر عمر را ندانستن جاهلیست. بیت: تو چه دانی قدر عمر ای هیچ کس - مردگان داند قدر عمر بس. [1518 چون پگه‌تر قلبی او رُو نمود] معنی این مصراع به ترکی: چون آرکَنَدَن اُنْک قلب لَقی یوز گوسَردی. [پای خود زو واکشم من زود زود] و متوجه شوم به ملک و دود. [1519 یار تو چون دشمنی پیدا کند] دوست تو چون عداوت اظهار کند. [گَرّ حَقْد و رشک او بیرون زند] جَرَبِ حَسَد و غبطه او بیرون آید. [1520 تو از آن اِعراضِ او افغان مکن] و رنجیده مشو. [خویشتن را ابله و نادان مکن] که از بهر این، افغان کردن ابلهی و نادانی است. [1521 بلکه شُکر حق کن و نان بخش کُن] به مساکین [که نگشتی در جوالِ او کُهن] در جوال دوستی او کهنه و ضایع نگشتی، بلکه [1522 از جوالش زود بیرون آمدی] و خلاص شدی [تا بجویی یارِ صدقِ سرمدی] تا طالب شوی یار صادق و ابدی را. [1523 نازنین یاری که بعد از مرگِ تو] خوب یاریست آن یار که پس از مردن تو [رشته یاری او گردد سه تو] به حکم الوفاء (121a) بعد الوفاة، دوستی او محکم بود. [1524 آن مگر سلطان بُود شاه رفیع] و بلند [یا بُود مقبولِ سلطان و شفیع] شفاعت کننده. [1525 رستی از قلاب و سالوس و دغل] خلاص شدی

از مکار و ریایی و خیانت کننده [عُرّ او دیدی عیان پیش از اجل] فریفتن او را دیدی پیش از مرگ. [1526 این جفایِ خلق با تو در جهان] ای مرد پُردان [گر بدانی گنج زر آمد نهان]. زیرا [1527 خلق را با تو چنین بدخو کنند] که هرکس تو را جفا کنند [تا تو را ناچار رو آن سو کنند] تا تو را متوجه حضرت خدا و آخرت کنند. [1528 این یقین دان که در آخر جمله‌شان] همه اهل دنیا [خصم گردند و عدو و سرکشان] جز عمل صالح کسی تو را یار غار نمی شود، زیرا مال و اقوام تو در خانه و بیرون گور بمانند و کسی تو را فریادرس نگردهد. [1529 تو بمانی با فغان اندر لَحْد] و در قبر [لَا تَذُرْنِي فَرْدًا خواهان از اَحَد] اشارت است به آن آیت کریمه که در سوره انبیاء: وَزَكَرِيَّا إِذْ نَادَى رَبَّهُ رَبِّ لَا تَذَرْنِي فَرْدًا وَأَنْتَ خَيْرُ الْوَارِثِينَ (انبیاء/۸۹). مقصود خدمت مولانا این است که چون تو را به قبر اندر آرند اسباب و اموال و اولاد و عیال و اصحاب جلال بیرون بمانند، تو فرد و تنها بمانی. هیچ کس را فریاد کردن نمی‌توانی جز به حضرت خدا که می‌گویی یا ربی مرا فرد و تنها مگذار. حکایت: یک خواجه را طوطی بود. خواجه وی را دوست می‌داشت مقدار یک سال به شکر و انواع نعم پرورید و مشتاق سخن او بود، اما طوطی ناز می‌کرد و هیچ سخن نمی‌گفت و نام خواجه را به زبان نمی‌برد. عاقبت وقتی در خانه خواجه آتش افتاد، چون آتش نزدیک قفس آمد، طوطی گفت: ای خواجه زنهار! الامان! مرا خلاص بکن و الا در آتش همی سوزم. خواجه گفت: تا تو را چنین کاری افتاد، پس از آن نام من یاد کردی. وقتی که من طالب کلام تو بودم، سخن نمی‌گفتی چون از بیم جان درماندی، در این عجز نام من خواندی؟ چون وقت گفتن نگفتی اکنون پروانه‌وار در آتش بسوز. پس وقتی حضرت خدا ما را می‌پرورد، از ما سخن خیر و ذکر می‌جوید. سخن گفتن می‌باید، نه آنکه تأخیر کنیم و محل عذاب، فریادش کنیم. [1530 ای جفایت به ز عهدِ وافیان] ای یار سرمدی جفای تو بهتر است (121b) از عهد وفا کنندگان. در بعض روایات وارد است که حضرت خدا جلّ و علا بنده را شفقت کند به چیزی که در ظاهر مشقت و شدّ توسّ و حال آن که در باطن نعمت و رحمت است، اما بنده نمی‌داند. ای بسا بنده که خلق وی را رحم کنند از آن که در او فقر و ضرر بینند و سوء حال مشاهده کنند و نمی‌دانند که او در حقیقت در نعمت است که فرشتگان او را رشک کنند. [هم ز دادِ تست شهیدِ وافیان] در بعض نسخ: [هم ز دادِ توسّ عهدِ باقیان]. پس مال و عمر را به دوستان دنیا صرف کردن نمی‌باید. لاجرم [1531 بشنو از عقلِ خود ای انباردار] بشنو از عقل خویش این پند را که تو را به زبان حال می‌گوید: ای که انبارداری یعنی مال را جمع کرده و نگاه داری. [گندمِ خود را به اَرْضُ اللّهِ سپار] پند این است. چنانکه حکایت: کسی به بخل معروف بود مال خود را به وجوه خیرات صرف کرد که مسجد و خانقاه بنیاد کرد بزرگی از او پرسید که شما را خسیس و مُمَسِّک گویند عجب است که این قدر مال را به خیرات صرف کردی. آن کس گفت: این نیز از کمال امساک من است

که مال را با خود می‌برم و این جا نمی‌گذارم. [1532 تا شود ایمن ز دزد و از شُپش] به ضمِ باء است اینجا و سکون نیز جایز است به ترکی: بیت. [دیو را با دیوچه زوتر بکش] شیطان را زودتر با دیوچه یعنی خواطر نفسانیه بکش. کشتن شیطان به ترک دنیا باشد و کشتن خواطر نفسانیه به ملاحظه قرب مرگ. **حکایت:** ابوسعید خراز گفت ابلیس را دیدم به خواب، گفتم: بیا. گفت: شما را چه کنم که شما بیانداخته‌اید آنچه من مردمان را بدان فریفته‌کنم. گفتم: آن چیست؟ گفت: دنیا. **حکایت:** شبلی می‌گفت چون صبح شود نفس من تقاضی کند و گوید خوردنی و پوشیدنی و مسکنی می‌باید. من وی را می‌گویم خوردنی مرگ بس است، پوشیدنی کفن بس است و مسکن گور بس است. کسی که در این نزدیکی بمیرد، وی را به اینها حاجت نیست. [1533 کو همی ترساندت هم دم ز فقر] که دیو تو را می‌ترساند هر دم از فقر چنان که حضرت خدا در سوره بقره خبر می‌دهد: **الْشَّيْطَانُ يَعِدُكُمُ الْفَقْرَ وَيَأْمُرُكُم بِالْفَحْشَاءِ** (بقره/۲۶۸). از این گفته‌اند چون میل تو (122a) به خیر باشد، تأخیر مکن تا شیطان پشیمان نکند. **حکایت:** خواجه حسن در مُستراح بود. شاگردی را بخواند و گفت: این پیراهن را از سر من برآر و به فلان کس بده. وی را گفتند: چرا صبر نکردی که بیرون آیی؟ گفت: ایمن نبودم بر نفس خود بر شیطان، که شیطان به ترسانیدن از فقر خاطر مرا تباه کند. [همچو کبکش صید کن ای نَرَه صَقَر] شیطان را مغلوب گردان ای نَر باز. چنانکه باز کبک را مغلوب گرداند. **حکایت:** روزی ابلیس پیش موسی آمد. لباس و کلاه رنگارنگ پوشیده. چون نزدیک موسی آمد آن کلاه و جامه رنگین را بیرون کرد. موسی گفت: تو کیستی؟ گفت: من ابلیسم. چون مکان تو را به نزد حق تعالی دیدم از بهر صحبت تو آمدم. موسی گفت: آن کلاه و جامه رنگین چه بود؟ گفت: دنیا است که مردمان را به آن الوان و اشکال و زخارف و نقوش می‌فرییم. در تو امیدم نبود که به آن بفرییم، لاجرم بیرون کردم. سرمایه بزرگ من در فریفتن مردمان نقوش دنیا و شهوات است، پس چو کسی بدین دو التفات نکند شیطان را مغلوب گرداند. [1534 باز سلطانِ عزیز کامیار] آن باز که باز سلطان باشد، [تنگ باشد که کند کبکش شکار] عار باشد که آن باز را کبک شکار کند، یعنی فریفته گردد به مکر شیطان و مبتلا شود به دنیا و شهوات که از ایشان نیابد نجات. **حکایت:** معلمی از فقر در فصل زمستان دراعه‌ی کتان پوشیده بود. مگر خرسی را سیل از کوهستان در ریود. می‌گذرانید و سرش در آب پنهان بود. کودکان پشتش را دیدند، گفتند: ای استاد! این پوستینی در جوی افتاده است و سرماست، آن را بگیر. استاد از غایت احتیاج و سرما در جست و به آب رفت که پوستین را بگیرد. خرس نیز چنگال در وی زد استاد در آب گرفتار خرس شد. کودکان بانگ می‌داشتند که ای استاد یا پوستین بیاور و اگر نمی‌توانی رها کن، تو بیا. گفت: من پوستین را رها کردم. پوستین مرا رها نمی‌کند. چه چاره کنم؟ [1535 بس وصیت کرد و تخم وعظ کاشت] آن مرد صالح و سخی به فرزندان خود بسیار وصیت کرد و تخم پند

را کاشت. [چون زمین‌شان شوره بُد سودی نداشت] و ایشان را پند سود نداد. بیت: زمین شوره سنبل
برنیارد - (122b) درو تخم و عمل ضایع مگردان. [1536 گرچه ناصح را بُود صد داعیه] و قوت
دعوت کننده. [پند را اُذنی بیاید واعیه] نصیحت را گوش می‌باید حفظ کننده. [1537 تو به صد
تلطیف پندش می‌دهی] و نصیحت می‌کنی [او ز پندت می‌کند پهلوی تهی]. لاجرم [1538 یک کس
نامستمع ز استیز و رد] از عناد و رد کردن [صد کس گوینده را عاجز کند] واعظان بسیار را عاجز
کند. چنانکه [1539 ز انبیا ناصح‌تر و خوش لهجه‌تر] خوب زبان‌تر [کی بود که گرفت دُم‌شان در
حَجَر] که تأثیر کرد نفس ایشان در سنگ. [1540 ز آنچه کوه و سنگ درکار آمدند] از نفس مبارک
ایشان اما [می‌نشد بدبخت را بگشاده بند] و مفتوح نگشت قید بدبخت [1541 آنچه دل‌ها که
بُدشان ما و من] تکبر و عنانیت. [نعتشان شد بَلْ أَشَدُّ قَسْوَةً] اشارت به آن آیت کریمه که در سوره
بقره است: **ثُمَّ قَسَتْ قُلُوبُكُم مِّنْ بَعْدِ ذَلِكَ فَهِيَ كَالْحِجَارَةِ أَوْ أَشَدُّ قَسْوَةً** (بقره/۷۴). پس آنکه قاسی
القلب بود، پند در وی اثر نکند.

[بیان آنکه عطای حق و قدرت او موقوفِ قابلیت نیست. همچون دادِ خلقان که آن را قابلیت باید.
زیرا عطا قدیم است و قابلیت حادث. عطا صفتِ حق است و قابلیت صفتِ مخلوق. و قدیم موقوف
حادث نباشد و اگر نه حدوث محال باشد.] بدان که امکان ذاتی مخلوق نیست، امکان استعدادی
مخلوق است.

[1542 چاره آن دل عطای مُبدلی است] چاره و درمان آن دل که پند نپذیرد عطای حضرت خداست
که تبدیل کننده است. [داد او را قابلیت شرط نیست] عطای حضرتش را قابلیت محل شرط نیست.
[1543 بلکه شرطِ قابلیتِ دادِ اوست]. لاجرم [داد لُب و قابلیت هست پوست] دادِ حضرت خدا مغز
است و قابلیت پوست. چنانکه [1544 اینکه موسی را عصا نُعبان شود] یعنی عصای موسی که اژدرها
شود [همچو خورشیدی کَفَش رخشان شود] یعنی دست او که ید بیضا گردد [1545 صد هزاران
معجزاتِ انبیا] صلوات الله علیهم و سلامه [کآن نگنجد در ضمیر و عقل ما] که بی حساب است و
محال می‌نماید. [1546 نیست از اسباب تصریفِ خداست] از اسباب نیست اینها، بلکه از تغییر حق
تعالی است، پس قابلیت شرط نیست. [نیست‌ها را قابلیت از کجاست] یعنی حضرت خدا نیست‌ها
را که (123a) موجود کند، قابلیت به جز دادِ حضرت خدا نیست. [1547 قابلی گر شرطِ فعلی حق
بُدی] مرهون است [هیچ معدومی به هستی نامدی] هرگز معدومی موجود نشدی از آنچه معدود را
استعداد نیست. [1548 سنتی بنهاد و اسباب و طُرُق] حضرت خدا عادت نهاد و سبب‌ها و راه‌ها
[طالبان را زیر این ازرق تُتَق] یعنی آسمان. [1549 بیشتر احوال بر سنت رود] اکثر افعال بر وفق عادت
شود [گاه قدرت خارقِ سنت شود] گاه قدرت، قدرتِ حضرت خدا تغییر عادت کند. چنانکه حکایت:

از شَعبی رحمت الله عليه حکایت کنند که قومی به راه خدا رفتند. خر یکی از ایشان بمُرد. یاران خواستند که بار او را بگیرند. آن کس قبول نکرد. وضو ساخت و دو رکعت نماز گذارد و گفت: یارب من از فلان جای از بهر رضای تو آمدم و من اقرار می‌کنم که: **إِنَّكَ تُحْيِي الْمَوْتَى وَتَبْعَثُ مَنْ فِي الْقُبُورِ**. پس کسی را بر من منت منه و من از تو می‌خواهم که خر من زنده کنی تا مرا به خانه بَرَد. پس خر او زنده شد. او را بگفتند: چه کردی؟ گفت: دعا کردم خدای تعالی خر مرا به من داد تا متاع مرا به خانه بَرَد. بزرگی گفت چون خر مرده به دعای مخلوقی زنده می‌شود مریض شفا یافتن از او آسان‌تر است، پس از خدا می‌خواهم تا دل بیمار ما را زنده کند تا ما را به منزل آخرت برساند. [1550 سَنَت و عادت نهاده با مزه] و لذت و مُطَرَّد [باز کرده خرق عادت معجزه] باز آن حضرت حق خرق عادت را معجزه کرده است. [1551 بی سبب گر عز به ما موصول نیست] بی بهانه و سبب اگرچه عزت به ما واصل نیست، اما [قدرت از عزل سبب معزول نیست] قدرت حضرت خدا از معزول کردن سبب معزول نیست. لاجرم حضرت حق قادر است که به حکم **جَذْبَةٌ مِنْ جَذَبَاتِ الرَّحْمَنِ تُؤَارِي عَمَلِ الثَّقَلَيْنِ**، ما را به تقرّب برساند. [1552 ای گرفتار سبب بیرون مبر] از سبب بیرون مرو. حکایت: رسول الله عليه السلام فرمود: **السَّعِيدُ سَعِيدٌ فِي بَطْنِ أُمِّهِ وَالشَّقِيُّ شَقِيٌّ فِي بَطْنِ أُمِّهِ**، اصحاب گفتند: یا رسول الله ما این اعمال چه می‌کنیم؟ رسول الله عليه السلام گفت: عمل بکنید **كُلُّ مُيسِّرٍ لِمَا خُلِقَ لَهُ**، هر کس را نصیب و آسان می‌شود آن چیز که وی برای او آفریده شده است. [لیک عزل آن مسبب ظن مبر] گمان نبر که مسبب الاسباب معزول شود، از آن که (123b) آن مسبب الاسباب معزول نمی‌شود. [1553 هر چه خواهد آن مسبب آورد] و آن واقع شود. [قدرت مطلق سببها بر دَرَد] و اسباب را معطل کند. [1554 لیک اغلب بر سبب راند نفاذ] و گذشتن کار، [تا بداند طالبی جُستن مراد] تا طالب بداند که طلب مراد است. حکایت: شبلی در ابتداء حال پیش جنید آمد و گفت: مرا گوهر گشاد میسر نشد و جوهر حالت نرسید، از آن فتح و حالت مرا چیزی بفروش یا ببخش. جنید گفت: اگر بفروشم گران‌مایه است، تو را مضطر کند و اگر ببخشم قدرش نمی‌دانی، لیک همچون من از فرق قدم کنی و خود را در بحر ریاضت بیش و کم کنی تا در آن دریا گوهر را بیابی. [1555 چون سبب نبود چه ره جوید مرید] و چگونه طاعت کند [پس سبب در راه می‌باید بدید] اما کار را از سبب دانستن نمی‌باید چون کسی بر عملی قادر شود غَرّه شدن، نمی‌یابد. توفیق حضرت خدا را به یاد آوردن و شکرش گذاردن می‌باید. حکایت: حضرت خدا چون عرش را آفرید فرشتگان بسیار ظاهر شدند، حق تعالی ایشان را گفت عرش را بردارید. صدهزار بار زور کردند نتوانستند. حضرت خدا اعداد ایشان را مضاعف کرد، باز عاجز بماندند. هشت قدسی را از حضرت خدا فرمان رسید ایشان عرش مجید را در ربودند و در دل ایشان اندکی عجب آمد که چندین ملائکه عرش را برداشتن نتوانستند، ما به تنهایی

برداشتیم. از حضرت خدا فرمان آمد که ای ملائکه زیر پای خود نظر کنید، چون نظر کردند هوا دیدند که جای پای نیست. حضرت خدا ایشان را خطاب کرد و گفت: عرش اعظم را شما برداشتید و خود را حامل پنداشتید اما کیست بردارنده شما؟ چون ملائکه این حال را دیدند آن پندار را از سر به در کردند. لاجرم در همه حال قوت و قدرت حضرت خدا را یاد کردن می‌باید. [1556 این سبب‌ها بر نظرها پرده‌هاست] و حجاب است [که نه هر دیدار صُنْعش را سزااست] که هرکس دیدار صُنْع حضرت خدا را لایق است. از آن جهت سبب را هرکس می‌بیند مسبب را نمی‌بیند. [1557 دیده‌ای باید سبب سوراخ کُن] دیده‌ای می‌باید سبب را سوراخ کننده. [تا حُجُب را برکند از بیخ و بُن] تا حجاب‌ها را قلع کند از اصل و (124a) قعر. [1558 تا مسبب بیند اندر لامکان] تا مسبب را بیند که منزّه است از مکان [هرزه داند جهد و اکساب و دکان] باطل داند جهد خود را و کسب‌ها و اسباب را در جهان. حکایت: عطای ازرق را دو درم دادند، بیرون رفت تا از بهر اهل خود آرد بخرد. در راه بنده‌ای دید که گریه می‌کند و می‌گوید: خواجه من به من دو درم داده بود تا از بهر وی چیزی خرم، آن دو درم از من ضایع شد. عطا آن دو درم را به وی داد و خود به مسجد رفت تا نزدیک شب شد هیچ چیزی از دنیا بر وی گشاده نگشت پیش دکان یاری گذر کرد که او نثار بود. آن نثار عطا را گفت: از این نثاره چیزی بستان در گرم کردن تنور به کار آید. آن جراب که به آرد پرکردن با خود برده بود از آن نثاره پر کرد به خانه رفت و آن جراب را در خانه انداخت و خود از بهر نماز شام به مسجد رفت. نماز شام و خفتنی گذارد و در مسجد نشست بدان امید که اهل او به خواب روند چون به خانه آمد اهل خود را دید نان می‌پزند. گفت: آرد را کجا یافتید؟ گفتند: از آن جراب که تو آوردی، هرگز تو بهتر از این آرد نخریده بودی، پس از این آرد را از این مرد بخر که خوب آرد دارد. [1559 از مسبب می‌رسد هر خیر و شر] که فاعل مختار و حاکم مطلق اوست. گاهی کسی را چیزی می‌رساند بی طلب وی، تا وی را ذل سوال و بار منت نباشد. [نیست ز اسباب و وسایط ای پسر] در بعض، ای پدر واقع است. در بعض نسخ: [نیست اسباب و وسایط را اثر]. حکایت: ابراهیم خواص گفت من در مسجدی بودم در آن مسجد فقری را دیدم که سه روز در آنجا بود هیچ چیزی نخورد و به بازار نرفت. من وی را نظر همی کردم و با وی صبر می‌کردم. چون سه روز تمام شد پیش وی رفتم و گفتم چه چیز می‌خواهی؟ گفت: نان گرم و ترفا. بیرون رفتم طول نهار سعی کردم قادر نشدم بر آنچه او می‌طلبید. باز به مسجد آمدم پس از نماز خفتن، در مسجد را بستیم و نشستیم. پس از زمانی در مسجد را کوفتند، گشادم مردی را دیدم نان گرم و ترفا آورد. از او پرسیدم، گفت: اهل من خواستند، چون پختیم گفتیم می‌باید که فقیران که در مسجدند ایشان را بدهیم، (124b) لاجرم برخی اینجا آوردیم. حکایت: کسی گفت من با جماعت فقرا بودم. ما را گرسنگی و حاجت رسید خواستم که پیش ابراهیم خواص روم و فقر را

به وی اعلام کنم. چون چشم او بر من افتاد گفت آن حاجت که تو از بهر او اینجا آمدی آن را خدای تعالی می‌داند؟ گفتم: می‌داند. گفت: با وی بگو، پس خاموش گشت. من نیز باز گردیدم چون ما به جای خود آمدیم بر ما چیزی حاصل شد که رفع حاجت کرد. [1560 جز خیالی مُنْعَقِد بر شاهراه] اسباب و وسایط را بر شاهراه جز خیال منعقد اثر نیست [تا بماند دور غفلت چند گاه] تا عالم را نظام باشد به غفلت مردمان و إلا حضرت خدا **يَفْعَلُ مَا يَشَاءُ** (آل عمران/۴۰) و **يَحْكُمُ مَا يُرِيدُ** (مائده/۱) است. اما حکیم است هرچیز را به جای خود نهد و اکرام نکند از بندگان الا اهل طاعت را و تحقیر نکند از ایشان الا اهل معصیت را. و مذهب اهل سنت و جماعت بین الجبر و القدر است، به رُجحان جانب جبر. پس مردمان را کشنده، عزرائیل نیست و امراض و اعراض نیست، بلکه حضرت خداست. چنانکه از قصه خلقت آدم علیه‌السلام معلوم می‌شود.

[در ابتدای خلقت جسم آدم علیه‌السلام که جبرئیل علیه‌السلام را اشارت کرد که برو از زمین مشتی خاک بگیر و به روایتی از هر نواحی مشتی مشتی بگیر] اختلافات طبایع بشریه مؤید روایت ثانیه است.

[1561 چونکه صانع خواست ایجاد بشر] چونکه حضرت خدا بخواست آفریدن انسان را [از برای ابتلای خیر و شر] از بهر آزمودن نیک و بد. [1562 جبرئیل صدق را فرمود رو] جبرائیل صادق را فرمود که برو [مشتی خاکی از زمین بستان گرو] نزد خود رهن کن. [1563 او میان بست و پیامد تا زمین] مرهون است [تا گزارد امر رَبِّ الْعَالَمِينَ] تا ادا کند فرمان خلاق عالمیان. [1564 دست سویی خاک بُرد آن مؤتمِر] لفظ اخیر به ترکی: امر لَنَجِي. [خاک خود را در کشید و شد حَذِر] یعنی زمین، حذر کننده گشت. [1565 پس زبان بگشاد خاک و لابه کرد] یعنی زمین به جبرئیل تضرع کرد و گفت [کز برای حُرْمَتِ خَلْقِ فرد] که از بهر عزت خلاق احد، [1566 ترک من گو و برو جانم ببخش] مقول قول زمین است [رو بتاب از من عنان خشک رخش] (125a) برو منصرف کن از من عنان اسب رهوار و سپید [1567 در کشاکش‌های تکلیف و خطر] مرهون است [بهرِ لله هل مرا اندر میر] بهرِ لله هل مرا، جمله اعتراضیه است یعنی مرا در کشاکش‌های تکالیف و امور مخاطره میر. زیرا چون از من کسی مخلوق شود مکلف گردد. [1568 بهرِ آن لطفی که حَقَّت برگزید] یعنی بهرِ آن لطف و کرم که خدای تعالی تو را اختیار کرد [کرد بر تو علم لوح کُل پدید] بر تو علم لوح عقلی کل را یا علم لوح خدا را یا علم لوح جمیع اشیاء را ظاهر کرد. [1569 تا ملایک را معلّم آمدی] استاد فرشتگان شدی. [دایما با حق مکلم آمدی] و با خدای تعالی متکلم گشتی. [1570 که سفیر انبیا خواهی شدن] خبر رساننده پیغامبران خواهی گشتن. [تو حیاتِ جانِ وحیی نی بدن] تو زندگی جان وحیی نه زندگی تن.

[1571] بر سِرافیل فضیلت بود از آن] بر اسرافیل تو را فضیلت بود از آن جهت [کو حیاتِ تن بُود تو آن جان] که آن اسرافیل حیات بدن است تو حیات جان، از آن که تو انزال کنی کتابها و قرآن.

[1572] بانگِ صورش نشأتِ تنها بُود] بانگِ صور اسرافیل بالیدن بدنها باشد [نفخِ تو نشو دل یکتا بُود] نفخِ تو نشو و نمو دل صافی بود که احکام الهیه و امور دینی را تو می‌آوری. [1573] جانِ جانِ تن حیاتِ دل بُود] چون تو سبب حیاتِ دلی [پس ز دادش دادِ تو فاضل بُود] لاجرم از عطای او عطای تو راجح است. [1574] باز میکائیل رزقِ تن دهد] نه غذای جان. زیرا او موکل بر ارزاق است [سعیِ تو رزقِ دل روشن دهد] که تو وحی الهی و حکم شادی آوری و سبب حیات ابدیه شوی. [1575] او به دادِ کَیْل پُر کردست ذیل] دامن. [دادِ رزقِ تو نمی‌گنجد به کَیْل] که رزق آخرت و بقای مؤید و علم الهی بی‌حد است. پس تو ای جبرئیل از میکائیل نیز فاضلی. [1576] هم ز عزرائیل با قهر و عَطَب] مرهون است [تو بهی چون سَبِقِ رحمت بر غَضَب] یعنی تو از عزرائیل هم بهی، زیرا او با قهر و هلاک است تو با لطف و حیاتی. پس بر وی راجحی و سابقی همچون سبق رحمت بر غضب. [1577] حاملِ عرش این چهارند و تو شاه] یعنی [بهترین هر چهاری ز انتباه] و از بیداری. [1578] روزِ محشر هشت بینی حاملانش] روز محشر جمله عرش را هشت بینی [هم تو باشی افضلِ هشت آن زمانش] ای جبرئیل حضرت خدا. (125b) در سوره الحاقه فرمود: وَيَخْمِلُ عَرْشُ رَبِّكَ فَوْقَهُمْ يَوْمَئِذٍ ثَمَانِيَةً (الحاقه/ ۱۷) یعنی بردارند عرش پروردگار تو را بر زبَرِ ملائکه که بر کناره‌های آسمان باشند آن روز هشت ملک. و در معالَم آورده که در آن روز حمله عرش هشت باشند بر صورت بز کوهی، از شُم‌های ایشان تا زانو مسافت آن مقدار بود که از آسمانی تا آسمانی و گفته‌اند هشت ملائکه بردارند که ایشان را ندانند إلا خدای تعالی.

[1579] همچنین برمی‌شمرد و می‌گریست] یعنی زمین چنین سخن‌ها می‌گفت و گریه می‌کرد. [بوی می‌بُرد او کز این مقصود چیست] که از خاک آدم آفریند و از فرزندان او جُرم صادر شود و معذب گردند. [1580] معدنِ شرم و حیا بُد جبرئیل] از آن جهت [بست آن سوگندها بر وی سَبیل] آن سوگندها بر جبرئیل راه بست. [1581] بس که لابه کردش و سوگند داد] یعنی زمین، [بازگشت و گفت یا رَبِّ الْعِبَاد] رجوع کرد و به حضرت حق خطاب کرد و گفت: [1582] که نبودم من به کارت سرسری] مقول قول این است: یعنی من گذاردن فرمان تو و در کردنِ کار تو احمق نبودم و اهمال ننمودم. [لیک ز آنچه رفت تو داناتری] آنچه واقع شد تو واقف‌تری. [1583] گفت نامی که ز هَوُلش ای بصیر] یعنی جبرئیل گفت: خداوندا، زمین گفت یک نام که آن نام توست که از هیبت آن نام ای بصیر و خبیر، [هفت گردون بازماند از مسیر] و از رفتن. [1584] شرمم آمد گشتم از نامت خَجِل] ای خدا [ورنه آسان است نقلِ مُشتِ گِل] ورنه آسان است نقلِ مُشتِ گِل. زیرا [1585] که تو زوری

داده‌ای اَمَلاک را] مرهون است [که بدرآنند این افلاک را] چون جبرئیل به حضرت جلیل این خبر را گفت، خداوند جمیل فرمان کرد به میکائیل.

[فرستادنِ حضرت حق تعالی میکائیل را علیه‌السَّلام به قبضِ حَفْنَه‌ای] به فتحِ حاءِ مُحمَله و سکونِ فا و فتحِ نون و این لفظ مضاف است به ما بعدش. اعنّی [خاک] یعنی یک مشت خاک [از زمین جهت ترکیبِ جسمِ مبارکِ ابوالبشر خَلِیفَةُ الْحَقِّ مَسْجُودُ الْمَلَائِكَةِ وَ مُعَلَّمُهُمْ آدَمُ علیه‌السَّلام].

[1586 گفت میکائیل را تو رَو به زیر] حق تعالی گفت میکائیل را تو از آسمان به زمین برو [مشتِ خاکی در رُبا از وی چو شیر] همچو شیر در گرفتنِ خاک دلیر شو. [1587 چونکه میکائیل شد تا خاکدان] چون میکائیل برفت تا به مزبله و زمین (126a) [دست کرد او تا که برآید از آن] پس در آن زمان. [1588 خاک لرزید و درآمد در گریز] و فرار [گشت او لابه‌کنان و اشک‌ریز] تَضَرَّع کننده شد و اشک ریزنده [1589 سینه سوزان لابه کرد و اجتهاد] جدّ و سعی کرد [با سرشکِ پُر ز خون سوگند داد] در بعضی نسخ: [با سرشک خونیش سوگند داد]. [1590 که به یزدانِ لطیفِ بی‌ندید] و بی‌نظیر [که بکردت حاملِ عرشِ مجید] که کرد تو را برگیرنده عرش بزرگ [1591 کیلِ ارزاقِ جهان را مُشْرِفِی] و بیننده [تشنگانِ فضل را تو مُغْرِفِی] به دست آب گیرنده و ایشان را دهنده. [1592 زآنکه میکائیل از کیلِ اشتقاق] مرهون است [دارد و کیال شد در ارتقاق] یعنی زیرا لفظ میکائیل از کیل اشتقاق دارد و کیل کننده است در گرفتنِ رزق. [1593 که امانم ده مرا آزاد کن] سخن زمین در لابه کردن این بود [بین که خون‌آلود می‌گویم سخن] نظر کن که سخن من به اشک خونین آلوده است. [1594 معدنِ رحمِ اله آمد ملک] همه فرشتگان معدن و کان رحم حضرت خداست. عزرائیل با وجود قهر از جمله ملائکه رحیم‌تر است، لاجرم میکائیل رحیم است. و لهذا [گفت چون ریزم بر آن ریش این نمک] میکائیل گفت چگونه و چرا بریزم بر این جراحت نمک را، پس میکائیل رحم کرد زمین را. [1595 همچنانکه معدنِ قهر است دیو] یعنی فرشته معدن رحم حضرت خداست، چنانکه معدن قهر است شیطان. [که برآورد از بنی آدم غریو] و فریاد و فغان [1596 سَبَقِ رحمت بر غضب هست ای فتا] به حکم سَبَقَتْ رَحْمَتِي غَضَبِي، رحمت را سبق است بر غضب^{۳۰} ای جوان [لطف غالب بود در وصفِ خدا] چون حق تعالی چنین است. [1597 بندگان دارند لایذ خوی او] به حکم تَخَلَّقُوا بِأَخْلَاقِ اللَّهِ، بندگان خوی حق دارند. [مَشْکَهاشان پُر ز آبِ جوی او] مَشْکَهای بندگان پر است از آبِ نهر حضرت حق. [1598 آن رسولِ حق قلاووزِ سلوک] صلی‌الله‌علیه‌وسلم [گفت النَّاسُ عَلَى دِينِ الْمُلُوكِ] عبارت حدیث این است که: النَّاسُ عَلَى دِينِ مُلُوكِهِمْ. [1599 رفت میکائیل سوی ربِّ دین] اگر سائل

^{۳۰} رحمت G : غضب KC

سوال کند و گوید حضرت خدا در هر جا حاضر است و از (126b) مکان منزّه است، چگونه راست است این سخن که میکائیل به سوی حضرت رفته باشد؟ جواب این است که مراد از این سخن آن است که میکائیل به مقام خود یا به مقام بلند رفت از بهر تعظیم حضرت خدا تا از آن جا مناجات کرد. [خالی از مقصود دست و آستین] یعنی تهی از خاک بود دست و آستین او [1600 گفت ای دانای سرّ و شاه فرد] و پادشاه یکتا و احد [خاکم از زاری و گریه بسته کرد] خاک مرا از تضرّع و گریه بپست. [1601 آب دیده پیش تو با قدر بود] لاجرم [من نتانستم که آرم ناشنود] معنی این مصراع به ترکی: بَن قَادِرِ اَوْلَمَدِم که اِشْتَمَزْ لَنَم. [1602 آه و زاری پیش تو بس قدر داشت] از بهر آن [من نتانستم حقوقِ آن گذاشت] من قادر نشدم که حقوقِ آن را ترک کنم. [1603 پیش تو بس قدر دارد چشمِ تر] و دیده اشکناک. رسول الله علیه السلام فرمود: مَا مِنْ عَبْدٍ بَكَى عَلَى ذَنْبٍ فِي الدُّنْيَا حَتَّى يُنَحِّلَ الدَّمْعَ عَلَى خَدَّيْهِ اِلَّا حَرَّمَ اللَّهُ تَعَالَى وَجْهَهُ عَلَى النَّارِ. چو چنین است [من چگونه گشتمی استیزه گر] معنی این مصراع به ترکی: بَن نِجَه اَوْلَسَم گِرک ایدی اونکو. [1604 دعوتِ زاری است روزی پنج بار] یعنی مؤذن که اذان می خواند دعوت می کند به زاری کردن هر روز پنج بار [بنده را که در نماز آ و بزار] که مراد از اذان خواندن، بنده را گفتن است که در نماز بیا و زاری کن [1605 نعره مؤذن که حَى عَلَى الْفَلَاح] مؤذن که نعره می زند و می گوید بیایید به زیستن و ظفر یافتن [و آن فلاح این زاری است و اقتراح] و طلب کردن یعنی بیایید نماز بگذارید و زاری کنید. [1606 آن که خواهی کز غمش خسته کنی] کسی را که خواهی از غم او را بیمار کنی و به عذاب رسانی [راه زاری بر دلش بسته کنی] که نتواند زاری کند [1607 تا فرود آید بلا بی دافعی] تا بلا نازل شود بی مانعی. زیرا عادتُ الله بر این جاریست که کسی چون پیش از نزول عذاب و بلا تضرّع و زاری و استغفارِ باری کند، حضرت خدا رفع عذاب کند اما کسی که پس از نزول عذاب تضرّع و زاری کند، دفع بلا نشود که جز قوم یونس را دافع واقع نشد. [چون نباشد از تضرّع شافعی] و از زاری یاری [1608 و آنکه خواهی کز بلایش و آخری] و خلاص کنی یعنی پس بخری. [جان او را در تضرّع آوری] تا به تضرّع و زاری از بلا او را بری داری. [1609 گفته ای اندر نَبی کَانَ اُمّتَان] بیان کرده ای از امم سابقه آنان [که بر ایشان آمد آن قهرِ گران] ثقیل و بیکران. حضرت خدا در قرآن در حق عذاب اُمّتان به مواضع متعدد گفت: فَاسْتَكْبَرُوا (127a) وَكَانُوا قَوْمًا مُّجْرِمِينَ (اعراف/۱۳۳). [1610 چون تضرّع می نکردند آن نفَس] آن امتان در آن دم [تا بلا زیشان بگشتمی باز پس] و رجوع کردی [1611 لیک دلهاشان چون قاسی گشته بود] دلهای آن امتان سخت شده بود [آن گنههاشان عبادت می نمود] گناههای آن امتان خویش را عبادت می نمود [1612 تا نداند خویش را مُجْرِم عَنید] فاعِل نداند عنید است. [آب از چشمش

کجا داند دوید] چون معاند خود را عاصی نداند کی گریه کند و اگر گریان گشتی حضرت خدا وی را از عذاب خلاص کردی همچون قوم یونس علیه السلام.

[قصه قوم یونس ع م بیان و برهان آن است که تضرع و زاری دفعِ بلائی آسمانی است و حق تعالی فاعلِ مختار است پس تضرع و تعظیم پیش او مفید باشد و فلاسفه گویند فاعل به طبع است و به علت، نه مختار. پس تضرع طبع را نگرداند]. بدان که قصه یونس علیه السلام را و قومش را در اواخر جلد ثانی نوشته‌ایم.

[1613 قوم یونس را چو پیدا شد بلا] و عذاب خدا [ابر پُر آتش جدا شد از سما] بیان بلا است [1614 برق می‌انداخت می‌سوزید سنگ] از آن برق [ابر می‌غرید رُخ می‌ریخت رنگ] رعد پیدا شد و لون‌ها متغیر می‌گشت از هیبت او. [1615 جملگان بر بام‌ها بودند شب] یعنی جمله قوم یونس بر بام‌های خانه بودند از اول شب. [که پدید آمد ز بالا آن کُرب] جمع کربة به معنی غم است. [1616 جملگان از بام‌ها زیر آمدند] به زمین [سر برهنه جانب صحرا شدند] و رفتند. [1617 مادران بچگان برون انداختند] به صحرا بردند و دور کردند [تا همه ناله و نفیر افراختند] و فریاد را بلند کردند. [1618 از نماز شام تا وقت سحر] مرهون است [خاک می‌کردند بر سر آن نفر] و چنان فریاد کردند که [1619 جملگی آوازاها بگرفته شد] لاجرم [رحم آمد بر سر آن قوم لُد] رحمت حق آمد بر آن قوم شدیدالخصومة. [1620 بعدِ نومیدی و آوِ ناشکفت] پس از امید بریدن و از آه ناگشاده [اندک‌اندک ابر واگشتن گرفت] و رجوع کردن گرفت. [1621 قصه یونس دراز است و عریض] محل بیان آن نیست [وقت خاک است و حدیثِ مُستفیض] وقت قصه خاک است و خبر منتشر و فاش که آدم علیه السلام از خاک چگونه مخلوق گشت؟ [1622 چون تضرع را بر حق قدرهاست] چون تضرع و زاری را نزد خدا قدرها است [و آن بها کآنجاست زاری را کجاست] و آن قیمت که تضرع و زاری را هست نزد خدا دیگر در کجا آن قیمت هست. (127b) [1623 هین امید اکنون میان را چُست بند] امید اکنون میان خود را چست بند کرد و آمدن گرفت. [خیز ای گرینده و دایم بخند] برخیز ای گریان و هر دم خندان شو. [1624 که برابر می‌نهد شاه مجید] و پادشاه بزرگ [اشک را در فضل با خون شهید] اشک چشم گریان را در ثواب و فضیلت با خون شهیدان.

[فرستادنِ حق تعالی اسرافیل را علیه السلام به خاک بهر ترکیبِ جسمِ آدم صفی الله علیه السلام]

[1625 گفت اسرافیل را یزدانِ ما] جل و علا [که برو زان خاک پُر کن کف بیا] برو کف را از خاک پر کن و بیار [1626 آمد اسرافیل هم سوي زمین] به موجب فرمان رب العالمین [باز آغایزد خاکستان حنین] صحیح حاء محمله است به معنی فریاد و عنین. [1627 کای فرشته صُور و ای بحر حیات]

دریای زندگی، یعنی زنده کننده. چنانکه می‌گوید: [که ز دمه‌ای تو جان یابد موات] که از نفس‌های تو حیات یابد مردگان و آن را بیان می‌کند. [1628 در دمی از صور یک بانگ عظیم] ای ملک کریم [پُر شود محشر خلائق از رمیم] پر شود موضع حشر به خلائق از استخوان پوسیده [1629 در دمی در صور گویی اَصْلاً] در روز جزا [برجهید ای کشتگانِ کربلا] و برخیزید ای مردگان دنیا. [1630 ای هلاکت دیدگان از تیغ مرگ] ای هلاک دیدگان از شمشیر موت. [برزنید از خاک سر چون شاخ و برگ] و سر را بردارید از خاک همچون شاخ درخت و برگ. [1631 رحمتِ تو و آن دم گیرایِ تو] به رحمت و شفقت تو و آن نفس گیرنده تو [پُر شود این عالم از احیایِ تو]. لاجرم [1632 تو فرشته رحمتی رحمت نما] به من. [حاملِ عرشی و قبله دادها] تو حاملی عرش را و قبله عدل‌ها. [1633 عرش معدن گاه داد و معدلت] عرش معدن داد و عدل است که منتهای دعا و مقسم عدل و جزاست. [چار جو در زیرِ او پُر مغفرت] چهار نهر در زیر عرش است که آن چهار نهر پرمغفرت است. حضرت خدا آن چهار جوی را در سوره محمد بیان می‌کند: مَثَلُ الْجَنَّةِ الَّتِي وُعدَ الْمُتَّقُونَ فِيهَا أَنْهَارٌ مِنْ مَّاءٍ غَيْرِ آسِنٍ وَأَنْهَارٌ مِنْ لَبَنٍ لَمْ يَتَغَيَّرَ طَعْمُهُ وَأَنْهَارٌ مِنْ خَمْرٍ لَذَّةٍ لِلشَّارِبِينَ وَأَنْهَارٌ مِنْ عَسَلٍ مُصَفًّى (محمد/۱۵). [1634 جوی شیر و جوی شهدِ جاودان] (128a) آن چهار جوی را بیان می‌کند. [جویِ خمر و دجله آبِ روان] این چهار نهر که از زیر عرش بیرون می‌شود. [1635 پس ز عرش اندر بهشتستان رود] و همچنان [در جهان هم چیزکی ظاهر شود] از آن چهار انهار اندکی پیدا گردد. [1636 گرچه آلوده‌ست اینجا آن چهار] یعنی آلوده است در دنیا آن چهار نهر [از چه از زهر فنا و ناگوار] سؤال و جواب است. [1637 جرعه‌ای بر خاکِ تیره ریختند] مرهون است [ز آن چهار و فتنه‌ای انگیختند] از طرف حق. [1638 تا بجویند اصلِ آن را این خسان] تا طالب شوند آن چهار انهار را در جنان این مردمان [خود بر این قانع شدند این ناکسان] که اصل را طالب نشدند [1639 شیر داده پرورش اطفال را] بیان جوی شیر است در دنیا. [چشمه کرده سینه هر زال را] و پستان هر مادر را. [1640 خمر دفعِ غصّه و اندیشه را] بیان جوی خمر است در دنیا [چشمه کرده از عنب در اجتر] در جرأت و دلیری. [1641 انگبین داروی تن رنجور را] به حکم قول رسول الله علیه‌السلام الْعَسَلُ شِفَاءٌ لِكُلِّ دَاءٍ و به موجب قول حق تعالی فِيهِ شِفَاءٌ لِلنَّاسِ (نحل/۶۹) انگبین که دوی تن است هر بیمار را، [چشمه کرده باطنِ زنبور را] که از آن روان است. حکایت: کسی پیش رسول الله علیه‌السلام آمد و گفت: شکم برادرِم دردناک است از اسهال. رسول الله علیه‌السلام گفت: اَسْقِهِ عَسَلًا. آن کس برادرش را شربت انگبین داد، اسهالش زیاده شد. باز آن کس پیش رسول الله علیه‌السلام آمد و خبر داد. رسول الله علیه‌السلام گفت: اَسْقِهِ عَسَلًا. آن کس باز عسل داد، اسهال او زیاده شد. باز آن کس پیش رسول الله علیه‌السلام آمد و خبر داد. رسول الله علیه‌السلام گفت: اَسْقِهِ عَسَلًا زیرا خدای تعالی دروغ نمی‌گوید شکم برادر تو

دروغ می‌گوید. آن کس باز داد، اسهال قوی واقع شد. بقیه ماده مرض را بیرون برد تا صحت کلیه یافت. [1642 آب دادی عام اصل و فرع را] آب را عام دادی ای خدا اصل و فرع را [از برای طهر و بهر کَرع را] از بهر پاک کردن و به دهان خوردن. [1643 تا از اینها پی بری سوی اصول] آن اصول که انهار جنت است تا آنها را واصل شوی [تو بر این قانع شدی ای بوالفضل] این سخن در اصناع کلام واقع شد چون این را شنیدی، [1644 بشنو اکنون ماجرای خاک را] مرهون است [که چه می‌گوید] (128b) [فسون محرک را] که آن خاک چه افزون می‌گوید آلت تحریک آتش را. مراد از آلت اسرافیل است. [1645 پیش اسرافیل گشته او عبوس] اشارت به خاک است [می‌کند صد گونه شکل و چاپلوس] و می‌گوید [1646 که به حق ذات پاک ذوالجلال] و ملک متعال [که مدار این قهر را بر من حلال] مقول قول است. [1647 من از این تقلیب بویی می‌برم] که از من بشر خلق می‌کند و مکلف گرداند [بدگمانی می‌دود اندر سرم] و سوءظن می‌رود به سرم. پس از تو می‌خواهم که از من خاک نستانی. [1648 تو فرشته رحمتی رحمت نما] همچون سابق است [زآنکه مرغی را نیازارد هما] تو همچون همایی بر بالا. بیت: همای بر همه مرغان از آن شرف دارد - که استخوان خورد و جانور نیازارد. [1649 ای شفا و رحمت اصحاب درد] ندا به اسرافیل است [تو همان کن کآن دو نیکوکار کرد] یعنی جبرائیل و میکائیل [1650 زود اسرافیل باز آمد به شاه] پس اسرافیل نیز لابه او را قبول کرد و زود به حضرت خدا رجوع نمود. [گفت عذر و ماجرا نزد اله] آن عذر و ماجرا را بیان می‌کند [1651 کز برون فرمان بدادی که بگیر] یعنی از بیرون و ظاهر فرمودی که بگیر از خاک، [عکس آن الهام دادی در ضمیر] از درون و باطن گذاردن نهادی تا به زمین رحمت کردیم و از وی خاک نستاندیم. [1652 امر کردی در گرفتن سوی گوش] فرمودی در گرفتن به سوی سمع [نهی کردی از قساوت سوی هوش] لاجرم [1653 سبقي رحمت گشت غالب بر غضب] چونانکه در حدیث قدسی فرموده‌ای [ای بدیع افعال و نیکوکار رب]. چون اسرافیل نیز از زمین خاک نیاورد حضرت خدا عزرائیل را فرستاد.

[فرستادن حق تعالی عزرائیل ملک العزم] ای القصد القطعی [وَالْحَزْم] ای التیقظ [را علیه السلام به

برگرفتن حَفَنه‌ای خاک تا شود جسم آدم چالاک علیه الصلاة والسلام]

[1654 گفت یزدان زود عزرائیل را] حضرت خدا فرمود عزرائیل را [که بین آن خاک پُر تخییل را] نظر کن آن زمین و دنیای خیال انداز را [1655 آن ضعیف زالِ ظالم را بیاب] آن پیرزن ضعیف و ظلم کننده را بیاب یعنی به زمین برو [مشتِ خاکی زو بیاور هین شتاب] پس بر موجب فرمان حق [1656 رفت عزرائیل] (129a) [سرهنگ قضا] مرهون است [سوی کَرع خاک بهر اقتضا] و طلب. چنانکه پادشاهان جهان در محل عقوبت و اقدام، چاوش می‌فرستند از بهر اهتمام و چون عزرائیل سرهنگ قضا

بود حضرت خدا از بهر طلب خاک آن را فرستاد. لاجرم برفت عزرائیل که سرهنگ قضا است سوی کره زمین از بهر طلب خاک. [1657 خاک بر قانون نفیر آغاز کرد] زمین بر موجب قانون خود فریاد آغاز کرد [داد سوگندش بسی سوگند خورد] یعنی عزرائیل را نیز سوگند داد و گفت [1658 کای غلام خاص و ای حمّالِ عرش] وی گیرنده و بردارنده عرش. [ای مُطاعُ الأُمَرِ اندر عرش و فرش] ای که فرمان تو را اطاعت کردند در همه جا که جان همه را می ستانی به فرمان حق تعالی. [1659 رَو به حقّ رحمتِ رحمنِ فرد] جل و علا [رَو به حقّ آنکه با تو لطف کرد] و مقرب خود ساخت. [1660 حقّ شاهی که جز او معبود نیست] به حق پادشاهی که غیر او معبود نیست، [پیش او زاری کس مردود نیست]. چون زمین چنین لابه کرد عزرائیل او را جواب داد [1661 گفت نثوانم بدین افسون که من] مرهون است [رَو بتابم ز آمرِ سرّ و علن] یعنی عزرائیل گفت من قادر نیستم که بدین سحر تو، اعراض کنم از فرمان کننده پنهان و آشکارا. [1662 گفت آخر امر فرمود او به حلم] زمین عزرائیل را گفت حضرت حق به حلم نیز فرموده است [هر دو امرند آن بگیر از راهِ علم] لاجرم فرمان حلم را بگیر از طریق علم. [1663 گفت آن تأویل باشد یا قیاس] عزرائیل زمین را گفت آن چه می گویی تأویل است یا قیاس؟ [در صریح امر کم جو التباس] یعنی در امر صریح التباس جستن نمی باید. در این تنبیه است که حضرت خدا چون صریح امر کرد به عبادت اما مکاید نفس و وساوس شیطانیه جانب تأویل گیرند و ترک ریاضت را دلیل جویند لاجَرَجَ فی الدین گویند یا امر را بر اباحت و ندب^{۳۶} حمل کنند. این فکر مکر است این را تأویل کردن می باید و لهذا می فرماید: [1664 فکرِ خود را گر کنی تأویل به] مرهون است [که کنی تأویل این نامُشْتَبِه] یعنی فکر خود را تأویل کردن بهتر است از آن که امر صریح را تأویل کنی خدمت مولانا چون برخی قصه و پند نمود باز به قصه عودت نمود که گفت: [1665 دل همی سوزد] (129b) [مرا بر لابهات] از سخن عزرائیل است که زمین را می گفت دل من می سوزد بر لابه تو. [سینه ام پُر خون شد از شورابهات] سینه و صدر من پر خون گشته است از اشک چشم تو که شورآب است. [1666 نیستم بی رحم بل زآن هر سه پاک] من بی رحم نیام بلکه از آن سه پاک که جبرائیل و میکائیل و اسرافیل است [رحم بیشستم ز دردِ دردناک] رحم من از این سه بیشتر است از مرض مریض اما چون کار من به فرمان حضرت خدا است و مصیبت زده را نزد او جزاست [1667 گر طبانجه می زنم من بر یتیم] این شرط است، [ور دهد حلوا به دستش آن حلیم] و این معطوف است بر این شرط یعنی اگر من طبانجه می زنم به فرمان حق تعالی بر یتیم یا حلوا دهد به دست آن یتیم آن حلیم، [1668 این طبانجه خوش تر از حلوای او] جزاء شرط است. یعنی این طبانجه من خوش تر از حلوای حلیم است که سبب انکسار خاطر است و باعث استغفار و هرکه را مصیبت رسد مغفرت

^{۳۶} اباحت و ندب : CG : اباحت ذنوب K

حضرت خدا را شایسته شود. حکایت: رسول الله علیه السلام در تعزیت معاذ بن جبل گفت: **إِعْلَمُ أَنَّ الْجَزَعَ لَا يُرَدُّ مَيْتًا وَ لَا يَدْفَعُ حُزْنًا فَلْيَذْهَبْ عَنْكَ أَسْفُكَ مَا هُوَ نَازِلٌ بِكَ فَكَأَنَّهُ قَدْ وَقَعَ**. یعنی فریاد مرده را رد نمی کند و غم را دفع نمی کند پس در مرگ خود فکر کن تا غم برود گویا مرگ آمده است. زیرا چون مرد در مرگ خود فکر کند و بداند که در این نزدیک بمیرد به مرگ دیگری محزون نمی شود و فریاد نکند. و رسول الله علیه السلام فرمودند: **مَنْ مَاتَ لَهُ ثَلَاثَةُ أَوْلَادٍ لَمْ يَلِجِ النَّارَ عَلَى تَحَلَّةِ الْقَسَمِ**. یعنی حق تعالی فرموده است: **وَإِنْ مِنْكُمْ إِلَّا وَارِدُهَا (مریم/۷۱)**. [ور شود غرّه به حلوا وای او] اگر یتیم مغرور شود به حلوا وای آن یتیم را، پس کسی را که بلا و محنت و قهر و مصیبت رسد سبب مغفرت شود و اگر کسی را مال و نعمت و صحت و دولت رسد و به آن مغرور گردد که آن را سبب فسق و ضلالت کند، لایق عذاب حق شود. این را نمی داند که اصل همه دنیا خاک است دیگر چیزی نیست.

حکایت: عزیزی از دیوانه‌ای پرسید که این دنیا چیست؟ گفت: مانند نخل است از صد گونه رنگ اگر به دست بمالی همه یک موم گردد. لاجرم صورت‌ها و نقوش دنیا (130a) و زخارف و زینت همه خاک است به آن فریفته شدن نمی باید. [1669 بر نفیر تو جگر می سوزدم] ای زمین. پس عزرائیل اگر فرزند کسی را بستاند یا بیاید تا جان آن کس را قبض کند آن کس در زمان مرگ فرزند و وقت احتضار خود ناله کند، عزرائیل را دل بسوزد. اما عمل خود را به فرمان حق تعالی کند و داند که در این قهر لطف است. چنانکه می فرماید: [لیک حق لطفی همی آموزدم] که در ضمن قهر حق بس لطف‌ها است. چنانکه می فرماید: [1670 لطف مخفی در میان قهرها] مبتدا و خبر است. [در حدّث پنهان عقیق بی بها] و بی قیمت، یعنی گرانمایه. حکایت: در اخبار وارد است که چون ابراهیم علیه السلام را عزرائیل آمد از بهر قبض جان وی، ابراهیم گفت هیچ دوست، دوست خود را بمیراند؟ خدای تعالی به ابراهیم علیه السلام وحی کرد که هیچ دوست را دیدی که لقاء دوست را نخواهد؟ ابراهیم گفت: ای ملک الموت پستان. [1671 قهر حق بهتر ز صد حلم من است] مثلاً چون کسی عمل خیر کرده باشد، مردن آن را بهتر است. یا حضرت خدا چون کسی را رحمت کردن خواهد آن را به قهر مبتلا کند تا مآجی سیئات و رافع درجات شود. و مردن به حضرت خدا رسیدن است چنانکه حیّ لایموت در سوره عنکبوت فرمود: **مَنْ كَانَ يَرْجُوا لِقَاءَ اللَّهِ فَإِنَّ أَجَلَ اللَّهِ لَآتٍ (عنکبوت/۵)**، یعنی هر که امید دارد که لقاء خدای را بیند در بهشت، بگو که آماده باش. زیرا به درستی که مدتی که خدای مقرر کرده است برای لقا یا جزا هر آینه آینده است. حکایت: ابوعثمان حیری گفت: در معنی این آیت این تسلیت است مر مشتاقان را، یعنی من می دانم که اشتیاق شما به درگاه ما غالب است اما اجلی نهاده‌ام مَر شما و نزدیک است که آن اجل بگذرد و شما خلعت وسعت ببوشید. [منع کردن جان ز حق جان کندن است] و قصد گرفتن راه آخرت. حکایت: سلیمان را علیه السلام پسری پُرد. سلیمان از آن بسیار

مغموم شد و دو ملک در صورت بشر به طریق خصومت پیش او آمدند. یکی تقریر دعوی کرد و گفت: من تخم زراعت کرده بودم این کس زرع مرا فساد و هلاک کرد. سلیمان علیه السلام دیگری را گفت: چه می‌گویی؟ آن (130b) گفت: این تخم را بر شاهراه پاشد. راه را سد کرد، من آمدم راه نیافتم ناچار گشتم بر کشت او گذر کردم. سلیمان علیه السلام مدعی را گفت: چرا بر راه زراعت کردی ندانستی که مردمان را راه می‌باید؟ پس آن فرشته مدعی گفت: چرا تو بر پسر غمگین می‌شوی نمی‌دانی که مرگ راه آخرت است. [1672 بترین قهرش به از حلم دو کون] زیرا ارحم الراحمین است. [نِعْمَ رَبُّ الْعَالَمِينَ وَ نِعْمَ عَوْنٌ] نَرْجُوا مِنْهُ رَحْمَةَ الْعَوْن. حکایت: دیوانه‌ای بود از عقلاء مجانین، مردی پیش آن دیوانه رفت. گفت: پدر پیری دارم بیمار است دعایی بکن تا خوش شود. دیوانه گفت: برو از نزد من ای دیوانه، این را نمی‌دانی که انبیا و اولیا و اهل گورستان منتظرند تا کسی از اینجا، آنجا رود و خدای تعالی مشتاق اوست که رحمت کند. [1673 لطفهای مُضْمَر اندر قهر او] لطف‌های مخفی در قهر اوست. حکایت: ابراهیم خواص گفت وقتی به نواحی شام می‌گذشتم، درختان انار دیدم. مرا آرزو واقع شد که از او بخورم، اما صبر کردم. انارش ترش بود و شیرین خواستم. به وادی‌ای رسیدم. یکی را دیدم. دست و پای او ضعیف گشته و کرم در او افتاده و زنبور در وی گرد آمده او را می‌گزیدند. مرا بر وی شفقت آمد از بیچارگی او پرسیدم. گفتم: خواهی که دعا کنم تا مگر از این بلا برهی؟ گفت: نه. گفتم: چرا؟ گفت: لَأَنَّ الْعَاقِبَةَ إِخْتِيَارِي وَ الْبَلَاءُ إِخْتِيَارُهُ وَ أَنَا لَا أَخْتَارُ عَلَى إِخْتِيَارِهِ. یعنی عافیت اختیار من است و بلا اختیار دوست و من اختیار خود، بر اختیار او اختیار نکنم. گفتم: این زنبور را از تو بازدارم؟ گفت: ای خواص آرزوی انار شیرین از خود بازدار مرا چه تن درست می‌خواهی، خود را دلی به سلامت خواه که آرزو نخواهد. گفتم: تو به چه شناختی که من انار شیرین خواهم؟ گفت: هر که او را داند و به بلایش رضا دهد هیچ بر وی پوشیده نماند. گفتم: حال تو با این کرم و زنبور چگونه است؟ گفت: این زنبورانم می‌گزند و کرمانم می‌خورند من در این حال خوشم. [جان سپردن جان فزاید بهر او] جان را از بهر او سپردن جان را زیاده کند. حکایت: ابوعلی دقاق گفت یک روز درویشی از در خانقاه درآمد و گفت که گوشه‌ای برای من پردازند تا (131a) بمیرم. خانه‌ای برای او پرداختند. در رفت و حَشَم در گوشه‌ای گذاشت و می‌گفت الله الله. من پنهان گوش می‌داشتم. گفت: ای ابوعلی مرا مشغول مکن. برفتم باز آمدم، همان می‌گفت تا جان بداد. کسی به غَسَّال و کرباس فرستادم. نگاه کردم هیچ جای او را ندیدم، حیران فرو ماندم گفتم: خداوندا چنین کسی را نمی‌نمودی به زندگانی ندیدمش و بمرد ناپدید شد کجا شد؟ هاتفی رسید که چه جویی؟ کسی را که ملک الموت جست و نیافت و حور و قصور جستند و نیافتند گفتم خداوندا کجا رفت؟ آواز آمد که فِي مَقْعَدِ صِدْقٍ عِنْدَ مَلِكٍ مُّقْتَدِرٍ (قمر/۵۵). [1674 هین رها کن بدگمانی و ضلال] ای زمین. [سر قدم کن چونکه فرمودت

تَعَالِ] سر خود را قدم کن و بر سر برو چون تو را بخواند آن ملک متعال. اگرچه این سخن را در صورت قصه عزرائیل به زمین می‌گوید تا خاک دهد و دعوت را مساعده کند اما این در حقیقت سخن عزرائیل است به مردمان که از مردن نگریزند که مرگ دعوت حضرت خداست پس وی را اجابت کردن واجب است و تهیه اسباب کردن لازم. حکایت: بزرگی گفت هر که این آیت بشنود که وَلَا تَحْسَبَنَّ الَّذِينَ قُتِلُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ أَمْوَاتًا (آل عمران/۱۶۹)، الآية. به جان تاختنش بخیلی نکند و گفت: چون حق تعالی تن‌های مسلمانان را خریده است به بهشت که إِنَّ اللَّهَ اشْتَرَى مِنَ الْمُؤْمِنِينَ أَنْفُسَهُمْ وَأَمْوَالَهُمْ بِأَنْ لَهُمُ الْجَنَّةُ (توبه/۱۱۱)، به دیگری فروختن نمی‌باید. [1675 آن تَعَالِ او تعالی‌ها دهد] بلندی‌ها بخشد [مستی و جفت و نهالی‌ها دهد] مستی و هستی و تخت و عرش و بساط‌ها دهد در آخرت. [1676 باری آن امر سنی را هیچ هیچ] حاصل کلام آن فرمان عالی را هرگز [من نیارم کرد وَهْن و پیچ پیچ] قادر نیستم که کنم سست و مشوش. [1677 این همه بشنید آن خاک نژند] این سخن‌های عزرائیل را شنید خاک پرغم [ز آن گمان بد بُدش در گوش بند] از آن ظن بد در گوش او بند بود سخن عزرائیل را قبول نکرد مقصود از این کلام در این مقام آن است چون اهل و عیال کسی به مرضی مبتلا شوند یا آن کس بیمار و مشرف هلاک گردد آن کس به فریاد و فغان (131b) و به علاج و درمان اشتغال نماید عزرائیل فریاد او را نمی‌شنود و علاج مفید نگردد در این حالت تسلیم و رضا می‌باشد اما انسان از کمال غفلت حیلۀ دیگر می‌سازد چنانکه می‌فرماید: [1678 باز از نوعی دگر آن خاک پست] و تنزل نمود. در بعضی نسخ: [باز از نوع دگر آن خاک پست]. [لابه و سجده همی کرد او چو مست]. اما عزرائیل او را [1679 گفت نی برخیز نبود زین زیان] که این است دعوت رحمان اگر اعتماد نکنی [من سر و جان می‌نهم رهن و ضمان]. پس ای زمین [1680 لابه مندیش و مکن لابه دگر] به هیچ کس، که لابه تو سود ندهد. [جز بدان شاه رحیم دادگر] زیرا [1681 بنده فرمانم نیارم ترک کرد] مرهون است [امر او کز بحر انگیزید گرد] فرمان آن شاه رحیم را که از دریا گرد انگیزید [1682 جز از آن خلاق گوش و چشم و سر] مرهون است [نشنوم از جان خود هم خیر و شر] بلکه جان خود را به امر حق تعالی قبض می‌کنم. لاجرم ای زمین [1683 گوش من از گفت غیر او کر است] اصم [او مرا از جان شیرین جان‌تر است] و عزیزتر، زیرا [1684 جان از او آمد نیامد او ز جان] که آن وهاب و اهل احسان [صدهزاران جان دهد او رایگان]. پس ای مرد پُردان [1685 جان که باشد کیش گزینم بر کریم] جان چه چیز است که آن را اختیار کنم بر کریم. [کَیْک که بُود که بسوزم زو گلیم] برغوث چه چیز است که من بسوزم از بهر او گلیم. [1686 من ندانم خیر الا خیر او] الا خیر خدای کریم [صَم و بُکْم و عُمی من از غیر او]. پس ای زمین [1687 گوش من کر است

از زاری کنان] یعنی زاری در نزد من کارگر نیست؛ زیرا [که منم در کفّ او همچون سنان] قبض روح از آن حق تعالی است به دست عزرائیل.

[بیان آنکه مخلوقی که تو را از او] از آن مخلوق [ظلمی رسد به حقیقت او] حقیقت آن مخلوق [همچون آلتی است. عارف آن بُود که به حق رجوع کند نه به آلت و اگر به آلت رجوع کند به ظاهر نه از جهل کند بلکه برای مصلحتی. چنانکه ابایزید قَدَسَ اللّهُ سِرَّهُ گفت که چندین سال است که من با مخلوق سخن نگفتم و از مخلوق سخن نشنیده‌ام ولیکن خلق چنین پندارند که با ایشان می‌گویم و از ایشان بشنوم زیرا ایشان مخاطبِ اکبر] یعنی حق تعالی را [نمی‌بینند که ایشان چون صدایند او را نسبت به حال من] لاجرم [التفاتِ مستمعِ عاقل به صدا نباشد. چنانکه مثل است معروف قَالَ الْجِدَارُ لِلْوَتِدِ لِمَ تَشُقُّنِي قَالَ الْوَتِدُ انْظُرْ إِلَى مَنْ يَدُقُّنِي] بقیه مثل این است فَإِنَّ الذی وَرَائِي مَا خَلَانِي وَرَأَيْ.

[1688 احمقانه از سنان رحمت مجو] (132a) از سخن عزرائیل است [زآن شهی جو کآن بُود در دست او] رحمت را از شاهی بجو که آن سنان بود در دست آن شاه. [1689 با سنان و تیغ لابه چون کنی] چرا تضرع کنی؟ [کو اسیر آمد به دست آن سنی] که آن سنان و تیغ اسیر است در دست آن بلند. پس عزرائیل را لابه کردن سود ندهد لابه را به حضرت خدا باید کرد که او هر چه خواهد آن کند. چنانکه می‌فرماید: [1690 او به صنعت آزر است و من صنم] او در عمل همچون آزر است و من همچون صنم که ساخته شده است از زر [آلتی کو سازدم من آن شوم] یعنی مرا هر آلتی که سازد، من آن آلت شوم. [1691 گر مرا ساغر کند ساغر شوم] و همچنان [ور مرا خنجر کند خنجر شوم] و ضرر رسانم. [1692 گر مرا چشمه کند آبی دهم] و لطف پیدا کنم [ور مرا آتش کند تابی دهم] حرارت دهم و می‌سوزم. [1693 گر مرا باران کند خرمن دهم] و گندم می‌رویانم [ور مرا ناوک کند در تن جهم] و می‌خلم. [1694 گر مرا ماری کند زهر افکنم] بر تن [ور مرا یاری کند خدمت کنم]. لاجرم حضرت خدا اگر از کسی راضی شود عزرائیل را گوید جانش به رفق بستان تا به نزد من آید و راحت شود. پس عزرائیل با پانصد فرشته بیاید هر یکی به بویی غیر بوی دیگری و هریکی بشارتی غیر بشارت دیگری. [1695 من چو کلکم در میانِ اِصْبَعَيْنِ] من همچون قلم در میان دو انگشت [نیستم در صفّ طاعت یّین یّین] و جدا. حکایت: کعب احبار گفت چون وفات آدم علیه‌السلام حاضر شد گفت: خدایا دشمن من یعنی ابلیس شاد می‌شود و شماتت می‌کند چون مرا مرده ببیند، او را خود مهل است تا به وقت معلوم. وی را جواب آمد که: ای آدم تو را رد کنند به بهشت اما وی را به شمار اولین و آخرین عذاب الیم باشد. آدم از عزرائیل سؤال کرد که جان ابلیس به چه وجه ستانی؟ گفت: چون

دنيا آخر شود و نفخه نزدیک گردد مردمان در بازار ايستاده باشند، ناگاه صوتی پيدا شود که نصف خلایق بی عقل بیافند تا سه روز و نصف دیگر عقل‌ها را فراموش کنند متحیر بمانند، همچون گوسفندی که درنده بیند. ناس در این حال باشند ناگاه از آن سخت‌تر صدایی پيدا شود در میان آسمان و زمین. (132b) بر روی زمین کسی نماند همه بمیرند. زمین بی آدمی و جن و شیطان و وحوش و حیوان بماند. حضرت خدا عزرائیل را گوید ای عزرائیل من تو را اعوان آفریدم به شمار اولین و آخرین و در تو قوتی نهادم همچون قوت اهل آسمان و زمین و امروز تو را می‌پوشانم جامه‌های خشم را. پس فرو رو به خشم من، به ملعونی و رجیمی ابلیس را و بچشان وی را تلخی مرگِ اولین و آخرین را، از جن و انس و اضعاف و مضاعف ایشان. و با تو باد هفتاد هزار زبانی که پر باشند با غیظ و غضب و با هر زبانی زنجیری باشد از زنجیرهای دوزخ و گردنبد آهنین باشد از اغلال دوزخ و جانش را بستان به هفتاد هزار انبر از دوزخ و مالک را بگو تا درهای دوزخ را بگشاید. پس عزرائیل فرود آید به صورتی که اگر وی را همه اهل هفت آسمان و هفت زمین نظر کردند از او بگداختندی. پس ابلیس را برسد و بر وی بانگ زند و از ابلیس فریادی برآید که اگر همه اهل شرق و غرب شنیدندی بمیرندی. عزرائیل بگوید: توقف کن ای خبیث، تو را بچشانم مرگ را به شمار آنان که گمراه کردی. ابلیس گریزد تا به مشرق، عزرائیل پیش دو چشم او حاضر باشد. باز به مغرب گریزد، عزرائیل پیش چشم او حاضر بود و در بحرهای فرو رود دریاها وی را رد کنند و آن از گریختن زایل شود و در قرب قبر آدم ایستد و گوید: ای آدم از بهر تو ملعون و رجیم گشتم کاشکی تو مخلوق نگشتی. و گوید: ای عزرائیل به کدام کاسه مرا آب می‌دهی یعنی به چه عذاب جان من می‌ستانی؟ عزرائیل گوید: مثل عذاب اهل لُطی و به کاسه سقر و باقی اهل دوزخ و اضعاف مضاعف ایشان. ابلیس بر خاک تمرّع کند و فریاد کند و می‌گریزد از مشرق به مغرب و از مغرب به مشرق تا آنجا رود که فرود آمده بود وقتی که ملعون گشت. و زبانیان انبیا را حاضر کردند و زمین همچون اخگر شود و زبانیان وی را گرداگرد شوند و به انبیا زنند و بکشند و عزرائیل به عذاب الیم جان وی بستاند و به دوزخ برد. چون آدم علیه‌السلام این تفصیل را شنید گفت: حَسْبِي حَسْبِي. [1696 خاک را مشغول کرد او در سخن] رجوع است به حکایت؛ یعنی عزرائیل زمین را به سخن مشغول کرد چنانکه (133a) در حالت نزع بیمار به زاری و علاج مشغول باشد و عزرائیل جان او را قبض کند. [یک کفی برپود زآن خاکِ کهن] عزرائیل مشتی خاک ربود از زمین [1697 ساحرانه در ربود از خاکدان]. اما [خاک مشغول سخن چون بی‌خودان] و همچون بی‌عقلان که درمان می‌جست از غیر رحمان. [1698 بُرد تا حق تربت بی‌رای را] عزرائیل بیرد تا به حق خاک بی‌فکر را، همچنان جان بی‌فکران را به درگاه حق می‌برد. [تا به مکتب آن گریزان پای را] تا به جای غمگینی برد آن گریزان پای را. چون عزرائیل مشتی خاک را به پیش یزدان پاک برد. [1699 گفت یزدان که

به علمِ روشنم] حضرت خدا به علم خود قسم کرد [که تو را جلّادِ این خَلقان کنم] ای عزرائیل. [1700 گفت یا رب دشمنم گیرند خلق] مرهون است [چون فشارم خلق را در مرگ حلق] چون عُصر کنم مخلوقات را در موت گلو. [1701 تو روا داری خداوندِ سنی] و ای مولای غنی [که مرا مَبغوض و دشمنِ رُو کنی]. حضرت حق در جواب عزرائیل: [1702 گفت اسبابی پدید آرم عیان] آن اسباب را بیان می‌کند [از تب و قُولنج و سرسام و سنان] پس کسی تو را دشمن نگیرد؛ زیرا [1703 که بگردانم نظرشان را ز تو] ای عزرائیل [در مرض‌ها و سبب‌های سه تو]. عزرائیل در خطاب ربّ جلیل: [1704 گفت یا رب بندگان هستند نیز] مرهون است [که سبب‌ها را بدَرند ای عزیز]. زیرا [1705 چشمشان باشد گذاره از سبب] سبب گذشتن چشم ایشان از سبب این است که گوید: [در گذشته از سبب از فضلِ رب] یعنی [1706 سرمه توحید از کَحّالِ حال] مرهون است [یافته رسته ز علّت و اعتلال] خلاص شده از علت و رنجوری. [1707 ننگرند اندر تب و قُولنج و سِل] هریکی نام مرضی است. [راه ندهند این سبب‌ها را به دل] و اعتقاد نکنند به کشتن مرض، پس کشتن را از من می‌دانند. [1708 زآنکه هر یک زین سبب‌ها را دواست] و علاج هست [چون دوا نپذیرد آن فعلِ قضاست] آنچه علاج نپذیرد آن اجل است که قابل درمان نیست. [1709 هر مرض دارد دوا می‌دان یقین] ای مرد دین [چون دواي رنج سرما پوستین] چنانکه دواي مرض سرما پوستین است. [1710 چون خدا خواهد که مردی بفسرد] و جامد کند [سردی از صد پوستین هم بگذرد] پس چون کسی را اجل (133b) رسد قابل علاج نشود. [1711 در وجودش لرزه‌ای بدهد که آن] مرهون است [نه به جامه به شود نه ز آتشان] و آتشدان. [1712 چون قضا آید طبیب ابله شود] و نادان گردد یا سوء تدبیر کند. [وآن دوا در نفع هم گمره شود] سود نکند. [1713 کی شود محبوب ادراکِ بصیر] یعنی کی مستور شود ادراکِ مرد بیننده [زین سبب‌های حجابِ گول‌گیر] از این اسباب ظاهره که حجابِ احمق‌گیر است. [1714 اصل بیند دیده چون اکمل بُود] پس دیده اکمل هلاک را از من بیند نه از مرض و مرا بغض کند. [فرع بیند مرد چون احوال بُود].

[جواب آمدن که آنکه نظر او بر اسباب مرض و زخم تیغ نیاید بر کارِ تو عزرائیل] یا عزرائیل [هم نیاید که تو هم سببی اگرچه مخفی‌تری از آن سبب‌ها و بُود که بر آن رنجور مخفی نباشی، که و هُو أَقْرَبُ إِلَيْهِ مِنْكُمْ وَلَكِنْ لَا تُبْصِرُونَ] اشارت است به آن آیت کریمه که در اواخر سوره واقعه است و آیت این است: وَنَحْنُ أَقْرَبُ إِلَيْهِ مِنْكُمْ وَلَكِنْ لَا تُبْصِرُونَ (واقعه/۸۵)، ما نزدیک‌تریم بدان رنجور و محتضر از شما و لیکن شما نمی‌بینید یعنی نمی‌دانید. و مراد از این قرب علم و قدرت و رؤیت است.

[1715] گفت یزدان آنکه باشد اصل دان [حق تعالی فرمود آن کس که اصل دان باشد] پس تو را کی بیند او اندر میان] تو را کی بیند آن کس در میان. بلکه مرا بیند زیرا: [1716] گرچه خویش از عامه پنهان کرده‌ای] در ظاهر تو را نمی‌بینند. اما [پیش روشن‌دیدگان هم پرده‌ای] که روشن‌چشمان می‌بینند که کار از آن من است، تو در میان واسطه و حجابی. لاجرم به حکم **هُوَ الَّذِي يُخَيِّ وَيُبَيِّتُ** (مؤمن/۶۸)، زنده‌کننده و مرده‌کننده اوست. و چون کشنده حضرت حق تعالی است درجات عالیّه می‌دهد. [1717] و آنکه ایشان را **شکر باشد اجل**] کسانی که ایشان را اجل شیرین باشد که دنیا را زندان دانند و مقام خود را در بهشت بینند [چون **نظرشان مست باشد در دُول**] چرا نظر ایشان در دولت‌ها مست باشد. یعنی نظر ایشان در دولت‌ها مست نمی‌باشد. لاجرم [1718] **تلخ نبود پیش ایشان مرگ تن**] زیرا [چون روند از چاه و زندان در چمن] که به حکم **الدُّنْيَا سِجْنُ الْمُؤْمِنِ وَ جَنَّةُ الْكَافِرِ**، ایشان به مردن از حبس و زندان خلاص شوند و به بهشت و رضوان رسند. [1719] **وآرهندند از جهان پیچ پیچ**] خلاص شدند از دنیای دارالمحنة. [کس نگرید بر فوات هیچ هیچ] کسی بر فوت (134a) ناچیز نگرید هرگز. [1720] **برج زندان را شکست ارکانی**] چون برج و باروی زندان را یکی از ارکان بشکند [هیچ از او رنجد دل زندانی] یعنی هیچ محبوس بر او رنجیده دل نمی‌شود و نمی‌گوید: [1721] **کای دریغ این سنگ مرمر را شکست**] آن ارکانی. [تا روان و جان ما از حبس رست] و خلاص شد. [1722] **آن رُخام خوب و آن سنگ لطیف**] مرهون است [برج زندان را بهی بود و آلیف] برج و باروی زندان را زیبایی بود و مألوف و انس گیرنده. [1723] **چون شکستش تا که زندانی برست**] چرا شکست آن برج را که اهل زندان خلاص شد [دست او در جرم این باید شکست] دست آن ارکانی را در این گناه می‌باید شکستن. [1724] **هیچ زندانی نگوید این فشار**] هیچ اهل زندان نگوید اینچنین مُهملات. [جز کسی کز حبس آرنش به دار] مگر کسی گوید که او را از زندان به دار برند. پس آن کس از شکستن زندان برنجد که در وی سکون جوید. یعنی آن کس که درجات خود را مشاهده کرده باشد در نزد حق و بهشت، از مردن و خراب شدن زندان تن نگزیزد. اما آن کس که درکات خویش بیند و شایسته قهر و عذاب باشد او از مردن می‌رنجد و جانش از زندان بدن بیرون آمدن نخواهد. [1725] **تلخ کی باشد کسی را کیش برند**] که آن کس را برند [از میان زهر ماران سوي قند] یعنی از بلای دنیا و غنای غوغا به منزل راحت و محل استراحت رسانند. [1726] **جان مجرّد گشته از غوغای تن**] یعنی به حکم **الْمَوْتُ رَاحَةُ الْمُؤْمِنِ**، جان چون از تن مجرّد گردد از غوغای تن و از تدبیر معاش و تکلیف عبادت [می‌پرد با پَر دل بی‌پای تن] با پر و بال دل می‌پرد، بی پای بدن. قال علیه السلام: **إِنَّ أَرْوَاحَ الْمُؤْمِنِينَ طَيْرٌ خَضِرٌ تَعْلَقُ فِي شَجَرِ الْجَنَّةِ**. و در روایت دیگر: **إِنَّ أَرْوَاحَهُمْ فِي جَوْفِ طَيْرٍ خَضِرٍ لَهَا قَنَادِيلٌ مُعَلَّقَةٌ بِالْعَرْشِ تَسْرَحُ مِنَ الْجَنَّةِ حَيْثُ شَاءَتْ ثُمَّ تَأْوِي إِلَى تِلْكَ الْقَنَادِيلِ** (الحديث). پس آن کس که درجات خود را

مشاهده کند تمثیل او چنین است. [1727 همچو زندانی چه کاندلر شبان] همچون محبوس چاه زندان که اندر شبان، [خسپد و بیند به خواب او گلستان] یعنی در خواب، خود را در باغ و گلستان بیند. به حضرت حق خطاب کند: [1728 گوید ای یزدان مرا در تن میر] و بیدار مکن. [تا در این گلشن کنم من کرّ و فر] و در این گلستان بمانم با رونق و قوّت. [1729 گویدش یزدان دعا شد مستجاب] پس کسی که در حالت نزع باشد و مقام خود را بیند زنده (134b) شدن نمی‌خواهد، بلکه به حکم مَنْ أَحَبَّ لِقَاءَ اللَّهِ أَحَبَّ لِقَاءَهُ وَمَنْ كَرِهَ لِقَاءَ اللَّهِ كَرِهَ لِقَاءَهُ، مشتاق مردن شود باز زندگی نجوید و حضرت یزدان او را گوید دعای تو مستجاب. [وا مرو واللّه اعلم بالصواب] بلکه پیش رو ای مرد مستطاب. [1730 این چنین خوابی بین چون خوش بُود] چگونه خوب باشد [مرگ نادیده به جنت در رود] لاجرم کسی که به طلب جنت، جان دهد این چنین خواب دیده باشد و مقام خود را در بهشت دیده بود. حکایت: از عبدالواحد بن زید مروی است که گفت زمانی من در مجلس خود بودم، اسباب سفر را حاضر کرده بودیم از بهر رفتن به غزا و اصحاب خود را فرموده بودم تا حاضر شوند. روز دوشنبه مردی در مجلس ما قرآن بخواند: إِنَّ اللَّهَ اشْتَرَى مِنَ الْمُؤْمِنِينَ أَنْفُسَهُمْ وَأَمْوَالَهُمْ بِأَنْ لَهُمُ الْجَنَّةَ (توبه/۱۱۱). غلامی برخاست که پانزده ساله بود و پدرش مرده بود و مال بسیار را به طریق ارث گرفته، گفت: ای عبدالله خدای تعالی از مسلمانان خریده است نفس‌ها و مال‌های خویش را به آن که جنت از آن ایشان باشد؟ گفتم: آری حبیب من. گفت: شما را گواه می‌گیرم که من نفس و مال خود را فروختم به آن که مرا بهشت باشد. گفتم: تیزی تیغ سخت‌تر است و تو کودکی و من می‌ترسم که صبر نکنی و از این بیع عاجز شوی. گفت: یا عبدالله من به خدای تعالی بیع می‌کنم به بهشت، باز عاجز می‌شوم؟ من تو را گواه می‌گیرم که به خدا مبیعت کردم. عبدالواحد گوید: چون غلام چنین سخن گفت کمی نفس‌های خود دانستیم و گفتیم کودکی فهم کند ما نمی‌کنیم. پس مال خود را صدقه کرد، همین اسب و سلاح و نفقه بماند. چون روز بیرون رفتن شد، اول کسی که پیدا شد آن غلام بود. گفت: السلام علیک یا عبدالواحد. گفتم: و علیکم السلام و رحمة الله. پس از آن برفتیم و آن به ما بود روز صایم و شب قایم بود و ما را خدمت می‌کرد و ستوران ما را می‌چرانید و پاسبانی همی کرد چون ما بخشیم، تا به بلاد روم رسیدیم. روزی ما در آن جا بودیم غلام روی به ما آورد و می‌گفت: وا شَوْقَاهُ إِلَى الْعَيْنَاءِ الْمَرْضِيَّةِ. تا یاران گفتند غلام را وسوسه رسید یا عقلش مخلود شد. چون به ما نزدیک شد گفت: یا عبدالله مرا صبر نیست واشوقاه الی العیناء المرضیه. گفتم: حبیب من، این عیناء مرضیه (135a) کیست؟ گفتم: غنودم، دیدم که مرا کسی آمد گفت ببریم تو را به عیناء مرضیه. ناگاه مرا به بوستانی برد که در او جویی است از آب غیر آسن. در کنار جوی کنیزکان خوب روی که بر ایشان چندان حُلّی و حُلّ هست که نمی‌توانم که وصف کنم. چون مرا دیدند به یکدیگر بشارت

کردند و گفتند این شُویِ عیناء مرضیه است. من ایشان را سلام دادم و گفتم عیناء مرضیه در شماست؟ گفتند: نی یا ولی‌الله ما کنیزکان وی‌ایم، پیش رَو. پیش رفتم، جویی دیدم از شیر که لَمْ يَتَغَيَّرَ طَعْمُهُ (محمد/۱۵). در بوستانی که در او هر زینت هست و کنیزکان هست. من مفتون شدم از حسن و جمال ایشان. چون مرا دیدند به یکدیگر بشارت کردند و گفتند این والله شوی عیناء مرضیه است. ایشان را سلام دادم و گفتم: عیناء مرضیه در شماست؟ گفتند: نی یا ولی‌الله ما کنیزکان وی‌ایم، پیش رَو. پیش رفتم، جویی دیدم از شراب، در کنار جوی کنیزکان دیدم که فراموش گردانیدند پیشینیان را. ایشان را سلام دادم و گفتم: عیناء مرضیه در شماست؟ گفتند: نی یا ولی‌الله ما کنیزکان وی‌ایم، پیش رَو. پیش رفتم، جویی دیدم از انگبین صافی و بوستانی که در او کنیزکان هست که نور و جمال ایشان فراموش گردانید پیشینیان را. ایشان را سلام دادم و گفتم: عیناء مرضیه در شماست؟ گفتند: نی یا ولی‌الله ما کنیزکان وی‌ایم، پیش رَو. پیش رفتم، مرا خرگاهی پیدا شد از لؤلؤ و بر در خیمه کنیزک بود که بر وی حُلّی و حُلّ چنان هست نمی‌توانم که وصفش کنم. چون مرا بدیدند مژده دادند و به اندرون خیمه ندا کرد و گفت ای عیناء مرضیه شوی تو آمد. من نزدیک شدم و به اندرون خیمه رفتم دیدم زنی بر تختی نشسته که از زر بود مرصع با جواهر، چون وی را دیدم مفتون و متحیر گشتم و آن همی گفت: مرحبا به دوست خدا، تو را نزدیک شد آمدن به ما. برفتم تا وی را در آغوش کنم، گفت: صبر کن، وقت نشد که تو مرا در آغوش کنی از آن که در تو جانِ زندگی هست و تو امشب در نزد ما افطار می‌کنی انشاءالله. باز بیدار گشتم. پس یا عبدالواحد مرا صبر نیست از وی. عبدالواحد گفت: هنوز سخن ما منقطع نگشت تا ما را پیدا شد جماعتی از کافران. بر ایشان بتاختیم، هم غلام بتاخت. عبدالواحد (135b) می‌گوید: من شمردم نه کافر را بکشت و خود دهم کشت. پس بر وی رفتم او در خون خود می‌غلتید و دهان پر کرده می‌خندید تا از دنیا برفت. [1731 هیچ او حسرت خورد بر انتباه] یعنی آن محبوس حسرت نمی‌برد به بیدار شدن و همچنان این کس حسرت نمی‌برد به زندگی. [بر تن با سلسله در قعر چاه] و بر بدن رسیدن که در زندان است با سلسله قیود و تکالیف در قعر چاه دنیا. [1732 مؤمنی آخر در آدر صف رزم] تو مؤمنی آخر بیا در صف جنگ به جهاد اصغر بلکه به جهاد اکبر و کشته شدن را از بهر خدا اختیار کن [که تو را بر آسمان بودست بزم] و صحبت گاه، یعنی جای عشرت تو زمین نیست در این جا قرار گرفتن مخواه. [1733 بر امید راه بالا کن قیام] مرهون است [همچو شمعی پیش محراب ای غلام] چنانکه شمع در پیش محراب قایم است تو نیز بر رجاء راه بالا دایم قایم پیش محراب باش همچون شمع. [1734 اشک می‌بار و همی سوز از طلب] اشک را بیار و بسوز از طلب حق. [همچو شمع سر بریده جمله شب] همچون شمع سر بریده اشک می‌بار و می‌سوز همه شب. [1735 لب فرو بند از طعام و از شراب] به صوم و ریاضت [سوی خوان آسمانی کن

شتاب] یعنی [1736 دم به دم بر آسمان می‌دار امید] و رجاء واثق. [در هوای آسمان رقصان چو بید].

زیرا [1737 دم به دم از آسمان می‌آیدت] مرهون است [آب و آتش رزق می‌افزایدت] یعنی آب باران و تاب خورشید تابان رزق تو را می‌افزاید، چون دم به دم رزق تو از آسمان به تو می‌رسد. [1738 گر تو را آنجا بُرد نبود عجب] تو را بر آسمان اگر به رزق تو برد عجب نبود [منگر اندر عجز و بنگر در طلب] عجز و عمل قاصر خود را نظر مکن بلکه طلب را بنگر. [1739 کین طلب در تو گروگان خداست] پس ای طالب در کسی که طلب باشد به مطلوب رسد. [زآنکه هر طالب به مطلوبی سزااست] به حکم قِیمَةُ الْمَرْءِ مَا يُحْسِنُهُ. هر طالب مطلوبش را لایق است رباعی: در خانه غم بودن از همت دون باشد - اندر دل دون همت اسرار تو چون باشد * بر هرچه همی لرزی می‌دانی که همان ارزی - زان روی دل عاشق از عرش فروز باشد. [1740 جهد کن تا این طلب افزون شود] و زیاده گردد [تا دلت زین چاه تن بیرون شود] و به رحمت رحمان رسد که مَنْ طَلَبَ وَ جَدَّ وَ جَدَّ وَ مَنْ قَرَعَ الْبَابَ وَ لَجَّ وَ لَجَّ. [1741 خلق گوید مُرد] (136a) [مسکین آن فلان] یعنی چون بمیری خلق گوید بِمُرد فلان مسکین. [تو بگویی زنده‌ام ای غافلان] تو به زبان حال می‌گویی زنده‌ام، ای غافلان از حالِ من. قطعه: هیچ دانی که وقت زادن تو - همه خندان شدند و تو گریان * آن چنان زی که وقت مردن تو - همه گریان شوند و تو خندان. [1742 گر تن من همچو تن‌ها خفته است] اگرچه تن من همچو بدن‌ها یا همچو بی‌کس خفته است [هشت جنت در دلم بشکفته است] مفتوح گشته است. [1743 جان چو خفته در گل و نسرین بود] و در بهشت و رحمت باشد [چه غم است از تن در آن سرگین بُود] زیرا [1744 جان خفته چه خبر دارد ز تن] یعنی تن را نمی‌داند [کو به گلشن خفت یا در گولخن] که آن تن کجاست؟ [1745 می‌زند جان در جهان آبگون] جان در آن جهان صافی و آبرنگ می‌زند مفعول می‌زند این است. اَعْنِي. [نعره یا لیت قومی یَعْلَمُونَ] اشارت است به آن آیت کریمه که در سوره یس است: قَالَ يَا لَيْتَ قَوْمِي يَعْلَمُونَ * بِمَا غَفَرَ لِي رَبِّي وَ جَعَلَنِي مِنَ الْمُكْرَمِينَ (یاسین/۲۶-۲۷). یعنی حبیب نجار وقتی که قوم خود را به دین دعوت کرد ایشان او را سنگ زدند تا کشته شد و قبر او در بازار انطاکیه است و یک قول آن است که او را کشتند و خدای تعالی او را زنده گردانید و به بهشت برد. و حسن بصری رضی‌الله‌عنه بر آن است که چون قصد قتل کردند، حق سبحانه و تعالی وی را به آسمان برد و از روی کرامت، گفتند مر او را که ای حبیب درآی به بهشت و چون به بهشت درآمد گفت: کاشکی قوم من دانا شوند به آن چه بیامرزید مرا پروردگار من و گردانید مرا از نواختگان به اکرام. [1746 گر نخواهد زیست جان بی این بدن] وقتی که از تن جدا شود [پس فلک ایوان که خواهد بُدن] مراد این است که فلک ایوان جان است. [1747 گر نخواهد بی بدن جان تو زیست] و زنده شدن [فی السَّمَاءِ رِزْقُكُمْ رَوزِي کیست] اشارت است به آن آیت کریمه که در سوره الذاریات است: وَ فِي السَّمَاءِ رِزْقُكُمْ وَمَا

تَوَعَّدُونَ (ذاریات/۲۲)، در آسمان است روزی شما یعنی اسباب رزق که باران است یا آنچه قسمت یافته از رزق شما مکتوب است در لوح محفوظ. و در تبیان گفته لوح در آسمان چهارم است یا ارزاق آخرت در آسمان است و دیگر در آسمان است آنچه شما را وعده داده‌اند از ثواب، (136b) جهت آنکه بهشت و نعم آن در آسمان هفتم باشد نزدیک صِدْرَةِ الْمُنتَهَى. مراد خدمت مولانا معنای اخیر است چون خدمت مولانا پیش از این گفته بود کسی را که درجات نمایند مشتاق مرگ گردد و کسی را که درکات نمایند از مرگ بگریزد و تنبیه کرده بود که حصول درجات به کثرت طاعات و به ترک طعام و لذات و به قیام شب و صلوات میسر شود. در این مطلب ضررهای بسیار خوردن و زیان‌های دراز خفتن و فواید کم خوردن و مواید شب خیزی را بیان می‌کند.

[در بیانِ وخامتِ] زشتی [چرب و شیرین دنیا و مانع شدنِ او] اشارت است به چرب و شیرین [از طعامِ الله چنانکه فرمود: الْجُوعُ طَعَامُ اللَّهِ يُحْيِي بِهِ أَبْدَانِ الصَّادِقِينَ أَيْ فِي الْجُوعِ طَعَامُ اللَّهِ يَحْيِي] ضمیرِ فاعل راجع به الله است. [به] ضمیر، راجع به طعام الله است [أَبْدَانِ الصَّادِقِينَ أَيْ فِي الْجُوعِ طَعَامُ اللَّهِ] پس صدیقان را جوع طعام گردد [وَقَوْلُهُ عَلَيْهِ السَّلَام] عطف است بر وخامت [أَيُّتُ عِنْدَ رَبِّي يُطْعَمُنِي وَ يُسْقِينِي] رسول الله علیه السلام. صوم وصال کردی وی را ضعف نیامدی و در وجه او گفתי حدیث مذکور را. مراد خوردن ظاهر نیست و الا صوم وصال نشدی بلکه مراد طعام معنوی است پس انقطاع از طعام ظاهر، سبب وصول طعام باطن است. [وَقَوْلُهُ] عطف است بر قول سابق. [يُرْزَقُونَ فَرَجِينَ] اول آیت این است که در سوره آل عمران است: وَلَا تَحْسَبَنَّ الَّذِينَ قُتِلُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ أَمْوَاتًا بَلْ أَحْيَاءٌ عِنْدَ رَبِّهِمْ يُرْزَقُونَ * فَرَجِينِ بِمَا أَنِيَهُمُ اللَّهُ مِنْ فَضْلِهِ (آل عمران/۱۶۹-۱۷۰). مراد به بدن رزق خوردن نیست بلکه مقصود غذای روحانی است لاجرم جان را بی بدن زیستن میسر است و پس از انقطاع از طعام ظاهر طعام دیگر خوردن مقرر.

1748 [وَارْهَى زَيْنَ رُوزِي رِيْزَةً كَثِيْفًا] یعنی اگر خلاص شوی از این رزق خورده درشت [در فُتِي در لوت و در قوتِ شریف] می‌افتی و واقع شوی در لوت و غذای شریف که غذای الهی و روحانی است. 1749 [گر هزاران رَطل لوتش می‌خوری] هرچند بسیار لوت لطیف خدا را می‌خوری [می‌روی پاک و سبک همچون پری] هرگز در تو ثقل و گرانی نباشد (137a) چنانکه از لوت ظاهر گرانی باشد. قطعه: چرب و شیرین می‌نماید پاک و خوش - یک شبی بگذشت و با تو شد پلید * چرب و شیرین از غذای روح خواه - تا پرت بر روید و دانی پرید. [1750 که نه حبسِ باد و قولنجت کند] که قوت و غذای خدا نه حبس باد و نه قولنج کند تو را [چارمیخِ معده آهنجت کند] نه چهارمیخِ معده آهنج کند و می‌کشد تو را. در بعضی کتب طب نوشته‌اند که اگر مردگان را پرسیدندی از سبب مردن، جواب

گفتندی سبب مردن ما بسیار خوردن است. لاجرم طعام ظاهر عقل تن را و چشم بدن را پرده و حجاب است همچنان عقل معاد و دیده دل را پرده است. [1751 گر خوری کم گزیننه مانی چو زاغ] مذمت طعام ظاهر می کند در کم خوردن و بسیار خوردن. یعنی اگر از طعام ظاهر کم خوری گزیننه بمانی همچون زاغ و مشتاق جیفه شوی همچون کلاغ. [ور خوری پُر گیرد آروغت دماغ] و اگر بسیار بخوری جوشا گیرد دماغ تو را. [1752 کم خوری خوی بد و خشکی و دِق] اگر کم خوری از طعام ظاهر بدخوی و خشک و باریک می باشی که حال گرسنه بدنفسی و ییوست و ضعف است. [پُر خوری شد تخمه را تن مُستحق] پس از این مدَحَتِ طعام الله کند که پر خوردن او ضرر نمی کند بلکه سود کند. [1753 از طعامُ الله و قوتِ خوش گوار] مرهون است [بر چنان دریا چو کشتی شو سوار] از بر آن بحر همچون سفینه سوار شو. یعنی چنانکه بسیاری آب دریا کشتی را ضرر نکند بلکه سود است. [1754 باش در روزه شکیا و مُصبر] صبر کننده باش و مستمر. [دم به دم قوتِ خدا را منتظر] منتظر باش. زیرا [1755 کآن خدایِ خوب کار بُردبار] و حلیم [هدیه ها را می دهد در انتظار] کسی که منتظر باشد او را تحفه ها می دهد. [1756 انتظارِ نان ندارد مردِ سیر] کسی که سیر باشد انتظار نان ندارد [که سبک آید وظیفه یا که دیر] خواه وظیفه او خفیف رسد یا دیر. [1757 بی نوا هر دم همی گوید که کو] کسی که بی رزق و گرسنه باشد می گوید کو طعام، [در مَجاعت منتظر در جست و جو]. لاجرم کسی که گرسنه باشد در تضرع و زاری بود و آن تضرع نزد باری کارگر شود. [1758 چون نباشی منتظر ناید به تو] مرهون است [آن نواله دولِت هفتاد تو] (137b) پس اگر طالب نوایی انتظار می باید آن طعام باطن را به کم خوردن از طعام ظاهر. [1759 ای پدر اَلْإِنْتَظَارُ اَلْإِنْتَظَارُ] یعنی منتظر باش [از برای خوانِ بالا مردوار] پس همچو کودکِ کان، حریصِ شیر و طعام دنیا مباش. [1760 هر گرسنه عاقبت قوتی بیافت] از حق تعالی [آفتابِ دولتی بر وی بتافت] و ضیائی او به آن رسید. [1761 ضیفِ با همت چو ز آشی کم خورد] مهمان بلند همت و خوب سیرت چون از طعام اندک خورد از خوان صاحب نعمت [صاحبِ خوان آشی دیگر آورد] و به طعامی نیکوتر از آن مهمانی و ضیافت کند. پس تو نیز اگر طعام دنیا را کم خوری خدای تعالی تو را طعام معنوی و روحانی دهد. [1762 جز که صاحبِ خوانِ درویشی لئیم] مگر صاحبِ خوان فقیر و لئیم باشد که مهمان را طعام بهتر نیارد از درویشی یا از بخیلی. [ظنُّ بد کم بر به رزاقِ کریم] یعنی خدای تعالی خود فقیر و لئیم نیست. [1763 سر برآور همچو کوهی ای سند] یعنی بسیار مخور تا شب خیز و سحرخیز باشی. لاجرم سر را بلند کن و بالا بردار همچون کوه [تا نخستین نورِ خور بر تو زند] زیرا تا به آفتاب در اول طلوع به کوه می رسد. حکایت: ابوخلد احمر گفت سفیان ثوری یک شب سیر بخورد و بخفت تا بصبح بیدار نشد. او را گفتند چرا به نماز تهجد قیام نکردی؟ گفت: چون خر را علف زیاده دهند در عمل قوی شود و چون آدمی را طعام بسیار بدهند

غفلت او زیاده گردد. [1764 کَانَ سِرِّ كَوْهٍ بَلَنْدٍ مُسْتَقِرٍّ] مرهون است [هست خورشیدِ سحر را منتظر] پس چون آفتاب برآید اول به سر کوه‌ها می‌تابد تو نیز سربردار تا نور آفتاب حقیقی در وقت اسحر به تو رسد.

[جوابِ آن مُغفَل که گفته است که خوش بودی این جهان اگر مرگ نبودی و خوش بودی مُلْکِ دنیا اگر زوالش نبودی وَ عَلَی هَذِهِ الْوَتِيرَةُ] ای الطریقه [مِنْ الْفُشَارَاتِ] و سخن‌های بیهوده.

[1765 آن یکی می‌گفت خوش بودی جهان] یعنی مردی غافل می‌گفت خوب بودی این جهان، [گر نبودی پایِ مرگ اندر میان] اگر مرگ در میان نبودی و به کسی مرگ نرسیدی. [1766 آن یکی گفت ار نبودی مرگ هیچ] کسی دیگر که عاقل بود در جواب او گفت: اگر مرگ نبودی [که نیرزیدی جهانِ پیچ پیچ] کاه نیارزیدی این جهانِ دارالمحنه. زیرا [1767 خرمنی بودی به دشت افرشته] این جهان یک خرمن بودی در صحرا پُشته شده. [مُهْمَل و ناکوفته بگذاشته] و حاصل و دانه از او پیدا نشده پس (138a) دانه به مردن هُویدا شود. [1768 مرگ را تو زندگی پنداشتی] لاجرم غلط کردی. [تخم را در شوره خاکی کاشتی] و ضایع کردی. [1769 عقلِ کاذب هست خود معکوس‌بین] عقل معاش معکوس‌بین است زیرا [زندگی را مرگ بیند آن غَیْبِین] حیات را ممات بیند آن عقل کاذب فریفته. [1770 ای خدا بنمای تو هر چیز را] به حکم حدیث شریف: اَللّٰهُمَّ اَرِنِی الْاَشْیَاءَ کَمَا هِیَ. بنما هر شی را [آنچنان که هست در خُدعه‌سرا] یعنی ای خدا بنمای به ما در این دنیا که خدعه‌سرایی است هر چیز را چنانکه هست فی نفس الامر. [1771 هیچ مرده نیست پُر حسرت ز مرگ] یعنی هیچ مرده از موت حسرت نبرده. [حسرتش آن است کِش کم بود برگ] حسرت آن مرده آن است که او را ناقص است عمل و زاد آخرت رسول الله علیه‌السلام فرمود: لَیْسَ لِلْمَاضِیْنَ حَسْرَتَ الْمَوْتِ وَ اِنَّمَا هِیَ لَهُمْ حَسْرَتُ الْقَوْتِ. [1772 ورنه از چاهی به صحرا افتاد] یعنی کسی که بمُرد از چاه زندان دنیا خلاص شد و به صحرا رسید [در میانِ دولت و عیش و گشاد] که آن صحرا در میان سعادت و عشرت است و فتح باب. [1773 زین مقام ماتم و ننگین مَنَاح] یعنی خوابگاه شتر یعنی منزل عار [نقل افتادش به صحرایِ فراخ] یعنی آن مرده از این مقام مصیبت و ماتم و مَنَاحِ عار و اَلَمِ نقل کرد به صحرایِ واسع. [1774 مقعدِ صدقی نه ایوانِ دروغ] که آن صحرایِ فراخ به حکم آیت سوره قمر: اِنَّ الْمُتَّقِیْنَ فِی جَنَّاتٍ وَ نَهَرٍ * فِی مَقْعَدِ صِدْقٍ عِنْدَ مَلِیْکٍ مُّقْتَدِرٍ (قمر/۵۴-۵۵)، در مقعد صدق است نه ایوان و جای دروغ که دنیا است. [باده‌ خاصی نه مستی ز دوغ] خمرِ خاص خوردن است نه مستی از دوغ. [1775 مقعدِ صدق و جلیسش حق شده] و مصاحب حق تعالی گشته که نزد ملیک قادر رفته [رسته زین آب و گِلِ آتشکده] خلاص شده از این آب و گلخانه آتش. [1776 ور نکردی زندگانی مُنیر] اگر

از این پیش نکردی حیات نوردهنده [یک دو دم ماندست مردانه بمیر] از عمر اندکی مانده است همچون مردان بمیر. [1777 در حدیث آمد که روز رستخیز] قیامت [امر آید هر یکی تن را که خیز] در این سرخی پس از بسط کلام آن حدیث را بیان کند که در کتابها بدین عبارت واقع است: فی خبرِ مُسْنَدِ إِنْ رَجُلًا يُؤْمَرُ بِهِ إِلَى النَّارِ فَإِذَا بَلَغَ ثُلُثَ الطَّرِيقِ التَّفَتُّ ثُمَّ إِذَا بَلَغَ نِصْفَ الطَّرِيقِ التَّفَتُّ فَيَقُولُ اللَّهُ تَعَالَى رُدُّوهُ ثُمَّ يَسْأَلُهُ لِمَ التَّفَتُّ ثُلُثَ مَرَّةٍ فَيَقُولُ لِمَا بَلَغْتُ ثُلُثَ الطَّرِيقِ ذَكَرْتُ قَوْلَكَ "وَرُبُّكَ الْغَفُورُ ذَوُ الرَّحْمَةِ" فَالْتَفَتْتُ رِجَاءَ الْمَغْفِرَةِ وَ الرَّحْمَةِ فَلَمَّا بَلَغْتُ نِصْفَ الطَّرِيقِ ذَكَرْتُ قَوْلَكَ "وَمَنْ يَغْفِرِ الذَّنُوبَ إِلَّا اللَّهُ" فَقَوَّى رَجَائِي (138b) فَالْتَفَتْتُ فَلَمَّا بَلَغْتُ ثُلْثِي الطَّرِيقِ ذَكَرْتُ قَوْلَكَ "قُلْ يَا عِبَادِيَ الَّذِينَ أَسْرَفُوا عَلَى أَنْفُسِهِمْ لَا تَقْنَطُوا مِنْ رَحْمَةِ اللَّهِ" فَازْدَدْتُ رِجَاءً وَ طَمَعًا فِي مَغْفِرَتِكَ وَ رَحْمَتِكَ فَيَقُولُ اللَّهُ عَزَّوَجَلَّ غَفَرْتُ لَكَ. و در این سرخی آن امر را بیان کند و به این معنی اشارت کند که اگرچه ما به عبادت مأموریم اما چون لایق حضرت حق تعالی عبادت نمی‌آریم لاجرم رجای بی استحقاق می‌کنیم. و لهذا می‌گوید:

[فِيمَا يُرْجَى مِنْ رَحْمَةِ اللَّهِ تَعَالَى مُعْطَى النَّعَمِ قَبْلَ اسْتِحْقَاقِهَا وَ هُوَ الَّذِي يُنْزِلُ الْغَيْثَ مِنْ بَعْدِ مَا قَنَطُوا وَ رَبِّ بَعْدِ يُورِثُ قُرْبًا] در امید داشته شدن از رحمت حق تعالی که دهنده نعمت‌هاست پیش از استحقاق آن. و آن است که فروآورد باران را بعد از آن که نومید شدند. و بسا دوری است که دهنده قرب است. [وَ رَبِّ مَعْصِيَةٍ مِثْمُونَةٍ] و بسا معصیت که مبارک است، سبب توبه و مغفرت گردد [وَ رَبِّ سَعَادَةٍ تَأْتِي مِنْ حَيْثُ يُرْجَى النِّقَمُ] و بسا سعادت که می‌آید از آنجا که امید داشته شده بود بلاها [لِيُعْلَمَ أَنَّ اللَّهَ يُبَدِّلُ سَيِّئَاتِهِمْ حَسَنَاتٍ] تا بدانند که خدای تعالی تبدیل کند بدی‌های ایشان را به نیکویی‌ها.

[1778 نفعِ صور امر است از یزدانِ پاک] جل و علی در روز جزا [که برآید ای ذرایر سر ز خاک] ای ذریت‌ها سر بردارید از خاک قبر چون یزدان چنین فرمان کند. [1779 باز آید جانِ هر یک در بدن] در قبرها [همچو وقتِ صبح هوش آید به تن] پس به حکم الحمد لله الذي أحيانا بعد ما أماتنا و كذلك النشور (فاطر/۹)، خواب و بیداری مثال مردن و حشر است. [1780 جانِ تنِ خود را شناسد وقتِ روز] یعنی هر جان بدن خود را می‌داند در وقتِ روز [در خرابِ خود در آید چون کُنوز] در ویرانه خود آید همچون خزینه‌ها و دفینه‌ها که در ویرانه باشد. و در بعضی نسخ: [در لباسِ خود در آید با فروز]. [1781 جسمِ خود بشناسد و در وی رود] یعنی هر جان تن خود را داند و به آن رود. [جانِ درزی سويِ زرگر کی رود] هیچ جان غلط نکند و به تن دیگر نرود. لاجرم جان عاصی به تن صالح نرود تا به این مسامحه در بهشت رود و جان مطیع به تن عاصی نرود تا وی را به غلط به دوزخ برند. [1782 جانِ

عالمِ سويِ عالمِ می‌دود] نه به جانب تن جاهل [روحِ ظالمِ سويِ ظالمِ می‌دود] نه به طرف جسم عادل. [1783 که شناسا کردشان علمِ اله] سؤال و جواب است. یعنی اگر می‌پرسی که: دانا و شناسا (139a) که کرد جان‌ها را که تن خود را می‌دانند، جواب این است که علم خدا شناسا کرد. [چونکه برّه و میش وقتِ صبحگاه] چنانکه هر بره مادر خود را می‌داند در گله وقت سحر [1784 پای کفش خود شناسد در ظلم] پای مردم کفش خود را می‌داند در ظلمت‌ها [چون نداند جان تن خود ای صنم] چرا نداند جان تن خود را [1785 صبحِ حشرِ کوچک است ای مستجیر] سحر حشر صغیر است ای زنه‌ار خواهند که جان و عقل هرکس به تن خود می‌رود در وقت بیداری. [حشرِ اکبر را قیاس از وی بگیر] که در آن روز هر جان به بدن خود می‌رود غلط نمی‌کند. [1786 آنچنان که جان پرّد سويِ طین] یعنی چنانکه در محشر جان به جانب تن خاکی رود در قبر. همچنان [نامه پرّد تا یسار و تا یمین] نامه‌های اعمال همچون برف پرّان شود به چپ و راست. و چنانکه جان تن خود را داند و به تن دیگر نمی‌رود همچنان نامه هرکس به خود می‌رود غلط نمی‌کند. [1787 در کفش بنهند نامه بخل و جود] بخیل را که زکات نداده و صدقات نکرده بود نامه بخل و سخی را نامه سخاء به دست می‌نهند [فسق و تقوی آنچه دی خو کرده بود] فاسق را نامه فسق و متقی را نامه تقوا دهند که آن را دیروز یعنی در دنیا عادت کرده بود. [1788 چون شود بیدار از خواب او سحر] که صباح قیامت است [باز آید سويِ او آن خیر و شر] لاجرم [1789 گر ریاضت داده باشد خويِ خویش] در دنیا [وقتِ بیداری همان آید به پیش] در عقبی. و می‌بیند خیر جزا [1790 ور بُد او دی خام و زشت و در ضلال] و اگر آن کس بود دی روز خام و قبیح و در گمراهی [چون عزا نامه سیه یابد شمال] چون عزانامه کتاب سیه یابد در دست چپ و می‌بیند جزا اعمال چنانکه ملک خلاق در سوره انشقاق فرمود: فَأَمَّا مَنْ أُوتِيَ كِتَابَهُ يَمِينَهُ * فَسَوْفَ يُحَاسَبُ حِسَابًا يَسِيرًا * وَنُقَلِّبُ إِلَىٰ أَهْلِهِ مَسْرُورًا * وَأَمَّا مَنْ أُوتِيَ كِتَابَهُ وَرَاءَ ظَهْرِهِ * فَسَوْفَ يَدْعُوا ثُبُورًا * وَيَصْلَىٰ سَعِيرًا (انشقاق/۷-۱۲)، حال اهل ضلال اخیر است. [1791 ور بُد او دی پاک و با تقوی و دین] و اگر آن کس بود دی روز پاک از گناه و باشد با تقوا و دیانت، [وقتِ بیداری پرّد دُرّ ثمین] در زمان بیداری گیرد (139b) دُرّ گرانمایه. در بعض نسخه: [چون شود بیدار یابد در یمین]. [1792 هست ما را خواب و بیداری ما] ای مرد بی‌نام، [بر نشان مرگ و محشر دو گوا] مقصور است از گواه. [1793 حشرِ اصغر حشرِ اکبر را نمود] حشر اصغر که بیداری است حشر اکبر که قیامت است نشان نمود و آن را پیدا کرد [مرگِ اصغر مرگِ اکبر را زدود] مرگ اصغر که خواب است، مرگ بزرگ را که موت است مُصِیقل کرد و ظاهر. اما آن نامه اعمال در دنیا ظاهر نیست. [1794 لیک این نامه خیال است و نهان] و از دیده‌هاست پنهان [و آن شود در حشرِ اکبر بس عیان] و هویدا شود در میدان و جزاء خود بیند هر جان چنانکه حضرت حق در سوره الحاقه فرمود:

فَأَمَّا مَنْ أُوتِيَ كِتَابَهُ يَمِينَهُ فَيَقُولُ هَؤُلَاءِ أَقْرَبُ كِتَابِي * إِنِّي ظَنَنْتُ أَنِّي مُلَاقٍ حِسَابِي * فَهُوَ فِي عِيشَةٍ رَاضِيَةٍ * فِي جَنَّةٍ عَالِيَةٍ * قُطُوفُهَا دَانِيَةٌ * كُلُوا وَاشْرَبُوا هَنِيئًا بِمَا أَسْلَفْتُمْ فِي الْأَيَّامِ الْخَالِيَةِ * وَأَمَّا مَنْ أُوتِيَ كِتَابَهُ بِشِمَالِهِ فَيَقُولُ يَا لَيْتَنِي لَمْ أُوتَ كِتَابِي * وَلَمْ أَدْرِ مَا حِسَابِي * يَا لَيْتَهَا كَانَتِ الْقَاضِيَةَ * مَا أَغْنَىٰ عَنِّي مَالِي * هَلَكَ عَنِّي سُلْطَانِي * خُذُوهُ فَغُلُّوهُ * ثُمَّ الْجَحِيمَ صَلُّوهُ * ثُمَّ فِي سِلْسِلَةٍ ذَرْعُهَا سَبْعُونَ ذِرَاعًا فَاسْلُكُوهُ (الحاقة/۱۹-۳۲). لاجرم [1795 این خیال اینجا نهان پیدا اثر] در عالم الهی [زین خیال آنجا برویاند صُور] چنانکه [1796 در مهندس بین خیال خانه‌ای] مرهون است [در دلش چون در زمینی دانه‌ای] یعنی معمار اول در دل، خانه را تصور کند و صورت او را مقرر سازد باز پیدا کند. چنانکه تخم در زمین پنهان است پس از زمانی بروید و ظاهر شود. [1797 آن خیال از اندرون آید برون] یعنی هرکس که عزیمتی و نیتی کند اثر او پیدا شود [چون زمین که زاید از تخم درون]. پس بر این غیاث [1798 هر خیالی کو کند در دل وطن] یعنی از خیر و شر. کسی که در دل مقرر کند و بر آن عزیمت کند و مصمم کند، [روز محشر صورتی خواهد شدن] چنانکه در حق خیر و ثواب حدیث شریف وارد است: يُؤْتِي بِرَجُلٍ إِلَىٰ مَقَامِ الْحِسَابِ فَيُعْطَىٰ كِتَابُهُ فَيَقَالَ لَهُ اِقْرَأْ كِتَابَكَ فَيَنْظُرُ فِيهِ فَإِذَا فِيهِ أَعْمَالٌ مِنَ الْحَجِّ وَالْعُمْرَةِ وَالْعَزْوَةِ وَالصَّدَقَةِ وَغَيْرِهَا فَيَقُولُ يَا رَبِّ لَيْسَ هَذَا كِتَابِي فَيَقُولُ اللَّهُ تَع لَيْسَ هَذَا يَوْمَ الْخَطَاءِ وَالنِّسْيَانِ هَذَا كِتَابُكَ قَدْ نَوَيْتَ فِي دَارِ الدُّنْيَا إِنَّكَ إِذَا وَجَدْتَ الْمَالَ فَعَلْتَ هَذِهِ الْأَعْمَالُ، قَدْ جَعَلْتُ نِيَّتَكَ (140a) مَكَانَ عَمَلِكَ. و چنانکه در حق حساب و عذاب آیت سوره بقره ناطق است: وَإِنْ تُبْذَرُوا مَا فِي أَنْفُسِكُمْ أَوْ تُخَفُّوهُ يَحْسِبُكُمْ بِهِ اللَّهُ فَيَغْفِرُ لِمَنْ يَشَاءُ وَيُعَذِّبُ مَنْ يَشَاءُ (بقره/۲۸۴)، پس جزم و عزم بر چیزی به مثابه وقوع آن چیز است. [1799 چون خیال آن مهندس در ضمیر] که پنهان است باز صورتی پیدا شود. [چون نبات اندر زمین دانه‌گیر] که اول پنهان بود باز هویدا گردد. [1800 مخلصم زین هر دو محشر قصه است] یعنی مقصودم از این دو حشر قصه‌ای است اما از آن قصه، [مؤمنان را در بیانش حصه است] و عبرت. [1801 چون برآید آفتاب رستخیز] و صباح قیامت شود [بر جهنم از خاک زشت و خوب تیز] چنانکه از خواب بیدار شوند در دنیا هم بد، هم نیک. [1802 سوي ديوان قضا پويان شوند] می‌روند و می‌دوند [نقد نیک و بد به کوره می‌روند] نقد نیک و بد به کوره آتش امتحان می‌روند. [1803 نقد نیکو شادمان و ناز ناز] زیرا در امتحان نیکی او پیدا شود. پس به حکم **أَلَا إِنَّ أَوْلِيَاءَ اللَّهِ لَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ** (یونس/۶۲)، خندان شوند. [نقد قلب اندر زحیر و در گداز] و در مرض و نقصان. پس به حکم **يَوْمَ تَبْيَضُّ وُجُوهٌ وَتَسْوَدُّ وُجُوهٌ** (آل عمران/۱۰۶)، هر عمل هویدا شود اهل صلاح خندان و سپیدروی و اهل فساد گریان و سیاه‌روی گردد. [1804 لحظه لحظه امتحان‌ها می‌رسد] از طرف حق تعالی در مواقف حشر [سِرِّ دل‌ها می‌نماید در جسد] و ظاهر می‌شود هر نیک و بد. [1805 چون ز قندیل آب و روغن گشته فاش] و ممتاز. زیرا در آن روز به حکم **وَأَمَّا زُورُ الْيَوْمِ** آئنها

الْمُجْرِمُونَ (یس/۵۹)، هر طایفه ممتاز شود، فَرِيقٌ فِي الْجَنَّةِ وَفَرِيقٌ فِي السَّعِيرِ (شوری/۷) گردد. [یا چو خاکی که بَرُوید سبزه‌اش] تخم‌ها و بن‌ها که در او پنهان بود به وقت بهار پدید شود و سبزه‌ها پیدا گردد. [1806 از پیاز و زعفران و کوکنار] بیان سبزه‌های زمین است از نیک و بد. [سِرِّ دی پیدا کند دستِ بهار] راز فصل دی را هویدا کند دست فصل بهار. یعنی آنان که در فصل دی پنهان شدند اکنون هویدا شوند. [1807 آن یکی سرسبز نَحْنُ الْمُتَّقُونَ] یعنی آنکه متقی باشد تازه و خندان است [و آن دگر همچون بنفشه سرنگون] آنکه شقیم باشد به حکم وَلَوْ تَرَى إِذِ الْمُجْرِمُونَ نَاكِسُوا رُءُوسِهِمْ عِنْدَ رَبِّهِمْ (سجده/۱۲) سرنگون است. [1808 چشم‌ها بیرون جهیده از خطر] چشم‌های عاصیان از چشم‌خانه بیرون آمده (140b) از خوف. [گشته ده چشمه ز بیم مستقر] از ترس قرارگاه یعنی از خوف جهنم. [1809 باز مانده دیده‌ها در انتظار] و در خوف [تا که نامه ناید از سویی یسار] از جانب چپ. [1810 چشم گردان سویی راست و سویی چپ] از اضطراب. [ز آنکه نبود بخت نامه راست زپ] رایگان و ضایع. بدان که چون همه کار بد در آن روز هویدا گردد و سبب رسوایی شود عاقل را می‌باید که آن نامه را اکنون به حکم يَمْحُوا اللَّهُ مَا يَشَاءُ وَيُثَبِّتُ (رعد/۳۹) از اعمال بد خالی سازد به استغفار. پس از این خدمت مولانا مضمون حدیث شریف را شرح و بیان کند که می‌فرماید: [1811 نامه‌ای آید به دستِ بنده‌ای] یعنی روز قیامت نامه اعمال آید به دست کسی و مرد عاصی از بندگان حق. [سر سیه از جرم و فسق آگنده‌ای] که آن نامه سیاه‌سر و پر از فسق باشد. [1812 اندر او یک خیر و یک توفیق نی] از وجوه خیرات چیزی نی. [جز که آزار دلی صدیق نی] که آن کس دایما صدیقان را رنجیده کردی. [1813 پُر ز سر تا پای زشتی و گناه] آن نامه از اول تا به آخر به گناه پر بود. [تَسَخَّرَ وَخُنْبِكَ زدن بر اهل راه] و طعن کردن بر اهل الله. [1814 آن دغل‌کاری و دزدی‌های او] و بدی‌های او نوشته بود در نامه. [و آن چو فرعونان اَنَا و اِنَّا] چنانکه فرعون اَنَا رَبُّكُمْ الْأَعْلَى (نازعات/۲۴) گفتی او نیز متکبر بود. همچون متکبران، من و ما گفتی. لاجرم در نامه او اینها نوشته. در این تفسیر تنبیه است که آن بنده، هم به اعمال جوارح هم به افعال قلوب بدی‌ها کرده بود. [1815 چون بخواند نامه خود آن ثقیل] و گران از گناه. [داند او که سویی زندان شد رَحِيل] و به جانب زندان دوزخ شد او را ارتحال. [1816 پس روان گردد چو دزدان سویی دار] به اضطراب. زیرا [جرم پیدا بسته راه اعتذار] گناه ظاهر راه عذر مسدود. [1817 آن هزاران حجت و گفتارِ بد] که در دنیا بسیارگوی بود و حجت و تلبیس می‌آورد. [بر دهانش گشته چون مسمارِ بد] به حکم الْيَوْمَ نَخْتِمُ عَلَىٰ أَفْوَاهِهِمْ وَتُكَلِّمُنَا أَيْدِيهِمْ (یس/۶۵) هرگز از او سخن بیرون نمی‌آید. [1818 رختِ دزدی بر تن و در خانه‌اش] همچون دزدی که رخت دزدی بر بدنش و در خانه‌اش. [گشته پیدا گم شده افسانه‌اش] ظاهر شده و عذر و بهانه را مجال نمانده. [1819 پس روان گردد به زندانِ سعیر] یعنی در آن حالت به دوزخ برود [که نباشد خار

را ز آتش گزیر] (141a) و چاره. زیرا خار به جز سوختن نشاید. [1820 چون موگُل آن ملایک پیش و پس] فرشتگان همچون موکلان در پیش و پس او [بود پنهان گشته پیدا چون عسس] آن ملائک پیش از این یعنی در دنیا پنهان بودند، اکنون یعنی در آخرت پیدا گشته همچون عسس. [1821 می‌برندش می‌شپوزندش به نیش] ملائکه آن کس را می‌برند و به نیش می‌خلند و می‌گویند [که برو ای سگ به کهدان‌های خویش] چونانکه خوابگاه و مقام سگ کاهدان است تو نیز برو به کاهدان خود که دوزخ است. [1822 می‌کشد پا بر سر هر راه او] و نمی‌رود [تا بُود که بر جهد زآن چاه او] تا خلاص شود از آن چاه بلا. [1823 منتظر می‌ایستد تن می‌زند] و ساکت شود [در امیدی روی و پس می‌کند] و به پس خود نظر کند. [1824 اشک می‌بارد چون بارانِ خزان] از چشم گریان [خشک اومیدی چه دارد او جز آن] یعنی غیر آن امید خشک چیزی ندارد آن بنده. [1825 هر زمانی روی واپس می‌کند] و مدد و عنایت را منتظر می‌شود [رُو به درگاهِ مقدّس می‌کند] روی به خدای قدوس و به درگاه مطهر می‌کند. [1826 پس ز حق امر آید از اقلیم نور] به فرشتگان [که بگویندش که ای بطّالِ غُور] و عریان از اعمال خیر. [1827 انتظارِ چیستی ای کانِ شر] و معدن فساد [رُو چه واپس می‌کنی ای خیره‌سر] و سرسام. [1828 نامه‌ات آن است کِت آمد به دست] که آن نامه به دست تو آمد [ای خدا آزار و ای شیطان پرست] ای کسی که تو خدای آزاری و شیطان را پرستنده در این تنبیه است که اگر کسی که عاصی شود حضرت خدای را رنجاند و شیطان را مطیع گردد و با این حال حضرت ربّ الکریم او را رحمت کند. در اخبار وارد است که ابلیس گفت: یا رب بندگان تو زعم کنند که مرا دشمن گیرند اما مرا مطیع می‌شوند و زعم کنند که تو را دوست می‌دارند اما تو را عاصی می‌شوند. خدای تعالی گفت: ای ملعون من عصیان ایشان را بخشیدم، به سبب محبت ایشان به من و بخشیدم طاعت ایشان را به تو، به سبب بغض ایشان به تو. [1829 چون بدیدی نامه کردارِ خویش] و نامه عمل خود [چه نگرِ پس بین جزای کارِ خویش] چه نظر کنی بین جزای خود را. [1830 بیهده چه مول مولی می‌زنی] و چه توقف می‌کنی [در چنین چه کو امیدِ روشنی] در این چاه کی باشد رجاء روشنی. [1831 نی تو را از رویِ ظاهر طاعتی] یعنی به جوارح عبادتی. [نی تو را در سِرِّ و باطنِ نیّتی] که به نیّت و عزیمت شایسته ثواب شوی. [1832 نی تو را شب‌ها مناجات و قیام] از دعا و نماز. [نی تو را در روز پرهیز و صیام] و همچنان (141b) [1833 نی تو را حفظِ زبان ز آزارِ کس] بلکه هرکس از تو رنجیده بود [نی نظر کردن به عبرت پیش و پس]. خدمت مولانا پس از این پیش و پس را بیان می‌کند: [1834 پیش چه بُود یادِ مرگ و نزعِ خویش] پیش، مرگ خود را و حالت نزع را یاد کردن است. که این حال در پیش تو است البته واقع شود. [پس چه باشد مردنِ یاران ز پیش] پس، آن است که دوستان تو مردند و تو معمر شدی از ایشان پس از این دو عبرت گرفتن می‌باید. [1835 نی تو را بر ظلم توبه]

پُر خروش] و استغفار درونی. [ای دغا گندم‌نمای جَو فروش] ای حيله‌ساز و مکار که گندم می‌نمودی و جو فروختی. [1836 چون ترازوی تو کُز بود و دغا] در دنیا [راست چون جوی ترازوی جزا] در عُقبی. [1837 چونکه پای چپ بُدی در غدر و کاست] چون پای تو چپ بود در فریفتن و نقص [نامه چون آید تو را در دستِ راست]. زیرا [1838 چون جزا سایه‌ست ای قدّ تو خَم] لاجرم [سایه تو کُز فُتد در پیش هم] پس کسی که قد او کُز باشد سایه او کُز نماید پس جزا نیز سایه عمل است کسی که عمل او کُز باشد جزایش نیز کُز بود. [1839 زین قبیل آید خطاباتِ درشت] از طرف خدا چنین عتاب غلیظ آمد آن کس را [که شود کُهِ را از آن هم گوژ پشت] که اگر آن خطابات درشت را کوه شنیدی گوژپشت گشتی. [1840 بنده گوید آنچه فرمودی بیان] آن کس گوید آنچه فرمودی ای دیان از زشتی حال و اعمال من. [صد چنانم صد چنانم صد چنان]. اما ای مَنان [1841 خود تو پوشیدی بترها را به حلم] از جرم من. [ورنه می‌دانی فضیحت‌ها به علم] زیرا تو را پوشیده نبود. [1842 لیک بیرون از جهاد و فعلِ خویش] اما خارج از سعی و عمل من. [از ورايِ خیر و شر و کفر و کیش] و بیرون از کار و اعتقاد من و کفران نعمت و شکران من یا بیرون از کفر کافران و مذاهب و ادیان. [1843 وز نیازِ عاجزانۀ خویشتن] و همچنان [وز خیال و وهم من یا صد چو من] و بیرون و خارج از تصور من و صد همچون من رسول الله علیه‌السلام فرمود: **وَالَّذِي نَفْسِي بِيَدِهِ، لَيَغْفِرَنَّ اللَّهُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ مَغْفِرَةً لَا تَخْطُرُ عَلَى قَلْبٍ بَشَرٍ**. [1844 بودم اومیدی به محضِ لطفِ تو] یعنی بی حد و بی غیاث به محضِ لطف تو امیدوار بودم. [از ورايِ راست باشی یا عتو] و بیرون از راست شدن و عتو کردن و عتو از حد در گذشتن و خشک (142a) شدن و تندی کردن است. [1845 بخششِ محضی ز دادِ بی‌عوض] ای شاه نیک‌خو. [بودم اومید ای کریم بی‌غرض] چون من به کرم تو چنین امیدوار شدم. [1846 رُو سپس کردم بدان محضِ کَرَم] پس ای مَلِک ذوالنعم. [سوی فعلِ خویشتن می‌ننگرم] زیرا می‌دانم که عمل خیر نکرده‌ام. [1847 سوی آن اومید کردم رویِ خویش] زیرا [که وجودم داده‌ای از پیش بیش] در ازل. [1848 خلعتِ هستی بدادی رایگان] از بهر آن، [من همیشه مُعتمد بودم بر آن] ای قدیم الاحسان. [1849 چون شمارد جُرم خود را و خطا] چون بنده عاصی گناه خود را شمارد [محضِ بخشایش در آید در عطا] محضِ مغفرت در عطا آید. و حضرت خدا به فرشتگان فرماید: [1850 کای ملائک باز آریدش به ما] ضمیر راجع به آن بنده است. [که بُدستش چشمِ دل سوی رجا] که چشم دل او سوی رجا بود. [1851 لأُبالی وار آزدش کنیم] از عذاب [و آن خطاها را همه خط بر زنیم] و محو کنیم. [1852 لأُبالی مر کسی را شد مُباح] حلال [کیش زیان نبود ز غدر و از صلاح] یعنی عفو کردن کسی را لایق است که وی را سود و زیان نباشد از فساد و صلاح و آن حضرت خداست. حکایت: یکی از مشایخ طریقت در دعای خود گفتی: ای بار خدا، آنچه تو را زیان ندارد و ما را سود

دارد از ما بازمدا. ر در خواب دید که کسی وی را گفت: آنچه تو را زیان دارد و او را سود ندارد تو نیز دست از وی بازدار بدان که وقتی که این آیت نازل شد: **قُلْ يَا عِبَادِيَ الَّذِينَ أَسْرَفُوا عَلَىٰ أَنْفُسِهِمْ لَا تَقْنَطُوا مِنْ رَحْمَةِ اللَّهِ** (زمر/۵۳)، رسول الله علیه السلام گفت دوست نمی دارم که دنیا و مافیها مرا باشد به عوض این آیت، چه این آیت از دنیا و هرچه در دنیا باشد بهتر است. **حکایت:** در معالم از ابن مسعود^{۳۷} رضی الله عنه نقل کند که به مسجدی درآمد دید که واعظ ذکر آتش دوزخ و سلاسل و اغلال آن می کند فرمود که ای مُذَكَّر چرا نومید می گردانی مردمان را مگر نخوانده ای آن را که فرمود: **قُلْ يَا عِبَادِيَ الَّذِينَ أَسْرَفُوا** (الآیه). و در این آیت سه چیز است؛ اول لطف خطاب که فرمود یا عِبَادِي و نفرمود یا أَتِيهَا الْعُصَاة. دوم (142b) رفق در عتاب که گفت آسرفوا و نگفت أَخْطَاوَا. سوم تنبیه بر اسباب که فرمود لَا تَقْنَطُوا، این نهی است و هرچه حق سبحانه نهی فرمود لازم است از آن بازایستادن پس قنوط به هیچ وجه روا نیست نومید مشو که نومیدی کفر است. **إِنَّ اللَّهَ يَغْفِرُ الذُّنُوبَ جَمِيعاً** (زمر/۵۳) یعنی غیر شرک مطلقاً. بعض علما گویند که غفران ذنوب به شرط توبه است و این قید خلاف ظاهر است. و در وسیط با اسناد خود آورده از اسماء بنت یزید که گفت شنیدم از رسول خدا علیه السلام که فرمود: **إِنَّ اللَّهَ يَغْفِرُ جَمِيعاً وَ لَا يُثَالِي**. **نظم:** تو فرمودی که نومیدی میارید - ز من لطف و عنایت چشم دارید * بدین معنی بسی امید داریم - ببخشا زان که بس امیدواریم * امید درمندان را روا کن - دل امیدداران را دوا کن. [1853 آتشی خوش بر فروزیم از کَرَم] آن عاصی را و گناههای او را بسوزیم [تا نماند جُرم و زَلَّت بيش و کم] بدان که مقصود از بیان سعت رحمت خدای تعالی ترویج کردن نیست به گناه بلکه مقصود آن است که بندگان از کثرت عصیان نومید نشوند از رحمت. و بدان که چنانکه مرغ را دو پر می باید که می پرد همچنان مؤمن را خوف و رجاء می باید تا به منزل رسد. و در قرآن عظیم وعد و وعید مقارن است. و آورده اند که **حکایت:** روزی رسول الله علیه السلام از باب بنی شیبه به مسجد حرام درآمد جمعی از اصحاب رضی الله عنهم را دید که می خندند فرمود که: **مَالِي أَرَيْكُمْ تَضَحَّكُونَ** یعنی چیست مرا که شما را خندان می بینم **لَا أَرَيْكُمْ تَضَحَّكُونَ** نمی بینم شما را خنده کننده. صحابه بوی عتابی از این سخن استشمام نمودند و چنان شدند که گویا بر سر ایشان دال هاست. و رسول الله علیه السلام درگذشت و هنوز به حجره نرسیده بازگشت و گفت جبرائیل ع م به من آمد و گفت: حق تعالی گوید که چرا بندگان مرا ناامید می سازد از رحمت من و این آیت را آورد: **يَبْنَئِي عِبَادِيَ أَنِّي أَنَا الْغَفُورُ الرَّحِيمُ * وَأَنَّ عَذَابِي هُوَ الْعَذَابُ الْأَلِيمُ** (حجر/۴۹-۵۰). محققان گفته اند در توصیف ذات به مغفرت و رحمت دون تعذیب و عقوبت، ترجیح (143a) وعده لطف است و تأکید صفت عفو. **نظم:** گرچه جرم من از عدد بیش است - سبقت رحمتش از این پیش است * چه عجب

^{۳۷} ابن مسعود CG : ابن عباس K

گر عذاب ننماید - بر گنه‌پیشگان ببخشاید. [1854 آتشی کز شعله‌اش کمتر شرار] آتشی برافروزم که از شعله آن آتش شراری کمتر. [می‌بسوزد جرم و جبر و اختیار] لاجرم حضرت خدا را است الطاف بی‌شمار. ابن مسعود رضی‌الله عنه گفت: لَنْ تَزَالَ الرَّحْمَةُ بِالنَّاسِ يَوْمَ الْقِيَامَةِ حَتَّى أَنْ إِبْلِيسَ يَرْفَعُ رَأْسَهُ مِنْ سَعَةِ رَحْمَةِ اللَّهِ وَ شَفَاعَةِ الشَّافِعِينَ. حکایت: آورده‌اند که عیسی علیه‌السلام بسیار خندیدی، یحیی علیه‌السلام بسیار گریستی. یحیی به عیسی گفت: مگر تو از مکرهای دقیق حق ایمن شدی که چنین می‌خندی؟ عیسی گفت: مگر تو از عنایت‌های دقیق حق غافل شدی که چنین می‌گری؟! در بعض اخبار وارد است که از سوی حضرت خدا به مؤمنان خطاب آید که ای امت محمد آن حق که از آن من است بخشیدم، شما حق‌های خود را به یکدیگر بخشید به بهشت بروید به رحمت من. [1855 شعله در بُنگاه انسانی زنیم] شعله نورانی در بن و بنگاه انسانی بزیم. [خار را گلزار روحانی کنیم] و آن را به این تبدیل کنیم. پس به حکم آیت سوره فرقان فَأُولَئِكَ يُدُلُّ اللَّهُ سَيِّئَاتِهِمْ حَسَنَاتٍ وَكَانَ اللَّهُ غَفُوراً رَحِيماً (فرقان/۷۰). لاجرم در آخرت بدل سازد گناه‌های او را به طاعات. [1856 ما فرستادیم از چرخ نهم] از فلک تاسع، یعنی عرش. [کیمیا یُصْلِحْ لَكُمْ أَعْمَالَكُمْ] اشارت است به آن آیت کریمه که در اواخر سوره احزاب است: يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ وَقُولُوا قَوْلًا سَدِيداً * يُصْلِحْ لَكُمْ أَعْمَالَكُمْ وَيَغْفِرْ لَكُمْ ذُنُوبَكُمْ (احزاب/۷۰-۷۱). اگرچه قول سدید گفتن و پیش و پس دیدن به زبان و چشم دل می‌باشد اما توفیق از حضرت حق می‌باید. ورنه، [1857 خود چه باشد پیش نورِ مُسْتَقَر] مرهون است [کرو فر اختیارِ بوالبشر] یعنی پیش نور الهی و مقرر چه چیز است، یعنی حقیر است فرو رونق آدم و عمل او. لاجرم حضرت خدا هرکس را به رحمت خود به بهشت درآرد نه به عملش. حکایت: رسول الله علیه‌السلام گفت: لَنْ يَنْجُو أَحَدُكُمْ بِعَمَلِهِ، قَالُوا وَ لَا أَنْتَ يَا رَسُولَ اللَّهِ، (143b) قَالَ وَ لَا أَنَا إِلَّا أَنَّهُ يَتَعَمَّدَنِي اللَّهُ بِرَحْمَتِهِ، فَقَارِبُوا وَ سَدُّوا وَ أَغْدُوا وَ رُوحُوا وَ شَيْئاً مِنَ الدَّلْجَةِ وَ الْقَصْدُ الْقَصْدُ تَبَلَّغُوا. یعنی خلاص نمی‌شود کسی به عمل خود. گفتند: نه تو؟ گفت: نه من! الا خدا مرا پوشانید به رحمت خویش، پس از حد تجاوز مکنید و سداد کنید و نماز بگذارید و تسبیح بکنید بامداد و شبانگاه و پاره‌ای از آخر شب و میانه روید تا برسید. [1858 گوشت‌پاره آلتِ گویایِ او] پاره گوشت که زبان است، آلتِ گویایِ آدم است. [پیه‌پاره منظرِ بینایِ او] پاره روغن نظر بینای اوست و آنها همه نعمت حضرت خداست و با اینها چه عمل کند که لایق حضرتش باشد. حکایت: از جابر بن عبدالله الانصاری رضی‌الله عنه مروی است که رسول الله علیه‌السلام بیرون آمد بر ما و گفت اکنون جبرائیل از نزد من بیرون رفت و گفت: یا محمد به خدایی که تو را به حق نبی فرستاد به درستی خدای تعالی را بنده‌ای بود پانصد سال خدای را عبادت کرد بر سر کوهی که عرض و طول او سی ذراع است و دریا وی را محیط است چهار هزار فرسنگ از هر جانب. خدای تعالی در آن کوه چشمه‌ای پیدا کرد که از او آب

شیرین روان می‌شد که در زیر کوه جمع می‌شد و درخت انار آفرید که هر روز یک انار پیدا می‌شد، چون شب شود آن کس فرود آید وضو سازد آن انار را بستاند و بخورد باز به نماز ایستد. از خدای تعالی خواست که وی را قبض کند وقتی که ساجد باشد و تن وی را در زمین حرام کند تا ساجد مبعوث شود. خدای تعالی همه خواست او را کرد. و جبرائیل گفت ما فرود می‌آئیم و بالا می‌رویم وی را در سجده می‌بینیم. جبرائیل گفت در علم ما چنین است که چون قیامت برخیزد آن کس را پیش حق برند حق تعالی گوید بنده مرا درآرید به بهشت به رحمت من. آن کس گوید به عمل من درآیم. خدای تعالی فرشتگان را فرماید حساب بکنید نعمت مرا بر این بنده و عمل وی را. فرشتگان بینند که نعمت دیده، عبادت پانصد ساله را احاطه کرده باشد، دیگر نعمت‌ها بماند. خدای تعالی (144a) گوید درآید بنده مرا به دوزخ. پس وی را به دوزخ کشند. آن کس ندا کند که یا ربی به رحمت خود مرا به بهشت درآر. خدای تعالی گوید وی را به من آرید، بیارند. خدای تعالی گوید: تو را که آفرید؟ گوید: تو. گوید: به عمل تو بود یا به رحمت من؟ گوید: به رحمت تو. گوید: که قوی کرد تو را بر عبادت پانصد سال؟ گوید: تو. گوید: که ساکن کرد در کوهی که میان دریایی بود و در آنجا آب شیرین و انار داد تو را و تو در سجده بودی و در آن حال مردن و در آن حال ماندن خواستی، اینها را همه که کرد؟ گوید: تو یا ربی. پس همه اینها به رحمت من بود، باز به رحمت خود تو را به بهشت درآرم پس به بهشت درآورد. [1859 مَسْمَعِ او آن دو پاره استخوان] به کثرِ میمِ آلتِ سماع است و به فتح او موضع سماع. یعنی آلت سماع او یا موضع سماع او دو پاره استخوان است که نام او گوش است. [مَدْرَکَش دو قطره خون یعنی جَنان] آلت و موضع ادراک او دو قطره خون است یعنی دل. [1860 کِرْمَکی و از قَدَرِ آکنده‌ای] پس ای آدمی اگر به انصاف نظر کنی یک کرم صغیری و از نجس پُری که اندرون آدمی نجس بسیار هست. اما [طَمَطِراقی در جهان افکنده‌ای] صَیْت و صدا در جهان انداخته‌ای و نام و نشان پیدا کرده‌ای. حکایت: بزرگی متکبری را گفت چه تکبر و تعظُّم می‌کنی، خود را در مستراح ملاحظه کن بسا نجس از تو بیرون آید و از آن نجس پُری که همچون مستراح موضع نجاستی. [1861 از منی بودی منی را واگذار] چون از منی و نطفه آفریده شده‌ای منی و إنانیت را بگذار، از آنکه اوّل آب مردار است و آخرت جیفه بی اعتبار. حکایت: مهلب بن ابی صفره که سرلشکر حجاج بود بر مُطَرَف بن عبدالله گذر کرد و آن در جبهه ابریشم می‌نازید. مطرف وی را گفت: ای بنده خدا این رفتاری است که خدا و رسول خدا این را دوست نمی‌دارند. مهلب گفت: تو مرا نمی‌دانی. مطرف گفت: می‌دانم اول تو نطفه مردار است و آخر تو جیفه بد رایحه و تو در میان این دو حمال نجاستی. مهلب آن رفتار را ترک کرد. محمد بن الوراق در این معنی انشاد کرد شعر: (144b) عَجَبْتُ مَنْ يُعَجَّبُ بِصُورَتِهِ - وَكَانَ بِالْأَمْسِ نُطْفَةً مَذَرَهُ * وَ فِي غَدٍ بَعْدَ حُسْنِ هَيْئَتِهِ - يَصِيرُ فِي اللَّحْدِ جِيفَةً قَدَرَهُ * وَ هُوَ

عَلَى تَبِيْهِهِ وَ نَحْوَتِهِ - ما بين ثَوْبِيْهِ يَحْمِلُ الْعَذِرَةَ. [ای ایاز آن پوستین را یاد دار] یعنی یاد کن آن پوستین را که آن را پوشیده بودی و به آن لباس به دارالاسلام و به درگاه شاه آمده بودی.

[قصه ایاز و حجره داشتن او جهت چارق و پوستین و گمان آمدن خواجه تاشانش را که او را] ضمیر و اشارت به ایاز است [در آن حجره دینه‌ای است] در بعض نسخ: دینه‌ها است. [سبب] این گمان به سکون نون [محکمی در و گرانی قفل] سبب این ظن محکمی باب حجره است و ثقیلی قفل.

[1862 آن ایاز از زیرکی انگیخته] و از کمال زیرکی حجره تنها اختیار کرده [پوستین و چارکش آویخته] در آن حجره. [1863 می‌رود هر روز در حجره خلا] هر روز در آن حجره تنها رفتی و نفس خود را گفتی: [چارقت این است منگر در غلا] نظر مکن به بالا یعنی تکبر مکن. حصه قصه در این مرتبه آن است که آدمی را می‌باید که ابتداءً حال خود ملاحظه کند و تکبر ننماید. [1864 شاه را گفتند او را حجره‌ای است] یعنی سلطان محمود را غمز کردند و گفتند ایاز را حجره‌ای هست [اندر آنجا زر و سیم و خمره‌ای است] خمره به ترکی: کوپچک. [1865 راه می‌نهد کسی را اندر او] همین خود تنها می‌رود [بسته می‌دارد همیشه آن در او] بسته دارد دایما آن باب را ایاز. چون شاه سخن غماز را شنید. [1866 شاه فرمود ای عجب آن بنده را] یعنی ایاز را [چیست خود پنهان و پوشیده ز ما]. لاجرم از بهر پیدا کردن راز. [1867 پس اشارت کرد میری را که رو] مرهون است [نیم شب بگشای و اندر حجره شو] برو به اندرون حجره. [1868 هر چه یابی مر تو را یغماش کن] هرچه در آن حجره یابی تو را باد. [سر او را بر ندیمان فاش کن] راز او را بر مصاحبان پیدا کن. [1869 با چنین اکرام و لطف بی‌عدد] که من او را می‌کنم، [از لئیمی سیم و زر پنهان کند] این حال بر بی‌وفایی او دلالت کند. حکایت: روزی سلطان محمود با خواص و بندگان به صحرا رفت و فرمود که سیم و زر را و باقی حطام دنیا را پشته پشته کرد و گفت هرکس که چیزی را دوست می‌دارد آن را یغما کند. هر یکی از (145a) بندگان به چیزی که میل داشت یغما کردن گرفت. ایاز پیش شاه رفت وی را سخت گرفت. چون بندگان از یغما فارق گشتند و به نظر شاه آمدند. شاه ایاز را گفت چه می‌کنی؟ ایاز گفت: من تو را دوست می‌دارم تو را گرفتم. شاه گفت: پس من از آن تو شدم و همه بندگانم و ملک و مالم از آن تو شد. [1870 می‌نماید او وفا و عشق و جوش] آن ایاز مرا وفا و عشق می‌نماید چون صدقش نیست [وانگه او گندم‌نماید و جوفروش] در این مرتبه حس آن است که عاشق خدا را می‌باید که جز خدمت خدا را نداند و جمع مال را اشتغال ننماید. و لهذا می‌فرماید: [1871 هر که اندر عشق یابد زندگی] چون کسی در عشق حق زندگی یابد [کفر باشد پیش او جز بندگی] پس او را نمی‌باید جز بندگی. حکایت: در اوایل اسلام کافران قریش عَطْبَةَ بن ربیعہ را که احسن ناس بود از روی سخن

گفتن، گفتند: برو به محمد ببین چه می‌آید بر تو. عطبه رسول الله را علیه‌السلام آمد، گفت: ای فرزند برادر من تو در میان ما چنانکه دانی نسب بلند داری و تو قوم خود را چیزی بزرگ آوردی جماعت ایشان را پریشان کردی و بت‌ها و دین ایشان را معیوب گرفتی و گذشتگان ایشان را به کفر حکم کردی. اگر مال می‌خواهی تو را جمع مال کنی که مال تو از ما بسیار باشد و اگر شرف خواهی تو را تشریف کنیم تا بی‌فرمان تو چیزی را فصل نکنیم، اگر ملک خواهی تو را بر ما شاه کنیم. چون او از سخن خود فارق شد رسول الله علیه‌السلام گفت: من جز بندگی خدا چیزی نمی‌خواهم. باز حم سجده را خواندن گرفت: **حَمَّ * تَنْزِيلٌ مِنَ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ * كِتَابٌ فُصِّلَتْ آيَاتُهُ قُرْآنًا عَرَبِيًّا (فُصِّلَتْ/۱-۳)** تا به قول خدا: **فَإِنْ أَعْرَضُوا فَقُلْ أَنْذَرْتُكُمْ صَاعِقَةً مِثْلَ صَاعِقَةِ عَادٍ وَثَمُودَ (فُصِّلَتْ/۱۳)**. عطبه به قوم و یارانش آمد. چون از دور دیدند به یکدیگر گفتند ابواب‌الولید می‌آید به غیر رویی که رفته بود. چون نشست گفتند: چه دیدی؟ گفت: سخنی شنیدم که هرگز نشنیده بودم واللّه این شعر نیست و سحر نیست و کھانت نیست، ای معشر قریش وی را بگذارید گفتند تو را سحر کرد به زبان خود. [1872 نیم‌شب] (145b) [آن میر با سی مُعْتَمِد] به موجب فرمان شاه از بندگان خاص با سی پهلوان معتمد [در گشادِ حجره او رای زد] در فتح حجره ایاز تدبیر کرد. [1873 مشعل به کرده چندین پهلوان] در تاریکی شب، [جانب حجره روانه شادمان] و با همدیگر گویان، [1874 کامر سلطان است بر حجره زنیم] و غارت کنیم. [هر یکی همیان زر در کش کنیم] لفظ کش به فتح کاف عربی به معنی فعل است اینجا. [1875 آن یکی می‌گفت هین چه جای زر] در آن حجره رختی است از زر بهتر پس ای برادر [از عقیق و لعل گوی و از گهر] یعنی بگو که از عقیق و لعل و گوهر، همیان و بغل را پر می‌کنیم. زیرا [1876 خاص خاص مخزن سلطان وی است] یعنی آن حجره است [بلکه اکنون شاه را خود جان وی است] یعنی ایاز است. [1877 چه محل دارد به پیش این عشیق] و معشوق [لعل و یاقوت و زمرد یا عقیق] بلکه از اینها بهتر هست در نظرش پس ایشان در رفتن و در این سخن گفتن بودند. [1878 شاه را بر وی نبودی بد گمان] شاه به ایاز گمان بد نکرده بود [تسخری می‌کرد بهر امتحان] این غمازان را تسخر می‌کرد از برای آزمودن. زیرا [1879 پاک می‌دانستش از هر غش و غل] پاک می‌دانست ایاز را از هر عیب و بدی [باز از و همش همی‌لرزید دل] و با خود همی گفت [1880 که مبادا کین بود خسته شود] که سیم و زر را دفینه کرده باشد و از رسوایی رنجیده گردد. [من نخواهم که بر او خجلت رود] و شرمسار شود. [1881 این نکرد او و گر کرد او رواست] جائز است [هر چه خواهد گو بکن محبوب ماست] پس [1882 هر چه محبوبم کند من کرده‌ام] زیرا [او منم من او چه گر در پرده‌ام] هر دو یکی ایم اگرچه من در پرده پنهانم و حصّه قصه در این مرتبه آن است که مراد از شاه، حضرت خدای تعالی است و از ایاز، پیغامبر است و از غمازان، کافران و منافقان که طعنه می‌زنند در

کار پیغامبر. اما حضرت خدا گوید کار و سنت پیغامبر حکم و شریعت من است لاجرم به حکم **إِنَّ** **الَّذِينَ يُبَايِعُونَكَ إِنَّمَا يُبَايِعُونَ اللَّهَ** (فتح/۱۰). و به موجب **وَمَا رَمَيْتَ إِذْ رَمَيْتَ وَلَكِنَّ اللَّهَ رَمَى** (انفال/۱۷)، هرچه او کرد فعل من است. [1883 باز گفתי دور از آن خو و خصال] باز شاه گفתי بعید است از آن خوی‌ها که ایاز دارد [این چنین تخلیط ژاژ است و خیال] اینچنین خلط کلام کردن در حق او هرزه است و باطل. [1884 از ایاز این خود محال است و بعید] زیرا [کو یکی دریاست] (146a) [قعرش ناپدید] و چنان دریاست که [1885 هفت دریا اندر او یک قطره‌ای] و همچنان [جمله هستی از او یک چکره‌ای] مُرادف قطره است به ترکی: **طَمَلَه**. یعنی مراد از ایاز رسول الله است که به حکم **لَوْلَاكَ لَمَّا خَلَقْتُ الْأَفْلَاقَ**. جمله موجودات از او به مثابه قطره‌ای است. [1886 جمله پاکی‌ها از آن دریا برند] که هر پاک به شریعت و طریقت رسول الله علیه‌السلام پاک شود. [قطره‌هایش یک به یک میناگرند] هر آن کس که از آن بحر، قطره است و شریعت و طریقت او داند مثل اصحاب و علما و مشایخ مینا و کیمیاگرند. رسول الله علیه‌السلام فرمود: **أَصْحَابِي كَالنُّجُومِ بَأَيْهِمْ إِقْتَدَيْتُمْ إِهْتَدَيْتُمْ** و گفت: **عُلَمَاءُ أُمَّتِي كَالنُّجُومِ بَهَا يَهْتَدِي فِي الْبَرِّ وَ الْبَحْرِ**. [1887 شاه شاهان است و بلکه شاه‌ساز] آن ایاز سلطان السلاطین است بلکه سلطان‌کننده است که بندگان را سلاطین آخرت گرداند. [وز برای چشم بد نامش ایاز] تا او را چشم بد نرسد نام او ایاز نهاده شد. [1888 چشم‌های نیک هم بروی بد است] که من رضا نمی‌دهم که کسی به آن نظر کند [از رو غیرت که حُسنش بی حد است] و بی نهایت. [1889 یک دهان خواهم به پهنای فلک] یعنی مرا دهانی می‌باید که آن دهان همچو فلک پهن و عریض باشد. [تا بگویم وصف آن رشک ملک] تا بیان کنم وصف آن ایاز را، که مراد رسول الله است که فرشتگان بروی رشک می‌برند. چنانکه فرمود: **لِي مَعَ اللَّهِ وَقْتُ لَا يَسْعَى فِيهِ مَلَكٌ مُقَرَّبٌ وَلَا نَبِيٌّ مُرْسَلٌ**. [1890 ور دهان یابم چنین و صد چنین] و از فلک بزرگترین [تنگ آید در فغان این حنین] تنگ آید آن دهان مرا در گفتن فریاد و از احوال آن قرین. [1891 این قدر گر هم نگویم ای سند] اگر این قدر بیان نکنم ای معتمد، [شیشه دل از ضعیفی بشکند] یعنی اگر هرگز از حال او نگویم دلم تنگ می‌آید و بشکند. [1892 شیشه دل را چو نازک دیده‌ام] لاجرم [بهر تسکین بس قبا بدریده‌ام] و چاک کردم. پس از این خدمت مولانا از غلبه عشق و از دیوانگی خود سخن گوید. [1893 من سر هر ماه سه روز ای صنم] چنانکه کسان هستند که در طبع ایشان دیوانگی باشد در هر سر ماه سه روز دیوانه شوند، من نیز همچنان [بی گمان باید که دیوانه شوم] و حال یا جنون کلی دارم. زیرا [1894 هین که امروز اوّل سه روزه است] چون دیوانگی من الهی است [روز پیروز است نی پیروزه است] روز پیروز و مظفر است نه سنگ پیروزه. [1895 هر دلی کاندلر غم شه می‌شود] هر دل که در غم عشق الله (146b) باشد. در بعض نسخ: [هر دلی کاندلر سر شه می‌بود]. [دم به دم او را سر مه می‌بود] در هر

وقت او را سر ماه می شود یعنی هرگاه دیوانه گردد. [1896 قصه محمود و اوصاف ایاز] مرهون است [چون شدم دیوانه رفت اکنون ز ساز] چون دیوانه شدم قصه سلطان محمود و ایاز از نظم و ساز و از یراغ و انتظام رفت.

[بیان آنکه آنچه بیان کرده می شود صورت قصه است و آنکه آن صورتی است که درخورد] لایق [صورت گیران است و درخورد تصویر ایشان] است بیان حقیقت نیست [و از قدوسی که حقیقت این قصه راست نطق را از این تنزیل] که آن عالی را بدین پایه سفلی آوردن [شرم می آید و از خجالت، سر و ریش و قلم گم می کند وَالْعَاقِلُ يَكْفِيهِ الْإِشَارَةُ] که مراد از سلطان محمود حق تعالی است و از ایاز رسول الله علیه السلام است. چون عاشق صادق یاد معشوق حقیقی کند و تذکر حبیب الله کند، جنون بر جنون از او هویدا گردد. و لهذا می گوید:

[1897 زآنکه پیلیم دید هندستان به خواب] زیرا پیل من هندوستان را در خواب دید چون دیار خود را بدید دیوانه شد [از خراج امید بُر ده شد خراب] معنی این مصراع به ترکی: خَرَجَدَن اُمیدی کس کوئی خَراب اولدی. یعنی من همچون ده خراب گشتم، از من خراج سخن و تفصیل قصه رجا مکن. [1898 كَيْفَ يَأْتِي النَّظْمُ لِي وَالْقَافِيَه] چگونه می آید نظم و قافیه مرا [بَعْدَ مَا ضَاعَتْ اُصُولُ الْعَافِيَه] پس از ضایع شدن از من اصول صحت و عقل. [1899 مَا جُنُونٌ وَاحِدٌ لِي فِي الشُّجُونِ] نیست دیوانگی یک، مرا در زندان ها. و فیها سجون به سین مهمله جمع سجن است یعنی زندان ها. و به سین معجمه اندوهگین و شاخ شدن است. [بَلْ جُنُونٌ فِي جُنُونٍ فِي جُنُونٍ] بلکه دیوانگی اندر دیوانگی اندر دیوانگی است. لاجرم [1900 ذَابَ جَسْمِي مِنْ إِشَارَاتِ الْكُنَى] گداخت تن من اشارت های رمزها و خیالات پنهانی [مُنْذُ عَايَنْتُ الْبَقَاءَ فِي الْفَنَاءِ] از آن زمان که پیدا دیدم بقا را در فنا. پس چون مراد از شاه، الله است و از ایاز، رسول الله علیه السلام و از غمازان، کافران و منافقان؛ چون آن غمازان به خودی خود و به بندگی شاه و به تقرب وی مغرور گشتند، ایاز را به شاه غمز کردند عاقبت رسوای شدند. اگر از خودی فانی شدند و ایاز را دوست داشتندی ایاز واسطه قربت (147a) ایشان و رابطه فضل و احسان شدی. قال الله تع: قُلْ إِنْ كُنْتُمْ تُحِبُّونَ اللَّهَ فَاتَّبِعُونِي يُحْبِبْكُمُ اللَّهُ وَيَغْفِرْ لَكُمْ ذُنُوبَكُمْ وَاللَّهُ غَفُورٌ رَحِيمٌ (آل عمران/۳۱)، یعنی بگو ای محمد اگر هستید شما ای یهودیان و نصرانیان دوست می دارید خدای را پس روی کنید مرا تا دوست دارد خدای شما را و پیامرزد گناه های شما را و خدای آمرزنده و رحمت کننده است کسانی را که بر متابعت من راسخ باشند. یا خطاب به قریش است که می گفتند ما بتان را برای خدا دوست می داریم و به شفاعت ایشان نزدیک خدای آسمان امید داریم. [1901 ای ایاز از عشق تو گشتم چو موی] ضعیف. حکایت: ثوبان که مولای رسول الله علیه السلام بود روزی به جناب وی حاضر شد زار و ضعیف شده و نزار و نحیف گشته. رسول الله علیه السلام

فرمود که: یا ثوبان، ما غَیَّرَ لَوْنُکَ، چه چیز رنگ تو تغییر کرد و روی سرخ تو به کدام درد زرد گشت؟ گفت: یا رسول الله من زمانی که در جمالت نمی‌نگرم آن زمان را از حساب زندگانی نمی‌شمارم. بیت: بی تو ای آرام جانی زندگانی مشکل است - بی تماشای جمالت شادمانی مشکل است. حالیا مرا اندیشه آن افتاد که چون اجل در رسد و مفارقت ضروری افتد چه چاره سازم و چه حيله پردازم. بیت: از مرگ غم نیست از آن می‌ترسم - کز پرتو دیدار تو می‌مانم دور. و سخت‌ترین آنکه در آن جهان از اهل نیران باشم تو را کی بینم و اگر به بهشت روم بدان جا که درجه رفیع توست چگونه رسم. خدای تعالی شکسته دلان فراغ را به مژده وصال شادمان ساخته آیت فرستاد: وَمَنْ يُطِيعِ اللَّهَ وَالرَّسُولَ فَأُولَئِكَ مَعَ الَّذِينَ أَنْعَمَ اللَّهُ عَلَيْهِمْ مِنَ النَّبِيِّينَ وَالصِّدِّيقِينَ وَالشُّهَدَاءِ وَالصَّالِحِينَ وَحَسُنَ أُولَئِكَ رَفِيقًا (نساء/۶۹). و مخلص آیت آن است که هرکه امروز کسی را دوست دارد فردا با او خواهد بود که المرأُ مع مَنْ أَحَبَّ [ماندم از قصه تو قصه من بگوی] زیرا [1902 بس فسانه عشق تو خواندم به جان] چون من بسیار قصه تو به جان گفتم [تو مرا کافسانه گشتستم بخوان] تو قصه مرا بخوان که من افسانه گشتم. اگرچه دعوی محبت می‌کنم و لاف فهم سخن می‌گویم (147b) و بیان کلام الهی می‌کنم اما همچون جمادم نسبت به ادراک تو و از جمادم، کی مجال مقال و فهم اهل حال و ادراک کلام ملک متعال باشد. [1903 خود تو می‌خوانی نه من ای مُقتدا] زیرا من همچون جمادم از جمادم فهم سخن نمی‌آید و سخن گفتن را نمی‌تواند پس سخن از آن توست از من عکس او صداست. چنانکه می‌فرماید: [من که طوَرَم تو موسی وین صدا] من کوه طوَرَم تو موسی و سخن من صداست از عکس سخن تو. [1904 کوه بیچاره چه داند گفت چیست] کوه بیچاره چه داند که سخن چیست [زانکه موسی می‌بداند که تهی است] زیرا موسی می‌داند که کوه از سخن خالی است لاجرم کلام خدا را انبیاء خوب فهم کنند و لهذا تأثیر در ایشان بیشتر است. حکایت: پیش از نزول سوره هود رسول الله علیه‌السلام سیاه‌موی بود چون آن سوره که این آیت در او مسطور است: فَاسْتَقِمْ كَمَا أُمِرْتَ (هود/۱۱۲) نازل شد در یک شب هفت موی سپید شد و لهذا می‌گفت: شَیْئَتُنِی سُوْرَةُ هُوْد و رسول الله علیه‌السلام در غزوة بنی المصطلق بود شبی اوایل سوره حج نازل شد که: يَا أَيُّهَا النَّاسُ اتَّقُوا رَبَّكُمُ إِنَّ زَلْزَلَةَ السَّاعَةِ شَيْءٌ عَظِيمٌ * يَوْمَ تَرَوْنَهَا تَذْهَلُ كُلُّ مُرْضِعَةٍ عَمَّا أَرْضَعَتْ وَتَضَعُ كُلُّ ذَاتِ حَمْلٍ حَمْلَهَا وَتَرَى النَّاسَ سُكَارَى وَمَا هُمْ بِسُكَارَى وَلَكِنَّ عَذَابَ اللَّهِ شَدِيدٌ (حج/۱-۲). رسول الله علیه‌السلام ندا کرد. اصحاب گرداگرد حاضر شدند بر ایشان این را می‌خواند و می‌گریست. اصحاب هیچ وقت رسول الله علیه‌السلام را چنین گریان ندیده بودند که آن شب گریان گشت و اصحاب بسیار گریستند. چون صبح شد زین را ننهادند و خیمه زدند و دیگ را نپختند، مردم گریان و حزین و متفکر در امر دین بودند. [1905 کوه می‌داند به قدر خویشتن] یعنی [اندکی دارد ز لطف روح تن] من که همچون کوهم به قدر خویش اندکی می‌دانم از

لطف جان بدن. [1906 تن چو اَصْطِرْلَاب باشد ز احتساب] و از روی اعتبار [آیتی از روح همچون آفتاب] که آن تن علامتی است از روح که آن روح همچون آفتاب است. [1907 آن منجم چون نباشد چشم‌تیز] و بیننده آفتاب [شرط باشد مرد اَصْطِرْلَاب‌ریز] آن منجم را می‌باید مردی که اَصْطِرْلَاب‌ساز باشد. [1908 تا صُطْرُلایی کند] (148a) [از بهر او] از بهر آن منجم که چشم او تیز نیست. [تا بَرَد از حالتِ خورشید بو] و خبری یابد از او. [1909 جان کز اَصْطِرْلَاب جوید او صواب] پس جانی که همچون تن باشد و از اَصْطِرْلَاب صواب جوید [چه قَدَر داند ز چرخ و آفتاب] یعنی اندکی می‌داند. [1910 تو که ز اَصْطِرْلَاب دیده بنگری] و نظر می‌کنی [در جهان دیدن یقین بس قاصری] و عاجزی که به قدر دیده می‌بینی. [1911 تو جهان را قدر دیده دیده‌ای] به مقدار چشم اندکی مشاهده کرده‌ای. [کو جهان سبلت چرا مالیده‌ای] جهان کجاست که تو او را تمام دیده باشی، سبلت را چه مالیده و مغرور شده‌ای. پس مشاهده حضرت خدا به علم ظاهر نباشد بلکه علم باطن و عمل قلب می‌باید و آن را کاملان دین می‌بینند. حکایت: ابوتراب نخشی در اثناء مواعظ خود بسیار گفتی که بایزید بسطامی بزرگ بنده‌ای است و او در حیاط بُود می‌باید به زیارت او رفتن. مریدی از مریدان شیخ که در میان جمع منتهی بود این سخن را انکار کرد و گفت چه حاجت به دیدن بایزید، بنده‌ای را که در هر شبان روزی چند نوبت خدای بایزید را می‌بیند. شیخ فرمود: اگر تو یک نوبت او را بینی تو را بهتر باشد از آن که هفتاد بار غیر را بینی. این مرید چون این سخن از شیخ شنید انکار او زیاده شد. القصه بعد از چند روز شیخ عظیمت نمود و به جانب بسطام به دیدن بایزید آمد و آن مرید نیز در قدم شیخ زیارت را اختیار نمود. چون به بسطام رسیدند احوال پرسیدند، گفتند که بایزید در دهستان است. به جانب دهستان رفتند و به بیشه‌ای رسیدند و بر کنار بیشه رود آبی دیدند. نظر کردند ناگاه بایزید را دیدند که از بیشه بیرون آید ابوتراب نخشی چون بایزید را دید پیش رفت و سلام کرد. بایزید جواب داد و یک نظر تیز کرد به آن مرید و فی‌الحال آن مرید افتاد و بیهوش شد تا بایزید آمد و سر او را در دامن خود نهاد فی‌الحال جان بداد بایزید گفت: ای بیچاره تو که طاقت دیدار بایزید نداری چگونه در هر شبان روزی چند بار خدای بایزید را می‌بینی. پس معلوم شد که لمعان این بارقه (148b) به قدر دیدن هر بیننده است اما نهایت این آن است که زبان لَیّ مع الله بدان ناطق است و اگرچه این مخصوص است به آن حضرت اما اولیای او را نیز می‌باشد از برکت او. در این سخن اشارت است بدان که صاحب تمکین شریف‌تر است از صاحب تلوین زیرا تلوین صفت مبتدی و متوسط است. [1912 عارفان را سرمه‌ای هست آن بجوی] و طلب کن [تا که دریا گردد این چشم چو جوی] و بحر شود این چشم همچون نهر. [1913 ذره‌ای از عقل و هوش ار با من است] اگر ذره‌ای عقل با من بودی [این چه سودا و پریشان گفتن است] و خلط کلام کردن است؟! یعنی خلط کلام نکردمی. [1914 چونکه مغز

من ز عقل و هُش تهی است] چون که دماغ من از عقل خالی است [پس گناه من در این تخیل چيست] یعنی گناه من در این خلطه کلام نیست. [1915 نی گناه او راست که عقلم بُرد] و مرا دیوانه کرد [بلکه عقل جمله عاقلان پیشش بُرد] و محو گشت. لاجرم اولیا در زمان هشیاری سخن هشیارانه میرانند و در هنگام مستی سخن مستانه می گویند. چون نیران عشق معشوق حقیقی اشتعال و التهاب پذیرفت و شوق استیلا رفت و نائره مستی او شعله زدن گرفت، سخن عاشقانه و مستانه گفتن آغاز کرد و قدم تکلم در میدان تصلف نهاد و بی خودی و افشای اسرار را در این زمان شعار خود ساخت. [1916 یا مُحیرَ الْعَقْلِ فَتَانَ الْحِجَی] ای عقل را حیرت دهنده و عقل را در فتنه اندازنده، [مَا سِوَاكَ لِلْعُقُولِ مُرْتَجَی] به غیر تو نیست عقل ها را امید داشته و جای پناه. پس عاقل آن است که دیوانه حضرت خدا شود و عقل معاش بگذارد. بیت: بیشتر دیوانه بودی عاقبت می خواند عشق - عشق را بگذاشتی عاقل شدی دیوانه ای. [1917 مَا اشْتَهَيْتُ الْعَقْلَ مُذْ جَنَنْتَنِي] عقل نخواستم و عقل را رغبت نکردم و من تا از آن زمان که مرا دیوانه کردی. رُوی عَنْ النَّبِيِّ عَلَيْهِ السَّلَامُ أَنَّهُ قَالَ إِنَّ فِي أُمَّتِي رِجَالًا يَحْفَظُ اللَّهُ تَعَاهِلَ الْفَسَادِ بِهِمْ وَيُنْزِلُ اللَّهُ تَعَاهِلَ الرَّحْمَةِ لِأَجْلِهِمْ وَيَمْنَعُ الْعَذَابَ مِنْ قَبْلِهِمْ فَيَا شَوْقَاهُ إِلَيْهِمْ أَوَّلِيكَ مِنَ النَّاسِ يَفْرَوْنَ وَ النَّاسُ مِنْهُمْ يَتَعَجَّبُونَ وَ النَّاسُ عَنْدهُمْ مَجَانِينٌ وَ هُمْ عِنْدَ النَّاسِ مَجَانِينٌ وَ مَا فِيهِمْ مِنَ الْجُنُونِ شَيْءٌ أَلَا وَ إِنَّهُمْ الْآبِدَالُ. [مَا حَسَدْتُ الْحُسْنَ مُذْ زَيَّنْتَنِي] حسد نبردم خوبی را تا از آن زمان که مرا تزین کردی. حکایت: شیخ نوری در بغداد در مسجد شونیزی سه شبانه روز متحیر شد و می گفت (149a) الله الله. حال او را پیش جنید گفتند. جنید پرسید که در اوقات صلوات به خود می آید و نماز را ادا می کند؟ گفتند: بلی چون وقت نماز می شود به خود می آید و نماز می گذارد، پس از نماز متحیر می شود. جنید گفت: الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي لَمْ يَجْعَلْ لِلشَّيْطَانِ سَبِيلًا أَلَيْ أَوْلِيَائِهِ. آنگاه پرسیدند که یا شیخ او مست باشد یا هشیار، عاقل است یا مجنون؟ فرمود: مست و مجنون است. پرسیدند: پس چگونه بر اوقات صلوات مواظبت و محافظت می نماید؟ فرمود که: او در حال سهو و عقل چندان رعایت حدود شرعیه نموده که از میامن آن در حال سُکر و جنون نگاهش می دارند. [1918 هَلْ جُنُونِي فِي هَوَاكَ مُسْتَطَاب] یعنی اگر پرسند هست دیوانگی من، در دوستی تو خوب؟ [قُلْ بَلَى وَاللَّهِ يَجْزِيكَ الْقَوَاب] بگو آری خدای تعالی جزا کند تو را ثواب. [1919 گر به تازی گوید او ور پاری] ای سالک [گوش و هوشی کو که در فهمش رسی] گوش و هوش کجا که به فهم او برسی. زیرا [1920 باده او درخور هر هوش نیست] خمر او لایق هر دماغ و عقل نیست. [حلقه او سُخره هر گوش نیست] حلقه و بندگی او و گوشوار قبولش مُسخر هر گوش نیست. حکایت: شیخ احمد خضرویه به دیدن بایزید بسطامی رفت. بایزید پرسید یا احمد در عشق به چه مرتبه رسیده ای؟ شیخ احمد فرمود: چندان جام عشق در کشیدم که اگر یک قطره دیگر درافزایم جایگاه و گنجایش نیست. بایزید تبسم کرد و فرمود

که: ای خام! إِنَّ لِلَّهِ عِبَاداً يَشْرَبُونَ بُحُورَ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ وَيَقُولُونَ هَلْ مِنْ مُزِيدٍ. وَإِلَيْهِ أَسَارَ مَنْ قَالَ، شعر: وَلَمْ أَرِ فِي غُيُوبِ النَّاسِ غَيْباً - كَنَقْصِ الْقَادِرِينَ عَلَى الْكَمَالِ. فَمَرَاتِبُ الْوُصُولِ وَالْمُشَاهِدَةِ لَا يَنْتَهِي أَبَداً وَالسَّيْرُ فِي اللَّهِ وَإِلَى اللَّهِ لَا يَنْقَطِعُ سَرِماً فَلَا تَجْعَلْ لِهَمَّتِكَ بِأَعْلَى الْهِمَّةِ أَمَداً. قُلْ لَوْ كَانَ الْبَحْرُ مِدَاداً (كهف/۱۰۹)، الآية. [1921 بار دیگر آمدم دیوانه‌وار] بار دیگر همچون دیوانه آمدم [رَوِ ای جان زود زنجیری بیار] تا که من دیوانه را ضبط و قید کنی. اما [1922 غیر آن زنجیر زلف دلبرم] مرهون است [گر دو صد زنجیر آری بردم] یعنی مرا به تقیّدات شیاطین و هوی و به سلاسل علایق دنیا بند کردن، نمی‌توانی. لاجرم به سوی جانان خود می‌روم زیرا کشنده من اوست. حکایت: دو دوست در یک کشتی بودند یکی بلغزیدن پای به دریا افتاد دیگری، هم خود را در آن دریا انداخت. ملاحان هر دو را خلاص کردند. آن یکی گفت من خود بی‌اختیار به دریا افتادم، تو چرا خود را به دریا انداختی؟ گفت: گویا سر یک ریسمان در تو بود و سر دیگرش سخت به جان و دل من (149b) بسته بود چون تو به دریا افتادی مرا به آن ریسمان کشیدی، بی‌اختیار به دریا افتادم.

[حکمت نظر کردن در چارق و پوستین] پس از این آن را بیان کنیم [که فَلْيَنْظُرِ الْإِنْسَانُ مِمَّ خُلِقَ (طارق/۵)] پس باید نظر کند آدمی از چه آفریده شده، خُلِقَ مِنْ مَّاءٍ دَافِقٍ (طارق/۶)، مخلوق شده است از آبی ریخته شده در رحم يَخْرُجُ مِنْ بَيْنِ الصُّلْبِ وَالتَّرَائِبِ (طارق/۷)، که بیرون می‌آید از میان پشت و استخوان‌های سینه. چون اول انسان این آب بی‌مقدار است بلکه مردار، پس او را لایق نیست تکبر و استکبار و پس از این مرده و جیفه گردد. در میان این دو حال آن را وجود عارضی داده‌اند. لاجرم اگر به عین عبرت نظر کنی هرگز سبب غرور نیست.

[1923 بازگردان قصه عشق ایاز] زیرا [کآن یکی گنجی است مالامال راز] و سِرّ. [1924 می‌رود هر روز در حجره برین] آن ایاز نازنین [تا ببیند چارقی با پوستین] و به دیدن لباس پیشین، تا نفس خود را از غرور تسکین دهد. [1925 زآنکه هستی سخت مستی آورد] زیرا منصب و قدرت و مال و نعمت و وجود و مکنّت سخت بی‌عقلی آورد. [عقل از سر شرم از دل می‌برد] عقل را از سر و حیا را از دل می‌برد. [1926 صد هزاران قرن پیشین را همین] از اُمم سابقه، [مستی هستی بزد ره زین کمین] بی‌عقلی، هستی را بزد از این کمین و پنهانی. [1927 شد عزازیلی از این مستی بلیس] یعنی اول نام ابلیس عزازیل بود. آن عزازیل از مستی هستی ابلیس شد، که مأخوذ است از اَبْلَسَ مِنْ رَحْمَةِ اللَّهِ یعنی نومید شد از رحمت خدا. پس چون در عزازیل مستی هستی بود از مستی گفت: [که چرا آدم شود بر من رئیس] و بر من غالب گردد. [1928 خواجه‌ام من نیز و خواجه‌زاده‌ام] از سخن ابلیس است یعنی من بزرگم و بزرگ‌زده‌ام که بسیار علم و عمل دارم و اصل من آتش است [صد هنر را قابل و آماده‌ام] و حاضر شده‌ام. [1929 در هنر من از کسی کم نیستم] پس چرا [تا به خدمت پیش دشمن بیستم]

به خدمت در پیش و نظر عدو بیستم. [1930 من ز آتش زاده‌ام او از وَحَل] چنانکه حضرت خدا در سوره اعراف و ص از او حکایت می‌کند: قَالَ اَنَا خَيْرٌ مِنْهُ خَلَقْتَنِي مِنْ نَارٍ وَخَلَقْتَهُ مِنْ طِينٍ (اعراف/۱۲)، (ص/۷۶). [پیش آتش مر وَحَل را چه محل] بدان که ابلیس در این استدلال غلط بسیار کرد. یکی آن که آتش را خیر محض و خاک را شر مطلق پنداشت، آن را نمی‌دانست که اگرچه آتش لطیف و نورانی است و آثار خیر دارد اما اکثر آثارش سوختن و (150a) عذاب کردن و رطوبت را تحلیل کردن است و خاک اگرچه کثیف و ظلمانی است اما آثار و کار او خیر است که همه بدی‌ها و جیفه و نجاست را قبول و تحمل کند و از او چندین نیکی از نعمت‌ها و لباس‌ها و منافع پیدا می‌شود. و یکی آن که فرع را به اصل قیاس کرد این قیاس نیز درست نیست از آن که حضرت خدا به حکم يُخْرِجُ الْحَيَّ مِنَ الْمَيِّتِ وَيُخْرِجُ الْمَيِّتَ مِنَ الْحَيِّ (روم/۱۹)، از بد، نیک را پیدا کند و از نیک، بد را هویدا کند. و یکی آن که بر حکمت الهیه اعتراض کرد، چنان پنداشت که خود فاضل است و آدم مفضول و فاضل را به مفضول سجده فرمودن کار معقول نیست. آن را نمی‌دانست که فضل به داد حضرت خداست و حضرت خدا به حکم يَفْعَلُ مَا يَشَاءُ (آل عمران/۴۰) و يَحْكُمُ مَا يُرِيدُ (مائده/۱) و به موجب لَا يُسْأَلُ عَمَّا يَفْعَلُ (انبیاء/۲۳)، هرچه می‌خواهد آن کند و یکی آن که شرف آدم به قوت روحانیه بود نه به قدرت جسمانی. ابلیس غالب را بنگریست که از خاک آفریده است نه جان را که او به حکم وَنَفَخْتُ فِيهِ مِنْ رُوحِي (ص/۷۲، حجر/۲۹)، نفخه حضرت خداست. و یکی آن که چنان پنداشت که فضیلت به طول اعمار و به کثرت اعمال است آن را نمی‌دانست که به حکم ذَلِكَ فَضْلُ اللَّهِ يُؤْتِيهِ مَنْ يَشَاءُ وَاللَّهُ ذُو الْفَضْلِ الْعَظِيمِ (جمعه/۴، حدید/۲۱)، فضیلت را به اختیار خود می‌دهد نه به وجوب و جبر. [1931 او کجا بود اندر آن دوری که من] مرهون است [صدر عالم بودم و فخر زَمَن] یعنی معلم ملائکه بودم و افضل از همه در علم و عمل.

قَوْلُهُ تَعَالَى، وَخَلَقَ الْجَانَّ مِنْ مَارِجٍ مِنْ نَارٍ (الرحمن/۱۵) [بیان مارج است] وَ قَوْلُهُ تَعَالَى فِي حَقِّ إِبْلِيسَ [در شأن او،] [كَانَ مِنَ الْجِنِّ فَفَسَقَ] (کهف/۵۰)

بدان که آیت اولی در سوره الرحمن است. یعنی بیافرید جان را که پدر جن است از زبانه صافی بی دود از آتش و گویند مارج آتشی است مُمْتَرَج به هوا که آن را هوای مشتعل گویند. پس جان مخلوق است از دو عنصر آتش و هوا و آدم آفریده شد از دو عنصر خاک و آب و چون خاک و آب به هم ممتزج شوند آن را طین گویند و چون هوا و آتش مختلط شوند آن را مارج گویند و چنانکه تناسل در بشر با لقاء آب است در رحم، تناسل در جن با لقاء هواست در رحم. و میان آفرینش جان و آدم مدت شصت هزار سال بود. و آیت ثانیه در سوره الکهف است یعنی (150b) ابلیس از جن بود یعنی از قوم بنی‌الجان یا جن گروهی‌اند از ملائکه که از آتش آفریده شده‌اند و ابلیس از ایشان بود و غیر ایشان از ملائکه

مخلوق‌اند از نور. و قول اول اصحّ است چه در این آیت او را ذرّیّث اثبات می‌کند و ملائکه را ذرّیّث نیست. و دلیلی دیگر آن است که اکنون گفت بیرون رفت از فرمان پروردگار خود، یعنی عاصی شد به جهت آن که در اصل جن بود و گویند چون حق تعالی ابلیس را براند، از پهلوی چپ او زوجه او را که آوه نام دارد بیافرید و او را به شمار ریگ‌های بیابان فرزندان‌اند و از اولاد او یکی مَتره است که کُنْیة بدو یافته است که ابلیس را ابو مَتره گویند و دیگر لاقیس است و ولهان است. لاقیس موسوس طهارت است و ولهان موسوس صلوة است و دیگر زَلَنُور و او صاحب اسواق است که به دروغ و کم‌فروشی و خیانت وسوسه کند و دیگر اَعْوَر صاحب ابواب زناء است و دیگر مشوط و او صاحب اراجیف است و دیگر واسِم با خورندۀ طعام که بسم الله نگوید شرکت می‌کند در خوردن و دیگر مدحش که موکل علماء است که ایشان را بر امور مختلفه می‌دارد. [1932 شعله می‌زد آتش جانِ سفیه] شعله می‌زد آتش جان و جن یعنی ابلیس سفیه زیرا [کاتشی بود اَلْوَلَدُ سِرِّ آیه] یعنی ابلیس از آتش بود پس به حکم اَلْوَلَدُ سِرِّ آیه، خوی او می‌گیرد که سر به بالا دارد. [1933 نی غلط گفتم که بُد قهر خدا] اینچنین غرور ابلیس را [علّتی را پیش آوردن چرا] در کار خدا. زیرا [1934 کارِ بی‌علّت میرا از علل] که کار خدا مُعلل بالاغراض نیست. [مُستَمِرّ و مُستَقَرّ است از ازل] روان شده و آرام و قرار گرفته است از ازل. [1935 در کمالِ صنعِ پاکِ مُستَحَثّ] برانگیخته و دعوت کرده شده و شتاب‌زده گشته. [علّتِ حادث چه گنجد با حَدَث] علت حادث را چه محل است با حدث. [1936 سِرّ آب چه بُود آبِ ما صُنْعِ اوست] یعنی اگرچه به حکم اَلْوَلَدُ سِرِّ آیه، ولد را سِرّ پدر می‌گوییم اما سِرّ پدر چه چیز است؛ پدر ما صنع اوست. زیرا [صنع مغز است و] [151a] [آب صورت چو پوست] صنع مغز است و پدر ظاهر همچو پوست. لاجرم الولد سر آیه قضیه محمله است زیرا به حکم يُخْرِجُ الْحَيَّ مِنَ الْمَمِيتِ (روم/۱۹، انعام/۹۵ و...)، تخلف واقع شود و آنچه در ولد از احوال آب واقع می‌شود به تقدیر حضرت خداست نه به تأثیر پدر. لاجرم حضرت خدا هرچه خواهد آن کند. [1937 عشق دان ای فُنْدُقِ تن دوست] عشق را بدان، ای فندق تن دوستِ تو [مغز جوید زان بگوید پوست] که مغز جوید از آن می‌زند پوست تو. پس چون بلایی به تن رسد از بهر ترقیق تن است و تسمین جان. [1938 دوزخی که پوست باشد دوستش] جهنم که پوست ما دوست اوست [داد بدَلْنَا جُلُوداً پوستش] حضرت خدا آن را پوست بداد و در اینجا اشارت است به آن آیت کریمه که در سوره نساء است: إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا بِآيَاتِنَا سَوْفَ نُصْلِيهِمْ نَاراً كُلَّمَا نَضِجَتْ جُلُودُهُمْ بَدَّلْنَاهُمْ جُلُوداً غَيْرَهَا لِيَذُوقُوا الْعَذَابَ (نساء/۵۶) یعنی به درستی آنان که نگریدند دلایل وحدانیت یا آیات قرآن یا معجزات پیغامبر ما را، درآیم ایشان را در آتشی هرگاه که بسوزد پوست‌های ایشان بدل کنیم برای ایشان پوست‌های دیگر و این تبدیل در ساعتی صمدبار باشد. و تبدیل جلود به حالت اولی آوردن است. یعنی هر زمان پوست

ایشان را تازه می‌سازیم تا بچشند عذاب را. یعنی چشیدن عذاب دائم باشد. [1939 معنی و مغز بر آتش حاکم است] به حکم *جَزَ يَا مُؤْمِنُ فَإِنَّ نُورَكَ قَدْ أَطْفَأَ نَارِي*، معنی و مغز تو همچون آب است، آب بر آتش حاکم است. [لیک آتش را قُشورت هیزم است] تأثیر آتش به قشر و بدن توست. مثال جان و تن همچون آب و کوزه چوبین است چنانکه گوید: [1940 کوزه چوبین که در وی آب جوست] و ماء نهر در او است [قدرت آتش همه بر ظرف اوست] بر آن کوزه چوبین است نه بر آب. [1941 معنی انسان بر آتش مالک است] همچو آب [مالک دوزخ در او کی هالک است] کسی که مالک دوزخ باشد در او هالک نشود. چنانکه آن فرشته‌ای که موکل بر دوزخ است و سر زبانیان، نام او مالک است و آن در دوزخ کجا هالک است. و بدان که چون کوزه‌ای چوبین تُنک باشد آثار آب بیرون رسد، آتش وی را نمی‌تواند که بسوزد. و آن کوزه چوبین که قشر او غلیظ و (151b) بسیار است آتش را در وی تأثیر و کار است. لاجرم تن را و اسباب و مال ظاهر را بسیار کردن سبب عذاب است و آتش را اسباب. و لهذا می‌فرماید: [1942 پس می‌فرا تو بدن معنی فرا] یعنی تو تن را زیاده مکن بلکه روح را زیاده کن [تا تو مالک باشی آتش را کیا] و حاکم و پادشاه. [1943 پوست‌ها بر پوست می‌افزوده‌ای] به مال و نعمت خود را بزرگ کرده. [لاجرم چون پوست اندر دوده‌ای] همچون پوستی در میان آتش و دخان و لفظ دود به ترکی: ایس. [1944 زآنکه آتش را علف جز پوست نیست] زیرا غذای آتش پوست است [قهر حق آن کبر را گردن زنی ست] در بعض نسخ: [قهر حق آن کبر را پوستین کنی ست]. [1945 این تکبر از نتیجه پوست است] و از آثار اوست [جاه و مال آن کبر را زآن دوست است] منصب و مال آن تکبر را از آن دوست است. [1946 این تکبر چیست غفلت از لُبَاب] از عقول، [مُنجِمِد چون غفلت یخ ز آفتاب] که تاب آفتاب را نمی‌داند و لهذا همچون سنگ سخت گرفته است. [1947 چون خبر شد ز آفتابش یخ نماند] وقتی که یخ از آفتاب خبر یافت، یخ بر انجماد نماند بلکه [نرم گشت و گرم گشت و تیز راند] و روان شد. [1948 شد ز دید لُب جملۀ تن طمع] از دیدن مغز حقیقی جمله تن طمع شد [خوار و عاشق شد که ذَلَّ مَنْ طَمَعَ] خوار و حقیر گشت و تکبر را ترک کرد، به حکم *ذَلَّ مَنْ طَمَعَ*، چون طمع او به آن مغز حقیقی شد، حقیر او گشت. و معنی *ذَلَّ مَنْ طَمَعَ* نزد خدمت مولانا این است که کسی که به حضرت خدا طمع کند ذلیل او شود و معنی *عَزَّ مَنْ قَنَعَ* این است که کسی که به دنیا قناعت کند عزیز شود یعنی به حضرت خدا حقیری ننماید. [1949 چون نبیند مغز قانع شد به پوست] چون مغز حقیقی را ندید به جاه و مال قانع شد. [بند عزَّ مَنْ قَنَعَ زندان اوست] چون از مغز حقیقی که حضرت خداست قانع و فارغ شد قید عزَّ مَنْ قَنَعَ زندان او گشت. [1950 عزت اینجا گبری است و ذُل دین] عزت دنیا کفر است و ضلال و ذُل ایمان است و حُسن حال. [سنگ تا فانی نشد کی شد نگین] سنگ تا در خون به تاب آفتاب از وصف سنگی

فانی نشد و لعل ناب نگشت، نگین انگشتی نشد. پس فنا و نیستی می‌باید تا مقبول شوی و اکنون تو در مقام سنگی شده‌ای و آنگاه در انائیته و از غفلت نمی‌دانی. چنانکه گوید: [1951 در مقام سنگی آنگاهی آنا] پند به من بشنو که: [وقت مسکین گشتن تست و فنا] تا به ذلت در دنیا برسی به سعادت آخری. [1952 کبر زان] (152a) [جوید همیشه جاه و مال] تکبر. از آن می‌خواهد منصب و مال را [که ز سرگین است گلخن را کمال] در آن دیار که هیزم اندک باشد در گلخن به جای هیزم سرگین می‌سوزند. یعنی تکبر همچون گلخن جای ناپاک است او را قدر و سرگین می‌باید. [1953 کین دو دایه پوست را افزون کنند] این دو دایه که جاه و مال است پوست را زیاده کنند [شحم و لحم و کبر و نخوت آکنند] و پر سازند. [1954 دیده را بر لب لب نفراشتند] دیده را بر دیدن مغز مغز بلند نساختند. [پوست را زان روی لب پنداشتند] پوست را از آن وجه مغز پنداشتند حکایت: یکی از مشایخ گفته وقتی در طواف مردی را دیدم در پیش وی چاکران بودند مردمان را بازمی‌داشتند از طواف. پس از زمانی آن مرد را دیدم بر پل بغداد خواهندگی می‌کرد. تعجب کردم و از آن حال پرسیدم گفت لعنت بر ابلیس که من به مکر و تلبیس او تکبر کردم در موضعی که مردمان آنجا تواضع کنند. پس خدای تعالی مبتلا گردانید مرا به گدایی در موضعی که مردمان آنجا تکبر کنند یعنی صدقه دهند و اظهار غنا کنند. [1955 پیشوا ابلیس بود این راه را] یعنی راه کبر را [کو شکار آمد شبیکه جاه را] که آن ابلیس شکار شد دام منصب را. [1956 مال چون مار است و آن جاه اژدها] مال همچون مار است و منصب همچون اژدر است [سایه مردان زمرد این دو را] سایه اولیا زمرد است این مار و اژدر را. و خاصه زمرد آن است که مار را اعمی کند چنانکه می‌فرماید [1957 زان زمرد مار را دیده جهد] یعنی [کور گردد مار و رهرو و ازهد] و خلاص شود. و بزرگان گفته‌اند از عیوب نفس است میل به دنیا و مالش و محبت جاه و اهلش و دوی آن است صحبت زاهدان و متورعان و یاد آوردن احوال قیامت و عذاب ظالمان. [1958 چون بر این ره خار بنهاد آن رئیس] یعنی ابلیس [هر که خست او گفت لعنت بر بلیس] هر که را آن خوار بخت آن کس گفت لعنت بر ابلیس. مراد آن کس این است که [1959 یعنی این غم بر من از غدر وی است] این غم حسد و آلم کبر از مکر اوست [غدر را آن مقتدا سابق پی است] فریفتن را ابلیس پیشوا است. [1960 بعد از او خود قرن بر قرن آمدند] آن مردمان پیشین [جملگان بر سنت او پا زدند] و به راه او رفتند. [1961 هر که بنهد سنت بد ای فتا] هر که بدعت نهد در دنیا [تا در افتد بعد او خلق از عما] از کوری. (152b) [1962 جمع گردد بر وی آن جمله بزه] و گناه. چنانکه رسول الله علیه‌السلام فرمود: مَنْ سَنَّ فِي الْإِسْلَامِ سُنَّةً حَسَنَةً فَلَهُ أَجْرُهَا، وَأَجْرُ مَنْ عَمِلَ بِهَا مِنْ بَعْدِهِ، مَنْ غَيْرِ أَنْ يَنْقُصَ مِنْ أَجُورِهِمْ شَيْءٌ، وَمَنْ سَنَّ فِي الْإِسْلَامِ سُنَّةً سَيِّئَةً كَانَ عَلَيْهِ وِزْرُهَا، وَوِزْرُ مَنْ عَمِلَ بِهَا، مَنْ غَيْرِ أَنْ يَنْقُصَ مِنْ أَوْزَارِهِمْ شَيْءٌ. [کو سری بودست و ایشان دُم غزه] که آن کس که

سنت بد نهاد سر بود، تابعان او بُن دُم. [1963 لیک آدم چارق و آن پوستین] تفصیل مقام این است که ابلیس راه تکبر گرفت، سجده نکرد و ضلالت را به خود اسناد نکرد بلکه به حکم بِمَا أَغْوَيْتَنِي (حجر/۳۹)، حضرت خدا را گفت ضلالت من با ضلال توست. اما آدم علیه السلام همچو ایاز چارق و پوستین را [پیش می آورد که هستم ز طین] اول خلق و مبدأ خود را یاد کرد. لاجرم آدم که به حکم خَمَرْتُ طِينَةَ آدَمِ يَدِي أَرِيعِينَ صَبَاحًا، مصنوع حق بود و به موجب قُلْنَا لِلْمَلَائِكَةِ اسْجُدُوا لِآدَمَ فَسَجَدُوا (اعراف/۱۱)، مسجود ملائکه گشته بود و به حسب وَقُلْنَا يَا آدَمُ اسْكُنْ أَنْتَ وَزَوْجُكَ الْجَنَّةَ وَكُلَا مِنْهَا رَغَدًا (بقره/۳۵)، در بهشت و نعمتش متنعم بود اما به اینها مغرور نگشت و تکبر بر وی راه نیافت، لاجرم پس از زلت توفیق توبه یافت و استغفار کرد که به حکم فَتَلَقَّى آدَمُ مِنْ رَبِّهِ كَلِمَاتٍ فَتَابَ عَلَيْهِ (بقره/۳۷)، توبه اش مقبول گشت. [1964 چون ایاز آن چارقش مَرُود بود] که خود به چارق وارد شدی و آن را مراجعت کردی چارق مَرُود و مرجع او شدی. [لاجرم او عاقبت محمود بود] پس نیستی باید که حضرت خدا هستی دهد. زیرا [1965 هست مطلق کارساز نیستی است] وجود مطلق که حضرت خداست کارساز و متمم نیستی است [کارگاه هست کن جز نیست چیست] یعنی محل کار هست کننده جز نیست، نیست. حکایت: معروف کرخی بیمار بود در آن حال او را گفتند وصیتی بکن. گفت: چون من از دنیا بروم پیراهن من صدقه کنی تا که از دنیا به نیستی و برهنه روم چنانکه برهنه آمدم تا خدای تعالی مرا بی چیز ببند، هر چیزم دهد. [1966 بر نوشته هیچ بنویسد کسی] یعنی بر کاغذی که خط نوشته باشد کسی خط دیگر در او ننویسد [یا نهاله کارد اندر مغرسی] و کسی نهال نمی نشاند به جایی که در آن جا نهال نشانده باشند. [1967 کاغذی جوید که آن بنوشته نیست] تا آن کس بر آن کاغذ نویسد [تخم کارد موضعی که کشته] (153a) [نیست] تخم را کارد بر آن موضع که کشته نباشد پس نیست می خواهد تا او را هست گرداند. [1968 تو برادر موضع ناکشته باش] و همچنان [کاغذ اسپید نابنوشته باش] در این بیت لف است و در بیت ثانی نشر مشوش. [1969 تا مُشْرِف گردی از نُون وَالْقَلَم] چون کاغذ سپیدی [تا بکارد در تو تخم آن دُو الْكَرَم] چون موضع ناکشته ای یعنی در دنیا بی مال و بی جاه باش تا حضرت خدا در آخرت نعمت باقیه و دولت ابدیه دهد. [1970 خود از این پالوه نالیسیده گیر] از پالوده دنیا ناچشیده گیر [مطبخی که دیده ای نادیده گیر] و نیست تصور کن. [1971 زآنکه زین پالوده مستی ها بُود] زیرا از دنیا مستی ها باشد. [پوستین و چارق از یادت رود] و تو را غفلت دهد. [1972 چون در آید نزع و مرگ آهی کنی] در حالت نزع [ذکر دلق و چارق آنگاهی کنی] و می گویی که من به کسب مال و جاه وقت شریف را ضایع کردم و چندین بزه و گناه حاصل کردم سرمایه عمر را به باد دادم، کار دیگران دیدم از کار خود غافل شدم. [1973 تا نمائی غرق موج زشتی] تا نشوی غریق موج و بدی [که نباشد از پناهت پشتمی] و نماند

به چیزی اتکاء تو. [1974 یاد ناری از سفینه راستین] یعنی تا در آن حالت غرق نرسی یاد نمی کنی از کشتی راستین [بنگری در چارق و در پوستین] و در آن حال بی فایده می کنی آنین. [1975 چونکه درمانی به غرقاب بلا] و عاجز شوی به دریای فنا [پس ظَلَمْنَا وِرد سازی بر وِلا] ظلمنا انفسنا را ورد زبان می کنی پیوسته. [1976 دیو گوید بنگرید آن خام را] ابلیس در آن حالت از بهر تو گوید بنگرید این ناپخته را. [سر بُرید این مرغ ناهنگام را] از بهر تو می گوید این خروسی است که بی وقت بانگ می زند، سر اینچنین مرغ را بریدن می باید پس سر این را قطع کنید. یعنی ظَلَمْنَا أَنْفُسَنَا (اعراف/۲۳) گفتن و توبه و انابت کردن و به عبادت کوشیدن پیش از این بایستی. حکایت: یحیی بن معاذ گفت ای فرزند آدم حضرت خدا به حکم وَاللّٰهُ يَدْعُوْا اِلٰى دَارِ السَّلَام (یونس/۲۵)، تو را به بهشت دعوت کند، بنگر از چه جای اجابت کنی. اگر در دنیا اجابت کنی به اندرون وی می روی و اگر در حالت نزع و در قبر اجابت کنی از او محروم می شوی. [1977 دُور این خصلت ز فرهنگِ ایاز] بعید است این خوی از هنر ایاز [که پدید آید نمازش بی نیاز] و بی وقت کند نیاز. [1978 او خروس آسمان بوده ز پیش]. لاجرم [نعره های او همه در وقتِ خویش] (153b) که فریفته به ملک و مال نشد زیرا دولت دنیا اگرچه پادشاهی است همچو خواب است چون به مرگ بیدار شود چیزی نیابد. حکایت: عارفی در تمثیل دنیا گفته کسی که در خواب خود را پادشاه بیند که گرد وی چندین ارکان و غلامان و خزاین و اموال هست چون بیدار شود جز خود نبیند آنگاه داند که او فریفته شده است. بیت: ملک سلیمان مطلب کان هباست - ملک همان است سلیمان کجاست.

[در معنی آن که اَرْنَا الْأَشْيَاءَ كَمَا هِيَ] بنمای مرا چیزها را همچنانکه هست [چرا فرمود] رسول الله [عليه السلام و معنی سخن علی مرتضی کرم الله وجهه که لَوْ كُشِفَ الْعِطَاءُ مَا أَزْدَدْتُ يَقِيْنًا] اگر گشاده گردد پرده زیاده نشود یقین من [و معنی این بیت] هر دو لفظ معنی عطف بر لفظ معنی اول است. [در هر که تو از دیده بد می نگری] به بدی نظر می کنی [از چنبره وجود خود می نگری] چنبره به معنی دایره است و لفظ خود را به فتح خاء خواندن می باید. [پایه کز کثر افکند سایه] به معنی نردبان. کثر را سایه کثر باشد.

[1979 ای خروسان از وی آموزید بانگ] ای بانگ زنان و شب تهجدکنان و سحرخیزان و مؤذنان و الله گویان از ایاز بیاموزید بانگ و آواز. زیرا [بانگ بهر حق کند نی بهر دانگ] ایاز آواز را بهر خدا می کند نه از بهر درهم و وظیفه. [1980 صبح کاذب آید و نفریبدش] ایاز چنان شب خیز و آوازکننده است، صبح کاذب او را نمی فریبد. [صبح کاذب عالم و نیک و بدش] صبح کاذب این جهان است، پس صبح کاذب را صبح صادق پنداشتن نمی باید. [1981 اهل دنیا عقل ناقص داشتند] از آن جهت غلط کردند [تا که صبح صادقش پنداشتند] صبح کاذب را صبح صادق پنداشتند. حکایت: یحیی بن معاذ

گفت مردمان سه صنف‌اند؛ یکی آن که معاد وی از معاش او مشغول کند، یکی آن که معاش وی از معادش مشغول کند و یکی آن که به هر دو مشغول شود. اول درجهٔ عابدان است، دوم درجهٔ هالکان است، سوم درجهٔ مخاطران است. [1982 صبح کاذب کاروان‌ها را زده ست] زیرا [که به بوی روز بیرون آمده ست] یعنی چند بار واقع شده است که کاربان صبح کاذب را صبح صادق پنداشتند تا که به بوی روز از کاربانسرای بیرون آمدند و به راه روان شدند (154a) اما چون شب بود، حرامیان ایشان را زدند و کشتند. لاجرم کسان بسیار ضیاء و روشنی دنیا را دیدند^{۳۸} و به آن فریفته شدند. [1983 صبح کاذب خلق را رهبر مباد] مرادش از صبح کاذب در این بیت مرشد ناقص است [کو دهد بس کاروان‌ها را به باد] که آن صبح کاذب بسا کاروان‌ها را ضایع کند. [1984 ای شده تو صبح کاذب را رهین] گرو دهنده یا گرو شده [صبح صادق را تو کاذب هم مبین] مرشد کامل را ناقص مپندار. [1985 گر نداری از نفاق و بد امان] اگر امان نداری از نفاق و بدی [از چه داری بر برادر ظن همان] بر اخوان دین چه داری گمان بد. [1986 بدگمان باشد همیشه زشت کار] بدظن باشد به دیگران کسی که او بدکار باشد [نامهٔ خود خواند اندر حق یار] و احوال خود را به دیگران اسناد کند. چنانکه امیران و غلامان سلطان محمود اهل طمع بودند و خزینه و دفینه گرفتندی ایاز را نیز چنان پنداشتند. [1987 آن خسان که در کژی‌ها مانده‌اند] همچون امیران سلطان محمود که ایاز را متهم ساختند [انبیا را ساحر و کژ خوانده‌اند] انبیا را صلوات‌الله علیهم و سلامه ساحر و شاعر و کاذب و مجنون خواندند. در این بیت اشارت است که مراد از شاه، الله است و از ایاز، رسول الله علیه السلام و سایر انبیا است علیهم السلام و از غمازان کافران و منافقان و لهذا می‌فرماید: [1988 و آن امیران خسیس قلب‌ساز] آن امیران سلطان محمود که خسیس و قلاب بودند و حيله‌پرداز [این گمان بردند بر حجره ایاز] و گفتند [1989 کو دفینه دارد و گنج اندر آن] که آن ایاز مال بی‌مثال دارد در آن حجره [ز آینهٔ خود منگر اندر دیگران] تو گویا در دست آینه داری، احوال خود را در آن می‌بینی، دیگران را همچون خود می‌پنداری. [1990 شاه می‌دانست خود پاک‌ی او] سلطان محمود پاک‌ی ایاز را می‌دانست [بهر ایشان کرد او آن جست و جو] بهر آن امیران کرد آن شاه این جستجو را نه بهر خود. [1991 کای امیر آن حجره را بگشای در] خطاب به آن امیر است که در اوایل قصه گفته بود. پس اشارت کرد میری را که رو. لاجرم گفت به وی که ای امیر باب آن حجره را بگشای [نیم شب که باشد] (154b) [او ز آن بی‌خبر] در نصف الیل که ایاز از آن غافل باشد. [1992 تا پدید آید سگالش‌های او] تا ظاهر شود ظن بد ایاز. [بعد از آن بر ماست مالش‌های او] و شکنجه کردن او. [1993 مر شما را دادم آن زر و گهر] یغما بکنید. [من از آن زرها نخواهم جز خبر] من عین زر نمی‌خواهم، همان از آن خبر خواهم که چه چیز

^{۳۸} دیدند K : دیدن CG

یافته‌اید در آن حجره. [1994 این همی گفت و دل او می‌طپید] دل سلطان محمود مضطرب بود [از برای آن ایاز بی‌ندید] و بی‌نظیر. [1995 که منم کین بر زبانم می‌رود] که چنین فرمان می‌کنم [این جفا گر بشنود او چون شود] چون ایاز این جفا را شنود و این مصیبت را بیند چگونه شود. [1996 باز می‌گوید به حق دین او] سوگند می‌خورد به دین ایاز [که از این افزون بُود تمکین او] و قرار ایاز. [1997 کی به قذف زشت من طیره شود] کی و کجا باشد که به انداختن زشت و دُشنام من غضبناک گردد. [وز غرض وز سر من غافل بُود] چنانکه کسی را که از حضرت خدا بلایی رسد او آن را که سبب رحمت می‌بیند به حکم إِذَا أَحَبَّ اللَّهُ عَبْدًا ابْتَلَاهُ، در عین عنا عنایت حق تعالی را می‌بیند، او از آن رنجیده نشود. چنانکه می‌فرماید: [1998 مُبْتَلَا چون دید تَأْوِيلَاتِ رنج] و نتایج رنجیدن و مرض. [بُرد بیند کی شود او ماتِ رنج] از اسباب شطرنج بردن می‌بیند مات و هلاک مرض را نمی‌بیند و از او رنجیده نمی‌شود. رباعیه: یا مَنْ تَحَقَّقَ الْأَقْوَالِ دَعَاؤُهُ - وَ صَارَ مُجْتَهِدًا فِي حُبِّ مَوْلَاهُ * لَا تَكُونُ مُجِبًّا مُخْلِصًا قَطًّا - حَتَّى تَعْدِلَ بِلَايَا عَيْنِ نَعْمَاهُ. حضرت خدا در سوره نساء فرمود: مَنْ يَعْمَلْ سَوَاءً يُجْزَ بِهِ (نساء/۱۲۳). یعنی هرکه به عمل آرد کار بدی را جزا داده شود به آن عاجلاً و آجلاً. این حکم عام است همه عاملان را. حکایت: آورده‌اند که چون این آیت نازل شد اصحاب مُتَأَلَّم گشتند و ابوبکر رضی‌الله‌عنه گفت: یا رسولُ الله کَیْفَ الْفَلَاحِ بَعْدَ هَذِهِ الْآیَةِ؟ یعنی چگونه رستگاری باشد پس از نزول این آیت. یعنی هیچکس از کردار بد خالی نیست پس تحمل جزای آن که دارد. رسول الله علیه‌السلام فرمود که: نه بیماری می‌شوی و نه اندوهناک می‌شوی و نه بلاها به تو می‌رسند؟! (155a) گفت: بلی یا رسول الله. رسول الله علیه‌السلام فرمود: هُوَ ذَاكَ، آن جزا این است و در تیسیر آورده که رسول الله علیه‌السلام بعد از این سخن فرمود: یا ابابکر تو را و اصحاب تو را و مؤمنان را جزا گناه در دنیا دهند تا به حق تعالی رسید و شما را هیچ گناهی نَبُود و دیگران را جزا گناه ایشان جمع کنند و روز قیامت بدیشان رسانند. [1999 صاحبِ تَأْوِيلِ ایازِ صابر است] که بلای شاه را عطا پندارد. [کو به بحرِ عاقبت‌ها ناظر است] که آن ایاز دریا‌های عاقبت کار را بیننده است. حکایت: پیری کامل همی گفت من در جهان دو چیز را دوست‌تر دارم یکی فرزندم دیگر اسبم. اگر کسی بیاید مرا به مرگ فرزندم مژده دهد اسب را به وی شکرانه می‌دهم، از آن که در مصیبت ثواب بسیار است. [2000 همچو یوسف خوابِ این زندانیان] مرهون است [هست تعبیرش به پیشِ او عیان] تعبیر خواب زندانیان پیش یوسف عیان بود، ایاز نیز همچنان. [2001 خوابِ خود را چون نداند مردِ خیر] خواب خویش چگونه نداند مرد خیر و نیک [کو بُود واقف ز سرِ خوابِ غیر] که آن مرد خیر واقف باشد به سرِ خواب غیر. حکایت: از ابن ابی وَرَّاد مروی است که به اسناد صحیح می‌گفت مردی آمد و گفت: یا رسول الله مال من رفت و جسم من بیمار شد. رسول الله علیه‌السلام فرمود: لَا خَيْرَ فِي عَبْدٍ لَا يَذْهَبُ مَالُهُ وَلَا يَسْقُمُ

جِسْمُهُ إِنَّ اللَّهَ تَعَالَى إِذَا أَحَبَّ عَبْدًا إِبْتِلَاهُ وَ إِذَا إِبْتَلَاهُ صَبَرُهُ چون رسول الله علیه السلام در حق دیگران چنین می گفت، کی باشد که در حق خود نکند و بر بلا صابر نباشد. [2002 گر زخم صد تیغ او را ز امتحان] از سخن شاه است [کم نگرده و وصلت آن مهربان] یعنی تمکین ایاز چنان است که اگر او را صد تیغ زخم وصلت آن مشفق ناقص نشود. [2003 داند او کآن تیغ بر خود می زخم] زیرا [من ویم اندر حقیقت او منم] چنانکه اتحاد عاشق و معشوق از این حکایت معلوم می شود.

[بیان اتحاد عاشق و معشوق از روی حقیقت اگرچه متضادند از روی آنکه نیاز ضد بی نیازی است چنان که آینه بی صورت است و ساده است و بی صورتی ضد صورت است و لکن میان ایشان اتحادی است در حقیقت که شرح آن دراز است] (155b) [وَالْعَاقِلُ يَكْفِيهِ الْإِشَارَةُ].

اهل شریعت می گویند محبت خدا به بنده ارادت توفیق و هدایت اوست در دنیا و اعطاء حسن ثواب در آخرت. و محبت بنده به خدای ارادت طاعت او و اجتناب از معصیت اوست. و نزد اهل طریقت محبت حق به بنده آن است که او را به حضرت قرب نزدیک گرداند و محبت بنده به حق آن است که برای او از غیر او خالص گردد. و ارباب حقیقت بر آنند که محبت حق قدیم است و محبت بنده حادث هرگاه که صدمات سطوات محبت ذوالجلال از شُراق احتشام یُحبّهم وجود فانی محب را در بوتۀ اضمحلال اندازد و دیگر باره هبوب نفحات از چمن عنایت یُحبّونه رسیده آن فانی شده را به وصف بقا متصف سازد، فَإِنَّ مَحَبَّةَ الْعَبْدِ لِلَّهِ إِفْنَاءُ النَّاسُوتِيَّةِ فِي بَقَاءِ اللَّاهُوتِيَّةِ وَ مَحَبَّةَ اللَّهِ لِلْعَبْدِ إِنْقَاءُ اللَّاهُوتِيَّةِ فِي فَنَاءِ النَّاسُوتِيَّةِ. [2004 جسم مجنون را ز رنج و دوری] و از فرقت لیلی [اندر آمد ناگهان رنجوری] و بیماری. [2005 چون به جوش آمد ز شعله اشتیاق] در جسم مجنون [تا پدید آمد بر آن مجنون خُناق] مریضی ای است در گلو. [2006 پس طیب آمد به دارو کردنش] به علاج کردن مجنون [گفت چاره نیست هیچ از رگ زنش] یعنی فصد ضروری است. [2007 رگ زدن باشد برای دفع خون] چون طبیب چنین فرمود [رگ زنی آمد بدانجا ذوفنون] یک فصاد و جراح کامل آمد در آنجا. [2008 بازو بست و گرفت آن نیش او] بازوی مجنون را بست و نیش را گرفت آن فصاد [بانگ بر زد در زمان آن عشق خو] فریاد کرد در آن وقت مجنون و فصاد را گفت: [2009 مُرد خود بستان و ترک فصد کن] اجرت خود بستان از من و فصد را ترک کن. [گر بمیرم گو برو جسم کهن] اگر بمیرم از این مرض، بگو تن را برو ای جسم کهن. [2010 گفت آخر از چه می ترسی از این] فصاد مجنون را گفت: از چه خوف می کنی از این فصد و نیش [چون نمی ترسی تو از شیر عَرین] از شیر بیشه یا نعره زننده. [2011 شیر و خرس و گرگ و هر گور و دده] لفظ گور به کاف عجمی به ترکی: قولان. و لفظ دد و دده به معنی سبب است. [گرد بر گرد تو شب گرد آمده] و جمع شده. [2012 می نه آیدشان ز تو بوی بشر] این جانوران را از تو بوی بشر نمی آمد و چون عاشقی تو را ایشان بشر

نمی‌شمارد و ضرر نمی‌رساند. [ز انبهي عشق و وجد اندر جگر] از بسیاری عشق و حالت در جگر تو. [2013 گرگ و خرس و شیر داند عشق چیست] این جانوران عشق را می‌دانند. لاجرم [کم ز سگ باشد که از] (156a) [عشق او عمی است] کم از سگ است آن کس که از عشق کور است از آن که در سگ عشق می‌باشد. چنانکه می‌فرماید: [2014 گر رگ عشقی نبودی کلب را] مرهون است [کی بجستی کلبِ کهنی قلب را] سگ اصحاب کُهِف قلب را نجستی و طالب خدا نگشتی. [2015 هم ز جنسِ او به صورت چون سگان] از عشق خبرداران [گر نشد مشهور هست اندر جهان] اگرچه مشهور نشده‌اند همچون سگ اصحاب کُهِف اما هستند در جهان. لفظِ گر نشد مشهور، جمله‌ی معترضه است و لفظِ هست اندر جهان، مصروف به مصراع اول است. [2016 بو نبردی تو دل اندر جنسِ خویش] یعنی تو بوی دل نبردی در جنس خود و عشق ایشان را ندانستی [کی بَری تو بوی دل از گرگ و میش] از خلاف جنس کی بدانی؟! حکایت: مردی خرش را گم کرده بود به مجلس واعظ آمد نه از بهر استماع وعظ بلکه از برای آن که پس از وعظ در انبوه مردم خر خود پرسد. چون مجلس وعظ تمام شد مرد به پا ایستاد واعظ را گفت من خر خود گم کرده‌ام از مردمان بپرس شاید خر من یافته شود. واعظ خلق را گفت: هر که زن را دوست دارد به سویی رود و هر که پسر را دوست دارد به سویی رود و هر که اسب را دوست دارد به سویی رود. و بر این قیاس خلق متفرق گشتند. شخصی در میان مجلس بماند او گفت من هیچ چیز را دوست نمی‌دارم. واعظ آن مرد را گفت: خرت این است، این را به افسار ببند و ببر. لاجرم که در او عشق نباشد او خراست که در او اثر مردمی نیست و آدمی را عشق می‌باید اگرچه مجازی بود که به حکم المَجَازُ قَطْرَةُ الْحَقِيقَةِ، آخر به عشق حقیقی برساند ولهذا در خبر وارد است: تَعَشَّقُوا وَلَوْ بِهَرَّةٍ. حکایت: شخصی گفت در خوارزم کسی عاشق نشود زیرا در خوارزم شاهدان بسیارند. چون شاهدهی ببیند و دل بر او بندند بعد از او بهتر از او ببیند آن بر دلشان سرد شود. عزیزی فرمود اگر بر شاهدان خوارزم نتوان عاشق شدن آخر بر خوارزم عاشق باید شدن که در او شاهدان بی‌حداند پس حضرت خدا خالق همه خوبان است و موجد آفتاب تابان همه را ترک کردن، وی را دوست داشتن می‌باید. [2017 گر نبودی عشق هستی کی بُدی] اگر عشق نبودی، هستی نبودی. که به حکم کُنْتُ كَثْرًا مَخْفِيًّا فَاحْبَبْتُ أَنْ أَعْرِفَ فَخَلَقْتُ الْخَلْقَ لِأَنْ أَعْرِفَ حضرت خدا عالم را به عشق و محبت آفریده است [کی زدی نان بر تو و کی تو شدی] نان به تو نیامدی جزء و عضو تو نشدی. لاجرم تو نان را دوست (156b) می‌داری و می‌خوری تا جزء تو شود و زنده گردد. چنانکه می‌فرماید: [2018 نان تو شد از چه ز عشق و اشتها] نان عضو تو شد از عشق و اشتها [ورنه نان را کی بُدی تا جان رهی] و الا نان را تا جان راه نبودی و زنده نشدی. [2019 عشق نانِ مرده را می‌جان کُند] که عضو انسان گردد جان حاصل کند [جان که فانی بود جاویدان کُند] که اَطْبَا

گفته‌اند حیوةُ البدن بدون الغداء محال. [2020 گفت مجنون من نمی‌ترسم ز نیش] باز به حکایت عودت کرد که مجنون گفت: من از نشتر نمی‌ترسم زیرا [صبر من از کوه سنگین هست بیش] در بعض نسخ: [صبر من از سنگ خارا هست بیش]. [2021 منبلم بی‌زخم ناساید تنم] منبل جنگ‌جوینده را و خود را از بهر گدایی مجروح‌کننده را گویند و آن کس را گویند که به جراحت بسیار افتخار کند. لاجرم من منبلم بی‌زخم راحت نمی‌شود بدنم. [عاشقم بر زخم‌ها بر می‌تنم] من عاشقم بر زخم‌ها تنیدن می‌کنم. [2022 لیک از لیلی وجود من پُر است] یعنی [این صدف پُر از صفات آن دُر است] که آن لؤلؤ لیلی است. [2023 ترسم ای فصّاد گر فصدم کنی] اگرچه نیش را بر رگ من می‌زنی اما نمی‌دانی [نیش را ناگاه بر لیلی زنی] که من پر از اویم بلکه عین اویم. چنانکه می‌فرماید: [2024 داند آن عقلی که او دل‌روشنی است] که در دل آن عقل تاریکی نباشد [در میان لیلی و من فرق نیست] زیرا عاشق و معشوق از روی حقیقت یکی است.

[معشوقی از عاشق پرسید که خود را دوست‌تر داری یا مرا؟ گفت: من از خود مرده‌ام و به تو زنده شده‌ام از خود و از صفات خود نیست شده‌ام، علم خود را فراموش کرده‌ام و از علم تو عالم شده‌ام. قدرت خود را از باد داده‌ام و از قدرت تو قادر شده‌ام. اگر خود را دوست دارم تو را دوست داشته باشم. هر که را آینه یقین باشد، گرچه خود بین، خدای بین باشد. أُخْرِجْ بِصِفَاتِي إِلَى خَلْقِي مَنْ رَأَى رَأَى وَ مَنْ قَصَدَكَ قَصَدَنِي وَ عَلَى هَذَا الْبَاقِي.]

[2025 گفت معشوقی به عاشق ز امتحان] از بهر آزمودن عاشق [در صَبوحی کای فلان ابن الفلان] صَبوحی شراب بامداد است و مراد اینجا صبح است. [2026 مر مرا تو دوست‌تر داری عجب] از خود مرا دوست‌تر داری [یا که خود را راست گو یا ذَا الْكُرْب] یا خود را دوست‌تر داری از من راست بگو ای خداوند اندوه‌ها. [2027 گفت من در تو چنان فانی شدم] (157a) عاشق گفت من در تو چنان فانی شده‌ام [که پُرَم از تو ز ساران تا قَدَم] از تو پر گشته‌ام از رُوس تا به قدم. در بعض نسخ: [که پُرَم از تو ز سر تا آن قدم]. [2028 بر من از هستی من جز نام نیست] لاجرم [در وجودم جز تو ای خوش‌کام نیست] لَفْظِ نیست، مصروف است به جز تو. [2029 زان سبب فانی شدم من این چنین] لَفْظِ اینچنین مرهون است [همچو سرکه در تو بحر انگبین] یعنی من از آن سبب فانی شدم که از تو پر شدم و در وجود من جز نام نماند. پس من اینچنین فانی شدم که چون سرکه‌ای در دریای انگبین افتد فانی گردد، صفت سرکه‌گی برود، صفت انگبینی گیرد. لاجرم من سرکه‌ام و تو بحر انگبینی پس من در تو چنان فانی گشتم. [2030 همچو سنگی کو شود پر لعل ناب] همچون یک سنگ که آن سنگ همه لعل صاف گردد [پُر شود او از صفات آفتاب] زیرا سنگ در خون از آفتاب رنگ گیرد و لعل ناب شود. [2031 وصف آن سنگی نمائد اندر او] زیرا [پُر شود از وصف خور او پشت و رو]

یعنی پیش و پس او. [2032 بعد از آن گر دوست دارد خویش را] آن سنگ لعل شده [دوستی خور بُود آن ای فنا] از آن که او پر از آفتاب شده است. [2033 ور که خود را دوست دارد او به جان] اگر آفتاب را دوست دارد از درون دل و جان [دوستی خویش باشد بی گمان]. زیرا اتحاد حاصل شده است در میان. [2034 خواه خود را دوست دارد لعل ناب] اگر خود را دوست دارد و عاشق شود لعل صافی [خواه تا او دوست دارد آفتاب] یا آن لعل ناب، عاشق آفتاب گردد یا آفتاب، آن لعل ناب را دوست شود. [2035 اندر این دو دوستی خود فرق نیست] در این دو محبت فرق نیست [هر دو جانب جز ضیای شرق نیست] یعنی هر دو طرف نور آفتاب تابان است. بدان که این مرتبه فنا به آن مسیر شود که از صفات بشریت منخلع شوی و افناء ناسوتیت کنی و به حکم تَخَلُّقُوا بِأَخْلَاقِ اللَّهِ به صفات حق تعالی متصف شوی و در بقاء لاهوتیت کوشی و به هر عضوی که کار کنی و هر چیز را که به خاطر آری خود را به حضرت خدا ناظر پنداری و او را حاضر شماری و هر کاری که در نظر حق کردن ادب نباشد ترک کنی تا بدین شیوه از خود فانی شوی و به حق مالی گردی. [2036 تا نشد او لعل خود را دشمن است] (157b) تا آن سنگ لعل نگشت خود را عدو است. [زآنکه یک من نیست او را دو من است] که اتحاد حاصل نشده است. [2037 زآنکه ظلمانی است سنگ و روزکور] و آن کس که در روز روشن نابینا باشد [هست ظلمانی حقیقت ضد نور]. لاجرم [2038 خویشان را دوست دارد کافر است] کسی که فنا حاصل نکرده باشد و دعوی اتحاد کند و اَنَا الْحَقَّ گوید کافر است [زآنکه او متاع شمس اکبر است] که اوست حضرت خدا جلّ و علا. [2039 پس نشاید که بگوید سنگ آنا] زیرا [او همه تاریکی است و در فنا] و در غرور نیستی یا در نیستی غرور. [2040 گفت فرعون اَنَا الْحَقَّ گشت پست] و هلاک و معذب شد [گفت منصور اَنَا الْحَقَّ و برست] و از عذاب خلاص شد. [2041 اَنَا رَا لَعْنَةُ اللَّهِ در عَقَب] آن انا گفتن که از فرعون صادر شد که اَنَا رَبِّكُمُ الْأَعْلَى گفت، در پس او لعنت الله است. [وین اَنَا رَا رَحْمَةُ اللَّهِ ای مُجِب] این انا گفتن که از منصور صادر گشت لایق رحمت الله است ای عاشق. [2042 زآنکه او سنگ سیه بُد این عقیق] زیرا فرعون سنگ سیاه بود منصور عقیق [آن عدوی نور بود و این عشیق] فرعون دشمن حق تعالی بود، منصور عاشق او. اما سبب کشتن منصور این بود که این راز را به عوام فاش گفت. [2043 اَنَا هُوَ بود در سِرّ ای فضول] آن انا گفتن منصور هو گفتن بود پوشیده، ای فضول. [ز اتحاد نور نه از رای حُلُول] از یکی حضرت حق و ظهور صفات نورانی و محو گشتن منصور بود نه از راه حُلُول، که حق تعالی به تن منصور حُلُول کرده باشد. لاجرم منصور را عشق حق به نهایت رسید که او را نیست گردانید و معنی اَنَا الْحَقَّ گفتن این بود که من فانی گشتم، جز حق نماند و این غایت تواضع است و نهایت بندگی است. یعنی اوست دیگری نیست. [2044 جهد کن تا سنگیت کمتر شود] و ناقص تر گردد [تا به لعلی سنگ تو انور

شود] حرف یاء در لفظ لعلی مصدریه است. [2045 صبر کن اندر جهاد و در عَنّا صبر کن در جهاد اکبر و در ریاضت و بلا [دم به دم می بین بقا اندر فنا]. زیرا [2046 وصفِ سنگی هر زمان کم می شود] به ریاضت [وصفِ لعلی در تو محکم می شود] لاجرم [2047 وصفِ هستی] (158a) [می رود از پیکرت] و از شکل و صورت تو [وصفِ مستی می فراید در سرت] یعنی مستی الهی زیاده شود در سرت. حکایت: مجنون خواست تا پیش لیلی نامه نویسد، قلم در دست گرفت و این بیت را گفت، شعر: خيَالُکَ فِي عَيْنِي وَ اسْمُکَ فِي فَمِي - وَ ذِکْرُکَ فِي قَلْبِي إِلَى أَيْنَ أَكْتُبُ. [2048 سمع شو یکبارگی تو گوش وار] شنونده شو به همه اجزای همچو گوش، یعنی همه اجزای تو گوش می باید شد. [تا ز حلقه لعل یابی گوشوار] از گفتار کبار. [2049 همچو چه کن خاک می کن گر کسی] معنی این مصراع به ترکی: قُوبی قازجی گیبی طُپراق قاز اگر کِمْسِه ایسک. [زین ترِ خاکی که در آبی رسی] تا در آب حیات معنوی رسی. [2050 گر رسد جذبه خدا آبِ معین] اگر تو را جذبه الهی که ماء معین است برسد [چاه ناکنده بجوشد از زمین] این نادر است بر نادر حکم نباشد. [2051 کار می کن تو به گوشِ آن مباح] یعنی عمل کن این سخن را گوش مدار که تو را جذبه رسد [اندک اندک خاکی چه را می تراش] تا به آب رسی که اعتماد بر نادر کردن، نمی باید. [2052 هر که رنجی دید گنجی شد پدید] به حکم مَنْ طَلَبَ وَجَدَ هر که محنت و رنج کشید به گنج و مال رسید. [هر که جدی کرد در جدی رسید] لفظ اول به کسر جیم است و لفظ ثانی به فتح او یعنی هر که سعی و اهتمام کرد به بخت و سعادت رسید. [2053 گفت پیغامبر رکوع است و سجود] مرهون است [بر در حق کوفتن حلقه وجود] پس به حکم مَنْ قَرَعَ الْبَابَ وَلَجَّ، رکوع و سجود بر باب حق حلقه زدن است. بیت: هر که در درگاه شاه آید به دولت می رسد - رو به مسجد گر بنخواهی منصب غفران را. [2054 حلقه آن در هر آن کو می زند] مرهون است [بهر او دولت سری بیرون کند].

[آمدن آن امیر نَمّام] سخن چین [با سرهنگان نیم شب] ظرف آمدن است [به گشادن آن حجره ایاز] از بهر یافتن مال [و پوستین و چارق دیدن آویخته] یعنی و دیدن این دو عطف بر آمدن است [و گمان بردن که آن مکر است و روپوش] یعنی مال پنهان است پوستین و چارق از بهر نهان داشتن آن است [و خانه را حفره کردن] همچو دفينه جوینده [به هر گوشه ای که گمان آمد] به هر موضعی که ظن می برد که مال آنجا مدفون است [چاه کنان آوردن] به ترکی: قُوبی قازجیلر گُتورمک. [و دیوارها را سوراخ کردن و چیزی نایافتن و خجل و نومید شدن] پس از این به حصه اشارت می کند که می گوید [چنانکه بدگمانان و خیال اندیشان] (158b) [در کار انبیا و اولیا علیهم السلام که سحرند] و ماکر، [و خویشتن ساخته اند و تصدّر می جویند] و صدر نشینی می خواهند [بعد از تفحص خجل شوند و سود ندارد] طعن ایشان.

[2055] آن آمینان بر درِ حجره شدند] آن امیر با سرهنگان بر باب حجره ایاز رفتند [طالب گنج و زر و خمره بُدند] طالب خزینه و زر و خمره پر گوهر بودند. [2056] قفل را برمی گشادند از هوس] قفل باب را گشادند از سر هوا و هوس [با دو صد فرهنگ و دانش چند کس] با بسیار هنر و علم چند مرد. [2057] زآنکه قفلِ صعب و پُر پیچیده بود] زآنکه قفل صعب را در باب بند کرده بود و قفل مشکل بود همچون کلید اندیشه [از میان قفل‌ها بگزیده بود] از میان قفل‌ها مشکلترین اختیار کرده بود. اما این قفل صعب را اختیار کردن، [2058] نی ز بُخلِ سیم و مال و زرّ خام] بلکه [از برای کتم آن سرّ از عوام] از بهر پوشیدن آن راز بود از عوام. [2059] که گروهی بر خیالِ بد تنند] و تصور بد کنند [قوم دیگر نام سالوسم کنند] یعنی دیگران نام مرا مایی گویند. [2060] پیشِ باهمت بُود اسرارِ جان] کسی که مرد باهمت باشد پیش او اسرار جان و جانان [از خسان محفوظتر از لعلِ کان] از دونان محفوظتر می باشد از لعل کان یعنی اسرار را بهتر از لعل نگاه دارند. و اگرچه [2061] زر به از جان است نزد ابلهان] و اهل دنیا [زر نثارِ جان بُود نزدِ شهان] و مهان. [2062] می شتایند تفت از حرصِ زر] استعجال کردند به حرارت از حرص و طمع [عقلشان می گفت نی آهسته تر] عقل ایشان به زبان حال همی گفت شتاب مکنید. [2063] حرص تازد بیهده سویی سراب] حرص و طمع سرعت می کند بیهوده به جانب سراب. [عقل گوید نیک بین که آن نیست آب] همچنین عقل‌های آن امینان ایشان را از تهوّر منع می کرد. اما [2064] حرص غالب بود و زر چون جان شده] ایشان را [نعره عقل آن زمان پنهان شده] که آواز عقل را نشنیدند در آن زمان. [2065] گشته صدتو حرص و غوغاهای او] لاجرم چون حرص و غوغاهای او بسیار شده بود [گشته پنهان حکمت و ایمای او] ناپیدا شده بود حکمت و رمز او و نامسموع گشته. [2066] تا که در چاهِ غرور اندر فتد] مرد عاقل [آنگه از حکمت ملامت بشنود] در آن وقت از حکمت سرزنش را می شنود. [2067] چون ز بندِ دامِ بادِ او شکست] چو از قید دام بلا باد و غرور مرد غافل منکسر شد [نفسِ لَوامه بر او یابید دست] نفس ملامت کننده بر وی دست یافت و تویخ و لوم کردن، گرفت. [2068] تا به دیوارِ بلا ناید سرش] سر مرد غافل، [نشنود پندِ دل آن گوشِ کرش] نصیحت قلب را نمی شنود آن گوشِ اصمّ او. چنانکه: [2069] کودکان را حرصِ لُوزینه و شکر] طفلان را طمع (159a) حلّوای بادام و شکر [از نصیحت‌ها کند دو گوشِ کر] یعنی بزرگان به کودکان پند می گویند که حلوا و شکر را بسیار مخورید که از شیرینی دنبال پیدا شود، ایشان از حرص هرگز نمی شنوند. و پدران دین که انبیا و اولیاءاند اطفال دنیا را پند دهند که از شهوات و لذات دنیایی نهی کنند، ایشان پند آنان نمی شنوند. اما چون به معصیتی و محنتی مبتلا شوند آنگاه قدر پند می دانند. [2070] چونکه دردِ دُنبَلش آغاز شد] چون که مرض دنبال در کودک پیدا شود [در نصیحت هر دو گوشش باز شد] هر دو گوش او مفتوح شود و در آن وقت پند را سخت بشنود پس امینان نیز پند عقل

نشیدند. [2071 حجره را با حرص و صدگونه هوس] مرهون است [باز کردند آن زمان آن چند کس]. چون حجره را باز کردند [2072 اندر افتادند از در ز ازدحام] اندر حجره افتادند از درش از انبوهی [همچو اندر دوغ گندیده هوام] چنانکه مگسان بر دوغ و مخیض بد رایحه می‌افتند. [2073 عاشقانه در فتد با کرّ و فر] آن هوام و مگس [خورد امکان نی و بسته هر دو پُر] خوردن ممکن نیست اما هر دو پای و پر مگس در او بسته می‌شود چنانکه در انگبین نشسته چنین می‌شود. [2074 بنگریزند از یسار و از یمین] چون آن امینان اندرون حجره رفتند نظر کردند به چپ و راست. [چارقی بدریده بود و پوستین] چارقی بدریده و پوستین کهنه بود دیگر چیزی ندیدند. [2075 باز گفتند این مکان بی‌نوش نیست] و بی‌انگبین نی. [چارق اینجا جز بی‌روپوش نیست] یعنی چارق و پوستین از برای تلپیس و ستر نیست. پس هر یکی به دیگری گفت: [2076 هین بیاور سیخ‌های تیز را] چون سیخ بیاوری، [امتحان کن حفره و کاریز را] شاید که خزینه و مال در زیر زمین باشد. [2077 هر طرف کنند و جستند آن فریق] هر جانب را حفره کردند و تجسس نمودند آن جماعت [حفره‌ها کردند و گوه‌های عمیق] سوراخ‌ها و ورطه‌ها کردند عمیق و نُغول. [2078 حفره‌هاشان بانگ می‌داد آن زمان] آن حفره‌ها و سوراخ‌ها به زبان حال ایشان را بانگ می‌زدی و می‌گفتی [کنده‌های خالیم ای گندگان] لفظ اول به کاف عربی است از کنند و لفظ ثانی به کاف عجمی است یعنی حفره‌ها. ایشان را گفتی آن زمان ما رخن‌های تنه‌ایم ای بد رایجگان. [2079 زآن سگالش شرم هم می‌داشتند] از آن ظن بد که به ایاز کرده بودند شرمسار شدند [کنده‌ها را باز می‌انباشند] یعنی آن (159b) سوراخ‌ها را پر کردند و می‌خواستند که سوراخ‌های دیوار و حفره‌های فرش استوار و هموار گردد. [2080 بی‌عدد لاحول در هر سینه‌ای] هر یکی در دل بسیار لاحول و لا قوه الا بالله گفتی و ندامت نمودی [مانده مرغ حرصشان بی‌چینه‌ای] مرغ طمع ایشان بی‌دانه مانده بود. [2081 زآن ضلالت‌های پاره‌تازشان] از آن گمراهی‌های تازنده بیهوده ایشان [حفره دیوار و در غمازشان] سوراخ دیوار و باب گشته بود غماز ایشان. [2082 ممکن اندای آن دیوار نی] آن دیوار را اندودن ممکن نبود زیرا سخت رخنه و خراب کرده بودند [با ایاز امکان هیچ انکار نی] و قابل خودعه و فریفتن ایاز نبود. [2083 گر خدای بی‌گناهی می‌دهند] فرض کنیم که ممکن باشد که تلپیس بی‌گناهی کنند یعنی ایاز بی‌گناه را فریهند. [حایط و عرصه گواهی می‌دهند] دیوار و میدان شهادت می‌کنند پس در جایی که گناه می‌کنی در عرصه قیامت انکار می‌کنی و دعوی بی‌گناهی می‌کنی دیوار خانه و عرصه‌اش گواهی دهند و چون کسی را غیبت کنی و بدگویی و افترا کنی و آن را می‌فریبی اما فردا چه می‌کنی که در و دیوار گواهی می‌دهند. [2084 باز می‌گشتند سوی شهریار] یعنی به جانب سلطان محمود [پُر ز گرد و روی زرد و شرمسار] روی ایشان مغبر بود و اصفرو خودشان خجل.

[باز گشتنِ نَمّامان از حجرهٔ ایاز به سوی شاه توبره تهی و خَجَل همچون بدگمانان در حقّ انبیا علیهم السلام بر وقتِ ظهورِ بَرّات و پاکی ایشان که یَوْمَ تَبْيَضُّ وُجُوهٌ وَتَسْوَدُّ وُجُوهٌ (آل عمران/۱۰۶)] این آیت در سورهٔ آل عمران است یعنی در آن روز که سفید گردد روی‌ها و سیاه گردد روی‌ها [و قَوْلُهُ نَع: تَرَى الَّذِينَ كَذَبُوا عَلَى اللَّهِ وُجُوهُهُم مُّسْوَدَّةٌ (زمر/۶۰)] این آیت در سوره زمر است یعنی در روز رستاخیز بینی آنان را که دروغ گفتند بر خدا یعنی خدای را به اتخاذ ولد و شریک صفت کردند روی‌های ایشان سیاه کرده شود پیش از دخول به دوزخ و آن علامت دوزخیان است که يُعْرِفُ الْمُجْرِمُونَ بِسِيمَاهُمْ (الرحمن/۴۱).

[2085 شاه قاصد گفت هین احوال چیست] سلطان محمود احوال را می‌دانست اما به قصد گفت احوال چیست؟ [که بغلتان از زر و همیان تهی است] که اَبَط شما از ذهب و صرّه خالی است. [2086 ور نهان کردید دینار و تَسُو] اگر پنهان کرده باشید دنیا دینار و حَبّه و فلوس را [فَرّ شادی در رخ و رخسار کو] و سیمای فرح در روی شما کجا. [2087 گرچه پنهان بیخ هر بیخ آور است] بیخ آور وصف ترکیبی است. یعنی اگرچه بیخ هر بیخ آور یعنی شجر، پنهان است اما (160a) [بِرْگِ سِیمَاهُمْ وُجُوهُمُ اخضر است] هر بیخ به حکم سِیمَاهُمْ فِي وُجُوهِمُ مِنْ اَثَرِ الشُّجُودِ (فتح/۲۹)، برگ اخضر می‌آورد. پس کسی که در دل او فرح باشد اثر وی در رویش ظاهر شود و در دل کسی که قوت و حلاوت ایمان باشد اثر مسلمانی در جوارح او پیدا گردد. حکایت: رسول الله علیه السلام مردی را دید که در نماز به ریش خویش بازی می‌کرد فرمود: لَوْ خَشَعَ قَلْبُ هَذَا لَخَشَعَتْ جَوَارِحُهُ. [2088 آنچه خورد آن بیخ از زهر و ز قند] مرهون است [نک منادی می‌کند شاخ بلند] اگر بیخ زهر خورده باشد زردی و نزاری در شاخ ظاهر است و اگر بیخ قند خورده باشد طراوت و تازگی در شاخ پیدا است. [2089 بیخ اگر بی برگ و از مایه تهی است] اما [برگ‌های سبز بر اشجار چیست] یعنی اثر بیخ است. لاجرم به حکم كُلُّ اِنَاءٍ يَتَرَشَّحُ بِمَا فِيهِ، اثر ما فی الضمیر در بیرون ظاهر است. [2090 بر زبان بیخ گِل مُهری نهد] فاعل نهد، گِل است. یعنی بر زبان بیخ طین و زمین مهر می‌نهد. [شاخ دست و پا گواهی می‌دهد] لاجرم به حکم اَلْيَوْمَ نَخْتِمُ عَلَىٰ اَفْوَاهِهِمْ وَتُكَلِّمُنَا اَيْدِيهِمْ وَتَشْهَدُ اَرْجُلُهُمْ بِمَا كَانُوا يَكْسِبُونَ (یس/۶۵)، اعضا گواهی می‌دهد چون شاه از ایشان احوال پرسید. [2091 آن امینان جمله در عذر آمدند] و عذر جسارت کردند [همچو سایه پیشِ مه ساجد شدند] سر بر زمین نهادند و به اعتذار کوشیدند. [2092 عذر آن گرمی و لاف و ما و من] از بهر عذر آن حرارت پیشین و لاف انانیت و تکبر نمودند [پیشِ شه رفتند با تیغ و کفن] که ما را اگر می‌کشی به این تیغ بکش که کفن را نیز حاضر کرده‌ایم. [2093 از خجالت جمله انگشتان گزان] و از کمال شرمساری [هر یکی می‌گفت کای شاه جهان] و سلطان دوران. [2094 گر بریزی خون حلالست حلال] مقول قول این است.

یعنی گناهکاریم کشتن را استحقاق داریم. [ور ببخشی هست انعام و نوال] و عطا. [2095 کرده‌ایم آنها که از ما می‌سزید] و لایق بود [تا چه فرمایی تو ای شاه مجید] و بزرگ. [2096 گر ببخشی جُرم ما ای دل‌فروز] مرهون است [شب شبی‌ها کرده باشد روز روز] اگر عفو کنی گناه ما ای دل را روشن‌کننده. شب تاریکی کرده باشد که ماییم و روز روشنی کرده باشد که آن تویی. لاجرم از بنده عاصی، عصیان می‌آید و از شاه کریم، احسان می‌شاید. [2097 گر ببخشی یافت نومیدی گشاد] یأس را فتح باب حاصل شد [ورنه صد چون ما فدای شاه باد]. چون امینان چنین عذر گفتند [2098 گفت شه نی این نواز و این گداز] یعنی این لطف و قهر را [من نخواهم کرد هست آن ایاز] زیرا از آن من نیست از آن ایاز است پس کسی که بر او حق غیر باشد او از حق تعالی (160b) عفو طلب کند خدای تعالی بر صاحب حق حواله کند. اما گاهی باشد که حضرت حق گوید ای عاصیان من حقوق خود را عفو کردم اگر شما حقوق خود را به یکدیگر ببخشید همه یک بار به بهشت بروید، لاجرم ارباب حقوق حق یکدیگر را عفو کنند و به بهشت روند.

[حواله کردن پادشاه قبول و توبه نمانان و حجره گشایان و سزا دادن ایشان به ایاز که یعنی این

جنایت بر عرضی او رفته است]

[2099 این جنایت بر تن و عرضی وی است] یعنی ایاز را است [زخم بر رگ‌های آن نیکویی است] پس عفو را از او خواستن می‌باید. [2100 گرچه نفس واحدیم از روی جان] و از جهت معنی و به حکم مَنْ آذَى وَلِيٍّ فَقَدْ آذَانِي. اما [ظاهرا دورم از این سود و زیان]. زیرا [2101 تهمتی بر بنده شه را عار نیست] اگر بنده شاه را تهمت کند شاه را از آن عار نیست و تحمل شاه بر آن بلکه جمع مال کردن یا باعث شدن به طعن طاعنان و یغما و عطا فرمودنش به آنان و صاحب کل خزینه شدن بنده متهم [جز مزید حلم و استظهار نیست] غیر زیادگی حلم و کرم و تقویت نیست. لاجرم این حال بر حلم و کرم و بر یاری کردن شاه دلالت کند که شاه چنان حلم نماید که بنده چندین غرور اظهار کند. [2102 متهم را شاه چون قارون کند] شاه بنده با تهمت را انعام تام کند. پس حضرت خدا که الرحم الرحمین و اکرم الاکرمین است [بی‌گنه را تو نظر کن چون کند] پس ای سالک [2103 شاه را غافل مدان از کار کس] به حکم وَمَا اللَّهُ بِغَافِلٍ عَمَّا تَعْمَلُونَ (آل عمران/۹۹، بقره/۷۴ و...)، همه کارها را می‌داند [مانع اظهار آن حلم است و بس] اظهار آن کار را حلم او مانع است. [2104 مَنْ هُنَا يَشْفَعُ به پیش علم او] که باشد که شفاعت کند در پیش علم خدا [لا ابالی وار الا حلم او] بی‌تکلفانه مگر حلم او. [2105 آن گنه اول ز حلمش می‌جهد] بنده را حلم می‌نماید تا بنده از آن مغرور گردد که بنده به اعتماد کرم او گناه می‌کند [ورنه هیبت آن مجالش کی دهد] و الاهییت حق تعالی بنده را مجال ندادی. لاجرم حضرت خدا چنان حلیم است که جاهل گمان می‌برد که او نمی‌داند و چنان

پوشد که مرد خام پندارد که نمی‌بیند و اگر این نبودی و به حکم **أَنَّ اللَّهَ يَحُولُ بَيْنَ الْمَرْءِ وَقَلْبِهِ** (انفال/۲۴)، مانع شدی کسی کی توانستی که عاصی گشتی. پس رحم حق تعالی بر بندگان سخت‌تر است از رحم ایشان به یکدیگر. و لهذا رسول الله علیه‌السلام را فرمود: **فَبِمَا رَحْمَةٍ مِنَ اللَّهِ لَنْتَ لَهُمْ** (آل‌عمران/۱۵۹). [2106 **خونبهای جُرمِ نفسِ قاتله**] مرهون است [هست بر حلمش دیت بر عاقله] دیت گناه نفس قتل‌کننده بر حلم حق تعالی است زیرا خونبها بر عاقله و خویشاوند است (161a) یعنی کسی که قتل کند به قوم خود استظهار کند و بر ایشان اعتماد کند از بهر آن بر قتل اقدام نماید، لاجرم از آن جهت دیت بر عاقله لازم می‌شود. ما نیز بر کرم و حلم حضرت خدا اعتماد کردیم و گناهکار شدیم پس عفو نیز بر حضرت اوست. [2107 **مست و بی‌خود نفسِ ما زآن حلم بود**] نفس ما از حلم حضرت خدا مست و لایعقل بود. [دیو در مستی کلاه از وی ربود] شیطان در حالت مستی نفس کلاه را از سرش ربود. **حکایت:** ابن منکدر گفت شبی در طواف بودم گفتم خداوندا مرا از گناه نگاه دار و بسی بر وی سوگند دادم. در خواب دیدم کسی مرا می‌گوید: حضرت خدا از گناه نگاه نمی‌دارد. گفتم: چرا؟ گفت: تا بنده مغرور شود به حلم و کرمش و عاصی گردد تا خدای تعالی وی را مغفرت کند. **حکایت:** روایت کنند که یکی از پیغامبران خری داشت کسی از بهر ضرورت و احتیاج خرش را بدزدید. آن پیغامبر گفت: خداوندا کسی که خر مرا بدزدید مرا بر وی مطلع کن. وحی آمد که آن کس وقتی که خر را بدزدید از من سؤال کرد که وی را پیوشم. من تو را خر دیگر می‌دهم، از من این را مخواه. بدان که مقصود از این سخن ترغیب گناه نیست بلکه مراد آن است که بنده از گناه خالی نیست پس به بسیاری گناه از رحمت حق نومید شدن نمی‌باید زیرا او را رحمت بی‌شمار است. [2108 **گر نه ساقی حلم بودی باده‌ریز**] اگر ساقی حلم حق تعالی باده را به قدح نفس نریختی و نفس از آن باده نخوردی و مست نگشتی [دیو با آدم کجا کردی ستیز] ابلیس با آدم علیه‌السلام چنین عناد نکردی. در بعض نسخ: [دیو با او سر به سر کردی گریز]. [2109 **گاهِ علمِ آدمِ ملایک را که بود**] سؤال است [اوستادِ علم و نقادِ نُقود] جواب است یعنی وقت تعلیم آدم ع م فرشتگان را استاد علم بود و نقدها را بیننده و نیک و بد را تمیزکننده. [2110 **چونکه در جنت شرابِ حلم خورد**] یعنی آدم از باده حلم حق مست گشته و به لطف او مغرور شده بود. لاجرم [شد ز یک بازی شیطان روی زرد] از یک لعب ابلیس آدم روی زرد شد که از گندم بخورد و از بهشت بیرون آمد. [2111 **آن بلادِ رهای تعلیم و دود**] آن داروهای تعلیم رب و دود [زیرک و دانا و چستش کرده بود] آدم را زیرک و عالم و چابک کرده بود. اما [2112 **باز آن افیونِ حلمِ سختِ او**] باز آن افیون حلم محکم حق که آدم را لایعقل کرد تا که [دزد را آورد سویِ رختِ او] (161b) ابلیس را آورد سوی متاع آدم. یعنی ابلیس شقی، آدم صفی را از معجون حلم حق تعالی حیران دید به نزد متاع او آمد و بدزدید. [2113 **عقل آید سویِ حلمش**

مستجیر] زنه‌ار خواه [ساقیم تو بوده‌ای دستم تو گیر] که من به خودی خود نمی‌توانم که برخیزم و به راه روم. حکایت: جابر بن عبدالله گفت چون آدم به زمین فرود آمد گفت: یارب این کس که میان من و او عداوت پیدا کردی من و ذریّات من مقابله با وی نمی‌کنیم. حق تعالی گفت: لَا يُولَدُ لَكَ وَلَدٌ إِلَّا وَكَلَّ بِهٖ مَلَكٌ. گفت: زِدْنِي يَا رَبِّ. گفت: جزاء یک گناه یک باشد و جزاء حسنات هر یکی را ده‌تا بدان مقدار که من می‌دانم. گفت: زِدْنِي يَا رَبِّ. گفت: بَابُ التَّوْبَةِ مَفْتُوحٌ مَا دَامَ الرُّوحُ فِي الْجَسَدِ. [فرمودن شاه ایاز را که اختیار کن از عفو و مکافات که از عدل و لطف هر چه کنی اینجا صواب است و در هر یکی مصلحت‌هاست که در عدل هزار لطف هست درج که وَلَكُمْ فِي الْقِصَاصِ حَيَوةٌ (بقره/۱۷۹)] این آیت در سوره بقره است یعنی و مر شما راست در حکم قصاص بقا و زندگی. یعنی چون کسی قصد قتل کسی کند و تخویف قصاص را داند، از آن باز ایستد و آن شخص نیز از کشتن سالم ماند و از قصاص ایمن شود پس حکم قصاص سبب بقای شماست. [آن کس که کراهت می‌دارد قصاص را در این یک حیات قاتل نظر می‌کند و دو صد هزار حیوة] به سکون تاء است [که معصوم و محقون] پنهان و نگاه داشته از قتل [خواهند شدن در حصن] حصار [ایم سیاست نمی‌نگرد] نظر نمی‌کند.

[2114 کن میان مجرمان حکم ای ایاز] حکم را یا به لطف کن یا به قهر [ای ایاز پاک با صد احتراز] و در هر کاری پاکباز. [2115 گر دو صد بارت بجوشم در عمل] و در کارها تو را امتحان کنم [در کف جوشت نیابم یک دغل] خیانت و تباهی. [2116 ز امتحان شرمنده خلقی بی‌شمار] اما ای ایاز [امتحان‌ها از تو جمله شرمسار] مراد از ایاز رسول الله علیه‌السلام است چنانکه اشارت رفته است. حکایت: وقتی در جنگ احد دندان مبارکش را شکستند این حال بر اصحاب سخت آمد گفتند دعا بکن بر ایشان رسول الله علیه‌السلام گفت: إِنِّي لَمْ أُبْعَثْ لَعَنًا وَلَكِنِّي بُعِثْتُ دَاعِيًا وَرَحْمَةً، اللَّهُمَّ اهْدِ قَوْمِي فَإِنَّهُمْ لَا يَعْلَمُونَ حکایت: وقتی قسمت می‌کرد مردی گفت این قسمت است که در این ذات خدا خواسته نشد. رسول الله علیه‌السلام در جوابش زیاده نکرد (162a) إِلَّا جَهْلَ آن مرد را بیان کرد و وعظ کرد و گفت: وَيَحْك، که عدل می‌کند اگر من نکنم و تو خائب و خاسر شوی. و کسی از اصحاب آن مرد را کشتن خواست، رسول الله علیه‌السلام نهی کرد. حکایت: روزی در زیر درختی خواب قیلوله می‌کرد اصحاب نیز در زیر درخت‌ها قیلوله می‌کردند. مردی که نامش غورث بود شمشیر رسول الله را برهنه کرده بر وی حواله شد. رسول الله علیه‌السلام بیدار گشت. آن مرد گفت: که منع می‌کند مرا از تو؟ رسول الله علیه‌السلام گفت: الله الله. شمشیر از دستش افتاد. رسول الله علیه‌السلام وی را گرفت و گفت: که منع می‌کند مرا از تو؟ گفت: خیر گیرنده شو. رسول الله علیه‌السلام او را گذاشت. ولید بن الاعصم او را سحر کرده بود و رسول الله علیه‌السلام را به وحی معلوم شده بود او

را نگرفت. و عبدالله بن ابی را و دیگر منافقان را می‌دانست جفا نکرد. لاجرم علم و حلم و کرم رسول الله علیه‌السلام را حد و نهایت نیست. [2117 بحر بی‌قعر است تنها علم نیست] و همچنان [کوه و صد کوه است این خود حلم نیست] چون شاه ایاز را چنین سخن گفت ایاز در جواب او [2118 گفت من دادم عطای تست این] ای شاه، [ورنه من آن چارقم و آن پوستین] که آن را پوشیده آمده‌ام. [2119 بهر آن پیغمبر این را شرح ساخت] این معنی را بیان کرد [هر که خود بشناخت یزدان را شناخت] اشارت است به آن حدیث شریف که رسول الله علیه‌السلام فرمود: مَنْ عَرَفَ نَفْسَهُ عَرَفَ رَبَّهُ یعنی کسی که نفس خود را به عجز می‌داند، خدای را به قدرت می‌داند و نفس خود را به فقر می‌داند، خدای را به غنا می‌داند و علی هذا القیاس. و حضرت مولانا از این قصه به یک حصه اشارت می‌کند که می‌فرماید: [2120 چارقت نطفه‌ست و خونت پوستین] چارق تو نطفه است که آن را به پای وجود پوشیدی تا از کتم عدم به صحرای هستی آمدی و خون پوستین است که قیام وجود تو با اوست. [باقی ای خواجه عطای اوست این] و آن شاه این قدر عطا کرد اگر حکمت او می‌پرسی. [2121 بهر آن دادست تا جویی دگر] چون در دنیا تو را چیزی داد در آخرت بهتر از آن بجوی به عمل و طاعت [تو مگو که نیستش جز این قدر] بلکه او را قدرت بی‌شمار است و این مقدار از او نمونه است. [2122 زآن نماید چند سیب آن باغبان] مرهون است [تا بدانی نخل و دخیل بوستان] و همچنان [2123 کف گندم زآن دهد خریار را] کسی که گندم (162b) می‌فروشد خریدار را مشتی گندم می‌دهد [تا بداند گندم انبار را] تا مشتری بداند همه گندم انبار را. [2124 نکته‌ای زآن شرح گوید اوستاد] پاره‌ای از علم خود می‌نماید معلم [تا شناسی علم او را مُستزاد] زیاده. [2125 ور بگویی خود همیش بود و پس] دیگر نمی‌داند [دورت اندازد چنانکه از ریش خس] آن استاد تو را دور می‌اندازد همچون خس از ریش خویش. پس این عطا که در این جهان داد نمونه است از آنها که در آخرت است. [2126 ای ایاز اکنون بیا و داد ده] باز به حکایت عودت کرد و گفت که شاه ایاز را چنین گفت [داد نادر در جهان بنیاد نه]. این را بدان که [2127 مُجرمانت مستحق کُشتند] و لایق قتل [وز طمع بر عفو و حلمت می‌تنند] از طمع و رجاء خلاص به تو تضرع کنند. [2128 تا که رحمت غالب آید یا غضب] و همچنان [آب کوثر غالب آید یا لَهَب] یعنی عفو کنی یا قهر. [2129 از پی مردم‌ربایی هر دو هست] مرهون است [شاخ حلم و خشم از عهد اَلست] و از عالم ارواح. [2130 بهر این لفظ اَلست مُستبین] برای حلم و خشم لفظ الست پیدا شده [نفی و اثبات است در لفظی قرین] که این را استفهام انکاری و استفهام تقریری می‌گویند. چنانکه می‌فرماید: [2131 زآنکه استفهام اثباتی است این] پس معنی اَلست پَرِبْکُم، من رَبِّ شمایم. [لیک در وی لفظ لَیس شد قرین] و مدفون. [2132 ترک کن تا ماند این تقریر خام] و پیدا نشود پیش عوام یعنی: اَلستُ پَرِبْکُم قَالُوا بَلٰی (اعراف/۱۷۲)، دلالت می‌کند که

سعادت و شقاوت ازلی باشد پس جبر لازم می‌آید [کاسه خاصان منه بر خوانِ عام] که این راز را هرکس نمی‌داند. خلاصه کلام در این مقام این است که ماهیات به جعلِ جاعلٌ مَجعوله نیست هرکس را در ذات خود استعدادی است پس فیض الهی به حسب استعداد وی باشد، لاجرم جبر لازم نمی‌شود. چنانکه بدین معنی اشارت می‌فرماید. [2133 قهر و لطفی چون صبا و چون وبا] لفظ و نشر مشوش است [آن یکی آهن‌ریا وین کهریا] قهر سخت دلان را می‌کشد، لطف نزار و زردرویان را. [2134 می‌کشد حق راستان را تا رُشد] و به راه راست [قسم باطل باطلان را می‌کشد]. چنانکه [2135 معده حلوائی بُود حلوا کُشد] به شیرینی میل کند. پس به حکم الْمُؤْمِنُ حِلْوَى يُحِبُّ الْحُلَا اهل ایمان و طاعت به سوی کلام الهی و دعوت شاهی رود و کلام وَاللّٰهُ يَدْعُوْا اِلَى دَارِ السَّلَام (یونس/۲۵)، می‌شنود [معده صفرائی بُود سِرکا کُشد] لفظ سِرکا لغت مشترک است و لفظ سِرکا مرادف اوست اما مخصوص به عجم. و بدان که کسان هستند که (163a) استعداد ایمان و صلاح دارند اما به صحبت کافران و فاسقان استعداد خود را ضایع کنند و خصم حضرت حق شوند. لاجرم لایق عقوبت گردند چنانکه می‌فرماید: [2136 فرش سوزان سردی از جالس بُرد] یعنی فرشی که پر حرارت باشد سردی را از نشیننده می‌برد. [فرش افسرده حرارت را خورد] فرشی که بارد باشد حرارت را محو کند. [2137 دوست بینی از تو رحمت می‌جهد] که دوست را شفقت می‌کنی [خصم بینی از تو سَطَوَت می‌جهد] جور کردن پیدا شود. [2138 ای ایاز این کار را زوتر گزار] و زودتر ادا کن [زانکه نوعی انتقام است انتظار] بلکه انتظار مرگ سخت است.

تعبیل فرمودن پادشاه ایاز را که زود این حُکم را به فیصل رسان و منتظر مدار] مجرمان را [و اَیَّامٌ یَّیْنَنًا] یعنی مدت دراز است [مگو] زیرا [که] گفته‌اند [الْإِنْتِظَارُ مَوْتُ أَحْمَر] نام جانوری است در دریا که اعضایش ظاهر نیست، گاهی او را موج به کنار اندازد و او منتظر موج دیگر باشد تا در آن انتظار بمیرد. و لهذا گفته‌اند، بیت: انتظاره مَوْتُ أَحْمَر دیدیلر - آدم اوغلی اگثا دویمز دیدیلر [و

جواب گفتن ایاز شاه را] و بی‌وجودی نمودن او.

[2139 گفت ای شه جملگی فرمان تراست] مرا فرمان به هستی نیست زیرا [با وجود آفتاب اختر فناست] و معدوم و فانی است پس تفویض و تسلیم سالک همچو ایاز می‌باید که نفی وجود خود کند و هر کار را به قدرت و ارادت حواله کند. [2140 زُهره که بُود یا عَطارد یا شهاب] من نیز همچون ستاره‌ام و تو آفتاب عالم تاب، ستاره را چه قدرت است [کو برون آید به پیش آفتاب] بعد از این ایاز خود را توییح می‌کند. [2141 گر ز دلق و پوستین بگذشتمی] مرهون است [کی چنین تخم ملامت کِشتمی] اما من سوء تدبیر کردم. لاجرم کسی که صورت ریا گریند طعن و تشنیع او را کم نباشد. حکایت: زاهدی مردی را گفت کسان در حق من طعن کنند بعضی به ریا و بعضی به خودفروشی و

بعضی به نزد من آیند و بسیار درنگ می کنند وقت مرا ضایع کنند. آن مرد گفت: اینها همه از توست زیرا گاهی دستار سیاه می پوشی و گاه شمله و خرقة می پوشی در صورت بی صورتی نمی باشی. [2142]

قفل کردن بر درِ حجره چه بود] یعنی خطا بود [در میان صد خیالیِ حسود] که آن حسودان به حکم أَخَوَانُ زَمَانًا جَوَاسِيسُ الْعُيُوبِ، در جستن عیب اند (163b) اهل الله که از عیب خالی اند در ایشان عیب می جویند، چنانکه می فرماید: [2143 دست در کرده درونِ آبِ جو] که از بهر آن که [هر یکی زیشان کلوخ خشک جو] هر یکی از حسودان کلوخ خشک جویند یعنی می خواهند که در من عیب یابند.

[2144 پس کلوخ خشک در جو کی بُود] یعنی نمی باشد [ماهی با آب عاصی کی شود] ماهی با آب بی اطاعت و انقیاد کی کند پس غریقان بحر بی نهایت و مستغرقان دریای وحدت کی باشد که حضرت خدا را عاصی شوند و جفا کنند. [2145 بر من مسکین جفا دارند ظن] یعنی بر من گمان می برند که جفاکار و بی وفا باشم، من خود وفا دارم [که وفا را شرم می آید ز من] پس از این خدمت مولانا می خواست که از وفا سخن گوید اما از بیم نامحرمان نگفت و عذر آن می گوید. [2146 گر نبودی زحمتِ نامحرمی] مرهون است [چند حرفی از وفا واگفتمی] اما اگر از وفا سخن گویم نامحرمان مرا زحمت می دهند و بر من شبهه و اشکال آرند زیرا به حکم الْوَفَاءُ بِاللَّهِ تَرْكُ الْجَفَاءِ بِهِ، اگر تحقیق این سخن کنم بر من اعتراض کنند و گویند که کسی کی تواند که به حضرت خدا جفا کند. [2147 چون جهانی شُبّهت و اشکال جوست] چون خلق جهان شبهه جوینده و اشکال آورنده اند [حرف می رانیم ما بیرونِ پوست] یعنی سخن ظاهری می گوئیم و کلام عمیق را ترک می کنیم. لاجرم تا ترک گفت و گو نکنی و لفظ را نگذاری و به معنی ناظر نشوی اهل معنی نمی گردی. [2148 گر تو خود را بشکنی مغزی شوی] لاجرم در آن حالت [داستانِ مغزِ مغزی بشنوی] قصه مغز پاک را می شنوی بی صوت و حرف. [2149 جوز را در پوست ها آواهاست] اما چون از پوست بیرون آید بی آواز می شود زیرا [مغز و روغن را خود آوازی کجاست] یعنی اینها را آواز ظاهر نیست. [2150 دارد آوازی نه اندر خوردِ گوش] یعنی هر یک از مغز و روغن آوازی دارد اما آن آواز لایق گوش ظاهر نیست بلکه [هست آوازش نهان در گوشِ نوش] در بعضی نسخ به جای نوش هوش واقع شده است و مقصود اصلی آواز مغز است نه پوست. لاجرم [2151 گرنه خوش آوازی مغزی بُود] یعنی اگر خوش آوازی مغزی نبودی [رُغَرِغِ آوازِ قشری که شُنود] غوغای آواز قشر را که شنودی. پس مقصود از لفظ معنی است خواه لفظ در ظاهر خوب باشد خواه (164a) ناخوش. [2152 رُغَرِغِ آن زان تحمّل می کنی] رُغَرِغِ قشر را از آن جهت صبر می کنی [تا که خاموشانه بر مغزی زنی] و از مغز خبردار شوی و به آن برسی. [2153 چند گاهی بی لب و بی گوش شو] خود را لال و کر کن [واتگهان چون لب حریفِ نوش شو] و قرین عسل باش. حکایت: سیری سقطی گفت کسی از بهر تعبد عُزَلت اختیار کرد اما پیش از آن حریص علم ظاهر بود.

از او پرسیدم. گفت در خواب دیدم قائلی گفت: إِلَيَّ كَمْ تَضَيَّعَ الْعِلْمُ ضَيَّعَكَ اللَّهُ. گفتم: من حفظ می‌کنم. گفت: إِنَّ حِفْظَ الْعِلْمِ الْعَمَلُ بِهِ. پس طلب علم را ترک کردم و به عمل اقبال نمودم. [2154] چند گفتمی نظم و نثر و راز فاش] از اسرار الهیه [خواجه یک روز امتحان کن گنگ باش] بی‌زبان شو. [حکایت در تقریر این سخن که چندین گاه گفت ذکر را آزمودیم مدتی صبر و خاموشی را بیازماییم] و از این حکایت پند گیریم.

[2155] چند پختی تلخ و تیز و شورگر] از انواع ترشی‌ها و شورها و نمکدار [این یکی را ز امتحان شیرین بپز] یعنی بی الفاظ معنی را ملاحظه کن و از این قصه حصه بگیر و امروز خود را بین که از کدام فریق خواهی شد و در روز قیامت. [2156] آن یکی را در قیامت ز انتباه] یعنی پس از بیدار شدن از خوابِ گران که موت است، [در کف آید نامه عصیان سیاه] سیاهی نامه را بیان می‌کند. [2157] سر سیه چون نامه‌های تعزیه] همچون عزانامه‌ها [پُر معاصی متن نامه و حاشیه] اندرون و کنار نامه سیاه بود. [2158] جمله فسق و معصیت بُد یکسری] و بالکلیه [همچو دارالحرب پُر از کافری] چنانکه دارالحرب از کافران پر است آن نامه نیز پر بود از شور و شری. [2159] آنچنان نامه پلید پُر و بال] آنچنان نامه مردار که پر بود از گناه [در یمین ناید درآید در شمال] پس ای مرد صاحب حال. [2160] خود همین‌جا نامه خود را ببین] که آن نامه اعمال توسست [دست چپ را شاید آن یا در یمین] نامه را می‌توانی که در اینجا بدانی زیرا، [2161] موزه چپ کفش چپ هم در دکان] موزه چپ را و کفش چپ را وقتی که در دکان باشد [آن چپ دانی پیش از امتحان] چون موزه چپ و کفش چپ را پیش از امتحان می‌دانی. [2162] چون نباشی راست می‌دان که چپی] چون راست نباشی بدان که چپی [هست پیدا نعره شیر و کپی] یعنی پیدا و ظاهر است او از شیر و پوزینه. چون نامه خود را بینی که نامه دست چپ خواهد شد در اینجا به تبدیل آن سعی کن تا به دست راست آید. [2163] آنک گل را شاهد و خوش‌بو کند] آن خدا که گل را خوب و (164b) خوش بوی می‌کند، [هر چپی را راست فضل او کند] چنان که فرمود: وَاللَّهُ يَخْتَصُّ بِرَحْمَتِهِ مَنْ يَشَاءُ وَاللَّهُ ذُو الْفَضْلِ الْعَظِيمِ (بقره/۱۰۵). شعر: گفت عبداً کائناً فی خدمته - إِنَّ يَشَاءُ يَخْتَصُّنِي مِنْ رَحْمَتِهِ. [2164] هر شمالی را یمینی او دهد] و همچنان [بحر را ماء معینی او دهد] که در بعض مواضع میان دریا ینبوع آب شیرین یافته شود. در بعض نسخ به جای بحر سنگ واقع شده است. چون حضرت خدا از سنگ سخت آب را روان کند پس می‌تواند که قلوب قاسیه را طاهره گرداند. حکایت: عزیزی می‌گفت اگر کسی ابلیس را صد سال عاصی شود باز به او رجوع کند، ابلیس وی را قبول کند و دوست می‌دارد. پس خدای تعالی اولی‌تر است که بندگان گنهکار و توبه‌کار را قبول کند و دوست گیرد چون بنده به او مراجعت کند. [2165] گر چپی با حضرت او راست باش] به اصلاح احوال خود. [تا ببینی دست بُرد لطف‌هاش] و قدرت

احسانش که بد را به نیک تبدیل کند. پس به سبب تبدیل سعی نمای و اگر نامه بد به بدی بماند از سوی چپ به دست راست نمی‌آید. چنانکه می‌فرماید: [2166 تو روا داری که این نامه مهین] به فتح میم به معنی خوار است. یعنی تو جایز می‌بینی که این نامه حقیر، [بگذرد از چپ در آید در یمین]؟ پس ای مرد دین، [2167 این چنین نامه که پُر ظلم و جفاست] و پر فسق و خطا است. [کی بُود خود درخور اندر دستِ راست] کی لایق بُود که به دست راست آید.

[در بیان کسی که سخنی گوید که حال او مناسب آن سخن و آن دعوی نباشد چنان که کفره وَلَئِنْ سَأَلْتَهُمْ مَنْ خَلَقَ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضَ لَيَقُولُنَّ اللَّهُ (زمر/۳۸)] این آیت در سوره زمر است. یعنی و اگر تو پرسشی از مشرکان مکه، که بیافرید آسمان‌ها و زمین را هر آینه گویند خدای. چه بُرهانی واضح و دلیل لایح است بر تفرّد او به خالقیت. [خدمتِ بُت سنگین کردن و جان و زر فدای او] اشارت است به بت سنگین [چه مناسب باشد با جانی که داند که خالقِ سموات و ارض و خلاقِ الهی است؟

سمیعی بصیری حاضری مراقبی مستولی و غیوری الی آخره].

[2168 بود زاهد را زن ننگین غیور] زاهدی را زنی بود غبطه و غیرت کننده. [هم بُد او را یک کنیزک همچو حور] آن زاهد را یک کنیز نیز بود جمیله مانند حور. [2169 زن ز غیرت پاس شوهر داشتی] حفظ زوج کردی [با کنیزک خلوتش نگذاشتی] تا به کنیزک جماع نکند. [2170 مدتی زن شد مراقب هر دو را] بیننده و حافظ بود شوهر و کنیزک را. [تا که شان فرصت نیفتد] (165a) [در خلا] تا که ایشان را فرصت نباشد در تنهایی. چون خدمت مولانا را مقصود از قصه حصّه است، در این مرتبه حصّه قصه را بیان می‌کند که نگاه کردن چیزی به خودی انسان میسر نمی‌شود. و لهذا می‌فرماید: [2171 تا در آمد حُکم و تقدیر اله] ناگاه [عقل حارس خیره سر گشت و تباه] عقل نگاهبان محبوب و باطل شد. پس حفظ در هر امری به حکم **قَالَ اللَّهُ خَيْرٌ حَافِظًا وَهُوَ أَرْحَمُ الرَّاحِمِينَ** (یوسف/۶۴)، از آن خداست. [2172 حُکم و تقدیرش چو آید بی‌وقوف] حکم و تقدیر اله چون بی‌توقف بیاید، [عقل که بُود در قمر افتد حُسوف]. پس به تقدیر الهی [2173 بود در حمام آن زن ناگهان] آن زن با کنیزک روزی به حمام رفت. مگر طشت حمام را در خانه فراموش کرده بودند. [یادش آمد طشت و در خانه بُد آن] که آن طشت در خانه مانده بود. [2174 با کنیزک گفت رو هین مرغوار] به استعجال، [طشتِ سیمین را ز خانه ما بیار] چون کنیزک از بانو خبر خانه فرستادن شنید، شاد و چالاک گشت. [2175 آن کنیزک زنده شد چون این شنید] زیرا [که به خواجه این زمان خواهد رسید] و هر دو طالب و مطلوب واصل شوند. [2176 خواجه در خانه ست خلوت این زمان] سخن کنیزک است با خود. [پس دوان شد سوی خانه شادمان] عشق نو کنیزک چنین کرد. [2177 عشقِ شش ساله کنیزک را بُد این] عشق کنیزک کم‌ساله را بود این شادی و سعی و این عشق نیز شهوانی بود. [که بیابد خواجه]

خلوت چنین] کسی که بسیار سال باشد و خواجه خواجگان را عاشق بود و عشق او روحانی باشد چرا به رسیدنش سعی نکند و خلوت یافتن او را طالب نشود. و خلوت یافتن او بین‌المغربین باشد و در وقتی بود که مردمان در خواب باشند. [2178 گشت پُران جانبِ خانه شتافت] و به خانه رسید. [خواجه را در خانه در خلوت بیافت] هر یکی را دیگری را تنها یافت. [2179 هر دو عاشق را چنان شهوت ربود] چنان بی‌عقل و بی‌اختیار شدند، [که احتیاط و یاد در بستن نبود] پس به وصل و جماع کوشیدند. [2180 هر دو با هم در خزیدند از نشاط] معنی این مصراع به ترکی: اکیسی پری پرته سورتندلر شَنَلِکَدَن. [جان به جان پیوست آن دم ز اختلاط] این دو در اینجا در حال جماع شدند اما زن از این طرف، [2181 یاد آمد در زمان زن را که من] مرهون است [چون فرستادم ورا سوی وطن] چرا فرستادم کنیزک را به سوی خانه. [2182 پنبه در آتش نهادم من به خویش] از سخن زن است با خود [اندر افکندم قُچِ نر را به میش] گوسفند نر را به ماده افکندم. و چون زن این را یاد کرد [2183 گِل فرو شُست از سر و بی‌جان دوید] گِل را از سر بشست و (165b) بی‌عقل و جان به سوی خانه دوید. [در پی او رفت و چادر می‌کشید] و نجمار خود را پوشید تا پیش از جماع شوهر به کنیزک برسد. خدمت مولانا در این مرتبه به حصّه دیگر اشارت می‌کند که دویدن و طلب، به عشق می‌باید نه از بهر بیم. و لهذا می‌فرماید: [2184 آن ز عشقِ جان دوید و این ز بیم] آن کنیزک از عشق دل و جان دویدی و این زن از بیم می‌دویدی. [عشق کو و بیم کو فرقی عظیم] که در میان عشق و بیم فرقی است عظیم. پس کسی که از عشق الهی به سوی حضرت خدا بدود مقبول حضرت آن است و او را رسد. اما آن که عبادت را از بیم عذاب و رجاء ثواب کند خودپرست است نه خداپرست. [2185 سیرِ عارف هر دمی تا تختِ شاه] عارف که عاشق است سیر او هر دمی هست تا به درگاه الله، که گفته اند: العارفُ مَنْ لَا يَشْغَلُهُ شُغْلٌ عَنِ اللَّهِ. [سیرِ زاهد هر مَهی یک روزه راه] سیر و حرکت زاهد خشک دیر است که در ماهی یک روزه راه می‌رود. [2186 گرچه زاهد را بُود روزی شگرف] اگرچه زاهد خشک را روز بزرگ است. اما [کی بُود یک روز او خَمْسینَ اَلْف] زیرا [2187 قدرِ هر روزی ز عمرِ مردِ کار] مقدار هر روزی از عمر عارف عامل، [باشد از سالِ جهان پنجه هزار]. اما فهم این راز به عقل نباشد [2188 عقل‌ها زین سِر بود بیرون در] یعنی عقل‌ها از این راز خارج است. [زهره و هم ار بدر گو بدر] معنی این مصراع به ترکی: وَهْمُکْ اُودِی اِگر پِرْتِلِرْسَه دِی پِرْتِلَسَن. پس اعتبار به عشق است نه به ترسیدن. زیرا [2189 ترس مویی نیست اندر پیشِ عشق] خوف همچون مویی نیست در پیش عشق. [جمله قربانند اندر کیشِ عشق]. زیرا [2190 عشق وصفِ ایزد است اما که خوف] مرهون است [وصفِ بنده مبتلایِ فرج و جوف] صفت بنده است که مبتلای جماع کردن و خوردن باشد. [2191 چون یُحِبُّونَ بخواندی در نُبی] در قرآن [با یُحِبُّهُمْ قَرین در مطلبی] یعنی چون در قرآن یُحِبُّهُمْ وَیُحِبُّونَهُ، را

خواندی آن را می‌دانی که يُجِبُّونَ قَرِينَ يُجِبُّهُمْ است. اشارت است به آن آیت کریمه که در سوره مائده است: **يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا مَنْ يَرْتَدَّ مِنْكُمْ عَنْ دِينِهِ فَسَوْفَ يَأْتِي اللَّهَ بِقَوْمٍ يُحِبُّهُمْ وَيُحِبُّونَهُ أَذِلَّةٌ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ أَعِزَّةٌ عَلَى الْكَافِرِينَ** (مائده/۵۴)، یعنی این گروه گرویدگان هر که برگردد از شما یعنی مرتد شود از دین خود پس زود باشد که بیارد خدای قومی را که او دوست می‌دارد ایشان را و ایشان دوست می‌دارند او را. متواضع و مهربان باشند بر مؤمنان، سخت‌دل و بی‌رحم باشند بر کافران. چون حضرت خدا خویش را به محبت وصف کرد پس معلوم شد که محبت و عشق وصف حضرت اوست. چنانکه می‌فرماید: [2192 پس محبت وصف حق دان عشق نیز] اما [خوف نبود وصف یزدان ای عزیز] چون عشق وصف حضرت خداست در بنده (166a) نیز می‌باشد اما در میان عشق حضرت خدا و بنده فرق عظیمی است زیرا: [2193 وصف حق کو وصف مشتی خاک کو] که انسان است. [وصف حادث کو وصف پاک کو] که حضرت خداست. پس عشق و محبت او به بندگان ارادت رحمت اوست به ایشان و آن را نهایت نیست. [2194 شرح عشق ار من بگویم بر دوام] علی التوالی، [صد قیامت بگذرد و آن ناتمام] وصف عشق تمام نشود. [2195 زآنکه تاریخ قیامت را حد است] و نهایت [حد کجا آنجا که وصف ایزد است] که بی‌غایت است. [2196 عشق را پانصد پر است و هر پری] هر پری چنان بزرگ است که: [از فراز عرش تا تحت الثری] لاجرم زود قطع مسافه کند. پس ثابت شد که عارف عاشق به از زاهد یابس است و میان سیر این دو فرق عظیم است زآنکه: [2197 زاهد با ترس می‌تازد به پا] اما [عاشقان پُرآن‌تر از برق و هوا] عاشقان پُرآن ترند از درفش و باد. پس کسی که به عشق عبادت کند آن همچون مرغ پُرآن است و آن که از بیم طاعت کند آن همچون کسی است که پای می‌رود. لاجرم پرنده به مطلوب زودتر رسد. [2198 کی رسند این خایفان در گرد عشق] اگر کاف عجمی مکسور باشد به معنی حُل است و اگر به فتح کاف عجمی باشد به معنی غبار است. [کآسمان را فرش سازد درد عشق] که افلاک را خاک گرداند درد عشق. پس کسی که درد عشق همی کشد آسمان زمین او شود. از این سخن معلوم شد که عابد عاشق همچون مرغ زود می‌رسد و زاهد یابس دیر می‌رسد. و هر دو طریق وصول است اما چون جذبه‌های حضرت خدا و عنایت مولی باشد هر دو نوع عبادت را حاجت نباشد. چنانکه می‌فرماید: [2199 جز مگر آید عنایت‌های ضو] مگر نور هدایت و جذبه عنایت رسد و بگوید [کز جهان و زین روش آزاد شو] که از جهان و از این رفتار که اینجا می‌باشد خلاص شو. [2200 از قُش خود وز دُش خود باز ره] از مرغ و خواب خلاص شو [که سوی شه یافت آن شهباز ره] چون کسی را جذبه هدایت رسد و چنین گویی آن کس به سوی حق پرواز می‌کند. [2201 این قُش و دُش هست جبر و اختیار] یعنی مراد از قُش اختیار است و از دُش اضطرار. [از وراي این دو آمد جذب یار] که جَذْبَةٌ مِنْ جَذَبَاتِ الرَّحْمَنِ تَوَازَى عَمَلِ الثَّقَلَيْنِ و گاهی

بی‌کوشش می‌دهد. حکایت: مردی قُطَب بود و به مرض موت افتاد، زن خود را گفت: من امشب بمیرم. دلق و تاج و عصای مرا نگاه دار. صبح کسی آید، اینها را از تو خواهد او را بده. چون مرد بمرد زن دلق و تاج و عصایش نگاه داشت. بامداد کسی در را بکوفت. زن به در رفت و دید جوانی حریرپوش و مخمور، سلام داد و آنها را بخواست. زن به حسب وصیت شوهرش بداد و آن جوان (166b) جامهٔ حریر را به این زن بداد و گفت: این را به فقیران صدقه کن و دلق و تاج را پوشید و عصا را گرفت و برفت. زن از پی او برفت و گفت: تو کیستی و اینها را از من به چه سبب خواستی؟ گفت: من سازنده بودم. امشب در سوری مطربی کردم و شراب خوردم. چون صبح نزدیک شد مرا خواب برد. در خواب دیدم که پیری مرا گفت: امشب قطب بمرد و خدای تعالی تو را به جای او قطب گردانید و دلق و تاج و عصای او در زن وی است و خانهٔ تو را به من نمود. و مرا فرمود تا از تو بستانم و بیوشم. لاجرم گاهی چنین عنایت می‌رسد اما نادر است. خدمت مولانا باز به حکایت عودت نمود. [2202 چون رسید آن زن به خانه در گشاد] زیرا در را بند نکرده بودند. [بانگ در در گوش ایشان در فتاد] خواجه و کنیزک آواز در را شنیدند. [2203 آن کنیزک جست آشفته ز ساز] کنیزک بجست دیوانه‌وار از کار. [مرد بر جست و در آمد در نماز] شوی در نماز شروع کرد. [2204 زن کنیزک را پزولیده بدید] و به کاری تحریض کرده شده و به چیزی رغبت کرده و پیشان شده دید. [درهم و آشفته و دنگ و مرید] پیچیده و آشفته حال و حیران و بی‌مجال و چون دیو مختل الأحوال. [2205 شوی خود را دید قایم در نماز] زن زوج خود را نیز در نماز دید. [در گمان افتاد زن زآن اهتزاز] از آن حرکت و اضطراب. [2206 شوی را برداشت دامن بی‌خطر] دامن زوج را برداشت بی‌توقف و بی‌ترس. [دید آلودهٔ منی خُصیه و ذَکر] خصیه و ذکر شوهر را به منی آلوده دید. [2207 از ذَکر باقی نطفه می‌چکید] و از آن نطفه چکیده، [ران و زانو گشته آلوده و پلید] فَخَذ و رَکَبهٔ زوج شده ملوث و مردار. [2208 بر سرش زد سیلی و گفت ای مَهِین] آن زن بر سر شوهرش سیلی بزد و گفت ای خوار، [خصیهٔ مردِ نمازی باشد این] استفهام انکاری است. یعنی خصیهٔ اهل صلاة چنین ملوث نمی‌باشد. [2209 لایقِ ذکر و نماز است این ذَکر] و همچنان [وین چنین ران و زَهارِ پُر قَدَر] زَهار به ترکی: قاسق. یعنی عانه‌ای که پر مرداری است لایق طاعت نیست. پس از این حصّهٔ قصه را بیان کند. [2210 نامهٔ پُر ظلم و فسق و کفر و کین] یعنی نامهٔ اعمال که به چنین بدی پر باشد. [لایق است انصاف ده اندر یمین] که از جانب راست دهند در یوم دین. خدمت مولانا تفسیر آیت سابقه می‌کند که می‌گوید: [2211 گر پیرسی گبر را کین آسمان] اگر از کافر پرسی که این آسمان، [آفریدهٔ کیست وین خلق و جهان] مخلوق کیست و همچنان این خلق و جهان مخلوق کیست. [2212 گوید او کین آفریدهٔ آن خداست] آن کافر در جواب گوید: مخلوق خداست. (167a) [کافرینش بر خدایی‌اش

گواست [که خلقت و خلق بر خدایی خدا شاهد است و کافر اگرچه چنین گواهی می‌دهد اما] 2213 **کفر و فسق و اِستمِ بسیارِ او** مرهون است **[هست لایق با چنین اقرارِ او]** کفر و فسق و ظلم بسیار کافر لایق نیست به چنین اقرارش. و همچنان **[2214 هست لایق با چنین اقرارِ راست]** و کلام مستقیم. **[آن فضیحت‌ها و آن کردارِ کاست]** و آن عمل ناقص و سقیم. **[2215 فعلِ او کرده دروغ آن قول را]** فعل او قول او را تکذیب کرده است. **[تا شد او لایق عذابِ هول را]** تا لایق گشت آن کافر عذاب سهمناک و هولناک را. پس کسی که اقرار حضرت خدا و رسولش کند قول او سخن ایمان و کلام اهل اسلام باشد. اما نهان کارِ کافران و عاصیان کند در روز قیام رسوای شود. چنانکه می‌فرماید: **[2216 روزِ محشر هر نهان پیدا شود]** و همچون مرد زاهد که کار نهانش به سبب زن ظاهر شد. **[هم ز خود هر مجرمی رسوا شود]** به حکم **الْيَوْمَ نَخْتِمُ عَلَىٰ أَفْوَاهِهِمْ وَتُكَلِّمُنَا أَيْدِيهِمْ وَتَشْهَدُ أَرْجُلُهُمْ بِمَا كَانُوا يَكْسِبُونَ** (یس/۶۵)، یعنی امروز مهر نهیم بر دهن‌های ایشان چون انکار کنند که مشرک نبوده‌ایم و تکذیب رُسل نکرده‌ایم و شیطان را نپرستیده‌ایم و سخن گوید به ما دست‌های ایشان و گواهی دهد پاهای ایشان به آنچه بودند که در دنیا کسب می‌کردند. و در کشف الأسرار آورده که چنان که جوارح اعدا بر افعالِ بد ایشان گواهی می‌دهند، اعضا اولیا بر طاعت ایشان اقامتِ شهادت کنند. چنانکه در آثار فرموده که حق سبحانه و تعالی بنده مؤمن را خطاب کند که چه آورده‌ای؟ او شرم دارد که عبادات و خیرات خود را برشمارد. حق تعالی اعضای وی را به سخن آرد تا هر یک اعمال خود را باز گویند. حتی آنامل بر تسبیحات گواهی دهند. و حضرت خدا در سوره حم سجده می‌فرماید: **وَيَوْمَ يُحْشَرُ أَعْدَاءُ اللَّهِ إِلَى النَّارِ فَهُمْ يُوزَعُونَ * حَتَّىٰ إِذَا مَا جَاءُوهَا شَهِدَ عَلَيْهِمْ سَمْعُهُمْ وَأَبْصَارُهُمْ وَجُلُودُهُمْ بِمَا كَانُوا يَعْمَلُونَ * وَقَالُوا لِمَ لُجُودُهُمْ لِمَ شَهِدْتُمْ عَلَيْنَا قَالُوا أَنْطَقَنَا اللَّهُ الَّذِي أَنْطَقَ كُلَّ شَيْءٍ** (فصلت/۱۹-۲۱)، یعنی یاد کن روزی را که حشر کرده شود و دشمنان خدای به سوی آتش دوزخ یعنی جمع کننده همه را. پس ایشان رانده شوند به دوزخ یا پیشینان را نگه دارند تا پسینان برسند. آنگاه همه را به دوزخ رانند تا وقتی که ببینند به آتش گواهی دهند بر ایشان، گوش‌های ایشان آنچه شنیده باشند و دیده‌های ایشان به آنچه دیده باشند. و پوست‌های **(167b)** ایشان یعنی جوارح ایشان. و اوّل عضوی که از ایشان تکلم کند ران چپ و کفِ راست بود. و گفته‌اند فرج ایشان گواهی دهد به آنچه کرده‌اند. و گویند کافران، از روی توییخ و تعجب مَر اندام‌های خود را، چرا گواهی دادید بر ما که ما برای شما دادی می‌کردیم و عذاب از شما باز می‌داشتیم. گویند اعضای ایشان که ما را سرزنش مکنید ما با اختیار خود ناطق نشدیم بلکه به سخن آورد ما را آن خدایی که به قدرت کامله خود به سخن آورده است هر چیز را که سخن گوید. سلطان العلماء در بعض تصانیف خود آورده که در قیامت همه اعضای آدمی یک یک، جدا جدا از دست و پا و غیر سخن گویند. فلسفیان این را تأویل می‌کنند که دست سخن چون گوید، مگر

بر دست علامتی و نشانی پیدا شود که آن به جای سخن باشد همچنان که ریشی و دُملی بر دست برآید، توان گفتن که دست سخن می‌گوید. خبر می‌دهد که گرمی خورده‌ام دستم چنین شده است. یا دست مجروح باشد یا سیاه گشته باشد گویند که دست سخن می‌گوید خبر می‌دهد که بر من کارد رسیده است یا خود را بر دیگ سیاه مالیده‌ام. سخن گفتن دست و باقی اعضا بدین طریق باشد. شُنیان گویند که حاشا و کَلّا بلکه این دست و پای محسوس سخن گویند چنانکه زبان می‌گوید، چون در روز قیامت وقتی که آدمی منکر شود که من ندزیده‌ام، دست گوید آری دزدیدی من سَتدم. آن شخص روی به دست کند و گوید: تو سخنگر نبودی، سخن چون می‌گویی؟ گوید: **أَنْطَقْنَا اللَّهُ الْبَيَّ أَنْطَقَ كُلُّ شَيْءٍ** (فصلت/۲۱)، مرا آن کس در سخن آورد که همه چیزها را در سخن می‌آورد. در و دیوار و سنگ و کلوخ را. آن خالقی که آن همه را نطق می‌بخشد مرا نیز در نطق آورد، چنان که زبان تو را در نطق آورد. زبان تو گوشت‌پاره‌ای و دست هم گوشت‌پاره است، چه دور است از آنچه بسیار دیدی و نزد حق زبان بهانه‌ای است پس به هر چیز را که گوید سخن گو، گوید. [2217 دست و پا بدُهد گواهی با بیان] مرهون است [بر فساد او به پیشِ مستعان] جلّ و علا. [2218 دست گوید من چنین دزدیده‌ام] و همچنان. [لب بگوید من چنین پرسیده‌ام] در بعض نسخ: بوسیده‌ام. [2219 پای گوید من] [168a] [شدستم تا مَنی] پای عاصی گوید من رفتم تا به فلان جا. [فَرَجَ گوید من بکردستم زَنی]. و همچنین [2220 چشم گوید کرده‌ام غمزه حرام] و نظر به نامحرم. [گوش گوید چیده‌ام شَوْءُ الْكَلَامِ] و شنیدم غیبت انام. [2221 پس دروغ آمد ز سر تا پایِ خویش] یعنی کاذب شود آن کس در روز قیامت از سر تا به پای خود. [که دروغش کرد هم اعضايِ خویش] که اعضایش او را تکذیب کند نه شخص دیگر. [2222 آنچنان که در نماز با فروغ] آنچنان که از نماز با نور و با خشوع و با حضور آن مرد زاهد را [از گواهی خصیه شد زرقش دروغ] و بی‌فروغ. [2223 پس چنان کن فعل کآن خود بی‌زبان] که آن فعل بی‌دهان و زبان، [باشد اَشْهَدُ گفتن و عین بیان] یعنی در گفتن اَشْهَدُ أَنْ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ و اَشْهَدُ أَنَّ مُحَمَّدًا رَسُولُ اللَّهِ، باشد. در این محل تنبیه است که به^{۳۹} زبان مسلمان شدن و به زبان لافِ مسلمانی زدن آسان است اما اعضا و افعال مسلمان شدن مشکل است. خصوصاً چشم مسلمان شدن صعب‌تر یعنی از دیدن نامحرم و حرام پوشیدن سخت‌تر است. [2224 تا همه تن عضو عضو ای پسر] مرهون است. [گفته باشد اَشْهَدُ اندر نفع و ضرر] چنانکه [2225 رفتن بنده بی‌خواجه گواست] رفتن بنده به عقب خواجه گواه است و اینچنین گفتن است به زبان حال: [که منم محکوم و این مولای ماست] که من بنده محکوم این کس خواجه و حاکم من است. پس اگر اعضا و اجزا در خدمت حضرت خدا باشند، اقرار عبودیت کرده باشند، و اگر در خلاف باشند منکرند. پس

^{۳۹} "به" اضافه شد : - KCG

مسلمانان را خصوصاً پیر را اصلاح احوال خود کردن می باید که به حکم ع: كَفَى الشَّيْبُ وَالْإِسْلَامُ لِلْمَرْءِ نَاهِيًا، پیری و مسلمانی ناهی از منکر است. [2226 گر سیه کردی تو نامه عمر خویش] در معصیت [توبه کن ز آنها که کردستی تو پیش] تا آن نامه سیاه سپید شود. [2227 عمر اگر بگذشت بیخش این دم است] اگر درخت عمر رفته است و زمانش گذشته اما بیخش این وقت است. [آب توبه ده اگر او بی نم است] این را بیان می کند: [2228 بیخ عمرت را بده آب حیات] که آن توبه است. [تا درخت عمر گردد با ثبات] تا أَصْلُهَا ثَابِتٌ وَفَرْعُهَا فِي السَّمَاءِ (ابراهیم/۲۴) گردد. [2229 جمله ماضی ها از این نیکو شوند] جمله اعمال بد و گذشته از توبه بهتر شوند. [زهر پارینه از این گردد چو قند] و گناه های گذشته و تلخ به توبه شیرین و طاعت گردند. [2230 سیئات را مبدل کرد حق] تا به حکم آیت سورة فرقان: فَأُولَٰئِكَ يُبَدِّلُ اللَّهُ سَيِّئَاتِهِمْ (168b) حَسَنَاتٍ (فرقان/۷۰)، گناه های تو را مبدل کند خدا. [تا همه طاعت شود آن ماسبق] و گناه های پیشین، [2231 خواجه بر توبه نصوحی خوش بتن] امر است از تفیدن. [کوششی کن هم به جان و هم به تن] که توبه همچون توبه نصوح سخت می باید و توبه نصوح را اجمالاً می دانی. [2232 شرح این توبه نصوح از من شنو] که تو را تفصیل او کنم. [بگرویدستی و لیک از نو گرو] شنیده و تصدیق کرده ای و لیکن نو بشنو و تصدیق کن.

[در بیان توبه نصوح که چنانکه شیر از پستان بیرون آید باز در پستان نرود آنکه توبه نصوحی کرد هرگز از آن گناه یاد نکند به طریق رغبت بلکه هر دم نفرتش افزون باشد و آن نفرت دلیل آن بود که لذت قبول یافت آن شهوت اول بی لذت شد این به جای آن نشست] بیت [نبرد عشق را جز عشق دیگر - چرا یاری نجویی زو نکوتر]. [و آنکه دلش بدان گناه رغبت می کند علامت آن است که قبول نیافته است و لذت قبول به جای آن گناه ننشسته است] به حکم سورة لیل [فَسَنُيَسِّرُهُ لِلْيُسْرَى (لیل/۷)] لِلْخُلَّةِ الَّتِي تُؤَدِّي إِلَى يُسْرٍ وَ رَاحَةٍ كَدْخُولِ الْجَنَّةِ. [نشده است] بلکه [فَسَنُيَسِّرُهُ لِلْيُسْرَى (لیل/۱۰)] لِلْخُلَّةِ الْمُؤَدِّيَةِ إِلَى الْعُسْرِ وَ الشَّدَةِ كَدْخُولِ النَّارِ. [باقی است بر وی] نَعُوذُ بِاللَّهِ مِنْ ذَلِكَ. [2233 بود مردی پیش از این نامش نصوح] مردی بود در زمان سابق که نام آن مرد نصوح بود. [بُد ز دلاکی زن او را فتوح] آن را از دلاکی زنان فتوح و کسب بود. [2234 بود روی او چو رخسار زنان] روی آن نصوح همچون روی زنان بود بی ریش و در او سیمای مردان نبود. [مردی خود را همی کرد او نهان] تا که دلاکی کند در حمام زنان. [2235 او به حمام زنان دلاکی بود] به مکر و حيله. [در دغا و حيله بس چالاک بود] لاجرم [2236 سال ها می کرد دلاکی و کس] مرهون است. [بو نبرد از حال و سیر آن هوس] کسی بوی نبرد از حال و راز آن اهل هوا و هوس. یعنی مردی او را کس ندانست. [2237 ز آنکه آواز و رُخس زنوار بود] از آن جهت که صدای آن و روی او همچون زن بود کسی

مردی او را نمی‌دانست. [لیک شهوت کامل و بیدار بود] اگر چه در صورت زنان بود و لباس ایشان پوشید اما در سیرت مردان و در کمال شهوت و طوفان بود. [2238 چادر و سربند پوشیده و نقاب] همچو زنان. اما [مرد شهوانی و در غُرّه شباب] و در اوّل جوانی بود. [2239 دختران خسروان را زین طریق] از دلاکی زنان، [خوش همی‌مالید و می‌شست آن عشیق] عاشق زنان. [2240 توبه‌ها می‌کرد و پا در می‌کشید] چند بار توبه کرد و پای را از این کار کشید اما [نفس کافر توبه‌اش را می‌درید] چون به خودی خود از مکر نفس کافر خلاص نشد [2241 رفت پیش عارفی آن زشت‌کار] آن نصوح قبیح العمل تا، (169a) به برکت دعاء او خلاص شود از این کردار. [گفت ما را در دعایی یاد دار] چنانکه بعضی عاقلان از نیکان دعا خواهند از بهر توفیق توبه و عمل نه برای دنیا و دغل. [2242 سِرّ او دانست آن آزادمرد] و آن عارف. [لیک چون علم خدا پیدا نکرد] و این کس را رسوا نکرد. یعنی چنانکه حضرت خدا حال عاصیان و کارهای نهان ایشان را می‌داند اما رسوا نمی‌کند. [2243 بر لبش قفل است و در دل رازها] بر دهان عارف قفل است و در دلش رازها. [لب خموش و دل پُر از آواها] زیرا حال عارف چنین است. [2244 عارفان که جام حق نوشیده‌اند] و مست شراب الهی شده‌اند. [رازها دانسته و پوشیده‌اند] و سنن الله چنین است که: [2245 هر که را اسرار کار آموختند] از خواص عباد. [مهر کردند و دهانش دوختند] پس بر این اسلوب آن مرد عارف حال نصوح را دانست اما فاش نکرد. [2246 سست خندید و بگفت ای بد نهاد] نیم‌خنده کرد و گفت ای بدطبع. [زانکه دانی ایزد توبه دهد] آن چیز که می‌دانی و تو بر آنی خدای تعالی تو را از آن توبه دهد.

[در بیان آنکه دعای عارفِ واصل و درخواست او] اشارت است به عارف [از حق همچو درخواستِ حق است از خویشتن] یعنی عارف که به حضرت خدا واصل باشد دعای او از حق تعالی همچو دعای حق تعالی است از خود. [که کُنْتُ لَهُ سَمْعًا وَ بَصَرًا وَ لِسَانًا وَ يَدًا] اشارت است به آن حدیث قدسی که فرموده است: لَا يَزَالُ عَبْدِي يَتَقَرَّبُ إِلَيَّ بِالْتَّوَّافِلِ حَتَّى أُجِبَّهُ فَإِذَا أَحْبَبْتُهُ كُنْتُ لَهُ سَمْعًا وَ بَصَرًا، الخ. [وَقَوْلُهُ تَعَالَى: وَمَا رَمَيْتَ إِذْ رَمَيْتَ وَلَكِنَّ اللَّهَ رَمَى] اشارت است به آن آیت کریمه که در سورة انفال است. [و آیات و اخبار و آثار در این] معنی [بسیار است و شرح] عطف است بر بیان یا بر آنکه [سبب سازی حق جلّ جلاله تا مجرم را گوش گرفته به توبه نصوح آورد] یعنی عادة الله چنین است که هر مجرم را بهانه‌ای سازد و به سبب آن توفیق توبه کند. گویا گوش او را گیرد و به جانب خود کشد.

[2247 آن دعا از هفت گردون در گذشت] آن دعا که این مرد عارف گفت از هفت فلک در گذشت. [کار آن مسکین به آخر خوب گشت] کار آن نصوح آخر نیک شد که توفیق توبه وی را میسر شد. [2248 کآن دعای شیخ نی چون هر دعاست] زیرا [فانی است و گفت او گفت خداست] یعنی آن

مرد، عارف بود و عارف آن است که وی را هیچ چیز از حضرت خدا مشغول نکند. که ماسوی را فراموش کرده باشد (169b) و از صفت بشریه فانی شده باشد و به اخلاق الهیه پر گشته بُود. پس سائل و مسئولُ عنه اوست. [2249 چون خدا از خود سؤال و کد کند] که سائل و مسئولُ عنه او باشد. [پس دعای خویش را چون رد کند] استفهام انکاری است یعنی رد نمی‌کند. [2250 یک سبب انگیخت صنع ذوالجلال] به توبهٔ نصوح. [که رها نیدش ز نفرین و وبال] که او را خلاص کرد از لعنت و گناه. و عادت حق تعالی در هدایت بندگان اغلب به سببِ بلاست. بعضی را فقیر گرداند، آلت فسق که مال است کم باشد. و بعضی را بیمار کند که صحت بدن و قوت مزاج که سبب طغیان و توقان بود کم شود. و بعضی را به بلایی گرفتار کند که به بیم جان افتد تا به سبب آن از خواب غفلت بیدار گردد و سخت استغفار کند. [2251 اندر آن حمام پُر می‌کرد طشت] نصوح در حمام طشت پر کردی. اتفاقاً در آن وقت، [گوهری از دخترِ شه یاهو گشت] ضایع و کم شد. [2252 گوهری از حلقه‌های گوشِ او] از گوش دختر شاه، [یاهو گشت و هر زنی در جست و جو] و در طلب آن گوهر شدند. [2253 پس در حمام را بستند سخت] تا کسی بیرون نرود. [تا بجویند اوّلش در پیچ رخت] تا آن گوهر را بجویند در میان متاع. [2254 رخت‌ها جُستند و آن پیدا نشد] یعنی آن گوهر را نیافتند. [دزد گوهر نیز هم رسوا نشد] و ظاهر نگشت. [2255 پس به جِد جُستن گرفتند از گزاف] پس به جِد و اقدام و سعی و اهتمام جُستن گرفتند، لا علی التّعیین. و در همه جا، [در دهان و گوش و اندر هر شکاف] به ترکی: هر یَرَق ایچینه. یعنی خواستند که فرج نسوان را نیز بجویند. [2256 در شکافِ تحت و فوق و هر طرف] زنانِ دختر شاه. [جست و جو کردند دُرّ خوش صدف] و آن گوهر یاهو شده را. [2257 بانگ آمد که همه عریان شوید] ای آنان که در حمام حاضرید. [هر که هستید ار عجوز و گر نوید]. پس از بانگ کردن، [2258 یک به یک را حاجبه جُستن گرفت] هر یکی از زنان زنی که دربان بود در جستن شروع کرد. [تا پدید آید گهردانهٔ شگفت] تا ظاهر شود آن گوهردانهٔ غریب. چون حال بدین منوال شد نصوح ملاحظهٔ این معنی کرد که چون فوته را بردارند و دست به سوی عانه ساینند مردی او ظاهر شود. چون او چندین سال در حمام زنان در این فسق و ضلال بود و به دختر شاه و زنان اعیان در مالیدن و ملاعبت بود، (170a) وی را به قهر و عذاب کُشند، پس بیم عظیم به جانش رسید. [2259 آن نصوح از ترس شد در خلوتی] به حالی که [روی زرد و لب کبود از خَشیتی] رویش زرد شده و لبش کبود گشته از بیم. زیرا: [2260 پیش چشم خویش او می‌دید مرگ] لاجرم [رفت و می‌لرزید او مانند برگ] به خلوت رفت و همی لرزید همچون برگ درخت. [2261 گفت یارب بارها برگشته‌ام] و رجوع کرده‌ام. [توبه‌ها و عهدها بشکسته‌ام] گویا تفسیر مصراع اوّل است. [2262 کرده‌ام آنها که از من می‌سزید] و لایق بود، [تا چنین سیل سیاهی در رسید] و بلای

سیاه ناگاه آمد پدید. [2263 نوبتِ جُستن اگر در من رسد] و مردی من بدانند. [وه که جانِ من چه سختی‌ها کشد] که مرا به عذاب الیم می‌کشند. [2264 در جگر افتاده آستم صد شرر] در جگر من صد آتش افتاده است. [در مناجاتم ببین بویِ جگر] که اثری از آن آتش در جگر است. [2265 این چنین اندوه کافر را مباد] که مرا واقع شد. [دامنِ رحمت گرفتم داد داد] عنایت کن ای رحیم. [2266 کاشکی مادر نژادی مر مرا] تا به دنیا نیامدی. [یا مرا شیری بخوردی در چرا] یا مرا اسد بخوردی در مرعی. [2267 ای خدا آن کن که از تو می‌سزد] از سخن نصوح است: ای خدا تو کرمی و رحیمی و نیکی پس به حکمِ إِفْعَلْ بِنا ما أَنْتَ أَهْلُهُ، آن کار کن که از تو لایق است. [که ز هر سوراخ مارم می‌گزد] که مرا عذاب از هر طرف می‌رسد، هیچ مخلصم نیست. بیت: من از لئیمی‌ام این کرده این سِزَد از من - تو از کریمی‌ات آن کن که از کریم سزد. [2268 جانِ سنگین دارم و دل آهین] یعنی مگر جان من از سنگ و دلم از آهن است؟ [ورنه خون گشتی در این رنج و حنین] و الا جان و دل من خون شدی در این زحمت و فریاد. [2269 وقت تنگ آمد مرا در یک نفس] وقت غایت تنگ شده است و یک نفس مانده که نوبتِ جُستن به من آید. اکنون مردی من دانند و به عذاب شدید کُشند. [پادشاهی کن مرا فریاد رس] اَغْنِنِي يا غِيَاثَ الْمُسْتَغِيثِينَ. [2270 گر مرا این بار ستاری کنی] و حال مرا پوشی، یا ستارِ كُلِّ فَضِيحَةٍ. [توبه کردم من ز هر ناکردنی] توبه کردم از هر عملی که لایق کردن نیست. [2271 توبه‌ام بپذیر این بار دگر] اگرچه چند بار توبه کردم و شکستم. [تا ببندم بهر توبه صد کمر] که هرگز توبه را نشکنم. [2272 من اگر این بار تقصیری کنم] و توبه را بشکنم، [پس دگر مشنو دعا و گفتنم] و قبول نکن سخنم. [2273 این همی زارید و صد قطره روان] این سخن را به زاری بگفتی وقتی که قطره (170b) بسیار از چشم او روان بود و سخن این است [که در افتادم به جلّاد و عوان] که مرا می‌کشند بی‌امان. [2274 تا نمیرد هیچ افرنگی چنین] و همچنان، [هیچ ملحد را مبادا این حنین] غصه و فریاد. [2275 نوحه‌ها می‌کرد او بر جانِ خویش] و ماتم نمودی بر او [روی عزرائیل دیده پیش پیش] یعنی زیرا موت را معینه دیده بود و مردن را محقق دانسته. [2276 ای خدا و ای خدا چندان بگفت] و چندان زاری کرد به حضرت خدا که: [که آن در و دیوار با او گشت جفت] قرین شد در زاری. [2277 در میانِ یارب و یارب بُد او] و در فریاد و تضرع بود، [بانگ آمد از میانِ جست و جو] مقولِ بانگ مصراع اوّل است از بیت آینده.

[نوبتِ جُستن رسیدن به نصوح] که او را برهنه کنند [و آواز آمدن که همه را جُستیم نصوح را بجوید و بیهوش شدنِ نصوح از آن هیبت و گشاده شدنِ کار بعد از نهایتِ بستگی کَمَا كَانَ يَقُولُ رَسُولُ اللَّهِ عَلَيْهِ السَّلَام إِذَا أَصَابَهُ مَرَضٌ أَوْهَمَ] یعنی رسول الله علیه السلام را چون مرض و غصه رسیدی همی گفתי: [إِسْتَعْدَى] أَى أَبْلَغَى فِي الشَّدَّةِ إِلَى النَّهَايَةِ، یعنی سخت شد [أَزْمَةً] أَى أَتَتْهَا الْمِحْنَةُ وَ

البَلِيَّةُ، یعنی ای کار سخت و تنگی سال و بیماری و غم، [تَنْفَرِجِي] أَي حَتَّى تَنْفَرَجِي، گشاده شوی. زیرا گفته‌اند إِذَا ضَاقَ أَمْرٌ اتَّسَعَ.

[2278 جمله را جُستیم پیش آی ای نصح] چون نصح این بانگ را شنید [گشت بیهوش آن زمان پُرید روح] از تن نصح مرغ جاننش طیران کرد. [2279 همچو دیوار شکسته در فتاد] چون دیوار کهنه که منهدم می‌شود چگونه می‌افتد، او نیز همچنان افتاد. [هوش و عقلش رفت شد او چون جماد] همچو چیز بی‌جان. [2280 چونکه هوشش رفت از تن بی‌امان] لاجرم: [سِرُّ او با حق بیبوست آن زمان] درون و رازش متصل شد به رحمن. [2281 چون تهی گشت و وجود او نماند] چون از خودی خالی گشت و محو شد، [بازِ جاننش را خدا در پیش خواند] بازِ جان نصح را حضرت خدا پیش خود بخواند. [2282 چون شکست آن کشتی او بی‌مراد] چون کشتی وجود او بشکست و نامراد و فانی شد. [در کنارِ رحمتِ دریا فتاد] و عَادَةُ اللَّهِ چنین است چون کسی از همه چیز منقطع شود به حضرتش می‌رساند. حکایت: چون موسی علیه‌السلام به مدین رفته بود و دختر شعیب را تزویج کرده بود پس از مدتی به اذن شعیب علیه‌السلام به سوی مصر رفتن بخواست. زنش را بر گاوی سوار کرد و گوسفندان را پیش راند و با وی کودک بود جامه‌ها را در گردن خود بسته بود و کودک را بر جامه‌ها کرده یک پایش به جانبی و یک (171a) پایش به جانبی کرده و زن موسی باردار بود و مدت ولادت نزدیک شده. از اول روز تا به آخرش رفتند و راه را گم کردند و زن به موسی گفت: اگر مرا درد زادن بگیرد در راه چه می‌کنی؟ موسی گفت: غم مخور که با ما قَدَاحه و حجر و حَرَّاقه است. یعنی آتش زنه و سنگ و سوخته هست. آتش پیدا می‌کنم و تو را می‌بینم و گوسفند را جمع می‌کنم و کار اصلاح می‌کنم. چون شب در آمد و زن را درد زادن سخت گرفت، موسی را گفت الغیث یا موسی. موسی آتش زنه و سنگ و سوخته را بیرون آورد تا آتش پیدا کند. حق تعالی باد را فرمود تا وزیدن گرفت، آتش‌زنه را به سویی انداخت و سنگ را به سویی دیگر انداخت و سوخته را به سویی دیگر انداخت و گوسفندان گریختند و گاو گریخت، هرچه بر وی بود بیرد و تاریکی شب سخت شد و کودک گریستن گرفت و زن زادن گرفت و موسی را حال تنگ شد و اضطراب وی از هر طرف تمام شد و خدای تعالی آتش جهان را وحی کرد تا همه کشته شوند و در آن شب هیچ آتشی و چراغی پیدا نماند. چون موسی را عجز بشریت ظاهر گشت حضرت خدا کرم ربوبیت را نمود که از جانب طور اثر نور به ظهور آمد. موسی زن خود را گفت من به سوی کوه آتش دیدم آنجا می‌روم تا آتش پاره بیاورم. چون بدان جا رفت وی را گفتند: إِنِّي أَنَا رَبُّكَ فَاخْلَعْ نَعْلَيْكَ إِنَّكَ بِالْوَادِ الْمُقَدَّسِ طُوًى (طه/۱۲). موسی را در آن وقت عتاب رسید که چرا زن را گفתי اندیشه مکن با ما آتش زنه است، چرا نگفتی خدای من، با من است. موسی بدین متأدب گشت که پس از آن می‌گفت: إِنَّ مَعِيَ رَبِّي سَيَهْدِينِ (شوری/۶۲). پس موسی را ندا نیامد تا

جميع مالوفات را مفارقت نکرد، که مکان او را گرفتند و از وطن دور کردند و از اهل و ولد و غنم
 مهجور کردند. در این اشارت شد که تا تو به مألوفاتی به حضرت خدا نمی‌رسی. چون از همه دور
 شوی و جز خدای تعالی فریادرس نماند مددش پدید آید. [2283] **جان به حق پیوست چون بی‌هوش**
شد و از همه مأیوس گشت. [موج رحمت آن زمان در جوش شد] موج دریای رحمت الهی به جوش
 آمد. [2284] **چون که جاناش وازهید از ننگ تن** و خلاص گشت از قفس و قید بدن، [رفت شادان
 پیش اصل خویشان] زیرا: [2285] **جان چو باز و تن مر او را کُنده‌ای** جان همچو باز است و تن
 همچون جیفه و بند پای. [پای بسته پُر شکسته بنده‌ای] پایش بسته و پرش شکسته بنده‌ای است.
 [2286] **چونکه هوشش رفت و پایش بر گشاد** (171b) لابد در آن زمان [می‌برد آن باز سوی کعباد]
 پس جان تا ترک جیفه تن نکند و ترک دنیا و شهوات نکند به تقرب شاه حقیقی نرسد. چنانکه
 گفته‌اند: **رباعی**: تا زاغ صفت به جیفه پُر آلابی - کی چون شاهین در خور شاهان آیی * چون صعوه
 اگر غذای بازی گردی - بازی گردی که دست ملک را شابی. [2287] **چونکه دریاها رحمت جوش**
کرد از طرف خدا [سنگ‌ها هم آب حیوان نوش کرد] سنگ‌ها نیز آب حیوان نوشید. [2288] **ذره**
لاغر شگرف و زفت شد ذره حقیر و لاغر بزرگ و عزیز گشت. [فرش خاکی اطلس و زربفت شد]
 و همچنان [2289] **مردۀ صدساله بیرون شد ز گور** و زنده شد. [دیو ملعون شد به خوبی رشک حور]
 ابلیس لعین به سبب خوبی رشک حور شد. یعنی کسی که همچون ابلیس پُر معاصی باشد، چون توبه
 کند چنان خوب شود که حوریان بدو رشک کنند. [2290] **این همه روی زمین سرسبز شد** از آن آب
 رحمت [چوب خشک اشکوفه کرد و نغز شد] از چوب یابس شکوفه پیدا شد و پاک گشت. [2291]
گرگ با برّه حریف می شده مصاحب باده گشته، [نامیدان خوش‌رگ و خوش پی شده] مأیوسان
 خوب عرق و خوش عصب و نیک‌اثر گشته. حکایت: از عبدالله طرایفی مروی است که وی گفت مردی
 از عاصیان توبه کرد و خدای تعالی را در کوهی عبادت کرد چون از بهر زیارت برادران دین به شهر در
 آمد یکی از یاران قدیم که در عصیان قرین بود وی را به خدا سوگند داد تا دعوت وی را اجابت کند
 و به خانه وی در آید آن نیز موافقت کرد. چون به خانه‌اش درآمد آن کس یاران فساد را جمع کرد و بر
 وی الحاح کردند تا توبه را بشکست. شبی نزدیک صبح خوابی دید، خداوند خانه را گفت شمع
 افروخت. چون افروخت لباس خود پوشید و قصد رفتن کرد. خداوند خانه وی را سخت گرفت و گفت
 چه واقع شد؟ گفت: در خواب کسی را دیدم خوب روی و خوش بوی. مرا گفت: انا محمد رسول
 الله. باز مرا گفت: ای عابد کدام عیب پیدا شد از الله و از رسولش تا ترک عبادت کردی و روی به
 عصیان آوردی و به کاری که او وی را رضا ندهد مبتلا گشتی به خدا توبه کن و به جای خود برو. و
 آن مرد از خانه به سوی صومعه خود می‌رفت و می‌گفت: **نَفْسِي مَعِيُوبٌ وَ قَلْبِي مَكْرُوبٌ وَ لِسَانِي مُقِرٌّ**

بِالذُّنُوبِ فَاعْفِرْ لِي يَا سَتَّارُ الْعُيُوبِ. چون به صومعه رسید بر درش نوشته دید: تَوَكَّلْتَ عَلَيْنَا فَكَفَيْنَاكَ وَ آثَرْتَ عَلَيْنَا عَصِيَانَنَا فَتَرَكْنَاكَ فَارَقَّتْ ذُنُوبًا فَعَفَوْنَاكَ (172a) إِنَّ رَجَعْتَ إِلَيْنَا فَقَبَلْنَاكَ. [2292 بانگ آمد ناگهان که رفت بیم] خوف، [یافت گم گشته آن دُرّ یتیم] آن دُرّ گم گشته یافته شد.

[یافت شدنِ گوهر و حلّالی خواستنِ حاجیگان و کنیزکان]

[2293 بعد از آن خوفی هلاکِ جان شده] پس از آن بیم که هلاکِ جان بود [مژده‌ها آمد که اینک گم شده] مرهون است. [2294 یافت شد و اندر فرح در یافتیم] از بافتن است به معنی تنیدن [مژدگانی ده که گوهر یافتیم] چون این خبر پیدا شد، [2295 از غریو و نعره و دستک زدن] مرهون است [پُر شده حَمَامٌ قَدْ زَالَ الْحَزَنُ] که غصه زایل شد. [2296 آن نصوح رفته باز آمد به خویش] خود را ادراک کردن گرفت. [دید چشمش تابشِ صد روز بیش] چشم او صد روز روشن را در پیش دید. [2297 می حلّالی خواست از وی هر کسی] فاعل خواست هر کسی است. [بوسه می‌دادند بر دستش بسی] و گفتندش: [2298 بد گمان بردیم و کن ما را حلال] ای نصوح. [گوشتِ تو خوردیم اندر قیل و قال] به حکم قول رسول الله علیه السلام إِدَامُ كَلَامُ النَّاسِ الْغَيِّةَ. گوشتِ تو خوردیم در گفت و گو. [2299 زآنکه ظنّ جمله بر وی بیش بود] که گمان برده بودند که گوهر را او دزدیده است. [زآنکه در قربت ز جمله پیش بود] در تقرّب از همه مقدم بود. [2300 خاصّ دلاکش بُد و محرم نصوح] خاص دلاک دختر شاه نصوح بود. [بلکه همچون دو تنی یک گشته روح] لاجرم هر کس گفتی: [2301 گوهر ار بُردست او بُردست و بس] دیگر کس نبرده است. [زو ملازم‌تر به خاتون نیست کس] هم بر این گمان آن خاتون. [2302 اوّل او را خواست جستن در نبرد] اوّل نصوح را جستن بخواست در جنگ و غوغا. اَمَّا [بهرِ خُرمت داشتش تأخیر کرد] بهر احترام داشتن نصوح تأخیر کردن جستن او را. [2303 تا بُود کآن را بیندازد به جا] تا بُود که آن نصوح آن گوهر را که دزدیده است به جای افکند. [اندر این مهلت رهاند خویش را] آن نصوح خود را رهاند، یا خاتون او را رهاند تا در این مهلت فرصت یابد. چون که گمان ایشان باطل شد: [2304 این حلّالی‌ها از او می‌خواستند] و همچنان [وز برایِ عذر برمی‌خواستند] و آن را تعظیم کردند. [2305 گفت بُد فضلِ خدایِ دادگر] نصوح گفت: این تهمت و مصیبت که به من رسید فضل و احسان خدای عادل بود. [ورنه زآنچم گفته شد هستم بتر] و الاّ من از آنچه گفته شد بدترم. [2306 چه حلّالی خواست می‌باید ز من] زیرا [که منم مجرم‌تر اهلِ زَمَن] و عاصی‌تر از اهل زمان. [2307 آنچه گفتندم ز بد از صد یکی است] که بدی در من بسیار است. [بر من این کشف است ار کس را شکی است] مرا احوال من مکشوف و معلوم است یقیناً، اگر کس را از دیگران شکی است. [2308 کس چه می‌داند ز من جز اندکی] یعنی [از هزاران جُرم و بد فعلی یکی] اَمَّا بسیار کردار را [2309 من همی دانم و آن ستّارِ من] من می‌دانم و خدایِ (172b) ستّارِ من

می‌داند. [جرم‌ها و زشتی‌کردار من] گناه‌ها و بدی عمل را. [2310] اول ابلیسی مرا استاد بود] کردار بد را من از او آموخته بودم. [بعد از آن ابلیس پیشم باد بود] من در بدی چنان استاد شدم که ابلیس همچون باد در نزد من هیچ شد. [2311] حق بدید آن جمله را نادیده کرد] زیرا ستار العیوب است. [تا نگرדם در فضیحت روی‌زرد] تا نشوم در رسوایی زرد روی. [2312] باز رحمت پوستین دوزیم کرد] و اصلاح من کرد. [توبه شیرین چو جان روزیم کرد] مرا توبه‌ای روزی کرد که آن توبه همچون جان شیرین است. [2313] هر چه کردم جمله ناکرده گرفت] از معاصی. [طاعت ناکرده آورده گرفت] آن طاعت که نکردم آن را کرده گرفت. [2314] همچو سرو و سوسنم آزاد کرد] از بندگی نفس و ابلیس. [همچو بخت و دولتم دلشاد کرد] یعنی [2315] نام من در نامه نیکان نوشت] که التَّائِبُ مِنَ الذَّنْبِ كَمَنْ لَا ذَنْبَ لَهُ. [دوزخی بودم ببخشیدم بهشت] که در خبر است: إِذَا تَابَ الْمُؤْمِنُ كَتَبَ اللَّهُ تَعَالَى بِكُلِّ يَوْمٍ مَرَّةً عَلَيْهِ فِي فَسَقِهِ عِبَادَةُ سَنَةٍ وَأَعْطَاهُ ثَوَابَ شَهِيدٍ وَ يَتَوَجَّحُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ أَلْفَ تَاجٍ وَ يَفْتَحُ فِي قَبْرِهِ بَابٌ مِنَ الْجَنَّةِ وَ يَقُومُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ وَ مَلِكٌ عَنْ يَمِينِهِ وَ مَلِكٌ عَنْ شِمَالِهِ وَ مَلِكٌ عَنْ أَمَامِهِ وَ مَلِكٌ عَنْ خَلْفِهِ يَشْرَوْنَهُ بِالْجَنَّةِ. [2316] آه کردم چون رسن شد آه من] من که در بُن چاه معصیت بودم چون آه کردم، آه من رسن شد، [گشت آویزان رسن در چاه من] آویخته شد آن رسن در چاه من. [2317] آن رسن بگرفتم و بیرون شدم] از چاه گناه. [شاد و زفت و فربه و گلگون شدم] غمگین بودم شاد گشتم، لاغر بودم فربه شدم، زردروی بودم گلگون گشتم. [2318] در بُن چاهی همی‌بودم زبون] چون مرا عنایت او رسید [در همه عالم نمی‌گنجم کنون] بلکه می‌روم بر گردون. پس هر که می‌خواهد که از چاه گناه خلاص شود او را توبه و آه کردن می‌باید. [2319] آفرین‌ها بر تو بادا ای خدا] به حکم فَتَبَارَكَ اللَّهُ أَحْسَنُ الْخَالِقِينَ (مؤمنون/۱۴). [ناگهان کردی مرا از غم جدا] و چنان احسان کردی مرا که [2320] گر سر هر موی من یابد زبان] و شکر نعمت‌های تو گوید، [شکرهاي تو نیاید در بیان] رباعی: بی شکر تو من قرار نتوانم کرد - احسان تو را شمار نتوانم کرد * گر بر تن من زبان شود هر موی - یک شکر تو از هزار نتوانم کرد. [2321] می‌زنم نعره در این روضه و عیون] یعنی من هنوز رسیدم به روضه‌ای و چشمه‌ها که در آنجا نعره می‌زنم و می‌گویم: [خلق را يَا لَيْتَ قَوْمِي يَعْلَمُونَ]، يَا لَيْتَ قَوْمِي يَعْلَمُونَ، بِمَا غَفَرَ لِي رَبِّي وَ جَعَلَنِي مِنَ الْمُكْرَمِينَ (یس/۲۶-۲۷). لاجرم (173a) حضرت خدا از توبه بنده شاد شود. کما قال علیه‌السلام: اللَّهُ أَفْرَحُ بِتَوْبَةِ التَّائِبِ مِنَ الضَّلَالِ الْوَاجِدِ وَمَنْ الظَّمَاءِ الْوَاردِ وَمَنْ الْعَقِيمِ الْوَالِدِ. پس بنده را شاد گرداند که سیئاتش به حسنات تبدیل کند و غم دلش می‌برد. اما اعتبار به توبه آن است که محکم باشد. قال علیه‌السلام: التَّائِبُ إِذَا لَمْ يُؤْسَ عَلَيْهِ التَّوْبَةُ فَلَيْسَ بِتَائِبٍ.

[باز خواندنِ شهزاده نَصوح را از بهرِ دلاکی بعد از استحکامِ توبه و قبولِ توبه و بهانه کردنِ او و دفع گفتن] یعنی باز دختر شاه نصح را از بهر دلاکی بخواند و نصح امتناع کرد که علامتِ استحکامِ توبه و قبول او، رجوع ناکردن است به عصیان.

[2322 بعد از آن آمد کسی کز مرحمت] مرهون است [دخترِ سلطانِ ما می خواندت] ای نصح. [2323 دخترِ شاهت همی خواند بیا] به حمام. [تا سرش شویی کنون ای پارسا] تا سر دختر شاه را بشویی ای زاهد. [2324 جز تو دلاکی نمی خواهد دلش] دل دختر سلطان. [که بمالد یا بشوید با گِلش]. چون نصح خبر رسول را شنید، [2325 گفت رَوِ رَوِ دستِ من بی کار شد] و معطل گشت که عمل بد نمی گیرد. [وین نصحِ تو کنون بیمار شد] از کار زشت. پس از این آنچنان کار نمی کند. [2326 رَوِ کسی دیگر بجو اشتاب و تفت] به استعجال و حرارت [که مرا وَالله دست از کار رفت] که دست من کار بد نمی گیرد. در این تنبیه است که کسی که توبه کند می باید که اعضا را که آلت فساد و معصیت است معطل گرداند نسبت با گناه که می کرد. یعنی اعضا ظاهرش از گناه بسته شود و دلش به توبه شاد گردد. حکایت: ابوبکر واسطی یک روز به بیمارستان شد. دیوانه ای را دید های و هوی می کرد و نعره می زد. گفت: چنین بندِ گران بر پای تو نهاده اند، چه جای نشاط است و های و هوی گفتن؟ گفت: ای غافل بند بر پای است نه بر دل. اگرچه دست و پایم بسته است اما دلم گشاده است. حالِ خود بین که دست و پایت گشاده است و دلت بسته. [2327 با دلِ خود گفت کز حد رفت جُرم] نصح با دل خود گفت که از حد گذشت گناه پس از این انصاف می باید. [از دلِ من کی رود آن ترس و گُرم] آن اندوه سخت که در حمام رسیده بود. [2328 من بمردم یک ره و باز آمدم] من یکبار مردم و و باز زنده شدم. [من چشیدم تلخی مرگ و عدم] پس از این لاجرم [2329 توبه ای کردم حقیقت با خدا] که آن را [نشکتم تا جان شدن از تن جدا]. از آنکه کسی که به بلا مبتلا شود و باز خلاص یابد [2330 بعد از آن محنت که را بارِ دگر] پس از خلاص شدن (173b) از این محنت و عنا که را مرّة أُخري. [پا رود سویِ خطر الا که خر] پایش سوی خطر رود مگر آن کس خر باشد. این محل آخر قصه توبه نصح است. اللَّهُمَّ نَبِّهْنَا عَنْ نَوْمَةِ الْغَافِلِينَ.

[حکایت در بیان آن کسی که توبه کند و پشیمان شود] آن گناه را دگر بار کند [و باز آن پشیمانی ها را فراموش کند] که پس از گناه ها واقع شده بود [و آزموده را باز آزماید] چیزی را که آزموده بود و بلایش کشیده باز بیازماید [در خسارتِ ابد افتد] و علامتِ سوء خاتمه است [چون توبه او را ثباتی و قوتی و حلاوتی و قبولی مدد نرسد چون درختِ بی بیخ هر روز زردتر و خشک تر نَعُوذُ بِاللّٰهِ] سری سقطی گفت: دل ها سه قسم است. دلی است مثل کوه که او را هیچ چیز از جای نتواند جنبانید. و

دلی است مثل درخت بیخ او ثابت اما باد او را گاه گاه حرکتی می‌دهد. و دلی است مثل پَر که با باد می‌گردد از همه سوی.

[2331 گازی بود و مر او را یک خری] که آن خر [پشت ریش اِشکم تهی و لاغری] پشتش ریش بود و شکمش خالی و خود لاغر بود. مراد از گازر شیخ کامل است و مرشد مکمل که سیاه را سپید گرداند و مُردار را پاک کند. و مراد از خر که در سنگلاخ بسته است مرید ساده است که هنوز در خلوت نشسته است و در محل ریاضت بسته. [2332 در میان سنگلاخ بی‌گیاه] در جایی که معدن سنگ بود بی‌نبات. [روز تا شب بی‌نوا و بی‌پناه] روز تا شب بی‌رزق بود و بی‌التجا. [2333 بهر خوردن جز که آب آنجا نبود] لاجرم [روز و شب بُد خر در آن کور و کبود] علی الدوام خر در آنجا اعمی و بی‌نور بود. [2334 آن حوالی نَیستان و بیشه بود] در آن نواحی سبزستان بود اما [شیر بود آنجا که صیدش پیشه بود] در آن بیشه شیری بود که صید کردن، آن شیر را صنعت بود. و در آن بیشه پیل بود. [2335 شیر را با پیل نر جنگ افتاد] اتفاق آن شیر را با پیل نر جنگ واقع شد. [خسته شد آن شیر و ماند از اِصطیاد] مجروح و بیمار شد که از صید بماند [2336 مدّتی واماند زآن ضعف از شکار] زمانی آن شیر از صید واماند از ضعف. [بی‌نوا ماندند دد از چاشت‌خوار] بی‌نوا مانند سباع از طعام ضعی. زیرا بقیه شکار شیر خوردندی. چون شیر از شکار باز بماند سباع گرسنه بمانند چنانکه بیان می‌کند: [2337 زآنکه باقی‌خور شیر ایشان بُدند] لاجرم [شیر چون رنجور شد تنگ آمدند] و به سختی افتادند. [2338 شیر یک روباه] (174a) [را فرمود رَو] ای روباه مکار. بدان که در کتاب کلیله و غیر آن از زبان جانوران حکایت‌ها که می‌آورند بر سبیل فرض و تمثیل است. یعنی اگر این جانوران را عقل و زبان بودی اینچنین گفتندی. [مر خری را بهر من صیّاد شو] یعنی [2339 گر خری یابی به گِرد مرغزار] در اطراف سبزه‌زار [رَو فسونس خوان فریانش بیار] بَرَو آن را فسون بخوان و خدعه کن و آن را بفریب و به نزد من بیار تا گوشت او بخورم. بدانکه مراد از شیر ابلیس است و از پیل ملک و از جانوران اهل دینا و از روباه شیاطین جن و انس و از سبزه زار دنیا و بازار. [2340 چون بیابم قوّتی از صید خر] تا پاره‌ای از گوشت خر بخورم و از او قوّت گیرم. [پس بگیرم بعد از آن صیدی دگر]. در آن وقت، [2341 اندکی من می‌خورم باقی شما] پاره‌ای من بخورم باقیش شما بخورید. [من سبب باشم شما را در نوا] و رزق. [2342 یا خری یا گاو بهر من بجوی] ای روباه. [زآن فسون‌هایی که می‌دانی بگوی] تا بفریبی. [2343 از فسون و از سخن‌های خوشش] ضمیر راجع به خر است یا به گاو. [از سرش بیرون کن و اینجا کشش] چون مقصود خدمت مولانا از قصه حصّه است پس مراد از شیر در این مرتبه قطب است که او شکار فیض و فضل خدا می‌کند، دیگران بقیه طعام وی می‌خورند و لهذا در این سرخ شرح آن کند.

[تشبیه کردن قطب که عارف واصل است در اجرای دادن] در اعطای وظیفه [خلق از قوت مغفرت و رحمت بر مراتبی که حقیق الهام دهد و تمثیل به شیر که در اجرای خوار و باقی خوار ویند در مراتب قرب ایشان به شیر نه از قرب مکانی بلکه قرب صفتی و تفصیل این بسیار است وَاللّهُ الْهَادِي] که بی هدایت او وصول به آن بلکه ادراکش میسر نیست.

[2344 قطب شیر و صید کردن کار او] مراد از شیر قطب است، که شکار کار آن قطب است. [باقیان این خلق باقی خوار او] سائر خلق بقیه و سور او می‌خورند. یعنی صید فیضان الهی و شکار فضل نامتناهی اولاً به قطب رسد پس از آن به محبتان و مریدان او را. پس هر که وی را احسان و انعام کند خدای تعالی او را سعادت و هدایت و فضل و عنایت رساند. [2345 تا توانی در رضای قطب کوش] و در خدمت و رعایت او سعی کن. [تا قوی گردد کند صید وحوش] و قطب را رنجیده مکن که [2346 چون برنجد بی‌نوا مانند خلق] زیرا: [کز کف عقل است جمله رزق خلق] از دست عقل است جمله رزق گلو. [2347 زآنکه وجد خلق باقی خورد اوست] زیرا آنچه خلق می‌یابند فضل طعام اوست. [این نگه دار از دل تو صید جوست] این عقل را که قطب است نگه دار اگر دل تو سودجوینده است. [2348 او چو عقل و خلق چون اعضای تن] آن قطب همچون عقل است و خلق همچون اعضای بدن. [بسته عقل است تدبیر] (174b) [بدن] و موقوف بر عقل است کار تن. پس چون عقل در کمال باشد اعضا بر انتظام شوند. [2349 ضعف قطب از تن بود از روح نی] ضعف قلب از جهت ظاهر باشد نه از جانب جان. یعنی به حکم اولیائی تحت قبایی لا یعرفهم غیري، مستورند. و در صورت فقر که اکثر اولیا بر این وصف است که إِذَا حَضَرَ لَمْ يُنْظَرْ وَإِذَا غَابَ لَمْ يُذْكَرْ. اما از جهت روحانیت قوی‌اند. [ضعف در کشتی بود در نوح نی] و این را بدان که قطب کسی باشد که همچون قطب آسمان در مقرری قرار گیرد و به^{۴۱} طاعت اشتغال نماید. جز درگاه خدا نداند و به باب اهل دنیا نرود بلکه اهل دنیا طواف او کنند و قیام عالم با وی بود. چنانکه می‌فرماید: [2350 قطب آن باشد که گردد خود تند] همچو سنگ آسیا متحرک و دایره در جایی گردد. [گردش افلاک گردد او بود] و خلق عالم طواف او کنند. [2351 یاری ده در مرمت کشتیش] کشتی او را مرمت کن، یعنی در ظاهر ناصرش شو. [گر غلام خاص و بنده گشتیش] اگر او را غلام خاص و بنده مختص گشتی. [2352 یاریت در تو فزاید نه اندر او] یاری تو در تو زیادگی کند نه در قطب زیرا [گفت حق إِنْ تَنْصُرُوا اللَّهَ تَنْصُرُوا] اشارت است به آن آیت کریمه که در سوره محمد است: يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِنْ تَنْصُرُوا اللَّهَ يَنْصُرْكُمْ وَيُخْرِجْ أَقْدَامَكُمْ (محمد/۷)، ای گروه گرویدگان اگر یاری کنید خدای را یعنی دین او را و پیغمبر او را و دوستان او را، یاری کند شما را تا بر اعدا مظفر گردید و استوار سازد قدم‌های شما را. و حضرت

^{۴۱} به CG : K

خدا در سوره حج فرمود: **وَلْيَنْصُرَنَّ اللَّهُ مَنْ يَنْصُرُهُ إِنَّ اللَّهَ لَقَوِيٌّ عَزِيزٌ** (حج/۴۰)، خدای تعالی در این آیت وعده داد مظلومان صحابه را به نصرت و بدان وفا کرد که اموال و دیار قیاصره و اکاسره را بدیشان ارزانی فرمود. [2353 همچو روبه صید گیر و کن فدیش] همچون روباه صید کن و آن را به شیر فدا کن [تا عوض گیری هزاران صید بیش] پس مرید که پیش شیخ صید آورد و اثر عبادت نماید [2354 روبهانه باشد آن صید مُرید] زیرا [مرده گیرد صید گفتار مُرید] مرده را صید کند ضبع پلید. حکایت: مریدی شبی به تلاوت سوره اخلاص مشغول شد و در خواب دید که از دهانش مرغان سربریده بیرون می‌آیند و در زمین می‌افتند. صبح پیش شیخ رفت و خواب را حکایت کرد. شیخ گفت: شب به چه عبادت مشغول بودی؟ گفت: به تلاوت اخلاص مشغول بودم. شیخ گفت: بسم الله الرحمن الرحيم ترک کرده بودی. چون مرید شب دیگر سوره اخلاص را به بسم الله الرحمن الرحيم خواند خواب دید که مرغان زنده از دهانش بیرون آمدند و به آسمان پریدند. [2355 مرده پیش او کُشی زنده شود] اگرچه تو پیش او مرده را آوری، آن مرده به برکت او زنده گردد. زیرا [چرک در پالیز روینده شود] سرگین در بوستان انبات نبات کند. چون خدمت (175a) مولانا چندین معرفت فرمود باز به حکایت عودت نمود که گفت: [2356 گفت روبه شیر را خدمت کنم] بر موجب فرمان تو. [حیله‌ها سازم ز عقلش برکنم] به فتح کاف است از کندن. [2357 حيله و افسونگری کار من است] و همچنان [کار من دستان و از ره بردن است] زیرا کار شیطان اضلال است. پس از این آن روباه [2358 از سر که جانب جو می‌شتافت] از سر کوه به جانب جوی استعجال کرد که آن خر لاغر آنجا بود. [آن خر مسکین لاغر را بیافت]. پس روباه پیش خر آمد، [2359 پس سلام گرم کرد و پیش رفت] سلام پر حرارت دادش و نزدیک او رفت. [پیش آن ساده دل درویش رفت] و حال آن خر صافی دل را پرسید. [2360 گفت چونی اندر این صحرائ خشک] یابس. [در میان سنگلاخ و جای خشک]. چون روباه از خر حال پرسید، [2361 گفت خر گر در غمم گر در ارم] خر گفت اگر در غم باشم اگر در باغ ارم [قسمتم حق کرد من زان شاکرم] قضای او را رضا دارم. از قسمت او شکایت نمی‌کنم. [2362 شکر گویم دوست را در خیر و شر] در همه حال. [زانکه هست اندر قضا از بد بتر] زیرا در قضای خدا از بد بتر هست. [2363 چونکه قسّام اوست کفر آمد گله] چون قسمت کننده حضرت خداست شکایت کردن کفر است. [صبر باید صبر و مفتاح الصلّه] صبر کردن می‌باید زیرا صبر مفتاح عطاست. [2364 غیر حق جمله عدّوند اوست دوست] جز حضرت خدا همه اهل دنیا دشمن‌اند، دوست حضرت اوست. لاجرم [با عدو از دوست شکوت کی نکوست] به دشمن از دوست شکایت کردن بد است. [2365 تا دهد دوغم نخواهم انگین] و قانع شوم به آن. چنانکه گفته‌اند بیت: تا کاسه دوغ خویش باشد پیشم - از کاسه و کیسه کسان ندیشم. [زانکه هر نعمت غمی دارد قرین] زیرا هیچ مال و نعمت نیست که

قرین او غم و محنت نباشد. حصّه قصه در این مرتبه این است که کسی که در خلوت و عزلت به فقر و قِلّت نشیند و صبر کند شیاطین جن و انس وی را به روباهی فریفتن می‌خواهند. وی در اوّل مرتبه به صبر و شکر جواب می‌دهد و بلای اغنیا را یاد کند. چنانکه در این حکایت.

[حکایت دیدنِ خرِ هیزم‌فروش با نوایی اسپان تازی را بر آخرِ خاص و تمنا بردن آن دولت را] اما تمنا بردن به دولت مغفرت می‌باید [در موعظه آنکه تمنا نباید بردن الا مغفرت و عنایت که اگر در صد لون رنجی چون لذّت مغفرت بود همه شیرین شود باقی هر دولتی که آن را نا آزموده] بی تجربه [تمنی می‌بری با آن رنجی قرین است که آن را نمی‌بینی چنانکه از هر دامی دانه پیدا بود و فخ پنهان تو در این یک دام مانده‌ای تمنی می‌بری که کاشکی با آن دانه‌ها رفتنی پنداری که آن دانه‌ها بی‌دام است] ما مشاهده کردیم که دانه (175b) در این جهان بی‌دام نیست.

[2366 بود سقایی مر او را یک خری] که آن خر [گشته از محنت دو تا چون چنبری] و همچنان [2367 پشتش از بارِ گران صد جای ریش] پشت آن خر از کشیدن بارِ گران صد جای جراحت بود [عاشق و جویانِ روزِ مرگِ خویش] یعنی چنان جفا کشیده بود که مردنِ خود را خواستی. که روز مرگ را عاشق و طالب بود. [2368 جو کجا از کاهِ خشک او سیر نی] شعیر کجا، آن خر از تن یابس سیر نبود. [در عقب زخمی و سیخی آهنی] در پس آن خر زخم بود و سیخ و چوالدوز. [2369 میر آخر دید او را رحم کرد] میرآخور شاه آن خر را دید و مرحمت کرد. [کاشنایِ صاحبِ خر بود مرد] که آشنای آن سقا بود این امیرآخور. لاجرم [2370 پس سلامش کرد و پرسیدش ز حال] صاحب خر را سلام داد و پرسید از احوال. [کز چه این خر گشت دوتا همچو دال] از چه سبب خر دو تا گشت چون دال و هلال. پس صاحب خر در جواب امیرآخور [2371 گفت از درویشی و تقصیر من] و از عجز من. [که نمی‌یابد خود این بسته‌دهن] کاه نمی‌یابد این خر بسته دهان. چون صاحب خر به میرآخور فقر و عجز خود را بیان کرد، [2372 گفت بسپارش به من تو روز چند] خر را به من تسلیم کن. [تا شود در آخرِ شه زورمند] با قوّت. در بعض نسخ: سودمند. [2373 خر بدو بسپرد و آن رحمت‌پرست] صاحب خر آن خر را به میرآخور سپرد و تسلیم کرد. آن رحمت پرست که میرآخور است، [در میانِ آخرِ سلطانش بست]. چون خر به آخور شاه رسید [2374 خر ز هر سو مرکب تازی بدید] که آن اسپان تازی [با نوا و فربه و خوب و حدید] زیرا [2375 زیر پاشان رفته آبی زده] و پاک شده. [که به وقت و جو به هنگام آمده] کاه و جو ایشان به وقت مهیا شده و داده. [2376 خارش و مالش مر اسپان را بدید] خراشیدن و مالیدن اسپان را خر بدید. [پوز بالا کرد کای ربّ مجید] دهانش به سوی آسمان کرد و گفت ای خدای بزرگ [2377 نی که مخلوقِ تُوَم گیرم خرم] استفهام انکاری است. یعنی من نیز مخلوق توام اگر چه خرم. [از چه زار و پشت ریش و لاغرم] و حال من چنین است

که [2378 شب ز دردِ پشت و از جُوعِ شکم] و از گرسنگی و اَلَم، [آرزومندم به مردن دم به دم] اَمّا عجب است که [2379 حالِ این اسبان چنین خوش با نوا] با رونقاند و غنا، [من چه مخصوصم به تعذیب و بلا] و به محنت و عنا. [2380 ناگهان آوازه پیگار شد] خر در این گفت و گو بود که ناگهان خبر جنگ آمد پس در آن دم [تازیان را وقتِ زین و کار شد] اسبان تازی را وقت سرج نهادن و کار کردن شد. [2381 زخم‌های تیر خوردند از عدو] چونکه اسبان به جنگ رفتند زخم‌های تیر خوردند از دشمن. [رفت] (176a) [پیکان‌ها در ایشان سو به سو] پیکان‌های تیرها در ایشان برفت به هر طرف. [2382 از غزا باز آمدند آن تازیان] به جراحت تیر و سنان، [اندر آخر جمله افتاده ستان] به ترکی: چالِقِ قوین. [2383 پای‌هاشان بسته محکم با نوار] با رسن و ریسمان تا وقت شکافتن حرکت و اضطراب نکنند. [نعلبندان ایستاده بر قطار]، که آن نعلبندان [2384 می‌شکافیدند تنهاشان به نیش] شق می‌کردند بدن‌های اسبان را به نیش. [تا برون آرند پیکان‌ها ز ریش] از جراحت. حصّه این قصه آن است که مرد فقیر نعمتِ میر و وزیر را و دیگر ارباب دولت و اصحاب نعمت را قاضیان خداوند شوکت و حاکمانِ بامکنت را می‌بیند، از حال خود می‌رنجد. اَمّا چون پس از مدتی عذاب و محنت ایشان بیند به فقر خود شاکر شود. چنانکه می‌فرماید: [2385 آن خر آن را دید و می‌گفت ای خدا] چون خر در اسبان آن حال را دید و گفت ای خدا [من به فقر و عافیت دادم رضا] همچو اسبان تازی نوا نمی‌خواهم. [2386 زآن نوا بیزارم و زآن زخمِ زشت] چون نوا را چنین بلا هست من آن را نمی‌خواهم و بیزارم از آن نوا و از آن زخمِ قبیح. [هر که خواهد عافیت دنیا بهشت] به کسر باء و هاء، ماضی است از هشتن به معنی ترک کردن است. یعنی هر که عافیت خواهد دنیا را ترک کرد که از بلا خلاص شد. بیت: نگهبانی مُلک و دولت بلاست - گدا پادشاه است نامش گداست.

[ناپسندیدنِ روباه گفتنِ خر را که من راضیم به قسمت]

[2387 گفت روبه جُستنِ رزقِ حلال] روباه خر را گفت: طلب کردن رزق حلال، [فرض باشد از برای امتثال] از بهر امتثال امر حق تعالی. گویا اشارت می‌کند که مراد از امر وجوب است نه ندب و اباحت. [2388 عالم اسباب و چیزی بی طلب] این جهان عالم اسباب است و چیزی بی سبب [می‌نیاید پس مهم باشد طلب] زیرا [2389 وَابْتَغُوا مِنْ فَضْلِ اللَّهِ است امر] اشارت است به آن آیت کریمه که در سوره جمعه است: فَإِذَا قُضِيَتِ الصَّلَاةُ فَانْتَشِرُوا فِي الْأَرْضِ وَابْتَغُوا مِنْ فَضْلِ اللَّهِ (جمعه/۱۰). لاجرم بر موجب فرمان، طلب کردن می‌باید. بعض اهل تفسیر گفتند مراد روزی طلب کردن است. حکایت: سعید بن جبیر رضی‌الله‌عنه گفت: إِذَا أَنْصَرَفْتَ عَنِ الْجُمُعَةِ فَسَاوِمٍ بِشَيْءٍ وَإِنْ لَمْ تَشْتَشِرْهُ، یعنی چون از نماز جمعه فارغ شوی مباشرت بازار کن اگرچه نمی‌خری. [تا نباید غصب کردن همچو نمر] تا غصب کردن لازم نشود همچون پلنگ. حصّه قصه در این مرتبه آن است که کسی که در گوشه فراغت نشیند

و توشه قناعت خورد، اهل دنیا و هوا روباهوار پیش او آیند به نصوص ظاهره (176b) استدلال کنند و دلیل مقید را بر وجه اطلاق آورند تا آن را بفریبند. [2390 گفت پیغمبر که بر رزق ای فتی] و ای جوان. [در فرو بسته ست و بر در قفلها] باب مسدود است و بر باب قفلها است. [2391 جنبش و آمد شد ما و اکتساب] حرکت ما و آمدن و رفتن ما و کسب کردن ما، [هست مفتاحی بر آن قفل و حجاب]. لاجرم [2392 بی کلید این در گشادن راه نیست] بی مفتاح گشادن قفل باب را طریق نیست. [بی طلب نان سنت الله نیست] بی طلب و کسب نان دادن عادة الله نیست و در خبر است: **إِنَّ اللَّهَ تَعَالَى يُحِبُّ كُلَّ مُخْتَرِفٍ أَبَا الْعِيَالِ، وَلَا يُحِبُّ الصَّحِيحَ الْفَارِغَ، لَا فِي عَمَلِ الدُّنْيَا، وَلَا فِي عَمَلِ الْآخِرَةِ.** حکایت: مردی فقیر پیش رسول الله علیه السلام آمد و حاجت خود گفت. رسول الله علیه السلام فرمود: هیچ در خانه چیزی داری؟ گفت: پلاس داریم که بعض او دریده است. ما بر وی می نشینیم و بر وی خواب می کنیم و بعض وی در زیر و بعض وی زیر می کنیم. و یک کاسه داریم که در وی می خوریم و می آشامیم و سرها را در آن می شویم. رسول الله علیه السلام فرمود: آن دو را بیار. آورد. رسول الله علیه السلام آنها را به دست مبارک خود گرفت و گفت: که می خرد این دو را؟ کسی گفت: من می خرم به یک درم. رسول الله علیه السلام گفت: هیچ کس زیاده می کند؟ دوبار گفت. مردی دیگر گفت من می خرم به دو درم. او را بداد و آن فقیر را گفت: به یک درم خوردنی بخر و به خانه ببر و به یک درم تلیشه بخر و هیزم بکش و به بازار بر. آن کس در زمان اندک ده درم اندوخت به بعض او طعام خرید و به بعضش جامه و جامه خواب خرید. رسول الله علیه السلام وی را گفت: این تو را خیر است از آنچه در روز قیامت بیایی و گدای تو در روی تو نقطه سیاه باشد که وی را محو نکند الا آتش. از این قصه معلوم شد که کسی که به فقر صبر نکند و اهل توکل نباشد کسب و طلب معاش کند تا به گدایی مبتلا نشود.

[جواب گفتن خر روباه را] مقول قول روباه این است [که امر است به اکتساب و رضا به قسمت. ترک اکتساب نیست که تو فهم کرده ای] ای خر [و گفتن خر] عطف است بر جواب دادن [که امر کسب از ضعف توکل است].

[2393 گفت از ضعف توکل باشد آن] خر گفت از ضعف توکل است اکتساب [ورنه بدهد نان کسی که داد جان] آن کس حضرت خداست. [2394 هر که جوید پادشاهی و ظفر] هر که شاهی آخرت جوید و بر نفس و شیطان ظفر خواهد و ترک اکتساب کند و به گرد توکل تند، [کم نباید لقمه ای] (177a) [نان ای پسر] زیرا [2395 دام و دد جمله همه اگال رزق] دام و سباع همه رزق خورند. [نی بی کسبند نی حمال رزق] رزق خوردن ایشان از بهر کسب و برداشتن رزق نیست. بلکه [2396 جمله را رزاق روزی می دهد] همه را خدای رزاق رزق می دهد. [قسمت هر یک به پیشش می نهد] و در خبر

است: لَوْ تَتَوَكَّلُونَ عَلَى اللَّهِ حَقَّ تَوَكُّلِهِ لَرَزَقَكُمْ كَمَا يَرْزُقُ الطَّيْرَ، تَغْدُوا خِمَاصًا وَتَرُوحُ بِطَانًا. [2397]

رزق آید پیش هر که صبر جست] و صبر را طالب گشت [رنج کوشش‌ها زی صبری تست] و لهذا گفته‌اند: عَلَيْنَا أَنْ نَعْبُدَهُ كَمَا أَمَرْنَا وَ عَلَيْهِ أَنْ يَرْزُقَنَا كَمَا وَعَدَنَا. حکایت: حاتم اصم، احمد حنبل را پرسید که رزق را جویی؟ گفت: جویم. گفت: پیش از وقت جویی یا پس از وقت؟ احمد حنبل اندیشه کرد و گفت: اگر گویم پیش از وقت، گوید چرا روزگار خود ضایع کنی و اگر گویم پس از وقت، گوید چه جویی چیزی را که از تو درگذشت و اگر گویم در وقت، گوید چه مشغول شوی به چیزی که حاضر شد نزدیک تو. پس فروماند در این مسئله.

[جواب گفتن روبه خر را]

[2398 گفت روبه آن توکل نادر است] روباه خر را گفت آن توکل که تو می‌گویی نادر است [کم کسی اندر توکل ماهر است] بلکه اکثر ناس در توکل قاصر است. [2399 گرد نادر گشتن از نادانی است] زیرا النادر كَمَا الْمَعْدُوم، خبر مشهور است. [هر کسی را کی شه و سلطانی است] هر کس را سلطنت توکل کی میسر می‌شود. [2400 چون قناعت را پیمبر گنج گفت] یعنی الْقَنَاعَةُ كَنْزٌ لَا يُغْنَى فرمود. [هر کسی را کی رسد گنج نهفت] خزینه دینه. پس ای خر [2401 حد خود بشناس و بر بالا مهر] به حکم رَحِمَ اللَّهُ إِمْرًا عَرَفَ قَدْرَهُ وَ لَمْ يَتَعَدَّ طَوْرَهُ. بلند پرواز مکن. [تا نیفتی در نشیب شور و شر] در صورت توکل نمودن.

[جواب گفتن خر روباه را]

[2402 گفت این معکوس می‌گویی بدان] خر روباه را گفت: این سخن را معکوس و بازگونه می‌گویی. شور و شر در توکل نیست. [شور و شر از طمع آید سوی جان] چنانکه گفته‌اند بیت: بدوزد شره دیده هوشمند - درآرد طمع مرغ و ماهی به بند. [2403 از قناعت هیچ کس بی‌جان نشد] و نمرد. یعنی کسان بسیار از بی‌صبری و بی‌توکی دردی کردند که مصلوب و کشته گشتند. اما هیچ کس از قناعت کشته نگشت. [از حریصی هیچ کس سلطان نشد] از طمع هیچکس پادشاه نگشت. [2404 نان ز خوکان و سگان نبود دریغ] یعنی حضرت خدا نان و رزق را از خنازیر و کلاب دریغ ندارد. [کسب مردم نیست این باران و میغ] باران و ابر از کسب خلق نیست بلکه عطای حق تعالی است. اگرچه تترار به سحر باران آورد اما از آن باران سود نباشد. [2405 آنچنان که عاشقی بر رزق زار] همچنان [هست عاشق رزق هم بر رزق خوار] لاجرم [2406 گر تو نشتابی بیاید بر درت] اگر تو استعجال نکنی و صبر نمایی رزق بر باب تو (177b) می‌آید [ور تو بشتابی دهد درد سرت] و اگر استعجال و اکتساب کنی تو را صداع می‌دهد. حکایت: حاتم اصم گفت نظر کردم در قول خدا: وَمَا مِنْ دَابَّةٍ فِي

الْأَرْضِ إِلَّا عَلَى اللَّهِ رِزْقُهَا (هود/۶)، و خود را از آن دواب دیدم و این را گرویدم و این را دانستم که حضرت خدا رزق دهد اشتر را نه از بهر بزرگی اش و فراموش نمی کند پشه را از کوچکی اش. پس کار خود به حضرت او سپردم و به عبادت کوشیدم. غم رزق نخوردم و به غیر عبادت او اهتمام نکردم.

[در تقریر معنی توکل، حکایت آن زاهد که توکل را امتحان می کرد از میان اسباب و از شهر بیرون آمد و از قوارع] جمع قارعه است [و رهگذرهای خلق] عطف تفسیر است و به کسر راء مضاف است [پای خلق دور شد و به بُن کوهی مهجوری مفقودی در غایت گرسنگی سر بر سنگی نهاد و خفت و با خود گفت توکل کردم بر سبب سازی و رزّاقی تو و از اسباب منقطع شدم تا ببینم سببیت توکل را].

[2407] آن یکی زاهد شنود از مصطفیٰ صلی الله علیه و سلم. [که یقین آید به جان رزق از خدا] از مضمون حدیث شریف است که: رِزْقُكَ يَطْلُبُكَ كَمَا تُطْلِبُهُ. [2408] گر بخواهی ور نخواهی رزق تو] ای کاسب و طالب [پیش تو آید دوان از عشق تو] رزق به استعجال پیش تو می آید. از آنکه او عاشق توست. چون رسول الله علیه الصلاة والسلام این حدیث را گفت مردی این را شنید آزمودن بخواست. مقصودش از آزمودن پیدا شدن عین البقین است. [2409] از برای امتحان آن مرد رفت] مرهون است [در بیابان نزد کوهی خفت تفت] مرد از بهر آزمودن نزد کوهی دور از راهی برفت و در آنجا بخفت گرم شده و به خود بگفت: [2410] که ببینم رزق می آید به من] چون رزق من به من آید [تا قوی گردد مرا در رزق ظن]. آن مرد در آنجا خفته بود وقتی به سوق الهی [2411] کاروانی راه گم کرد و کشید] مرهون است [سوی کوه آن ممتحن را خفته دید] به طرف کوه آن مرد امتحان کننده را خفته دید. [2412] گفت این مرد این طرف چون است غور] چون این مرد را کاربان دید گفت: این مرد این طرف چون است عریان. [در بیابان از ره و از شهر دور] چگونه در اینجا قرار می کند. [2413] ای عجب مرده ست یا زنده که او] مرهون است [می نترسد هیچ از گرگ و عدو] چون که کاربان و آن جماعت مسافران این مرد را دیدند [2414] آمدند و دست بر وی می زدند] و آن مرد ایشان را دید [قاصداً چیزی نگفت آن ارجمند] به قصد سخن نگفت آن سعادت مند. [2415] هم نجنبید و نجنبانید سر] هم حرکت نکرد، هم سر خود را تحریک نکرد. [او نکرد از امتحان هم او بصر] (178a) و چشم را باز نکرد. [2416] پس بگفتند این ضعیف بی مراد] آن کاروان گفتند این نزار و نامراد [از مجاعت سخته اندر اوفتاد] از گرسنگی در مرض سخته افتاد که به آن مرض اعضا معطل شوند از حس و حرکت و نطق. [2417] نان بیاوردند و در دیگی طعام] پیش آن ناکام، [تا بریزندش به حلقوم و به کام] تا به گلو و دماغ او بریزند. [2418] پس به قاصد مرد دندان سخت کرد] و دهان نگشاد. [تا ببیند صدق آن میعاد مرد] تا درستی وعده را ببیند آن مرد. [2419] رحمشان آمد که این کس بی نواست] کاربانیان

را رحمت آمد و گفتند این کس به غایت بی‌رزق است و گرسنه. و از گرسنگی دندان‌هایش سخت شده است. [وز مجاعت هالک مرگ و فناست] و از گرسنگی هالک موت و نیستی است. [2420] کارد آوردند قوم [اشتافتند] سکین آوردند استعجال کردند تا که [بسته دندان‌هاش را بشکافتند] و باز کردند. [2421 ریختند اندر دهانش شوربا] و همچنان [می‌فشرده اندر او نان‌پاره‌ها] به دهانش ادخال کردند به زور پاره‌های نان چند. [2422 گفت ای دل گرچه خود تن می‌زنی] آن مرد به دل خود خطاب کرد و گفت: ای دل اگرچه خاموش می‌شوی [راز می‌دانی و نازی می‌کنی]. و دل آن مرد در جوابش: [2423 گفت دل دانم و قاصد می‌کنم] راز را می‌دانم که وَمَا مِنْ دَابَّةٍ فِي الْأَرْضِ إِلَّا عَلَى اللَّهِ رِزْقُهَا (هود/۶)، امّا به قصد این کار را می‌کنم. [رازق الله است بر جان و تنم] این را امتحان کردم و معاینه دیدم. [2424 امتحان زین بیشتر خود چون بود] آزمودن از این زیاده کجا می‌باشد [رزق سویی صابران خوش می‌رود]. پس به حکم وَمَنْ يَتَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ فَهُوَ حَسْبُهُ (طلاق/۳)، صبر و توکل می‌باید. حکایت: مشرکان پسر عوف بن مالک را اسیر کردند و عوف به نزدیک رسول الله علیه‌السلام آمد و گفت: یا رسول الله پسر من به اسیری کفار گرفتار شد و مادر وی جزع بسیار می‌کند و با این همه فقر و فاقه که به نهایت رسیده و بدانچه سدّ رمقی تواند بود قدرت نیست. رسول الله علیه‌السلام فرمود که: تقوا پیش گیر و شکبیا باش و تو و مادر او بسیار بگوئید لا حَوْلَ وَلَا قُوَّةَ إِلَّا بِاللَّهِ الْعَلِيِّ الْعَظِيمِ. عوف با زن خود به قول رسول الله علیه‌السلام عمل نمودند. پس از مدت اندک پسر عوف از قید اهل شرک خلاص یافته و صد گوسفند ایشان را رانده به مدینه منوره آمد. و این آیت نازل شد: وَمَنْ يَتَّقِ اللَّهَ يَجْعَلْ لَهُ مَخْرَجًا * وَيَرْزُقْهُ مِنْ حَيْثُ لَا يَحْتَسِبُ وَمَنْ يَتَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ فَهُوَ حَسْبُهُ إِنَّ اللَّهَ بَالِغُ أَمْرِهِ قَدْ جَعَلَ اللَّهُ لِكُلِّ شَيْءٍ قَدْرًا (طلاق/۲-۳). یعنی هر که بترسد از خدا و مرتکب مناهی نشود پدید آرد خدا برای او بیرون شدنی، یعنی خلاص یابد از اندوه. یا هر که بپرهیزد از حرام خدا برای وی برساند از حلال و روزی دهد او را از آنجا که گمان نبرد و در شمار نیارد، یعنی به خاطرش نگذرد. و هر که توکل کند بر خدا و کار خود بدو گذارد پس خدای (178b) بسنده است که او را در کفایت امور. به درستی خدای رساننده است کار خود را به هر جا که خواهد. به درستی که گردانید برای هر چیز از فقر و غنا اندازه‌ای که از آن نگذرد.

[جواب دادن روباه خر را و تحریض] ترغیب [کردن او خر را بر کسب]

[2425 گفت روبه این حکایت را بهل] ترک کن ای خر [دست‌ها بر کسب زن جهْدُ الْمُقِل] و سعی الفقیر. [2426 دست دادست خدا کاری بکن] چون خدای تعالی تو را دست دادست عمل بکن. [مکسبی کن یاری یاری بکن] یاء اولی و ثالته برای وحدت است و ثانیه برای مصدریه یعنی یک کسب کن و معاونت دوستی کن. [2427 هر کسی در مکسبی پا می‌نهد] و به دست عمل می‌کند [یاری

یارانِ دیگر می‌کند] معاونت دوستان دیگر می‌کند. [2428 زآنکه جمله کسب ناید از یکی] انسان، مدنی بِالطبع است. عیش و انتظام به اجتماع می‌کنند. زیرا همه کسب از کسی نمی‌شود. [هم دُرورگر هم سقا هم حایکی] هم درودگر یعنی نجّار، هم سقا، هم جولاه. [2429 این به هنبازی است عالم بر قرار] به اشتراک است عالم را سکون و قرار، [هر کسی کاری گزیند ز افتقار] از احتیاج. [2430 طبل‌خواری در میانه شرط نیست] رایگان‌خواری در میان مردم جائز نیست. یعنی هر کسی در عملی و کاری باشد، تو از میانه معطل و رایگان‌خوار شدن انصاف نیست. [راه سنت کار و مکسب کردنی است] پس به رعایت سنت کار و کسب کردن می‌باید. حصّه قصه در این مرتبه این است که کسی چون ترک کسب ظاهر کند و سبب را بگذارد و بر مسبب الاسباب توکل آرد و در حجره خانقاه و خلوت نشیند شیاطین جن و انس بلکه وسوسه نفسانیه، اغوا کنند و گویند این طبل‌خواری و بطالی است، در کسب کوشیدن می‌باید. ایشان را جواب چنین است که توکل از جمله اسباب است به دل نه به جوارح. حضرت خدا اگرچه هر کس را رزق می‌دهد اما بعضی را به سبب ظاهر، بعضی را به سبب باطن. اگر هر کس به سبب ظاهر تشبّث کند سببیت توکل ظاهر نمی‌شود. و هر کس که به سبب ظاهر تشبّث کند پس از آن بر خدای تعالی توکل کند و می‌گوید که خداوندا کار من راست آر. چون منتهای همه اسباب توکل است از اوّل کار توکل را اختیار کردن بهتر است. و لهذا می‌فرماید:

[جواب گفتنِ خر روباه را که توکل بهترین کسب‌هاست که هر کسی محتاج است به توکل که ای خدا این کارم را راست آر و دعا متضمّن توکل است و توکل کسی است که به هیچ کسب دیگر محتاج نیست الی آخر تقریره]

[2431 گفت من به از توکل بر ری] خر در جواب روباه گفت: من به از توکل بر خدا، [می‌دانم در دو عالم مکسبی] یعنی (179a) کار و کسب من توکل و شکر است [2432 کسبِ شکرش را نمی‌دانم ندید] کسب شکر را نظیر نمی‌دانم. [تا کشد رزقِ خدا رزقِ مزید] به حکم لَئِنْ شَكَرْتُمْ لَأَزِيدَنَّكُمْ (ابراهیم/۷). و بزرگان گفته‌اند: الشُّكْرُ قَيْدُ الْمَوْجُودِ وَ صَيْدُ الْمَقْهُودِ. [2433 بحثشان بسیار شد اندر خطاب] بحث روباه و خر بسیار شد در مخاطبه و مکالمه. [مانده گشتند از سؤال و از جواب] و عاجز شدند از خطاب و عتاب [2434 بعد از آن گفتش بدان در مملّکه] پس از آن روباه خر را گفت بدان در کشور، [نهی لَا تُلْقُوا بِأَيْدِي تَهْلُكَةٍ] اشارت است به آن آیه کریمه که در سوره بقره است: وَلَا تُلْقُوا بِأَيْدِيكُمْ إِلَى التَّهْلُكَةِ (بقره/۱۹۵). حصّه قصه در این مرتبه این است که چون کسی خلوت و عزلت اختیار کند و ریاضت و مجاهدت را کار کند شیاطین جن و انس وی را گویند: این چنین مجاهدت کردن خود را در مهلکه انداختن است. [2435 صبر در صحرائِ خشک و سنگلاخ] مرهون است [احمقی باشد جهان حق فراخ] یعنی به موجب آیت مذکوره از مواضع خطر حذر می‌باید کرد. پس

صبر کردن در صحرای یابس و معدن سنگ احمقی است. جهان حضرت خدا خود فراخ است چرا در اینجا می پایی. [2436 نقل کن زینجا به سوی مرغزار] و به جانب سبزه زار و به سوی کسب و بازار. [می چر آنجا سبزه گردد جویبار] لفظ چَر به فتح جیم عجمی، امر است از چریدن. یعنی در آن مرغزار بچر سبزه را در کنار جویبار. [2437 مرغزاری سبز مانند چنان] به کسر جیم، جمع جنت است. [سبزه رسته اندر آنجا تا میان] سبزه چنان بلند است که تا به میان رسیده است. [2438 خرّم آن حیوان که او آنجا شود] و از آن سبزه چَرَد. [اشتر اندر سبزه ناپیدا شود] پس ای خر آنجا رو زیرا [2439 هر طرف در وی یکی چشمه روان] و همچنان [اندر او حیوان مرفّه در امان] در فراخی عیش و امن. حصّه قصه در این مرتبه آن است که چون کسی گوشه فراغت و توشه قناعت اختیار کند شیاطین جن و انس او را آیند و به طرف دنیا رغبت کنند. آن کس اوّل از رضا به قسمت حضرت خدا سخن گوید، باز از قناعت و توکل دم زند، اگر مقلّد باشد فریفته شود و اگر محقق باشد به دلش اضطراب نیاید و بر حال خود مقرر بماند و جواب با صواب گوید. این خر یعنی مرید ساده احمق بود نمی توانست که جواب شافی گوید. [2440 از خری او را نمی گفت ای لعین] خر از خری روباه را نمی گفت ای روباه یعنی شیطان لعین و اهل دنیای غبین، [تو از آنجایی چرا زاری چنین] و چرا ضعیفی و پرانین. [2441 کو نشاط و فرهی و فرّ تو] کجاست شادی و سیمینی و قوّت تو؟ [چیست این لاغر تن مضطّر تو] پس ای روباه [2442 شرح روضه] (179b) [گر دروغ و زور نیست] این روضه که شرح می کنی اگر دروغ و کذب نیست [پس چرا چشمت از او مخمور نیست] و از آن در تواتر نیست. [2443 این گداچشمی و این نادیدگی] و این حریصی و نیستی [از گدایی تست نر بگلزبگی] لفظ ترکی است. حصّه قصه در این مرتبه این است که اهل دنیا را گفتن می باید تو که اهل بازاری چرا مال نداری و اگر داری از کمال حرص و طمع نمی خوری و خیر نمی کنی. لاجرم به حکم ع: فقیر کُلّ ذی حرص - غنی کُلّ مَنْ یَقْنَع. تو فقیری من توانگرم. [2444 چون ز چشمه آمدی چونی تو خشک] و تشنه. [ور تو ناف آهویی کو بوی مُشک] و کجاست رایحه مسک. [2445 زآنکه می گویی و شرحش می کنی] آن مرغزار و سبزه زار و چشمه سار. [چون نشانی در تو نامد ای دنی] چرا نشان او در تو نیست ای پست. در بعض نسخ به جای دنی، سنی واقع شده است که به معنی بلند است. امّا پس را بلند گفتن به طریق تهکم و استهزا است.

[مَثَل آوردنِ اشتر در بیانِ آنکه در مُخبر دولتی که فرّ و اثرِ آن] اشارت است به دولت [چون نبینی] در آن مخبر [جایِ مَتَّهم داشتن باشد که او] اشارت است به مخبر [مقلّد است آن را بشنیده است و بر خود می بندد.] حال او نیست.

[2446 آن یکی پرسید اشتر را که هَی] کسی از اشتری پرسید که [از کجا می‌آیی ای اقبال بی] و مبارک قدم. [2447 گفت از حمامِ گرمِ کویِ تو] اشتر گفت از حمامِ حارّ محلّ تو می‌آیم. [گفت خود پیداست در زانویِ تو] آن کس گفت از حمام آمدنت ظاهر است در زانوی تو که شسته و پاک گشته است. [2448 مارِ موسی دید فرعونِ عنود] عصای موسی که اژدر گشت فرعون معاند آن را دید، [مهلتی می‌خواست نرمی می‌نمود] از موسی مهلت می‌خواست و ملایمت می‌نمودش. [2449 زیرکان گفتند بایستی که این] مرهون است [تندتر گشتی چو هست او ربّ دین] یعنی عاقلان گفتند این فرعون تندتر شدن می‌بایست چونکه خداست. [2450 معجزه‌گر اژدها گر مار بُد] معجزه موسی خواه اژدرها باشد خواه مار، [نَخَوْتُ و خَشِمُ خدایی‌اش چه شد] عظمت و غضب خدایی فرعون کجا رفت. [2451 ربّ اَعْلَى گر وی است اندر جلوس] یعنی فرعون که اَنَا رَبُّكُمُ الْأَعْلَى (نازعات/۲۴)، می‌گوید در نشستن بر تخت، اگر آن ربّ اعلی است، [بهر یک کرمی چیست این چاپلوس] بهر یک حیوان صغیر این تبصص چیست. یعنی اژدرها نسبت با قدرت حق یک کرم است. حصّه از این (180a) قصه آن است که کسی دعوی کند و اثرش در او پیدا نباشد، اعتقاد را نشاید و آن را باور کردن نباید. چنانکه دعوی اشتر فرعون را باور نکردند. پس کسی که دعوی کرامت کند و لاف فیض غیب زند چون طالب دنیا است و عاشق ماسوی است دعوی او دروغ است. چنانکه می‌فرماید: [2452 نفسِ تو تا مستِ ثَقُل است و نَبید] نفس تو تا مست نقل و باده است. در بعضی نسخ: [نفس تو تا مست تازه است و قدید] یعنی نفس تو تا که مست انگور تازه و قدید است. [دان که روح خوشه غیبی ندید] بدان که روح تو در باغ الهی خوشه غیبی ندیده است. [2453 که علامات است ز آن دیدارِ نور] علامات است از دیدن جمال نورانی. [اَلتَّجَافِي مِنْكَ عَنْ دَارِ الْغُرُورِ] اشارت است به آن روایت که رسول الله علیه السلام فرمود: إِذَا دَخَلَ التَّوْرَ الْقَلْبَ انْقَسَحَ وَانْشَرَحَ. اصحاب گفتند: این را علامت هست؟ گفت: نَعَمْ، التَّجَافِي عَنْ دَارِ الْغُرُورِ، وَالْإِنَابَةُ إِلَى دَارِ الْخُلُودِ وَالْإِسْتِعْدَادُ لِلْمَوْتِ قَبْلَ نُزُولِهِ. پس کسی که از حضرت خدا بویی یابد تارک دنیا شود و کسی که از او اثر نیابد دنیا را دوست دارد. حکایت: روزی خدمت مولانا به یاران گفت حضرت پیغامبر ما محمد رسول الله علیه السلام چنین فرموده است که چون نور خدا در دل آید آن دل باز شود و فراخ شود و صحرایی شود خوب و لطیف چنان که سنگی در آب اندازی آن آب از هم باز شود. سوال کردند: یا رسول الله اگر آدمی را آن نظر نباشد که فراخ شدن دل را بیند و در نظر آدمی پرده و غبار باشد از شومی طبیعت و شهوت، به چه علامت داند که دل او فراخ شد و فسحتی و سَعَتی در او سر زد؟ فرمود: که بدان که جمیع اسباب دنیا و اهل دنیا و لذت او در دلش سرد شود و بی‌ذوق نماید و از دوستان دنیا و آشنایان خود بیگانه شدن گیرد بی هیچ سببی و غرضی. [2454 مرغ چون بر آبِ شوری می‌تند] یعنی کسی که

طالب دنیا شود [آب شیرین را ندیدست او مدد] از طرف حق تعالی خبر ندارد. پس مرید را می‌باید که از ذکر به مذکور رسد و چنان باشد که به خاطرش جز حضرت خدا نیاید و اندیشه گناه در دلش راه نیابد. حکایت: جنید در بصره مریدی داشت در خلوت نشسته. مگر یک روز اندیشه گناهی در خاطر او آمد. همی در آینه نگریست رویش سیاه دید. متحیر گشت هر حيله که کرد سود نداشت. از شرم روی خود به کس ننمود تا سه روز و سیاهی رویش پاره پاره به سپیدی بدل می‌شد. ناگاه یکی در او زد. گفت کیست: گفت نامه آوردم از جنید. نامه را بستد نبشته که چرا در حضرت عزّت با ادب نباشی که امروز سه شبانه روز است که کار کاری (180b) می‌باید کرد که سیاهی رویت به سپیدی بدل شود. [2455 بلکه تقلید است آن ایمان او] نه تحقیق و عیان. حکایت: ممشاد دینوری گفت اسباب علایق است و موانع. نیکوکار آن کس است که افتاده بود از نفس او دید خلق و اعتماد کرده بود در جمله کارها بر حق. و گفت فراغت دل در خالی بودن است از آنچه اهل دنیا دست در او زده‌اند از وصول دنیا. و گفت اگر حکمت اولین و آخرین را جمع کنی هرگز به درجه عارفان نرسی. تا سرّ تو ساکن نشود به خدای تعالی و استواری در تو پدید نیاید در آنچه خدای تعالی ضمان کرده است تو را. [روی ایمان را ندیده جان او] لاجرم [2456 پس خطر باشد مقلد را عظیم] مرهون است [از ره و رهزن ز شیطان رجیم] أَعُوذُ مِنْهُ بِالرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ. حکایت: ابوبکر واسطی روزی نشسته بود خانه را روزنی بود. ناگاه آفتاب بر آن روزن افتاد. صد هزار ذره به هم برآمدن گرفت. شیخ گفت: شما را از حرکت این ذره‌ها هیچ تشویش هست؟ اصحاب گفتند: نی. شیخ گفت: مرد موحد آن است که اگر کونین و عالمین و هر چه هست همچنین در حرکت آید یک ذره درون آن موحد را تفرقه پدید نیاید، اگر موحد است به حقیقت. [2457 چون ببیند نور حق ایمن شود] یعنی آن کس که محقق باشد چون نور حق را ببیند ایمن شود. [ز اضطرابات شک او ساکن شود] پس کسی که از عالم الهی خبر یابد ترک دنیا بلکه ترک ماسوی کند و از بیم معاش و نفقه عیال طالب دنیا نشود و ترک عقبی نکند. زیرا حق تعالی هم خالق است، هم رازق است. خالق کسی و رازق کس دیگر نیست. چون کسی را اعتقاد چنین باشد او بیم آخرت خورد نه غم دنیا. [2458 تا کف دریا نیاید سوی خاک] مرهون است [کاصل او آمد بُود در اضطکاک] که اصل کف خاک است. می‌باشد آن کف در به هم زدن. [2459 خاکي است آن کف غریب است اندر آب] لاجرم [در غریبی چاره نبود ز اضطراب] پس کسی که مقلد باشد در اضطراب است تا که چشمش باز نشود و حضرت خدا را نبیند خالی از اضطراب نبود. اما [2460 چونکه چشمش باز شد و آن نقش خواند] و آگاه از الله شد [دیور بر روی دگر دستی نماند] آن کس که مشاهده حق کند تابع ابلیس نشود و شیطان همچون روباه او را رهزنی نمی‌کند. چنانکه حضرت خدا فرمود: إِنَّ عِبَادِي لَيْسَ لَكَ عَلَيْهِمْ سُلْطَانٌ إِلَّا مَنِ اتَّبَعَكَ مِنَ الْغَاوِينَ

(حجر/۴۲). (181a) حکایت: حاتم اصم گفت رَدُّ الشَّيْطَانِ أَهْوَنُ عِنْدِي مِنْ رَدِّ الذُّبَابِ. [2461] گرچه با روباه خر اسرار گفت] اگرچه خر از رضاء قسمت و قبول قناعت و از توکل و ریاضت و شکر نعمت اخبار گفت، [سرسری گفت و مقلدوار گفت] حال خود نبود و محقق نگشته بود. بدان که مراد از خر، صوفی ساده است و مرد مقلد اگرچه با روباه یعنی با شیطان از جن و انسان مباحثه می‌کرد اما چون قال را حال نکرده بود اثر مقال در او پیدا نشد، آخر فریفته روباه گشت. [2462 آب را بستود و او تایق نبود] آب حیات حقیقت را مدح کرد اما خود محب مشتاق و طالب آن آب نبود [رخ درید و جامه او عاشق نبود] شکل و وضع عاشقی نمود لکن در حقیقت عاشق نبود. ریا و تواجد همی کرد او را اخلاص و عاشقی و در او حالت وجد صادقی نبود. پس کسی که دعوی قناعت و ریاضت کند و سخن صبر و توکل گوید اما از بیم معاش و غم نفقه عیال طالب دنیا شود و ترک مجاهده کند و عذر امر معاش و انفاق عیال گوید عذرش مقبول نیست. [2463 از منافق عذر رد آمد نه خوب] منافقان که در زمان رسول الله علیه السلام عذر کردند به حکم يَا أَيُّهَا الَّذِينَ كَفَرُوا لَا تَعْتَذِرُوا الْيَوْمَ (تحریم/۷) و به موجب يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ جَاهِدِ الْكُفَّارَ وَالْمُنَافِقِينَ وَاغْلُظْ عَلَيْهِمْ وَمَأْوَاهُمْ جَهَنَّمُ وَبِئْسَ الْمَصِيرُ (تحریم/۱۰)، توبه/۷۳)، عذر ایشان مقبول نگشتی. [زانکه در لب بود آن نی در قلوب] به حقیقت و صدق نبود. زیرا صدق آن است که قول به فعل موافق، و ظاهر به باطن مطابق باشد. چنانکه گفته‌اند صدق آن باشد که چنان باشی که نمایی و چنان نمایی که باشی. [2464 بوی سیب هست جزو سیب نیست] در او بوی سیب هست اما پاره سیب نیست [بو در او جز از پی آسیب نیست] آن بوی سیب در وی از بهر فتنه مکر است که تغییر شکل لِأَجْلِ الْأَكْلِ کرده است. یعنی کسی که سخن از طریقت و حقیقت گوید اما حال خود نباشد مکر و حيله و فریفتن ناس است و آن کس مرد نیست، زن است. زن را در پیکار کار نیست. حکایت: مردی از اهل دنیا بر شیخ ابوالحسن خرقانی آمد. گفت: می‌خواهم که خرقه صوفیان پوشم. شیخ گفت: مرا مسئله است اگر جواب دهی شایسته خرقه‌ای. او بگفت: بگوی. شیخ گفت: مردی چادر زنی در سر گیرد زن شود؟ گفت: نی. شیخ گفت: همچنان اگر زنی جامه مردی در پوشد مرد نشود. تو نیز اگر مرد نه‌ای بدین مرقع پوشیدن مرد نگردی. [2465 حمله زن در میان] (181b) [کارزار] مرهون است [نشکند صف بلکه گردد کارزار] حمله زن در میان جنگ صف را نشکند بلکه کارزار و باطل شود. [2466 زن که می‌بینی چو شیر اندر صفش] زن را تو که همچو شیر می‌بینی در صف [تیغ بگرفته همی لرزد کفش] اگر چه آن زن تیغ را گرفته است اما دستش می‌لرزد. [2467 وای آنکه عقل او ماده بود] و آثی باشد. [نفس زشتش نر و آماده بود] نفس قبیح او مذکر و حاضر و پر عقل و حاکم باشد. [2468 لاجرم مغلوب باشد عقل او] پس به حکم لَنْ يُفْلِحَ قَوْمٌ تَمْلِكُهُمْ إِمْرَأَةٌ. [جز سویی خسران نباشد نقل او] حرکت و انتقال او [2469 ای خنک آن کس که

عقلش نر بُود] سعادت آن کس را است که عقل او مذکر باشد. [نفس زشتش ماده و مضطر بُود] نفس او مؤنث و بیچاره و مغلوب باشد. رسول الله علیه السلام فرمود: طَوْبَى لِمَنْ كَانَ عَقْلُهُ أَمِيرًا وَ نَفْسُهُ أَسِيرًا وَوَيْلٌ لِمَنْ إِنْعَكَسَ. و باز فرمود: طَوْبَى لِمَنْ كَانَ عَقْلُهُ ذَكَرًا وَ نَفْسُهُ أُنْثَى وَوَيْلٌ لِمَنْ إِنْعَكَسَ. پس خنک ذاتی که عقل او نر و امیر باشد و نفس او ماده و اسیر باشد و وای او را که عقل او برعکس باشد. عقول عرشی اند و نفوس فرشی. چون بر شخص عقل غالب باشد بر نفس مظفر شود و چون نفس غالب باشد بر عقل چیره گردد. زیرا در عالم حکم بر غالب است. همچنان در درم چون نقره غالب باشد تمامت نقره شمرند و اگر مس غالب بود، مس خوانند. [2470 عقل جزوی اش نر و غالب بُود] عقل جزوی آن کس مذکر و غالب بود زانکه عقلش نر است و نفس او أنثی. پس به حکم الرَّجَالُ قَوَّامُونَ عَلَى النِّسَاءِ (نساء/۳۴)، [نفس أنثی را خرد سالب بُود] رباینده و رد کننده شود. لاجرم به موجب وَلَا تُؤْتُوا السُّفَهَاءَ أَمْوَالَكُمُ (نساء/۵)، نفس را تصرف دادن و حاکم کشور وجود کردن روا نیست. [2471 حمله ماده به صورت هم جری است] یعنی کسی که در راه دین مرد نباشد اگرچه در جنگ شیاطین حمله کند اما [آفت او همچو آن خر از خری است] و از حیوانیت که آن خر چون وصف سبزه زار و آب، شُئود مائل به آن سوی شد. [2472 وصف حیوانی بُود بر زن فزون] لاجرم [زانکه سوی رنگ و بو دارد رُکون] میل. پس کسی که به زخارف و نقوش دنیا میل کند زن است. [2473 رنگ و بوی سبزه زار آن خر شنید] از این جهت [جمله حجت ها ز طبع او رمید] و جمله را او فراموش کرد. پس کسان می باشند که از قناعت و فراغت و از ترک دنیا و ریاضت سخن گویند، چون وصف منصب و دولت و مال و نعمت شنوند مائل به آن شوند. [2474 تشنه محتاج مَطَر شد و ابر نی] تشنه محتاج به باران است نه ابر. پس کسی که از آب رحمت سیراب باشد و معدن آب بُود به آب دنیا احتیاج ننماید. [نفس را جَوْعُ الْبَقَر بُد صبر نی] طبع را حریصی است صبر نیست. [2475 اسپر آهن بُود صبر] (۱۸۲a) [ای پدر] صبر سپر است از آهن [حق نبشته بر سپر جَاءَ الظُّفَر] پس به حکم الشَّجَاعَةُ صَبْرٌ سَاعَةً، صبر را سپر کردن می باید. [2476 صد دلیل آرد مقلد در بیان] اما [از قیاسی گوید آن را نر عیان] زیرا [2477 مُشک آلود است الا مُشک نیست] آلوده به مُشک شده است و بوی مُشک حاصل کرده اما مُشک نیست. [بوی مُشکستش ولی جز پُشک نیست] پُشک به ترکی: قیغ. [2478 تا که پُشکی مُشک گردد ای مُرید] تا که پشک مُشک حاصل کند، [سال ها باید در آن روضه چرید] و ریاضت را گزید. بدان که راه خدا و طاعت شیرین است اما بر مرد بدبخت نفسانی تلخ می نماید و فسق و عصیان که تلخ است آن بدبخت را شیرین می آید و این معنی را انکار نمی باید کرد. نمی بینی که آدمی را در حالت کودکی شیرینی علوم که سبب دولت است تلخ نماید و بازی و هذیان که سبب شقاوت است در غایت شیرینی پدید آید. آخر معلوم شود که معکوس است. پس ترک معصیت و

شهوت می‌باید کرد که تا بدی و پلیدی رود، پاکی و نیکی هویدا گردد و ترک کثرت طعام باید تا تن خیک پلیدی نشود. و لهذا می‌فرماید: [2479 که نباید خورد و جو همچون خران] کاه و جو را خوردن نمی‌باید همچون خران [آهوانه در ختن چَر ارغوان] همچو آهوانِ مشک در دیار ختنِ پَچَر ارغوان را. یعنی بلند همت شو کار انبیا و اولیا کن. حکایت: قُدُوهُ الْأَخْيَارِ مولانا اختیارالدین که از مریدان واصل خدمت مولانا بود، مگر روز جمعه در مسجد آدینه دیر کشید و تا آمدن او خدمت مولانا او را چند کَرَّت طلب کرد. بعد از آنکه از مسجد بیامد فرمود که اخوان صفا را چه مانع شده بود که دیرتر آمدند. اختیارالدین گفت: خدمت واعظ خُجندی بر سر منبر رفته بود و خلق را نصیحت می‌کرد و بنده از دهشت مردم گرفتار شده بودم، مجال بیرون شو نداشتم. فرمود که: آخر چه نوع سخن می‌راند و چه‌ها می‌گفت و از کجاها نشان می‌داد؟ اختیارالدین گفت: در اثناء وعظش این معنی را تقریر می‌کرد که لِلّهِ الْحَمْدُ وَالْمِنَّةُ وَالْحَمْدُ لِلّهِ الَّذِي هَدَانَا لِهَذَا که حق تعالی ما را از زمره کافران نیافرید و ما را به همه حال بهتر از ایشان کرد. و اهل مسجد تضرع و زاری می‌کردند. خدمت مولانا شکرخنده فرمود که زهی بیچاره که خود را بر ترازوی کافران می‌کشد که دانگی که از ایشان افزونم و بدان شاد می‌شود و اعجاب می‌کند و مباهات می‌نماید. اگر مرد است بیاید خود را به ترازوی انبیا و اولیا بکشد تا نقصان حال خد را بیند و کمال حال مردان را داند. [2480 جز قرنفل یا سمن یا گل مچَر] و اگر اینها را چریدن می‌خواهی [رَو به صحرائِ ختن با آن نفر] با جماعت آهوانِ مُشک. (182b) [2481 معده را خو کن بدان ریحان و گل] خوردن اینها را عادت کن [تا بیایی حکمت و قوتِ رُسل] غذای پیغامبران. [2482 خویِ معده زین که و جو باز کن] و راجع گردان. [خوردنِ ریحان و گل آغاز کن] لاجرم [2483 معده تن سویی کهدان می‌کشد] اما [معده دل سویی ریحان می‌کشد] که غذای تن شوربا و نان است و غذای جان عبادتِ رحمن [2484 هر که کاه و جو خورد قربان شود] و حیوان کشتنی گردد [هر که نور حق خورد قرآن شود] و کتاب جامع حقایق گردد. زیرا رسول الله علیه السلام فرمود: مَنْ عَمِلَ بِمَا عَلِمَ اللَّهُ عِلْمَ مَا لَمْ يَعْلَمْ، و فرمود: مَنْ أَخْلَصَ لِلَّهِ أَرْبَعِينَ صَبَاحًا ظَهَرَ يَتَابِعُ الْحِكْمَةِ مِنْ قَلْبِهِ عَلَى لِسَانِهِ. [2485 نیم تو مُشک است و نیمی پُشک هین] که در انسان هم روحانیت هست همچو ملائکه، هم نفسانیت هست چون حیوانات. [هین می‌فرا پُشک افرا مُشک چین] بدان که مخلوق سه نوع اند. یکی مَلِک، یکی حیوان، یکی انسان. آنکه ملک است کَلِّی غُلوی است و آنچه حیوان است کَلِّی سفلی. و آنکه انسان است نیمش غُلوی است و نیمش سفلی. نیم سفلی اش تن است، فرشی و قائم به غذای حیوانی است. و نیمش که غُلوی است، عقل است عرشی و قائم به غذای مَلِکی است، مثل ذکر و فکر و بینش و دانش. پس آدمی عاقل باید که دم به دم از غذای تن کم کند و غذای جان افزاید تا عقل مَلِکی اش از جنس خود افزون شود و بی ضرورت به خواب و خور مشغول نگردد

زیرا چندان که نفس حیوانی در می‌کاهد عقل ملکی‌اش می‌افزاید. و چون در این مداومت کند ملکی غالب شود و حیوانی مغلوب گردد. و مغلوب، حکمِ عدم دارد زیرا حکم بر غالب است و در آدمی هرچه غالب باشد او را بدان نام خوانند. چنانکه خواجه سنایی گفت بیت: در تو شیطانی و رحمانی و روحانی در است - از شمارِ هر که باشی آن بُوی روزِ شمار. [2486 آن مقلّد صد دلیل و صد بیان] مرهون است [در زبان آرد ندارد هیچ جان] و او را نیست قوت ایمان. حکایت: چون ابوبکر صدیق رضی‌الله‌عنه به دولتِ تصدیق حضرت رسالت علیه‌السلام سرافراز شد، شش تن از عشره مبشره چون عثمان و طلحه و زبیر و سعد بن زید و سعد بن ابی وقاص و عبدالرحمان بن عوف با او ملاقات کرده از حقیقت و حقیّت اسلام استخبار نمودند و از سخنان که او فرمود رایحه صدق استشمام نموده اسلام آوردند و درباره ایشان نازل شد این که در سوره زمر است: **فَبَشِّرْ عِبَادِ * الَّذِينَ يَسْتَمِعُونَ الْقَوْلَ فَيَتَّبِعُونَ أَحْسَنَهُ أُولَئِكَ الَّذِينَ هَدَاهُمُ اللَّهُ وَأُولَئِكَ هُمْ أُولُوا الْأَلْبَابِ** (زمر/۱۷-۱۸). [2487 چونکه گوینده ندارد جان و فر] و از سخن او نباشد در خود اثر، [گفت او را کی بُود برگ و ثمر] اگر چه ناس را به طریقت دعوت کند. [2488 می‌کند گستاخ مردم را به راه] اما [او به جان لرزان‌تر است از برگِ کاه] زیرا او را نیست استحکام در راه الله. [2489 پس حدیثش گرچه بس با فر بُود] به حکم کلام خواجه حافظ بیت: حدیث عشق ز حافظ شنو نه از واعظ - اگرچه صنعتِ (183a) بسیار در عبادت کرد. سخن او با زینت و رونق شود [در حدیثش لرزه هم مُضمَر بُود] که خود ترسان است. زیرا به موجب قول، فعل ندارد.

[فرق] به سکون قاف [میان دعوتِ شیخِ کاملِ واصل] به خدای تعالی [و میان سخنِ ناقصان]

فاضل] عطف بر میانِ اول است [فضلِ تحصیلی بر بسته] بر بسته دگر باشد و بر رسته دگر.

[2490 شیخ نورانی ز ره آگه کند] و راه را می‌نماید [با سخن هم نور را همراه کند] با سخن خود نور عمل را قرین سازد و به راه روشن رود نه آنکه دیگران را راه نماید و خود نرود و به نور او دیگران راه را بینند او می‌کاهد، که گفته‌اند عالمِ ناپرهیزگار، کور مشعله‌دار است که دیگران به نور او راه را می‌بینند اما او نمی‌بیند. و گفته‌اند آن عالم و واعظ که علم گوید و عمل نکند مثال او شمع است که می‌سوزد. دیگران از او روشن شوند، او می‌کاهد. [2491 جهد کن تا مست و نورانی شوی] ای واعظ و مُرشد. [تا حدیث را شود نورش روی] روایت کننده. یعنی اثر عمل در تو پیدا شود و در دیگران اثر نکند. زیرا علمی که به عمل مقارن است از او بوی عمل می‌آید. چنانکه مثلاً اگر واعظی گوید دنیا همچون مار است، بیرونش زخارف و نقوش اما درونش پر زهر است، و خود از او احتراز نکند دیگران وی را اعتماد نکنند و یا واعظی به طعامی اشارت کند و گوید که از این مخورید که زهرناک است اما خود بخورد مردمان بر وی خنده می‌زنند و می‌گویند این طعام شیرین است، از بهر آن این کس دیگران را از

او منع می‌کند و خود می‌خورد. لاجرم عالم را نور عمل می‌باید تا هر چه گوید نورانی باشد. و لهذا می‌فرماید: [2492 هر چه در دوشاب جوشیده شود] هر چیز که در دِیس جوشیده باشد [در عقیده طعم دوشابش بُود]. پس کسی که در او عمل باشد از کلامش بوی و ذوق عمل پیدا باشد و در سخنش اثر هویدا بُود. [2493 از جَزَر وز سیب و په وز گردگان] جَزَر عربی و گَزَر فارسی است. و سیب تُفَّاح و په، سَفَرَجَل. و گردکان جوز است. [لذَّت دوشاب یابی تو از آن] زیرا جوشیده است در آن. [2494 علم اندر نور چون فَرغَرده شد] پرورده و مربی گشت. [پس ز علمت نور یابد قوم لُد] و جماعت عناد کننده. اما چون فعل موافق قول نباشد و از علمش اثر عمل پیدا نشود، کسی اعتقاد نکند. لاجرم عالم و مرشد را فعل نورانی باید که موافق قولش باشد تا قول نیز نورانی بود. چنانکه می‌گوید: [2495 هر چه گویی باشد آن هم نورناک] چون در تو نورانیّت و پاکی باشد اثرات پاکی بُود. [کآسمان هرگز نبارد غیر پاک] زیرا آسمان پاک است و نورناک. لاجرم اثرش نیز پاک است. و گفته‌اند: عُلَمَاءُ الظَّاهِرِ زِينَةُ الْأَرْضِ وَالْمُلُكِ وَ عُلَمَاءُ الْبَاطِنِ زِينَةُ السَّمَاءِ (183b) وَالْمَلَكُوتِ. [2496 آسمان شو ابر شو باران بیار] محل علم الهی و منبع عمل خدایی باش، نه محل مستعار. زیرا: [ناودان بارش کند نبود به کار] و نباشد برقرار. [2497 آب اندر ناودان عاریتی است] و عارضی. [آب اندر ابر و دریا فطرتی است] و خلقی. [2498 فکر و اندیشه‌ست مثل ناودان] اما [وحی و مکشوف است ابر و آسمان] پس آب باران شدن می‌باید [2499 آب باران باغ صد رنگ آورد] و باغ را رنگارنگ کند. [ناودان همسایه در جنگ آورد] که همسایه از آب و سیل ناودان رنجیده شود و غوغا کند. پس علم ظاهر قیل و قال است و جنگ و جدال. خدمت مولانا باز به حکایت رجوع کرد که گفت: [2500 خَر دو سه حمله به روبه بحث کرد] خَر مزبور با روباه مذکور دو سه نوبت بحث کرد اما [چون مقلّد بُد فریب او بخورد] و به سخن روباه فریفته شد. [2501 طنطنه ادراک بینایی نداشت] آواز خَر به ادراک دیدن نبود. [دَمْدَمه روبه بر او سخته گماشت] آوازه روباه او را خاموش و معطل کرد. [2502 حرص خوردن آنچنان کردش ذلیل] طمع غذا خَر را آنچنان خوار کرد، [که زبانش گشت با پانصد دلیل] که مغلوب روباه شد با چندین دلیل. پس دلیل و برهان سلاح است و خنجر بُرّان، تا کسی که مرد باشد به او جنگ کند با شیطان. لاجرم این، محقق را میسر است نه مقلّد را.

[حکایت آن مخنث و پرسیدن لوطی از او در حالتِ لواطه که این سلاح‌ها و خنجر از بهر چیست گفت] فاعلش ضمیر مستتر است، راجع به مخنث [از برای آنکه هر که با من بد اندیشد اشکمش بشکافم. لوطی بر او آمد شد می‌کرد و می‌گفت اَلْحَمْدُ لِلَّهِ که من بد نمی‌اندیشم با تو] چون ظاهر این قصه هزل غلیظ است خدمت مولانا از بهر عذرش گوید: [بیت من بیت نیست اقلیم است] یعنی مشتمل بر معانی بسیار است. [هزل من هزل نیست تعلیم است] لاجرم اعتبار به صورت قصه نیست

مقصود حصه و پند است. چنانکه حضرت حق تمثیل اشیاء حقیره را می‌آورد، کافران طعنه کردند. از برای ردّ ایشان فرمود: [إِنَّ اللَّهَ لَا يَسْتَحْيِي أَنْ يَضْرِبَ مَثَلًا مَّا بَعُوضَةً فَمَا فَوْقَهَا (بقره/۲۶)] در تفسیر فما فوقها اقوال است. خدمت مولانا قولی اختیار کرده می‌فرماید: [أَيُّ فَمَا فَوْقَهَا، فِي تَغْيِيرِ النُّفُوسِ بِالْإِنْكَارِ أَنْ] به فتح همزه است [مَاذَا أَرَادَ اللَّهُ بِهَذَا مَثَلًا (بقره/۲۶)] چون کافران طعنه زدند [و آنگاه] مخفف است از آنگاه [جواب می‌فرماید که این خواستم] مشارّیه این است که: [يُضِلُّ بِهِ كَثِيرًا وَيَهْدِي بِهِ كَثِيرًا (بقره/۲۶)] تفسیر آیت این است: به درستی خدای شرم نمی‌دارد که پیدا کند داستانی را به پشه و آنچه که در زیر وی است در دگر کردنِ نفس‌ها به انکار. به درستی آنچه را خواست خدای به آن مثلی، جواب این است که گمراه می‌کند بدان (184a) بسیاریان را، و هدایت می‌کند بدان بسیاریان را [که هر فتنه‌ای همچو میزان است بسیاریان از او سرخرو شوند و بسیاریان بی‌مراد شوند] و حضرت خدا در قرآن عظیم امثال بسیار آورده است. چنانکه فرمود: وَلَقَدْ ضَرَبْنَا لِلنَّاسِ فِي هَذَا الْقُرْآنِ مِنْ كُلِّ مَثَلٍ لَعَلَّهُمْ يَتَذَكَّرُونَ (زمر/۲۷)، و در جای دیگر: وَتِلْكَ الْأَمْثَالُ نَضْرِبُهَا لِلنَّاسِ لَعَلَّهُمْ يَتَفَكَّرُونَ (حشر/۲۱)، و در جای دیگر فرمود: وَتِلْكَ الْأَمْثَالُ نَضْرِبُهَا لِلنَّاسِ وَمَا يَعْقِلُهَا إِلَّا الْعَالِمُونَ (عنکبوت/۴۳). پس فواید ضرب مثل را هر کس در نمی‌آید. مراد مولانا نیز صورت قصه نیست، بلکه حصّه است و لهذا می‌فرماید: [وَلَوْ تَأَمَّلْتَ فِيهِ قَلِيلًا وَجَدْتَ مِنْ نَتَائِجِهِ الشَّرِيفَةِ كَثِيرًا] اگر فکر کنی، تو در وی اندکی بیابی از اندیشه‌های شریفه بسیار.

[2503] گنده‌ای را لوطی در خانه بُرد] یک کودک گنده و مخنث را یکی لوطی به خانه و خلوت برد [سرنگون افکندش و در وی فُشرد] لوطی آن گنده را سرنگون کرد و در پس او می‌فشرد و آن را فعل قبیح کرد [2504] بر میانش خنجری دید آن لعین] در میان آن گنده یک خنجر بدید آن لوطی ملعون [پس بگفتش بر میانت چیست این] آن لوطی از آن گنده پرسید که در میان تو چیست این؟ [2505] گفت آنکه با من ار یک بدمَنش] آن گنده جواب داد و گفت: آنکه با من اگر یک بدطبیعت و بداندیش، [بَد بِنْدِشِد بَدْرَمِ إِشْكَمَش] فکر و قصد بد کند با این خنجر شکم او را بدرم. [2506] گفت لوطی حَمْدُ اللَّهِ را که من] آن لوطی گفت: حمد خدای را که من، [بَد بِنْدِشِدِهَام با تو به فن] و قصد بد نکرده‌ام به تو در کار. پس از قصه به حصه اشاره می‌کند که گوید [2507] چون که مردی نیست خنجرها چه سود] چون در کس مردی نباشد علم و معرفت و سخن وعظ و نصیحت و خرقه و کسوت چه فایده کند. بلکه آن را شیطان می‌گاید. [چون نباشد دل ندارد سود خُود] یعنی علم و معرفت سلاح و خنجر است، آن را که در او مردی نباشد چون در کسی دل و دلیری نباشد خود سود ندهد. لفظ خُود با اشباع مرادف مغفر است. به ترکی: تُولَقَه. [2508] از علی میراث داری ذوالفقار] فرض کنیم که از علی ذوالفقار را میراث یافته‌ای. [بازوی شیر خدا هستت بیار] علی شیر خدا بود، اگر

تو را بازوی شیر خدا هست بیار. [2509 گر فسونی یاد داری از مسیح] فرض کنیم که از عیسی دعا آموخته‌ای که او به آن دعا مرده را زنده کردی، [کولب و دندان عیسی ای قبیح] و بی‌شرم. [2510 کشتی سازی ز توزیع و فتوح] فرض کنیم که کشتی بسازی از جمع کردن از مردمان و از گشایش و کسب خود [کو یکی ملاح کشتی همچو نوح] کجاست کشتیان همچو نوح. [2511 بت شکستی گرم ابراهیم‌وار] فرض کنیم که بت را (184b) شکستی همچو ابراهیم، [کو بت تن را فدا کردن به نار] که ابراهیم را به آتش انداختند غم نخورد. کجاست تو را آنچنان کار که تن تو بُت توست. او را در آتش صبر و ریاضت نمی‌افکنی. [2512 گر دلالت هست اندر فعل آر] و به علم عمل کن. [تیغ چوپین را بدان کن ذوالفقار] تیغ چوپین را به فعل ذوالفقار کن. یعنی علم بی عمل تیغ چوپین است، چون مقارن عمل گردد ذوالفقار شود. و این را بدان که: [2513 آن دلیلی که تو را مانع شود] مرهون است [از عمل آن نَقَمَتِ صانع بُود] یعنی آن علم که از عمل او را مانع گردد که به آن علم عمل نکنی، آن علم تو را از حق کینه است و آفت و سبب عذاب آخرت. قال علیه‌السلام: أَشَدُّ النَّاسِ عَذَابًا يَوْمَ الْقِيَامَةِ عَالِمٌ لَمْ يَنْفَعَهُ بَعْلُمِهِ. در نقل است که اشدّ حسرت سه کس را است. یکی خواجه فاسق که بنده او صالح باشد. بنده به بهشت رود خواجه به دوزخ. آن خواجه را حسرت سخت‌تر باشد. دوم آنکه مال را جمع کند و حقوق او ندهد. خود بمیرد وارث او حق مال را رعایت کند و آن را به خیرات صرف کند. وارث به سبب آن مال به بهشت رود و آن کس به سبب آن مال به دوزخ. سوم عالم بد که دیگران به علم او عمل کنند و به بهشت روند، او به دوزخ. [2514 خایفان راه را کردی دلیر] که دیگران به قول تو عمل کردند پهلوان دین شدند، [از همه لرزان‌تری تو زیر زیر] از همه ترسانی و پستی. [2515 بر همه درس توکل می‌کنی] دیگران را تعلیم توکل می‌کنی اما به حکم اَتَأْمُرُونَ النَّاسَ بِالْبِرِّ وَتَنْسَوْنَ أَنْفُسَكُمْ (بقره/۴۳)، [در هوا تو پشه را رگ می‌زنی] و همچو عنکبوت شکار می‌کنی و کیک را در چشم می‌زنی. [2516 ای مخنث پیش رفته از سپاه] ای که مخنثی اما پیش رفته‌ای از عسکر [بر دروغ ریش تو کیرت گواه] بر دروغ ریش و سبیل‌ات مردی تو گواه است. [2517 چون ز نامردی دل آکنده بود] چون از مخنثی دل پر باشد [ریش و سبیل موجب خنده بود] یعنی شکل و صورت او را بینند که همچون شکل دلیران است اما در جنگ دلیری نکند، از او بخندند. پس هر که در صورت علم و صلاح باشد و دیگران را طریق فلاح نماید اما خود مغلوب و مفعول شیطان شود ناظران از او خنده کنند. [2518 توبه‌ای کن اشک باران چون مَطَر] ای که در صورت مردی و به مردمان مسلمانی نمایی اما مخنث و مغلوب شیطانی و مرتکب مناهی و عصیانی، از بدی‌ها توبه کن و اشک پشیمانی بیار. [ریش و سبیل را ز خنده باز خر] و خلاص کن تا که دیگران به تو خنده نکنند. (185a) [2519 داروی مردی بخور اندر عمل] و علاج تحصیل شجاعت کن [تا شوی خورشید گرم اندر حَمَل] تا

آفتاب پر تاب گردی در برج حمل. چو آفتاب به برج حمل آید بهار شود. نباتات و ازهار و اشجار و اثمار هویدا گردند. پس کسی که عالم و عامل باشد آثار علم که طاعت و ثمرات دین است از او ظهور یابد و دیگران با وی اقتدا کنند. آثار بسیار به ظهور پیوندند. [2520 معده را بگذار و سوی دل خرام] و عمل آخرت و جان کن، [تا که بی پرده ز حق آید سلام] و فیض رسد از ملک عالم. [2521 یک دو گامی رو تکلف ساز خوش] به فتح خاء می باید خواند. [عشق گیرد گوش تو آنگاه کش] به فتح کاف عربی، به معنی بغل است. یعنی تو که به تکلف و زور یک دو قدم در راه خدا می روی عشق الهی گوش و بغل تو می گیرد و به سوی خود کشد.

[غالب شدن حیلۀ روباه بر استعصام] نگاه داشتن [و تعفّف] پارسایی [خر و کشیدن] عطف بر غالب شدن است. [روبه خر را سوی شیر به پیشه] و محل هلاک.

[2522 روبه اندر حیلۀ پای خود فشرد] و دقت کرد. [ریش خر بگرفت و آن خر را بُرد] در صورت ظاهر به جانب سبزه زار برد اما در حقیقت به سوی شیر خونخوار. [2523 مطرب آن خانقاه کو تا که تفت] چنانکه حکایت آن در جلد دوم گذشته است. [دف زند که خر برفت و خر برفت] لاجرم چون خر یار روباه شد به جانب کوهسار رفت. یعنی آن صوفی از خانقاه به سوی بازار رفت. محل آن شد که مطرب آن خانقاه این صدا کند که خر برفت و خر برفت. [2524 چونکه خرگوشی بُرد شیری به چاه] چنانکه در جلد اول گذشته است [چون نیارد روبهی خر تا گیاه] یعنی چون خرگوش شیر را به چاه بُرد عجیب نیست که روباه خر را به گیاه بُرد. زیرا روباه از خرگوش رند است و خر از شیر احمق. یعنی چون نفس عالم را فریید اگر شیطان، عامی را فریید عجب نباشد. پس آن روباه خر را به افسون بیرد. لاجرم افسونهای روباهان و سحرهای اهل طغیان بسیار است. [2525 گوش را بر بند و افسونها مخور] به فتح خاء خواندن می باید. یعنی گوش را بند کن و افسونها را مشنو. [جز فسون آن ولی دادگر] یعنی همین فسون ولی عادل را بشنو که [2526 آن فسون خوشتر از حلوائی او] لاجرم افسون اولیا و کلام خاصان خدا شیرین است همچو حلوا. [آنکه صد حلواست خاکِ پای او] زیرا کیفیت دهنده است چون صهبا. [2527 خُنبهای] (185b) [خسروانی پُر ز می] یعنی اولیا همچون خمهای خسروانی است پر از باده که او [مایه برده از می لبهای وی] مایه گرفته است از باده لبهای محبوب حقیقی. [2528 عاشقِ می باشد آن جانِ بعید] زیرا [کو می لبهای لعلش را ندید] که او باده لب لعل محبوب را ندیده است. [2529 آب شیرین چون نبیند مرغِ کور] آب شیرین را چونکه نبیند مرغ نایبنا. [چون نگرده گرد چشمه آب شور] چرا به جانب چشمه شور نگرده. پس کسی که ذوق آخرت ندارد لذّت دنیا را دوست دارد و ذوق مناجات حضرت خدا را نمی شناسد، مگر به صحبت اولیا و موسی رسد. [2530 موسی جان سینه را سینا کند] یعنی اهل الله سینه مریدان را طور سینا و کوه

مناجات کند که به تصفیه و تحصیل صفا دل مؤمن حجره خاص حضرت خدا گردد. در نقل است که حق تعالی به داود خطاب کرد که: **یا داود فَرِّغْ لِي بَيْتاً أُسْكُنُهُ**، یعنی ای داود از بهر من خانه‌ای خالی کن که به آن خانه ساکن شوم. داود گفت: خداوند اعماری عزّت تو در کدام خانه گنجد، کجاوه کبرای تو بر کدام بساط بگذرد؟ خطاب آمد که: در میان سرای سینه حجره دیرینه ماست، چون از ماسوی خالی شود من در آنجا می‌باشم، که **لَا يَسْغُنِي أَرْضِي وَلَا سَمَائِي وَلَكِنْ يَسْغُنِي قَلْبُ عَبْدِي الْمُؤْمِنِ التَّقِي النَّقِيِّ الْوَادِعِ**. [طوطیان کور را بینا کند] چشم ایشان را گشاید و آن طوطیان شیرین زبان که قند معنوی را نمی‌بینند ایشان را نمایند. حکایت: عزیزی گفت اغنیا کوران‌اند، آخر کار را و باقی را نمی‌بینند مال دنیا را جمع می‌کنند به انواع پریشانی و زحمت و نگاه می‌دارند به اصناف بلیات و مشقّت و آخر روند و گذارند به صد هزار حسرت. حکایت: دانشمندی منکر عظیم بود و از حال اولیا تمرّد می‌نمود. از ناگاه روز عرفه عید اضحی به خدمت مولانا مقابل افتاده مولانا دست او را بگرفت و از درون میدان بیرون آمد و به جایی خلوت برد که هیچ کس نبود. فرمود که نگاه می‌کن، دانشمند خود را در عرفات میان اهل تلبیه دید از غایت خشیت، ولهی در او پیدا شد، نعره‌ای بزد و بی‌خود گشت، مولانا روانه شد. چون دانشمند مسکین از آن غرقاب فنا به خویش آمد دید که خدمت مولانا رفته بود. فریاد کنان به مدرسه آمد و از این حال، یاران را گفت و به اخلاص خاص و اتقان ایقان از جمله معتقدان خالص گشت. [2531 خسرو شیرین جان نوبت زدست] از طرف حضرت اله و از سوی (186a) اهل الله ما را عنایت و لذّت عبادت و آثار فضل و سعادت رسیده است. [لاجرم در شهر قند ارزان شدست] در شهر وجود ما و در دیار طریقت ما شکر ارزان گشته. خدمت مولانا در این مقام بیان ذوق وصال و شرح حلاوت اتصال می‌کند که می‌گوید: [2532 یوسفان غیب لشکر می‌کشند] و می‌آیند [تنگ‌های قند و شکر می‌رسند] چند تُنگ قند مصری به ما می‌رسند. در این تنبیه است که سخنان سایر اولیا همچو حلواست اما سخن ما قند بی همتاست و فیض ما از دیگران بیش است. حکایت: راویان عدل روایت چنان کردند که حاجی بکتاش خراسانی که در ملک روم ظهور کرده بود مردی عارف دل و روشن درون بود اما در متابعت خدمت مولانا نبود. نقیب خود شیخ اسحاق را با مرید چند به نزد مولانا فرستاد که در چه کاری و چه می‌طلبی و این چه غوغاست که در عالم افکنده‌ای. اگر یافتی فهو المطلوب، ساکن باش و اگر نیافتی این چه غلغله است که در جهان انداختی و خود را منظور عالمیان ساختی و دگان چندین خلق را در هم زدی و جهان را از شیرینی شور خود پر کردی و بسا زرافان سیه‌کار که از هیبت شور تو تلخ کامه و سیاه‌جامه شدند. چون مرید مزبور شیخ اسحاق بر در مدرسه رسید مگر حضرت خداوندگار در آن حالت در سماع بود و این غزل را سر آغاز کرده نظم: اگر تو یار نداری چرا طلب نکنی - و گر به یار رسیدی چرا طرب نکنی * به کاهلی بنشینی که این

عجب کاریست - عجب تویی که هوای چنان عجب نکنی، الخ. آن درویش بی خود گشته همان غزل را و تاریخ وقت را نبشته روانه شد. چون به خدمت حاجی بکتاش رسید و قصّه را چنان که دید و شنید قصه کرد و تاریخ وقت را عرضه داشت حاجی بکتاش گفت: همان روز بود که دیدم که حضرت مولانا چون شیر غرّان از در درآمد و فرمود که: ای غرّخواهر شور ما از سرِ سور و طرب است نه از سر سوز و طلب. و گلوی مرا محکم گرفت بیم آن بود هلاک شوم. سر نهادم و استغفار کردم و اضطرار و تذلل پیش آوردم در ساعت از چشم من غایب شد. اکنون ای درویشان من سلطنت و عظمت او را در مثابتی^{۴۲} دیدم که در (186b) تصورِ امثال ما ننگجد. همه سر نهادند و محبّ مخلص گشتند.

[2533 اشتراکِ مصر را رُو سویی ما] که به ما متوجه شده‌اند [بشنوید ای طوطیان بانگِ درآ] لفظ درای به معنی زنگوله است. گاه حرف یاء را حذف کنند چنانکه از لفظ پای حذف کنند. پس نعره عاشقان بانگ جرس است. [2534 شهرِ ما فردا پُر از شکر شود] که کاربان شکر می‌رسد. [شکر ارزان است ارزان‌تر شود] در این شهر از بسیاری. حکایت: روزی خدمت مولانا در باغ چلبی حسام‌الدین بود و آن روز سماع عظیم شد از اول روز تا وقت عصر. همانا که تقاعد فرمود و گفت جماعتی از سفر دور می‌رسد و از ما حلوی گرم می‌خواهند. مگر در ضمیر آن مسافران عزیز خیال حلوا سر زده بود. از ناگاه جماعتی فضلا از بلاد ترکستان و بخارا به شهر قونیه رسیدند و خدمت مولانا را طلب داشته. خبر دادند که در باغ چلبی حسام‌الدین است. همان با گرد راه در حال رسیدند. چون به شرف وصول مولانا مشرف گشتند هماندم خدمت ملکه الخواتین سینی پر حلوی خانگی در پیش مسافران نهاد. خدمت مولانا فرمود که: فَكُلُوا مِمَّا رَزَقَكُمُ اللَّهُ حَلَالًا طَيِّبًا (نحل/۱۱۴). چه اگر مائده عیسی را درخواست می‌کردید در این منزل منزل می‌شد، تا حلوا را چه رسد. الله الله از حضرت مردان خدا طلب حلوا مکنید بلکه طلب آن کنید که مشکل شما حلوا شود و قوت جانی غذای شما گردد. همه یار و مرید شدند. [2535 در شکر غلطید ای حلویان] و به جای حلوا شکر خورید [همچو طوطی کوری صفرایان] همچو طوطیان به کوری صفرایان که ایشان شیرینی را دوست نمی‌دارند. [2536 نیشکر کوید کار این است و بس] شکرها را حاصل کنید که عمل همین است [جان بر افشانید یار این است و بس] جان و دل را و عمر نازنین را به محبوب حقیقی صرف کنید. بیت: ای بی‌خبران عشق مبازید که عیب است - الاّ به نگاری که پس پرده غیب است. [2537 یک تُرُش در شهرِ ما اکنون نماند] زیرا [چونکه شیرین خسروان را بر نشاند] نصب کرد. [2538 نُقل بر نُقل است و می بر می هلا] و بیا. [بر مناره رُو بزن بانگِ صلا] که شیرین کنندگان حضرت خدا و کیمیاگران بی‌همتا همه تلخ‌ها را شیرین کنند. و سنگ بیابان را رنگین. [2539 سرکه نه ساله شیرین می‌شود] به صحبت ما. (187a)

^{۴۲} مثابتی : CG : مثالی K

[سنگ و مرمر لعل و زرین می‌شود] لف و نشر مرتب است. حکایت: اصحاب عظام اُسْكُنْهُمْ اللَّهُ فِي دار السلام، روایت چنان کردند که شیخ بدرالدین تبریزی مردی بود ذوفنون و در فن کیمیا و صنعت سیمیا بوعلی سینا بود و در حکمت حکما سقراط ثانی و افلاطون یونانی. چون به دارالملک قونیه رسید بانئ تربه امیر علم‌الدین قیصر مذکور را به حضرت سلطان ولد دلالت نمود و هنرمندی او عرضه داشت و فرمود که: او دعوی می‌کند هر روز هزار درم سلطانی به خدمت یاران مُجری دارد، چه اصحاب بیشترند و وجه اخراجات کمتر. حضرت ولد این قضیه را در بندگی والد خود عرض کرد. حضرت مولانا هیچ سخن نفرمود. چون بدرالدین تبریزی به ادب تمام درآمد و خدمت مولانا فرمود: سبحان الله عجب خبری است اینکه ولد گفت. زیرا ما سعی می‌کنیم که زر را خاک کنیم تا گرد فتنه او بنشیند. یکی آمده است و می‌گوید که من خاک را زر می‌کنم تا فتنه برانگیزاند. مگر از اشارت الفتنه نائمة لَعَنَ اللَّهُ مَنْ أَيْقَظَهَا بی‌خبر است؟ و حق را بندگان هستند که اگر بر سنگ و کلوخ نظر کنند بی‌علت کیمیا زر و یاقوت گردد. همان برخاست و دست مبارک را بر ستون مرمر نهاد در حال ستون مرمر همچون آفتاب درخشنده زرین شد تا لمعان او چشم‌ها را خیره کرد. اصحاب و بدرالدین تبریزی نعره‌زنان بیهوش گشتند. پس از هوش آمدن فرمود که بهاءالدین خدمت بدرالدین را به صحبت جُنیدالزمان چلبی حسام‌الدین بیر تا ملازم خدمت ایشان باشد. [2540 آفتاب اندر فلک دستک‌زنان] از شور و شوق ما [ذره‌ها چون عاشقان بازی‌کنان] و رقص‌کنان. حکایت: روزی از عرفاء زمان جماعتی به زیارت مولانا آمده بودند. یکی از ایشان از سرّ این حدیث که: إِنَّ لِلَّهِ تَعَالَى شَرَاباً أَعَدَّ لِأَوْلِيَائِهِ، إِذَا شَرِبُوا سَكِرُوا، وَإِذَا سَكِرُوا طَابُوا، وَإِذَا طَابُوا طَاشُوا، سوال کرد. که آن چه شراب است؟ فرمود که چون رسول الله علیه‌السلام به قربِ خاصِ فَكَانَ قَابَ قَوْسَيْنِ أَوْ أَدْنَى (نجم/۹)، اختصاص یافته، مشرف گشت و بر شرفات حقایق مشرف شد و جمال جلال حضرت احدیت را جلّ جلاله به دیده بصیرت مشاهده فرمود، بعد از کشف لطایف سبحانی و تحقیق رموز (187b) کُنُوزِ رَبَّانِي، از حضرت عزّت دو جام جهان‌نمای از نور حاضر آمد یکی پر از شراب خالص و یکی پر از شیر مایع و به اختیار یکی از این دو جام به اشارت رسید. حضرت رسول الله علیه‌السلام فرمود: اخْتَرْتُ اللَّيْنَ وَ اخْتَبَأْتُ الْخَمْرَ لِأَخْيَارِ أُمَّتِي. زیرا آن عهد ابتداء احکام قوانین شریعت و استحکام اساسِ اوامر طریقت بود جام جهان‌نمای حقیقت را جهت عارفان و خاصانِ مِلّت خویش محافظت فرمود. و از بوی خوش آن شراب است که بعضی از اولیاء کَمَل گاهی بیخود می‌شوند و کشف رازها می‌کنند. چنانکه گفته اند قطعه: کدام شراب بنوشید پوره ادهم - که مست‌وار شد از ملک و مملکت بیزار * چه سُکر بود که منصور داد آوازی - بگفت رمز انا الحق و رفت بر سر دار. [2541 چشم‌ها مخمور شد از سبزه‌زار] و کیفیت حاصل کرد از سیر مرغزار. [گل شکوفه می‌کند بر شاخسار] به ترکی: گُل چِیچِک‌نور بُوداق اوزره. حکایت: سلطان ولد

گفت روزی حضرت والدّم نشسته بود دیدم که سه نفر جوان در آمده سر نهادند و به حضور تمام فرونشستند. پس از کلام خفی پدرم گفت مصلحت باشد. فی الحال از نظر من غایب شدند. از آن حال سوال کردم؛ فرمود که: ایشان از هفتان‌اند، مگر یکی از ایشان نقل کرد. به طلب بدل او آمده بودند و اینجا یکاه سقایی هست از محبّان ما که به کمال حال و مقامات رجال رسیده بود و مقرب درگاه الله شد. از من او را درخواست کردند، اشارت کردم تا او را ببرند و بر جای متوفی نصب کنند. و حدیثی فرمود که: **كُلُّمَا مَاتَ وَاحِدٌ مِنْهُمْ أُبْدِلَ اللَّهُ تَعَالَى مَكَانَهُ آخِرَ فَإِذَا جَاءَ الْأَمْرُ قَبَضُوا.** و یاران ما چندان که آن سقا را طلب کردند دیگر ندیدند. [2542 چشم دولت سحر مطلق می‌کند] از آن جهت در این حالت [روح شد منصور انا الحق می‌زند] یعنی روح چون از خودی خود تهی شد و به حضرت خدا پُر گشت و مست شراب الهی شد همچو منصور دعوی انا الحق کرد. حکایت: درویشی در خدمت مولانا گفت: فلان شرابخوار عظیم است اما هرگز مست نمی‌شود. فرمود که: مگر بر جیب می‌ریزد، چه خاصیت شراب آن است که مست کند. چون مست نکند سرکه باشد یا ناخورده. مثال مقلدان شریعت و طریقت نیز چنان است (188a) کلام الله را می‌خوانند و سخنان اولیا را تقریر می‌کنند و هیچ گونه مستی و شوقی ندارند و از آنجا ذوقی نمی‌یابند، از آنکه می‌خوانند و می‌خایند و هیچ نمی‌خورند. لاجرم از خداخوانی، خدادانی بهتر است و چون کسی مست الهی باشد چون مستانه سخن گوید کلام او را تأویل کردن و او را معذور داشتن می‌باید. حکایت: خدمت مولانا با جمع یاران در سماع بودند مستی آمد و در سماع شد و پیش مولانا مستانه حرکت و بی‌ادبانه جنبش می‌کرد. یاران وی را به دوش می‌زدند تا رنجیده بیرون رود. خدمت مولانا یاران را گفت: او شراب خورده است اما شما مستی می‌کنید؟ چون او به مجلس ما آمد به حکم **فَأُولَئِكَ يَبْدُلُ اللَّهُ سَيِّئَاتِهِمْ حَسَنَاتٍ** (فرقان/۷۰)، مستی او دگرگون شد و به الوان باده و نقل رسید. [2543 گر خری را می‌برد روبه ز سر] اگر احمقی را روباه ابلیس از سر برد [گو بَر تو خر مباح و غم مخور] و چون تو خر نیستی تو را غم نباشد.

[حکایت آن شخص که از ترس] به سکون سین است [خویشتن را در خانه‌ای انداخت] به آن حال که [زُخ‌ها زرد چون زعفران لب‌ها کبود چون نیل دست لرزان چون برگ درخت] این حال در کمال بیم باشد [خداوند خانه پرسید که خیر است چه واقعه است؟ گفت:] آن شخص [در بیرون] به سکون نون [خر می‌گیرند به سُخره] بی‌أجرت [گفت:] خداوند خانه [مبارک] ای مبارک [خر می‌گیرند] در بیرون [تو خر نیستی چه می‌ترسی؟ گفت:] آن شخص [سخت به جد] و به کوشش و به استعجال [می‌گیرند] و حال آنکه [تمیز برخاسته است امروز] چون تشخیص و تمیز نیست در این زمان [ترسم که مرا خر گیرند] و خر پندارند.

[2544 آن یکی در خانه‌ای در می‌گریخت] کسی به خانه دیگری می‌گریخت [زرد رو و لب کبود و رنگ ریخت] حال است از یکی. یعنی در حالیکه زرد روی بود و کبود لب و رنگ روی ریخته.

[2545 صاحب خانه بگفتش خیر هست] خداوند خانه از او پرسید که خیر است؟ [که همی‌لرزد تو را چون پیر دست] فاعل لرزد، دست است. [2546 واقعه چون است چون بگریختی] واقعه چگونه است چرا بگریختی؟ [رنگ رخساره چنین چون ریختی] رنگ روی را چرا چنین ریختی. [2547 گفت بهر سُخره شاه خرون] آن کس گفت از بهر شاه تند [خر همی‌گیرند امروز از بُرون] خر را می‌گیرند در بیرون. [2548 گفت می‌گیرند کو خر جانِ عم] صاحب‌خانه گفت: چون خر می‌گیرند، گو بگیرند آن را، ای جان عم و فرزند برادرم. [چون نه‌ای خر رو تو را زین چیست غم] چون تو خر نیستی برو بیرون (188b) تو را چه غم. [2549 گفت بس چدند و گرم اندر گرفت] آن کس گفت: بسیار به شتاب و حرارت و به استعجال و سرعت می‌گیرند. [گر خرم گیرند هم نبود شگفت] اگر مرا خر پندارند و بگیرند عجب نیست. [2550 بهر خرگیری بر آوردند دست] مردمان شاه از بهر خر گرفتن دست برآورده‌اند، [چَد چَد تمیز هم برخاسته است] به شتاب تمام می‌گیرند تمیز خود برخاسته و رفته است که آدمی را از خر فرق نمی‌کنند. [2551 چونکه بی‌تمیزیان مان سرورند] چونکه بی‌تمیزان ما را حاکمند، [صاحب خر را به جای خر برند] و گیرند. و شاه نیز حاضر نیست تا مردمان خود را نهی کند از گرفتن مردم به جای خر. در این قصه چند حصه است یکی آنکه شاهان دنیا در پس پرده نشسته‌اند کار مردمان خود را نمی‌بینند که مجرمان را می‌گیرند یا بی‌گناهان را. اما حضرت خدا سمیع و بصیر است فرشتگان و زبانیان را می‌بیند و نمی‌گذارد که بی‌گناهان را گیرند و یکی آنکه هر که خر یعنی مجرم باشد ترس و بیم او را است در آخرت. اما هر که صالح باشد او را از خرگیشان و زبانیان بیم نیست. و یکی آنکه چنانکه در آخر هم خر باشد هم غیر، همچنان در دنیا هم خر هست هم صاحب خر. لاجرم متقیان در ظاهر اگرچه در این آخرند اما در حقیقت در جای آخرند. خدمت مولانا بدین حصه‌ها اشارت می‌کند که می‌فرماید: [2552 نیست شاه شهر ما بیهوده گیر] سخن خدمت مولانا است [هست تمیزش سمیع است و بصیر] پادشاه شهر ما یعنی حضرت خدا بیهوده و باطل گیرنده نیست بلکه شاه ما را تمیز هست که سمیع و بصیر است. [2553 آدمی باش و ز خرگیشان مترس] پس در روز قیامت موکلان عذاب خران نفس و هوا را گیرند لاجرم آدمی باش و از زبانیان مترس. [خر نه‌ای ای عیسی دوران مترس] چون تو اهل عبادتی و عیسی این ملّتی، از اهل زمین نیستی. [2554 چرخ چارم هم ز نور تو پُر است] چون تو عیسی نفسی و مجرد از خار و خسی، جای تو فلک است. [حاش لله که مقام آخر است] بلکه [2555 تو ز چرخ و اختران هم برتری] به حکم إِنَّ الْمُتَّقِينَ فِي جَنَّاتٍ وَنَهَرٍ * فِي مَقْعَدِ صِدْقٍ عِنْدَ مَلِكٍ مُّقْتَدِرٍ (قمر/۵۴-۵۵)، از فلک و اختران اعلی و بالایی. [گرچه بهر

مصلحت در آخری] که به حکم وَمَا خَلَقْتُ الْجِنَّ وَالْإِنْسَ إِلَّا لِيَعْبُدُونِ (ذاریات/۵۶)، در این دنیایی.

[2556 میر آخر دیگر و خر دیگر است] تو میر آخری، خر نه‌ای. [نی هر آنکه اندر آخر شد خر است]

هر کس که در آخر رود خر نیست [2557 چه در افتادیم در دنبال خر] ما چه افتادیم در پس خر. [از گلستان گوی و از گل‌های تر] سخن را از بهشت و روضه بگو و از گل‌های تازه و جو و فیضان الهی را بیان کن. [2558 از انار و از ترنج و شاخ سیب] که ثمرات (189a) طاعت است یا مراد نعمت‌های جنت است یا مراد آثار کشف و کرامت است. [وز شراب و شاهدان بی‌حسیب] که در خزاین الهی بی‌عدد است. [2559 یا از آن دریا که موجش گوهر است] یا از آن بحر حقیقت بگو که موج آن دریا انبیا و اولیا است. [گوهرش گوینده و بیناور است] گوهر آن دریا ناطق و ناظر است. [2560 یا از آن مرغان که گل‌چین می‌کنند] یا از آن کسان بگوی که گل می‌چینند و معارف دین می‌گویند [بیضه‌ها سیمین و زرّین می‌کنند] و اثر علم را پیدا کنند که به علم عمل کنند. [2561 یا از آن بازان که کبکان پرورند] یا از آن مرشدان بگوی که مریدان را تربیت و ارشاد کنند. [هم نگون شکم هم استان می‌پرند] هم نگون شکم می‌پرند هم مستقیماً می‌پرند که در پریدن ماهرند. حکایت: عزیزی ابلیس را در عالم مکاشفه مشاهده کرد که شبی بر در حجره‌ای ایستاده قصد می‌کند که اندر حجره رود باز می‌ترسد و باز گردد. آن عزیز به در حجره آمد دید که یک مرد نماز می‌گزارد و یک مرد می‌خسبد. ابلیس را گفت: قصد می‌کنی که به حجره روی اما از آن کسی می‌ترسی که نماز می‌گذارد؟ ابلیس گفت: از آن نمی‌ترسم زیرا او نماز را به ریا می‌گزارد که در دل داشته است که آن خفته بیدار شود نماز گزاردنش را ببیند. بلکه از آن خفته می‌ترسم که اهل اخلاص است و در طاعت جدّ بلوغ دارد. مقصودش از خواب تحصیل اندکی استراحت است تا به عبادت قوی شود پس سِتَان خفتن آن عبادت است. چنان که رسول الله علیه‌السلام فرمود: نَوْمُ الْعَالَمِ خَيْرٌ مِنْ عِبَادَةِ الْجَاهِلِ. اما معلوم است که آن عالم کدام عالم است که پایه هرکس یکسان نیست. [2562 نردبان‌هایی است پنهان در جهان] و مقامات و درجات متفاوت است. [پایه پایه تا عَنَانِ آسمان] تا به کنار سماء [2563 هر گُره را نردبانی دیگر است] هر گروه را به حکم الطَّرْفُ إِلَى اللَّهِ بِعَدَدِ أَنْفَاسِ الْخَلَائِقِ، نردبانی هست. [هر رُوش را آسمانی دیگر است] لاجرم [2564 هر یکی از حالِ دیگر بی‌خبر] در عالم الهی زیرا [مُلُکِ با پهنای بی‌پایان و سر] ملک عریض است و بی‌حد و نهایت. [2565 این در آن حیران که او از چیست خوش] این کس در آن کس حیران که او از چه چیز خوش است [و آن در این خیره که حیرت چیستش] آن دگر خیره‌سر است و می‌گوید که حیرت این کس چیست. حکایت: روزی شخصی مولانا را گفت یاران و صوفیان داریم با همدیگر در جنگ‌اند، هر یکی طریقت دیگری را طعن می‌کنند و کار هر یکی را نمی‌پسندند. خدمت مولانا فرمود که برادر با برادر اگر چه جنگ می‌کند اما پدر (189b) با هر دو در صفاست، چون راه

همه صوفیان طریقت راه خداست و هر کس به طاعتی طالب مولی است حضرت حق را با ایشان صلح و صفاست. [2566] **صَحْنِ اَرْضِ اللّٰهِ** [واسع آمده] یعنی در خبر چون چنین وارد شده است. [هر درختی از زمینی سر زده] و پیدا شده [2567] **بر درختان شکر گویان برگ و شاخ**] و تحسین کننده [که زهی مُلک و زهی عرصه فراخ] یعنی عالم الهی ملک عظیم است که هر چیز مدح او کند [2568] **بلبلان گِردِ شکوفه پُر گِره**] بلبلان نزد شکوفه‌های پر گره گویان: [که از آنچه می‌خوری ما را بده] یعنی آنان که همچون شکوفه ناگشاده خاموش نشسته‌اند طالبان و عالمان و همچو بلبل سخن‌گویان از ایشان فیض فضل جویند. **حکایت:** شافعی رضی‌الله‌عنه پیش شیبان را می‌نشستی چنانکه کودک در مکتب می‌نشید و پرسیدی که چه کند در فلان و در فلان. شیبان او را بیان کردی. شافعی را گفتندی: مثل تو از این بدوی می‌پرسد؟ شافعی گفتی: آن به علم ما موفق شده است. **حکایت:** احمد بن حنبل و یحیی بن معاذ به معروفِ گرخی آمدندی، اما به علم ظاهر به درجه آن دو نبود و از او پرسیدندی. احمد را گفتند تو به آن عامی ملازمت می‌کنی؟ او می‌گفت: من علم را از او بهتر می‌دانم، او حضرت خدا را از من بهتر می‌داند. [2569] **این سخن پایان ندارد کن رجوع**] مرهون است [سوی آن روباه و شیر و شقم و جوع] یعنی این سخن معرفت را نهایت نیست. رجوع کن به سوی آن قصه روباه و خر و شیر و مرض و گرسنگی او.

[بردنِ روباه خر را پیشِ شیر و جستنِ خر] به فتح جیم است [از پیش شیر و عتاب کردنِ روباه با شیر که هنوز خر دور بود] از تو [تعجیل کردی] در گرفتنش [و عذر تعجیل گفتنِ شیر و لابه کردنِ روباه را شیر که برو] ای روباه [بارِ دگرش بفریب] ضمیر راجع به خر است.

[2570] **چونکه بر کوهش به سویِ مَرَج بُرد**] چونکه روباه بر کوه خر را به جانب مرعی و مرغزار بُرد، [تا کند شیرش به حمله خُرد و مُرد] تا شیر خر را خُرد کند. [2571] **دور بود از شیر و آن شیر از نَبَرَد**] هنوز خر از شیر دور بود که آن شیر از جنگ و طلب نفس خویش [تا به نزدیک آمدن صبری نکرد] بلکه [2572] **گنبدی کرد از بلندی شیرِ هَوَل**] و سهمناک [خود نبودش قوَت و امکانِ حَوَل] و گردیدن تا خر را رسد و گیرد. [2573] **خر ز دورش دید و برگشت و گریز**] رجوع کرد و گریخت. [تا به زیر کوه تازان نعل ریز] تا به صحرا دوان شد نعل را بریخت چون خر گریخت. [2574] **گفت روبه شیر را ای شاهِ ما**] روباه (190a) به شیر خطاب و عتاب کرد [چون نکردی صبر در وقت وَغَا] و در محل جنگ. [2575] **تا به نزدیک تو آید آن غوی**] گمراه. یعنی آن خر که من او را گمراه کرده بودم [تا به اندک حمله‌ای غالب شوی]. حصه قصه در این مرتبه این است که چون ابلیس از اضلال کسی عاجز شود یکی از اولاد خود یعنی از شیاطین بر وی گمارد و شیطانِ موکل او را به انواع و سوسه اضلال کند تا به سوی دنیا و به جانب هوا که محل ابلیس است بیارد. ابلیس بر او زود حمله کند یعنی قصد کند

که صالح را به گناه بزرگ گرفتار کند و آن کس از او بگریزد و شیطان ابلیس را گوید شتاب کردی، صبر کردن می‌بایست تا این را به تدریج به گناه و فساد بیاندازیم. امّا به حکم الْعَجَلَةُ مِنَ الشَّيْطَانِ وَالتَّائِي مِنَ الرَّحْمَنِ، کار ابلیس شتاب است. چنانکه می‌فرماید: [2576 مکر شیطان است تعجیل و شتاب] به موجب کلام نبی مستطاب [لطفِ رحمان است صبر و احتساب]. پس از این روباه به شیر گوید یعنی شیطان به ابلیس خطاب کند: [2577 دُور بود و حمله را دید و گریخت] ضمیر هر دو فعل راجع به خر است. [ضعفِ تو ظاهر شد و آبِ تو ریخت] و بدنام شدی. [2578 گفت من پنداشتم بر جاست زور] شیر گفت من قوت خود را بر جای خود پنداشتم [تا بدین حد می‌ندانستم فتور] و ضعیف. یک عذر این است و یکی آن که [2579 نیز جُوع و حاجتم از حد گذشت] لاجرم [صبر و عَقْلَم از تَجَوُّع یاوه گشت] از کمال گرسنگی کم شد [2580 گر توانی بارِ دیگر از خَرَد] اگر قادری بار دیگر از عقل و تدبیر [باز آوردن مر او را مُسترد] رد گشته. [2581 منتِ بسیار دارم از تو من] اگر خر را باز آوری، [جهد کن باشد بیاری‌اش به فن] به صنعت و مکر. [2582 گفت آری گر خدا یاری دهد] روباه گفت اگر خدا معاونت کند [بر دلِ او از عَمَلِ مُهری نهد] بر دل خر از نایبایی مهری بنهد یعنی دلش را کور کند. در این تنبیه است که عصیان از کوری دل پیدا شود و دل در تصرف حق تعالی است. پس عصمت دل را از او خواستن می‌باید. [2583 پس فراموشش شود هَولی که دید] از یاد خر رود آن بیم که بدید. یعنی حمله تو [از خری او نباشد این بعید] پس کسی که به سبب معصیتی و قصد بدی چون محنتی بیند و به مصیبتی مبتلا شود باز به گرد او گردد، از خری است. [2584 لیک چون آرم من او را بر مَاز] چون خر را بیارم استعجال مکن. [تا به بادش ندهی از تعجیل باز] تا خر را یا آوردن مرا به باد ندهی و ضایع نکنی از شتاب بار دیگر. (190b) [2585 گفت آری تجربه کردم که من] مرهون است [سخت رنجورم مُخلخل گشته تن] محکم بیمارم، رخنه رخنه گشته تنم. [2586 تا به نزدیکم نیاید خر تمام] مرهون است [من نجنبم خفته باشم در قوام] حرکت نکنم خفته باشم در پایداری. چون در میان شیر و روباه چنین معاهده شد. [2587 رفت روبه گفت ای شه همتی] مراد از روباه شیطان است و از شیر ابلیس. چنانکه تنبیه واقع شده است و ابلیس سر شیاطین است و لهذا هر شیطان او را شاه گوید و همت جوید [تا بپوشد عقلِ او را غفلتی] که به سبب یک غفلت فریفته من شود. اگرچه [2588 توبه‌ها کردست خر با کردگار] جلّ جلاله [که نگردد غِرّه هر نابکار] و نشود فریفته هر عیار [2589 توبه‌هایش را به هم برهم زنیم] و بشکنیم [ما عدوّ عقل و عهدِ روشنیم] زیرا [2590 کَلّه خر گویِ فرزندانِ ماست] سر خر کوی پسران ماست که به آن بازی می‌کنند. [فکرتش بازبچه دستانِ ماست] فکر خر را قصه و افسون ما مسخر کرده است. حکایت: عزیزی گفته ابلیس را در عالم مکاشفه دیدم که مذاکیر خود را گشاده می‌رفت. گفتم: از مردمان شرم نمی‌داری؟ گفت:

اینان را ما می‌بازیم چنانکه کودکان گوی را می‌بازند. پس چرا از ایشان شرم داریم؟! در بعض نسخ به جای بیت مذکور این بیت واقع است: [عقلِ خر کپاده دستان ماست] کپاده به ترکی: کپه ده. [فکرش بازیچه طفلان ماست]. لاجرم عقل تمام و فکر صحیح می‌باید که فریفته شیطان نشود [2591 عقل کآن باشد ز دورانِ زحل] آن عقل جزوی که از دور افلاک و سیر کواکب باشد و آن عالمی که علمش علوم نافع نباشد [پیشِ عقلِ کل ندارد آن محل] پیش عقل کل و نزد علماء دین آن را جای و اعتبار نیست [2592 از عطارد وز زحل دانا شد او] آن عقل جزوی [ما ز دادِ کردگارِ لطف‌خو] ما که عقل کلیم دانا شده‌ایم از خدای فضل‌خو [2593 عَلَّمَ الْإِنْسَانَ خِمِ طَغْرَايِ ماست] به حکم اِقْرَأْ بِاسْمِ رَبِّكَ الَّذِي خَلَقَ * خَلَقَ الْإِنْسَانَ مِنْ عَلَقٍ * اِقْرَأْ وَرَبُّكَ الْأَكْرَمُ * الَّذِي عَلَّمَ بِالْقَلَمِ * عَلَّمَ الْإِنْسَانَ مَا لَمْ يَعْلَمْ (علق/۱-۵). عِلْمُ الْإِنْسَانَ خِمِ طَغْرَايِ منشور ماست. [عِلْمُ عِنْدَ اللَّهِ مقصدهای ماست] به حکم قُلْ إِنَّمَا الْعِلْمُ عِنْدَ اللَّهِ (ملک/۲۶)، آن علم که نزد حضرت خداست مطالبه ماست [2594 تربیه آن آفتابِ روشنیم] که حضرت حق تعالی است [رَبِّي الْأَعْلَى از آن رو می‌زنیم] سبحان ربی الاعلی از آن روی می‌گوییم. حکایت: از سلطان‌العارفین منقول است که با جمعی از دانشمندان نشسته بود می‌گفت: أَخَذْتُمْ عِلْمَكُمْ مِيتًا عَنْ مِيتٍ وَ أَخَذْنَا عِلْمُنَا مِنَ الْحَيِّ الَّذِي لَا يَمُوت. (191a) چون خدمت مولانا چندین معارف فرمود باز به حکایت عودت نمود که از زبان روباه می‌گوید: [2595 تجربه گر دارد او با این همه] چون من دمدمه و طنطنه کنم [بشکند صد تجربه زین دمدمه] که من کنم. [2596 توبه بشکند آن سست‌خو] یعنی خر که خصلت او ضعیف است. [در رسد شوم شکستن اندر او] چون توبه را بشکند نامبارکی توبه شکستن به او می‌رسد که در پنجه تو هلاک شود. پس کسی که توبه را می‌شکند شومی او به آن می‌رسد. بیم است که در خسارت ابد افتد.

[در بیان آنکه نقضِ عهد و توبه موجبِ نزولِ بلا بُود بلکه موجبِ مسخ است] سبب تغییر صورت [چنانکه در حقِّ اصحابِ سَبْت] یعنی یهودیان [و در حقِّ اصحابِ مائده عیسی علیه‌السلام که] حضرت خدا در سوره مائده فرمود [وَجَعَلَ مِنْهُمْ الْفِرْدَ (مائده/۶۰)] و ایشان اصحاب سبت بودند [وَالْخَنَازِيرَ] و ایشان کافران اهل مائده عیسی بودند و گویند هر دو طایفه اصحاب سبت بودند، جوانانش پوزینگان گشتند پیرانش خوکان شدند [و اندر این اَمّت مسخِ دل باشد و به قیامت تن را صورتِ دل دهند. نعوذُ بِاللّٰهِ] از هر دو مسخ.

[2597 نقضِ میثاق و شکستِ توبه‌ها] شکستن عهد و توبه [موجبِ لعنت شود در انتها] در این اَمّت. اَمَّا [2598 نقضِ توبه و عهدِ آن اصحابِ سَبْت] شکستن توبه و عهدِ یهودیان [موجبِ مسخ آمد و اِهلاک و مَقْت] دشمنی و نکبت. [2599 پس خدا آن قوم را پوزینه کرد] چنانکه اکنون بیانش رفت. [چونکه عهدِ حق شکستند از نبرد] که خدای تعالی ایشان را نهی کرده بود از شکار ماهی در روز

سبت. و حضرت خدا ایشان را ابتلا کرد که روز سبت ماهیان بسیار آمدندی، دیگر روزها نیامدندی. پس حوض‌ها ساختند و از دریا جوی‌ها بر آن بردند و روز شنبه که ماهیان آمدندی بدان حوض‌ها راندندی و دام‌ها در پیش راه نصب کردند تا ماهیان آنجا بماندندی و روز یکشنبه گرفتندی. پس از آن از سر تعظیم روز سبت بگذشتند، نقض عهد و امر کردند از عناد و جنگ. [2600 اندر این اَمّت بُد مسخ بدن] تغییر صورت تن [لیک مسخ دل بود ای بُوالْفِطَن] پدر عقل، یعنی بسیار دان. [2601 چون دلِ پوزینه گردد آن دلش] چون دل کسی دل پوزینه شود [از دلِ پوزینه شد خوار آن گِلش] از دل پوزینه حقیر گردد تنش. [2602 گر هنر بودی دلش را ز اختیار] و از تجربه [خوار کی بودی] (191b) [ز صورت آن حمار] که اعتبار به صورت نیست بلکه به سیرت است [2603 آن سگ اصحاب خوش بُد سیرتش] سگ اصحاب کهف را صورت سگ بود اما سیرت خوب بود که طالب حق شد. [هیچ بودش مَنْقَصَت ز آن صورتش] هرگز آن را صورت نقصان نشد که اهل بهشت خواهد شد. [2604 مسخ ظاهر بود اهلِ سَبْت را] که پوزینه شدند. [تا ببیند خلق ظاهر کَبْت را] هلاک کردن و نگونسار شدن و خوار شدن و بهره را. یعنی خدای تعالی اصحاب سبت را پوزینه کرد تا نمونه شود. [2605 از رو سِرِّ صد هزارانِ دگر] از سوی دل کسان بسیار جز اصحاب سبت [گشته از توبه شکستن خوک و خر]. نعوذ بالله من ذلک الشرّ.

[دوم بار آمدنِ روبه بر آن خر گریخته تا باز بفرییدش] ضمیر راجع به خر است.

[2606 پس پیامد زود روبه سوی خر] چون خر روباه را دید [گفت خر از چون تو یاری اَلْحَذَر] احتراز و ترسیدن. [2607 ناجوامردا چه کردم من ترا] روباه نامرد من چه بدی کردم تو را [تا به پیش اژدها بردی مرا] یعنی شیر که همچون اژدر می خورد. حصّه قصه در این مرتبه این است که چون ابلیس از اضلال کسی عاجز شود یکی از شیاطین انس بر وی گمارد و آن کس به انواع تُرّهات اغوا کند تا به سوی دنیا و هوا و به عصیان خدا می کشد که محل ابلیس است. چون آن کس در آن جای فسادی بیند و از وی ضرر خود داند از آنجا گریزد. باز ابلیس آن شیطان انسی را وسوسه کند تا باز آن کس را گمراه کند. چون به نزد او آید آن کس می گوید ای نامرد من چه بدی کردم تو را تا به سوی بدی و ضرر کشیدی مرا. [2608 موجبِ کینِ تو با جانم چه بود] سبب انتقام تو به جان من چه بود که به چنین بدی نیت کردی. [غیر خُبثِ جوهرِ تو ای عَنود] غیر خباثت تو چیزی سبب نیست ای معاند [2609 همچو کزدم کو گَزَد پای فتی] همچو عقرب که آن عقرب که زد پای جوان را [نارسیده از وی او را زحمتی] نارسیده از جوان عقرب را آفتی و ضرری [2610 یا چو دیوی کو عدوی جانِ ماست] یا تو چون شیطانی که دشمن جان ماست. [نارسیده زحمتش از ما و کاست] نارسیده از ما به او زحمت و نقص و ضرر. [2611 بلکه طبعاً خصمِ جانِ آدمی است] شیطان عدو بالطبع است

آدمی را [از هلاک آدمی در خرّمی است] چون آدمی هلاک شود یعنی معصیت کند شیطان خندان شود. آورده‌اند که چون وقت نماز آید ابلیس شیاطین را جمع می‌کند و هر یکی را بر انسانش مسلط می‌کند تا به خواب و غفلت و به کسل و اهمال نماز را فوت کند. اگر بر آن (192a) قادر نباشند در ارکان نماز قصور و تقصیر آورند. اگر آن را نیز قادر نشوند چشمش را به هر طرف نگران گردانند. اگر آن را نیز قادر نشوند خاطرش پریشان سازند تا به حدّی که ندانند که چند رکعت گذارد و چه خواند. چون از اینها بکنند شیاطین فربه و خندان شوند. چون پیش ابلیس آیند، ابلیس از سیمای ایشان داند آنان را اکرام کند و هر شیطان که اضلال را بسیار کرده است او را تعظیم کند و به خود نزدیک کند و شاد شود. [2612 از پی هر آدمی او نسکلد] اندیشه خیر نمی‌کند. [خو و طبع زشت خود او کی هلد] خوی طبع قبیح خود او کی ترک کند. حکایت: نقل است که موسی علیه‌السلام در مناجات باری بود ابلیس به گرد او می‌گردید. یک فرشته گفتش چه امید داری از او در این حال که او مناجات باری می‌کند. گفت: امید دارم از او آنچه امید داشته بودم از پدرش آدم که در بهشت بود و تقرّب داشت او را از آن مقام افکندم. [2613 زآنکه حُبّ ذات او بی‌موجبی] مرهون است [هست سوی ظلم و عُدوان جاذبی] یعنی خباثت ذات او بی‌سبب سوی ظلم و تعدّی کشنده است. [2614 هر زمان خواند تو را تا خرگهی] و رغبت نماید به جایی. [تا در اندازد تو را اندر چهی] غرضش این است. اما در دعوت گوید: [2615 که فلان جا حوض آب است و عیون] و چشمه‌ها [تا در اندازد به حوضت سرنگون] چنانکه [2616 آدمی را با همه وحی و نظر] آدم علیه‌السلام را با چندین وحی و بصر [اندر افکند آن لعین در شور و شر] و رسانید آدم را ضرر [2617 بی‌گناهی بی‌گزندِ سابقی] بی‌ضرر پیشین [که رسد او را ز آدم ناحقی] یعنی از آدم ابلیس را ضرر ناحق نرسیده بود. [2618 گفت روبه آن طلسم سحر بود] چون خر روباه را چنین عتاب کرد روباه در جواب او گفت آن سحر بود، [که تو را در چشم آن شیری نمود] حقیقت نبود. [2619 ورنه من از تو به تن مسکین‌ترم] و ضعیف‌تر. [که شب و روز اندر آنجا می‌چرم] مرا هرگز ضرر نمی‌رسد. و مقصود از آن طلسم آن جای را نگاه داشتن است. [2620 گرنه زآن گونه طلسمی ساختی] مرهون است [هر شکم‌خواری بدانجا تاختی] یعنی اگر در آنجا چنین طلسم نبودی هر بسیار خوار آنجا رفتی. [2621 یک جهان بی‌نوا پُر پیل و آرج] یعنی این جهان یک مکانی است بی‌رزق و پر از پیل و کرگدن. [بی‌طلسمی کی بماندی سبز مرج] مطّری و مرعی. [2622 من تو را خود خواستم گفتن به درس] یعنی روباه گفت من در خاطر (192b) داشته بودم که تو را گویم در تعلیم. [که چنان هولی اگر بینی مترس] که طلسم است. [2623 لیک رفت از یاد علم آموزیت] لیک از یادم رفت تو را علم آموختن [که بُدم مستغرق دلسوزیت] که دل من تو را سوخته بود و در دلسوزی تو مستغرق بودم. [2624 دیدمت در جوع کلب و بی‌نوا] تو را دیدم در

معرض جوع الكلب و بی‌رزق. [می‌شتاییدم که آبی تا دوا] و به مرعی [2625] ورنه با تو گفتمی شرح طلسم] اگر از یاد من نرفته بودی به تو می‌گفتم شرح طلسم را. [کآن خیالی می‌نماید نیست جسم] چون روباه خر را چنین جواب داد. خر جواب او را جواب داد که جوابش را رد کرد.

[جواب گفتن خر روباه را]

[2626 گفت رُو رُو هین ز پیشم ای عدو] خر گفت: برو ز پیشم ای عدو و روباه مکرجو و دروغگو. [تا نبینم روی تو ای زشت‌رو] و قبیح الوجه. [2627 آن خدایی که تو را بدبخت کرد] و همچنان [روی زشت را وقیح و سخت کرد] و بی‌شرم ساخت. [2628 با کدامین روی می‌آبی به من] که چنین بدی کردی. [این چنین سغری ندارد کرگدن] سغری لفظ ترکی است. [2629 رفته‌ای در خونِ جانم آشکار] معنی این مصرع به ترکی: جانمک قانته گِردک آشکار. [که تو را من رهبرم تا مرغزار] که گفتمی من رهبر توام تا به سبزه زار و مرا فریفتی. [2630 تا بدیدم روی عزرائیل را] یعنی مرا به مهلکه بردی. [باز آوردی فن و تسویل را] تکرار کردی صنعت و تزئین شیطان را. [2631 گرچه من ننگِ خرانم یا خرم] اگرچه من کمترین خرانم یا عین خرم. یعنی اگرچه من عامی و جاهلم، [جانورم جان دارم این را کی خرم] و این را کی قبول کنم. [2632 آنچه من دیدم ز هول بی‌امان] و درد بی‌درمان. [طفل دیدی پیر گشتی در زمان] اگر آن بیم و هیبت را کودک دیدی پیر گشتی فی الحال. [2633 بی‌دل و جان از نهیب آن شکوه] دل و جانم رفته بود از هیبت آن مهابت. [سرنگون خود را در افکندم ز کوه] چنان ترسیدم که [2634 بسته شد پایم در آن دم از نهیب] مقید گشت پایم در آن وقت از هیبت. [چون بدیدم آن عذاب بی‌حجاب] لفظ حجاب را از بهر قافیه به حرف یاء می‌باید خواند. [2635 عهد کردم با خدا کای ذوالمئن] یعنی در آن وقت که می‌گریختم عهد کردم با خدای تعالی که گفتم ای خدای نعمت‌ها، [برگشا زین بستگی تو پای من] که بگریزم و خلاص شوم. [2636 تا نوشم وسوسه کس بعد از این] به گوش نیارم سخن هیچ کس را پس از این. [عهد کردم نذر کردم ای مُعین] چون من نذر کردم [2637 حق گشاده] (193a) [کرد آن دم پای من] تا خلاص شدم. [ز آن دعا و زاری و ایمای من] اگر آن گشادگی نبود [2638 ورنه اندر من رسیدی شیر نر]. اگر مرا شیر رسیدی، [چون بُدی در زیر پنجه شیر خر] یعنی پاره پاره شدی. [2639 باز بفرستادت آن شیر عَرین] باز تو را فرستاده است آن شیر بیشه و نعره زن [سوی من از مکر ای بُسّ القَرین] به جانب من از مکر و حيله ای یارِ بد. بزرگان گفته اند مومن را چهار دشمن هست. یکی دنیا، دوم نفس، سوم شیاطین انس، چهارم شیطان جن. اما شیاطین انس از شیاطین جن بدتر است زیرا شیاطین جن آشکارا اضلال نمی‌کنند و در ظاهر سخن نمی‌گویند. همان به دل وسوسه کنند و چون اعوذ بالله من الشیطان الرجیم گویی و نام خدا را یاد کنی و قرآن بخوانی از تو دور شوند. اما شیاطین انس آشکارا اضلال کنند

و در ظاهر سخن گویند و چون تَعَوَّذَ کنی و نام خدا را یاد کنی قرین تو باشند و طبیعت انسان مایل جنس است و دل انسان به دیدن افعال دیگران بی گفت و گوی زبان مایل گردد و تقلید کند. لاجرم مکر و فریب شیاطین انس از شیاطین جن بدتر است. و لهذا می‌فرماید: [2640] **حَقُّ ذَاتِ پَاكِ اللَّهِ الصَّمَدِ** به حق ذات پاک خدای بزرگوار مقصود [که بُودِ پِه مارِ بَد از یارِ بَد] مار بد بهتر است از یار بد زیرا [2641] **مارِ بَد جانی ستاند از سلیم** سلیم در اصل لغت به معنی سالم است اما به معنی لَدِیغ استعمال کنند، یعنی مارگزیده. [یارِ بَد آرد سَوِ نَارِ مُقِیم] و عذاب جحیم. یعنی مار بد مارگزیده را بمیراند اما یار بد به دوزخ رساند که از او به مردن خلاص میسر نشود. [2642] **از قرین بی‌قول و گفت و گویِ او** از یار، خواه نیک باشد خواه بد، بی گفت و گویش [خو بدزدد دل نهان از خویِ او] دل خوی بدزدد نهان از خوی‌اش زیرا طبع همچو دزد است هر که را یار شود خوی او را بدزدد که حضرت خدا دل را چنان آفریده است که با هر که همنشینی کند از صحبت او متأثر شود و این خصوص به ذوق و وجدان و به تجربه و امتحان پیش همه کس معلوم است. که اگر کسی پیش ماتم زده نشیند او نیز غمگین شود و اگر پیش مرد خندان نشیند بسط بر وی غالب گردد و لهذا گفته‌اند: **الصُّحْبَةُ مَوْثَرَةٌ وَ الطَّبِيعَةُ سَارِقَةٌ**. [2643] **چونکه او افکند بر تو سایه را** چون که یار بد بر تو سایه افکند. [دزدد آن بی‌مایه از تو مایه را]. پس ای عاقل بر کمال عقل خود اعتماد مکن و مگو که من با بد یار می‌شوم اما خوی او را نمی‌گیرم. (193b) [2644] **عقلِ تو گر اژدهایی گشت مست** مرهون است [یارِ بد او را زمرّد دان که هست] خاصه زمرّد است که افعی را نابینا کند. پس فرض کنیم که عقل تو یک اژدرهای مست باشد، یار بد او را نابینا کند. [2645] **دیدۀ عقلت بدو بیرون جهد** دیدۀ عقل تو به سبب یار بد که زمرّد است بیرون جهد و کور شود. [طعنِ اوت اندر کفِ طاعون نهد] نیزه زدن او تو را به دست طاعون نهد. بدان که شیاطین علی‌الدوام در اضلال و مکر است. انسان را یا به جوارح عاصی کند یا به عزیمت معصیت عاصی کند، یا به دلش وسوسه کند که به اعتقادش ضرر رساند یا غفلت دهد. اما سعی او در اضلال صُلَحاً بیشتر است زیرا کافران و فاسقان او را موافقت کرده‌اند ایشان را بر کفر و عصیان دلخوشی می‌دهد و بر فساد مقررّ کند و چون شیاطین از اضلال عاجز شوند، شیاطین انس را گمارد. گاه به مقال و گاه به مشاهده حال، مرد را گمراه کنند.

[جواب گفتن روباه خر را]

[2646] **گفت روبه صافِ ما را دُرْد نیست** روباه خر را گفت: دوستی ما صاف است که در او دُرْد و کَدَر نیست. [لیک تخیلاتِ وَهْمی خورد نیست] یعنی وهم در خیال مرد بسیار چیز اندازد. بی تخیلات و همیه چیز بزرگ است. [2647] **این همه وهمِ توست ای ساده‌دل** این همه خیالات باطله از وهم توست ای صافی‌قلب و آبله که مرا دوست صافی نمی‌دانی. [ورنه بر تو نه غشی دارم نه غل]

و الا از چرک و کینه پاکم. [2648 از خیال زشت خود منکر به من] از خیال قبیح خود به من نظر مکن [بر مُحِبَّان از چه داری سوء ظن] این خود نمی باید و حضرت رفیع الدرجات در سوره حجرات گفت: يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اجْتَنِبُوا كَثِيرًا مِّنَ الظَّنِّ إِنَّ بَعْضَ الظَّنِّ إِثْمٌ (حجرات/۱۲)، ای گروه گرویدگان پرهیزید از بسیاری گمان ها به درستی که بعضی از گمان گناه است. و بدان که گمان چهار قسم است. اول مأثورٌ به و آن حسن ظن است به خدای تعالی و به مؤمنان. و در خبر است: إِنَّ حُسْنَ الظَّنِّ مِنَ الْإِيمَانِ. دوم حرام، و آن گمان بد است به حضرت خدا و به مؤمنان. و این است موجب گناه. سوم مَدْبُوبٌ إِلَيْهِ، و آن تحرّی باشد در امر قبله و عمل بر غلبه ظن در امور اجتهادیه. چهارم مباح و آن ظن است در امور دنیویه، و بدگمانی در اینجا موجب سلامت حال است و در خبر است الحزمُ سوء الظنِّ. [2649 ظنّ نیکو بر بر] (194a) [اخوان صفا] ظن نیکو بر، بر برادران صفا. [گرچه آید ظاهر از ایشان خطا] به ظاهر فریفته مشو. [2650 این خیال و وهم بد چون شد پدید] و ظاهر [صد هزاران یار را از هم بُرید] و دشمن کرد یعنی کسان بسیار به خیالات باطله و اوهام فاسده دشمن شوند به یاران. [2651 خاصه من بَدْرَگ نبودم زشت اسم] خصوصاً من بد عرق نبودم و قبیح نام. یعنی در من عرق نفاق نیست و بدین نام شهرت ندارم. [آنکه دیدی بد بُد بُد بود آن طلسم] آن چیز را که دیدی بد نبود. یعنی شیر بدی رساننده نبود، طلسم بود. [2652 ور بُدی بد آن سگالش قَدْرًا] اگر بد بودی آن اندیشه فرضاً و تقدیراً [عفو فرمایند یاران ز آن خطا] یعنی یاران خطا را عفو کنند. [2653 مشفقى گر کرد جور و امتحان] یا خطا و نسیان. [عقل باید که نباشد بدگمان] عقل کامل باید که بد ظن نباشد. [2654 عالمِ وهم و خیالِ طبع و یم] ای مرد سلیم [هست رهرو را یکی سدّی عظیم] سالک را مانع بزرگ است. [2655 نقش های این خیالِ نقش بند] لفظ نقش بند وصف ترکیبی است و صفت خیال است. [چون خلیلی را که که بُد شد گزند] همچون ابراهیم علیه السلام را که آن ابراهیم کوه بود ضرر شد. یعنی: [2656 گفت هذا ربّی ابراهیم راد] و خلیل جواد [چونکه اندر عالمِ وهم افتاد] از وهم کوکب را هَذَا رَبِّی (انعام/۷۶) گفت. [2657 ذکرِ کوکب را چنین تأویل گفت] مرهون است [آن کسی که گوهرِ تأویل سُفت] یعنی آن عالم که گوهر تأویل را سُفت قول ابراهیم را که هذا ربّی گفته بود چنین تأویل گفت: [2658 عالمِ وهم و خیال چشم بند] همچو نقش بند است [آنچنان که را ز جای خویش کند] یعنی ابراهیم علیه السلام را که کوه بزرگ بود از جای خویش قلع کرد. حکایت: نمرود بن کنعان که پادشاه روی زمین بود و در بابل نشستی شبی در واقعه دید که کوکبی از افق آن شهر طلوع نمود که در شعشعه نور او، نور ماه و آفتاب محو شد. از غایت اضطراب بیدار شد. و کاهنان و حکماء کشور تعبیر این واقعه را بدین وجه کردند که در این سال به ولایت بابل مولودی خجسته طالع ظاهر شود هلاک تو و اهل کشور تو بر دست او باشد. و هنوز این مولود از صلب پدر به

رحم مادر نرفته است. بفرمود تا زنان و شوهران را از یکدیگر تفریق کردند و بر هر ده یکی را موکل ساختند. و آزر را که یکی از محرمان و مقربان نمرود بود شیی با زنش که ادنی بنت نمر است پنهان از موکلان خلوتی دست داد و از آن حامله شد. بامدادش کاهنان به نمرود گفتند که امشب آن کودک (194b) به رحم واقع شد. نمرود خشم گرفته بفرمود تا بر هر حامله موکلی تعیین کردند تا اگر پسر زاید فی الحال بکشند. زنانی که در تفحص احوال حمل بودند چون بر مادر ابراهیم علیه السلام اثر حمل ظاهر نبود گذشتند و دیگر کسی بدو التفات نکرد تا وقتی که وضع حمل نزدیک رسید. ادنی بترسید که پسر زاید و ناگاه خبر به کسان نمرود رسد. به بهانه‌ای از شهر بیرون رفت و غاری در میان کوهی نشان داشت. در آن غار ابراهیم را بزاد و در خرقة‌ای پیچیده هم آنجا نهاد و در غار به سنگ بست. و آزر را که از قصه حمل خبر داشت گفت در غار پسر بزادم و فی الحال بمرد و در خاکش دفن کردم و بازگشتم. آذر باور کرد و ادنی روز دیگر به غار درآمد دید که ابراهیم انگشتان خود را می‌مکید از یکی شیر و دیگری عسل بیرون می‌آمد خوشدل شد و به شهر مراجعت کرد. و الحاصل ابراهیم چون شیر تربیت از پستان عنایت حق می‌نوشید و هر روز می‌بالید، چنانکه دیگر کودکان به یک هفته. و در یک هفته می‌بالید، چنانکه دیگر کودکان به یک ماه. و در یک ماه چنان می‌بالید که دیگران به یک سال. چون پانزده ماهه شد با جوانان پانزده ساله مقابل گشت. گویند هفت سال در غار بود. ادنی به آرز گفت که پسر تو، آن روز خبر مرگ او به دروغ دادم، به جوانی رسیده است. آزر را به غار آورد و ابراهیم را به وی نمود. و آزر را جمال پسر به غایت خوش آمد و مادر او را گفت: این را از غار به خانه آور که به ملازمت نمرود برم. و ادنی ابراهیم را از غار به در آورد و نماز شام بود و در پایان غار گله‌های اسب و شتر و رَمه‌های گوسفند جمع بودند. ابراهیم از مادر پرسید که اینها چه چیز است؟ مادر وی را خبر داد. ابراهیم گفت: هر آینه اینها را پروردگاری باشد که او آفریده است و حالیا روزی می‌دهد. پس مادر را گفت: هیچ مخلوقی را از خالق چاره نیست و به مدد او پرورش یابد. پروردگار من کیست؟ گفت: من پروردگار توام. گفت: پروردگار تو کیست؟ گفت: پدر تو! گفت: خدای او کیست؟ گفت: نمرود! ابراهیم گفت: خدای نمرود کیست؟ مادرش بانگ بر او زد که اینچنین سخن مگو که خطر عظیم دارد. ابراهیم با مادر به جانب (195a) شهر روان شد. چون شب آمد ستاره‌ای دید که زهره یا مشتری بود، نزدیک افق مغرب. گفت: هذا ربّی. چون آن ستاره فرو رفت گفت: دوست نمی‌دارم فرو روندگان را، زیرا زوال و فنا به پروردگار عالم روا نباشد. پس قدری راه برفتند و شب چهاردهم بود ماه برآمد، الی آخر القصه. [2659 تا که هذا ربّی آمد قال او] ابراهیم به چندین بزرگواری چنین گفت: [خَرَبْتُ و خَر را چه باشد حال او] مرد آبله و خربنده و خر را چه عجب اگر باشد حال او. [2660 غرق گشته عقل‌های چون جبال] مرهون است [در بحارِ وهم و گردابِ خیال]

یعنی عقل‌های بزرگ غرق شده است به دریا‌های وهم و گرداب خیال. [2661 کوه‌ها را هست زین طوفان فُضوح] کوه‌های عقل‌ها را از این طوفان وهم و خیال رسوایی هست. [کو امانی جز که در کشتی نوح] کجاست امان؟ یعنی امان نیست الا در کشتی نوح. که مراد از آن کشتی نوح شریعت و طریقت است. یعنی کسان بسیار به اعتماد عقل خود از اتباع رسول الله علیه‌السلام سرکشیدند، رسوای و هلاک شدند. و لهذا رسول الله علیه‌السلام فرمود: **مَثَلُ أُمَّتِي كَمَثَلِ سَفِينَةِ نُوحٍ**، الحدیث. [2662 زین خیالی رهن راو یقین] از این خیال که راه یقین را رهن است [گشت هفتاد و دو ملت اهل دین] اهل دین هفتاد و دو ملت شده است. [2663 مرد ایقان رست از وهم و خیال] مردی که اهل ایقان و اذعان است از وهم و خیال خلاص شده است. [موی ابرو را نمی‌گوید هلال] اشارت است به آن حکایت که در اوایل جلد ثانی گذشته است. [2664 وآنکه نور عُمَرَش نبود سَنَد] آن کس که نور عُمَر قوی کننده‌اش نباشد [موی ابروی کژی راهش زند] موی کژی ابرو راه او را می‌زند. [2665 صد هزاران کشتی با هول و سَهم] و بزرگ و مخوف. [تخته تخته گشته در دریای وهم] غرق و ضایع شده است. یعنی کسان بسیار از حکما و فیلسوفان اتّباع پیغامبران نکردند، هلاک گشتند. [2666 کمترین فرعون چست فیلسوف] کمترین ایشان فرعون چُست و چابک و حکیم است. [ماو او در برج وهمی در خُسوف] که به وهم و خیال به حکم **أَلَيْسَ لِي مُلْكُ مِصْرَ وَهَذِهِ الْأَنْهَارُ تَجْرِي مِن تَحْتِي** (زخرف/۵۱)، خود را خدا پنداشت. حکایت: چون فرعون به وزیرش هامان فرمود که برای او صرح بنیاد کند، هامان پنج هزار استاد جمع کرد غیر مزدوران و بنایی برآورد که از آن رفیع و محکم میسر نیست. چون بنا به تمام رسید (195b) فرعون به بالای آن برآمد و در خیال او آن بود که به فلک نزدیک رسیده باشد. چون بنگریست آسمان را از بالای صرح چنان دید که از روی زمین می‌دید. منفعل گشته بفرمود تا تیری به سوی آسمان انداختند و آن تیر خون آلوده بازگردید. فرعون گفت: بکشم خدای را. حق تعالی جبرئیل را فرستاد تا بر خود بر آن صرح زد و سه پاره ساخت. یک قطعه بر لشکر فرعون فرود آمد و بسیار قبطی کشته شد. و قطعه دیگر به دریا افتاد. و دیگری به جانب مغرب رفت و هیچ کس از استادان و مزدوران زنده نماند. فرعون با وجود این حال متنبّه نگشت. [2667 کس نداند روسپی‌زن کیست آن] کسی نمی‌داند قحبه زن کیست. [وآنکه داند نیستش بر خود گمان] آن کسی داند قحبه زن را که خود را گمان نیک ندارد. [2668 چون تو را وهم تو دارد خیره‌سر] و احمق [از چه گردی گردِ وهم آن دگر] از چه دُور می‌کنی به اطراف شخص آخر. [2669 عاجزم من از منی خویشتن] که خود را نیست می‌پندارم که در اصلاح خود فرومانم. [چه نشستی پُر منی تو پیش من] چرا نشستی که پر به منی شده‌ای، پیش من. [2670 بی من و مایی همی جویم به جان] بی‌وجودی و بی‌خودی خواهم من به جان و دل [تا شوم من گوی آن خوش صَوْلَجان] تا شوم من گوی آن خوب‌چوگان و

می‌شوم به زدنِ او غلطان. رباعی: یا رب دل پاک و جان آگاهم ده - آه شب و ناله سحرگاهم ده * در راه خود اول ز خودم بیخود کن - وانگه بیخود ز خود به خود راهم ده. [2671 هر که بی‌من شد همه من‌ها خود اوست] هر که بی‌وجود گشت همه وجود او راست. [دوستِ جمله شد چو خود را نیست دوست] دوست همه کس گشت کسی که خود را دشمن شد. زیرا سبب دشمن شدن به دیگران به خود دوست شدن است. کسی که به نفس خود دشمن شود با همه کس دوست گردد. [2672 آینه بی‌نقش شد یابد بها] آینه‌ای که بی‌نقش و صافی باشد بها یابد. [زانکه شد حاکی جمله نقش‌ها] زیرا آینه صافی حکایت کننده جمله نقش‌هاست. پس چون دل از زخارف دنیا پاک شد مرآت جهان‌نما و مظهر حضرت خدا گردد. چنانکه از حکایت آینه معلوم شود.

[حکایتِ شیخ محمدِ سررزی غزنوی قَدَسَ اللّٰهُ سِرَّهُ] آن شیخ محمد از غزنین بود و آن مدینه عظیمه و ولایت واسعه است در طرف خراسان که آن حد است میان خراسان و هندستان.

[2673 زاهدی در غزنی از دانش مزی] زاهدی بود در شهر غزنین که او را از علم مزیدن و مکیدن بود و حظّی و چاشنی داشت. [بُد محمد نام و کُنیت سررزی] نام او محمد بود و لقبش سررزی. او را (196a) سررزی گفتند زیرا: [2674 بود افطارش سرِ رز هر شبی] یعنی هر روز روزه‌دار بود و هر شب سرِ رز را افطار کردی. [هفت سال او دایم اندر مطلبی] و در طلب بود. [2675 پس عجایب دید از شاه وجود] عجایب بسیار و کرامات بی‌شمار مشاهده کرد. [لیک مقصودش جمال شاه بود] یعنی مشاهده حق تعالی، نه مشاهده عجایب و کرامات. [2676 بر سرِ کُهِ رفت آن از خویش سیر] بر سر کوهی رفت آن از خود سیر شده [گفت بنما یا فتادم من به زیر] حضرت خدا را مناجات می‌کرد و می‌گفت خود را به من بنما ورنه از کوه افتادم به زیر. [2677 گفت نامد مهلت آن مکرمت] خدای تعالی گفتش: مهلت و نوبت اکرام دیدن نیامد. [ور فرو اُفتی نمیری نکُشمت] اگر از کوه فرو اُفتی مرده نمی‌شوی، من تو را نمی‌کشم. [2678 او فرو افکند خود را از وِداد] آن شیخ محمد خود را از کوه افکند از کمال محبت و اشتیاق. [در میانِ عُمقِ آبی اوفتاد] و در میان آب عمیق افتاد. نه از فرو افتادن بمرد و نه در آب غرق شد. [2679 چون نمرد از نُکس آن جان‌سیر مَرَد] چون نمرد از نگوئسار شدن، آن جان‌سیر شیخ. [از فراقِ مرگ بر خود نوحه کرد] از بهر نامردن بر خویش فریاد کرد. زیرا اگر مُردی به دوست رسیدی و مشاهده دیدار یار کردی. لاجرم از نامردن برنجید. [2680 کین حیات او را چو مرگی می‌نمود] از برای آنکه [کار پیشش بازگونه گشته بود] و مرگ پیش او عکس شده بود. [2681 موت را از غیب کردی او کدی] مرگ را از خدای تعالی گدایی کردی و خواستی. [إِنَّ فِی مَوْتِ حَیَاتِی می‌زدی] به حکم قول منصور: اُقتلونی یا ثقاتی إِنَّ فِی قَتْلِی حَیَاتِی می‌گفت. [2682 موت را چون زندگی قابل شده] و محل و مستعد شده [با هلاکِ جانِ خود یک دل شده] و بی‌تردد گشته.

[2683 سیف و خنجر چون علی ریحانِ او] اشارت به شیخ مذکور است. حکایت: علی رضی‌الله‌عنه در میان صف‌های دشمن طواف کردی. یک پیراهن باریک پوشیده بود. پسرش حسن گفتش: ما هذا بِرِي الْمُحَارِبِينَ يا أُمِّي؟ علی کَرَّمَ اللّٰهُ وَجْهَهُ گفت: لایثالی أبوک سَقَطَ عَلِي المَوْتِ أَمْ عَلِيهِ سَقَطَ المَوْتِ. [نرگس و نسرین عدوی جانِ او] که چون از نرگس و گل نسرین دنیا خلاص نشود به نعيم مقيم نرسد. [2684 بانگ آمد رُو ز صحرا سوي شهر] به گوش شیخ مزبور هاتف رسید که به سوی شهر برو [بانگ طُرفه از وراي سِرّ و جهر] بانگ غریبی که نه سرّ بود و نه جهر. چون شیخ آن بانگ را شنید [2685 گفت ای دانایِ رازم مو به مو] و ای عالم اسرارم [چه کنم در شهر از خدمت بگو] چه عمل فرمایی مرا در شهر [2686 گفت خدمت آنکه بهرِ ذُلِّ نَفْس] از برای ذلیل کردن نفس خود [خویشتن سازی تو چون عَبّاسِ دُبّس] خود را همچون عباس دبس کنی. این نام گدایی است مشهور. [2687 مدّتی از اغنیا زر می‌ستان] به گدایی [پس به درویشانِ مسکین می‌رسان] و بده به فقیران [2688 خدمت این است] (196b) [تا یک چندگاه] چون شیخ معهود مرادِ ندا را تمام معلوم کرد [گفت سَمْعاً طَاعَةً ای جان‌پناه] فرمان تو را قبول کردم. [2689 بس سؤال و بس جواب و ماجرا] مرهون است [بُد میان زاهد و ربُّ الوری] واقع شد میان زاهد و خداوندِ فرزندانِ آدم [2690 که زمین و آسمان پُر نور شد] از آن کلام که در میان واقع گشت. [در مقالات آن همه مذکور شد] در مقالات و تذکرة الاولیا مذکور است و مسطور. [2691 لیک کوتاه کردم آن گفتار را] از برای آنکه [تا ننوشد هر خسی اسرار را] و سبب خسارت شود ایشان را. زیرا عوام انکار کرامات اولیا کنند باعث خسران آنان گردد و لاجرم ناگفتن بهتر است.

[آمدنِ شیخ بعد از چندین سال از بیابان به شهرِ غزنین] در بعض نسخ غزنی واقع شده [و زنبیل گردانیدن] از برای گدایی [به اشارتِ غیبی] و جمع کردن چیزها در زنبیل [و تفرقه کردنِ آنچه جمع آید در زنبیل به فقرا بر وفق اشارات غیبی] چنانکه میبین شد [هر که را جانِ عزّ لَبّیک است] هر که را جان عزیز در لبیک زدن حاضر است [نامه بر نامه پیک بر پیک است] زیرا درهای خانه دل را به سوی حضرت خدا گشاده باشد. [چنانکه روزنِ خانه باز] مفتوح [باشد آفتاب و ماهتاب و باران و نامه و غیره منقطع نباشد] از درون خانه.

[2692 رُو به شهر آورد آن فرمان‌پذیر] آن شیخ محمد که قبول کننده فرمان است [شهرِ غزنین گشت از رویش مُنیر] نور دهنده و منور. [2693 از فَرَح خلقی به استقبال رفت] مردمان شهر چون آمدن او را شنیدند از شادی به استقبال او رفتند [او در آمد از رو دزدیده تفت] او پیامد از راه مخفی به استعجال تا کسی وی را نکند استقبال. [2694 جمله اعیان و میهان بر خاستند] جمله اعیان شهر و بزرگان دهر بر پای برخاستند [قصرها از بهرِ او آراستند] تا شیخ متمکن شود [2695 گفت من از خودنمایی نامدم]

از بهر نمودن خود نیامدم [جز به خواری و گدایی نامدم] که کار من در اینجا گدایی است. [2696]

نیستم در عزم قال و قیل من] تا وعظ و نصیحت کنم و سخن از کشف و کرامت گویم و در خلق صیت و صدا افکنم. [در به در گردم به کف زنبیل من] باب به باب بگردم در دست زنبیل گرفته من.

[2697] بنده فرمانم که امر است از خدا] فرمان را به مصراع ثانی بیان کند: [که گدا باشم گدا باشم گدا]. پس از این کیفیت گدایی را بیان کند: [2698] در گدایی لفظ نادر ناورم] اظهار فضل و کمال نکنم و به الفاظ غریبه و عبارات عجیبه سخن نگویم. یعنی در گدایی اسلوب غریب اختیار نمی‌کنم بلکه یکی از گدایان شهر باشم. [جز طریقِ خس گدایان نسپرم] و به راه گدایان خار و خس می‌روم.

[2699] تا شوم غرقه مذلت من تمام] همچو گدایان عوام، [تا سقظها بشنوم از خاص و عام] تا هرزه و هذیان شنوم از انام. چون (197a) فرمان حق چنین بود. [2700] امر حق جان است و من آن را تبع] چنانکه تن جان را تابع است [او طمع فرمود ذل من طمع] چون او مرا طمع فرمود من طمع می‌نمایم و ذلیل می‌شوم. زیرا ذل من طمع و عز من قنع. [2701] چون طمع خواهد ز من سلطان دین] یعنی حضرت خدا جل و علا. [خاک بر فرق قناعت بعد از این] لاجرم [2702] او مذلت خواست کی عزت تنم] چون سلطان دین از من مذلت خواست من چرا کار عزت کنم. [او گدایی خواست کی میری کنم] و بر خلاف فرمان او شوم. [2703] بعد از این کد و مذلت جان من] به حسب فرمان جانان.

[بیست عباس است در انبان من] گدایان بسیار است در جراب من. پس از این سخن [2704] شیخ بر می‌گشت زنبیلی به دست] و هر خواجه را گفتی: [شیء لله شیء لله خواجه توفیقیت هست] ظاهر حال او این بود. [2705] برتر از کرسی و عرش اسرار او] و در تقرب حق [شیء لله شیء لله کار او] پیش خلق.

[2706] انبیا هر یک همین فن می‌زنند] یعنی [خلق مفلس کدیه ایشان می‌کنند] خلق مفلس‌اند از روی معنی، اما انبیا علیهم السلام گدایی می‌کنند. [2707] اقروضوا الله اقروضوا الله می‌زنند] یعنی به حکم آیه سوره مزمل: **وَاقْرِضُوا اللَّهَ قَرْضًا حَسَنًا** (مزمل/۲۰)، اقروضوا الله می‌گویند. اگرچه واهب حضرت خداست. [بازگونه انصروا الله می‌تنند] به عکس انصروا الله می‌گویند از ناس طلب نصرت کنند. [2708]

در به در این شیخ می‌آرد نیاز] باب به باب آن شیخ نیاز آوردی و گدایی کردی [بر فلک صد در برای شیخ باز] بر آسمان صد باب از بهر آن شیخ مفتوح بود. [2709] کآن گدایی کآن به جد می‌کرد او] حرف یاء در گدایی مصدریه است. آن گدایی که به حد و اقدام می‌کرد آن شیخ، [بهر یردان بود نی از بهر گلو] و از برای تن‌پروری نبود. [2710] ور بکردی نیز از بهر گلو] آن شیخ محمد اگر گدایی را از بهر گلو کردی [آن گلو از نور حق دارد غلو] به عین مهمله به معنی بلندی است. [2711] در حق او خورد نان و شهد و شیر] در حق آن شیخ خوردن نان و انگبین و شیر [به ز چله وز سه روزه صد فقیر] زیرا: [2712] نور می‌نوشد مگو نان می‌خورد] اگر چه ظاهراً نان است اما در اثر نور است [لاله

می‌کارد به صورت می‌چرد] لاله و ریاحین می‌کارد اگر چه صورتاً گیاه را می‌چرد و می‌خورد. [2713]

چون شراری کو خورد روغن ز شمع] یعنی حال و مثال او همچون شعله‌ای که آن شعله روغن خورد از شمع. [نور افزاید ز خوردش بهر جمع] نور را افزاید آن شرار و شعله از خوردن روغن از بهر جماعت.

[2714 نان خوری را گفت حق لا تُسْرِفُوا] اشارت است (197b) به آن آیت کریمه که در سوره اعراف است: وَكُلُوا وَاشْرَبُوا وَلَا تُسْرِفُوا (اعراف/۳۱)، الآية. [نور خوردن را نگفتست إِكْتَفُوا] نور خوردن را پس نگفت و از خوردن او نهی نکرد. [2715 آن گلوی ابتلا بُد وین گلو] گلویی که نان خورد، گلوی ابتلا بود. و این گلو که نور می‌خورد، [فارغ از اسراف و ایمن از غلو] فارغ است از اسراف و امین است از تجاوز از حد. [2716 امر و فرمان بود نی حرص و طمع] پس طمع گدایی شیخ محمد امر الهی بود، نی طمع. [آنچنان جان حرص را نبود تبیع] آنچنان جان پاک طمع را تابع نشود. [2717 گر بگوید کیمیا مس را بده] مرهون است. [تو به من خود را طمع نبود فره] اگر کیمیا مس را بگوید تو خود را به من بده این زیاده طمع نیست، بلکه عنایت است مس را که آن را زَر کند. [2718 گنج‌های خاک تا هفتم طبق] مرهون است. [عرضه کرده بود پیش شیخ حق] فاعل عرضه کرده حق است. یعنی حضرت خدا آن شیخ را خزائن زمین را نموده بود. [2719 شیخ گفتا خالقا من عاشقم] شیخ گفت ای خالق من عاشقم. [ور بجویم غیر تو من فاسقم] زیرا عاشق آنگاه صادق باشد که جز معشوق نجوید. حکایت: جوانی خوب‌روی را دیدند که نعلینی برداشته بود و پیری را می‌زد. گفتندش شرم نمی‌داری که این پیر را می‌زنی؟ گفت: گناهی عظیم کرده است. گفتند: چه کرد؟ گفت: دعوی کرده بود که تو را دوست می‌دارم و سه روز است که مرا ندیده است. پس عاشق خدا آن است که جز او را دوست ندارد و عاشق خدا را می‌باید که هر چیز را که دوست دارد نسبت با خدا دوست دارد. [2720 هشت جنت گر در آرم در نظر] اگر هشت بهشت را من در نظر آرم، [ور کنم خدمت من از خوف سقر] و اگر من عبادت را از بیم دوزخ کنم، [2721 مؤمنی باشم سلامت جوی من] یک مسلمان باشم سلامت جوینده. [زانکه این هر دو بُود حظ بدن] و از رجای جنت و بیم دوزخ عبادت کردن خود پرستی است. حکایت: سفیان ثوری روزی رابعه را گفت: حقیقت ایمان تو چیست؟ گفت: من حضرت خدا را عبادت نکردم از بیم دوزخ و از رجاء بهشت. زانکه اوّل کار بنده بد است که خواهی را خدمت کند از بیم. و دوم کار آجیر است. من حضرت خدا را عبادت می‌کنم از محبت و شوق. [2722 عاشقی کز عشق یزدان خورد قوت] یک عاشق که از عشق حق تعالی غذا خورد، [صد بدن پیشش نیرزد ترّه‌توت] بلکه بدن در میان جان و جانان حجاب است. چنان که همام گفته بیت: در میان من و محبوب همام است (198a) حجاب - وقت آن است که این پرده به یک سو فکنم. حکایت: ابوسلیمان دارانی گفته از خلق خدای تعالی کسان هستند که بهشت و نعیم او ایشان را مشغول

نمی‌کند، کی باشد که دنیا ایشان را مشغول کند. و نفس نیز از جمله دنیا است. و گفته اند: مَنْ أَحَبَّ اللَّهَ أَبْغَضَ نَفْسَهُ. [2723] وین بدن که دارد آن شیخِ فطن] و زیرک [چیز دیگر گشت کم خوانش بدن] از صفات بشریت و اخلاق حیوانیت متبدل شده است. [2724 عاشقِ عشقِ خدا و آنگاه مُزد] کسی که عاشق دیدار حق باشد و آنگاه ثواب جوید این امر بعید است. [جبرئیل مؤتمن و آنگاه دزد] و همچنین است که جبرئیل مؤتمن دزد باشد. رباعی: ای طالب دنیا تو یکی مزدوری - وی عاشق خلد از حقیقت دوری * وی شاد به هر دو عالم از بی‌خبری - شادی غمش ندیده‌ای معذوری. [2725 عاشقِ آن لیلی کور و کبود] یعنی لیلی که کور و کبود و شخص بی‌نور است، عاشق آن که مجنون است [ملکِ عالم پیشِ او یک تره بود] همه عالم در نظر آن عاشقِ لیلی چیزی حقیر بود. [2726 پیشِ او یکسان شده بُد خاک و زر] بلکه [زر چه باشد که بُد جان را خطر] و آن را نبود بیم سر. [2727 شیر و گرگ و دد از او واقف شده] حال مجنون را دانسته، [همچو خویشان گردِ او گرد آمده] جمع شده بودند. زیرا: [2728 کین شدست از خوی حیوان پاک پاک] که این مجنون از خوی حیوان پاک شده [پُر ز عشق و لحم و شحمش زهرناک] پُر است از عشق و لحم و شحمِ او زهرناک است. کسی که عاشق باشد و از نفسانیت دور شود مرغ و بهایم از او نفرت نکنند و سباع و بهایم وی را ضرر نرسانند. [2729 زهرِ دد باشد شکرریزِ خُرد] عقل که لذات و شهوات را بریزد نفس و هوا را زهر شود که به آن کشته گردد. [زآنکه نیک نیک باشد ضدُّ بد]. لاجرم [2730 لحمِ عاشق را نیارد خورد دد] سبع، [عشق معروف است پیشِ نیک و بد] پس عاشق را ضرر نیست. حکایت: بنان محمد را ظالمان پیش شیر انداختند. شیر وی را بوی می‌کرد و می‌لیسید. چون از شیر او را ضرر نرسید وی را رها کردند. خلق از او پرسیدند که آن وقت که شیر تو را بوی می‌کرد و می‌لیسید در دل تو چه بود؟ گفت: فکر آب دهان سبع می‌کردم که پاک است یا نجس و سخن علماء در این خصوص چیست. [2731 ور خورد خود فی‌المثل دام و ددش] اگر عاشق را فرض کنیم که دام و سبع بخورد [گوشتِ عاشق زهر گردد بکشش] به حکم لُحُومُ الْعِلْمَاءِ مَسْمُومَةٌ، گوشت عاشق زهر شود، آن دد را قتل کند. [2732 هر که جز عشق است شد مأکولِ عشق] زیرا [دو جهان یک دانه پیشِ نُولِ عشق] دو جهان یک دانه است در پیشِ بینی عشق. (198b) [2733 دانه‌ای مر مرغ را هرگز خورد] استفهام انکاری است. یعنی دانه مرغ را نمی‌خورد و همچنان [کاهدان مر اسب را هرگز چرد] کاهدان اسب را نمی‌چرد. [2734 بندگی کن تا شوی عاشق لعل] خدمت و عبادت و طاعت و عبودیت کن تا عاشق شوی. و لفظ لعل مخفف از لَعْلٌ است. [بندگی کسی است آید در عمل] کسی که به عمل کوشد حلاوت طاعت یابد و حضرت خدا را عاشق شود. پس عشق سبب وصل گردد. در این تنبیه است که عشق گاهی ضروری باشد گاهی اختیاری بُود. و عشق ضروری انبیا و کل اولیا را واقع است که بی اکتساب ایشان است.

اما عشق اختیاری مکتسب است که خود را عاشق نمایی که همچو عاشقان جنبش کنی و به درگاه او ملازمت کنی. [2735 بنده آزادی طمع دارد ز جد] حرف یاء در لفظ آزادی مصدریه است. بنده آزاد شدن می جوید از بزرگوار و خواجه. [عاشق آزادی نخواهد تا ابد] چنانکه گفته اند بیت: هر بنده که آزاد شود شاد شود - من شاد از آنم که تو را بنده شوم. [2736 بنده دایم خلعت و ادرار جوست] بنده دایما لباس و وظیفه جوینده است. [خلعت عاشق همه دیدار دوست] چیزی دیگر نمی جوید. حکایت: حکایت است که چون زلیخا مسلمان شد و یوسف علیه السلام او را تزوج کرد اما زلیخا از یوسف یکتا و تنها شد و عبادت را اشتغال نمود. یوسف علیه السلام چون زلیخا را روز به جامه خواب دعوت می کرد زلیخا به شب مدافعت می کرد، چون شب دعوت می کرد به روز تاخیر نمود و می گفت: ای یوسف من تو را دوست می داشتم پیش از آن بود که وی را یعنی حضرت خدا را نمی دانستم، چون وی را دانستم از محبت او چنان پر شدم که محبت دیگری را جای نماند و به جای محبت او، محبت دیگری را نمی خواهم. تا به یوسف وحی آمد و گفتش خدای تعالی مرا وحی فرستاد که با تو جمع شوم زیرا از تو دو پسر پیدا کند و ایشان را پیغامبر کند. زلیخا گفت: چون خدای تعالی تو را چنین وحی کرد و مرا طریق آن دو پسر ساخت پس فرمان او را طاعت می باید کرد پس از آن رضا داد به جمع شدن. [2737 در نگنجد عشق در گفت و شنید] زانکه نهایت ندارد [عشق دریایی است قعرش ناپدید]. لاجرم [2738 قطره های بحر را نتوان شمرد] زیرا بسیار است [هفت دریا پیش آن بحر است خُرد] هفت دریا پیش بحر عشق کوچک است [2739 این سخن پایان ندارد ای فلان] کلمه حکمت را پایان نیست [باز رو در قصه شیخ زمان].

[در معنی لَوْلَاکَ لَمَّا خَلَقْتُ الْآفَلَکَ]

روح رسول الله علیه السلام چون نور پاک و از ماسوای حق بی باک بود و نفس و نفسانیت (199a) را رها کرده بود و در عبودیت رب پیدا شده. پس به حکم خَلَقْتُکَ لِأَجَلٍ و خَلَقْتُ الْأَشْیَاءَ لِأَجَلٍکَ، آن را به خود گزید، غیر را از بهر او آفرید. چنانکه خواجه عطار گفته مثنوی: حق چو دید آن نور مطلق در حضور - آفرید از نور او صد بحر نور * بهر خویش آن پاک جان را آفرید - بهر او خلق جهان را آفرید * آنچه اول شد پدید از غیب غیب - بود نور پاک او بی هیچ ریب * آفرینش را جز او مقصود نیست - پاکدامن تر از او موجود نیست. لاجرم خدمت مولانا در این مطلب به مناسبت فنای شیخ محمد سرزری و ترک نفسانیت او حال رسول الله علیه السلام را فرماید که در این دو امر کامل بود و مکمل. [2740 شد چنین شیخی گدای کو به کو] از عشق الهی و فرمان شاهی. [عشق آمد لا ابالی اتقوا] و غافل مشوید. پس کسی که عاشق خدا و طالب او باشد می باید که در رضای او کوشد و از بهر او ترک نام و ناموس کند [2741 عشق جوشد بحر را مانند دیگ] عشق دریا را جوشاند همچو دیگ. [عشق

ساید کوه را مانند ریگ] ای بسا بزرگان و بزرگواران از عشق الهی ترک منصب و دولت و تاج کردند و کبر و بزرگواری را از سر نهادند. همچو ابراهیم ادهم مسکنت اختیار کردند. [2742 عشق بشکافد فلک را صد شکاف] و حکما گفته‌اند حرکت فلک حرکت ارادیّه است و در حرکت ارادیّه عی و ماندن می‌باشد. امّا فلک با وجود حرکت ارادیّه مانده نمی‌شود زیرا خدای تعالی در او عشق نهاده است. پس به سبب عشق الهی در او عجز و ماندن نباشد. لاجرم احکام عشق در آسمان نیز جاری است. [عشق لرزاند زمین را از گراف] لاجرم عشق را در هر چیز تاثیر است [2743 با محمد بود عشق پاک جفت] با رسول الله علیه‌السلام عشق حق قرین بود. [بهر عشق او را خدا لولاکی گفت] لولاکی لما خلقت الأفلاک، گفت. [2744 منتهی در عشق چون او بود فرد] چون رسول الله علیه‌السلام در عشق منتهی و یکدانه بود [پس مرا و ز انبیا تخصیص کرد] و این تشریف را به آن تعیین کرد که گفت: [2745 گر نبودی بهر عشق پاک را] مرهون است [کی وجودی دادمی افلاک را] مضمون لولاکی لما خلقت الأفلاک است. [2746 من بدان افراشتم چرخ سنی] از بهر آن بلند ساختم چرخ عالی را [تا علو عشق را فهمی کنی] و بلندی او را از این بدانی. پس به حکم **عُلُوّ الهِمَّةِ مِنَ الْإِيمَانِ**، عاشق را می‌باید که عالی همت باشد. شعر: **يَقْدِرُ الْكَدُّ تَكْتَسِبُ الْمَعَالِ - وَ مَنْ طَلَبَ الْعُلَى شَهْرُ اللَّيَالِي**. [2747 منفعت‌های دگر آید] (199b) [ز چرخ] منافع بسیار حاصل شود از فلک مثل نور آفتاب و ماه کواکب و تاثیرات حرکاتش به فرمان خالقش [آن چو بیضه تابع آید این چو فرخ] آن چرخ همچو بیضه مقصود اصلی نیست و این منفعت‌ها همچو جوژه مرغ مقصود با لذات است. پس عاشق را می‌باید که بلند همت باشد و به آن بلندی از او آثار عبادت پیدا شود. [2748 خاک را من خوار کردم یکسری] و پست ساختم بالکلیه [تا ز دُل عاشقان بویی بری] تا خواری عاشقان را از این استدلال کنی. یعنی عاشقان خدای تعالی به حکم **الذَّلُّ صِفَةٌ لَازِمَةٌ لِلْعَاشِقِ**، خواری را اختیار کند و بزرگی نجوید. همچون زمین که پست است و بدی‌ها را تحمل کند و هر نیکی از او پیدا شود. [2749 خاک را دادیم سبزی و تری] طراوت و تازگی [تا ز تبدیل فقیر آگه شوی] تا ز تبدیل اخلاق صوفی خبردار شوی. یعنی صوفی را می‌باید که اخلاق ذمیمه را به اخلاق حمیده تبدیل کند. [2750 با تو گویند این جبالِ راسیات] تو را به زبان حال گوید این کوه‌های ثابتات [وصف حال عاشقان اندر ثبات] و قرار و تحمل ایشان در بلیات. چنانکه کوه ثابت است که وی را نه باد بردارد و نه آب می‌برد. دل عاشق در همه حال بر این منوال باید بود. [2751 گرچه آن معنی است و این نقش ای پسر] اگرچه حال عاشق امر معنوی است و این مثال نقش و صورت است و عین ممثل نیست امّا این مثال را آوردیم [تا به عزم^{۴۳} تو کند نزدیک‌تر] تا که این مثال به فهم تو نزدیک سازد و تو را دانا کند چنانکه [2752 غصّه را با

^{۴۳} به عزم CG : به فهم K

خار تشبیهی کنند] از بهر فهم و تفهیم [آن نباشد لیک تشبیهی کنند] غصه عین خار نیست یک تشبیه کنند [2753 آن دل قاسی که سنگش خواندند] آن دل سخت را که سنگ گویند. [نامناسب بُد مثالی راندند] موافق ممثل نیست تنظیر آوردند [2754 در تصوّر در نیاید عین آن] در تصوّر عین نیست امّا [عیب بر تصویر نه نفّیش مدان] تصویر را معیوب گردان، عشق را نفی کردن مدان و ممثل را انکار مکن.

[رفتن آن شیخ در خانه امیری بهر کُدیهِ روزی چهار بار به زنبیل به اشارتِ غیبی] و الهام [و عتاب کردنِ امیر او را بدان وقاحت] و بی شرمی [و عذر گفتنِ او امیر را] اشارت به شیخ است.

[2755 شیخ روزی چار کُرت چون فقیر] شیخ مزبور به یک روز چهار نوبت چون گدا [بهر کُدیهِ رفت در قصرِ امیر] به خانه میری. [2756 در کَفَش زنبیل و شَی لَهِ زنان] و گدایی کنان و این سخن را گویان [خالقِ جان می بجوید تایی نان] خالق تن و جان و رزاق ایشان می خواهد یکتایِ نان و کنار آن [2757 نعل های بازگونه ست] (200a) [ای پسر] فعل های معکوس است. یعنی خدای تعالی به حکم وَاللّٰهُ الْغَنِيُّ وَأَنْتُمُ الْفُقَرَاءُ (محمد/۳۸)، غنی و مستغنی است. امّا امر را برعکس نماید که از اغنیا تصدّق می جوید برای فقیران. [عقلِ کُلّی را کند هم خیره سر] که عقول کامله در این راز اندر حیرت است. [2758 چون امیرش دید گفتش ای وقیح] چون میر شیخ را دید گفت ای بی شرم، [گویمت چیزی منه نامم شحیح] بگویم تو را چیزی نام من بخیل منه. یعنی رنجیدن من از بسیار آمدن توست از بُخل من نیست. [2759 این چه سغری و چه روی است و چه کار] سغری لفظ ترکی است. [که به روزی اندر آبی چار بار] این چه بی شرمی است و چه سخت رویی که به خانه کسی در روزی چهار بار آبی و گدایی کنی. [2760 کیست اینجا شیخ اندر بند تو] که باشد ای شیخ در بند تو بُود [من ندیدم نر گدا مانند تو] من گدایی قوی و جری ندیدم نظیر تو [2761 حُرمت و آبِ گدایان برده ای] عزّت گدایان بردی و آبروی ایشان را ریختی که از حد تجاوز کردی [این چه عبّاسی زشت آورده ای] آن گدای مشهور که نام او عبّاس دَبس بود، تو از آن بدتر شده ای. [2762 غاشیه بر دوش تو عبّاس دَبس] یعنی کسی که سوار شود، خدمتکار او غاشیه او بر دوش گیرد و پیش مرکبش می دود، عبّاس تو را چنین خدمتکار شده است که در گدایی تو بزرگواری. [هیچ ملحد را مباد این نفسِ نَحْس] که این نفس نحس که تو را است. چون امیر به آن شیخ چنین عتاب کرد شیخ مزبور در جوابش [2763 گفت امیرا بنده فرمانم خموش] و عبد مأمورم ساکت شو. [ز آتشم آگه نه ای چندین مجوش] از آتش من خبر نداری بسیار مجوش [2764 بهر نان در خویش حرصی دیدمی] اگر من در خود از برای نان حرص و طمع دیدمی [إشکم نان خواه را بدریدمی] شکم نان خواه و نان خواره را دریدمی [2765 هفت سال از سوزِ عشقِ جسم پُر] هفت سال من از سوز عشق که جسم را پزنده است [در بیابان خورده ام من برگ

رز] چیزی دیگر نخوردم [2766 تا ز برگ خشک و تازه خوردنم] تا از خوردن برگ‌ها [سبز گشته بود این رنگِ تنم] پس این گدایی که اکنون می‌کنم از بهر خود نیست بلکه به فرمان الهی است و عشق شاهی [2767 تا تو باشی در حجابِ بُوالْبَشَر] تا که تو در حجاب و پردهٔ آدمیت باشی از اسرار خبر نداری [سرسری در عاشقان کمتر نگر] زیرا عشق از همه اسرار مستور است. شیخ مزبور به امیر مذکور جواب با صواب فرمود که خلاصهٔ آن این است که من عاشقم کاری می‌نمایم ظاهرش مکروه و منفور است و در باطنش حکمت است مستور، و این را علماء علم ظاهر و عاقلان عقل معاش فهم نمی‌کنند تو کی فهم کنی که از اینان نیستی. و لهذا می‌گوید: [2768 زیرکان که موی‌ها بشکافتند] در دقت [علمِ هیأت را به جان دریافتند] و دانستند [2769 علمِ نازجات و سحر و فلسفه] مرهون است [گرچه نشناسند حقِّ المَعْرِفَه] که نهایت آن علم‌ها به کوشیدن میسر نمی‌شود [2770 لیک کوشیدند تا امکانِ خود] آن (200b) زیرکان در آن علم‌ها [برگذشتند از همه آقرانِ خود]. اما [2771 عشق غیرت کرد و زیشان در کشید] یعنی عشق خود را از ایشان کشید که زیرکان عشق الهی ندانستند. [شد چنین خورشید زیشان ناپدید] و پوشیده [2772 نورِ چشمی کو به روزِ ستاره دید] نور یک چشم که به غایت حدّت داشت که به روز روشن ستاره را می‌بیند [آفتابی چون از او رُو درکشید] عجب است که آفتابی از او چرا روی پوشید. [2773 زین گذر کن پند من بپذیر هین] از این اعتراض گذر کن و نصیحت من قبول کن [عاشقان را تو به چشمِ عشق بین] تا عیب‌بین نباشی زیرا گاهی عاشقان را [2774 وقت نازک باشد و جان در رَصَد] وقت تنگ باشد و جان در چشم داشتن [با تو نتوان گفت آن دم عذرِ خود] با تو نمی‌تواند عشق خود گفتن. چون این مقدار شنیدی [2775 فهم کن موقوفِ آن گفتن مباش] برای بیان عذر فهم را موقوف مگردان [سینه‌های عاشقان را کم خراش] به طعن و تشنیع صدور عاشقان را رنجیده مکن. [2776 نی گمانی برده‌ای تو زین نشاط] تو از نشاط عاشقان گمان و ظن نبرده‌ای، کی یقین کرده باشی. [حزم را مگذار می‌کن احتیاط] هشجاری و آگاهی را ترک مکن احتیاط کن و چون در کاری جواز باشد آن را قبول کن [2777 واجب است و جایز است و مستحیل] یعنی منهی [این وسط را گیر در حزم ای دخیل] جائر را بگیر در احتیاط ای بُنوی به کاری درآمده و به قومی ملحق شده. حکایت: جنید گفته اصحاب انس در مناجات سخن می‌گویند و کاری می‌کنند که این سخن و کار در نزد عوام کفر باشند. حکایت: آورده‌اند که موسی علیه‌السلام به طور می‌رفت. در راه زاهدی را دید. زاهد گفت: ای موسی بگو به خدای تعالی آنچه گفتی کرده شد، رحمت بیار. پس از آن موسی در راه طالبی را دید. آن کس گفت: یا موسی بگو به حضرت خدا که فلان تو را دوست می‌دارد تو نیز وی را دوست می‌داری؟ پس از آن موسی در راه عاشقی دید که دیوانه وار شده، گفت: یا موسی به خدا بگو که من ترک وی کردم او نیز ترک من کند. چون سخن دیوانه

خوب نبود موسی جوابش نداد و در مناجات خبر زاهد و طالب را گفت. حضرت خدا جواب لایق بفرمود که زاهد برای رحمت است و طالب را محبت من مقرر است. موسی سجده کرد و باز گردید. حق تعالی گفت: چرا خبر دیوانه را پنهان کردی؟ موسی گفت: خداوندا تو می‌دانی که گفتن (201a) سخن آن ترکِ ادب است. خدای تعالی گفت: دیوانه را جواب بگو اگر او مرا ترک کند من او را ترک نمی‌کنم. لاجرم عاشقانِ دیوانه‌وار را در کار و گفتار قبول حضرت پروردگار است.

[گریان شدنِ امیر از نصیحتِ شیخ] به سکونِ راءِ امیر و خاءِ شیخ است. [و عکسِ صدقِ او] صدقِ شیخ بر امیر منعکس شد [و ایثار کردنِ مخزن] به سکونِ نون است [بعد از آن گستاخی] یعنی امیر مذکور پس از گستاخی کردنِ خزانه را ایثار کردن گرفت به شیخ [و استعصامِ شیخ] نگاه داشتن خود را. مراد را به عطف تفسیر بیان کند [و قبولِ ناکردن] و قبولِ ناکردن را نیز بیان کند [و گفتن که من بی‌اشارت نیارم] نمی‌توانم [تصرفی کردن] در این مطلب این چیزها مذکور خواهد شد.

[2778 این بگفت و گریه در شد های های] شیخ این سخن را گفت و در گریه شد [اشک غلطان بر رخ او جای جای]. لاجرم [2779 صدقِ او هم بر ضمیرِ میر زد] و بر او منعکس شد [عشق هر دم طُرفه دیگری می‌پزد] گاه باشد که [2780 صدقِ عاشق بر جمادی می‌تند] چنانکه اکنون بیان می‌کند [چه عَجَب گر بر دلِ دانا زند] و در دل میر اثر کند [2781 صدقِ موسی بر عصا و کوه زد] مثال جماد است. [بلکه بر دریایِ پُرِ اِشکوه زد] یعنی اژدرها شدنِ عصای موسی و پاره پاره شدنِ کوه سینا و شکافتن نیل و دریا همه اثر بودند از صدقِ موسی و مثال دیگر آورد این را [2782 صدقِ احمد بر جمالِ ماه زد] که به حکمِ اقْتَرَبَتِ السَّاعَةُ وَانْشَقَّ الْقَمَرُ (قمر/۱)، ماه دو پاره شد [بلکه بر خورشیدِ رخشان راه زد] که او را نگذاشت که برود. حکایت: عَنْ أَسْمَاءَ بِنْتِ عُمَيْسٍ مِنْ طَرِيقَيْنِ أَنَّ النَّبِيَّ عَلَيْهِ السَّلَامُ نُوحِيَ إِلَيْهِ وَرَأْسُهُ فِي حَبَرٍ عَلَى رَضَى اللَّهِ عَنْهُ فَلَمْ يُصَلِّ الْعَصْرَ حَتَّى وَقَعَتِ الشَّمْسُ فِي الْغُرُوبِ، فَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ عَلَيْهِ السَّلَامُ أَصَلَّيْتَ الْعَصْرَ يَا عَلِي، قَالَ لَا، فَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ عَلَيْهِ السَّلَامُ اللَّهُمَّ إِنَّهُ كَانَ فِي طَاعَتِكَ وَطَاعَةِ رَسُولِكَ فَارِدُّ عَلَيْهِ الشَّمْسَ. قَالَتْ أَسْمَاءُ فَرَأَيْتُ الشَّمْسَ طَلَعَتْ وَوَقَعَ ضَوْؤُهَا عَلَى الْجِبَالِ وَ الْأَرْضِ وَ ذَلِكَ بِالصَّهْبَاءِ فِي خَيْرٍ. [2783 رو به رو آورده هر دو در نفیر] متوجه یکدیگر شده آن دو در فریاد [گشته گریان هم امیر و هم فقیر] مراد از فقیر شیخ مذکور است. [2784 ساعتی بسیار چون بگریستند] یک ساعت چون بسیار بُکا کردند [گفت میر او را که خیز ای ارجمند] و ای سعادت‌مند [2785 هر چه خواهی از خزانه برگزین] هر چه می‌خواهی از خزینۀ من اختیار کن [گرچه استحقاق داری صد چنین] ای شیخ دین [2786 خانه آن تست هر چت میل هست] خانه از آن تو است هر چیز را که تو را میل هست [برگزین خود هر دو عالم اندک است] به فدای تو. [2787

گفت دستوری ندادندم چنین] شیخ گفت: مرا چنین دستور (201b) ندادند [که به دست خویش چیزی برگزین] پس ای امیر [2788 من ز خود نتوانم این کردن فُضول] یعنی [که کنم من این دخیلانه دُخول] که من بکنم همچو نو آمده به قومی و از ایشان شده به خانه کسی دخول [2789 این بهانه کرد و مُهره در ربود] مراد به حسب فرصت کاری کردن است یعنی بدین بهانه خلاص شد تا به دست خویش چیزی نستاند [مانع آن بُد کآن عطا صادق نبود] مانع ستاندن آن بود که آن عطای میر صادق نبود [2790 بود صادق زانکه بی غلّ بود و خشم] عطای صادق آن است که بی کینه و غضب باشد، این میر خود اول غضب کرده بود [شیخ را هر صدق می نامد به چشم] هر صدق را نظر نکند. بلکه سخن میر بی صدق بود از آنکه از بخیلی به دست خود نتوانست که بدهد و همه از آن تو گفتن بخیلی است. [2791 گفت فرمانم چنین دادست اله] جلّ و علا [که گدایانه برو نانی بخواه] زیرا حکمت الهیه این بود که آن شیخ ذلیل و حقیر شود.

[اشارت آمدن از غیب به شیخ که این دو سال به فرمان ما بستدی و بدادی و بعد از این بده و مستان. دست در زیر حصیر می کن که آن را چون انبانِ بُهرزیره کردیم در حقّ تو هر چه خواهی بیایی تا یقین شود عالمیان را که ورائی این عالم عالمی است. که گر خاک این عالم به کف گیری زر شود، مرده در او آید زنده شود، نحس اکبر در وی آید سعد اکبر شود، کفر در او آید ایمان شود، زهر در او آید تریاق شود. نه داخل این عالم است و نه خارج این عالم، نه فوق این عالم است نه تحت، نه متصل نه منفصل، بی چون و چگونه هر دم از او هزاران اثر و نمونه ظاهر می شود چنانکه صنعت دست با صورت دست و غمزه چشم با صورت چشم و فصاحت زبان با صورت زبان نه داخل اوست و نه خارج او، نه متصل و نه منفصل وَالْعَاقِلُ تَكْفِيهِ الْإِشَارَةُ]

[2792 تا دو سال این کار کرد آن مرد کار] آن شیخ بزرگوار [بعد از آن امر آمدش از کردگار] فرمان این بود [2793 بعد از این می ده ولی از کس مخواه] یعنی تا به اکنون از اغنیا زر ستاندی و به فقرا دادی، پس از این عطا بکن از کسی چیزی مخواه. [ما بدادیمت ز غیب این دستگاه] ما از غیب به تو دادیم این قدرت که هر کسی را بدهی و از کسی نستانی [2794 هر که خواهد از تو از یک تا هزار] از فقیران روزگار [دست در زیر حصیری کن بر آر] که خزینۀ غیب ماست بی شمار [2795 هین ز گنج رحمت بی مر بده] از خزینۀ رحمت بی مرور و بی حد بده [در کف تو خاک گردد زر بده] پس ای شیخ [2796 هر چه خواهند بده منّدیش از آن] هر چیز را که می خواهند از تو بده اگر چه بسیار باشد غم مخور از آن [داد یزدان را تو بیش از بیش دان] عطای خدا را تو زیاده از زیاده بدان (202a) [2797 در عطای ما نه تحشیر و نه کم] لفظ تحشیر همچو کم به معنی نقصان است [نه پشیمانی نه

حسرت زین کرم] نه پشیمان شدن نه حسرت بردن از دادن یعنی همچو لثیمان از عطا پشیمان نمی شوم. [2798 دست زیر بوریا کن ای سَنَد] و ای شیخ معتمد، [از برای روی پوش چشم بد] که تا کس نداند که تو از عالم غیب و از خزینۀ بی‌ریب می‌دهی و پندارند که در زیر بوریا مالت هست. [2799 پس ز زیر بوریا پُر کن تو مشت] و دست [دِه به دستِ سایلِ بشکسته پشت] چون خزینۀ غیب من مفتوح شد [2800 بعد از این از اجرِ ناممنون بده] پس از این از خزینۀ لایقَطع و از مال بی‌منت بده [هر که خواهد گوهرِ مکنون بده] و جوهر پنهان و بی‌مانند بده. حکایت: پادشاهی را جوهری بود که در عالم نظیرش نبود. سرِ زرگران را پیش خویش خواند و آن جوهر بی‌مانند را به دست خود بداد و گفت این را در انگشتی نگین بکن. سرِ زرگران از عظمت شاه به حیرت شد از کمال تحیر آن جوهر را پیش شاه فراموش کرد، چون بیرون آمد تفحص کرد باخود نیافت. چنان پنداشت که یاوه کرده است. حیرت بر حیرت، بر وی مستولی گشت که نظیر آن گوهر در جهان نباشد، اگر باشد خریدنش را قدرت نباشد و هر آینه شاه این را، از بهر آن کشتن مقرر است. مگر در آن عصر زاهدی بود مستجاب الدعوة و صاحبُ الکرامه پس سرِ زرگران پیش وی رفت و حال خود را بگفت. آن زاهد گفت اگر می‌توانی جثه و شکل آن جوهر را از موم انگبین بسازی و به نزد من آری. سرِ زرگران از موم انگبین شکل آن جوهر را بساخت و پیش زاهد مزبور آورد. زاهد آن موم را به دهان خود برد باز بسم الله الرحمن الرحیم گفت و از دهانش بیرون آورد جوهر شده که در تاب و آب بهتر از جوهر شاه بود. چون انگشتی را ساخت و آن جوهر را به جای نگین نهاد و پادشاه جوهر خود را نگاه داشته و منتظر شده بود که سرِ زرگران چه خواهد کرد. چون سرِ زرگران انگشتی را با نگین نفیس پیش شاه آورد پادشاه حال را به او گفت و سرّ این جوهر را پرسید. سرِ زرگران سرگذشت را بیان کرد. [2801 رَوِ يَدْ اللّٰهُ فَوْقَ اَيْدِيْهِمْ تَوْ بَاش] به حکم يَدْ اللّٰهُ فَوْقَ اَيْدِيْهِمْ (فتح/۱۰) و اَلْيَدُ الْعُلْيَا خَيْرٌ مِّنَ الْيَدِ السُّفْلَى آن ید علیا تو باش. [همچو دستِ حق گزافی رزق پاش] همچو دست خدا بی‌سبب رزق پاش. [2802 وامداران را ز عهده وارهان] از وام خلاص کن [همچو باران سبز کن فرش جهان]. پس شیخ به فرمان الهی [2803 بود یک سالِ دگر کارش همین] یعنی [که بدادی زر ز کیسه ربّ دین] خدای تعالی او را چنان قدرت داد که [2804 زر شدی خاک سیه اندر کَفَش] به کرامت (202b) [حاتم طایی گدایی در صَفَش] چون از کرامت بدین پایه رسید خدای تعالی وی را کرامت دیگر و از این بالاتر بداد. چنانکه می‌فرماید:

[دانستنِ شیخ ضمیرِ سایل را بی گفتن او و قدرِ وامِ وامداران بی گفتن که نشان آن باشد که أُخْرُجَ بِصِفَاتِي إِلَى خَلْقِي] و مظهر علم غیب گردد.

[2805 حاجتِ خود گر نگفتی آن فقیر] یعنی کرامت شیخ چنان شد که یک فقیر که پیش او از بهر کدیه آمدی، حاجت خود را اگر نگفتی آن فقیر، [او بدادی و بدانستی ضمیر] آن شیخ به قدر حاجتش بدادی و چه می‌خواهد ضمیر فقیر را بدانستی. [2806 آنچه در دل داشتی آن پُشت‌خم] آنچه در دل داشت آن فقیر که از کشیدن بار فقر پُشت او خم شده است. [قدرِ آن دادی بدو نی بیش و کم] خلق از این حال تعجب می‌کردندی. [2807 پس بگفتندی چه دانستی که او] شیخ را گفتندی از چه دانستی که آن فقیر [این قدر اندیشه دارد ای عمو] و ای شیخ نیکو، [2808 او بگفتی خانه دل خلوت است] شیخ در جواب گفتی خانه دل تهی است [خالی از کدیه مثالِ جنت است] و صافی همچو آب رحمت است. چون در او گدایی نباشد، ناگاه گدایی آید معلوم شود که آن صورت از خارج و غیر است نه از من. زیرا [2809 اندر او جز عشقِ یزدان کار نیست] اندر دل جز عشق خدا عمل نیست [جز خیالِ وصلِ او دپار نیست] جز خیال وصال خدا احد نیست چنانکه می‌گوید: [2810 خانه را من روفتم از نیک و بد] و پاک کردم [خانه‌ام پُر است از عشقِ آحد] غیر عشق خدا در او فرد نیست [2811 هرچه بینم اندر او غیر خدا] دل من که از غیر خدا خالی است چون در او غیر او بینم می‌دانم که [آن من نبود بُود عکسِ گدا]. چنانکه [2812 گر در آبی نخل یا عُرجون نمود] عرجون چوب خوشه خرما است که پس از بریدن خوشه در درخت مانند مُعَوَج به شکل هلال [جز ز عکسِ نخله بیرون نبود]. لاجرم آنچه در آب صافی پیدا شود عکس چیزهایی بیرونی است [2813 در تگ آب ار بینی صورتی] در قعر آب اگر صورتی بینی [عکس بیرون باشد آن نقش ای فتی] زیرا در آب صورت نیست [2814 لیک تا آب از قدر خالی شدن] لیک تا آب دل از قدر و نجس پاک گشتن. در بعض نسخ به جای قدر، قذی واقع شده است به معنی خس. [تنقیه شرط است در جوی بدن] پاک کردن شرط است در نهر تن [2815 تا نماند تیرگی و خس در او] و پاک و مصفی شود [تا امین گردد نماید عکسِ رو] تا امین شود از تیرگی و خار و خس و عکس اشیاء را نماید [2816 جز گلابه در تنت کو ای مُقِل] یعنی جز طین و چرکاب در بدن تو نیست ای فقیر [آب صافی کن ز گل ای خصم دل] آب را صافی کن از گل ای دشمن دل [2817 تو بر آنی هر دمی کز خواب و خور] تو بر آن عملی و در آن حالی از خواب کردن و (203a) بسیار خوردن [خاک ریزی اندر این جو بیشتر] پس هر دم تکدرِ او را زیاده کنی.

[سببِ دانستنِ ضمیرهای خلق]. خلاصه کلام در بیان دانستن ضمائر خلق آن است که تصفیۀ دل

می‌باید.

[2818] چون دل آن آب زینها خالی است] چون اندرون آب از تیرگی و خار و خس پاک است [عکس] روها از برون در آب جَست] عکس روی‌ها در او پیدا شود. [2819] پس تو را باطن مصفاً نشده] و پاک نگشته [خانه پُر از دیو و نَسْناَس و دده] خانهٔ تو پر از شیطان و دیو مردم و سباع یعنی از اخلاق ذمیمه و خصایل قبیحه و نیت رذیله پر است. [2820] ای خری ز استیزه مانده در خری] ای خر از عناد، تو در خری بمانده‌ای. [کی ز ارواح مسیحی بو بری] و از ارواح اهل الله خبردار شوی. یعنی چون در تن تو حیوانیت و در دل تو کدورت باشد از جان مسیح اثر نمی‌یابی و ضمیر خود را نمی‌دانی، کی باشد که ضمیر دیگران را دانی. و لهذا می‌فرماید: [2821] کی شناسی گر خیالی سر کُند] و خاطره‌ای پیدا شود [کز کدامین مَکَمَنی سر بر زَند] از کدامین کمینگاه ظاهر گشته است. یعنی خواطر را نمی‌دانی که خواطر رحمانیه است یا شیطانیه. زیرا خواطر سه قسم است. یکی خواطر رحمانیه، یکی خواطر شیطانیه، یکی خواطر نفسانیه. خواطر نفسانیه را دانستن آسان است، که نفس امر نامشروع را طلب کند و هر دم به صورت اولی پدید شود. چنانکه زن چیزی را آرزو می‌کند و از شوهر خود می‌خواهد. شوهر که هرچند امتناع کند زن به صورت سابقه‌اش الجاج کند. اما دانستن خواطر رحمانیه و خواطر شیطانیه صعب است زیرا شیطان به صورت خیر سخن گوید. مثلاً کسی که نماز گذارد او را وسوسه کند و گوید که زمان بسیار است که تلاوت قرآن نکرده‌ای تلاوت قرآن کن. پس دل آن کس را مایل به تلاوت قرآن کند لاجرم از نماز فارغ شود با وجود که افضل است و به تلاوت قرآن مشغول گرداند و او را نیز مانعی آورد پس از هر دو محروم گرداند. سالک را می‌باید که در خاطره امعان نظر کند اگر از مهمتر منع و محرومی بیند از او اجتناب کند. حکایت: شیخی را در زمان پیری خاطرهٔ غزا رفتن واقع شد. شیخ امعان نظر کرد، معلومش شد که شیطان او را وسوسه کند و گوید که به غزا برو اگر به صحت و سلامت بیایی تو را شیخ غازی گویند، اگر بمیری شیخ شهید گویند. و خواطر رحمانیه آن است که قصد به خیر و افضل باشد به اخلاص. [2822] چون خیالی می‌شود در زهد تن] یعنی چون خیال شدن می‌باید در زهد بدن [تا خیالات از درونه روفتن] تا که خیالات باطله از او روفته شود. لاجرم از این قصه معلوم شد که آینهٔ دل که از نقش‌ها پاک شود حاکی همه نقش‌ها (203b) گردد.

[غالب شدنِ مکرِ روباه بر استعصامِ خر] و نگاه داشتن و بیداری او.

[2823] خر بسی کوشید و او را دفع گفت] یعنی خر سابق الذکر بسی سعی کرد و روباه را دفع گفت. [لیک جُوعُ الکلب با خر بود جفت] لاجرم خر از جوع الکلب و جوع البقر قرین بود. [2824] غالب آمد حرص و صبرش بُد ضعیف] حرص و طمع غالب شد و صبر ضعیف و مغلوب گشت [بس گلوها که بُرد عشقِ رَغیف] بسیار گلو را محبت نان قطع کرد. [2825] زآن رسولی کِش حقایق داد دست]

از رسول علیه‌السلام که او را حقایق دست داده است [كَادَ فَقْرٌ أَنْ يَكُنْ كُفْرًا آمَدَسْتُ] حدیث: كَادَ الْفَقْرُ أَنْ يَكُونَ كُفْرًا صادر شده است. [2826] گشته بود آن خر مَجَاعَت را اسیر] چون آن خر گرسنگی را اسیر بود [گفت اگر مکر است یک ره مرده گیر] با خود گفت اگر مکر باشد یکبارگی مردن اولی‌تر است که خلاص شوم [2827] زین عذابِ جوع باری وارهم]. زیرا [گر حیات این است من مرده بهم] چنانکه گفته‌اند بیت: عمری که به سختی گذرد کوتاه به - شیری که شکاری نبود روبه به. [2828] گر خر اول توبه و سوگند خورد] چنانکه سخنان او گذشته است. [عاقبت هم از خری خَبَطی بکرد] زیرا حرص و طمع مرد را احمق و جاهل کند. چنانکه می‌گوید: [2829] حرص کور و احمق و نادان کند] چنانکه مجرب و مُشاهد است. [مرگ را بر احمقان آسان کند] که از حرص مردن را اختیار کنند و مرگ را آسان شمرند. [2830] نیست آسان مرگ بر جانِ خران] و بر احمقان [که ندارند آبِ جانِ جاودان] کسی که جان خود را همچو آب صافی کند و ساز سفر آخرت سازد و ساز معاش اخروی بپردازد، مرگ خواستن او را شاید. [2831] چون ندارد جانِ جاوید او شقی است] و بدبخت [جراتِ او بر اجل از احمقی است] زیرا پس از مردن به غذایی مبتلا شود که از محنت دنیا بدتر است. [2832] جهد کن تا جان مُخَلَّد گردد] سعی کن در طاعت و تدبیر آخرت تا جان تو در بهشت مُخَلَّد بماند که اینجا اسباب معاش آخرت آماده می‌باید کرد [تا به روزِ مرگ برگی باشد] زیرا سفر بی زاد مشکل است. رسول الله علیه‌السلام فرمود: يَا أَبَاذَرٍّ، جَدِّ السَّفِينَةِ فَإِنَّ الْبَحْرَ عَمِيقٌ، وَخُذِ الرَّادَّ كَامِلًا فَإِنَّ السَّفَرَ بَعِيدٌ. [2833] اعتمادش نیز بر رازق نبود] در این حیات [که بر افشاند بر او از غیب جود] که او را از عالم غیب رزق دهد [2834] تاکنونش فضل بی‌روزی نداشت] تا به اکنون فضل رزاق آن کس را بی رزق نداشت [گرچه گه‌گه بر تنش جوعی گماشت] اگر چه گاه‌گاهی بر بدن او گرسنگی حواله کرد [2835] گر نباشد جوع صد رنج دگر] مرهون است [از پی هیضه برآرد از تو سر] اگر جوع نباشد و دایما در تو بسیار خوردن و ابتلا بود از تخمه در تو بیماری و اسهال پیدا شود که گفته‌اند: الإِمْتِلَاءُ رَأْسُ كُلِّ دَاءٍ و بعض طبیبان گفته‌اند اگر از مردگان پرسندی از چه سبب مردید گفتندی از سیری [2836] رنج جوع اولی بُود خود زآن علل] اگر جوع را (204a) رنج گویی آن رنج یعنی بهتر است از آن مرض که از تخمه حاصل شود [هم به لطف و هم به خِفَّت هم عمل] هم از جهت لطافت طبیعت، هم از خفت بدن و حرکت، هم از قدرت بر کار و عبادت که گفته‌اند: لَا تَطْمَعُ قِيَامَ اللَّيْلِ مِمَّنْ يَأْكُلُ الطَّعَامَ الْكَثِيرَ. [2837] رنج جوع از رنج‌ها پاکیزه‌تر] و از دیگر مرض‌ها بهتر. بیت: ز کم خوردن کسی را تب نگیرد - ز پر خوردن به روزی صد بمیرد. [خاصه در جوع است صد نفع و هنر].

[در بیان فضیلتِ احتما و جوع] و پرهیز از گرسنگی.

[2838 جوع خود سلطان داروهاست هین] که گفته‌اند: الْحَمِيَّةُ رَأْسُ كُلِّ دَوَاءٍ [جوع در جان نه چنین خوارش مبین] که جوع دواء شریف است. حکایت: کسی پیش رسول الله علیه السلام آمد. رسول الله از زمین او پرسید. آن کس فراخی نعمت و کثرت سعت دیار خود را بیان کرد. رسول الله علیه السلام گفت: چه می‌کنید در آن؟ گفت: الوان طعام‌ها می‌گیریم و می‌خوریم. رسول الله علیه السلام گفت: باز چه می‌شود؟ آن کس گفت: آنچه می‌دانی یا رسول الله، یعنی بول و غایط شود. رسول الله علیه السلام گفت: فَكَذَلِكَ مَثَلُ الدُّنْيَا. [2839 جمله ناخوش از مجاعت خوش شدست] که از جمله علاج تب صوم و صال است. کسی که محموم باشد چون سه شب و روز روزه دارد از آن مرض خلاص شود و کسی که گرسنه باشد نان خشک او را همچو شکر آید پس قدر نعمت داند و شکرش گذارد. [جمله خوش‌ها بی‌مجااعت‌ها رد است] هر غذای لطیف از سیری مردود است. یعنی کسی که سیر بود نفایس نغم او را بد می‌آید، پس چیزی که نیک را بد نماید، بد است.

[مَثَل]

[2840 آن یکی می‌خورد نانِ فَخْفَرَه] کسی از کمال گرسنگی نان فخره خوردی. فخره به ترکی: کوفلی. [گفت سایل چون بدین استت شره] کسی پرسیدش که چگونه نان فخره را حرص داری [2841 گفت جوع از صبر چون دوتا شود] یعنی چون به سبب صبر از طعام گرسنگی مضاعف گردد و اشتها غالب شود [نانِ جَو در پیش من حلوا شود] و شیرین گردد. کمال اشتها را به این تعریف کردند که نان خشک را بی‌ادام میل قوی باشد [2842 پس توانم که همه حلوا خورم] هر چه می‌خورم همچون حلوا شیرین می‌شود [چون کنم صبری صبورم لاجرم] چونکه صبر کنم و گرسنه شوم و من مرد صبورم. حکایت: فقیری به وقت مردن پسر خود را وصیت کرد و گفت هر وقت شکر بخور. آن پسر گفت ای پدر مرا مال بسیار از تو میراث نمی‌رسد که هر گاه شکر بخورم. پدر گفت مراد من آن است که چندان گرسنه شوی و بر گرسنگی چندان صبر کنی که هر چه خوری همچون شکر شیرین شود. [2843 خود نباشد جوع هر کس را زبون] جوع هر کس را مسخر و مقرر و مغلوب و میسر نشود [کین علف‌زاری است] (204b) [ز اندازه برون] که این دنیا علفزاری است از حد بیرون. [2844 جوع مر خاصان حق را داده‌اند] پس گرسنگی طعام عوام نیست. [تا شوند از جوع شیر زورمند] تا که خواص از گرسنگی قوت روحانیه یابند. [2845 جوع هر جلف گدا را کی دهند] گرسنگی را به هر ناکس و نادان و گدای ناتوان ندهند. [چون علف کم نیست پیش او نهند] همچون بهایم [2846 که بخور که هم بدین ارزانی] کاه بخور که چون خر به آن لایقی. [تو نه‌ای مرغ نانی] تو

مرغ آب رحمت نه‌ای که به دریای طاعت فرو روی بلکه مرغ نان‌خوری. پس کسی که کم خور باشد صفای خاطرش باشد و فیضان الهی را شاید بسیار خوران از این نعمت محرومند.

[حکایتِ مریدی که شیخ از حرص و ضمیر او] اشارت به مرید است [واقف شد] فاعل شد ضمیر شیخ است [او را نصیحت کرد] همچو سابق است در دو جا [به زبان] متعلق به کرد است [و در ضمن نصیحت قوّت توکل بخشیدش به امر حق عزّ و جل] در این تنبیه است که فیض از شیخ بی امر حق نباشد.

[2847] شیخ می‌شد با مریدی بی‌درنگ] شیخی می‌رفت با مریدی بی توقف یعنی چون شیخ در رزاقی حق یقین داشت بی توقف رفتی. [سوی شهری نان بدانجا بود تنگ] و در آن شهر قحط بود [2848] ترسِ جوع و قحط در فکر مُرید] مرهون است [هر دمی می‌گشت از غفلت پدید] خوف جوع و قحط در فکر مرید هر دم غفلت پدید می‌شد [2849] شیخ آگه بود و واقف از ضمیر] از ضمیر مریدش [گفت او را چند باشی در زحیر] و در مرض و اضطراب [2850] از برای غصّه نان سوختی] و همچنان [دیدۀ صبر و توکل دوختی] اما نمی‌دانی که جوع و بی‌روزی را به کسی دهند که او مقبول و نازنین باشد نزد حق [2851] تو نه‌ای زان نازنینانِ عزیز] مرهون است [که تو را دارند بی‌جوز و موز] که در خبر است: الْجُوعُ طَعَامُ اللَّهِ يُحْيِي بِهِ الْأُتْدَانِ الصَّادِقِينَ [2852] جوع رزقِ جانِ خاصانِ خداست] چون جوع روزی خواصّ عبادالله است [کی زبون همچو تو گنج گداست] کجا مسخر همچون تو احمق و گدا باشد [2853] باش فارغ تو از آنها نیستی] مرهون است [که در این مطبخ تو بی‌نان بیستی] که در مطبخ دنیا تو بی‌نان بمانی و فیضان الهی را شای [2854] کاسه بر کاسه‌ست نان بر نان مدام] ای مرید خام [از برای این شکم‌خوارانِ عام] لاجرم [2855] چون بمیرد می‌رود نان پیش پیش] چون از بیم بمیرد و از بی‌صبری به مقام هلاک رسد نان پیش او رود و به زبان حال گوید [کای ز بیم بی‌نوایی کُشته خویش] که ای از خوفِ بی‌رزقی خود را (205a) قتل کرده، [2856] تو برفتی ماند نان برخیز گیر] تو وفات کردی نان بماند برخیز و بگیر. یعنی آن نمی‌باشد که تو بمیری رزق تو بماند بلکه هر چه تو را مقدر است بخوری باز بمیری. [ای بکُشته خویش را اندر زحیر] ای قتل کرده خود را در بیماری شکم، [2857] هین توکل کن ملرزان پا و دست] همچو محموم از بی‌رزقی اضطراب مکن [رزقِ تو بر تو ز تو عاشق‌تر است]. پس ای مرد کاسب [2858] عاشق است و می‌زند او مُول‌مُول] عاشق است رزق تو. می‌رسد به تو اما به توقف و به ایستادن در راه [که ز بی‌صبریت داند ای فضول] که بی‌صبری تو داند ای فضول پس تأخیر کند تا تو به وی می‌آیی. بزرگان گفته‌اند رزق تو آخر به تو می‌رسد اگر تو صبر کنی به عزت می‌رسد و اگر صبر نکنی به ذلت می‌رسد. یعنی اگر تو در گوشه فراغت توشه قناعت را

پیشه کنی رزق تو را دیگران به تو آرند بلکه به الحاح و اِبرام دهند و اگر صابر نباشی که به صبر جبرِ خاطرِ شکسته خود نکنی به در و درگاه اهل دنیا رَوی، روزی را به ذلت و حقارت گیری. [2859 گر تو را صبری بُدی رزق آمدی] پیش تو [خویشتن چون عاشقان بر تو زدی] پس ای بی صبر [2860 این تبِ لرزه ز خوفِ جوع چیست] و این اضطراب چیست [در توکل سیر می‌توانند زیستن] در توکل سیر می‌توانند زیستن.

[حکایتِ آن گاو که تنها در جزیره‌ای است بزرگ. حق تعالی آن جزیره بزرگ را پُر کند از نبات و ریاحین که علفِ گاو باشد] و خوردنی او [تا به شب آن گاو همه را بخورد و فربه شود چون کوه پاره‌ای] یعنی آن گاو چنان فربه و بزرگ شود که همچو کوه می‌نماید [چون شب شود خوابش نبرد] یعنی به خواب نرود [از غصّه و خوف که همه صحرا را چردم] در او نبات نماند [فردا چه خورم. تا از این غصّه لاغر شود همچون خلال] یعنی آن گاو چنان لاغر گردد که همچو خلال می‌نماید [روز برخیزد همه صحرا را سبوتر و انبوه‌تر بیند از دی] یعنی نبات آن صحرا بیشتر از دی بوده باشد [و باز بخورد تا فربه شود باز شبش همان غم بگیرد. سال‌هاست که او همچنین می‌بیند و اعتماد نمی‌کند] حال آدمی نیز چنین است.

[2861 یک جزیره سبز هست اندر جهان] یعنی یک جزیره هست در جهان که پر از گیاه است [اندر او گاوی است تنها خوش‌دهان] که دهان او از چریدن گیاهش خوش است [2862 جمله صحرا را چرد او تا به شب] در آن جزیره [تا شود زفت و عظیم و مُتَجَب] و برگزیده. چون همه گیاه جزیره را چَرَد [2863 شب ز اندیشه که فردا چه خورم] مرهون است [گردد او چون تارِ مو لاغر ز غم] یعنی چون شب شود این اندیشه می‌کند که من همه گیاه را چردم فردا چه خورم. از این اندیشه همچو تارِ مو لاغر و ضعیف گردد. [2864 چون برآید صبح گردد سبز دشت] چون صبح شود صحرای جزیره سبز و پر گیاه گردد [تا میان رُسته قَصیلِ سبز و کشت] تا به میان رسیده خوید و زرع چون صبح چنین بیند [2865 اندر افتد] (205b) [گاو با جُوعُ البَقَر] به چریدن [تا به شب آن را چرد او سر به سر] چون سه گیاه را چرد [2866 باز زفت و فربه و لَمْتُر شود] و بزرگ گردد [آن تنش از پیه و قوّت پُر شود] بدن گاو از روغن اندرون و قوت پر گردد امّا [2867 باز شب اندر تب افتد از فَرَع] باز شب به لرزیدن افتد از ترسیدن زیرا بیند که همه گیاه را چریده است [تا شود لاغر ز خوفِ مُتَجَع] در صحاح گفته: الْمُتَجَعُ يَفْتَحُ الْجَيْمَ الْمَنْزِلُ فِي الْكَلَاءِ. [2868 که چه خواهم خورد فردا وقتِ خور] به فتح خاء خواندن می‌باید از بهر قافیه [سال‌ها این است کارِ آن بَقَر] که هر شب اندیشه کند که فردا چه خورد. [2869 هیچ نندیشد که چندین سال من] مرهون است [می‌چرم زین سبزه‌زار و زین چمن]

که روزی بی‌روزی نماندم بلکه به موجب یوم جدید رزق جدید. [2870 هیچ روزی کم نیامد روزیم] هیچ یومی از ایام ناقص نشد رزقم [چیست این ترس و غم و دلسوزیم]. این اندیشه نمی‌کند بلکه [2871 باز چون شب می‌شود آن گاو زفت] عریض [می‌شود لاغر که آوه رزق رفت] که فردا چه خورم. این را ملاحظه نمی‌کند که احتمال است که به فردا نرسد. حکایت: ابوذر رضی‌الله‌عنه همی گفت: آوه مرا بکشت غم روزی که من آن را نمی‌رسم. پرسیدند که آن کدام است گفت اَمَلٍ مِنْ اَجَلٍ مِنْ رَا كَذْبَةً است. [2872 نفس آن گاو است و آن دشت این جهان] یعنی حصّه از قصه آن است که مراد از آن گاو نفس آدمی است و از آن صحرا و جزیره این جهان است [کو همی لاغر شود از خوفِ نان] و در این اندیشه باشد هر زمان [2873 که چه خواهم خورد مستقبل عجب] دایما باشد در این تعب [لُوتِ فردا از کجا خواهم طلب] پس ای مرد غمخوار [2874 سال‌ها خوردی و کم نامد ز خور] و ناقص نگشت خوردنی [ترکِ مستقبل کن و ماضی نگر] که چند سال است که خدای تعالی تو را بی رزق نگذاشت [2875 لُوت و پُوتِ خورده را هم یاد آر] که آن کس که تو را چندین نعمت‌ها داد پس از این نیز می‌دهد [منگر اندر غابر و کم باش زار] به مستقبل نظر مکن و از بهر رزق آینده زار و گریان مشو.

[صید کردنِ شیر آن خر را و تشنه شدنِ شیر از کوشش رفت به چشمه تا آب خورد و تا باز آمدنِ شیر] به نزد خر کشته [روبه جگر بند و دل و گرده] به ترکی: بویرک [را خورده بود که لطیفتر است و طلب کردن شیر دل و جگر را و نیافتنش و از روبه پرسیدن که کو] به کاف عربی است به ترکی: قَنی [دل و جگر. گفتن روبه او را که اگر او را دل و جگر بودی آنچنان سیاستی که دیده بود آن روز] و پیش از این [و به هزار حيله جان برده] و خلاص کردش [کی بر تو باز آمدی] یاء حکایت است [لَوْ كُنَّا نَسْمَعُ أَوْ نَعْقِلُ مَا كُنَّا فِي أَصْحَابِ السَّعِيرِ (ملک/۱۰)] اشارت است به آن آیت کریمه که در سورة ملک است، اولش وقالوا بود. یعنی: و گویند کافران در دینی اگر می‌بودیم ما، که بشنودیم سخن پیغامبران را بی بحث و تفتیش. چه از معجزات ایشان علامات صدق از صفحات احوال ایشان ظاهر بود یا تعقل می‌کردیم در معانی کلام ایشان و تفکر (206a) می‌نمودیم در انواع حکمت که از اقوال و افعال ایشان معاینه می‌نمود؛ نمی‌بودیم امروز در عدد اهل دوزخ.

[2876 بُرد خر را روبهک تا پیشِ شیر] به مکر و حيله [پاره‌پاره کردش آن شیرِ دلیر] شیر دلیر که ضعیف بود از کشتن او بسی الم کشید [2877 تشنه شد از کوشش آن سلطانِ دَد] یعنی اسد [رفت سويِ چشمه تا آبی خورد] تا دفع عطش و حرارت کند. [2878 روبهک خورد آن جگر بند و دلش] روباه جگر و دل خر را بخورد. [آن زمان چون فرصتی شد حاصلش] که شیر به چشمه رفته بود.

[2879 شیر چون واگشت از چشمه به خور] شیر چون رجوع کرد از چشمه به خوردن گوشت خر [جُست در خر دل نه دل بُد نه جگر] در خر دل بجست تا بخورد اما نه دل یافت نه جگر. [2880 گفت روبه را جگر کو دل چه شد] شیر از روباه پرسید [که نباشد جانور را زین دو بُد] یعنی هر جانور را از دل و جگر مفارقت نیست این دو ضروری است. [2881 گفت گر بودی ورا دل یا جگر] روباه گفت این خر بی دل و جگر بود. اگر آن را دل یا جگر بودی، [کی بدینجا آمدی بار دگر]. زیرا [2882 آن قیامت دیده بود و رستخیز] عطف تفسیر است به قیامت [وآن ز کوه افتادن و هول و گریز] پس از دیدن آن هیبت [2883 گر جگر بودی ورا گر دل بُدی] مرهون است [بار دیگر کی بر تو آمدی] نزد تو کی آمدی. از قصه مذکوره معلوم شد که کسی که چون توبه کند و باز بشکند در خسارت ابد افتد و همچون خر هلاک شود و کسی که به محنتی مبتلا شود و از او خلاص یابد باز به گِردِ آن گردد، آن کس بی دل و بی عقل است. پس دل آن است که اندیشه کند و از خطر و ضرر دور شود. خصوصا که یکبار محنت را دیده و به مصیبت رسیده باشد. [2884 چون نباشد نور دل نیست آن] اعتبار به آن دل است که در او نور باشد پس در کسی که نور باشد او را نمی باید که دعوی دل کند. حکایت: خدمت مولانا روزی در میان بازار قونیه می رفت مگر ترکی پوستین روباه به دست گرفته مُزاد می کرد که دلکو دلکو می گفت. خدمت مولانا نعره زنان به چرخ درآمده دل کو، دل کو می گفت و سماع می کرد تا به مدرسه مبارکه روانه شد. [چون نباشد روح جز گل نیست آن] و همچنان [2885 آن زجاجی کو ندارد نور جان] آن شیشه که در او نور نباشد [بَول و قاروره ست قندیلش مخوان] زیرا قندیل آن شیشه است که در او نور نباشد. [2886 نور مصباح است داد ذوالجلال] نور چراغ عطای خداست [صنعت خلق است آن شیشه و سُفال] پس همه انوار مصابیح متحد است اگرچه ظرفها متعدد است. [2887 لاجرم] (206b) [در ظرف باشد اعتداد] و شمار [در لَهَب ها نبود الا اتحاد] در نورها نباشد الا یکی [2888 نور شش قندیل چون آمیختند] یعنی اگر نور شش قندیل را جمع کنند [نیست اندر نورشان اعداد و چند] پس اگر در همه انبیا نظر کنی به این جهت که همه به نور الهی منورند و جمله به حضرت خدا دعوت کننده، جمله یکی است. [2889 آن جهود از ظرفها مُشرک شدست] که به تعدد انبیا نظر کرد از جهت صورت پس به موسی علیه السلام تصدیق کرد، محمد صلی الله علیه و سلم را تصدیق نکرد. [نور دید آن مؤمن و مُدرک شدست] مؤمن در همه انبیا نور الهی را نظر کرد به حکم لَا تَفَرِّقُ بَيْنَ أَحَدٍ مِنْ رُسُلِهِ (بقره/۲۸۵)، جمله را یک دید همه را تصدیق کرد. [2890 چون نظر بر ظرف افتد روح را] چون به تعدد بدن نظر کند [پس دو بیند شیث را و نوح را] لاجرم آدمی آن است که در او روح باشد یک را بینده. چنانکه [2891 جُو که آبش هست جُو خود آن بُود] نهر که در او آب است نهر آن است [آدمی آن است کو را جان بُود] لاجرم آنان که دل

آخربینی و جانِ عاقبت‌اندیش ندارند [2892 این نه مردانند اینها صورتند] زیرا [مردۀ ناند و کُشته شهوتند] و هلاک خوردن و شهوت باشند که به مکر روباه در پنجه شیر هلاک شوند.

[حکایت آن راهب که روز با چراغ می‌گشت در بازار از سرِ حالتی که او را بود] نه از دیوانگی.

[2893 آن یکی با شمع برمی‌گشت روز] کسی با چراغ در روز روشن می‌گشت [گردِ بازاری دلش پُر عشق و سوز] به طرف بازاری که دلش پر درد و حرارت بود به وضعی که گویا کسی را جستی [2894 بوالفضولی گفت او را کای فلان] یعنی مردی جبری المذهب از او پرسید که ای فلان [هین چه می‌جویی به سوی هر دکان] چه طلب می‌کنی دکان به دکان [2895 هین چه می‌گرددی تو جویان با چراغ] چرا گشت می‌کنی به طرف هر دکان با چراغ [در میانِ روز روشن چیست لاغ] و چه لطیفه است [2896 گفت می‌جویم به هر سو آدمی] آن کس گفت آدمی می‌جویم [که بُود حَیّ از حیاتِ آن دمی] که زنده باشد از حیات آن دم به حکم اَلَسْتُ بِرَبِّکُمْ قَالُوا بَلٰی (اعراف/۱۷۲)، حضرت خدا را عهد کرده باشد آن عهد را نشکند. [2897 هست مردی گفت این بازار پُر] آن کس گفت: می‌جویم که مردی هست؟ آن سائل گفت: این بازار پُر. [مردمانند آخر ای دانای حُر] چون در اینجا مردمان بسیار است چه حاجت به جستن. [2898 گفت خواهم مرد بر جاده دور] آن کس گفت: من مردی می‌خواهم که آن کس مرد باشد در وسط دو راه. یعنی: [در ره خشم و به هنگام شره] در راه خشم، مرد باشد که در وقت غضب باطل نگوید و از بهر خود غضب نکند. بلکه به حکم الْحُبِّ فِي اللَّهِ وَ الْبُغْضُ فِي اللَّهِ، خشم را از بهر خدا کند و در وقت حرص مال از حد تجاوز نکند و به حرام (207a) نیفتد و در وقت حرص نفس شهوت را به حرام صرف نکند [2899 وقتِ خشم و وقتِ شهوت مرد کو] و کجاست [طالبِ مردی دوانم کو به کو] یک مرد را طالبم محله به محله. که اینچنین مرد را به روز روشن به چراغ طلب کردن می‌باید. [2900 کو در این دو حال مردی در جهان] و کجاست در وقت خشم و شهوت مردی در دنیا [تا فدای او کنم امروز جان] چو سائل جواب قائل شنید [2901 گفت نادر چیز می‌جویی ولیک] مرهون است [غافل از حُکم و قضایی بین تو نیک] و از تقدیر الهی آگاه نه ای. نیک بین زیرا بسیار مردمان اهل کفر و عصیان‌اند اما در این حال ایشان بی‌اختیارند به تقدیر خدا بدین کار گرفتند. [2902 ناظرِ فرعی ز اصلی بی‌خبر] مرد مهدی و مهتدی را جویی و سخن از وی گویی هدایت‌کننده را نمی‌بینی که اصل اوست [فرع ماییم اصل احکامِ قَدَر] که هدایت و اضلال کار ذوالجلال است. آن مرد جبری بود، گفت در دست بنده چیزی نیست کفر و ایمان و صلح و فساد همه به قضای خداست. [2903 چرخِ گردان را قضا گمره کند] و همچنان [صد عطارد را قضا ابله کند] عطارد که کاتب و مدبر فلک است قضا خدا او را بی‌تدبیر کند [2904 تنگ گرداند جهان]

چاره را] و زمین فراخ را [آب گرداند حديد و خاره را] پس عاقل را می باید که در راه تخمین و قرار به جنبش خود نکند همه تصرف را از آن خدا داند. [2905 ای قراری داده ره را گام گام] و در ظاهر خود را متصرف پنداشته [خام خامی خامی خام خام] در ظاهر همان [2906 چون بدیدی گردش سنگ آسیا] چون حرکت سنگ آسیا دیدی [آب جو را هم بین آخر بیا] که آن سنگ آسیا را محرک آب است یعنی صلاح و فساد ما را می بینی تقدیر خدا را نمی بینی که همه به قضای اوست. [2907 خاک را دیدی برآمد در هوا] غبار را دیدی که بر هوا رفت [در میان خاک بنگر باد را] که آن غبار را بالا کننده باد است [2908 دیگ های فکر می بینی به جوش] یعنی دیگ ها را که در جوش و خروش می بینی [اندر آتش هم نظر می کن به هوش] که دیگ را آن آتش می جوشاند پس در تصرف بنده کاری نیست، همه از حضرت خداست. آن کس جبری بود چنین سخن می گفت انسان را به جماد قیاس می کرد این را نمی دانست که بنده را اختیار است و آن در دست بنده است. چون بنده اختیار خود به چیزی صرف کند خدای تعالی آن چیز را آفریند. [2909 گفت حق ایوب را در مکرمات] و در تعظیم [من به هر موییت صبری دامت] ای ایوب [2910 هین به صبر خود مکن چندین نظر] بلکه [صبر دیدی صبر دادن را نگر] که صبر را به تو که داد؟ آن کس جبری بود این را نمی دانست که ایوب علیه السلام قدرت خود را به صبر صرف کرد و از خدای تعالی صبر خواست، حضرت خدا او را صبر داد. (207b) پس کسب از بنده و خلق از حضرت خداست. [2911 چند بینی گردش دولاب را] چون گردنده را دیدی [سر برون کن هم بین تیز آب را] که گرداننده اوست [2912 تو همی گویی که می بینم ولیک] ای مرد مدعی [دید آن را بس علامت هاست نیک] یعنی آنکه تصرف خدا را می بیند به نیک و بد کسی نظر نمی کند [2913 گردش کف را چو دیدی مختصر] حرکت کف دریا را دیدی مختصر [حیرت باید به دریا در نگر] اگر تو را حیرت می باید به دریا نظر کن. یعنی کسی که ناظر حضرت خدا باشد و تصرف او را بیند به حکم *مَنْ عَرَفَ الْحَقَّ كُلَّ لِسَانُهُ*، در حیرت بماند و بر کسی طعنه نزند. [2914 آنکه کف را دید سر گویان بُود] یعنی کسی که آثار او را بیند از آسمان و زمین و هر چه آفریده است زبانش گوینده شود [و آنکه دریا دید او حیران بُود] لاجرم [2915 آنکه کف را دید نیت ها کند] که خود کاری کند و متصرف باشد و به اعمال نیک کوشد و بدان را جزا رساند. [و آنکه دریا دید دل دریا کند] و در نیک و بد کسی نظر نمی کند [2916 آنکه کف ها دید باشد در شمار] در شمردن و گفتن و در کار کردن بود. [و آنکه دریا دید شد بی اختیار] و تصرف را از حضرت خدا می بیند. [2917 آنکه او کف دید در گردش بُود] و در حرکت و اضطراب باشد [و آنکه دریا دید او بی غش بُود] و صافی شود. همه کار را به حضرت خدا می سپارد. آن مرد که اینچنین سخن ها گفت جبری بود این را نمی دانست که خلق و ایجاد حضرت خدا تابع اختیار بنده است و حضرت خدا جماد

و بی‌عقل را تکلیف نکرد و هر که سلامتِ آلت و اعضا ندارد او را تکلیف نکرد و اختیار جزیی را در تصرف بنده کرد و در افعال اضطراریه عتاب و عقاب نمی‌کند. پس کسی که زنده و عاقل و بالغ و فاعل مختار باشد و سلامت اعضا دارد تکالیف افعال به او کرده است چون آن کس قدرت و اختیار جزیی را به خیر صرف کند، آن خیر را آفریند و اگر به شر صرف کند، آن را آفریند اما به خیر رضا دارد نه به شر. شعر: مریدُ الخیرِ و الشرُّ القبیح - و لکنْ لیسَ رَضی بِالْمُحَالِ.

[دعوت کردنِ مسلمان مُغ را] و این مغ نیز جبری بود، دلیل جبریانه آوردن گرفت چنانکه مفهوم خواهد شد.

2918 مر مَغی را گفت مردی کای فلان] یک آتش پرست را مردی به اسلام دعوت کرد و گفت: [هین مسلمان شو بیاش از مؤمنان]. چون آن مرد این آتش پرست را به دین دعوت کرد آن آتش پرست در جواب آن مرد [2919 گفت اگر خواهد خدا مؤمن شوم] و همچنان [و فرزاید فضل هم مؤمن شوم] چون مغ چنین جواب داد آن مرد در خطاب مغ [2920 گفت می‌خواهد خدا ایمان تو] و مسلمان گشتن تو [تا رهد از دستِ دوزخ جانِ تو] به مسلمانی [2921 لیک نفسِ نحس و آن شیطانِ زشت] یعنی آن دو [می‌گشندت سویِ کفران و کینشت] و به جانبِ کلیسا [2922 گفت ای مُنصفِ چو ایشان غالبند] آن مغ گفت ای اهل انصاف چون این دو غالبند [یارِ او باشم که باشد زورمند] یارِ آن کس باشم یعنی نفس و شیطان که قوی‌اند [2923 یارِ آن تانم بُدن کو غالب است] (208a) یارِ آن توانم شدن که او غالب است و قوی [آن طرف اتمم که غالب جاذب است] و کشنده [2924 چون خدا می‌خواست از من صدقِ زفت] چون خدا از من صدقِ عریضِ بخواست [خواستِ او چه سود چون پیشش نرفت] خواستن خدا چه فایده کند چون پیش نرفت و حاصل نشد [2925 نفس و شیطان خواستِ خود را پیش بُرد] نفس و شیطان مراد خود را تقدیم و حاصل کرد [و آن عنایتِ قهر گشت و خُرد و مُرد] و آن عنایتِ حق مغلوب و مقهور و پاره پاره شد و محو گشت مثال او چنین است که [2926 تو یکی قصری سرائی ساختی] و خانه‌ای پرداختی [اندر او صد نقشِ خوش افراختی] در آن قصر بسیار نقش خوب بالا کردی [2927 خواستی مسجد بُود آن جایِ خیر] بخواستی که مسجد شود آن موضع خیر [دیگری آمد مر آن را ساخت دیر] آن جای را دیر کرد. یعنی خدای تعالی خانه و بنیاد آدم را سازد و آن را اهل صلاح کردن خواهد اما نفس و شیطان آن آدم را اهل کفر و طغیان کند. و مثال دیگر این است که: [2928 یا تو بافیدی یکی کرباس تا] یا تو نسجِ کرباس کردی که تا [خوش بسازی بهر پوشیدن قبا] از بهر آنکه جامه کتی و پیوشی [2929 تو قبا می‌خواستی خصم از نبرد] از جنگ و خلاف [رغمِ تو کرباس را شلوار کرد] بر رغمِ تو آن کرباس را شلوار ساخت [2930 چاره]

کرباس چه بُود جانِ من] مرهون است [جز زبونِ رای آن غالب شدن] چاره کرباس نیست چون جز مغلوب شدن آن غالب را. یعنی به زعم تو ای مسلمان خدای تعالی کرباس تن آدم را بافد تا او را مرد صالح و اهل فلاح کند، نفس و شیطان آن آدم را اهل کفر و ضلال کنند. [2931 او زبون شد جُرم این کرباس چیست] چون خدا مغلوب باشد گناه آدم چیست [آنکه او مغلوب غالب نیست کیست] اگر خدا مغلوب باشد در جهان هرگز کسی غالب نیست پس آن مقرر است که خدا غالب مطلق است نه شیطان. لاجرم خدای تعالی نخواست ایمان مرا تا مسلمان شوم. [2932 چون کسی بی‌خواستِ او بروی براند] چون کسی بی‌ارادت خدا بروی براند [خارُن در ملک و خانه او نشاند] این که می‌گویی امر محال است [2933 صاحبِ خانه بدین خواری بُود] و به این حقیری باشد [که چنین بروی خلافت می‌رود] و چنین کهنه شدن و خراب گشتن بر او شود چون خدا چنین خوار و کهنه گردد [2934 هم خلقِ گرم من از تازه و نَوم] هم کهنه و خراب شوم من اگرچه نَوم. [چونکه یارِ این چنین خواری شوم] آنکه به زعم تو خداست [2935 چونکه خواه نفس آمد مستعان] و چون که مراد نفس غالب است [تسخر آمد ایشِ شاءَ الله کان] سُخریه کردن باشد اِنْ شاءَ الله گفتن. [2936 من اگر ننگِ مغان یا کافرم] از سخن آن مغ است که گفته من اگر چه کمترینِ مغانم یا کافرم [آن نیم که] (208b) [بر خدا این ظن برم] که خدا را عاجز پندارم و این سخن گویم. [2937 که کسی ناخواه او و رغم او] او یعنی نفس و شیطان [گردد اندر مُلکِ او حُکم‌جو] و حاکم شود به وجهی که [2938 مُلکِ او را فروگیرد چنین] یعنی [که نیارد دم زدن دم‌آفرین] که قادر نشود بر نفس زدن و سخن گفتن خالق دم و سخن [2939 دفع او می‌خواهد و می‌بایدش] دفع آن کس را خواهد، هم دفع او کردن او را می‌باید. اما [دیو هر دم غصّه می‌افزایدش] شیطان غصّه او را زیاده کند زیرا اجرای مرام را از شیطان نتواند. [2940 بنده این دیو می‌باید شدن] مرهون است [چونکه غالب اوست در هر انجمن] زیرا اگر بنده شیطان نشوم مرا از او ضرر رسد پس بنده او شدن می‌باید. [2941 تا مبدا کین کشد شیطان ز من] تا که مبدا انتقام کند دیو بر من [پس چه دستم گیرد آنجا ذوالِمنن] یعنی خدای تعالی [2942 آنکه او خواهد مراد او شود] و اگر من خلافت کنم [از که کار من دگر نیکو شود]. پس ای مسلمان [2943 حَاشَ لِلّهِ ایشِ شاءَ الله کان] حاشا لِلّهِ که چنین باشد بلکه ما شاءَ الله کان [حاکم آمد در مکان و لامکان] حاکم مطلق است. خلاصه کلام این است که آن مغ جبری بود گفت خدا فاعل مطلق است، مغلوب کس نیست پس او ایمان من نخواست از آن مسلمان نشدم و الا شیطان کیست که ارادت او را مانع شود.

[مَثَلِ شیطان بر درِ رحمان عزّ ثناؤه]

[2944] هیچ کس در مُلکِ او بی‌امرِ او] یعنی بی فرمان خدا [در نیفزاید سرِ یک تاییِ مو] زیاده نمی‌کند
 سرِ یک موی را [2945] مُلکِ مُلکِ اوست فرمانِ آنِ او] لاجرم [کمترین سگ بر در آن شیطانِ او] پس
 آن سگ را که شیطان است قدرتش نیست که خلاف امر او کند. بلکه بندگان خاص خدای تعالی را
 از آن سگ غم نیست چنانکه [2946] تُرکمان را گر سگی باشد به در] و در باب [بر درش بُنهاده باشد
 رو و سر] آن سگ [2947] کودکانِ خانه دُمّش می‌کشند] طفلان بیت دُنْب آن سگ را کشند. [باشد
 اندر دستِ طفلانِ خوارمند] و همچنین بندگان خاص از شیطان نمی‌ترسند بلکه او را تسخر می‌کنند.
 حکایت: بزرگی در دست چوب می‌داشت و او را تقلیب می‌کرد و می‌گفت: الشَّيْطَانُ أَضْعَفُ عِنْدِي
 مِنْ هَذَا الْعُمُودِ أَقْلَبُهُ كَيْفَ أَشَاءُ. [2948] باز اگر بیگانه‌ای مَعْبَر کند] اگر بیگانه به نزد خانه ترکمان
 گذر کند [حمله بر وی همچو شیرِ نر کند] سگ بر آن بیگانه حمله کند [2949] که أَشِدَّاءُ عَلَى الْكُفَّارِ
 شد] یعنی به حکم آیت سوره فتح: مُحَمَّدٌ رَّسُولُ اللَّهِ وَالَّذِينَ مَعَهُ أَشِدَّاءُ عَلَى الْكُفَّارِ رُحَمَاءُ
 بَيْنَهُمْ (فتح/۲۹)، بر بیگانه عدو شد [با ولی گُل با عدو چون خار شد] با دوست همچون گل و با
 دشمن همچون خار گشت. [2950] ز آب تُتماجی که دادش تُرکمان] آن سگ را [آنچنان وافی شدست
 و پاسبان] آنچنان وفادار گشت و پاسبان خانه شد. لاجرم حق نان را سگ می‌داند [2951] پس سگ
 شیطان که حق هستش کند] و آفریند [اندر او صد فکرت و حیلِت تَنَد] که آن را در مکر ماهر کند
 [2952] آبِ روها را غذایِ او کند] آب روی مردمان را غذای آن سگ شیطان کند [تا بَرَدِ او آبِ روی
 نیک و بد] تا آبروی همه را ضایع کند از عوام [2953] آبِ تُتماج است آبِ رویِ عام] مرهون است
 [که سگِ شیطان از آن یابد] (209a) [طعام] که این سگ از آب روی یابد غذا و هر گاهی که مردمان
 را فریید اقدام و مکر و دلیری او زیاده گردد. و لهذا از ترکِ اولی به ذَلَّت رساند و از صغیره به کبیره
 اندازد. [2954] بر درِ خرگاهِ قدرتِ جانِ او] بر باب بارگاه خدای تعالی است جان سگ شیطان یعنی
 در قبضه قدرت اوست. [چون نباشد حکم را قربان بگو] و چرا مطیع فرمان خدا نباشد آن بگو [2955]
 گله گله از مُرید و از مُرید] این بیت مرهون است. یعنی رَمه رَمه از خواهنده و متمرّد، [چون سگ
 باسط ذِرَاعَیْ بِالْوَصِيدِ] به حکم آیت سوره کُفّ وَكَلْبُهُمْ بَاسِطٌ ذِرَاعَيْهِ بِالْوَصِيدِ (کُفّ/۱۸)، یعنی
 همچو اصحاب کُفّ [2956] بر درِ کُفِّ الْوَهِيَّتِ چو سگ] بر باب کُفِّ الْوَهِيَّتِ است همچو
 سگ. [ذَرَّه ذَرَّه امرجو بر جسته رگ] و لرزنده عرق و حضرت خدا آن سگ شیطان را فرموده: [2957]
 ای سگِ دیو امتحان می‌کن که تا] مرهون است [چون در این ره می‌نهند این خلق پا] و کسان که به
 درگاه من آمدن خواهند [2958] حمله می‌کن منع می‌کن می‌نگر] ای سگ شیطان نظر کن [تا که
 باشد ماده اندر صدق و نر] تا کیست انثی در صدق و مذکر. [2959] پس اَعُوذُ از بهر چه باشد چو
 سگ] مرهون است [گشته باشد از تَرَفُّعِ تیزتگ] یعنی اَعُوذُ بِاللَّهِ مِنَ الشَّيْطَانِ الرَّجِيمِ از بهر آن است

که چون سگ که شیطان است همچو سگ ترکمان از جای برجهد و تیزتگ باشد و حمله کند، در آن محل اعوذ بالله گفتن و به حضرت خدا تعوذ کردن از شیطان چنان است که کسی به خانه ترکمان آید سگش بر وی حمله کند آن کس از ترکمان مدد جوید. پس بدان که [2960 این اعوذ آن است کای تُرکی خطا] اعوذ بالله گفتن گویا به ترکمان گفتن است [بانگ بر زن بر سگت ره برگشا] سگ خود را بترسان و ضبط کن و مرا راه بده. [2961 تا بیایم بر در خرگاه تو] تا من به درگاه و خرگاه تو بیایم [حاجتی خواهم ز جود و جاه تو] پس ترکمان قادر می باید تا که فریادرس باشد [2962 چونکه تُرک از سطوت سگ عاجز است] و از حمله و جور او زبون باشد [این اعوذ و این فغان ناجایز است] از او مدد خواستن روا نیست [2963 تُرک هم گوید اعوذ از سگ که من] اگر ترک اعوذ گوید که من نیز از سگ عاجزم [هم ز سگ در مانده ام اندر وطن] چنانم که [2964 من نمی آرم ز در بیرون شدن] پس ای مهمان [تو نمی یاری بدین در آمدن] تو نمی توانی به درگاه من آمدن. یعنی اگر خدا از ضبط سگ شیطان عاجز باشد اعوذ بالله گفتن لغو می شود. [2965 خاک اکنون بر سر تُرک و قُتق] زیرا [که یکی سگ هر دو را بندد عُنُق]. اما حقیقت حال اینچنین نیست [2966 حَاشَ لِلَّهِ تُرک بانگی بر زند] حاشا لله که چنین باشد بلکه حال این است که خدا بانگ زند [سگ چه باشد شیر نر خون قی کند] سگ شیطان چیست، بلکه فرشته خون قی کند. پس مُغ مقرر کرد که قدرت حضرت (209b) خدای راست، شیطان را قدرت نیست. لاجرم می گوید خدا ایمان من نخواست از بهر آن مسلمان نشدم که اختیار کردن من کفر را از خداست نه از من. و مرا اختیار و قدرت نیست. [2967 ای که خود را شیر یزدان خوانده ای] سخن حضرت مولاناست مردم را گوید، ای که خود را شیر خدا و پهلوان دین می گویی اما [سال ها شد با سگی در مانده ای] یعنی مغلوب شیطانی [2968 چون کند این سگ برای تو شکار] چگونه کند این سگ که نفس و شیطان است از بهر تو شکار [چون شکار سگ شدستی آشکار] اینچنین نمی باشد مرد دیندار.

[جواب گفتن مؤمن سنی کافر جبری را و در اثبات اختیار بنده دلیل گفتن] آن مؤمن سنی کافر جبری را گفت و دلیل آورد بر وجود اختیار بنده. در این مطلب این دو چیز را بیان کند [سنت راهی باشد کوفته اقدام انبیا علیهم السلام] یعنی سنت آن راه است که پیغامبران به آن راه رفته اند [بر یمین آن راه بیابان جبر که خود را اختیار نبیند و امر و نهی را مُنکر شود و تأویل کند و از مُنکر شدن امر و نهی لازم آید انکار بهشت که بهشت جزای مطیعان امر است و دوزخ جزای مخالفان امر و دیگر نگویم به چه انجامد که اَلْعَاقِلُ تَكْفِيهِ الْإِشَارَةُ] بر جانب دست راست آن راه که سنت است صحرای جبر است که خود را اختیار نبیند. چون بنده را اختیار نباشد امر و نهی لغو شود پس تأویل لازم گردد و از منکر شدن امر و نهی انکار بهشت و دوزخ لازم آید. زیرا چون بنده را در طاعت و معصیت اختیار نباشد

پس بهشت و دوزخ به چه کار آید و دیگر مفاسد لازم آید مثل انکار ایمان و غیر آن. [و بر یسار آن راه بیابانِ قَدَر است] به فتح قاف و دال [که قدرتِ خالق را مغلوبِ قدرتِ خلق داند] و بر سوی دست چپ آن راه که سنت است صحرای قَدَر است که قدرت حق را مقهور قدرت خلق می‌داند [و از آن فسادها زاید که آن مَغ جبری بر شمرد] چنانکه شنیدی.

[2969 گفت مؤمن بشنو ای جبری خطاب] آن مؤمن سنی این کافر جبری را گفت: بشنو ای جبری خطاب [آن خود گفتمی نک آوردم جواب] جواب که آن من است، آن را بشنو [2970 بازی خود دیدی ای شطرنج‌باز] لعب خود را دیدی ای بازی کننده [بازی خصمت بین پهن و دراز] لعب خصم خود را بین عریض و طویل [2971 نامه عذر خودت بر خواندی] بر مسلمان ناگشتن عذر آوردی و نامه عذر را خواندی [نامه سُنّی بخوان چون ماندی] پیش آی نامه سنی را بخوان چرا پس ماندی [2972 نکته گفتمی جبرپایه در قضا] که نفی اختیار کردی (210a) [سِرّ آن بشنو ز من در ماجرا] که بنده را اختیار هست من آن را بیان می‌کنم [2973 اختیاری هست ما را بی‌گمان] که آن را اختیار جزئی می‌گویند یا ما را افعال اختیاریه هست [حس را مُنکر نتانی شد عیان] حسّ و محسوس را منکر نمی‌باید شد آشکار و این را بدان که اگر اختیار نبودی تکلیف صحیح نشدی چنان که [2974 سنگ را هرگز نگوید کس بیا] زیرا بی‌اختیار و بی‌قدرت است و همچنان [از کلوخی کس کجا جوید وفا] کسی از کلوخ عهد را وفا نجوید زیرا تکلیف بر قادر و بر افعال اختیاریه باشد. [2975 آدمی را کس نگوید هین بُر] زیرا پریدن مقدور انسان نیست [یا بیا ای کور تو در من نگر] که نابینا را دیدن مقدور نیست و تکلیف مالا یطاق جائز نی. پس مذهب جبریه باطل است که گفته بودند بنده را اصلاً اختیار نیست. [2976 گفت یزدان ما علی الأعمی حَرَج] حضرت خدا در سوره نور و فتح فرمود: لَيْسَ عَلَى الْأَعْمَى حَرَجٌ وَلَا عَلَى الْأَعْرَجِ حَرَجٌ وَلَا عَلَى الْمَرْبِطِ حَرَجٌ (نور/۶۱، فتح/۱۷) چون چنین فرمود [کی نهد بر کس حَرَج رَبُّ الْفَرَج] خدای تعالی خود به بندگان تکلیف کند اگر ایشان را افعال اختیاریه و اختیار کردن افعال نبودی تکلیف راست نشدی و ترتّب استحقاق ثواب و عقاب بر افعال نگشتی و اسناد افعال به ایشان صحیح نبودی. چنانکه می‌فرماید: [2977 کس نگوید سنگ را دیر آمدی] زیرا سنگ فاعل مختار نیست [یا که چو با تو چرا بر من زدی] و کسی نمی‌گوید که ای چوب تو چرا بر من زدی و به من آلم رسانیدی [2978 این چنین واجست‌ها مجبور را] اینچنین طلب بی‌اختیار را [کس بگوید یا زند معذور را] استفهام انکاری است [2979 امر و نهی و خشم و تشریف و عتاب] به یاء خواندن می‌باید از بهر قافیه. [نیست جز مختار را ای پاک‌جیب] پس از این مغ را می‌گوید [2980 اختیاری هست در ظلم و ستم] و در همه بدی کردن [من از این شیطان و نفس این خواستم] که تو به تضلیل نفس و شیطان، قدرت خود را به گناه و کفر صرف کنی [2981 اختیار اندر درونت ساکن

است] اما چون محل حرکت بیند به آن طرف جنبد، خواه خیر باشد خواه شر. چنانکه زنان مصر یوسف را دیدند دست را مجروح کردند [تا ندید او یوسفی کف را نَحَسْتُ]. پس معلوم شد که [2982 اختیار و داعیه در نفس بود] اختیار و خواهنده در نفس بود [رُوش دید آنگه پَر و بالی گشود] روی یوسف را بدید آن اختیار به حرکت آمد چنانکه [2983 سگ بخفته اختیارش گشته گُم] سگ خفته بود اختیارش گم گشته [چون شکنجه دید جنبانید دُم] چو شکنجه و روده دید دنب را تحریک کرد. [2984 اسب هم حُو حُو کند چون دید جَو] به فتح جیم به معنی شعیر است. [چون بجنبد گوشت] [210b] [گره کرد مَو] چون لحم حرکت کند سَتُور آن را می بیند مَو می گوید. [2985 دیدن آمد جنبش آن اختیار] نظر باعث حرکت اختیار است پس نظر به نیک می باید نه به بد. زیرا به حکم النَّظَرَةُ سَهْمٌ مِنْ سَهَامِ ابلیس، به سبب نظر به نامحرم میل فساد پیدا شود. [همچو نفخی ز آتش انگیزد شرار] چنانکه کسی در آتش دم زند شرار پیدا شود. [2986 پس بجنبد اختیارت چون پلیس] مرهون است [شد دَلاه آردت پیغام ویس] اختیار تو حرکت کند وقتی که ابلیس دلال تو شود خبر معشوق آورد. [2987 چونکه مطلوبی بر این کس عرضه کرد] آن ابلیس مطلوب نفس را چون بنمود [اختیار خفته بگشاید نَورد] باز کند چین را و فتح کند منعقد را [2988 و آن فرشته خیرها بر رَغِم دیو] ملک به رَغِم شیطان نیکی را [عرضه دارد می کند در دل غریو] می نماید و فریاد کند به دل [2989 تا بجنبد اختیار خیر تو] از عرض مَلِک [ز آنکه پیش از عرضه خفتست این دو خو] خیر و شر. [2990 پس فرشته و دیو گشته عرضه دار] به خیر و شر [بهر تحریک عُرُوقِ اختیار] از برای جنبانیدن رگ های اختیار که ملک به خیر الهام کند و شیطان به شر وسوسه کند [2991 می شود ز الهامها و وسوسه] مرهون است [اختیار خیر و شرّت ده کسه] پس به سبب الهام و وسوسه یک اختیارت به خیر و شر ده مرده شود. لاجرم هر نفس را شیطان است وسوسه می کند و فرشته است الهام می کند. شیطان زایل نمی شود از تزئین و فریفتن و فرشته زایل نمی شود از منع کردن و الهام خیر نمودن. نفس به هر کدام که مایل باشد آن غالب گردد [2992 وقت تحلیل نماز ای بانمک] وقت گشادن نماز یعنی پس از تشهد ای مرد بانمک و لذت [ز آن سلام آورد باید بر مَلِک] از بهر آن سلام دادن باید به فرشتگان [2993 که ز الهام و دعای خویتن] که از الهام و دعای خوب شما ای فرشتگان [اختیار این نمازم شد روان] که نماز را اختیار کردند جاری شد [2994 باز از بعد گنه لعنت کنی] مرهون است [بر پلیس ایرا کز او بی مُنَحَنی] پس از گناه کردن بر ابلیس لعنت کنی زیرا از او دوتایی [2995 این دو ضد عرضه کننده در سِرار] یعنی ملک و شیطان که عرضه کننده است در پنهانی [در حجاب غیب آمد عرضه دار]. اما فردای قیامت [2996 چونکه پرده غیب برخیزد ز پیش] در آن روز [تو بینی روی دَلالان خویش] به دیده بینی ایشان را و می دانی [2997 وز سخنشان و شناسی بی گزند] و بی ضرر و بی ریب [کآن سخن گویان نهان]

اینها بُدند] که یکی به خیر دلالت کرده بود دیگری به شر. تو در آن محل نیز دیو را لعنت کنی [2998 دیو گوید ای اسیر طبع و تن] و مغلوب نفس و بدن [عرضه می‌کردم نکردم زور من] در بد کردن [2999 و آن فرشته گویدت من گفتمت] ای عاصی [که از این شادی فزون گردد] (211a) [غمتم] که از شادی گناه غم تو زیاده شود که در خبر است: مَنْ عَصَى اللَّهَ وَهُوَ يَضْحَكُ يُدْخِلُ النَّارَ وَهُوَ يَنْكِي. [3000 آن فلان روزت نگفتم من چنان] از سخن فرشته است [که از آن سوی است ره سوی چنان] که از این جانب است راه سوی جنت‌ها. حضرت خدا در سوره قاف فرمود: وَقَالَ قَرِينُهُ هَذَا مَا لَدَيَّ عَتِيدٌ (ق/۲۳)، گوید همنشین او یعنی ملکی که بر وی موکل بوده این است آنچه نزدیک من حاضر است و در این سوره فرمود: قَالَ قَرِينُهُ رَبَّنَا مَا أَطْعَمْتُهُ وَلَكِنْ كَانَ فِي ضَلَالٍ بَعِيدٍ (ق/۲۷) و گوید همنشین او یعنی آن دیوی که در دنیا با وی بوده، ای پروردگار ما من گمراه نکردم او را و درباره او از حد درنگ‌دشتم ولیکن بود در گمراهی دور و دراز از آن باز نگشت. خدمت مولانا سخن فرشته را تقریر می‌کند که می‌گوید: [3001 ما مُحَبِّ جان و روح‌افزای تو] ما محب جان تو و روح افزای تو بودیم. در این تنبیه است که محب حقیقی آن است که جان را دوست دارد و آن را پرورد نه تن را [ساجدان مخلص بابای تو] سجده کننده و مخلص آدم علیه‌السلام بودیم که او پدر توست. دوستی نیز موروث است. [3002 این زمانت خدمتی هم می‌کنیم] یعنی تو را به صلاح و فلاح ارشاد می‌کنیم [سوی مخدومی صلایت می‌زنیم] به حکم مَنْ خَدَمَ خُدَمٌ، سوی مخدوم گشتن دعوت می‌کنیم یا خبر می‌دهیم و می‌خوانیم که در بهشت مخدوم ملایکه و حور و غلمان شوی [3003 آن گُره بابات را بوده عدی] آن جماعت ابلیس پدر تو را دشمن بودند. [در خطاب اسجدوا کرده ابا] وقتی که حضرت خدا به حکم وَإِذْ قُلْنَا لِلْمَلَائِكَةِ اسْجُدُوا لِآدَمَ (بقره/۳۴)، به فرشتگان خطاب اسجدوا کرد ابلیس به موجب فَسَجَدُوا إِلَّا إِبْلِيسَ أَلَى وَاسْتَكْبَرَ (بقره/۳۴) سرکشی کرده بود و از سجده امتناع نموده [3004 آن گرفتگی آن ما انداختی] ملک گوید سخن ابلیس را گرفتگی و سخن ما را انداختی [حق خدمت‌های ما نشناختی] پس ای اهل عصیان [3005 این زمان ما را و ایشان را عیان] مرهون است [در نگر بشناس از لحن و بیان] از آواز و گفتار [3006 نیم شب گر بشنوی رازی ز دوست] یعنی آواز او را که در تاریکی بشنوی [چون سخن گوید سحر دانی که اوست] چون در روشنی سخن گوید از آوازش او را می‌دانی که آن است [3007 و در دو کس در شب خبر آرد ترا] و آواز هر دو را در شب شنوی [روز از گفتن شناسی هر دو را] و همچنان [3008 بانگ شیر و بانگ سگ در شب رسید] به گوش عاقل [صورت هر دو ز تاریکی ندید] صورت هر یکی را از تاریکی آن عاقل ندید. [3009 روز شد چون باز در بانگ آمدند] آن شیر و سگ [پس شناسدشان ز بانگ آن هوشمند] چون این مقدمات را دانستی [3010 مخلص این که دیو و روح عرضه‌دار] خلاصه و نتیجه این است که شیطان و فرشته عرضه کننده (211b) [هر دو

هستند از تَمَّه اختیار] هر دو از جمله اختیار و از متممات او است. باز به سخن سنی رجوع کرد:

[3011] اختیاری هست در ما ناپدید] پس ثابت شد که در ما اختیار هست، ظاهر نیست [چون دو مطلب دید آید در مزید] چون خیر را یا شر را دید زیاده شد و اگر اختیار نباشد تعذیب جماد لازم شود و یا ظلم کردن. چنانکه می‌فرماید: [3012] استادان کودکان را می‌زنند] از بهر تأدیب [آن ادب سنگ سیه را کی کنند] چنانکه [3013] هیچ گویی سنگ را فردا بیا] استفهام انکاری است [ور نیایی من دهم بد را سزا] و همچنان [3014] هیچ عاقل مر کلوخی را زند] استفهام انکاری است [هیچ با سنگی عتایی کس کند] لاجرم دو فرقه هست یکی جبریّه و مذهب ایشان این است که می‌گویند بنده را در فعل خیر و شر اختیار نیست همه کار از خداست بنده مجبور است. و یکی معتزله که لقب ایشان قدریه است و مذهب ایشان این است که در فعل خیر و شر بنده را قدرت کامله و قوّت تامّه هست، خدا را در کار بنده دخل نیست [3015] در خِرَد جبر از قَدَر رسواتر است] در نزد عقل جبر از قدر بدتر است [زآنکه جبری حسّ خود را مُنکر است] امّا کسی که از فرقه قدریه است [3016] منکر حس نیست آن مرد قَدَر] زیرا [فعل حق حسّی نباشد ای پسر] آن قدری محسوس را انکار نمی‌کند زآنکه فعل خدا محسوس نیست بلکه مدلول دلیل است پس قدری مدلول دلیل را انکار می‌کند. [3017] منکر فعل خداوند جلیل] جلّ و علا [هست در انکار مدلول دلیل]. یعنی قدری که کار خدا را انکار کند او منکر امر حسّی و بدیهی نیست بلکه منکر مدلول دلیل است چنانکه روز دود از دور به حسّ بصر محسوس است و آن دود بر وجود آتش دلیل است و آتش مدلول. پس کسی که دود را انکار می‌کند محسوس را انکار کند و کسی که آتش را انکار می‌کند محسوس را انکار نمی‌کند بلکه مدلول دلیل را انکار کند. اگرچه این نیز صحیح نیست امّا انکار محسوس از این فاسدتر است. و لهذا می‌فرماید: [3018] آن بگوید دود هست و نار نی] قدری که قدرت و ایجاد خدا را در افعال بنده انکار می‌کند گویا می‌گوید دود هست و آتش نیست. [نور شمعی بی ز شمع روشنی] نور شمع هست امّا شمع نیست لاجرم این قدری منکر مدلول دلیل است در این دو صورت [3019] وین همی بیند مُعین نار را] یعنی جبری پیدا می‌بیند آتش را [نیست می‌گوید بی انکار را] کار و انکار جبری چنین است که [3020] دامنش سوزد بگوید نار نیست] و همچنان [جامه‌اش دوزد بگوید نار نیست] لاجرم بدان که [3021] پس تَسْفُسط آمد این دعوی جبر] منکر حقایق شدن است این دعوی جبر که سوفسطائیه محسوس را انکار می‌کنند. [لاجرم بدتر بُود زین روز گبر] لاجرم جبری بدتر باشد از این وجه از کافر زیرا [3022] گبر گوید هست عالم نیست رب] از آن جهت [یا زبی گوید که] (212a) [نبود مُستَحَب] اگر یا رب گوید دوست داشته و نیک نیست [3023] این همی گوید جهان خود نیست هیچ] جبری نفس عالم را انکار می‌کند [هسته سوفسطایی اندر پیچ پیچ] جبری سوفسطائی است در اضطراب [3024] جمله عالم

مُقَرَّر در اختیار] که می‌گویند [امر و نهی این میار و آن بیار] لفّ و نشر مشوش است. یعنی خلق عالم امر و نهی کنند و صحت امر و نهی موقوف اختیار است. پس ثابت شد که همه خلق عالم مقَرَّب است به وجود اختیار [3025 او همی‌گوید که امر و نهی لاست] جبری گوید همه هیچ است [اختیاری نیست وین جمله خطاست] مقول قول جبری است. پس منکر امر حسی بدتر است از منکر مدلول دلیل [3026 حسّ را حیوان مُقَرَّر است ای رفیق] چنانکه پس از این در تمثیل شتر و سگ معلوم خواهد شد. پس جبری از حیوان نیز بدتر است [لیک ادراک دلیل آمد دقیق] آن را انکار چندان بد نیست [3027 زآنکه محسوس است ما را اختیار] چنانکه گفته‌اند: نَحْنُ نُفَرِّقُ بَيْنَ حَرَكَةِ الْبَطْشِ وَ حَرَكَةِ الْإِرْتِعَاشِ وَ بَيْنَ حَرَكَةِ الْمَشْيِ وَ السُّقُوطِ. [خوب می‌آید بر او تکلیف کار] که تکلیف مالایطاق لازم نمی‌شود و این محل جای اعتراض است که گویا سائل گوید اختیار امر محسوس نیست بلکه امر وجدانی است. خدمت مولانا جواب گوید که ادراک وجدانی مانند حس است چنانکه می‌فرماید.

[درک وجدانی] یعنی ادراک وجدانی. این مبتدا است. [چون اختیار و اضطرار] أمثلة امر وجدانی است [و خشم و اضطبار] یعنی غضب و حلم [و سیری و ناهار] و شبع و جوع [به جای حسی است] این خبر است [که زرد از سرخ بداند و فرق کند و خُرد از بزرگ] به حس بصر [و تلخ از شیرین] به حس ذوق [و مُشک از سرگین] به حس شم [و درشت از نرم] غلیظ را از لطیف [به حسّ مَسّ] یعنی لمس [و گرم از سرد] یعنی خار از بارد [و سوزان از شیر گرم] از آنچه حرارت او معتدل باشد [و تر از خشک] رطب را از یابس [و مسّ دیوار از مسّ درخت] لمس دیوار را از لمس [پس منکر وجدانی منکر حس باشد و زیاده] پس ثابت شد که منکر وجدانی منکر حس است مع زیاده [که وجدانی از حس ظاهرتر است زیرا حس را توان بستن و منع کردن از احساس] خواه به دیده خواه به دیگر حواس [و بستن راه و مدخل وجدانیات ممکن نیست] کما لا یخفی علی عاقل وَالْعَاقِلُ تَكْفِيهِ الْإِشَارَةُ].

[3028 درک وجدانی به جای حس بُود] که هر دو امر بدیهی و ظاهر است [هر دو در یک جدول ای عَم می‌رود] هر دو از یک نهر جاری می‌شود [3029 نغز می‌آید بر او کن یا مکن] پاک و خوب می‌آید بر اختیار امر و نهی و اگر اختیار نبودی امر و نهی بد بودی و لذا گوید [امر و نهی و ماجراها و سخن] و همچنان [3030 این که] (212b) [فردا این کنم یا آن کنم] نیت تو که فردا این کنم یا آن کنم. [این دلیل اختیار است ای صنم] و همچنین [3031 و آن پشیمانی که خوردی ز آن بدی] از کار بد کردی [ز اختیار خویش گشتی مُهتدی] و بر اختیار راه راست یافتی و دانستی اگر اختیار نبودی این پشیمانی نشدی. [3032 جمله قرآن امر و نهی است و وعید] ترسانیدن. اگر اختیار نبودی تکلیف

جماد لازم شدی [امر کردن سنگ مرمر را که دید] لاجرم [3033 هیچ دانا هیچ عاقل این کند] استفهام انکاری است [با کلوخ و سنگ خشم و کین کند] و هیچ عاقل نمی گوید [3034 که بگفتم کین چنین کن یا چنان] که من تو را فرمودم که کار فلانی را چنین کن یا چنان بکن [چون نکردید ای موات و عاجزان] چرا نکردید و دگرگون نشدید ای مردگان و عاجزان [3035 عقل کی حکمی کند بر چوب و سنگ] یعنی بر جماد [عقل کی چنگی زند بر نقش چنگ] کدام عاقل دست بزند بر تصویر چنگ [3036 کای غلام بسته دست [شکسته پا] کدام عاقل فرماید غلام دست بسته و پاشکسته را که ای غلام عاجز [نیزه برگیر و بیا سوی وغا] و به جنگ بیا [3037 خالقی که اختر و گردون کند] یعنی خدا که خالق ارض و سموات و چنین اجسام نیرات است [امر و نهی جاهلانه چون کند] حاشا که جاهلانه امر و نهی کند و عاجز را حمل فرماید. [3038 احتمال عجز از حق راندی] آن مؤمن سنی کافر جبری را گوید احتمال عجز را از حضرت خدا نفی کردی اما [جاهل و گیج و سفیهش خواندی] نادان و احمق و اندک عقل خواندی که حق را تکلیف مالایطاق کردن اسناد کردی. [3039 عجز نبود از قدر و گر بُود] از مذهب قدریه خدا را اسناد عجز لازم نمی شود و اگر بود [جاهلی از عاجزی بدتر بُود] پس ای کافر جبری [3040 تُرک می گوید قُتق را از کُرم] و همچنین خدای کریم گوید [بی سگ و بی دلَق آسوی دَرَم] و حق گوید با سگ نفس همراه مباش یعنی ترک غضب کن و بی دلَق بیا یعنی ترک طمع کن. [3041 وز فلان سو آندر آهین با ادب] حق تعالی گوید از طریق صلاح و فلاح بیا به درگاه من [تا سگم بندد ز تو دندان و لب] تا تو را شیطان ضرر فکند پس این نیز مبنی بر اختیار بنده است که اگر بنده به اختیار جزوی خود ترک غضب و طمع کند و از راه انبیا و اولیا آید از ضرر شیطان سالم باشد. [3042 تو به عکسِ آن کنی بر در روی] از آن راه توجه کنی که شیطان در آنجاست [لاجرم از زخمِ سگ خسته شوی] از اضلال شیطان گمراه و مجروح شوی که تو را نمی گذارد که به درگاه من آیی [3043 آنچنان رو که غلامان رفته اند] آنچنان برو که انبیا و اولیا و دیگر بندگان درگاه رفته اند [تا سگش گردد حلیم و مهرمند] تا سگ ترکمان و شیطان، رحمن حلیم و مشفق شود و تو را ضرر نرساند. [3044 تو سگی با خود بَری یا روبهی] تو سگی را یا روبهی را با خود می بری و همراه خود می کنی یعنی با سگ نفس و به مکر و حيله می آیی [سگ] [213a] [بشورد از بُن هر خرگهی] سگ پیدا گردد و برخیزد یعنی شیطان هویدا گردد از هر جانب درگاه. پس از این مؤمن سنی به آن کافر جبری می گوید [3045 غیر حق را گر نباشد اختیار] مرهون است [خشم چون می آیدت بر جُرم دار] چرا غضب می کنی گناهکار را و همچنان [3046 چون همی خایی تو دندان بر عدو] چرا دندان را تیز کنی بر دشمن [چون همی بینی گناه و جُرم از او] چون در دست او اختیار نیست [3047 گر ز سقفِ خانه چوبی بشکند] و آن چوب [بر تو افتد سخت مجروحت کند] آن چوب چون بی

قدرت و اختیار است [3048 هیچ خشمی آیدت بر چوبِ سقف] استفهام انکاری است [هیچ اندر کینِ او باشی تو وقف] هیچ در انتقام چوب می‌شوی تو محبوس و هیچ از بهر آن چوب می‌گویی [3049 که چرا بر من زد و دستم شکست] آن چوب [او عدو و خصمِ جانِ من بُدست] یعنی تو که ای جبری چنین عتاب نمی‌کنی چوب را زیرا می‌دانی که او بی‌اختیار است [3050 کودکانِ خُرد را چون می‌زنی] تو که ای جبری بالغان را معذور می‌داری و می‌گویی که ایشان معذورند و در دست ایشان اختیار نیست پس ایشان را از بهر عصیان عتاب نمی‌کنی اما چون کودکان بی‌ادبی کنند چرا می‌زنی و نمی‌گویی که ایشان مجبورند. [چون بزرگان را مُنْزَه می‌کنی] ظاهر آن است لفظِ چون، در این مصراع بی‌اماله است [3051 آنکه دزد مالِ تو گویی بگیر] کسی که مال تو را دزد و شحنه را می‌گویی این را بگیر [دست و پایش را بُر سازش اسیر] در بعض نسخ: [دست و پایش را ببند اندر بگیر]. [3052 و آنکه قصدِ عَوَرَتِ تو می‌کند] کسی که به حرم تو قصد کند [صد هزاران خشم از تو می‌دمد] پس این حالت تو دلالت می‌کند که در ایشان اختیار است، این عمل را به اختیار کردند لاجرم شایسته عتاب گشتند. چون سارق و زانی غیر تو باشند مجبور ندانی و معذور نداری. چرا چون این عمل‌ها از تو صادر شوند سلب اختیار می‌کنی با وجود که زنده و توانا را از مرده و بی‌قدرت فرق می‌کنی چنانکه می‌فرماید: [3053 گر بیاید سیل و رخِ تو بُرد] چون بی‌عقل و اختیار است [هیچ با سیل آورد کینی خُرد] یعنی هیچ عاقل سیل را کین و غضب نمی‌کند [3054 وریامد باد و دستارت ربود] یعنی اگر باد آید دستارت را رباید [کی تو را با باد دل خشمی کند؟] زیرا می‌دانی که این بی‌اختیار است اما کسی که اینچنین کار به اختیار کند آن را خشم می‌کنی [3055 خشم در تو شد بیانِ اختیار] پس کفر و اسلام نیز امر اختیاری است مسلمان شو به اختیار خود [تا نگویی جبریا نه اعتذار] اختیار و اضطرار را حیوان نیز می‌داند تو چرا نمی‌دانی. چنانکه می‌فرماید: [3056 گر شتربان اشتری را می‌زند] به چوب [آن شتر قصدِ زنده می‌کند] شتربان را قصد انتقام کند [3057 خشمِ اشتر نیست با آن چوبِ او] زیرا اشتر داند شتربان فاعل مختار است نه چوب (213b) [پس ز مختاری شتر بُردست بو] و رایحه دریافته. [3058 همچنین سگ گر بر او سنگی زنی] همچون اشتر است سگ که اگر بر وی سنگی بزنی [بر تو آرد حمله گردد مُنْثی] دو تا [3059 سنگ را گر گیرد از خشمِ توست] زیرا تو را دستش نرسد [که تو دوری و ندارد بر تو دست] آن سگ. [3060 عقلِ حیوانی چو دانست اختیار] که انتقام را به مختار می‌کند نه به مضطر [این مگو ای عقلِ انسان شرم دار] که امر ظاهر را انکار مکن. پس مگو که مسلمان شدن و طاعت کردن در دست من نیست [3061 روشن است این لیکن از طَمَعِ سَحور] یعنی کسی که طمعِ طعام کند پس از طلوع فجر مشغول خوردن شود و از طمع اغماض عین کند. [آن

خورنده چشم می‌بندد ز نور] زیرا [3062 چونکه کُلی میل او نان خوردنی است] لاجرم [رُو به تاریکی کند که روز نیست] روی را به تاریکی کند و می‌گوید که روز نیست یعنی هنوز شب است [3063 حرص چون خورشید را پنهان کند] که حریص پشت را به آن طرف کند و آن را نمی‌بیند [چه عجب گر پشت بر برهان کند] یعنی طمع خورشید را از دیده پنهان کند پس عجب نیست امر حفی را بپوشد. [حکایت هم در بیانِ تقریرِ اختیارِ خلق] به سکون قاف است [و بیانِ آنکه تقدیر و قضا سلب کنندهٔ اختیار نیست] زیرا تقدیر الجا نیست.

[3064 گفت دزدی شحنه را کای پادشاه] دزدی را شحنه‌ای بگرفت و عقوبت کردن بخواست. گفت آن دزد آن شحنه را؛ ای میر و پادشاه. [آنچه کردم بود آن حُکمِ اله] من به اختیار خود نکردم. در دست من چیزی نیست همه کار از آن خداست [3065 گفت شحنه آنچه من هم می‌کنم] از زجر و عقوبت [حُکمِ حقّ است ای دو چشمِ روشنم] و نور دیده‌ام [3066 از دکانی گر کسی تُری بُرد] یعنی بدزدد. و بگوید [کین ز حُکمِ ایزد است ای باخِرد] آن سخن از او مقبول نمی‌شود بلکه تو [3067 بر سرش کوبی دو سه مشت ای گره] مخفف است از کَریه که لفظ عربی است [حُکمِ حقّ است این که اینجا باز نه] یعنی بر سر او می‌زنی دو سه مشت و می‌گویی ای زشت حکم حق تعالی است آنچه دزدیدی باز به جایش بده [3068 در یکی تره چو این عذر ای فضول] تره اسم عام است هر سبزه که در بستان کارند تره گویند. [می‌ناید پیش بقالی قبول] یعنی این عذر را که در حق یک تره بگویی پیش یک تره فروش مقبول نمی‌آید. [3069 چون بدین عذر اعتمادی می‌کنی] چرا بر این عذر اعتماد می‌کنی ای جبری [بر حوالی اژدهایی می‌تنی] بر اطراف اژدها می‌روی یعنی خود را لایق دوزخ می‌کنی [3070 از چنین عذر ای سلیم نائیل] نبیل زیرک و عاقل را می‌گویند. یعنی از چنین عذر ای ساده و بی‌عقل [خون و مال و زن همه کردی سبیل] یعنی تو که می‌گویی کار در دست بنده نیست هر کار که بنده می‌کند حکم حق است. پس از چنین عذر خون و مال و زن خود را (214a) سبیل کردی زیرا جایز شد که کسی خون تو را ریزد و مال تو را بدزدد و با زنت کار بد کند معذور باشد. [3071 هر کسی پس سبیلِ تو برکند] موی‌های سبیل تو برکند [عذر آرد خویش را مضطر کند] بگوید که حکم حق است من در این کار بی‌اختیارم [3072 حُکمِ حق گر عذر می‌شاید ترا] یعنی این حکم حق است گفتن اگر عذر را شاید به تو در چنین کارها [پس بیاموز و بده فتوی مرا] این مسئله را بیاموز و مرا فتوی بده تا که مرا نیز رخصت باشد [3073 که مرا صد آرزو و شهوت است] از محرمات [دست من بسته ز بیم و هیبت است] که از خوف حق تعالی و عذاب آخرت آنها را نمی‌کنم [3074 پس کرم کن عذر را تعلیم ده] پس عذر را بیاموز و تعلیم کن به من [برگشا از دست و پای من گره] و عقده را تا آن

آرزوها را کنم [3075 اختیاری کرده‌ای تو پیشه‌ای] تو خود ای جبری صنعتی اختیار کرده‌ای و رجحان صنعت را وجهی بیان کرده‌ای و گفته‌ای [کاختیاری دارم و اندیشه‌ای] و فکری [3076 ورنه چون بگزیده‌ای آن پیشه را] اگر اختیار نبود تو را چرا اختیار کرده‌ای آن صنعت را [از میان پیشه‌ها ای کتخدا] اما تو در دعوی اختیار و اضطرار چون شترمرغی. [3077 چونکه آید نوبت نفس و هوا] و شهوت [بیست مرده اختیار آید ترا] که به اختیار تمام کار می‌کنی [3078 چون بَرَد یک حبه از تو یار سود] و از مال تو چیزی بَرَد [اختیار جنگ در جانت گشود] یعنی در کار دنیا و مقتضای هوا و در جنگ و غوغا و در طلب مال و دعوی فاعل مختار و مرد با اختیار شوی اما [3079 چون بیاید نوبت شکر نِعَم] چون وقت شکر نعمت‌ها و زمان طاعت‌ها باشد [اختیارت نیست وز سنگی تو کم] اختیار نیست تو را و از حجر ناقص شوی و خود را بی اختیار می‌نمایی [3080 دوزخت را عذر این باشد یقین] جهنم نیز تو را عذر کند و بگوید: [کاندر این سوزش مرا معذور بین] که در سوختن اختیار ندارم و مرا معذور بدار. [3081 کس بدین حجت چو معذورت نداشت] کسی تو را در دنیا به این عذر معذور ندارد [وز کف جلاّد این دورت نداشت] از دست جلاّد این اعتذار تو را دور نکند چون جلاّد دنیا و شحنة شهر این عذر را مقبول ندارد، کی باشد که زبانیان و مالک جهنم در روز جزا بدین اعتذار معذور دارند. ایشان خود شفقت و شفاعت ندانند و میل بر شهوت نکنند بلکه هر چه خدای تعالی فرماید آن را کنند. چنانکه حضرت خدا فرمود: عَلَیْهَا مَلٰئِكَةٌ غِلَظٌ شِدَادٌ لَا يَعْصُونَ اللّٰهَ مَا اَمَرَهُمْ وَيَفْعَلُونَ مَا يُؤْمَرُونَ (تحریم/۶). [3082 پس بدین داور جهان منظوم شد] چون به این حاکم و قاضی احوال جهان منتظم و منظوم گشت [حالِ آن عالم هَمّت معلوم شد] حال آن جهان هم تو را معلوم گشت.

[حکایت هم در جواب جبری و اثبات اختیار و صحّت امر و نهی و بیان آنکه عذر جبری در هیچ ملّتی و به هیچ دینی مقبول نیست و موجب خلاص نیست از سزای آن کار] (214b) [که کرده است چنانکه خلاص نیافت ابلیس جبری بدان که گفت بِمَا اَغْوَيْتَنِي (حجر/۳۹)، وَالْقَلِيلُ يَدُلُّ عَلَى الْكَثِيرِ] یعنی هر کس که جبری باشد بدین گونه عذر کند عذرش مقبول نیست چنانکه عذر ابلیس مقبول نشد.

[3083 آن یکی بر رفت بالای درخت] یعنی دزدی به بالای درخت کسی بر رفت [می‌فشانند آن میوه را دزدانه سخت] آن دزد در آن حال بود [3084 صاحب باغ آمد و گفت ای دنی] و پست [از خدا شرمیت کو چه می‌کنی] از خدا شرم تو کجاست، چه می‌کنی؟ آن دزد در جواب صاحب باغ [3085 گفت از باغ خدا بنده خدا] مرهون است [گر خورد خرما که حق کردش عطا] آن خرما را [3086 عامیانه چه ملامت می‌کنی] آن بنده خدا را [بُخل بر خوانِ خداوند غنی] بخل می‌کنی بر سفره و

نعمت خداوند غنی [3087 گفت ای اَیِّکِ بیاور آن رَسَن] اَیِّکِ نام است از نام‌های مردمان. یعنی صاحب باغ خدمتکار خود را که نام او اَیِّکِ بود فرمود که رَسَن بیار [تا بگویم من جوابِ بُوالْحَسَن]. تا جواب پدر حسن بگویم. چون خدمتکار رَسَن آورد [3088 پس بیستش سخت آن دم بر درخت] پس صاحب باغ آن دزد را سخت بست در آن وقت بر درخت [می‌زد او بر پشت و ساقش چوب سخت] و آن دزد در آن حال [3089 گفت آخر از خدا شرمی بدار] ای صاحب باغ [می‌کُشی این بی‌گناه را زار زار] قتل می‌کنی این بی‌گناه را زار زار و صاحب باغ نیز در جوابش [3090 گفت از چوبِ خدا این بنده‌اش] یعنی چوب از آن خداست و این زننده نیز بنده اوست لاجرم چوب خداست و این بنده او که منم [می‌زند بر پشتِ دیگر بنده خوش] که آن بنده تویی. [3091 چوبِ حق و پشت و پهلوی آن او] و همچنان [من غلام و آلت فرمان او] در دست من کار نیست من نیز همچون تو بی‌اختیارم [3092 گفت توبه کردم از جبر ای عیار] به معنی عیار است به تشدید یاء. [اختیار است اختیار است اختیار] که خود را جبری نمی‌گویم، در من اختیار هست. پس از این خدمت مولانا از زبان مؤمن سنی در خطاب مجوس جبری تحقیق اختیار می‌کند و بیان فاعل مختار و می‌گوید: [3093 اختیارات اختیارش هست کرد] اختیار تو اختیار حضرت خدا را پیدا کرد [اختیارش چون سواری زیر گرد] اختیار خدا همچون سواری است زیر و میان غبار مستور است. پس به حکم مسئله کلامیه که تقدیر خدا تابع علم است و علم تابع معلوم، پس اختیارات بندگان اختیار خدا را هست کرد یعنی چون بنده کاری اختیار کند خدا در عقب او آن کار را خلق کند و از تعلق علم ازلی جبر لازم نمی‌شود. این معنی را نصیر طوسی بیان کرد در جواب عمر خیّام. سخن عمر خیّام این است رباعی: می می‌خورم و هر که چون من اهل بُود - می خوردن من به نزد (215a) او سهل بُود * می خوردن من حق به ازل می‌دانست - گر می نخورم علم خدا جهل بُود. سخن نصیر طوسی این است که رباعی: گفتمی که گنه به نزد من سهل بُود - این نکته نگویید آنکه او اهل بُود * علم ازلی علّت عصیان کردن - نزد عَقلا ز غایت جهل بُود. وجه بیان این است که علک تابع معلوم است یعنی هر دو مطابق یکدیگرند و معلوم در مطابقت اصل است. پس تعلق علم ازلی موجب جبر نیست. [3094 اختیارش اختیار ما کند] اختیار خدا اختیار ما کند و آن اختیار را در تصرف ما سازد [امر شد بر اختیاری مُستند] فرمان خدا مبنی بر اختیار بنده است زیرا تکلیف مالاِیطاق نمی‌کند. [3095 حاکمی بر صورتِ بی‌اختیار] یک حکم کننده که اختیار است بر شکل بی‌اختیار [هست هر مخلوق را در اقتدار] در قدرت و توانایی [3096 تا کُشد بی‌اختیاری صید را] تا آن حاکم بکشد بی‌اختیاری صید را. مثلاً مرغی به اختیار خود به سوی دانه و دام رود گویا بی‌اختیار است [تا بَرَد بگرفته گوشِ او زید را] تا به جانبی بَرَد از خیر و شر گوش گرفته زید را. [3097 لیک بی‌هیچ آلتی صُنِعِ صَمَد] و خلق خدای احد [اختیارش را کمند او کند] اختیار

زید را کمندش کند [3098 اختیارش زید را قیدش کند] اختیار زید، زید به زید قید کند. [بی‌سگ و بی‌دام حق صیدش کند] بی‌آلت او را شکار کند خلاصه کلام آن است که نه جبر صرف است و نه تفویض محض. اما میان این دو حالتی هست که آن را جبر متوسط گویند و بیان آنکه جبر صرف نیست زیرا بنده مختار است در اکتساب حسنات و اجتناب سیئات. و عادت خدا بر این جاری است که فعل عباد را خلق کند، عَقِيبُ صَرْفُ الْإِخْتِيَارِ بِمُبَاشَرَةِ الْأَسْبَابِ. و بیان آنکه تفویض محض نیست زیرا منشأ اختیار بنده داعیه است که در دل بنده حادث کند و دَوَاعِی قَلْبِ تَابِعِ مَشِیتِ خِداست. لاجرم به حکم وَمَا تَشَاوُنَ إِلَّا أَنْ يَشَاءَ اللَّهُ (تکویر/۲۹)، مشیت و داعیه بنده را خدای تعالی آفریند. [3099 آن دروگر حاکم چوبی بُود] آن دروگر حاکم چوب است [و آن مصوّر حاکم خوبی بُود] و نقّاش حاکم نقش است [3100 هست آهنگر بر آهن قیمی] و حاکمی [هست بنا هم بر آلت حاکمی] لاجرم اینان را اختیار هست. و در اینجا یک شبهه وارد است. تقریر شبهه این است که چون اختیار خدا اختیار بنده را تابع است. یعنی بنده چون اختیار جزئی را به چیزی صرف کند خدای تعالی آن چیز را آفریند. از این لازم می‌شود که هر چیز را بنده قصد کند البته به وجود آید با وجود که این مقرر نیست که در بعض صور تخلف کند. جواب این شبهه آن است که (215b) اختیار بنده اختیار خدا را علّت تامه نیست و تحقیق این جواب آن است که مشیت خدا دو قسم است. یکی را مشیت قَسَر و الْجَا گویند که خدای تعالی چیزی قطعاً می‌خواهد پس در آنجا کار بنده را دَخَل و اثر نیست که دیگرگون کند. یکی را مشیت تفویض گویند که خدای تعالی چیزی را می‌خواهد اما بر مشیّت بنده تعلیق کند و تبعیت مشیت در این قسم دوم است. پس در قسمت اوّل اختیار خدا اختیار بنده را تابع نیست. اما تحقیق قسم اوّل نادر است. و در اینجا شبهه‌ای دیگر هست. تقریر شبهه آن است که چون فعل بنده به قدرت و اختیارش باشد خدا خود خالق همه اشیاء است پس لازم می‌شود که فعل بنده هم به قدرت و اختیار خدا باشد. پس یا تَوَارِدِ عِلَّتینِ مُسْتَقْلَلَتینِ لازم می‌شود یا استدراک قدرت و اختیار خدا لازم می‌شود. یعنی چون بنده را اختیار هست او در ایجاد فعل کافی است و اختیار خدا را منافی است و متنافیان جمع نمی‌شوند. جواب این شبهه آن است که اختیار بنده و اختیار خدا هر یکی به علّت مستقلة نیست زیرا اختیار بنده به طریق کسب و مباشرت است و اختیار خدا به طریق خلق و ایجاد است. پس توارِدِ عِلَّتینِ مُسْتَقْلَلَتینِ لازم نمی‌شود و هر یکی بدون الآخر کارگر نیست. لاجرم اگر کسب اسباب نباشد آن فعل به وجود نمی‌آید یعنی خدا نمی‌آفریند و اگر کسب بنده باشد اما خدا خلق نکند، هم آن فعل به وجود نمی‌آید. چنانکه اگر منشار نباشد چوب بریده نشود و اگر منشار باشد اما نجّار نباشد و عمل نکند چوب بریده نشود. چون اختیار، بنده را به طریق مباشرت و کسب دخل است و اختیار، خدا را به طریق ایجاد و خلق دخل است هر یکی دیگری را منافی نیست و نفی نمی‌کند و در اینجا شبهه‌ای دیگر

هست. تقریر شبهه آن است که از جمله اسماء خدا اسم جبّار است و معنی این آن است که جبر می‌کند خلق را بر مراد خویش. خواه خلق آن را خواهند، خواه نخواهند. جواب این شبهه آن است که اولاً تسلیم نمی‌کنیم که معنی جبّار این باشد بلکه معنی جبّار آن است که خلق را اصلاح کند. از آن است قول عَرَبان که گویند جَبَرُ الْعَظَم. یا معنی جبّار آن است او را دست جبر نمی‌رسد. تسلیم کنیم که معنی جبّار آن باشد که تو گفתי این معنی به قسم اول از مشیت متحقق می‌شود کلیّت لازم نیست زیرا خدای تعالی به اوصاف متضاد متصف است. مثل ضارّ و نافع و مثل معزّ و مُذل و مثل هادی و مُضل و مثل غَفّار و قَهّار. پس لازم نیست بلکه جایز نیست که هر چیز هر وصف را مظهر باشد. و یا می‌گوییم چون فعل بنده به دو چیز به وجود می‌آید یعنی به اختیار بنده و به اختیار خدا. اما اختیار بنده (216a) کسب است در او تاثیر نیست و اختیار خدا خلق و ایجاد است که مؤثر اوست. لاجرم جانب خدا قوی است پس او بدین معنی جبّار است. یا بنده را اختیار قوی دهد در کار کردن که بنده همچون بی‌اختیار شود. لاجرم بدین اعتبار جبر باشد اما جبر صرف نیست بلکه جبر متوسط است که مذهب اهل سنت است. و یا حضرت خدا بنده را به باده عشق خود مست کند. هر فعل که آن بنده کند به جبر خدا باشد اما این جبر بر عمل خیر باشد نه بر عمل شر. پس خدا جبّار است یعنی بر خیر و از اطلاق این جبر ظلم لازم نمی‌شود. خدمت مولانا به این شبهات و اجوبه‌اش اشارت کند در این ایات آینده که می‌فرماید: [3101 نادر این باشد که چندین اختیار] یعنی امر غریب این است که اختیارات بندگان [ساجد اندر اختیارش بنده‌وار] مطیع اختیار خداست که همه را خدا آفریده است. اما قادر شدن خدا بر همه اشیاء قدرت تو را نفی نمی‌کند. پس خدا بر هر چیز قادر است لکن اختیار را به دست تو کرده است که هر کاری را تو به اختیار خود می‌کنی. پس قادر شدن او قدرت خدا را منافی نیست. چنانکه [3102 قدرت تو بر جمادات از نبرد] ای مرد [کی جمادی را از آنها نفی کرد] یعنی قدرت تو بر جمادات جمادی را از جمادات نفی نمی‌کند پس [3103 قدرتش بر اختیارات آنچنان] مرهون است [نفی نکند اختیاری را از آن] یعنی قادر شدن خدا بر اختیار بندگان اختیار بنده را نفی نمی‌کند. لاجرم در هر کاری که تو می‌کنی دو اختیار هست. یکی اختیار تو که کسب است دیگر اختیار خدا که خلق است چنانکه بیان کردیم. [3104 خواستش می‌گوی بر وجه کمال] خواست و اختیار خدا را بگو بر وجه کمال. اما بر وجهی بگو [که نباشد نسبت جبر و ضلال] تا به خدا نسبت جبر و ظلم لازم نشود. پس از این به حکایت عودت کرد که سنی به آن جبری گفت [3105 چونکه گفתי کفر من خواست وی است] ای جبری [خواست خود را نیز هم می‌دان که هست] این را تعلیل می‌کند [3106 زآنکه بی‌خواه تو خود کفر تو نیست] زیرا در همه کار تو دخل و تصرف تو هست به کسب. [کفر بی‌خواهش تناقض گفتنی است] زیرا کفر فعل اختیاری است به قصد تو صادر است. حکایت:

پیش عمر رضی الله عنه دزدی آوردند. عمر پرسید که چه حمل کرد تو را بر دزدی؟ گفت: قضا و قدر خدا. عمر فرمود دستش بریدند، پس از آن بزدش و گفت: دستت بریدم از بهر دزدی و بزدم از بهر آنکه بر خدای تعالی افترا (216b) کردی [3107 امر عاجز را قبیح است و ذمیم] فرمان کردن به عاجز زشت است و نکوهیده و این از علیم و حکیم صادر نمی‌شود [خشم بتر خاصه از رب رحیم] خشم بی استحقاق بدتر است خصوصاً که از أَرْحَمُ الرَّاحِمِينَ باشد. [3108 گاو گر یوغی نگیرد می‌زنند] زیرا گرفتن یوغ مقدور اوست [هیچ گاوی که نپرّد شد نزنند] استفهام انکاری است. یعنی گاوی که نپرّد غمگین نشود زیرا نزنند زانکه پریدن مقدور او نیست. در بعض نسخ: [هیچ گاوی که نپرّد می‌زنند]. [3109 گاو چون معذور نبود در فضول] و در عناد از مقدور [صاحب گاو از چه معذور است و ذول] سست و مقبول [3110 چون نه‌ای رنجور سر را بر میند] تلبیس مکن [اختیارت هست بر سبیلت مخند] و اختیار آن کس را نباشد که او مست شراب عشق الهی و عاشق خدا باشد [3111 جهد کن کز جام حق یابی نوی] و جدید شوی [بی‌خود و بی‌اختیار آنگه شوی] چون از باده خدا نوش کنی [3112 آنگه آن می را بُود کُلّ اختیار] در آن وقت آن باده را باشد همه اختیار [تو شوی معذور مطلق مست‌وار] چنانکه مستان معذور باشند [3113 هرچه گویی گفته می باشد آن] هر سخن که گویی سخن باده باشد آن [هر چه روی رفته می باشد آن] هر چه می‌روبی و نفی کنی رفته باده باشد بی گمان. حکایت: عزیزی سه شبانه روز متحیر شد و می‌گفت الله الله. حال او را پیش بزرگی گفتند پرسید که در وقت نماز به خود می‌آید و نماز می‌گزارد؟ گفتند: آری. گفت: حمد خدای را که اولیای خود را در حال سُکر نیز نگاه می‌دارد. پس معلوم شد که بسیار مست باشد که از مثل این آفات به واسطه فضل کردگار محفوظ باشند. [3114 کی کند آن مست جز عدل و صواب] مرهون است [که ز جام حق کشیدست او شراب] که مست باده خدا شده است [3115 جادوان فرعون را گفتند بیست] وقتی که ساحران فرعون معجزه موسی را دیدند ایمان آوردند. فرعون خشم کرد و ایشان را گفت: لَا قُطْعَنَ آئِدِيكُمْ وَأَرْجُلُكُمْ مِنْ خِلَافٍ (اعراف/۱۲۴، شوری/۴۹)، ساحران چون مست باده عشق الهی شده بودند گفتند بیست و به پای. [مست را پروای دست و پای نیست] زیرا [3116 دست و پای ما می آن واحد است] که دست و پای ما شراب آن خداست [دست ظاهر سایه است و کاسد است] اعتبار به دست باطن است. اگر سؤال کنی که حضرت خدا در سوره انبیاء می‌فرماید: لَا يُسْأَلُ عَمَّا يَفْعَلُ وَهُمْ يُسْأَلُونَ (انبیاء/۲۳)، این دلالت می‌کند که خیر و شر هر چه خواهند آن را کنند، بی اختیار بنده. جواب می‌دهیم معنی این آیت آن نیست که آن را تو فهم کردی بلکه معنی این آیت آن است که اهل تفسیر گفته‌اند. پرسیده نشود از آن چه می‌کند به جهت عظمت و تفرّد به الوهیت یا به سبب آنچه (217a) هر چه کند عین حکمت و صواب است و ایشان یعنی همه بندگان پرسیده شوند از آن چه می‌کنند به

جهت آنکه مملوک‌اند و مملوک را ناچار است که حساب افعال و اقوال خود با مالک راست کند. پس این آیت دلالت نمی‌کند که خدای تعالی در همه افعال بر همه بندگان جبر کند.

[معنی مَا شَاءَ اللَّهُ كَانَ یعنی خواست خواستِ اوست و رضای او جوید و از خشم و رَدِ دیگران دلتنگ مباشید. آن كَانَ اگرچه لفظِ ماضی است لیکن در فعلِ خدا ماضی و مستقبل نباشد که لَئْسَ عِنْدَ اللَّهِ صَبَاحٌ وَ لَا مَسَاءٌ].

[3117 قولِ بنده آئِشَن شَاءَ اللَّهُ كَانَ] یعنی قول ما ای جبری ماشاءالله كَانَ [بهرِ آن نبود که تنبل کن در آن] و ترک عمل کن هر زمان [3118 بلکه تحریض است بر اخلاص و جد] زیرا چونکه هر چیزی که خدا خواهد آن می‌شود، این دلالت می‌کند که همه تصرف در دست اوست پس در خدمت او می‌باید شد [که در آن خدمت فزون شو مُستَعِد] و معنی ماشاءالله كَانَ نزدیک معنی کلام خداست که: كُلُّ يَوْمٍ هُوَ فِي شَأْنٍ (الرحمن/۲۹). لاجرم حضرت خدا در هر زمان به عمل و تصرف است. [3119 گر بگویند آنچه می‌خواهی تو راد] سخی [کار کارِ تست بر حسبِ مراد] و به اندازه دلخواه [3120 آنگهان تنبل کنی جایز بُود] استفهام انکاری است [کآنچه خواهی و آنچه گویی آن شود] پس بر این قیاس [3121 چون بگویند آئِشَن شَاءَ اللَّهُ كَانَ] معنی این سخن آن است که [حُکَم حُکَمِ اوست مطلق جاودان] زیرا خدای را نسبت نیست به زمان [3122 پس چرا صد مرده اندر وِرِدِ او] چون به حکم این سخن یعنی ماشاءالله كَانَ همه تصرف در دست اوست، چرا صد مرده در دعا و ملازمتش [بر نگردي بندگانهِ گِرِدِ او] طواف نکنی همچون بنده در اطراف او چنانکه به متصرف ظاهر ملازمت می‌کنی. بیت: هر که در درگاه شاه آید به دولت می‌رسد - رو به مسجد گر بخوای منصب غفران را. [3123 گر بگویند آنچه می‌خواهد وزیر] مرهون است [خواستِ آنِ اوست اندر دار و گیر] مراد از آنِ اوست در حکم و فرمان [3124 گِرِدِ او گردان شوی صد مرده زود] ملازمت کنی او را به جدّ بلیغ و به استعجال [تا بریزد بر سرت احسان و جود] آن وزیر [3125 یا گریزی از وزیر و قصرِ او] یا نفرت کنی از وزیر و از خانه‌اش این استفهام است [این نباشد جست و جویِ نصرِ او] این گریختن یاری و معاونت آن وزیر را خواستن نیست. پس چون در متصرف ظاهر چنان می‌کنی در متصرف حقیقی اهمال می‌کنی. [3126 بازگونه زین سخن کاهل شدی] برعکس از سخن ماشاءالله كَانَ کاهل گشتی که چنین پنداشتی که این سخن بر آن دلالت کند که هر چیز در ازل مقدّر و مقرر شده و قضاء مبهم گشته باشد [منعکس] (217b) [ادراک و خاطر آمدی] ادراک و خاطر تو برعکس گشت و این معنی را ندانستی که اگر کسی گوید [3127 امرِ امرِ آن فلان خواجه‌ست هین] معنی این سخن [چیست یعنی با جز او کمتر نشین] یعنی با جز او مباش بلکه با او باش قرین [3128 گِرِدِ خواجه گرد چون امرِ آن]

اوست] طرف آن خواجه را طواف کن چون فرمان از آن اوست [کو گششد دشمن رهاند جانِ دوست] که آن خواجه قتل کند دشمن را و خلاص کند دوست را و همچنان [3129 هرچه او خواهد همان یابی یقین] هر چه آن خواجه خواهد بیابی ای طالب مراد [یاوه کم رو خدمتِ او برگزین] ضایع مرو، معطل مشو خدمت او را اختیار کن. لاجرم در عمل دنیا بودن و ترک خدمت مولی کردن خود را کم کردن و سرمایه عمر گرانمایه را ضایع کردن است [3130 یا چو حاکم اوست گیرد او مگرد] یعنی معنی این سخن آن نیست که آن خواجه حاکم است به طرف او طواف مکن [که شوی نامه سیاه و روی زود] یعنی معنی این سخن آن نیست که چون تصرف از آن خداست تو گرد او طواف مکن و به جانب خدا و خدمت مولی مرو تا در روز قیامت نامه سیاه و از هول آن روز ترسان و زرد روی شوی. پس تأویل ماشاء الله کان این است که تو را بر عمل ترغیب کند نه آن تأویل که تو را کاهل کند. [3131 حق بُود تأویل کان گرم کند] یعنی آن تأویل حق و صحیح باشد که تو را بر حرارت کند [پُر امید و چست و با شرم کند] و تو را پر رجا کند و چست و چالاک سازد و اهل شرم کند. پس تأویل آن است که کسی که عمل کند جزاء عمل یابد به مشیت خدا. چنانکه ربّ العزّة در سورة سجده فرمود: تَتَجَافَى جُنُوبُهُمْ عَنِ الْمَضَاجِعِ يَدْعُونَ رَبَّهُمْ خَوْفًا وَطَمَعًا (سجده/۱۶)، دور می شود پهلوهایی ایشان از خوابگاه می خوانند پروردگار خود را از بیم خشم و به امید خشنودی و مِمَّا رَزَقْنَاهُمْ يُنْفِقُونَ (سجده/۱۶) و آنچه داده ایم ایشان را نفقه می کنند در وجوه خیر. یعنی شب در درگاه گدایی و روز گداناوی می کنند. فَلَا تَعْلَمُ نَفْسٌ مَّا أُخْفِيَ لَهُمْ مِنْ قُرَّةِ أَعْيُنٍ جَزَاءً بِمَا كَانُوا يَعْمَلُونَ (سجده/۱۷) پس نمی داند هیچ نفس نه ملک مقرب و نه بنی مرسل آنچه پنهان شده است برای پهلوی کنندگان از مضاجع، از روشنی چشم ها یعنی چیزی که بدان چشم ها روشن گردد. جزاء دادنی به سبب آنچه بودند که به اخلاص نیت و صدق طوئیت عمل می کردند [3132 ور کند سستت حقیقت این بدان] اگر تو را ضعیف کند آن را حقیقت بدان [هست تبدیل و نه تأویل است آن] یعنی آن تأویل که تو را سست کند تبدیل است نه تأویل (218a) [3133 این برای گرم کردن آمدست] ماشاء الله کان از بهر حرارت و رغبت دادن آمده است [تا بگیرد ناامیدان را دو دست] تا دو دست نا امیدان را بگیرد. [3134 معنی قرآن ز قرآن پرس و بس] به حکم إِنَّ بَعْضَ الْقُرْآنِ يُفَسِّرُ بَعْضًا، معنی قرآن را از قرآن بیس و پس از آن [وز کسی کآتش زدست اندر هوس] و از کسی بیس که آن کس هوس را سوخته است که از بهر هوا و هوس تأویل باطل نکند. [3135 پیش قرآن گشت قربانی و پست] یعنی آن کس [تا که عین روح او قرآن شدست] چنانکه [3136 روغنی کو شد فدای گل به کل] روغنی که به گل ممزوج گشت و خود را بالکلیّه فانی ساخت [خواه روغن بوی کن خواهی تو گل] که آن روغن عین گل گشته است. خلاصه کلام این است که چنان که در قرآن وعید است هم وعد است. و در وعید تخلف جایز است

نه در وعد. و حاصل همه قرآن دعوت بندگان است به حضرت خدا و آوردن گریختگان است به مولی. لاجرم عالمان را نمی باید که عاصیان را نا امید گردانند و عاصیان را نمی شاید که نومید شوند. بلکه می باید که به توبه و عمل صالح اشتغال نمایند و خالق کوه قاف در سوره حم عسق فرمود: **وَهُوَ الَّذِي يَقْبَلُ التَّوْبَةَ عَنْ عِبَادِهِ وَيَعْفُو عَنِ السَّيِّئَاتِ وَيَعْلَمُ مَا تَفْعَلُونَ** (شوری/۲۵)، یعنی اوست آن کس که قبول می کند توبه را از بندگان خود و فرو گذارد از بدی ها و می داند آنچه شما می کنید از گناه و توبه.

[و همچنین **جَفَّ الْقَلَمُ**] عبارت حدیث این است: **قَدْ جَفَّ الْقَلَمُ بِمَا هُوَ كَائِنٌ إِلَى يَوْمِ الْقِيَامَةِ**. [یعنی **جَفَّ الْقَلَمُ وَ كَتَبَ لَا تَسْتَوِي الطَّاعَةُ وَالْمَعْصِيَةُ لَا تَسْتَوِي الْأَمَانَةُ وَالسَّرِقَةُ جَفَّ الْقَلَمُ أَنْ لَا يَسْتَوِيَ الشُّكْرُ وَالْكَفْرَانُ جَفَّ الْقَلَمُ إِنَّ اللَّهَ لَا يُضِيعُ أَجْرَ الْمُحْسِنِينَ**].

[3137 همچنین تأویل **قَدْ جَفَّ الْقَلَمُ**] اگرچه این حدیث شریف بحسب الظاهر عبارت است از فراغ تقدیر بر وجه تمثیل و تصویر. زیرا قلم دبیر وقتی خشک شود که از کتابت فارغ شده باشد. پس ظاهر این بر جبر دلالت کند اما ظاهرش مراد نیست و در مجلد اول گذشته است در حکایت تاجر و طوطی که حسین بن الفضل را عبدالله طاهر طلبید و گفت خدای تعالی فرمود: **كُلُّ يَوْمٍ هُوَ فِي شَأْنٍ** (الرحمن/۲۹) و در خبر صحیح آمده است که هر چه تا قیامت شدنی است قلم نوشت و خشک گشت. حسین مذکور گفت آنچه در آیت مذکور است، **شُئُونٌ يُبْدِيهَا لَا شُئُونٌ يَتَّبِعُهَا**. یعنی آیت آن شئون را بیان کند که خدای تعالی در اظهار اوست از عدم به وجود و آنچه قلم نوشت حکم آن شئون است که اظهار او مقدر گشته است و تقدیر تابع علم است و علم تابع به معلوم. و از این جبر لازم (218b) نمی شود. [بهر تحریض است بر شغل اَهم] و آن کار آخر توست. پس از این خدمت مولانا شرح حدیث شریف می کند که می گوید: [3138 پس قلم بنوشت که هر کار را] اگر نیک است و اگر بد [لایق آن هست تأثیر و جرا] چنانکه [3139 کز روی **جَفَّ الْقَلَمُ كَزْ آيَاتٍ**] جزاء کزی به حکم **وَجَزَاءُ سَيِّئَةٍ سَيِّئَةٌ مِثْلُهَا** (شوری/۴۰)، کزی می باشد [راستی آری سعادت زایدت] به حکم **إِنَّ اللَّهَ لَا يُضِيعُ أَجْرَ الْمُحْسِنِينَ** (توبه/۱۲۰)، نیکی متولد شود. [3140 ظلم آری مدبری **جَفَّ الْقَلَمُ**] اگر ظلم کنی بدبختی که به حکم **أَلَا لَعْنَةُ اللَّهِ عَلَى الظَّالِمِينَ** (هود/۱۸)، تقدیر الهی چنین شده است. [عدل آری بر خوری **جَفَّ الْقَلَمُ**] اگر عدل کنی به حکم **إِذْ لَوْ أَنَّ أَهْلَ الْقُرَىٰ لَكَافَرُوا أَفَلَيَّ يَاسْرٌ** (مائد/۸) و به موجب **إِنْ أَحْسَنْتُمْ أَحْسَنْتُمْ أَنْفُسَكُمْ** (اسراء/۷)، میوه و حاصل بری، بر این گشته است تقدیر حق تعالی. [3141 چون بدزد دست شد **جَفَّ الْقَلَمُ**] چون سرقت کند به حکم **وَالسَّارِقُ وَالسَّارِقَةُ فَاقْطَعُوا أَيْدِيَهُمَا** (مائد/۳۸)، دست رفت، بر این مقرر گشت امر الهی. [خورد باده مست شد **جَفَّ الْقَلَمُ**] اینها همه به تقدیر خدای تعالی است و اکنون حضرت او در تصرف و ایجاد است [3142 تو روا داری روا باشد

که حق] مرهون است [همچو معزول آید از حُکم سَبَق] که حضرت خدا در ازل همه کار را تقدیر کرده باشد و بر تصرف و ایجاد قادر نباشد. و به زبان حال گوید: [3143 که ز دستِ من برون رفتست کار] پس از این بر چیزی قادر نیستم [پیشِ من چندین میا چندین مزار] یعنی پیشِ من ملازمت و زاری مکن [3144 بلکه معنی آن بُود جَفَّ الْقَلَم] بلکه معنی این است جف القلم را [نیست یکسان پیشِ من عدل و ستم] و نیکی و بدی. چنانکه در سورة سجده فرمود: أَفَمَنْ كَانَ مُؤْمِنًا كَمَنْ كَانَ فَاسِقًا لَا يَسْتَوُونَ (سجده/۱۸). [3145 فرق بنهادم میانِ خیر و شر] در قضا و قدر [فرق بنهادم ز بد هم از بتر] که جزاء صغیره و کبیره را می‌دهم [3146 ذره‌ای گر در تو افزونی ادب] مرهون است [باشد از یارت بداند فضلِ رب] اگر یک ذره تو زیاده کنی از خیر و ادب و آن از قرین تو باشد فضل خدا آن را داند که ضایع نمی‌کند. حکایت: صعصعه بن ناجیه که جدّ فرزدق بود نزد رسول الله علیه‌السلام آمد و گفت: از آنچه بر تو فرود آمد بر من بخوان. آن حضرت خواند: فَمَنْ يَعْمَلْ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ خَيْرًا يَرَهُ * وَمَنْ يَعْمَلْ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ شَرًّا يَرَهُ (زلزال/۷-۸)، او گفت حسبی حسبی. یعنی همین بسنده است. [3147 قدرِ آن ذره تو را افزون دهد] که خدای تعالی کریم است عمل اندک را ثواب بسیار دهد [ذره چون کوهی قدم بیرون نهد] یعنی عوض ذره همچون کوه پیدا شود. چنانکه در سورة حم عسق فرمود: مَنْ كَانَ يُرِيدُ حَرْثَ الْآخِرَةِ نَزِدْ لَهُ فِي حَرْثِهِ (شوری/۲۰)، هر که باشد که خواهد (219a) به عمل خود کشتِ خیر، آخرت ما پاداش بیفزاییم مَر او را در زرع خیر. خدای تعالی از ثواب آن جهان به ذکر حَرْث خبر داد جهت تمثیل. یعنی چنانکه کشت دانه را می‌افزاید تا یکی از آن بسیار می‌شود همچنین عمل مؤمن روز به روز نزد خدای تعالی افزون می‌گردد تا به حدّی که یک ذره برابر کوه احد شود. لاجرم تصرف و قدرت چنین می‌باید و چنین پادشاه خدمت کردن را شاید. [3148 پادشاهی که به پیشِ تختِ او] مرهون است [فرق نبود از امین و ظلم‌جو] یعنی پادشاهی که امین و خائن را فرق نکند [3149 آنکه می‌لرزد ز بیمِ ردّ او] یعنی پادشاهی که آن کس را که از ردّش بترسد [و آنکه طعنه می‌زند در جدّ او] از آن کس که دشنام می‌دهد به جدّش. این بیت مرهون است [3150 فرق نبود هر دو یک باشد برّش] فرق نبود هر دو کس یک باشد نزد آن شاه [شاه نبود خاکِ تیره بر سرش] حضرت خدا از امثال این حال منزّه است که عادل و ظالم را و ترسان و بدگوی را می‌داند. [3151 ذره‌ای گر جهدِ تو افزون بُود] یک ذره اگر طلب و عمل تو زیاده شود [در ترازویِ خدا افزون بُود] خدای تعالی نیز عوض را زیاده کند. [3152 پیشِ این شاهان هم‌اره جان کنی] پیش شاهان جهان همیشه سعی می‌نمایی و خدمت و ملازمت می‌کنی [بی‌خبر ایشان ز غدر و روشنی] غافل‌اند این شاهان از نقض عهد و درستی. [3153 گفتِ غمّازی که بد گوید ترا] قول غمّازی که از بهر تو شاه را بد گوید [ضایع آرد خدمت را سال‌ها] ضایع کند آن شاه خدمت‌های چندین ساله تو را. [3154 پیشِ شاهی که سمیع است و

بصیر] که حضرت خداست جلّ و علا [گفت غمّازان نباشد جای گیر] و محل قبول نیابد زانکه خود می‌داند [3155 جمله غمّازان از او آیس شوند] و نومید باشند [سوی ما آیند و افزایند بند] به جانب ما آیند و قید ما را زیاده کنند و غمز خدای را به ما می‌کنند که [3156 بس جفا گویند شه را پیش ما] اسناد بی‌وفایی به شاه کنند که می‌گویند: [که بُرُو جَفَّ الْقَلَمُ کم کن وفا] که به حال خود برو و عهد خدا را وفا ممکن که در حق او تقدیرش مقرر شده است. [3157 معنی جَفَّ الْقَلَمُ کی آن بُود] مرهون است [که جفاها با وفا یکسان بُود] یعنی معنی جَفَّ الْقَلَمُ آن نیست که کفر و عصیان به ایمان و طاعت یکسان بُود. [3158 بل جفا را هم جفا جَفَّ الْقَلَمُ] و همچنان [و آن وفا را هم وفا جَفَّ الْقَلَمُ] یعنی خدای تعالی نوشته است که بد را بدی و نیک را نیکی کند. چون خدمت مولانا سعت رحمت خدا را بیان کرد و عاصیان را امیدوار گردانید اکنون این معنی را بیان کند که عاصیان را اگر رحمت باشد از عذاب خلاص شوند اما این کی باشد که همچون اتقیا درجات علی یابند. پس از این از بهر درجات ترغیب طاعت کند که می‌فرماید: (219b) [3159 عفو باشد لیک کو فرّ امید] مرهون است [که بُود بنده ز تقوی روسپید] یعنی اگر مجرم معفو باشد از عذاب خلاص شود اما آن امید نیست که چون بنده متقی به سعادت آخرت و به فضیلت قربت رسد. چنانکه [3160 دزد را گر عفو باشد جان بُرد] اگر دزد را عفو کنند از قتل خلاص شود اما [کی وزیر و خازن مخزن شود] و مقبول سلطان گردد. یعنی غالب در حال دزد آن است که معفو نباشد و اگر معفو باشد جان را خلاص کند لیکن خاص سلطان نگردد. همچنان غالب در عاصیان آن است که معذب شوند و اگر معفو باشند از عذاب جان برند اما همچون متقیان به درجات عالیّه نمی‌رسند. [3161 ای امین‌الدین ربّانی بیا] ای امین دین و مرد ربّانی بیا [کز امانت رُست هر تاج و لوا] که از امانت پیدا شده است هر تاج سعادت و لوای سیادت [3162 پور سلطان کو بر او خاین شود] پسر شاه که بر شاه خاین گردد [آن سرش از تن بدان باین شود] سر پسر از تنش بدان خیانت جدا گردد. یعنی شاه او را کُشد زیرا پادشاهان در حفظ سلطنت اهتمام تام کنند که به توهم عصیان مردمان را کشند. [3163 ور غلامی هندوی آرد وفا] اگر غلام سیاه وفا نماید در خدمت شاه [دولت او را می‌زند طال بقا] یعنی از همت سلطان به دولتی رسد که او را طال بقاه گویند. [3164 چه غلام ار بر دری سگ باوفاست] چه غلام، اگر بر یک در سگ که با وفا باشد [در دل سالار او را صد رضااست] در خاطر خواجه آن سگ را رضای بسیار است. لاجرم [3165 زین چو سگ را بوسه بر پوزش دهد] از وفاداری آن سالار بوسه بر دهان سگ دهد [گر بُود شیری چه پیروزش کند] اگر آن وفادار شیر باشد آن را چگونه مظفر کند. پس معلوم شد که قربت حق تعالی به ملک و مال و به علم و کمال و به حسن و جمال نیست بلکه به اخلاص اعمال است. و این نیز معلوم شد که عاصیان اگر معفو شوند به درجات اهل تقوی نرسند. [3166 جز مگر دزدی که خدمتها

کند] مگر آن دزد که خدمت بسیار کند [صدق او بیخ جفا را برکند] یعنی مگر آن عاصی که طاعت بسیار کند بیخ و بن عصیان را برکند که مقبول حضرت حق شود [3167 چون فضیل رهنی کو راست باخت] چون فضیل بن عیاض که رهن بود در صحرایی میان مرو و باورد که به خیمه نشستی و مرقع پوشیدی و قلاده و تسبیح را در گردن کرده بود و یارانش حرامیان بودند و راه زدندی و متاع را پیش وی آوردندی او قسمت کردی. روزی کاروانی گذر (220a) کرد حرامیان در راه منتظر بودند. یکی از کاروانیان آواز حرامیان را شنید بخواست که زر خود را در صحرا پنهان کند تا پس از رفتن حرامیان بستاند اتفاقاً در صحرا خیمه‌ای بدید به نزد او رفت. فضیل بن عیاض را دید به لباس زاهدان نشسته زر را به او امانت داد، باز به کاروانیان رسید دید که حرامیان ایشان را زده مال‌ها را برده و رفته‌اند. باز به آن خیمه آمد تا امانت را بستاند دید که حرامیان در آنجا آمده‌اند مال را قسمت می‌کنند، سخت دلتنگ شد. فضیل چون او را دید گفت بیا امانت خود بستان. آن کس زر خود را ستاند و رفت. و سبب توبه فضیل این بود که وقتی به زدن کاروانی رفته بود یکی از کاروانیان^{۴۵} سوره حدید می‌خواند. این آیت به گوش فضیل رسید: اَلَمْ يَأْنِ لِلَّذِينَ آمَنُوا أَنْ تَخْشَعَ قُلُوبُهُمْ لِذِكْرِ اللَّهِ (حدید/۱۶)، معنی آیت این است که آیا وقت نشد مومنان را که دل ایشان ترسد از بهر خدا. فضیل گفت: وقت شد خدایا! لاجرم بازی نرد را راست باخت. [زانکه ده مرده به سوی توبه تاخت] و سخت توبه کرد و در آن کار شد که خصم‌های خود را خشنود کند و چنان کرد. پس از این فضایل عبادت بسیار کرد سی سال خنده نکرد و در مکه مجاور شد و با ابوحنیفه صحبت کرد و به انواع ریاضات عبادت کرد و صاحب کرامت گشت و وفات او در ماه محرم بود بسنه سبع و ثمانین و مائه. [3168 وآنچنان که ساحران فرعون را] مرهون است [رو سیه کردند از صبر و وفا] که به موسی ایمان آوردند فرعون دست و پای ایشان را بُرید ایشان صبر کردند و به عهد موسی وفا کردند به این سبب فرعون را روسیاه کردند [3169 دست و پا دادند در جرم قود] در گناه قصاص [آن به صد ساله عبادت کی شود] که این صبر و وفا بهتر از عبادت صد ساله است [3170 تو که پنج‌ه ساله خدمت کرده‌ای] انصاف بده [کی چنین صدقی به دست آورده‌ای] صدق همچو صدق بندگان عمید می‌باید که به شکنجه صبر کردند چنانکه در حکایت آینده مبین است.

[حکایت آن درویش که در هری غلامانِ عمیدِ خراسان را دیدی آراسته و بر اسبان تازی با قباهای زربفت و کلاه‌های مُعَرَّق] یعنی آراسته به سیم. عرب گوید: لِحْجَامٌ مُعَرَّقٌ أَيْ مَحْلَى بِالْفِضَّةِ. [و غیر آن] اشارت به کلاه‌های مُعَرَّق است [پرسیدی] آن درویش [که اینها کدام امیرانند و چه شاهانند. گفتندی] مردمان [او را] اشارت است به آن درویش [که اینها امیران نیستند اینها غلامانِ عمید

^{۴۵} کاروانیان C : کاروان G : کاروان K

خراسانند رو] (220b) [به آسمان کرد که ای خدا غلام پروردن از عمید پیاموز] خدمت مولانا
عمید را بیان کند [آنجا مُستوفی را عمید گویند] و مستوفی آن است که اعشار شرعیه و حقوق عرفیه
و رسوم قانونیه را ستاند از مردمان برای شاه.

[3171 آن یکی گستاخ رو اندر هری] آن یک درویش گستاخ رونده در شهر هری [چون بدیدی او
غلام مهتری] و بنده بزرگی. آن عمید خراسان بود. [3172 جامه اطلس کمر زرین روان] چون درویش
چنین بدیدی [روی کردی سوی قبله آسمان] روی را به سوی آسمان کرد که قبله دعاست و گفتی
[3173 کای خدا زین خواجه صاحب مین] خدایا از این خواجه صاحب منتها و نعمتها [چون
نیاموزی تو بنده داشتن] چرا نمی‌آموزی بنده داشتن را [3174 بنده پروردن پیاموز ای خدا] مرهون است
[زین رئیس و اختیار شهر ما] از این رئیس و گزیده شهر ما که عمید خراسان است. در بعض نسخ:
[زین رئیس و اختیار شاه ما]، از این رئیس که مختار شاه ماست و معتمد علیه اوست. آن درویش چنین
سخن گفتی زیرا [3175 بود درویش و برهنه و بی‌نوا] و بی‌رزق [در زمستان لرز لرزان از هوا] از سردی
او [3176 انبساطی کرد آن از خود بری] گستاخی می‌کرد آن فقیر دیوانه. در بعض نسخ: [انبساطی
کرد آن با داوری]، یعنی با حاکم حقیقی [جراتی می‌کرد او از لَمتری] و از غلضتی و خشونت [3177
اعتمادش بر هزاران موهبت] اعتمادش بر انعام بسیار بود از حضرت خدا [که ندیم حق شد اهل معرفت]
یعنی چنانکه ندیمان شاهان به لطایف گفتن، انعام بستاند این نیز به آن گمان بود که ندیم شاه حقیقی
و اهل معرفت گشت و می‌خواست که به این لطیفه عطای خدا را بستاند [3178 گر ندیم شاه گستاخی
کند]. پند است از مولانا [تو مکن آنکه نداری آن سَند] و آن مرتبه را نرسیده‌ای. بدان که آن درویش
کمر زرین غلامان عمید را دید دانست که این کمرها را خواجه ایشان داد او نیز از حضرت خدا کمر
خوب خواست اما احسان حضرت حق را به یاد نیاورد که جای کمر را یعنی میان را او داده است. و
لهذا خدمت مولانا می‌فرماید: [3179 حق میان داد و میان به از کمر] چون بهتر را داد می‌تواند که
کهر را دهد. [گر کسی تاجی دهد او داد سر] اگر کسی تاج دهد خدای تعالی بهتر از آن داد که سر
است. و حضرت حق سر داد قادر است که هم تاج بدهد. اما آن کس که تاج داد نمی‌تواند که سر
دهد. حکایت: مردی از فقر شکایت می‌کرد. ابراهیم ادهم سخن او را شنید و گفت: اگر تو را ده
هزار درم دهند یک دست تو را قطع کنند رضا داری؟ گفت: نه. و همچنین هر عضو به مقداری از
مال شمرد پس (221a) از آن گفت: ای درویش در وجود تو چندین هزار مال و نعمت حق موجود
است چرا انکار آن مال و کفران چندین نعمت می‌کنی که از فقر شکایت می‌نمایی. تو فقر را رایگان
یافتی از آن قدرش نمی‌دانی و من مُلک بلخ را دادم و درویشی را خریدم و هنوز شادم که ارزان خریدم.
[3180 تا یکی روزی که شاه آن خواجه را] یعنی عمید خراسان را [متهم کرد و بیستش دست و پا]

و حبس کرد و از او مال و دفینه و گنج و خزینه خواست و از غلامان مال خواجه را پرسید ایشان خبر ندادند [3181 آن غلامان را شکنجه می نمود] آن شاه [که دفینه خواجه بنمایید زود] که مال خواجه در کدام جای مدفون است به من بنمایید [3182 سیر او با من بگویید ای خسان] و ای غلامان [ورنه بُرم از شما حلق و لسان] و الا قطع کنم از شما گلو و زبان [3183 مدّت یک ماهشان تعذیب کرد] یک ماه آن غلامان عمید را پادشاه شکنجه فرمود [روز و شب شکنجه و افشار و درد] علی الدوام عذاب و فحش گفتن و عُصر کردن و آلم بود. [3184 پاره پاره کردشان و یک غلام] لفظ یک غلام مرهون است [راز خواجه وانگفت از اهتمام] و از مال و گنج خواجه خبر نداد. چون آن درویش حضرت خدا را گستاخانه سخن گفت فرصت آن شد که او را نیز گویند تو بندگی را از بندگان عمید خراسانی بیاموز. [3185 گفتش اندر خواب هاتف کای کیا] فاعلِ گفت هاتف است. یعنی آن درویش را هاتف ندا کرد و گفت ای بزرگ [بنده بودن هم بیاموز و بیا] بنده ما بودن از بندگان عمید بیاموز و بیا. ای که از حضرت خدا در حیات دنیا صحّت و نعمت می خواهی و در دار عقبی مغفرت و قربت می جویی اما تو از بهر او خدمت نمی کنی و مشقّت طاعت نمی کنی، از قول أَجْرُكُمْ بِقَدْرِ تَعْبُكُمْ غافل مباش. بدان که در زمان مولانا شخصی بود که در سن و طریقت جوان بود و در کمال علم و عمل پر نقصان اما عوام را محب و مرید ساخته و ایشان را وعظ و نصیحت گفته و بدین دعوی بود که پند من شنیدن و تحصیل معرفت کردن بس است به عمل حاجت نیست و هرچه دادنی باشد خدای تعالی می دهد سعی بنده لغو است. این چنین مذهب جبر را ذاهب شده بود و جمع اسباب را طالب گشته. خدمت مولانا وی را سخن خیر و حق می گفت که علم کامل و عمل وافر می باید پس از آن گشادن زبان و پند دادن به اهل جهان. چنانکه وارد است: عِظْ نَفْسَكَ فَإِنْ اتَّعَظْتَ فَعِظِ النَّاسَ وَإِلَّا فَاسْتَخِي مِنَ اللَّهِ. آن شخص خدمت مولانا را و باقی حق گویان را ناسزا همی گفت و بلا از او کم نمی شد اما او متنبّه نمی گشت. لاجرم خدمت مولانا به تقریب مسئله جبر حال وی را بیان می کند و بر وجه عموم پند می دهد که می گویند: [3186 ای دریده پوستین یوسفان] و مذمت کننده نیکان [گر بدرّد] (221b) [گرگت آن از خویش دان] اگر گرگ تو را بدرّد جزاء عمل تو است آن را از خود بدان. چنانکه حق تعالی فرمود: إِنْ أَحْسَنْتُمْ أَحْسَنْتُمْ لِأَنْفُسِكُمْ وَإِنْ أَسَأْتُمْ فَلَهَا (اسراء/۷). [3187 زآنکه می بافی همه ساله پیوش] چون همه سال می بافی و کرباس و لباس پیدا می کنی اکنون پیوش [زآنکه می کاری همه ساله بنوش] و چون همه سال کِشت می کنی اکنون حاصل را بخور که جزاء و نتیجه عمل تو است [3188 فعلِ تست این غصّه های دم به دم] جزاء فعل تو است که به تو می رسد غم و آلم. حکایت: مردی بود وعظ را جرّفت گرفته و کِسوت را صورت ساخته از بهر طمع اضطراب می کرد و در جای خود قرار نمی کرد. از برای جمع مال و جذب اموال به مجامع آنام و محافل عوام و به نزد ارباب دنیا و پیش

اصحاب هوا می‌رفت. وقتی از بهر طمع دنیا به جایی رفت و ترک حقوق اخوان صفا کرد و ناسپاسی ارباب وفا کرد یک پسرش بمرد و وقتی رفت یک دخترش بمرد و وقتی رفت یک دخترش بیمار شد و به مرتبه هلاکت رسید اما خود از این آلام متنبه و متنصح نشد. [این بُود معنی قَدْ جَفَّ الْقَلَمُ] پس به حکم النَّاسِ مُجْزِئُونَ بِأَعْمَالِهِمْ، حضرت خدا محسنان را نیکی و بدان را بدی وعده کرده است و آن را نوشته [3189 که نگردد سَنَّتِ ما از رَشْد] که رجوع نمی‌کند عادت ما به حکم وَلَنْ تَجِدَ لِسُنَّةِ اللَّهِ تَبْدِيلًا (فتح/۲۳)، از راه راست [نیک را نیکی بود بد راست بد] لاجرم حضرت خدا عَالِمُ السِّرِّ و الْخَفِيَّاتِ است اعمال را داند و جزایش دهد [3190 کار کن همین که سلیمان زنده است] پادشاه حقیقی که حضرت خداست دائم و باقی است جزاء عمل تو دهد [تا تو دیوی تیغ او بُرنده است] و دیو را کشنده. خدمت مولانا در این محل به قصه سلیمان علیه‌السلام و به وفات آن و به حال دیوان اشاره کند. خلاصه قصه این است که داوود علیه‌السلام بنای بیت المقدس را آغاز کرده بود و سلیمان علیه‌السلام در اتمام آن سعی‌های بلیغ به جای آورد. هنوز یک ساله کار مانده بود که متقاضی اجل به سلیمان علیه‌السلام درآمده طلب ودیعت کرد. سلیمان وصیت کرد که مرگ مرا فاش نکنید و مرا بعد از مرگ بر عصای من تکیه دهید تا دیوان از عمل خود باز نمانند و مهم مسجد به اتمام رسد. چون سلیمان علیه‌السلام در گذشت بشتند و بر او نماز گزاردند و او را بر عصا تکیه دادند و دیوان از دوری زنده می‌پنداشتند و به همان کار که بودند قیام نمودند. تا پس از یکسال اسفل عصای او کِرْمَکی بخورد او بر زمین افتاد همگان را موت او معلوم شد و فی‌الحال دیوان فرار نموده در شعبه جبال و اجواف به وادی گریختند. [3191 چون فرشته گشت از تیغ ایمنی است] چون کسی تبدیل اخلاق کرد از دیوی به فرشتگی پیوست از تیغ قهر سلیمان ایمنی باشد [از سلیمان هیچ او را خوف نیست] حضرت خدا در سوره یونس فرمود: **أَلَا إِنَّ أَوْلِيَاءَ اللَّهِ لَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ** (یونس/۶۲)، یعنی بدانید به درستی که دوستانِ خدای را هیچ بیم نیست بر ایشان از رسیدن مکاره و شداید. و نیستند ایشان که اندوهگین باشند از فوت (222a) مطالب و مقاصد. لاجرم دوستان خدا و بندگان مولی را خوف نیست در مواقف عظام و غصه نیست از احوال یوم قیام [3192 حُکْمِ او بر دیو باشد نی ملک] حکم قبر او بر دیو است نه بر ملک [رنج در خاک است نی فوقِ فلک] بلا در پستی و دنیاست و راحت در بلند و عقبی زیرا حضرت خدا دنیا را دار محنت و عقبی را دار راحت ساخته است. کسی که در دنیا رنج عبادت کشد در دار قرار به نعیم مقیم می‌رسد. کسی که این دار محنت را دارِ راحت کند که ترک عبادت را عادت گیرد، در دار آخرت به جای محنت و دار عقوبت رود. [3193 ترک کن این جبر را که بس تهی است] لغو و خالی است [تا بدانی سِرِّ سِرِّ جبر چیست] به کوشیدن و عمل کردن [3194 ترک کن این جبرِ جمعِ مَنبَلان] و جماعتِ تَبَلان [تا خبر یابی از آن جبرِ چو جان] که خدای تعالی

تو را بی‌اختیار کند در خدمت خود. چنانکه کسی خوبی را بیند در اول حال تمام دوست داشته و عاشق او نشده باشد. گاهی او را عاشقی نماید که حرکات عاشقانه و سخنان مستمندانه گوید لاجرم به تصنع و ریا دلش مایل آن خوب گردد و عاشق صادق او شود چنانکه اختیار از دست برود و نمی‌تواند که بی او قرار گیرد. لاجرم جبر مذموم را گذاشتن، حضرت حق را عاشق وار عبادت کردن می‌باید تا بحدّی که عاشق بی اختیارش شوی و لهذا می‌فرماید: [3195 ترکِ معشوقی کن و کن عاشقی] رعنائی را ترک کن افکندگی را گرین. چنانکه گفته‌اند در شیخی بیند و در مریدی بگشای [ای گمان برده که خوب و فایقی] بلندی و به معشوقی لایقی [3196 ای که در معنی ز شب خامش‌تری] یعنی از معنی به غایت بی خبری [گفتِ خود را چند جویی مشتری] یعنی سخن بی‌معنی را چند خریدار می‌جویی [3197 سر بجنبانند پشت بهر تو] تصدیق کنند تو را به سر جنبیدن از برای خاطر تو اما نه در تو عمل هست نه در ایشان [رفت در سودای ایشان دهر تو] از بهر ایشان عمر را ضایع کردی [3198 تو مرا گویی حسد اندر میبچ] خدمت مولانا از اهل زمان خود قایل بی‌معنی و عالم بی‌عمل را خطاب می‌کند و سخن او را جواب می‌دهد [چه حسد آرد کسی بر فوتِ هیچ] یعنی در تو چیزی نیست پس که باشد که هیچ را حسد برد [3199 هست تعلیم خسان ای چشم‌شوخ] لفظ هست مرهون است [همچو نقشِ خُرد کردن بر کلوخ] لاجرم آن آسان است. [3200 خویش را تعلیم کن عشق و نظر] تا بیایی چیزی مقرر [کآن بُود چون نقش فی جِرمِ الحَجَر] که این مشکل است ای مرد صاحب هنر. پس نفس را پند دادن و پندپذیر کردن کار مشکل است و امر مهم غیر را پند دادن سهل است و چندان لازم نیست زیرا [3201 نفسِ تو با تست شاگرد وفا] یعنی دیگران اگر چه تو را شاگردند اما وفادار نیستند و از تو دور شوند پس تعلیم را به نفس خود کن [غیر فانی شد کجا جویی کجا] غیر به سکون راء است یعنی غیر نفس تو فانی شود ایشان را. (222b) کجا جویی نفس خود را تعلیم ده و اصلاح کن که دایما با تست [3202 تا کنی مر غیر را خُبر و سنی] از بهر آنکه دیگری را به تعلیم علم عالم و بلند کنی [خویش را بدخو و خالی می‌کنی] خود را سَیِّئُ الخلق و از علم لدنی تهی می‌کنی. حکایت: خواجه‌ای را بنده‌ای بود بد نفس. خواجه را گفتند چرا بنده خود را تأدیب نمی‌کنی به خشم و زدن. آن خواجه گفت: از بهر اصلاح نفس دیگری نفس خود را بدخو کردن کار عاقلان نیست. [3203 متّصل چون شد دلت با آن عَدَن] یعنی چون دل تو متصل باشد به دریای الهی که همچون بحر عدن معدن لآلی است. [هین بگو مَهْراس از خالی شدن] پس از آن بگو مترس از خالی گشتن که آن بهر الهی بی‌پایان است که رسول الله علیه‌السلام فرمود: مَنْ عَمِلَ بِمَا عَلِمَ، وَرَتَّهَ اللَّهُ عِلْمَ مَا لَمْ يَعْلَمْ وَ مَنْ أَخْلَصَ لِلَّهِ أَرْبَعِينَ صَبَاحاً ظَهَرَ يَتَابِعُ الْحِكْمَةَ مِنْ قَلْبِهِ عَلَى لِسَانِهِ . [3204 امرِ قُلْ زین آمدش کای راستین] یعنی رسول الله علیه‌السلام را در اواخر سورة اعراف فرمان قُلْ إِنَّمَا أَتَّبِعُ

مَا يُوحَىٰ إِلَيَّ مِنْ رَبِّي (اعراف/۲۰۳)، از بهر اتصال به دریای عدن و بحر. وحی آمد که ای راست و درست [کم نخواهد شد بگو دریاست این] که دریای بی حد است این وحی و علم لَدُنْ [3205] أَنْصِتُوا یعنی که آبت را به لاغ] یعنی فرمان الهی در پس آیت مذکوره که: وَإِذَا قُرِئَ الْقُرْآنُ فَاسْتَمِعُوا لَهُ وَأَنْصِتُوا (اعراف/۲۰۴). از بهر آن است که ای امت، آبِ علم و قرآن را به هزل و آسانی [هین تلف کم کن لبخشک است باغ] ضایع مکن که باغ وجود تو خشک است آب را احتیاج داری [3206] این سخن پایان ندارد ای پدر] و قایل بی عمل [این سخن را ترک کن پایان نگر] این سخن گفتن را ترک کن آخر کار و بار^{۴۶} را بنگر که همه شاگردان روند و از تو دور شوند نفس تو به تو باقی بماند [3207] غیرتم ناید که پیشست بیستند] زیرا [بر تو می خندند عاشق نیستند] پس حسد بر کسی باید که او در آخر کار به سعادت رسد و غیرت کردن بر کسی باشد که طالبان او عاشقان او باشند. این شاگردان تو، تو را تحمیق کنند عاشقان صادقان نیستند. [3208] عاشقانت در پس پرده کرم] که ارواح طیبه اند و ملائکه مقربین و حور عین. حکایت: جوانی در عهد رسول الله علیه السلام ملازم مسجد بود و رسول الله علیه السلام شبی به مسجد رفت جوان را در نماز یافت. رسول الله علیه السلام مختفی نشست. چون جوان رکوع کردی در رکوع گفتی: سُبْحَانَكَ لَكَ الْحَمْدُ رَكَعْتُ لَكَ ظَهْرِي. و چون سجده کردی گفتی: سُبْحَانَكَ سَجَدْتُ لَكَ بِوَجْهِِي الْفَانِي لَوْجْهَكَ الْبَاقِي. پس از سلام گفت: اللَّهُمَّ اغْفِرْ عَنِّي وَاعْتَفِنِي مِنَ النَّارِ فَإِنْ كَانَ لِابْدَانِ تَعَذُّبِي فَاجْعَلْنِي فِدَاءً لَأُمَّةٍ مُحَمَّدٌ عَلَيْهِ السَّلَام. پس رسول الله علیه السلام تَنَحُّجُ کرد، جوان التفات کرد و گفت (223a) مَنْ هَذَا؟ رسول الله علیه السلام گفت: مُحَمَّدٌ رَسُولُ اللَّهِ أُبَلِّغُ نَصِيحَتَكَ بِأُمَّتِي بِمَا سَمِعْتُ. پس جوان نعره برد و بمرد. رسول الله علیه السلام او را بشست و تکفین کرد و نمازش گذارد و خود به گورش رفت دفن کرد و در وقت دفن می گفت: وَأَنْتَ لَهُ وَأَنْتَ لَهُ وَأَنْتَ لَهُ. شمردند نود بار این سخن را بگفت. چون از قبر بیرون آمد رداء او دریده بود. پرسیدند، گفت: حور آمدند و گفتند: زَوَّجْنَا مِنْهُ. نودش را نکاح کردم و از کمال طلب قَدْ شَقَّقْنَ رَدَائِي، بَقِيَتْ بَعْضُهُنَّ بِغَيْرِ تَرْوِيجٍ أَكْثَرُ مِنْ أَنْ يُحْصَى. [بهر تو نعره زنان بین دم به دم] چشم غیب بین را بگشای ایشان را نظر کن [3209] عاشقِ آن عاشقانِ غیب باش] که ایشان عاشقان مؤبَّدند [عاشقان پنج روزه کم تراش] در تربیت عاشقان فانی مباش [3210] که بخوردند ز خدعه جذبه ای] که تو را خوردند و ناقص کردند از فریفتن و کشیدن که هر یکی تو را دعوت می کند [سالها زیشان ندیدی حبه ای] از فیض الهی [3211] چند هنگامه نهی بر راه عام] ای مرد خام [گام خستی بر نیامد هیچ کام] گام و پای را مجروح کردی حاصل نشد مرام [3212] وقتِ صَحَّتْ جمله یارند و حریف] این اهل عالم و عوام [وقتِ درد و غم به جز حق کو آلیف] در زمان درد و آلم جز حضرت خدا کجاست انیس

^{۴۶} کار و بار CG : کار و پایان K

[3213] وقتِ دردِ چشم و دندان هیچ کس] مرهون است [دستِ تو گیرد به جز فریاد رس] هیچ تو را صحت نمی‌دهد جز خدا و چند بار این واقع شده است [3214] پس همان درد و مرض را یاد دار] در زمان صحت و عافیت آن مرض و محنت را یاد دار [چون ایاز از پوستین کن اعتبار] آن را فراموش مکن [3215] پوستین آن حالتِ دردِ تُوست] که پیش از این واقع شده بود [که گرفتست آن ایاز آن را به دست] چنانکه عیاض در زمان دولت حال پیشین را فراموش نکرده بود که فقر و ذلت را یاد کردی. تو نیز در وقت صحت زمان محنت را فراموش مکن بلکه حالتِ اولی را یاد آر که از چه مخلوق شده‌ای.

[باز جواب گفتنِ آن کافرِ جبری آن سنی را که به اسلامش دعوت می‌کرد و به ترکِ اعتقادِ جبرش دعوت می‌کرد و دراز شدنِ مناظره از طرفین که مادهٔ اشکال و جواب را بُرد الا عشقِ حقیقی که او را پروای آن نماند و ذَلِكَ فَضْلُ اللَّهِ يُؤْتِيهِ مَنْ يَشَاءُ (جمعه/۴، حدید/۲۱، ...)] و همچنان مَنْ يَهْدِ اللَّهُ فَهُوَ الْمُهْتَدِي (اعراف/۱۷۸).

[3216] کافرِ جبری جواب آغاز کرد] و بسیار بحث و جدال و قیل و قال کرد [که از آن حیران شد آن مِنطیقِ مرد] آن سنیِ بسیارگوی [3217] لیک گر من آن جوابات و سؤال] مرهون است [جمله را گویم بمانم زین مقال] که مقصود اصلی است [3218] زآن مهم‌تر گفتنی‌ها هستمان] یعنی ما را [که بدان] (223b) [فهم تو به یابد نشان] که به آن مقال فهم و ادراک تو بهتر یابد نشان از جانب رحمن [3219] اندکی گفتیم زآن بحث ای عَٹَل] سخت دل [ز اندکی پیدا بُود قانونِ کُل] به حکم القَلِيلُ يَدُلُّ عَلَى الْكَثِيرِ، از اندک معلوم گردد اصل کلی [3220] همچنین بحث است تا حشرِ بشر] تا به روز قیامت [در میانِ جبری و اهلِ قَدَر] یعنی تقدیر الهی چنین است که در میان طوایف ضاله و اهل حق تا روز قیامت قیامت بحث و جدال واقع شود و اهل ضلال از قیل و قال نماند [3221] گر فروماندی ز دفعِ خصمِ خویش] یعنی اگر اهل ضلال عاجز بماندی از الزام اهل حق [مذهبِ ایشان بر افتادی ز پیش] مذهب خود از نظر او افتادی. یعنی بطلان مذهب خود دانستی اما اهل ضلال به زعم خود دلایل می‌آورد خصم خود را ملزم می‌پندارد و مذهب باطل خود را حق اعتقاد کند. جواب و کلام خصم خود را اصفا نمی‌کند [3222] چون بُرونِ شَوْشان نبودی در جواب] برون شو به ترکی: اول دکلجم اولمَق. [پس رمیدندی از آن راهِ تَباب] نفرت کردند از آن طریق هلاک که مذهب باطل ایشان است [3223] چونکه مَقْضی بُد دوامِ آن رَوْش] یعنی چون به قضای الهی مقدر بود دوامِ طریق ضلال [می‌دهدشان از دلایل پرورش] یعنی ملک متعال می‌دهد ایشان را از دلایل و مقال قدرتِ جدال [3224] تا نگردد مُلْزَم از اِشکالِ خصم] باز حکمت آن قدرت دادن بیان می‌کند که [تا بُودِ محجوب از اقبالِ خصم] تا محجوب و مستور بماند از حق تعالی از جهت توجه به خصم. و به حکم حدیث نبوی سَتَفْتَرِقُ أُمَّتِي

عَلَى ثَلَاثٍ وَسَبْعِينَ فِرْقَةً، كُلُّهُمْ فِي النَّارِ إِلَّا وَاحِدَةً وَهِيَ مَا أَنَا عَلَيْهِ وَأَصْحَابِي. حکمت قدرت دادن این بود که فرقه‌های ضاله باقی باشد علی الدوام. و لهذا می‌فرماید: [3225 تا که این هفتاد و دو ملت مدام] مرهون است [در جهان مانند الی یوم الْقِيَام] و بزرگان گفتند این حدیث شریف که رسول الله علیه‌السلام فرمود واقع گشت. پس این خبر یکی از معجزات اوست. حکایت: آمدی گفته مسلمانان در زمان وفات رسول الله علیه‌السلام بر یک اعتقاد و بر یک طریقت بودند مگر کسی که نفاق را پنهان کند و وفاق را پیدا کند. باز خلاف ظاهر شد از امور اجتهادیه که غرض ایشان اقامت مراسم دین و اِدَامَتِ مناهجِ شرعِ قَویم بود. پس از آن طوایف ضاله پیدا شد که هفتاد و دو فرقه‌اند. سوم فرقه‌ای ناجیه که مستثنی است در حدیث مذکور که این فرقه اتفاق کردند بر حدوث عالم و بر وجود باری که جز او خالق نیست و آن قدیم است متصف به صفات کامل چیزی آن را شبیه نیست و ضد نیست و از نقصان منزّه است چنانکه در آخر مواقف مذکور است. [3226 چون جهان ظلمت است و غیب این] اشارت است به جهان [از برای سایه می‌باید زمین] از بهر قهر نیز اهل ضلال (224a) می‌باید [3227 تا قیامت مانند این هفتاد و دو] از بهر بقای این هفتاد و دو ملت [کم نیاید مُبتَدِع را گفت و گو] ناقص نمی‌شود اهل بدعت را سخن و مقال و بحث و جدال. لاجرم چندین قیل و قال پرده است در میان دین حق و اهل ضلال و این پرده از بهر عزّت دین است که مخزن اسرار و یقین است. [3228 عزّت مخزن بُود اندر بها] و قیمت [که بر او بسیار باشد قفل‌ها] یعنی مخزنی که عزیز باشد در قیمت او را قفل‌های بسیار بندند. لاجرم شکوک و اوهام که اهل ضلال دارند پرده‌هاست در میان ایشان و دین حق. [3229 عزّت مقصد بُود ای مُمتَحَن] آزموده و امور دیده [پیچ پیچ راه و عقبه و راهزن] اشکال طریق و کریوه و حرامی و همچنان [3230 عزّت کعبه بُود و آن نادیه] عزّت و شرف کعبه و آن انجمن است [رهزنی اعراب و طولی بادیه] راهزنی بدویان و درازی بریه [3231 هر رُوش هر ره که آن محمود نیست] در جهان [عقبه‌ای و مانعی و رهزنی است] کی باشد که راه محمود بی عقبه و بی مانع و بی حرامی باشد. لاجرم تحصیل دنیا و مطلب هوا بی مشقت و عنا میسر نمی‌شود کی باشد که راه نهدی و طریق خدا و وصول به مولی به آسانی حاصل شود. [3232 این روش خصم و حَقُودِ آن شده] این راه ضلال خصم و کینه‌دارِ آن راه حق گشته [تا مقلّد در میان حیران شده] تا شخصی که مقلد است در میان راه هدی و راه ضلال حیران گشته که حال و مقال اهل حق را بیند و شَتُود به آن مایل شود و قیل و قال اهل ضلال را شنود مایل به آن گردد. [3233 صدق هر دو ضدّ بیند در روش] مقلّد صدق هر دو ضد را یعنی اهل حق را و اهل ضلال را می‌بیند در راه رفتن [هر فریقی در ره خود خوش منش] خوب طبیعت و نیک سیرت پس به حکم کُلِّ جَزْءٍ بِمَا لَدَيْهِمْ فَرِحُونَ (روم/۳۲)، مؤمنون/۵۳)، هر فریق خوش دل است در طریق خود. نظم: هر کسی را در خور مقدار خویش - هست

نوع خوش دلی در کار خویش * می‌کند اثبات خویش و نفی غیر - چه امام صومعه چه پیر دیر. [3234]

گر جوابش نیست می‌بندد ستیز [اگر جواب اهل ضلال نباشد عناد می‌بندد] بر همان دم تا به روز رستخیز [بر آن نفس و سخن تا به قیامت که می‌گوید: [3235] که مهان ما بدانند این جواب] که بزرگان و عالمان ما دانند این جواب را [گرچه از ما شد نهان وجه صواب] لاجرم اهل ضلال بلکه عوام بی‌ذوق و حال از وسوسه خالی نیستند [3236] پوزبند وسوسه عشق است و پس [دهانند وسوسه همین عشق است] [ورنه کی وسواس را بستست کس] پس طریق بند وسوسه و بند طریق او عشق است. کسی جز او راه را نبسته است [3237] عاشقی شو شاهدهی خوبی بجو] امر است از جستن [صید مرغابی همی‌کن جو به جو] یعنی صید شناور کن نهر به نهر و در بحر (224b) حقیقت فرو رو. پس به کسی یار شو که اعتقاد حق را در تو زیاده کند نه به آنکه او را کم کند. و لهذا می‌فرماید: [3238] کی بَری زان آب کآن آبت بَرَد] کی می‌بری از آن کسی آب که آب تو می‌برد و اعتقاد تو کم کند. [کی کنی زان فهم فهمت را خورد] کی کنی از آن شخص، فهم. که او فهم تو را بخورد و کسی که تو را به سوی دنیا کشد. از او رشد نیایی بلکه او عقل تو را دزدد. [3239] غیر این معقول‌ها معقول‌ها] چون تو طالب باشی غیر این علوم ظاهره علوم دیگر را و غیر این معارف کمالات آخر را [یابی اندر عشق با فرّ و بها] چونکه در عشق باشی جز عقل معاش عقل خدایی یابی زیرا [3240] غیر این عقل تو حق را عقل‌هاست] در خزینۀ خدا عقل‌های دیگر است که اثر و کار آن عقل‌ها این است [که بدان تدبیر اسباب سماست] و به آسمان ارتقا است. [3241] که بدین عقل آوری ارزاق را] که تو به عقل معاش رزق‌ها می‌آوری اما [زان دگر مفرش کنی أطباق را] از آن عقل دیگر مفرش و فراش کنی طبقات سماء را. [3242] چون بیازی عقل در عشق صمد] چون عقل معاش را بیازی در عشق بازی [عشر امثالت دهد یا هفت صد] به حکم مَنْ جَاءَ بِالْحَسَنَةِ فَلَهُ عَشْرُ امْثَالِهَا (انعام/۱۶۰)، ده مثل دهد یا به موجب مَثَلُ الَّذِينَ يُنْفِقُونَ اَمْوَالَهُمْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ كَمَثَلِ حَبَّةٍ اَنْبَتَتْ سَبْعَ سَنَابِلٍ فِي كُلِّ سَنَابِلَةٍ مِائَةٌ حَبَّةٌ (بقره/۲۶۱)، هفتصد مثل دهد. [3243] آن زنان چون عقل‌ها درباختند] آن زنان مصر چون چون عقل‌ها را باختند [بر رواق عشق یوسف تاختند] لاجرم [3244] عقلشان یکدم سِتد ساقی عمر] عقل ایشان را في الحال می‌سِتد ساقی عمر ایشان [سیر گشتند از خرد باقی عمر] دیوانه شدند در بقیۀ عمر زنان از بهر جمال یوسف. چنین مردی کردند که عقل معاش را باختند پس از آن زبان ایشان از طعن زلیخا و از بحث و غوغا کوتاه شد. بدانکه در تفسیر این آیت آورده‌اند که: فَلَمَّا رَأَيْنَهُ أَكْبَرْنَهُ وَقَطَّعْنَ اَيْدِيَهُنَّ (یوسف/۳۱)، پس آن هنگام که زنان او را دیدند بزرگ یافتند در جمال. به یک بار همه شیفته جمال وی گشتند که خود را فراموش کردند و بیریدند دست‌های خود را و اَلَمِ آن احساس نکردند. در حقایق سلیمی مذکور است که حق سبحانه و تعالی بدین آیت مدعیان محبت را سرزنش می‌کند که

مخلوق در رؤیت و محبت مخلوقی بدان مرتب رسد که احساس اَلَم قطع ید نمی‌کند، در عشق و شهود پرتو جمال خالق باید که هیچ از بلا و عنا متألّم نشوید. لاجرم خدمت مولانا در تحقیق این معنی می‌فرماید: [3245 اصل صد یوسف جمالی ذوالجلال] و حُسْنِ مَلِکِ متعال [ای کم از زن شو فدای آن جمال] تا خلاص یابی از جدال (225a) [3246 عشق بُرد بحث را ای جان و پس] پس عشق را چاره کن [کو ز گفت و گو شود فریاد رس] که آن عشق از قیل و قال رهاوند [3247 حیرتی آید ز عشق آن نطق را] که مَنْ عَرَفَ الْحَقَّ كُلَّ لِسَانَهُ وَ مَنْ عَشَقَ نَفْسَهُ [زهره نبود که کند او ماجرا] بلکه دهان را بندند، از آن می‌ترسد که گوهر معنی از دهانش افتد و ضایع شود چنانکه می‌فرماید: [3248 که بترسد گر جوابی وادهد] و بحث و جدال کند [گوهری از لُنجِ او بیرون جَهد] لنج. به ترکی: آورد. [3249 لب بیندد سخت او از خیر و شر] یعنی آن اهل معنی و صاحب گوهر [تا نباید کز دهان افتد گهر] پس اهل معنی را قرار و سکون می‌باید [3250 همچنانکه گفت آن یارِ رسول] چنانکه یکی از اصحاب رسول گفت: [چون نبی بر خواندی بر ما فُصول] یعنی چون رسول الله علیه‌السلام بر ما معارف الهیه و حکمت‌های لطیفه می‌گفت ما به ادب و وقار می‌نشستیم زیرا [3251 آن رسولِ مُجْتَبِیِ وَقْتِ نثار] و زمان گفتار [خواستی از ما حضور و صد وقار] ما نیز بر وجهی نشستیم که هرگز اضطراب و حرکت نکردیم [3252 آنچنان که بر سرت مرغی بُود] مرغی شریف بر سر تو نشسته باشد [کز فَوَاشِ جانِ تو لرزان بود] که از فوت و پریدن آن مرغ دل تو ترسان و جان تو لرزان بود. لاجرم در آن حالت هیچ حرکت نمی‌کنی از بیم پریدن آن مرغ. چنانکه می‌گوید: [3253 پس نیاری هیچ جنبیدن ز جا] از آن می‌ترسی که [تا نگیرد مرغِ خوبِ تو هوا] و نپرد از سرت [3254 دَم نیاری زد ببندی شُرفه را] نفس و سخن نیاوری، سُعال را می‌بندی [تا نباید که پیرد آن هُما] هم در آن حال [3255 ور کَسَتْ شیرین بگوید یا تُرُش] کسی اگر تو را سخن بگوید [بر لب انگشتی نهی یعنی خَمُش] اشارت می‌کنی به آن شخص که سخن نگوید تا سبب پریدن مرغ نباشد. پس به حکم مَنْ خَشَعَ قَلْبُهُ خَشَعَتْ جَوَارِحُهُ، کسی که در دل او خشوع بود در اعضایش خضوع بود. و در این تنبیه است که در مجلس علم ادب و سکون می‌باید سخن و اضطراب مذموم است. [3256 حیرت آن مرغ است خاموش کند] حیرت را به مرغ تشبیه می‌کند [بر نهد سردیگ و پُر جوش کند] به ترکی: چوماکُ قَبَاغَن قور، یعنی آغزنی پر کیدَر و سنی قینَمَق ایلَه طولدُرر. حکایت: در مجلسی سماع می‌کردند یاران در شور و حرکت بودند. جُنید قدس سرّه در آن مجلس بود ساکن نشسته. کسی او را گفت: تو را این ذوق سماع نیست که هرگز حرکت نمی‌کنی؟ جنید این آیت را بخواند که در سورۀ نمل است وَ تَرَى الْجِبَالَ تَحْسَبُهَا جَامِدَةً وَ هِيَ تَمُرُّ مَرَّ السَّحَابِ (نمل/۸۸)، مرادش این بود که تو مرا ساکن می‌پنداری این را نمی‌دانی (225b) که حرکت در درون من است.

[پرسیدن پادشاه قاصد ایاز را] شاه خود قصد ایاز را می‌دانست [که چندین غم و شادی با چارق و پوستین که جماد است چه می‌گویی] یعنی چارق و پوستین را غمگسار می‌کنی و به او سخن می‌گویی با وجود اینکه دو جمادند [تا ایاز را در سخن آورد] یعنی مقصود از پرسیدن ایاز را به سخن آوردن بود که دیگران آن پند گیرند.

[3257] ای ایاز این مهرها بر چارقی] مرهون است [چيست آخر همچو بر بُت عاشقی] چنانکه کافران بر بت عاشق شوند. [3258] همچو مجنون از رخ لیلی خویش] چنانکه مجنون از رخ لیلی دین و مذهب کرده بود [کرده‌ای تو چارقی را دین و کیش] تو نیز کرده‌ای یک چارق را دین و مذهب خود [3259] با دو کهنه مهر جان آمیخته] و آن دو کهنه را مصاحب خود ساخته [هر دو را در حجره‌ای آویخته] و در خلوت با این دو کهنه اسرار گفته [3260] چند گویی با دو کهنه نو سخن] و سخن‌های نو را به این دو کهنه می‌گویی [در جمادی می‌دمی سِرِّ کهن] در بیجان راز قدیم را می‌گویی. یعنی فانی را محبت کردن و باقی را ترک کردن نمی‌بایست چنانکه گفته‌اند محبت انسان اول به ذات خود باشد. و لهذا چون از مادر زاید شیر و خوردنی می‌خواهد و از بهر نفس خود گیرد، آن محبت به تزاید بدن زیاده می‌شود اما اگر انسان تأمل کند که خالق تن و واهب نفس حضرت خداست و این فانی خواهد بود، حضرت خدا خود باقی است آن را دوست داشتن می‌بایست. باز کودک را حرکت و تمیز می‌آید لهُو و لعب را دوست می‌دارد آن دو او شیرین‌تر از همه چیز باشد. پس از آن لباس و زینت را و سوار شدن را دوست می‌دارد. پس از آن چون به حد بلوغ رسد لذت جماع و مصاحبت زنان را دوست می‌دارد. پس از آن ریاست و حکومت را و کثرت مال و دولت را دوست می‌دارد و هر متاخر متقدم را سرد می‌کند اگرچه اول، آن مقدم دوست‌تر بود. چنانکه صبی می‌خندد کسی را که لهُو و لعب را ترک کند و به ملاعبت زنان مشغول شود یا ریاست و حکومت خواهد. اما در مرتبه بلوغ و بزرگی امر بر عکس شود و انسان این را ملاحظه نمی‌کند که اینها همه فانی‌اند و پایان همه پشیمانی است. و احسان، محسن را دوست می‌دارد. این معنی را نمی‌داند که محسن همه محسنات حضرت خداست. و حسن صورت را دوست می‌دارد این معنی را ملاحظه نمی‌کند که همه را حسن و جمال آن ملک متعال داده است. چون انسان یا به ترک ما سوی یا به ملاحظه فَنای دنیا یا به جذب مولا کمال قدرت حضرت خدا را داند و عطای بی‌حد مولا را داند همه را بگذارد و در آخر پشیمان نشود. و به حکم **مَنْ أَحَبَّ شَيْئاً أَكْثَرَ ذِكْرُهُ**، یاد حق تعالی را (226a) بسیار می‌کند و هر چیز را از او می‌داند و از او می‌خواهد. خواه مقاصد دنیا باشد خواه مطالب عقبی باشد. اما ایاز تو چرا فانی را عاشق گشتی و مشغول سخن او شدی. [3261] چون عرب با رِبَع و اَطلال ای ایاز] چون عربان که با منزل و نشانه‌های سرای کهن ای ایاز [می‌کشی از عشق گفت خود دراز] چنانکه عادت عربان است که با خانه و

نشانه‌اش سخن گویند و شعرهایی خوانند. [3262 چارقت رَبع کدامین آصف است] چارق تو منزل کدام وزیر است که لایق چندین عزّت است [پوستین گویی که کُرْتَه یوسف است] کُرْتَه به ترکی: یکتا تکه فُتَنان و کوکلک. در بعض نسخ: [پوستین گویی قمیص یوسف است]. [3263 همچو ترسا که شمارد با کَشیش] مرهون است [جُرم یکساله زنا و غِلّ و غِش] گویند عادت ترسایان این است که هر یکی تنها به نزد کَشیش رود هرچه کرده است از مَعاصی، او را گوید. و قصد ترسا به زعم فاسد خود این است که [3264 تا پیامرزد کَشیش زو آن گناه] که ترسا کرده است [عَفو او را عفو داند از اله] عفو کَشیش را عفو خدا پندارد اما [3265 نیست آگه آن کَشیش از جُرم و داد] کی باشد که عفو کند [لیک بس جادوست عشق و اعتقاد] ترسا را عشقِ دین باطل و اعتقاد مذهب فاسد مسحور کرده است [3266 دوستی و وهم صد یوسف تَنَد] عشق و وهم و اعتقاد ناقص بد را نیک نماید و بسیار یوسف تصویر کند [اَسَحَر از هاروت و ماروت است خُود] اسحر اسم تفضیل است یعنی جادوتر است از آن دو فرشته. محبت و وهم [3267 صورتی پیدا کند بر یاد او] چون چیزی را محبت و اعتقاد کنی آن محبت و اعتقاد صورتی تصویر کند در خاطر تو بر یاد محبوب [جذبِ صورت آردت در گفت و گو] کشیدن صورت تو را در گفت و گو آرد. گویا در پیش تو کسی است که به او سخن می‌گویی [3268 رازگویی پیش صورت صد هزار] و آن را سخن می‌گویی بسیار [آنچنان که یار گوید پیش یار] اگر چه [3269 نی بدانجا صورتی نی هیکلی] نیست در ظاهر شکلی و هیأتی [زاده از وی صد آلت و صد بلی] یعنی از جانب صورت همچو ندای اَلَسْتُ بِرَبِّکُم نداها زاید و از تو بلی بی‌شمار آید اما آخر پشیمانی زاید. چنانکه می‌فرماید: [3270 آنچنان که مادری دل‌بُرده‌ای] یعنی زنی را که پسرک نو مرده باشد و آن زن که او را دوست می‌داشت [پیش گورِ بچه نو مرده‌ای] یعنی آن زن پیش قبر پسرک نو مرده خود نشیند [3271 رازها گوید به جدّ و اجتهاد] از عشق و محبت [می‌نماید زنده او را آن جماد] چنانکه [3272 حیّ و قایم داند او آن خاک را] از عشق بچه [چشم و گوش داند او خاشاک را] بصیر و سمیع داند آن زن خار و خاشاک قبر را [3273 پیش او هر ذره آن خاکِ گور] مرهون است [گوش دارد هوش دارد وقتِ شور] و در زمان مصیبت [3274 مستمع داند به جدّ آن خاک را] شنونده می‌پندارد زن آن خاکِ کور را [خوش نگر این عشقِ ساحرناک را] که چه سحرهایی می‌کند [3275 آنچنان بر خاکِ گور تازه او] (226b) آن مادر [دم به دم خوش می‌نهد با اشک رو] فاعل نهد مادر است و مفعولش رو [3276 که به وقتِ زندگی هرگز چنان] آن زن [روی ننهاده‌ست بر پورِ چو جان] بر پسر شیرین و عزیز [3277 از عزا چون چند روزی بگذرد] از زمان مصیبت چون زمانی بگذرد [آتشِ آن عشقِ او ساکن بود] و سرد گردد. [3278 عشق بر مُرده نباشد پایدار] و باقی [عشق را بر حَیّ جان‌افزای دار] ای عاشق [3279 بعد از آن زان گور خود خواب آیدش] پس از آن قبر خواب و غفلت

آید [از جمادی هم جمادی زایدش] که اثر جماد بی جانی و غفلت است [3280 زآنکه عشق افسون خود بُرُود و رفت] زیرا ساحرِ عشق افسونِ خود بُرد پس اثر عشق نماند [ماند خاکستر چو آتش رفت تفت] چون اخگر رفت خاکستر بماند. اگر سائل گوید من که فانی و دنیا را دوست می‌دارم، اینها را مرآت جمال حضرت خدا می‌بینم از اینها جمال حق را مشاهده می‌کنم. و به حکم المَجَازُ قِنْطَرَةُ الْحَقِيقَةِ، از محبتِ فانی مرا محبتِ باقی پیدا می‌شود. ما می‌گوییم این سخن وقتی راست شود که همه چیز را مرآت خدا دانی و از او مشاهده جمال مولی کنی و مصداق این آن است که از عشق همه بریده شوی. به حکم بیت: از هر که به مردگی جدا خواهی شد - آن به که به زندگی جدا باشی از آن. اکنون حبّ همه را از دل دور کنی. ولهذا می‌فرماید [3281 آنچه بیند آن جوان در آینه] یعنی اکنون مفهوم شد که عشق و محبت صورت محبوب را در پیش عاشق پیدا کند. لاجرم عشق خدا نیز چنین است اما عاشقان خدا در هر چیز حضرت حق را مشاهده کنند نه همچون جوانان که در صورت خوبان مشاهده کنند پس آنچه جوان در آینه بیند [پیر اندر خشت می‌بیند همه] یعنی ولی الله در هر چیز می‌بیند که همه اشیاء مظاهر حضرت خداست. در بعض نسخ: [پیر اندر خشت بیند از بُنه] یعنی از اصل و بنیاد. [3282 پیر عشقِ تست نی ریش سپید] کسی که دل او سیاه باشد ریش سپید سود ندهد که آن را پیر نا بالغ گویند. پس پیر عشقِ توسست [دستگیرِ صد هزاران ناامید] که بسیار مأیوسان را دستگیر باشد و به امید رساند که حضرت خداست [3283 عشق صورت‌ها بسازد در فراق] عشق در عاشقان صورت‌های بسیار پیدا کند در زمان فرقتِ حق یعنی صورت‌های خوب را عاشق شوند اما به حکم المَجَازُ قِنْطَرَةُ الْحَقِيقَةِ [نامصوّر سر کند وقتِ تلاق] معشوق حقیقی که از صورت منزّه است پیدا شود در زمان وصال و بگوید به زبان حال [3284 که منم آن اصلِ اصلِ هوش و مست] که من اصلِ اصلِ عقل و عاقلم، هم اصلِ اصلِ بی‌عقل و مست [بر صوّر آن حُسنِ عکسِ ما بُدست] بر صورت‌ها آن حُسن‌ها (227a) عکسِ ما بوده ست [3285 پرده‌ها را این زمان برداشتم] تجلّی جمال خود کردم و تو را از عشق صورت‌های ظاهر به خود کشیدم [حُسن را بی‌واسطه بفراشتم] و بنمودم [3286 زآنکه بس با عکسِ من در بافتی] و به ماسویِ ما پرداختی، [قوّتِ تجریدِ ذاتم یافتی] یعنی تو بسی عمر را به ماسویِ ما صرف کردی اما چون از من به تو جذبه رسید قوّتِ تجریدِ ذات من یافتی که از خوبان دیگر بُریدی و به من رسیدی. [3287 چون از این سو جذبه من شد روان] به ترسا مثلاً [او کشش را می‌نبیند در میان] و از او طلب نمی‌کند غفران [3288 مغفرت می‌خواهد از جُرم و خطا] آن ترسای هدایت رسیده [از پسِ آن پرده از لطفِ خدا] و پس از آن خود متغییر شود و نام او متبدّل گردد [3289 چون ز سنگی چشمه‌ای جاری شود] و آن سنگ مجرای آب گردد [سنگ اندر چشمه متواری شود] و پنهان گردد [3290 کس نخواند بعد از آن او را حَجَر] بلکه چشمه گویند [زآنکه

جاری شد از آن سنگ آن گهر] یعنی آب. لاجرم ترسا را چون هدایت حضرت خدا رسد کشش را فراموش کند و حضرت حق را ندا کند و مغفرت را از او می‌جوید و نام او مؤمن و مسلمان گردد. پس اگر عشق مجازی مقصود اصلی نباشد عاقبت او محمود است زیرا [3291 کاسه‌ها دان این صُور را واندراو] مرهون است [آنچه حق ریزد بدان گیرد علُو] یعنی این صورت‌های ظاهر همچون کاسه است. آن چیز که حضرت خدا در آن کاسه‌ها بریزد به آن چیز کاسه‌ها ارتفاع گیرد. گاه باشد که حضرت خدا در صورتی محبت خود را می‌نماید کسی آن صورت را بیند عاشق صورت شود در صورت، اما عاشق خداست در حقیقت. چنانکه در این قصه آینده.

[گفتن خویشاوندان مجنون را که حُسنِ لیلی به اندازه‌ایست چندان نیز نیست که از او نغزتر در شهر ما بسیار است یکی و دو و ده بر تو عرضه کنیم یکی را اختیار کن ما را و خود را وارهان و جواب گفتن مجنون ایشان را] در این مطلب پند دادن اقباء مجنون را بیان کند، باز جواب او را.

[3292 ابلهان گفتند مجنون را ز جهل] از اقبای مجنون کم عقلان مجنون را گفتند از نادانی [حُسنِ لیلی نیست چندان هست سهل] و اندک [3293 بهتر از وی صد هزاران دلربا] مرهون است [هست همچون ماه اندر شهر ما]. چون مجنون سخن ایشان شنید [3294 گفت صورت کوزه است و حُسن می] صورت همچون کوزه و حسن همچون باده است [می خدایم می‌دهد از نقشِ وی] باده را مرا خدای تعالی می‌دهد از کوزه صورت و از ظرف باده و حضرت خدا قادر است که از یک ظرف انواع شراب بیرون آرد [3295 مر شما را سرکه داد از کوزه‌اش] پس حضرت حق شما را سرکه بداد از کوزه باده. یعنی (227b) روی لیلی را به شما سهل نمود [تا نباشد عشقِ اوتان گوش‌کش] تا عشق لیلی شما را گوش‌کش نباشد و به خود نکشد. مقصود مجنون از این سخن آن است که خدا مرا باده عشق خود نشانید از صورت لیلی تا به این تقریب مرا به خود کشید از آن جهت روی لیلی را به من خوب نمود اما خدای تعالی بر شما جذبه عشق نگماشت و چنین خالی بگذاشت از آن جهت لیلی را خوب ننمود. [3296 از یکی کوزه دهد زهر و عسل] فاعل دهد دست حق است [هر یکی را دستِ حق عزّ و جلّ] لاجرم [3297 کوزه می‌بینی ولیکن آن شراب] مرهون است [روی ننماید به چشمِ ناصواب] آن چشم را که ثواب بین نباشد [3298 قاصِرَاتُ الطَّرَفِ باشد ذوقِ جان] به حکم آیت سورة الرحمن: فَيَهِنُّ قَاصِرَاتُ الطَّرَفِ لَمْ يَطْمِئِنَّهُنَّ إِنْسٌ قَبْلَهُمْ وَلَا جَانُّ (الرحمن/۵۶) و به موجب آیت و الصفات و صاد، وَعِنْدَهُمْ قَاصِرَاتُ الطَّرَفِ عَيْنٌ * كَأَنَّهُنَّ بَيْضٌ مَكْنُونٌ (صفات/۴۸-۴۹)، همچون حوران جنان. ذوق جان مرهون است [جز به خصم خود بنمایند نشان] معنی قاصِرَاتُ الطَّرَفِ این است که زنانی که جز به شوی خود ننگرند. و معنی بیت این است ذوق جان همچون قاصرات الطرف روی خود را به جز

صاحبش ننماید [3299 قَاصِرَاتُ الطَّرْفِ آمد آن مدام] به حکم حُورٍ مَقْصُورَاتٍ فِي الْخِيَامِ (الرحمن/۷۲)، محبوب است آن مدام [وین حجابِ ظرف‌ها همچون ختام] و مُهر است بر آن.

[3300 هست دریا خیمه‌ای در وی حیات] مرهون است [بَطَّ را لیکن کلاغان را ممت] یعنی دریا یک خیمه است که در او زندگی است مرغابی را. و لیکن زاغان را مردن است [3301 زهر باشد مار را هم قوت و برگ] و غذا. اَمَّا [غیر او را زهر او درد است و مرگ] غیر مار را زهر مار درد و موت است پس هر چیز نسبت با هر کس نیک نباشد. [3302 صورتِ هر نعمتی و محنتی] بر این منوال [هست این را دوزخ آن را جَنَّتِ] اگر چه هر دو اشتراک دارند [3303 پس همه اجسام و اشیا یُتَصَرُّونَ] به صیغۀ مجهول است [واندر او قوت است و سَم لَا تُبْصِرُونَ] در او غذا است و زهر که نمی‌بینید.

[3304 هست هر جسمی چو کاسه و کوزه‌ای] یعنی همچون ظرفی [اندر او هم قوت و هم دلسوزه‌ای] اَمَّا [3305 کاسه پیدا اندر او پنهان رَغَد] نعمت وافر [طاعِمْش داند کز آن چه می‌خورد] کسی که می‌چشد می‌داند که اندر او چه هست. [3306 صورتِ یوسف چو جامی بود خوب] همچون قدحی محبوب [زآن پدر می‌خورد صد باده طُروب] که از آن صورت یوسف که همچون جان بود یعقوب بخوردی بسیار باده شادی دهنده [3307 باز اخوان را از آن زهراب بود] برادران یوسف را از آن صورت زهرآب بود [کآن در ایشان خشم و کینه می‌فروزد] که در برادران صورت یوسف غضب و حسد می‌فروزد هرگاه که یوسف را دیدندی خشم و کینه ایشان زیاده گشتی [3308 باز از وی مر زلیخا را سَکَر] باده مست کننده [می‌کشید از عشق افیونی دگر] یعنی از صورت یوسف زلیخا را شراب عشق می‌کشید.

(228a) کیفیت دیگر [3309 غیر آنچه بود مر یعقوب را] کیفیتی و مستی غیر از آن کیفیت که بود یعقوب را [بود از یوسف غذا آن خوب را] یعنی زلیخا را. مراد این است که شراب عشق از یوسف خوب، با پدرش یعقوب روحانی بود و محبوب. اَمَّا به زلیخای مرغوب شهوانی بود و محبوب. [3310 گونه‌گونه شربت و کوزه یکی] شراب انواع است و ظرف یک [تا نماند در مِ غیبت شکی] تا نماند در باده غیبت تو را شکی [3311 باده از غیب است و کوزه زین جهان] لاجرم [کوزه پیدا باده در وی پس نهان] اَمَّا از هر کس نهان نیست بلکه [3312 پس نهان از دیده نامحرمان] و نا اهلان [لیک بر محرم هویدا و عیان] پس دیده‌ای که دیده محرم باشد در صورت تجلّی جمال حضرت خدا را دیده باشد و از مصنوع بر صانع استدلال کرده بود نه آنکه دیده را بر مصنوع مقصور کرده [3313 یا اِلَهِی سَكَّرْتُ أَبْصَارَنَا] مست کرده شد چشم‌های ما [فَاعْفُ عَنَّا أَثْقَلْتُ أَوْزَارَنَا] عفو کن از ما که گران شد گناه‌های ما و بارهای ما [3314 يَا خَفِيًّا قَدْ مَلَأْتَ الْخَافِقِينَ] ای خدا که پنهانی اَمَّا دو افق شرق و غرب را پر کرده‌ای [قَدْ عَلَوْتَ فَوْقَ نُورِ الْمَشْرِقِينَ] بلند شده‌ای بر نور مشرق و مغرب. بدانکه حضرت خدا اَظْهَرَ موجودات است مثلاً چون کسی را می‌بینی که قلم در دست گرفته خط می‌نویسد می‌دانی

که آن کس خیاطت نیز می‌داند. چون آن کس را بینی که کفش می‌دوزد می‌دانی که آن کس کفش دوختن نیز می‌داند و علی هذا القیاس. پس اگر تو امعان نظر کنی می‌دانی که این زمین و هر چه بر او هست از نباتات و حیوانات و معدنیات و بحار و انهار همه مخلوق اوست و این آسمان و هر چه در او هست از شمس و قمر و سایر کواکب و بروج و منازل و ملائکه همه مخلوق اوست. پس هر ذره از موجودات دلالت می‌کند که خدا یکی است و حی و قادر و غیر ذلک من صفات الکمال. شعر: و فی کلّ شیءٍ لهُ آیهٌ - تَدُلُّ عَلٰی اَنَّهُ وَاحِدٌ. اما چون چشم نامحرمات ضعیف است آن اظهر اشیاء بر وی خفی گشته است چنانکه شب پره از ضعف چشم خود آفتاب را نمی‌بیند با چندین ظهور و نور. [3315] اَنْتَ سِرٌّ کَاشِفٌ اَسْرَارِنَا] تو پنهانی پیدا می‌کنی رازهای ما را [اَنْتَ فَجَرٌ مُّفَجِّرٌ اَنْهَارِنَا] تو فجر و صبحی هم گشاینده و روان کننده‌ای روزهای ما را و جوی‌های ما را [3316] يَا خَفِيُّ الذَّاتِ مَحْسُوسِ الْعَطَا] ای که ذات تو پنهان و احسان تو پیداست [اَنْتَ کَالْمَاءِ وَ نَحْنُ کَالرَّخَا] تو همچون آبی و ما همچون آسیاب که تو گرداننده به آبی و همچنان [3317] اَنْتَ کَالرَّیْحِ وَ نَحْنُ کَالْغُبَارِ] تو همچون بادی و ما همچون گرد که ما را تو متحرک می‌کنی. لاجرم [تَخْتَفِی الرِّیْحُ وَ غَبْرَاهَا جِهَارٌ] پوشیده می‌شود باد، گرد او آشکار. [3318] تو بهاری ما چو باغ سبز خوش] به فتح خاء می‌باید خواند [او نهان و آشکارا بخشش] که بهار پنهان و عطای او پیداست [3319] تو چو جانی ما مثال دست و پا] لاجرم (228b) [قَبْضٌ وَ بَسْطٌ دست از جان شد روا] پس حرکت و تصرف ما از تو است و چنانکه جان پنهان است و حرکات اعضا آثار آن و بر جان دلیل است همچنین حضرت خدا نهان است آثارش عیان. [3320] تو چو عقلی ما مثال این زبان] می‌کند چندین معانی را بیان [این زبان از عقل دارد این بیان] پس چنانکه عقل پنهان است و نطق زبان عیان و دلیل است بر آن همچنان حضرت خدا نهان و دلایل وجود او هویدا. [3321] تو مثال شادی و ما خنده‌ایم] که شادی پنهان باشد و خنده پیدا [که نتیجه شادی فرخنده‌ایم] که اثر شادی مبارکیم. [3322] جنبش ما هر دمی خود اَشْهَد است] حرکت ما هر دمی اَشْهَد گفتن است و شهادت کردن [که گواه ذوالجلال سرمد است] بی اوّل و آخر [3323] گردش سنگ آسیا در اضطراب] دوران او در حرکت [اَشْهَد آمد بر وجود جوی آب] گواهی کردن بود بر وجود آب که گرداننده آن است. پس استدلال از آثار بر مؤثر باشد و بدانکه حضرت خدا از امثال منزّه است. خدمت مولانا این تمثیلات را از بهر تفهیم و برای تسلیت خود و از بی‌صبری آورده است اما مثال را در این تمثیلات به ممثّل مناسب نیست از بهر آن می‌گوید: [3324] ای برون از وهم و قال و قیل من] اگرچه بسیار تمثیل آوردم، [خاک بر فرق من و تمثیل من] خاک بر تارک من و بر تشبیهم. [3325] بنده نشکبید ز تصویر خوش] یعنی از بی‌صبری چنین تمثیل کند [هر دمت گوید که جانم مفرشت] تو اگرچه از فراش منزهی. [3326] همچو آن چوپان که می‌گفت ای خدا] چنانکه چوپانی

می‌گفت خدایا [پیشِ چوپان و مُحَبِّ خود بیا] پیش طالب و عاشق خود که منم بیا [3327 تا شُپُشِ جویم من از پیراهنت] و همچنان [چارُقتِ دوزم بیوسم دامت] خدای تعالی از این چیزها منزّه است اما چوپان در تعظیم و خدمت جز این نمی‌دانست و تفصیل این قصّه در واسطِ دفتر دوم مبین گشته است [3328 کس نبودش در هوا و عشقِ جفت] کس چوپان را در عشق یار و نظیر نبود [لیک قاصر بود از تسبیح و گفت] اگرچه از تسبیح قاصر بود اما عشق او وافر بود [3329 عشقِ او خرگاه بر گردون زده] خرگاه به ترکی: قره او. [جان سگِ خرگاهِ آن چوپان شده] روح، کلبِ خرگاهش گشته [3330 چونکه بحرِ عشقِ یزدان جوش کرد] مرهون است [بر دلِ او زد تو را بر گوش زد] در دل چوپان اثر کرد، تو را همان به گوش رسید به اندرون تو نرفت چنانکه در این حکایت که سخن واعظ به دل زن نزد.

[حکایتِ جُوحی] یعنی مردی از قوم که به حماقت مشهور بود [که چادر پوشید و در وعظ میانِ زنان] (229a) [نشست و حرکتی کرد زنی او را بشناخت که مرد است و نعره برد] سبب نعره در نظم مذکور خواهد شد.

[3331 واعظی بُد بس گزیده در بیان] و تقریر [زیرِ منبر جمع مردان و زنان] از بهر شنیدن وعظش [3332 رفت جوحی چادر و روبند ساخت] در صورت زنان شده [در میانِ آن زنان شد ناشناخت] و غیر معلوم [3333 سالیی پرسید واعظ را به راز] این مسئله را [مویِ عانه هست نقصانِ نماز] اگر موی زهار دراز شود نماز را نقصان بُود؟ [3334 گفت واعظ چون شود عانه دراز] یعنی مویش دراز شود [پس کراحت باشد از وی در نماز] پس موی عانه را بردن می‌باید، [3335 یا به آهک یا سترّه بستُرش] یا به نوره یا به مویر بستُر آن موی زهار را [تا نمازت کامل آید خوب و خوش] پس از این [3336 گفت سایل آن درازی تا چه حد] مرهون است [شرط باشد تا نماز کم بُود] ناقص گردد [3337 گفت چون قدرِ جوی گردد به طول] چون شعر عانه به قدر شعیر دراز شود [پس ستردن فرض باشد ای سئول] لازم بود ای سؤال کننده. [3338 گفت جوحی زود ای خواهر ببین] یعنی چون جوحی این سؤال و جواب را شنید از ابلهی زهار خویش به دست خود ندید. زنی که به نزد او بود او را خطاب کرد و گفت ای خواهر ببین [عانه من گشته باشد این چنین] که مویش به قدر جو دراز شده است؟ [3339 بهرِ خشنودیِ حق پیش آر دست] برای رضای خدا پیش آر دستت را که به سودنِ دست ببین زهار مرا. [کآن به مقدارِ کراحت آمدست] آن زن بر این اعتقاد بود که آن کس زن است لاجرم [3340 دستِ زن در کرد در شلوارِ مرد] آن زن دست خود اندر شلوارِ مرد که زن صورت بود بیرد. [کیَر او بر دستِ زن آسیب کرد] ذکر آن جوحی به دست زن زحمت کرد پس زن از کیفیت شوق کیر مست

شد. [3341 نعره‌ای زد سخت اندر حال زن] یک نعره زد فی الحال زن [گفت واعظ بر دلش زد گفت من] چون واعظ نعره زن را شنید گفت سخن من به دل زن زد و اثر کرد. [3342 گفت نی بر دل نزد بر دست زد] آن جوحی گفت بر دل او نزد بر دستش بزد. [وای اگر بر دل زدی ای پُر خِرد] که نعره از این بالاتر می‌بودی. حصه از قصه آن است که چون چیزی به دست زن رسید زن چنان نعره زد اگر بر دلش زدی چه شوق‌ها پیدا شدی و چه نعره‌ها زدی. همچنان شوق محبت و ذوق حالت تو را بر گوش و اعضاء بود اگر بر دلت زدی چه حال‌ها پیدا شدی. لاجرم عاشقان حق را که جذبۀ الهی و جذب شاهی چون به اندرون رسد بی‌اختیار شوند و سخن بی‌اختیار (229b) گویند، بلکه جان را فدای او کنند. [3343 بر دل آن ساحران زد اندکی] عشق یزدان بر دل ساحران بزد اندکی. یعنی چون ساحران فرعون معجزه موسی را دیدند حقانیت او را و دین حقش دانستند ایمان آوردند. چنانکه حضرت خدا در سوره طه حکایت می‌کند: **فَالْقِي السَّحَرَةُ سُجَّدًا قَالُوا آمَنَّا بِرَبِّ هَارُونَ وَمُوسَى * قَالَ أَمِنْتُمْ لَهُ قَبْلَ أَنْ أَدْنَى لَكُمْ إِنَّهُ لَكَبِيرُكُمُ الَّذِي عَلَّمَكُمُ السَّحَرَ فَلَا قُطْعَنَ أَيْدِيكُمْ وَارْجُلُكُمْ مِنْ خِلَافٍ وَلَا صَلْبَيْكُمْ فِي جُدُوعِ النَّخْلِ (طه/ ۷۰-۷۱)** و در سوره شعراء حکایت می‌کند: **قَالُوا آمَنَّا بِرَبِّ الْعَالَمِينَ * رَبِّ مُوسَى وَهَارُونَ * قَالَ أَمِنْتُمْ لَهُ قَبْلَ أَنْ أَدْنَى لَكُمْ إِنَّهُ لَكَبِيرُكُمُ الَّذِي عَلَّمَكُمُ السَّحَرَ فَلَسَوْفَ تَعْلَمُونَ لَا قُطْعَنَ أَيْدِيكُمْ وَارْجُلُكُمْ مِنْ خِلَافٍ وَلَا صَلْبَيْكُمْ أَجْمَعِينَ * قَالُوا لَا ضَيْرَ إِنَّا إِلَىٰ رَبِّنَا مُنْقَلِبُونَ (شعراء/ ۴۷-۵۰).** [شد عصا و دست ایشان را یکی] یعنی بریدن دست و کشیدن عصا از دست ساحران را یک شد چنانکه [3344 گر عصا بستانی از پیری شها] اگر عصا را از دست پیری بستانی [بیش رنجد کآن گروه از دست و پا] سخت و بیشتر رنجد که آن گروه یعنی ساحران از بریدن دست و پا [3345 نعره لا ضير بر گردون رسید] یعنی ساحران عتاب و تهدید فرعون را شنیدند، لا ضير إِنَّا إِلَىٰ رَبِّنَا مُنْقَلِبُونَ گفتند، یعنی لا ضرر علينا في ذلك. پس چنان آواز برداشتند که نعره لا ضير به فلک رسیدی و گفتند [هین بپر که جان ز جان کندن رهید] قطع کن دست و پای ما که جان ما از جان کندن و محنت کشیدن خلاص شد. روایت کنند که ایشان چون به سجده رفتند بهشت را و منازل خود را دیدند [3346 ما بدانستیم ما این تن نه‌ایم] بلکه [از وراي تن به یزدان می‌زنیم] پس کسانی که ذات خود را دانستند و جز بدن حیات دیگر را دریافتند در عالم دیگر منزل ساختند چنانکه می‌فرماید: [3347 ای خنک آن را که ذات خود شناخت] که ذات او به جان است نه به تن [اندر امن سرمدی قصری بساخت] یعنی در قید تن نشد بلکه در قید جان و اصلاح آن کوشید و از بهر جان قصری در جنان بنیاد کرد. لاجرم تن نزد کاملان چیزی حقیر است همچون جوز و مویز [3348 کودکی گرید بی جوز و مویز] زیرا کودک جوز و مویز را چیزی بزرگ پندارد [پیش عاقل باشد آن بس سهل چیز] پس بزرگان جوز و مویز را کوچک دانند و از بهر او گریستن را عیب می‌شمارند [3349 پیش دل جوز و مویز آمد جسد] پیش اهل دل

جوز و مویز است این تن که اطفال دنیا آن را بزرگ می‌دانند و از فوت او می‌ترسند و می‌گیرند [طفل کی در دانشِ مردان رسد] کودک را کجا باشد که به علم بزرگان رسد. پس کسی که اهل دل و کامل باشد از بهر تن غم نمی‌خورد غصهٔ جان می‌کشد و در تدبیر آن باشد [3350 هر که محبوب است او خود] (230a) [کودک است] یعنی مراد ما از مرد آن کس است که از حجاب بیرون آمده است پس هر که محبوب است مرد نیست [مرد آن باشد که بیرون از شکست] و یقین حاصل کرده است. چون مقصود خدمت مولانا از تألیف کتاب مثنوی ارشاد عباد و بیان احوال سلوک است و مرد این راه آن است که سیرت را آراسته باشد مه صورت را. لاجرم به تقریب ذکر مرد احوال مردان طریقت را و مرد صورت و زن سیرت را بیان کند و از اقتدای دوم احتراز می‌فرماید و لهذا می‌گوید: [3351 گر به ریش و خایه مردستی کسی] اگر به لِحیه و خصیه، مرد بودی کسی [هر بُزی را ریش و مو باشد بسی] هر مَعز را ریش و موی هست پس او نیز مرد بودی. اما کسی که او را مرد پندارد و اقتدا کند به سوی هلاک رود [3352 پیشوایِ بد بُود آن بُز شتاب] مقتدای بد است بز یعنی آنکه صورت را آراسته است به ریش و لباس پشم، زیرا [می‌بُرد اصحاب را پیشِ قصاب] پس کسانی که صاحب ریش و طیلَسان باشند اما رفتن راه خدا را ندانند اقتدا به ایشان کردن خطاست که به مهلکه رسانند. [3353 ریش شانه کرده که من سابقم] او را گفتن می‌باید [سابقی لیکن به سوییِ مرگ و غم] پس پند من بشنو [3354 همین روش بگزین و ترکِ ریش کن] اصلاح سیرت کن نه تزئین صورت [ترکِ این ما و من و تشویش کن] ترکِ انانیت و دنیا و فکر ماسوی کن [3355 تا شوی چون بویِ گل با عاشقان] یعنی چنانکه گل دلیل گلستان است تو نیز همچو بوی گل شوی به عاشقان [پیشوا و رهنمایِ گلستان] پس ای سالک بوی گل را بدان [3356 کیست بویِ گل دَم عقل و خرد] بوی گل، نَفَسِ عقلِ معاد است که [خوش قلاووزِ ره مُلکِ ابد] که به بهشت رهنمایی کند. چون خدمت مولانا پیش از این در قصهٔ سلطان محمود و ایاز شروع مرده بود و این حکایت‌ها و باقی نصایح در میان سخن به تقریب آمده بود باز به آن قصهٔ عودت نمود.

[فرمودنِ شاه به ایاز بارِ دگر که شرحِ چارق و پوستین بازگو و آشکارا بگو تا خواجه تاشانت از آن اشارت پند گیرند که اَلدِّینُ النَّصِیْحَةُ] یعنی دین خیرخواهی است.

[3357 سِرِّ چارق را بیان کن ای ایاز] که تو با او خلوت صحبت می‌کنی و سخن می‌گویی [پیشِ چارق چیست چندین نیاز] و سر این را فاش بگو [3358 تا بنوشد سُنْقَر و بک یارَقَت] سُنْقَر و بک یارَق هر یکی نام بنده است و این مصراع مرهون است [سِرِّ سِرِّ پوستین و چارقت] یعنی بخورند و دریابند بندگانِ دیگر راز پوستین و چارق تو. مراد این است که از تو پند گیرند [3359 ای ایاز از تو غلامی

[نور یافت] حرف یاء در لفظ غلامی مصدریه است. یعنی ای ایاز عبودیت از تو نور یافت **[نور از پستی سوی گردون شتافت]** نور تو بلند شد **[3360 حسرت آزادگان شد بندگی]** یعنی آزادان متحیر عبودیت شدند. مراد این است که او چنان عبودیت کردی که تقرّب حاصل کردی لاجرم آزادان متحیر شدند. **[بندگی را چون تو دادی زندگی]** چون عبودیت را تو حیات دادی پس کسی که به اخلاص طاعت کند تقرب یابد. لاجرم بدین قیاس **[3361 مؤمن آن باشد که اندر جزر و مد]** و در همه حال **[کافر از ایمان او حسرت خورد]** همچو مؤمنی بایزید قدس سرّه که در این حکایت **(230b)** مذکور خواهد شد.

[حکایت کافری که گفتندش در عهد بایزید قدس الله روحه که مسلمان شو و جواب گفتن او ایشان را] بیان بعض احوال بایزید در شرح دیباچه کتاب گذشته و نوشته است.

[3362 بود گبری در زمان بایزید] اتفاقاً **[گفت او را یک مسلمان سعید]** یعنی آن گبر را دعوت کرد به دین از مریدان بایزید یک مرد سعید **[3363 که چه باشد گر تو اسلام آوری]** و مسلمان شوی **[تا بیایی صد نجات و سروری]**. گبر در جواب آن مرید **[3364 گفت این ایمان اگر هست ای مرید]** این ایمان که می‌گویی اگر آن باشد **[آنکه دارد شیخ عالم بایزید]** غایت نیک است اما **[3365 من ندارم طاق آن تاب آن]** زیرا **[کآن فرون آید ز کوشش‌های جان]** لاجرم ای مسلمان **[3366 گرچه در ایمان و دین ناموقم]** از سخن آن گبر است **[لیک در ایمان او بس مؤمنم]** در ایمان بایزید ایمان آورده‌ام. **[3367 دارم ایمان کان ز جمله برتر است]** تصدیق دارم که ایمان بایزید از همه اعلی است **[بس لطیف و با فروغ و با فراست]** بس خوب و با قوت است. حکایت: بایزید گفت دوازده سال به آهنگری نفس خود بودم، در کوره ریاضت می‌نهادم و به آتش مجاهده می‌تاختم و بر سندان مذمت نهادم و بُتک ملامت بر وی می‌زدم تا از نفس خویش آینه‌ای کردم. پنج سال آینه خود پُرودم به انواع عبادات و طاعات. پس یک سال نظر اعتبار کردم بر میان خویش از غرور و عشق زناری دیدم، پنج سال دیگر جهد کردم تا آن زنار بریده گشت و اسلام تازه بیاوردم. بنگریستم همه خلق را مرده دیدم چهار تکبیر در کاری ایشان کردم و از جنازه‌ها بازگشتم و بی‌زحمت خلق به مدد خدای تعالی به خدا رسیدم. **[3368 مؤمن ایمان اویم در نهان]** ایمان آورده ایمان بایزید پوشیده و نهان **[گرچه مُهرم هست محکم بر دهان]** اگر چه سخت مهر دارم در دهان **[3369 باز ایمان خود گر ایمان شماست]** اگر ای مرید ایمان همچو ایمان شماست **[نی بدان می‌لستم و نی مُشتهاست]** میلم نیست به آنچنان ایمان زیرا **[3370 آنکه صد میلش سوی ایمان بُود]** آن کافر که به جانب ایمان میل بسیارش باشد **[چون شما را دید آن فاتر شود]** آن میلش سست و قاصر گردد **[3371 زآنکه نامی بیند و معنیش نی]** زیرا آن کس نام ایمان

ببیند معنی ایمان و مسلمانی نیست [چون بیابان را مَفازَه گفتنی] یعنی لفظ مَفازَه از فوز مأخوذ است معنی اش جای ظفر است. صحرا و بیابان را مَفازَه گویند لفظ فور هست معنی او که ظفر است نیست. همچنین در شما لفظ ایمان و مؤمنی هست اما معنی مسلمانی نیست [3372 عشقِ او ز آوردِ ایمان بفسرد] عشقِ آن کافر که (231a) میل بسیارش بود از آوردن ایمان منجمد و سرد گردد [چون به ایمانِ شما او بنگرد] همچون آواز آن مؤذن که در این حکایت معلوم می‌شود.

[حکایتِ آن مؤذنِ زشت آواز که در کافرستان بانگِ نماز داد و مردی کافر او را هدیه‌ای داد] زانکه آواز زشتش سبب نفرت شد.

[3373 یک مؤذن داشت بس آوازِ بد] یعنی مؤذنی بود زشت آواز [در میانِ کافرستان بانگ زد] در محله کافران اذان می‌خواند. [3374 چند گفتندش مگو بانگِ نماز] چند بار خلق گفتند آن مؤذن را مگو اذان [که شود جنگ و عداوت‌ها دراز] در میان مسلمانان و کافران [3375 او ستیزه کرد و لَج بی‌احتراز] آن مؤذن عناد کردی و بی‌ترس و بیم [گفت در کافرستان بانگِ نماز]. لاجرم [3376 خلق خایف شد ز فتنه عامه‌ای] خلق ترسان بود که فتنه عامه برسد [خود پیامد کافری با جامه‌ای] کافری پیامد از محله کافران با لباس [3377 شمع و حلوا و یکی جامه لطیف] آن کافر [هدیه آورد و پیامد چون آلیف] اُنس گرفته و مونس شده [3378 پرس پرسان کین مؤذن کو کجاست] از هر کسی پرسیدی که آن مؤذن کجاست [که صلا و بانگ او راحت‌فراست]. کسی او را گفت [3379 هین چه راحت بود زان آوازِ زشت] آن کافر در جوابش [گفت کاآوازش فتاد اندر کینشت] و آنجا رسید [3380 دختری دارم لطیف و بس سنی] مرا دختری بود بسیار لطیف و اعلی [آرزو می‌بود او را مؤمنی] یاء مصدريه است [3381 هیچ این سودا نمی‌رفت از سرش] هیچ آرزوی مسلمان شدن نفرت از سر دختر. [پندها می‌داد چندین کافرش] آن دختر را [3382 در دلِ او مهرِ ایمان رُسته بود] اسم مفعول است از رستن. [همچو مجمر بود این غم من چو عود] می‌سوختم [3383 در عذاب و درد و اشکنجه بُدم] زیرا [که بجنید سلسله او دم به دم] متحرک می‌شد زنجیر دختر هر دم [3384 هیچ چاره می‌ندانستم در آن] که دختر سرد شود از آن [تا فروخواند این مؤذن آن اذان] تا در آن وقت که بخواند این مؤذن اذان و دختر شنید آواز آن [3385 گفت دختر چیست این مکروه بانگ] و زشت آواز [که به گوشم آمد این دو چار دانگ] مراد حقارت است [3386 من همه عمر این چنین آوازِ زشت] از سخن دختر است [هیچ نشنیدم در این دیر و کینشت] چون دختر چنین گفت و پرسید [3387 خواهرش گفتا که این بانگِ اذان] مرهون است [هست اعلام و شعارِ مؤمنان] و علامت نماز و دین ایشان. چون دختر جواب خواهر شنید [3388 باورش نامد پرسید از دگر] تصدیق نکرد از دیگری پرسید [آن دگر هم گفت آری]

ای پدر] که اذان مسلمانان و شعار مؤمنان است. [3389 چون یقین گشتش رخ او زرد شد] متغیر گشت [از مسلمانی دل او سرد شد] و نفرت (231b) کرد. لاجرم [3390 باز رستم من ز تشویش و عذاب] خلاص شدم از تشویش مسلمان شدن دختر [دوش خوش خفتم در آن بی خوف خواب] به راحت و استراحت خواب کردم [3391 راحتم این بود از آواز او] نه از خوشی آوازش [هدیه آوردم به شکر آن مرد کو] هدیه آوردم از بهر شکرانه پس آن مرد مؤذن کجاست [3392 چون بدیدش گفت این هدیه پذیر] چون آن کافر این مؤذن را دید گفت این هدیه را قبول کن [که مرا گشتی مجیر و دستگیر] که مرا فریادرس شدی [3393 آنچه کردی با من از احسان و بر] و کرم [بنده تو گشته‌ام من مستمیر] همیشه [3394 گر به مال و ملک و ثروت فردمی] اگر به مال و غنا یگانه و بی نظیر یعنی تمام توانگر بودمی [من دهانت را پُر از زر کردم] آن دهان که آواز زشت از او بیرون می‌آید آن را پر زر کردم. پس از این خدمت مولانا سخن آن کافر اول را حکایت می‌کند: [3395 هست ایمان شما زرق و مجاز] این مرید [راهزن همچون که آن بانگ نماز] یعنی کسی که میل به اسلام دارد دل او را سرد گرداند و راه او را می‌زند [3396 لیک از ایمان و صدق بایزید] مرهون است [چند حسرت در دل و جانم رسید] یعنی حسرت بسیار دارم. حکایت: عزیزی مردمان را گفت می‌دانید بایزید که بود؟ گفتند: تو بدانی؟ گفت: شبی در طواف کعبه بودم ساعتی بنشستم متفکر، پس در خواب شدم. چنان دیدم که مرا به آسمان بردند تا زیر عرش بدیدم. و آنجا که زیر عرش بود بیابانی دیدم که پهنا و بالای آن پدید نبود. جمله آن بیابان گل و ریحان فرو گرفته بود و بر رسته. و بر هر برگی نبشته بود که بایزید ولی الله است. [3397 همچو آن زن کو جماع خر بدید] همچو حسرت آن زن که که جماع خر را دید، [گفت آوه چیست این فحل فرید] چیست این نر یگانه. [3398 گر جماع این است بُردند این خران] و می‌کنند ایشان [بر کُسی ما می‌ریند این شوهران] بر فرج ما تغیظ کنند این ازواج. حصّه از این لطیفه آن است که اگر مسلمانی همچون مسلمانی انبیاء و اولیاء باشد دریغ بر مسلمانی ارباب ریا و خاک بر سر ایمان اصحاب هوا. [3399 داد جمله داد ایمان بایزید] همه داد و عدل ایمان را بایزید بداد [آفرین‌ها بر چنین شیر فرید] که این شیر یگانه بایزید است. حکایت: یک شب بایزید ذوق عبادت می‌نیافت. گفت بنگرید هیچ معلوم هست. بنگریستند یک خوشه انگور دیدند. گفت دور کنید که خانه ما کاشانه بقالان نیست. تا وقت خویش باز یافت. [3400 قطره‌ای ز ایمانش در بحر ار رَوَد] یک قطره از ایمان بایزید اگر به دریا رود [بحر اندر قطره‌اش غرقه شود] و محو گردد [3401 همچو ز آتش ذره‌ای در بیشه‌ها] چنانکه ذره‌ای از آتش در بیشه‌ها افتد [اندر آن ذره شود بیشه فنا] و معدوم گردد (232a) [3402 چون خیالی در دل شه یا سپاه] که آن خیال هر چند ضعیف نماید اما [کرد اندر جنگ خصمان را تباه] پس بسا ضعیف صورت قوی سیرت است [3403 یک ستاره در محمد رخ

نمود [ستاره هدایت و نور نبوت در رسول الله علیه السلام پیدا شد] **تا فنا شد گوهر گیر و جهود** منسوخ گشت دین هر دو. بدان که اگرچه مرد مخلص و شخص مُرابی همچون مؤمن صادق و مرد منافق است. و چنانکه منافق از ایمان صوری منتفع شود اگر نفاقش به صدق متبدل گردد سعادت آخرت نیز یابد. همچنین مرد مرابی طاعت کند اگر در عبادت صدقش باشد ثواب آخرت یابد. لاجرم ایمان آوردن از کفر به است و عمل ریایی از ترک عمل اُولی تر است. و لهذا خدمت مولانا از زبان آن مرید احوال ابتداء اسلام و حال مؤمنان و منافقان را بیان می کند. [3404 آنکه ایمان یافت رفت اندر امان] خلاص شد از قتل و از آسر و از جزیه. [کفرهای باقیان شد دو گمان] و تردید در این و آن [3405 کفر صرفِ اُولین باری نماند] کفر پیشین باری برفت [یا مسلمانی و یا یممی نشاند] یا کمال اسلام میسر شد یا از بیم خلاص شد که آن را تسکین کرد. [3406 این به حيله آب و روغن کردنی است] به مکر مُدهنت کردنی است [این مثل ها کُفو ذره نور نیست] این مثل و مثال و قیل و قال مانند یک ذره نور آفتاب نیست [3407 ذره نبود جز حقیری مُنجَسِم] ذره همین چیز حقیر جسمانی است [ذره نبود شارِقِ لَا یُنْقَسِم] ذره آفتاب غیر منقسم نباشد [3408 گفتنِ ذره مرادی دان خفی] تعبیر به ذره مرادی باشد پوشیده یعنی [محرم دریا نه ای این دم کفی] یعنی سالک مبتدیی، واصل کامل نه ای [3409 آفتابِ تیرِ ایمانِ شیخ] آفتاب پر نور ایمان شیخ. مرادِ مرید از شیخ، بایزید است. و مراد مولانا از او اعم. [گر نماید رخ ز شرقِ جانِ شیخ] اگر طالع شود از مشرق جانش تو را نیز حظّ وافر رسد زیرا [3410 جمله پستی گنج گیرد تا ثری] جمله سفلیات خزینه شود تا به زیر زمین [جمله بالا خُلد گیرد اخضری] جمله علویان بهشت سبز گردد. حکایت: چون شیخ ابوسعید به زیارت شیخ آمد ساعتی بایستاد. چون بازگشت گفت این جایی است که هر کس که چیزی گم کرده باشد اینجا بازیابد. جنید گفت بایزید در میان ما چون جبرئیل است در میان فرشتگان. [3411 او یکی جان دارد از نورِ مُنیر] آن شیخ از دو چیز مرکّب است. یک جزء جانش که از نور منیر است [او یکی تن دارد از خاکِ حقیر] یعنی یک جزء تن او که از خاک حقیر است [3412 ای عجب این است او یا آن بگو] ای عجب این خاک حقیر است آن شیخ یا آن نور [که بماندم اندر این مشکل عمو] ای عم. [3413 گر وی این است ای برادر چیست آن] اگر شیخ (232b) این خاک حقیر است، چیست آن نور جان [پُر شده از نورِ او هفت آسمان] و همچنان [3414 ور وی آن است این بدن ای دوست چیست] اگر شیخ آن نور جان است این تن خاکی چیست [ای عجب زین دو کدامین است و کیست] چنانکه در این حکایت آینده گربه کدام است و گوشت کدام.

[حکایتِ آن زن که گفت شوهر را که گوشت را گربه خورد] شوهرش باور نکرد [شوهر گربه را به ترازو برکشید گربه نیم من برآمد گفت ای زن گوشت نیم من بود و افزون و این گربه نیم من است.

اگر این گوشت است گربه کو] به کاف عربی، به ترکی: قَنی. [و گر این گربه است گوشت کو]
مراد از شوی عقل است و از زن نفس. چنانکه در دفتر اول در قصه اعرابی درویش و ماجرای او
بیانش گذشته است.

[3415 بود مردی کدخدا او را زنی] مردی متزوج بود و آن را زنی بود [سخت طَاز و پلید و رهنی]
محکم طعن کننده و مُردار و مُسرفه بود. [3416 هرچه آوردی تلف کردیش زن] هرچه که مرد آوردی
آن چیز را زن تلف کردی [مرد مُضطَر بود اندر تن زدن] و ساکت شدن [3417 بهر مهمان گوشت
آورد آن مُعیل] یعنی وقتی برای مهمانی گوشت آورد آن مرد عیالمند [سوی خانه با دو صد جهدِ طویل]
و با بسیار کسب جزیل [3418 زن بخوردش با کباب و با شراب] یعنی زن گوشت را بخورد به عشرت
[مرد آمد گفت دفعِ ناصواب] مرد چون به خانه آمد زن او را گفت دفع و جواب اما ناصواب. [3419
مرد گفتش گوشت کو مهمان رسید] مرد زن را گفت گوشت کجاست مهمان آمد [پیش مهمان لوت
می باید کشید] و ضیافت کردن [3420 گفت زن این گربه خورد آن گوشت را] ای مرد [گوشت دیگر
خر اگر باشد تو را] اگر گوشت مهم است. [3421 گفت ای ائیک ترازو را بیار] مرد خدمتکار خود
را خطاب کرد و گفت ای ائیک ترازو را بیار [گربه را من برکشم اندر عیار] در وزن ترازو [3422
برکشیدش بود گربه نیم من] گربه را به ترازو درکشید نیم من بود [پس بگفت آن مرد کای مُحْتال زن]
ای زن حيله گر [3423 گوشت نیم من بود و افزون یک ستیر] گوشت که خریده بودم نیم من بود و
شش درم زیاده [هست گربه نیم من هم ای ستیر] ای مستوره [3424 این اگر گربه ست پس آن گوشت
کو] و همچنان [ور بُود این گوشت گربه کو بجو]. لاجرم بدین قیاس [3425 بایزید ار این بُود آن
روح چیست] بایزید اگر این تن خاکی بود آن روح چیست [ور وی آن روح است این تصویر کیست]
اگر بایزید آن روح است این مصوّر و مرکب از خاک کیست. حکایت: شیخ احمد خضرویه به زیارت
بایزید آمد. بایزید گفت: تاکی از این سیاحت و گرد عالم گشتن. شیخ احمد گفت: چون آب در
جایی بایستد متغیر شود. بایزید گفت: دریا شو تا متغیر نشوی. پس بایزید در سخن آمد. شیخ احمد
گفت: ای شیخ فرو آی، فروتر آمد. شیخ احمد همچنان (233a) میگفت تا هفت بار. آنگاه سخن
شیخ را فهم کرد. وقتی خلق سخن وی فهم نکردند و بر وی هجوم کردند که از این شهر بیرون رو،
گفت چرا؟ گفتند بد کسی. گفت نیکا شهر بَسْطام که بد او بایزید باشد. [3426 حیرت اندر حیرت
است ای یار من] که خاک جسمانی به نور روحانی مجتمع باشد همه انبیا و اولیا در شکل انسانی
باشند [این نه کارِ تست نی هم کارِ من] این سرّی است از اسرار خدای تعالی که به حکم و نفخت
فیه من روحی خاک تیره را محل نفخه خود و مظهر چندین آثار کرد [3427 هر دو او باشد ولیک از
رِیع زرع] یعنی نور روحانی و خاک ظلمانی هر دو بایزید است و لیکن از حاصل کِشت [دانه باشد

اصل و آن که پَرّه فرع] دانه مقصود اصلی، کاه و برگ غیر مقصود است [3428 حکمت این اضداد را با هم بیست] حکمت الهیه اضداد را یعنی عناصر اربعه و تن خاکی را با جان پاک به هم ترکیب کرده است [ای قصاب این گردان با گردن است] ای قصاب طم فخذ با عُنق است یعنی همه اعضا گوسفند گوشت نیست. پس جان مقصود است تن مقصود نیست بلکه تن آلت جان است. چنانکه می‌فرماید: [3429 روح بی‌قالب نداند کار کرد] جان بی تن نمی‌تواند که عمل کند [3430 قالب بی‌جان فسرده بود و سرد] تن بی جان جامد است و بارد که آلت بی استاد کار نمی‌کند [قالبت پیدا و آن جانت نهان] ای مرد پر دان [راست شد زین هر دو اسباب جهان] که به یکی از اینان راست نمی‌شود انتظام عالم چنانکه [3431 خاک را بر سر زنی سر نشکند] و همچنان [آب را بر سر زنی در نشکند] زانکه هر دو نرمند [3432 گر تو می‌خواهی که سر را بشکنی] ترکیب کردن می‌باید. لاجرم [آب را و خاک را برهم زنی] که چیزی سخت پیدا شود مثل کلوخ و خشت [3433 چون شکستی سر رود آتش به اصل] چون مقصود حاصل شد آب به اصلش رود پس جان همچون آب و تن همچون خاک است هر یکی به تنهایی به کار نیاید. خدای تعالی این دو را ترکیب کرد تا که احوال عالم انتظام گیرد و کار حاصل شود پس از حاصل شدن کار هر یکی از دیگری فرار کند آب به اصل خود رود یعنی جان به عالم الهی راجع شود [خاک سوی خاک آید روز فصل] یعنی در وقت مفارقت [3434 حکمتی که بود حق را ز ازدواج] حکمتی که خدا را بود از جفت کردن تن و جان در این جهان [گشت حاصل از نیاز و از لجاج] موجود شد از طاعت و عبادت و از عناد و معصیت [3435 باشد آنگه ازدواجات دگر] یعنی پس از مفارقت جان از تن اجتماع‌ها و امتزاج‌های دیگر می‌شود در روز قیام [لَا سَمِعَ أُذُنٌ وَلَا عَيْنٌ بَصَرَ] به حکم أُعَذِّدْتُ لِعِبَادِي الصَّالِحِينَ مَا لَا عَيْنٌ رَأَتْ وَلَا أُذُنٌ سَمِعَتْ وَلَا خَطَرَ عَلَى قَلْبِ بَشَرٍ، آثار غریبه پیدا گردد اما این کلام رحمن و حدیث ربّ انام را گوش شنوا می‌باید [3436 گر شنیدی اُذُن کی ماندی اُذُن] اگر گوش آنها را شنیدی در گوشی نماندی [یا کجا کردی دگر ضبط سخن] و آن گوش ضبط سخن نکردی بلکه صاحبش دیوانه (233b) شدی و به سوی خدا روانه [3437 گر بدیدی برف و یخ خورشید را] و دریافتی حرارت او را [از یخی برداشتی اومید را] یخی مصدریه است و یاء داشتی حکایت [3438 آب گشتی بی‌غروق و بی‌گره] یعنی اگر برف و یخ تاب آفتاب را دریافتی خوش گداختی آب ناب گشتی بی‌رگ و بی‌عقده [ز آب داوود هوا کردی زره] یعنی چنانکه داود از آهن زره کردی با دنیز بر آب می‌وزد روی او را همچون زره گره گره می‌کند. لاجرم این حالت در آب می‌باشد نه در یخ و برف. در بعض نسخ: [که ز لطف از باد می‌گشتی زره]. [3439 پس شدی درمان جان هر درخت] برف و یخ اگر آب گشتی درمان جان هر درخت شدی [هر درختی از قدومش نیک‌بخت] هر درخت از قدوم آب نیک‌بخت شدی اما [3440 آن یخی بفسرده در

خود مانده [آن یخی که فسرده و در خود مانده **[لا مِساسی با درختان خوانده]** سودن و اتصال نیست مرا با درختان خوانده. پس کسی که از آفتاب حقیقی تاب یابد انجماد او رود همچون آب صافی گردد و درخت معنوی را از او مدد رسد و ثمرات طاعات پیدا شود. اما کسی که از آن آفتاب حقیقی تابی نیابد در انجماد و فسردهگی بماند از او اثری نیابد. **[3441 لَيْسَ يَأْلَفُ لَيْسَ يُؤْلَفُ جِسْمُهُ]** قال رسول الله عليه السلام: **الْمُؤْمِنُ يَأْلَفُ وَيُؤْلَفُ وَ الْمُنَافِقُ لَا يَأْلَفُ وَلَا يُؤْلَفُ**. مسلمان الفت گیرد و الفت گرفته شود، منافق الفت نگیرد و الفت گرفته نشود **[لَيْسَ إِلَّا شُحُّ نَفْسٍ قِسْمُهُ]** نیست الا بُخل نفس نصیب او. **[3442 نیست ضایع زو شود تازه جگر]** به حکم **مَا خَلَقْتَ هَذَا بَاطِلًا** (آل عمران/۱۹۱)، ضایع نیست، از او نیز جگر تازه شود **[لیک نبود پیک و سلطانِ خُضِر]** سبزه زار را خبر نرساند و رونده نمی کند و حاکم نشود و نمی رویاند. **[3443 ای ایاز استاره تو بس بلند]** باز به حکایت ایاز رجوع کردن بخواست از زبان شاه حکایت کند که شاه او را گفت ای ایاز ستاره تو به غایت بلند است **[نیست هر برجی عبورش را پسند]** هر برج و مقام گذشتن آن ستاره را لایق نیست. پس حکمت نگاه داشتن پوستین و چارق و خلوت شدن با او چه بود **[3444 هر وفا را کی پسندد همت]** که به حکم **عُلُوُّ الْهِمَّةِ مِنَ الْإِيمَانِ**، تو همت عالی داری، هر وفا را همت تو نمی پسندد. حکایت: سلطان محمود روزی در صحرایی نشست انواع مال و منال و اصنافِ متاع و کنیزکان و الوانِ اقمشه و غلامان را پشته پشته و گروه گروه کرده و امیران خود را فرمود هر که چیزی را دوست می دارد بگیرد که از آن او باشد. هر یکی از امیران چیزی را که دوست می داشت گرفتن گرفت. ایاز زود برفت شاه را در آغوش کرد چون امیران از تالان و یغما فارغ شدند، شاه در نظر ایشان ایاز را گفت: ای ایاز چرا مرا گرفتی؟ ایاز گفت: **(234a)** تو هر چه در این صحرا بود طالب و عاشقِ او را تالان و یغما فرمودی. من تو را دوست می دارم لاجرم تو را گرفتم. شاه گفت: ای یاز من از آن تو شدم، هرچه از مال و متاع از آن من است از آن توست. پس خدای تعالی در این صحرای جهان الوان و انواع حطام را مهیا کرده و تالان فرموده. هر یکی اگر چیزی را اختیار کرده آن چیز از آن او شده. هر که خدای تعالی را گزیده همه دنیا و آخرت از آن او شده. **[هر صفا را کی گزیند صفوت]** پس به این تقریب حکایت آن امیر آورد که کیفیت باده را اختیار کرده بود.

[حکایت آن امیر که غلام را گفت که می بیار غلام رفت و سبوی می آورد در راه زاهدی بود امر معروف کرد] آن زاهد **[و سنگی بزد و سبورا بشکست]** چون زاهد چنین کرد **[امیر بشنید و قصد گوشمال زاهد کرد و آن در عهد دین عیسی بود علیه السلام که هنوز می حرام نشده بود ولیکن زاهد تقزز]** پرهیزگاری بسیار و دوری از دنی **[می کرد و از تنعم منع می کرد]** و در این قصه حصّه های غریب مذکور خواهد شد.

[3445] بود امیری خوش‌دلی می‌باره‌ای] یک امیر بود خوش‌دل و محبّ خمر [کَهْفِ هر مخمور و هر بیچاره‌ای] مغاره و جای امن هر مخمور و دردمند بود [3446 مشفقِ مسکین‌نوازی عادل] اهل شفقت و غریب‌نواز و عادل بود و همچنان [جوهری زربخششی دریادلی] جوهر شناس و زر عطا بود و فراخ‌دل [3447 شاهِ مردان و امیرالمؤمنین] در زمان خود [راه‌بان و راه‌دان و دوست‌بین] نگاهبان طریق و داننده راه و نظر‌کننده دوستان. مراد از امیر مردی است که طالب خدا و مست مولی و تارک دنیا باشد و غم دنیا نخورد و خوش‌دل باشد و باده الهی را دوست دارد و مخمور آن باده خدا و دردمندان بارگاه مولی را چاره کند و فقیران را شفقت کند بلکه به حکم **كُلُّكُمْ رَاعٍ وَ كُلُّكُمْ مَسْئُولٌ عَنْ رَعِيَّتِهِ**، عدل کند و از بهر خدا عطا کند و توانگر دل و بردبار باشد. لاجرم چنین مرد شاهِ مردان بود که بنده نفس و هوا و تابع اهل دنیا نباشد و راه خدا را نگاه دارد و آن را می‌داند و دوست آخرت را می‌شناسد.

[3448] دورِ عیسی بود و ایّامِ مسیح] علیه‌السلام [خلقِ دلدار و کم‌آزار و ملیح] یعنی آن امیر در حکم و شریعت روح الله بود که همچون روح ملیح و با فتوح بود. [3449 آمدش مهمان به ناگاهان شبی] آن امیر را مهمان آمد بی‌وقت یک شب [هم امیری جنسی او خوش‌مذهبی] به حکم **الْجَنَسُ إِلَى الْجَنَسِ يَمِيلُ**، امیری آمد او نیز تارک دنیا و مست خدا بود. (234b) [3450 باده می‌بایستشان در نظم حال] و در انتظام احوال [باده بود آن وقت مأذون و حلال] خمر الهی طالبان خدا را در وقت صحبت حلال است [3451 باده‌شان کم بود و گفتا ای غلام] آن امیر غلام را فرمود [رَو سَبُو پُر کن به ما آور مُدام] برو سبو را پر کن به ما بیاور باده. مراد از غلام خیال و فکر است و از سبو چشم. پس عاقل را می‌باید که خیال و فکر را به وی اهل الله فرستد تا چشم از غیر خدا خالی و به باده خدا مالی بود [3452 از فلان راهب که دارد خمرِ خاص] باده را از هرکس میار بلکه از فلان زاهد ترسایان بیار که او باده خاص دارد. در این اشارت است که باده زاهدان خوردن می‌باید که باده عشق الهی است که کیفیت او نامتناهی ست. [تا ز خاص و عام یابد جان خلاص] تا که به خوردن باده او دل و جان از همه قیود خلاص شود و مست و مستغرق خدا گردد. [3453 جرعه‌ای زان جامِ راهب آن کند] یک جرعه از آن قدح راهب آن کار کند و چنان مستی دهد [که هزاران جرّه و خُمدان کند] که بسیار باده سبو و خُم‌ها آن قدر کیفیت می‌دهد [3454 اندر آن می مایه پنهانی است] لاجرم در مناقب راهبان و حکایات زاهدان و کیفیت ذوق ایشان باده الهی و مایه آن نهان است [آنچنان کاندر عبا سلطانی است] که در حق اهل الله گفته‌اند ملوک تحت الاطمار [3455 تو به دلقِ پاره پاره کم نگر] زانکه اهل الله خود را پوشیده‌اند، [که سیه کردند از بیرون زر] که زر حالت را به حکم **أَسْتُرْ ذَهَبَكَ** به دود فقر و ملامت پوشیده‌اند. [3456 از برای چشم بد مردود شد] از بهر چشم بد مردود گشت [وز برون آن لعل دودآلود شد] یعنی از برای ستر از چشم بد لعل قیمت‌دار به دود سیاه پوشیده شد و از دزدان خلاص

گشت که **أُولَیائِی تَحْتَ قُبَابِی لَا یَعْرِفُهُمْ غَیْرِی**. [3457 گنج و گوهر کی میان خانه‌هاست] و در محل آشکار است [گنج‌ها پیوسته در ویرانه‌هاست] و در محل پوشیده چنانکه [3458 گنج آدم چون به ویران شد دفین] گنج آدم علیه‌السلام یعنی روح او که به حکم **فَإِذَا سَوَّیْتُهُ وَنَفَخْتُ فِیهِ مِنْ رُوحِی** (صاد/۷۲، حجر/۲۹)، نفخه رحمن بود، در ویران تن مدفون بود [گشت طینش چشم‌بند آن لعین] یعنی ابلیس [3459 او نظر می‌کرد در طین سست سست] آن لعین در گِل آدم ضعیف نظر می‌کرد که به حکم **خَلَقْتَنِی مِنْ نَّارٍ وَخَلَقْتُهُ مِنْ طِینٍ** (صاد/۷۶، اعراف/۱۲)، آن را حقیر می‌شمرد [جان همی گفتش که طینم سد تست] جان آدم او را به زبان حال گفتی طین من سد و حجاب توست. چون مقصود خدمت مولانا از قصه و حکایت، حصه و نصیحت است لاجرم در این قصه امیر و غلام فرمان‌پذیر برخی حصه و نصیحت فرمود و چندین کلمه حکمت نمود باز به حکایت رجوع کرد که گفت: [3460 دو سبو بستند غلام و خوش دوید] به استعجال [در زمان در دیر زهبانان رسید] فی الحال در کنشت راهبان آمد [3461 زر بداد و باده چون زر خرید] بلکه بهتر از زر بود. لاجرم کسی که زر بدهد کیفیت الهی را بستانند. او چنان است که [سنگ داد و در عوض گوهر خرید] زیرا زر سنگ است که اهل شرع سیم و زر را حَجَران گویند و کیفیت الهی همچون گوهر است [3462 باده‌ای کآن بر سر شاهان جهد] (235a) در سر [تاج زر بر تارک ساقی نهد] ساقی را نیز همچون شاه کند. در بعض نسخ: [تاج زر شه بر سر ساقی نهد]. پس کسی که علم و حکمت گوید و وعظ و نصیحت کند خدای تعالی به حکم **الدَّالُّ عَلَى الْخَیْرِ كَفَاعِلُهُ**. روز قیامت بر سرش تاج کرامت نهد و ثواب عاملان دهد. [3463 فتنه‌ها و شورها انگيخته] آن باده [بندگان و خسروان آميخته] پس کسی که مست باده الهی شد به زمره انبیا و اولیا آمیخت [3464 استخوان‌ها رفته جمله جان شده] و پر لطافت گشته و اخلاق ذمیمه به اخلاق حمیده مبدل شده [تخت و تخته آن زمان یکسان شده] لاجرم کسی که مست باده الهی باشد از سلطنت فراغت دارد [3465 وقت هشیاری چو آب و روغنند] یعنی متمیزند چنانکه آب و روغن از همدگر ممتازند [وقت مستی همچو جان اندر تنند] اتحاد کلی کنند [3466 چون هرپسه گشته آنجا فرق نیست] که تمام امتزاج به حصول پیوسته است [نیست فرقی کاندرا آنجا غرق نیست] نیک و بد را فرق آنجا باشد که غرق باشد پس کسی که مستغرق باشد فرق نیک از آن اوست [3467 این چنین باده همی‌رُد آن غلام] اینچنین ماده که امیر فرموده بود ببرد آن غلام [سوی قصر آن امیر نیک‌نام] اتفاقا در راه [3468 پیشش آمد زاهدی شوریده‌ای] و دیوانه [خشک مغزی در بلا پیچیده‌ای] یابس دماغ به بلا پیچیده و محنت رسیده تن [3469 تن ز آتش‌های دل بگداخته] و فانی ساخته [خانه را غیر از خدا پرداخته] و پاک کرده [3470 گوشمال محنت بی‌زینهار] گوشمال مشقت بی‌امان. [داغ‌ها بر داغ‌ها چندین هزار] این بیت مرهون است [3471 دیده هر ساعت دلش در اجتهاد]

دل آن زاهد دیده بود در مجاهده [روز و شب چَفَسیده او بر اجتهاد] یعنی محکم گرفته بود اجتهاد را [3472 سال و مه در خون و خاک آمیخته] از شوریدگی [صبر و حلمش نیم شب بگریخته] و کم شده. مراد از این زاهد آن کس است که اهل ریاضت باشد اما عاشق مشرب نبُود بلکه زاهد خشک باشد. بسیار ریاضت کشیده بود و در اجتهاد محنت دیده و بی مرشد عبادت کننده و عمل از بهر ریا و ریاست کند. اهل عشق و ملامت نباشد و تبدیل اخلاق ناکرده و بی صبر پرغضب باشد. حبّ دنیا از دلش نارفته و عاشقان و ملامیه را طعنه زننده باشد نه آنکه پیوشد و دعاء خیر کند. [3473 گفت زاهد در سبوت چیست آن] ای غلام [گفت باده گفت آن کیست آن] غلام گفت باده است. زاهد گفت از آن کیست آن باده [3474 گفت آن آن فلان میرِ اَجَل] غلام گفت از آن فلان میرِ بزرگ [گفت طالب را چنین باشد عمل] استفهام انکاری است [3475 طالبِ یزدان و آنگه عیش و نوش] بیان مضمون استفهام است [باده شیطان و آنگه نیم هوش] یعنی کسی که عقل او نیم باشد باز باده شیطان خورد، این کی روا بود. [3476 هوش تو بی می چنین پُرمرده است] و ضعیف [هوش ها باید بر آن هوش تو بست] زیاده کردن می باید هوش تو را به ضم کردن هوش ها، بدان فضل ها که به باده ضایع کنی [3477 تا چه باشد هوش تو هنگام سُکر] چون در ذات خود نیم هوشی [ای چو مرغی گشته صید دام سُکر] چنانکه شیخ الاسلام (235b) کوتاه و نیم قد بود برادرش را تمام قیام ننمود و آن برادر لطیفه ای فرمود که در این حکایت معلوم خواهد شد که مناسب محل است.

[حکایت ضیای دلق که سخت دراز بود و برادرش شیخ اسلام تاج بلخ به غایت کوتاه بالا بود و این شیخ اسلام از برادرش^{۴۷} ضیا ننگ داشتی. ضیا روزی به درس او درآمد و همه صدور بلخ حاضر درس او بودند. ضیا خدمتی کرد و بگذشت شیخ اسلام او را نیم قیامی کرد] در تعظیم تقصیر نمود [سرسری] و بی توقف [گفت آری سخت درازی پاره ای از بالا در دُزد] تا بلندی تو پاره ای کم گردد.

[3478 آن ضیاء دلق خوش الهام بود] هم واعظ انام بود [دادر آن تاج شیخ اسلام بود] برادر شیخ اسلام و مفتی که تاج نام بود [3479 تاج شیخ اسلام دارالملک بلخ] آن تاج شیخ الاسلام در دارالملک بلخ و مفتی در پایه سلطنت [بود کوتاه قد و کوچک همچو فَرخ] همچو بچه مرغ [3480 گرچه فاضل بود و فحل و ذوفنون] اگرچه آن شیخ الاسلام فاضل بود و نر و صاحب فنون [این ضیا اندر ظرافت بُد فزون] برادرش که ضیا است در ظرافت زیاده بود [3481 او بسی کوتاه ضیا بی حد دراز] شیخ الاسلام زیاده کوتاه و ضیا بی حد دراز بود [بود شیخ اسلام را صد کبر و ناز] یعنی شیخ اسلام بسیار متکبر و

^{۴۷} از برادرش K : - از برادرش G

متفَرِّز بود چنانکه [3482 زین برادر عار و ننگش آمدی] از تکبیرش ورنه [آن ضیا هم واعظی بُد با هُدی] اتفاقاً [3483 روزِ مَحْفِلِ اندر آمد آن ضیا] به محفل [بارگه پُر قاضیان و اَصْفیا] از علما [3484 کرد شیخ اسلام از کبرِ تمام] مرهون است [این برادر را چنین نِصْفُ الْقِیام] یعنی تمام قیام نکرد [3485 گفت او را پس درازی بهر مُزد] مرهون است [اندکی زان قَدْ سَرَوْتُ هم بدزد] اندکی از آن قد بلندت پنهان کن نا درازی قد تو پیدا نشود. لاجرم آن زاهد نیز از بهر میر به غلامش گوید [3486 پس تو را خود هوش کو یا عقل کو] یعنی عقل اندک داری آن را نیز به باده کم کردن نمی‌باید و لهذا گوید: [تا خوری می ای تو دانش را عدو] تا باده خوری پاره‌ای عقل را کم کنی ای که عقل را دشمنی [3487 رُوت بس زیاست نیلی هم بکَش] روی تو سپید و مزین است هم به نیل خال‌های سیاه بکن و خط بکش [ضُحکه باشد نیل بر رویِ حَبَش] یعنی روی تو همچو روی حبش سیاه است بر آن روی نیل کشیدن مسخرگی باشد. پس کسی که عقلش کم باشد باده خوردن و عقل را ضایع و زایل کردن نمی‌شاید [3488 در تو نوری کی درآمد ای غوی] یعنی در تو روشنایی و با عقل آشنایی کی درآمد ای گمراه [تا تو بیهوشی و ظلمت‌جو شوی] تا تو بی‌عقلی و تاریکی می‌جویی تو خود هر زمان بیهوشی و در ظلمتی [3489 سایه در روز است جُستن قاعده] (236a) عادت آن است که سایه را در روز روشن جویند [در شبِ ابری تو سایه‌جو شده] در شب تاریک و ابردار تو سایه جویی این کی میسر باشد. عادت خدمت مولانا چنانکه چند بار تنبیه این واقع شده است آن است که چون در تقریر قصه به مرتبه‌ای رسد در آنجا که حصّه و پند فرماید. اکنون از زبان آن زاهد پند فرماید که طالب را ترکِ تنعم و عشرت و سعی در قَلَّتِ اُکل و در بسیاری ریاضت باید تا به بسیار خوردن خواب و غفلت نیاید و نفس طالب و شهوت غالب نشود. و لهذا می‌فرماید: [3490 گر حلال آمد پی قوتِ عوام] اگرچه در دین عیسی باده حلال است از پی غذای عوام است [طالبانِ دوست را آمد حرام] پس تنعم و عشرت و خوردن الوان نعمت عوام را اگرچه حلال است اما به حکم شعر: عَجَباً لِلْمُحِبِّ کَیْفَ یُنَام - کُلُّ نَوْمٍ عَلَی الْمُحِبِّ حَرَام؛ طالبان خدا را حرام است. [3491 عاشقان را باده خونِ دل بُود] تا که به باده ظاهر چشم ایشان بسته نباشد بلکه به خون دل گشاده چشم باشند [چشمشان بر راه و بر منزل بُود] پس سالکان خدا را چشم گشاده و هوش آماده می‌باید تا راه را و قراگاه را بیننده باشند [3492 در چنین راهِ بیابانِ مخوف] یعنی راه خدا که طریق خطرناک است [این قولاوزِ خَرَد با صد کُسوف] این قولاوز آفتاب عقل را کسوف و آفت و بسیار غفلت هست [3493 خاک در چشم قولاوزان زنی] تو که باده خوری و تنعم کنی عقل‌های راه‌بین را محجوب می‌کنی. [کاروان را هالک و گمره کنی] از راه بیرون آری و کاروان را گم کنی. که به حکم وَالْمُسْتَغْفِرِينَ بِالْأَسْحَارِ (آل عمران/۱۷) و به موجب تَنَجَّافِ جُنُوبُهُمْ عَنِ الْمَضَاجِعِ (سجده/۱۶)، قافله راه خدا می‌روند تو در خواب غفلت بمانی ایشان را

گم کنی [3494 نانِ جَو حَقًّا حرام است و فسوس] مرهون است [نفس را در پیش نه نانِ سُپوس] تو او را نان سپوس بده یعنی او را پرورش مکن زانکه دشمن راه خداست. لاجرم [3495 دشمنِ راهِ خدا را خوار دار] و حقیر شمار [دزد را منبر مینه بر دار دار] سارق را منبر لایق نیست دار می‌باید. آن را بر دار، بدار. [3496 دزد را تو دست بپزیدن پسند] سارق را قطع ید لایق بین [از بریدن عاجزی دستش ببند] اگر دست او را بریدن نمی‌توانی باری ببند [3497 گر نبندی دستِ او دستِ تو بست] اگر دست دزد را نمی‌بندی او دست تو را می‌بندد [گر تو پایش نشکنی پایت شکست] اگر تو پای آن دزد را نمی‌شکنی آن پای تو را شکند [3498 تو عدو را می دهی و نی‌شکر] تو دشمن را می و نیشکر می‌دهی [بهر چه گو زهر خند و خاک خور] که آن عدو زهر خند است که خنده او زهر است و خود خاک را خورنده است. چون خدمت مولانا برخی از حصه و نصیحت و کلمه حکمت فرمود باز به قصه عودت نمود [3499 زد ز غیرت بر سبوس سنگ و شکست] از غیرت بر آن دو سبوس سنگ زد و بشکست [او سبوس انداخت و از زاهد بجست] آن غلام سبوس را انداخت (236b) و از زاهد خلاص گشت و برفت [3500 رفت پیش میر و گفتش باده کو] یعنی چون غلام پیش میر رسید میر از او باده را پرسید [ماجرا را گفت یک یک پیش او] چون میر از غلام خبر را شنید.

[رفتنِ امیر خشم‌آلود برای گوشمالِ زاهد] و پنهان شدن زاهد.

[3501 میر چون آتش شد و برجست راست] بر پای [گفت بنما خانه زاهد کجاست] چون او چنین گستاخی کرد [3502 تا بدین گرزِ گران کویم سرش] تا با این گرزِ ثقیل بزنم سر زاهد را [آن سر بی‌دانشِ مادر غرش] آن سر بی‌علم قجه مادر [3503 او چه داند امرِ معروف از سگی] مرهون است [طالبِ معروفی است و شهرگی] یعنی مقصود او از این شکست امرِ معروف و نهی منکر نیست بلکه مرادش شهرت یافتن و نامدار گشتن است [3504 تا بدین سالوس خود را جا کند] تا بدین ریا خود را جای کند در دل‌های خلق [تا به چیزی خویشتن پیدا کند] تا به این بهانه خود را مشهور سازد [3505 کو ندارد خود هنر الا همان] یعنی [که تَسْلُس می‌کند با این و آن] که ریا می‌کند با مردمان. حکایت: روزی ابو الحسن نوری به کنار آب رفت یک کشتی دید که در وی چهل خُم بود پر از باده. پرسید که این خُم از آن کیست؟ گفتند: از آن خلیفه است که او معتضد نام دارد اکنون به خانه او می‌بریم، خمر خاص است خلیفه می‌خورد. نوری یک مُردی را یعنی خَله کشتی را به دست گرفت و خم‌ها را بشکست جز یکی. از مردمان وی را گرفتند و به سوی خلیفه بردند و قصه را گفتند. و عادت معتضد آن بود که شمشیر او پیش از سخن او بود و خلق شک نداشتند که او این را هر آینه می‌کُشد. خلیفه پرسید که چرا خم‌های باده مرا شکستی و خمر مرا ضایع کردی؟ نوری گفت: من در این شهر محتسبم،

این را رَوَا نداشتیم که خمر را به خانه خلیفه بیارند چنان که به خانه کافران می‌آرند، و خلیفه آن خمر را بر دل خود بریزد که در آن دل نور ایمان بود. خلیفه گفت: تو را که محتسبی داد؟ نوری گفت: آن کس که تو را خلافت داد. باز خلیفه پرسید سی و نه خم‌ها را شکستی چرا آن یک خم را نشکستی؟ گفت: اول در دل خشیت خدا و اخلاص بود هیچ بیم در دل من نیامد. اگر آن حال در من باقی بودی و همه دنیا پر از خم‌های تو بودی شکستمی. چون چندین خم‌های باده را شکستم در دل من آمد که نوری عجب پهلوانی! که خم‌های خسروانی را می‌شکنی و خم‌های سلطانی را می‌ریزی. چون این خاطره به من آمد دستم نتوانست که این یک خم را بشکند. چون از نور صدق نوری در دل خلیفه درخشید گفت: آخر سخن تو راست است این قرینه است که اول سخنت هم راست است پس من نیز توبه کردم که دیگر به خانه باده نیارم و آن را نخورم. [3506 او اگر دیوانه است و] [237a] [فتنه‌کاو] به کاف عربی، وصف ترکیبی است از کندن [داروی دیوانه باشد کیر گاو] در بعض نسخ دُم گاو واقع شده به کاف فارسی. یعنی علاج دیوانه با ذنب بقر زدن است [3507 تا که شیطان از سرش بیرون رود] به زدن. زیرا [بی‌لَت خربندگان خر چون رود] بی ضرب خربندگان خر نمی‌رود [3508 میر بیرون جَست دُبوسی به دست] دوربازی به دست [نیم شب آمد به زاهد نیم‌مست] پس در آن حالت [3509 خواست کُشتن مرد زاهد را ز خشم] در راه همی گفت من آن زاهد را می‌کشم. چون زاهد این حال را دریافت [مرد زاهد گشت پنهان زیر پشم] به حکم الْفَرَاؤُ مِمَّا لَا يُطَاقُ مِنْ سُنَنِ الْمُرْسَلِينَ، زاهد پنهان شد [3510 مرد زاهد می‌شود از میر آن] قصد کشتن را [زیر پشم آن رَسَن تابان نهان] جمله حالیه است یعنی حالی که زیر پشم، موی تابان نهان بود. [3511 گفت در رُو گفتن زشتی مرد] زاهد به خود گفت من زشتی میر را به رویش گفتن نمی‌توانم، زانکه زشتی مرد را به رویش گفتن [آینه تاند که رُو را سخت کرد] روی من چنان سخت نیست [3512 روی باید آینه‌وار آهین] مرهون است [تات گوید روی زشت خود بین] یعنی روی مرد همچون آینه آهین می‌باید تا تو را گوید روی زشت خود را بین. لاجرم آن که خشناک است آن را کلمه حق بالمواجهه گفتن مشکل است. چنانکه در این حکایت دلقک.

[حکایت مات کردن دلقک سیّد شاه تَرمِید را] و زدن شاه او را.

[3513 شاه با دلقک همی شطرنج باخت] اتفاقاً [مات کردش زود خشم شه بتاخت] دلقک شاه را مات کرد خشم شاه به حرکت آمد [3514 گفت شه شه و آن شه کبرآورش] لفظ اول به فتح شین مقصور از شاه است و لفظ ثانی به ضم شین تابع او و فاعلِ گفتِ دلقک است، و هر دو مقول قول است و آن شه کبرآور مرهون است [یک یک از شطرنج می‌زد بر سرش] اسباب شطرنج را یک یک بر

سر دلک بزدی و گفتی [3515 که بگیر اینک شَهت ای قَلتبان] شاه در زدن و اینچنین گفتن بود [صبر کرد آن دلک و گفت اَلأمان] چون شاه تمام بزد [3516 دَسِتِ دیگر باختن فرمود میر] دیگر بار بازی کردن فرمود شاه [او چنان لرزان که عُر از زمهریر] دلک ترسان و چنان لرزان بود که عریان از فصل زمهریر [3517 باخت دَسِتِ دیگر و شه مات شد] همچو اوّل [وَقِتِ شَه شَه گفتن و میقات شد] دلک روبرو گفتن را نمی‌توانست [3518 بر جهید آن دلک و در کنج رفت] در کنج سرای رفت [شش نمد بر خود فکند از بیم تفت] بُد را بر خود افکند و خود را پوشید. [3519 زیر بالش‌ها و زیر شش نمد] زیر پستر و بالش و زیر تکیه نمد [خُفت پنهان تا ز زخم شه رهد] چون شاه این وضع او را دید [3520 گفت شه هَی هَی چه کردی چیست این؟] دلک در جواب او [گفت شه شه شه شه ای شاه گزین] چون تو اهل خشمی تو را پیدا سخن حق گفتن نمی‌توانم. (237b) [3521 کی توان حق گفت جز زیر لحاف] جامه خواب [با تو ای خشم‌آور آتش سِجاف] پرده و کنار جامه [3522 ای تو مات و من ز زخم شاه مات] در بعض نسخ: [ای تو مات و من ز بیم زخم‌ها]. [می‌زنم شه شه به زیر رخت‌ها] و شاه مات را می‌گویم از زیر متاع تو. بدانکه در باب امر به معروف و نهی از منکر گفته‌اند کسی که پیش سلطان آید چون سخن حق گفتن بخواهد، ببیند اگر گفتن او تحریک فتنه کند و ضرر به دیگران رسد گفتن نمی‌باید. و اگر بیم نباشد الا به نفس خود، گفتن رواست بلکه مستحب. و عادت سلف چنین بود که کلمه حق را همی گفتندی و جان را بر هلاک نهادندی زانکه دانسته بودند که رسول الله علیه‌السلام فرموده: خَيْرَ الشُّهَدَاءِ حَمْرَةُ بَنِ عَبْدِ الْمُطَّلِبِ ، ثُمَّ رَجُلٌ قَامَ إِلَى إِمَامٍ فَأَمَرَهُ وَنَهَاةً فِي ذَاتِ اللَّهِ فَقَتَلَهُ عَلَى ذَلِكَ وَ قَالَ عَلَيْهِ السَّلَامُ: أَفْضَلَ الْجِهَادِ كَلِمَةُ حَقٍّ عِنْدَ سُلْطَانٍ جَائِرٍ حَكَاتٍ: حُطِيطٌ رَأَى حَجَّاجَ بَرَدَنْدٍ. حَجَّاجُ وَی رَأَى كُفَّارَ تَوْبِي؟ كُفَّارُ: آری، هر چه خواهی از من پیرس که اکنون سه عهد کردم به خدا. یکی آنکه راست گویم، دوم آن که اگر به بلا مبتلا شوم صبر کنم، سوم آنکه اگر مرا عافیت رسد شکر کنم. پس حاجات گفت: در حق من چه می‌گویی؟ گفت: از اعدای خدایی و ظالمی. گفت: چه می‌گویی در حق امیرالمؤمنین عبدالملک بن مروان؟ گفت: او از تو بزرگتر است در ظلم و گناه. زانکه تو یک خطیبتی از خطاهای او. حجاج گفت: این را عذاب کنی. آن را در اشکنجه کشیدند و موکلان وی را گفتند در حق امیر و خلیفه نیکی بگو. او می‌گفت: من یک عهد را نشکنم کی باشد که دو را بشکنم، یعنی راست نگویم و بلا را صبر نکنم. چون خدمت مولانا قصه دلک را تمام کرد باز به حکایت میر و زاهد رجوع کرد و گفت: [3523 چون محله پُر شد از هَی‌های میر] و از غوغای او [وز لگد بر در زدن وز دار و گیر] که میر در را لگد زد و هَی‌های و هوی گفتی [3524 خلق بیرون جَست زود از چپ و راست] و میر را گفتند [کای مقدّم وقتِ عفو است و رضاست] زیرا [3525 مغز او خشک است و عقلش این زمان]

مرهون است [کمتر است از عقل و فکرِ کودکان] یعنی مغز زاهد یابس است و عقلش کمتر است از عقل طفلان زانکه [3526 زهد و پیری ضعف بر ضعف آمده] با وجود که [واندر آن زهدش گشادی ناشده] لاجرم [3527 رنج دیده گنج نادیده ز یار] یعنی از حضرت خدا فیض و کشف ناشده او را [کارها کرده ندیده مزد کار] و جزاء عمل [3528 یا نبود آن کار او را خود گهر] یعنی یا عمل او را آن گوهر نیست که او را عوض باشد. [یا نیامد وقتِ پاداش از قَدَر] یا نیامد وقت عوض از (238a) قضاء حضرت خدا. [3529 یا که بود آن سعی چون سعی جُهود] که شایسته عوض نیست. [یا جزا وابسته میقات بود] یا به حکم الْأُمُورُ مَرْهُونَةٌ بِأَوْقَاتِهَا، جزاء و عوض وابسته میقات است. [3530 مرؤ را درد و مصیبت این بس است] آن زاهد را این مرض و مصیبت بس است. [که در این وادی پُر خون بی کس است] که در راه ریاضت تنها و بی حاصل است [3531 چشم پُر درد و نشسته او به کنج] چشم او رَمَد رسیده و آن در کنجی نشسته [رو تَرُش کرده فرو افکنده لُنج] به ترکی: آورد [3532 نی یکی کَحّال کو را غم خورد] و درد چشم او را دوا کند یعنی او را مرشدی نیست که چشم او را گشاید [نیش عقلی که به کُحلی پی بُرد] نه عقلش رهبر که پی به کحل روشنا برد. [3533 اجتهادی می کند با حَزَر و ظَن] و به تخمین و گمان [کار در بوک است تا نیکو شدن] عمل در این گفتن است که شاید نیک گردد و مقبول حضرت شود و به کشف و فیض رسد [3534 زآن رهش دور است تا دیدارِ دوست] راه زاهد از آن دور است از دیدار یار [کو نجوید سر رئیسش آرزوست] که آن زاهد راز نجوید او را رئیس شدن آرزوست [3535 ساعتی او با خدا اندر عتاب] یک ساعت آن زاهد در جنگ است و در گفتن با خدا [که نصیم رنج آمد زین حساب] جز رنج و محنت حاصل ندارم پس یک ساعت کار او این است [3536 ساعتی با بختِ خود اندر جدال] و یک ساعت با بخت خود در جنگ است که می گوید [که همه پَرّان و ما پیریده بال] که طیران نمی کنم خدمت مولانا در این مرتبه حکمت می فرماید که می گوید [3537 هر که محبوس است اندر بو و رنگ] هر که در قید تزئین و اعتبار است و نام و نشان و اعتبار [گرچه در زهد است باشد خوش تنگ] تصغیر تن است یعنی تن پرور است [3538 تا برون ناید از این ننگین مُناخ] جای نشستن اُشتر. یعنی تا بیرون نیاید از نام و ناموس و اعتبار [کی شود خُویش خوش و صدرش فراخ] کجا شود خصلت او خوب و صدرش واسع [3539 زاهدان را در خلا پیش از گشاد] زاهدان را در تنهایی و خلوت پیش از فتح [کارد و اُسْتَرَه] نشاید هیچ داد] نمی باید دادن که در آن حال در دلتنگی باشند [3540 کز ضَبَجَر خود را بدرّاند شکم] که از دلتنگی شکم خود را بدرّاند [غَصَبه آن بی مرادی ها و غم] فاعل بدرّاند غصه و غم است. چنانکه رسول الله علیه السلام در ابتداء نبوت از فرقت جبرئیل و هجر خبر ربّ جلیل مضطرب گشتی.

[قصید انداختنِ مصطفی علیه‌السلام خود را از کوه جری از وحشت و حجابِ دیر نمودنِ جبرئیل خود را به وی و پیدا شدنِ جبرئیل به وی که خود را مینداز که تو را دولت‌ها در پیش است] به حکم هُوَ الَّذِي أَرْسَلَ رَسُولَهُ بِالْهُدَى وَدِينِ الْحَقِّ لِيُظْهِرَهُ عَلَى الدِّينِ كُلِّهِ (توبه/۳۳، صف/۹، ...)، نصرت و قوّت است [و فتح‌ها خواهد بودن] و چند بار اینچنین واقع شدن.

[3541 مصطفی را هجر چون بفراختی] و بلند شدی [خویش را از کوه می‌انداختی] یعنی می‌خواستی که (238b) خود را از کوه حرا می‌افکند. بدان که جمهور علما بر آنند که اوّل چیزی که از قرآن نازل شد پنج آیت است از سورة اِقْرَأ و بیان آن این است که رسول الله علیه‌السلام در غار حرا تکیه داشته یا بر بالای کوه ایستاده بود ناگاه جبرئیل بر وی ظاهر گشت و گفت: ای محمد مرا به تو فرستاده‌اند و تو رسول خدایی بدین امت. آنگه گفت: بخوان. فرمود که ما اَنَا بِقَارِي. جبرئیل وی را گرفت و بیفشرد چنانکه بی‌طاقت شد. پس بگذاشت و گفت: بخوان. همان جواب داد که ما اَنَا بِقَارِي. دیگر باره بگرفت و بیفشرد و بگذاشت و گفت: اِقْرَأْ بِاسْمِ رَبِّكَ الَّذِي خَلَقَ (علق/۱)، بخوان به نام خدای که بیافرید همه چیز را یا آدم را از خاک. خَلَقَ الْإِنْسَانَ مِنْ عَلَقٍ (علق/۲)، بیافرید آدمیان را از خون بسته. اِقْرَأْ بخوان. تکرار از برای مبالغه است. اِقْرَأْ وَرَبُّكَ الْأَكْرَمُ * الَّذِي عَلَّمَ بِالْقَلَمِ (علق/۳-۴)، و پروردگار تو بزرگتر است از همه بزرگان و کرام او زیاده از کرم همه کریمان. آن خدایی که بیاموزانید نوشتن به قلم تا علم را به خط قید کنند و دوران را آگاهی دهند. [3542 تا بگفتی جبرئیلش هین مکن] خویش را میانداز [که تو را بس دولت است از امرِ کُن] لفظ امر کن وصف ترکیبی ایت یعنی تو را دولت بسیار است از فرمان کننده. [3543 مصطفی ساکن شدی ز انداختن] به سخن جبرئیل [باز هجران آوریدی تاختن] و رسول الله علیه‌السلام بخواستی خود را افکندن چنانکه می‌فرماید: [3544 باز خود را سرنگون از کوه او] اشارت به مصطفی است علیه‌السلام [می‌فکندی از غم و اندوه او] بخواستی که تو را سرنگون افکند [3545 باز خود پیدا شدی آن جبرئیل] و گفتی [که مکن این ای تو شاهِ بی‌بدیل] ای شاه دین بی‌نظیر [3546 همچنین می‌بود تا کشفِ حجاب] الف را یاء خواندن می‌باید از بهر قافیه [تا بیابد آن گهر را او ز جیب] تا نور نبوت ظاهر شد و وحی الهی متواتر گشت [3547 بهر هر محنت چو خود را می‌کُشند] یعنی خلق از بی‌تحملی بهر یک محنت خود را هلاک می‌کنند [اصل محنت- هاست این چونش کُشند] یعنی محنت دوری از محبوب حقیقی اصل همه محنت‌هاست و بزرگتر از همه آفت‌هاست این را چگونه تحمل کنند [3548 از فدایی مردمان را حیرتی است] از مرد فدایی خلق را تعجب و حیرتی است که گویند این خود را عجب کشت و هلاک کرد. [هر یکی از ما فدای سیرتی است] اما هر یکی از ما فدایی خصلتیم که از بهر چیزی خود را هلاک می‌کنیم [3549 ای خنک آنکه فدا کردست تن] به حکم مَوْتُوا قَبْلَ أَنْ تَمُوتُوا اختیار کرده است موت اختیاری را [بهر آن

کارزد فدای آن شدن] بهر حضرت خدا که لایق است از بهر او فدا گشتن. [3550 باری این مُقبل فدای این فن است] کسی که مرد مقبل است فدای این فن است [کاندر او صد زندگی در کُشتن است] که اندر آن فن صد حیات در قتل است، یعنی به دوست رسیدن. [3551 عاشق و معشوق و عشقش بر دوام] و علی الاتصال [در دو عالم بهر مند و نیک نام] چون حال چنین است [3552 هر یکی چونکه فدایی فنی است] هر یک از خلق فدایی یک صنعت است [کاندر آن ره صرفِ عمر و کُشتنی است] و خود را (239a) ضایع کردنی است [3553 کُشتنی اندر غروب و یا شروق] مقتول در مغربی و مشرقی ضایع است زیرا [که نه شایق ماند آنگه نی مَشوق] نه آرزومند بماند نه معشوق [3554 یا کِرّامی اِرْحَمُوا اَهْلَ الْهَوَى] ای یاران کریمان رحم کنید اهل هوا را [شَانَهُمْ وَرُدُّ التَّوَى بَعْدَ التَّوَى] کار و حال ایشان وظیفه هلاک شدن است پس از هلاک شدن. و پس از مردن، مردن. یعنی به عذاب آخرت مبتلا گشتن است. حکایت: زنی را یک اهل هوا دوست می داشت و به مقابله خانه او آمدی دعوی دوستی ها کردی. و یک روز گفت: پیش من کسی بفرست تا حال خود را به او تقریر کنم و حال مرا آن به تو می رساند. آن زن نیز کنیزک خود را پیش آن اهل هوا فرستاد. آن مرد کنیزک را گفت: من خاتون تو را دوست می دارم که از درد او بی قرارم و از کرمش امیدوارم که مرا به حسرت نگذارد و به وصل خود رساند و پیش از مردن یار من شود. کنیزک عاقله بود گفت: دوستی آن است که پس از مردن یار شدن خواهی. مرد گفت: هم آن را می خواهم. کنیزک گفت: آنچه تو می خواهی پس از مردن دیگر بار مردن باشد و به دوزخ رسیدن. خلاصه کلام تو دانستم، پیش خاتون بروم خبر تو می رسانم. کنیزک پیش خاتون آمد و گفت: آن کس گفت که من وی را می خواهم که پس از هلاک هلاک شود و با من به دوزخ رود. زن گفت: آن مرد دعوی دوستی می کرد و به تو بسیار سخن گفت. کنیزک گفت: بسیار سخن گفت خلاصه کلامش این بود. لاجرم عاقلان و کریمان را می باید که اهل هوا را پند دهند، بلکه بند نهند. ایشان را نگذارند که خود را به چاه اندازند و هلاک شوند. بلکه ریاضت و عبادت و ترک شهوت فرمایند و دعاء خیر کنند تا از فساد به صلاح آیند. چون خدمت مولانا به حکم الکلام بَحْرُ الکلام، چندین معارف فرمود باز به قصه میر نمود که اهل محله آن را در محل شفاعت چه گفتند: [3555 عفو کن ای میر بر سختی او] یعنی اهل محل پس از این سخن امیر را گفتند عفو کن ای میر بر غلظت او [در نگر در درد و بدبختی او] که عمر را ضایع کرده است و به دوست نرسیده. چون خدمت مولانا را مقصود اصلی حصّه و نصیحت است نه قصه و حکایت لاجرم در هر مرتبه از حکایت پند و حکمت می فرماید. پس به تقریب عفو، سرّ و فایده عفو را از زبان اهل محل می گوید: [3556 تا ز جرمت هم خدا عفو کن] به حکم الرَّاحِمُونَ يَرْحَمُهُمُ الرَّحْمَنُ، حضرت خدا گناه تو را عفو کند [زُلْتُ را مغفرت در آکند] لغزیدن تو را به آرمزیدن پر کند. حکایت: ابوهریره

روایت کند که چون رسول الله علیه السلام مکه را فتح کرد و کعبه را طواف کرد و دو رکعت نماز گذارد باز به باب کعبه آمد دو کنار در را گرفت و گفت: **يَا مَعْشَرَ الْقُرَيْشِ مَا تَقُولُونَ** و (239b) **مَا تَقُولُونَ**. گفتند: می‌گوییم اُخ و ابن عم حلیم رحیم. رسول الله علیه السلام فرمود: من می‌گویم چنانکه برادر من یوسف گفت: **قَالَ لَا تَثْرِيْبَ عَلَيْكُمُ الْيَوْمَ يَغْفِرُ اللَّهُ لَكُمْ وَهُوَ أَرْحَمُ الرَّاحِمِينَ** (یوسف/۹۲). پس قومش بیرون رفتند گویا از گور منتشر شدند و باز جوف جوف به اسلام آمدند. [3557 تو ز غفلت پس سبو بشکسته‌ای] چنانکه آن زاهد در راه سبوی تو را بشکست، تو نیز در راه خدا بسیار سبوی شکسته‌ای و خطا و عصیان کرده‌ای [در امید عفو دل در بسته‌ای] و عفو رجا کرده‌ای [3558 عفو کن تا عفو یابی در جزا] به حکم قول رسول الله علیه السلام: **مَنْ كَفَّ غَضَبَهُ كَفَّ اللَّهُ عَنْهُ عَذَابَهُ**، عفو کن تا عفو بیابی در عوض زانکه [می‌شکافد مو قدر اندر سزا] موی را شکافد قضاء خدا در سزای کار ما. انس روایت می‌کند رسول الله علیه السلام فرمود: **إِذَا أَوْقَفَ الْعِبَادُ نَادِي مُنَادٍ لِيَقُمْ مَنْ أَجْرُهُ عَلَى اللَّهِ فَلْيَدْخُلِ الْجَنَّةَ**. اصحاب گفتند کیست که بر خدا اجرش باشد؟ گفت: **الْعَافِينَ عَلَى النَّاسِ**. پس از موقف چند هزار کس برخیزند و به بهشت درآیند بی حساب. قال الله تعالى في سورة حم عسق: **وَجَزَّوْا سَيِّئَةً سَيِّئَةً مِثْلَهَا فَمَنْ عَفَا وَأَصْلَحَ فَأَجْرُهُ عَلَى اللَّهِ** (شوری/۴۰). قطعه: عفو از گناه سیرت اهل فتوت است - بی حلم و عفو کار مروّت تمام نیست * بگذر ز جرم خصم و کرم کن که گفته‌اند - در عفو لذتی است که در انتقام نیست.

[جواب گفتن امیر مرآن شفیعیان را و همسایگان زاهد را که گستاخی چرا کرد و سبوی می را چرا شکست. من در این باب شفاعت قبول نخواهم کرد که سوگند خورده‌ام که سزای او را بدهم تا دیگران عبرت گیرند] امیر مزبور از کمال غرور ردّ شفاعت کرد و این به غایت مذموم است.

[3559 میر گفت آن کیست تا سنگی زند] آن زاهد کیست که تا زنگ زند بر سبوی ما سبورا بشکند] و از من نترسد [3560 چون گذر سازد ز کویم شیر نر] چون بگذرد شیر نر از کوی من [ترس ترسان بگذرد با صد حذر] از مهابت من [3561 بنده ما را چرا آزد دل] آن زاهد [کرد ما را پیش مهمانان خجل] و شرمسار. چون مقصود مولانا از قصه پند و حصّه است لاجرم در این مرتبه از قصه احوال غضب را بیان کند که غضب از بهر حمیت مذموم است. حضرت خدا در سورة فتح فرمود: **إِذْ جَعَلَ الَّذِينَ كَفَرُوا فِي قُلُوبِهِمُ الْحَمِيَّةَ الْحَمِيَّةَ الْجَاهِلِيَّةَ فَأَنْزَلَ اللَّهُ سَكِينَتَهُ عَلَى رَسُولِهِ وَعَلَى الْمُؤْمِنِينَ** (فتح/۲۶). پس خدای تعالی کافران به حمیت جاهلیه و قوه غضبیه باطله مذمت کرد و مؤمنان را به سکینه مدحت کرد. [3562 شربتی که به ز خون اوست ریخت] آن شراب (240a) که بهتر از خون آن زاهد بود بریخت [این زمان همچون زنان از ما گریخت] و پنهان شد [3563 لیک جان از دست من او کی

بَرَد] و خلاص کند [گیر همچون مرغ بالا بر پَرَد] فرض کن که همچو مرغ بر بالا پرد [3564 تیر قهر خویش بر پَرَش زَنم] اگر آن زاهد مرغ شود و بر بالا پرد تیر قهر خود بر پر و بال آن زاهد زَنم. [پَر و بالِ مُرده ریگش برکنم] مرده ریگ به ترکی: آرتَه قَلَا جَق. [3565 گر رود در سنگ سخت از کوششم] اگر به اندرون سنگ سخت برود از جستن من، تا از طلب من خلاص شود [از دلِ سنگش کنون بیرون کشم] از جَوَف حَجَر آن زاهد را بیرون بیاورم. لاجرم آن میر به حکم الْعَضْبُ مِفْتَاحُ كُلِّ شَرٍّ بر آن زاهد نیت کرد که در جزاء شکستن سیو سرش بشکند و بکشد. [3566 من پرانم بر تنِ او ضربتی] و برسانم او را محنتی [که بُود قَوَادِکَانَ را عبرتی] که قصاص کنندگان و جلّادان را عبرت باشد. [3567 با همه سالوس با ما نیز هم] با همه مردمان ریا کند، ما را نیز کند [دادِ او و صد چو او این دم دهم] و الحاصل عذر اهل محله نزد میر قبول نشد زیرا [3568 خشم خون خواره شده بُد سرکشی] غضب خونخوار و سرکش شده بود. [از دهانش می برآمد آتشی] لاجرم از دهان میر بیرون آمد آتش. بدانکه که غضب گاهی ممدوح باشد اگر از بهر حق بُود و لهذا فرمود به رسول خود: جَاهِدِ الْكُفَّارَ وَالْمُنَافِقِينَ (توبه/۷۳، تحریم/۹) و وصف کرد اصحابش را به شدّت، که گفت: أَشِدَّاءُ عَلَى الْكُفَّارِ (فتح/۲۹). امّا غضب بی موقع مذموم است و ترک غضب را عاقبت حمیده است.

[دوم بار دست و پای امیر را بوسیدن شفیعیان و همسایگانِ زاهد] و انتقال به تضرّع باری تعالی.

[3569 آن شفیعیان از دمِ هَی هَی او] و از نفس غوغای میر [چند بوسیدند دست و پای او] و گفتند [3570 کای امیر از تو نشاید کین کشی] و انتقام [گر بشد باده تو بی باده خَوشی] اگر باده رفته است تو بی او خوبی [3571 باده سرمایه ز لطفِ تو بَرَد] و همچنان [لطفِ آب از لطفِ تو حسرت خورد]. حصّه قصه در این مرتبه آن است که آن اهل محله این میر را طالب باده دنیا و راغب عشرت و هوا پنداشتند. لاجرم گفتندش لطافت تن و جان تو از باده بهتر است که تن تو مصنوع حضرت خداست و جان تو نفخه آن مولاست. پس می باید که این باده را بگذاری و باده عشق خدا بجویی. [3572 پادشاهی کن ببخشش ای رحیم] عفو کن جرم آن لئیم [ای کریم ابن الکریم ابن الکریم] کار اصل تو و عمل اصول تو الطاف است و خالق به حکم وَهُوَ اللَّطِيفُ الْخَبِيرُ (ملک/۱۴، انعام/۱۰۳)، خدای کریم است. خلاصه کلام در این مقام آن است که انسان که مصنوع حضرت رحمن است و مقصود اصلی از خلقت زمین و آسمان و مرآت جمال جمیل مَلِک مَنّان و محسود جنّ و فرشتگان و جانِ او نفخه آن سبّحان و جامع جمیع کمالات جهان و این خاک حقیر منزل چندین علوم و عرفان و دل او مظهر و منظر خالق انس و جان. **قطعه:** گنجیست در این خاک (240b) که در کَوْن نَکُنْجَد - آن کنج خراب از پی این گنج بهانه است * فی الجملة هر آن کس که در این خانه رهی یافت - سلطان زمین

است و سلیمان زمانه ست. پس انسان را می‌باید که جز کیفیت خدا و شراب مولی چیزی نجوید و غیر از سخن او سخن نگوید و مطلوب دیگر را نپوید. [3573 هر شرابی بنده این قد و خد] هر شربت و شراب غلام این قد و خد است که **لَقَدْ خَلَقْنَا الْإِنْسَانَ فِي أَحْسَنِ تَقْوِيمٍ** (تین/۴)، یعنی مخصوص گردانیدیم از میان حیوانات به انتصاب قامت و حسن صورت، به اعتدال قد و مزاج و استجماع خواص مکونات. [جمله مستان را بود بر تو حسد] یعنی تو چنان مست بی باده‌ای و چنین کیفیت و حالت و رنگ و لطافت داری که همه مستان را بر تو حسد است که محسود و مسجود فرشتگانی. [3574 هیچ محتاج می گلگون نه‌ای] تو ای میر هیچ محتاج باده گلرنگ نه‌ای [ترک کن گلگونه تو گلگونه‌ای] به ترکی: **قِرْلَجَه**. بزرگان گویند ملایکه را آفرید تا مظهر قدرت باشند و آدمیان را آفرید تا مخزن شوق محبت و مظهر صفت الوهیت باشند [3575 ای رخ چون زهرهات شمس الضحی] که شمس ضحی غایت منور باشد [ای گدای رنگ تو گلگونه‌ها] لاجرم [3576 باده کاندلر خنب می جوشد نهان] باده که در خم می جوشد پنهان [ز اشتیاق روی تو جوشد چنان] و تو همچون بحری آن باده همچو قطره است [3577 ای همه دریا چه خواهی کرد نم] و قطره را [وی همه هستی چه می جویی عدم] زانکه نسبت با هستی تو باده همچو معدوم است، بلکه همه عالم نسبت با تو عدم است [3578 ای مه تابان چه خواهی کرد گرد] غبار را که آن دنیا و عشرت است [ای که مه در پیش رویت روی زرد] تو چنان خوبی که روی ماه نسبت با روی تو زرد است [3579 تو خوش و خوبی و کان هر خوشی] که حضرت خدا تو را نبیذ قدرت آفرید و در حق تو ابلیس را گفت: **يَا إِبْلِيسُ مَا مَنَعَكَ أَنْ تَسْجُدَ لِمَا خَلَقْتُ بِإِيْدِي** (صاد/۷۵) و تو را محلی به صفات خود گردانید چون تو را چنین شرف هست [تو چرا خود منبت باده کشی] و محتاجش شوی [3580 تاج کرمناست بر فرق سرت] یعنی تاج ولقد کرمنا بنی آدم بر سر تو است. اشارت به آن آیین کریمه که در سوره بنی اسرائیل است **وَلَقَدْ كَرَّمْنَا بَنِي آدَمَ وَحَمَلْنَاهُمْ فِي الْوَرْدِ وَالْبَحْرِ وَرَزَقْنَاهُمْ مِنَ الطَّيِّبَاتِ وَفَضَّلْنَاهُمْ عَلَى كَثِيرٍ مِمَّنْ خَلَقْنَا تَفْضِيلًا** (اسراء/۷۰)، بدانکه علما را در تکریم و تفضیل انسان سخن بسیار است. صاحب بحر الحقایق فرموده: کرامت انسان دو قسم است جسدانی و روحانی. جسدانی تمام انسان را باشد و روحانی دو قسم است عامه و خاصه. اما آنچه عام است مؤمن و کافر در آن شریک‌اند چون نفخ روح و اسماع قول الکت بر بکم و عهد بر عبودیت و زاییدن بر فطرت و ارسال رسل و انزال کتب و اظهار آثار قدرت. و اما آنچه خاص است مخصوص به انبیا و اولیا و مومنان است مثل نبوت و کرامت (241a) و ایمان و هدایت و ارشاد و اخلاق سنت و سیر إلى الله و فی الله و بالله. و عبور از مضایق ناسوتی به جذب لاهوتی و فنا از انانیت و بقا به هویت. و در حقایق سلمی آورده که گرامی ساختم آدمیان را به معرفت توحید و برداشتم ایشان را در بر نفس و بحر قلب. و در تأویلات قاشانی گفته بر، عالم اجسام است و بحر، عالم ارواح. و برداشتم ایشان هر

دو ترکیب ایشان است از هر دو. روزی دادیم ایشان را از طّیّبات علوم و معارف و تفضیل ارزانی داشتیم بر بیشتر خلق که ایشان را به عیوب ایشان بینا ساختیم مستثنی جنس ملائکه است یا انبیای ایشان، علی ما یبّین فی علم الکلام. [طوق اعطیناک آویز برت] گردن بند إنّّا أعطیناک الکوثر بر سینه توست. در تفسیر إنّّا أعطیناک الکوثر أشهر آن است که کوثر جوی است در بهشت یا اسلام است یا فضایل دینیّه یا قرآن [3581 جوهر است انسان و چرخ او را عرض] زیرا همه چیز را حق تعالی از بهر انسان آفریده است گویا قائم بذاته آن است و غیرش قایم به اوست [جمله فرع و پایه اند و او عرض] یعنی انسان مقصود اصلی است [3582 ای غلامت عقل و تدبیرات و هوش] ای انسان غلام است تو را عقل و تدبیر. و آن یعنی عقل که انسان راست، شرف او ظاهر است که علم نسبت با وی همچون ثمر است نسبت با شجر و نور است نسبت با آفتاب و دیدن است نسبت با دیده و عقل وسیله سعادت دارین است و در شرف عقل هیچ کسی را شک نیست. نمی بینی که حیوان اگرچه به تن بزرگ است و سخت از جهت قوت، چون انسان را بیند می ترسد از آنکه در طبع مرکوز است که انسان به عقل و تدبیر بر وی غالب است [چون چینی خویش را ارزان فروش] استفهام انکاری است. و حضرت خدا در سوره مؤمنون پس از بیان خلق انسان فرمود: فَبَارَكَ اللَّهُ أَحْسَنُ الْخَالِقِينَ (مؤمنون/۱۴). او خود خالق افلاک و باقی اجسام عظام است از علویّات و سفلیّات. ذات خود را چنین ثنا بعد از خلق انسان فرمود پس این دلیل است بر فضل انسان [3583 خدمت بر جمله هستی مفترض] خدمت تو کردن بر همه موجودات فرض است که در خبر وارد است که فرمود: خَلَقْتُ الْأَشْيَاءَ لِأَجْلِكَ وَ خَلَقْتُكَ لِأَجْلِ [جوهری چون نَجْدَه خواهد از عرض] جوهر چرا عطا جوید از عرض. پس تو چرا کیفیت خواهی از باده. [3584 علم جویی از کُتبها ای فسوس] یعنی تو که بحر علمی و مظهر معارفی علم را از کتابها جویی دریغ است. امام غزالی گفته عالم را مجاهده در عمل می باید به آنچه می داند زیرا مجاهده مُفضی به مشاهده است. پس به مجاهده دقایق علوم مکشوف و ینایع حکمت منفجر گردد. و بسیار کس در تعلم بود یک کلمه از آنچه می دانست تجاوز نکرد و بسیار کس مقتصر در تعلم بود و متوفر در عمل حضرت خدا فتح علوم و لطایف کرد. [ذوق جویی تو ز حلوا ای فسوس] تو که معدن حلاوتی (241b) ذوق را از حلوا جستن دریغ است. نمی بینی که علماء علم باطن متلذذند به کیفیت عمل [3585 بحر علمی در نمی پنهان شده] بحر محیط عرفانی در قطره ای نهان گشته [در سه گز تن عالمی پنهان شده] در سه ذراع بدن یک عالم نهان گشته که انسان عالم کبیر است و جهان عالم صغیر [3586 می چه باشد یا سماع و یا جماع] نتیجه می یکی از این دو خواهد شد [تا بجویی زو نشاط و انتفاع] از این سرور و نفع جستن چنان است که [3587 آفتاب از ذره ای شد وام خواه] یعنی از او نور جوید [زهره ای از حُمره ای شد جام خواه] زهره که مغنی چرخ است از بستو جام خواهد [3588

جانِ بی‌کیفی شده محبوسِ کیف] و مقید کیفیت [آفتابی حبسِ عُقده اینت حیف] آفتابی که محجوب عُقده باشد و مکسوف گردد حیف است.

[باز جواب و دفع گفتنِ آن امیر ایشان را] که می‌ظاهر نمی‌جوید.

[3589 گفت نی نی من حریفِ آن مِم] زیرا [من به ذوقِ این خوشی قانع نیَم] حصّه قصه در این مرتبه آن است که میر گوید مقصود من باده ظاهر و کیفیت او نیست بلکه مقصود من آن مستی و بیخودی است که مرا از خودی خود رها کند و از فانی غافل گرداند و به باقی رساند. [3590 من چنان خواهم که همچون یاسمین] مرهون است [سوی چپ تازم گه و گاهی یمین] گاه به چپ افتم گاه به راست. در بعض نسخ: [کژ همی کردم چنان گاهی چنین]. [3591 وارّه‌یده از همه خوف و امید] خلاص شده باشم از همه خوف و رجا [کژ همی کردم به هر سو همچو بید] به هر سو مایل شوم از بیخودی [3592 همچو شاخ بید گردان چپ و راست] و افتان و رقصان شوم به هر طرف [که ز بادش گونه گونه رقص-هاست] که از باد او شاخ بید را انواع رقص است [3593 آنکه خو کردست با شادی می] و به کیفیت باده [این خوشی را کی پسندد خواجه می] لاجرم کمال خوشی از حق خوشی یافتن است و اگر آن نباشد کیفیت باده عشق است [3594 انبیا زآن زین خوشی بیرون شدند] انبیا علیه‌السلام از این خوشی جهان از بهر آن بیرون گشتند [که سرشته در خوشی حق بُدند] که تخمیر کرده در خوشی خدا بودند که آن خوشی بهتر از همه خوشی‌های جهان است [3595 زآنکه جانیشان آن خوشی را دیده بود] و یافته [این خوشی‌ها پیششان بازی نمود] چنانکه [3596 با بُت زنده کسی چون گشت یار] با معشوق زنده چون کسی قرین گشت [مرده را چون درگشاد اندر کنار] پس آنکه آخرت را که زنده است بیند دنیا را که مرده است دوست نمی‌دارد.

[تفسیر این آیت که وَ إِنَّ الدَّارَ الْآخِرَةَ لَهِيَ الْحَيَوَانُ لَوْ كَانُوا يَعْلَمُونَ] این آیت در اواخر سوره عنکبوت است و تمام آیت این است: وَمَا هَذِهِ الْحَيَوَةُ الدُّنْيَا إِلَّا لَهْوٌ وَلَعِبٌ وَإِنَّ الدَّارَ الْآخِرَةَ لَهِيَ الْحَيَوَانُ لَوْ كَانُوا يَعْلَمُونَ (عنکبوت/۶۴) و معنی ظاهر آیت این است که نیتس این زندگانی دنیا مگر مشغولی و بیکاری و بازی. یعنی به بازی کودکان می‌ماند که یکجا جمع آیند و ساعتی بدان (242a) مبتهج کردند و اندک زمان ملول کشته و مانده متفرق شوند. بیت: بازیچه است طفل فریب این متاع دهر - بی‌عقل مردمان که بدو مبتلا شدند. و به درستی دارِ آخرت او است زنده و زندگی ابدی در اوست اگر باشند مردمان که بدانند. مراد مولانا این است که گوید جهان زده است. [که در و دیوار و عرصه آن عالم و آب و کوزه و میوه و درخت همه زنده‌اند. سخن‌گوی و سخن‌شنو] که در بهشت هر چیز را که سخن‌گویی شنود و فرمان تو را گیرد و از هر چه پرسى جواب دهد [جهتِ آن فرمود

مصطفی علیه السلام که الدُّنْيَا جِيفَةٌ وَ طُلَّابُهَا كِلَابٌ و اگر آخرت را حیات نبودی آخرت هم جیفه بودی. جیفه را برای مردگیش جیفه گویند نه برای بوی زشت و فِرْخُجی] به فتح راء و سکون خاء و جیم عجمی، به ترکی: چَپَل. [والله تعالى أعلم] آنچه خدمت مولانا بیان کرد از تفسیر آیت مخالف تفسیر اهل ظاهر است اما ظاهر از لفظ. و لهذا گفت خدای تعالی داناتر است.

[3597 آن جهان چون ذره ذره زنده‌اند] چنانکه [نکته‌داند و سخن گوینده‌اند] از بهر آن [3598 در جهان مرده‌شان آرام نیست] در این جهان مرده انبیا را قرار نیست [کین علف جز لایق انعام نیست] که این علف دنیا لایق حیوانات است [3599 هر که را گلشن بُود بزم و وطن] و بزمگاه و انجمن [کی خورد او باده اندر گولخن] لاجرم [5400 جای روح پاک علیین بُود] زیرا [کرم باشد که وطن سرگین بُود] جای کرم سرگین و نجس است [3601 بهر مخمور خدا جام طهور] هر که مخمور خداست جام طهور از بهر اوست [بهر این مرغان کور این آب شور] چنانکه [3602 هر که عدل عُمرش نمود دست] کسی را که عدل عمر رضی الله عنه دست نمود. حکایت: عمر رضی الله عنه وقتی که به شام آمد به یک غلام آمد و آن را یک شتر بود که به نوبت سوار گشتندی. چون عمر سوار شدی زمام شتر را غلام کشیدی، چون غلام سوار شدی عمر زمام شتر را کشیدی. چون نزدیک شام آمدند نوبت سوار شدن از آن غلام بود لاجرم عمر زمام را همی کشیدی. جویی آمد عمر کفش خود را در بغل چپ گرفته به آب رفت. ابوعبیده بن الجراح که امیر شام بود عمر را استقبال کرد و گفت بزرگان شام تو را استقبال می‌کنند نیک نیست که تو را در این حال ببینند. عمر گفت ما را حضرت خدا به اسلام اعزاز کرد از سخن مردمان باک نیست و من از بهر چشم مردمان عدل را ترک نمی‌کنم. [پیش او حجاج خونی عادل است] پیش او حجاج بن یوسف که میر خونریز بود عادل آید. پس کسانی که آخرت را ندیده‌اند و ندانند دنیا را جای عیش پندارند. اما آنانی که آخرت را مشاهده کرده‌اند و او را ایمان درست دارند به حکم الدُّنْيَا سِجْنُ الْمُؤْمِنِ دنیا را زندان ببینند. چون انبیا بالغان دین و عاقلان (242b) راه یقین‌اند همچون کودکان به لهو و لعب مشغول نگشتند. آنان که به ایشان اقتدا نکنند از قصور عقل ایشان است و لهذا می‌فرماید: [3603 دختران را لُعبَتِ مُرده دهند] زیرا [که ز لُعبِ زندگان بی‌آگهند] خبر ندارند [3604 چون ندارند از فتوت زور و دست] مرهون است [کودکان را تیغ چوبین بهتر است] تا به تیغ آهنین فساد و ضرر نکنند. آنان که ثواب آخرت و منافع جنت ندیده باشند متاع دنیا را سلاح پندارند. چون حال انبیا را بیان کرد اکنون آن معنی را تحقیق می‌کند که صورت ایشان را نظر کردن و ما بشر^{۴۸} ایشان بشر گفتن حال کافران است. مسلمانان حال باطن ایشان را دیدن و به سیرت ایشان اقتدا کردن می‌باید. [3605 کافران قانع به نقش انبیا] از بهر آن [که نگاریده‌ست اندر دیرها] نقش

^{۴۸} ما بشر CG : با بشریت K

کرده‌اند در دیرها. اِثّا ما که مؤمنانیم [3606 زَانِ مِهَانِ ما را چو دَوَرِ روشنی است] از آن انبیا که بزرگان دینند ما را چو دور ضیاست [هیچ‌مان پروایِ نقشِ سایه نیست] ما به نقش سایه اکتفا نمی‌کنیم.

[3607 این یکی نقشش نشسته در جهان] انبیا و اولیا را دو جنس صورت است و دو جنس دهان و دو جنس گوش و دو جنس چشم و دو جنس پای است. یک نقش ایشان نشسته در این جهان [و آن دگر نقشش چو مه در آسمان] آن صورت دیگر ایشان همچو ماه بر آسمان است [3608 این دهانش نکته‌گویان را جلیس] با سخن‌گویان قرین [و آن دگر با حق به گفتار و انیس] در بعض نسخ: حسیس.

[3609 گوشِ ظاهر این سخن را ضبط کن] وصف ترکیبی است به معنای ضبط کننده. [گوشِ جانش جاذبِ اسرارِ کُن] و همچنان [3610 چشمِ ظاهر ضابطِ جلیه بشر] دیده‌ی ظاهر تشخیص ظاهر را می‌بیند [چشمِ سرِ حیرانِ مَازَاغِ الْبَصَر] دیده‌ی رازین به حکم سوره‌ی النجم مَا زَاغَ الْبَصَرُ وَمَا طَغَى (نجم/۱۷)، حیران جمال حضرت خداست که نظر نکند به ماسوی [3611 پایِ ظاهر در صفِ مسجد مضاف] در بعض نسخ صَوافِ واقع شده یعنی در صف ایستاده [پایِ معنی فوقِ گردون در طواف] چون بعض اجزاء اهل الله را بیان کردیم تو بر این قیاس [3612 جزو جزوش را تو بُشمر همچنین] ای مرد یقین [این درونِ وقت و آن بیرونِ حین] که این جزء اندرون وقت است دیگری خارج از وقت. یعنی یکی تن راست یکی جان را. [3613 این که در وقت است باشد تا اجل] این جزء که در جهان و زمان است بقار او تا به اجل است [آن دگر یارِ ابدِ قَرْنِ ازل] و مقابل ازل [هست یک نامش وَلِیُّ الدُّوَلَتِین] که صاحب دولت دنیا و آخرت گشته است [3614 هست یک نامش إِمَامُ الْقِبْلَتِین] چون کسی بدین کمال رسید و تمکین یافت [3615 خلوت و چله بر او لازم نماند] زیرا [هیچ غیمی مر ورا مُظْلِمِ نماند] لاجرم آن صاحب سعادت را (243a) [3616 قرصِ خورشید است خلوت‌خانه‌اش] هر جا که خلوت کند مَتَوَر بود [کی حجابِ آرد شبِ بیگانه‌اش] کسان بسیار هست که شب محتاج چراغ نشوند و حُجُب شبهات و پرده‌های مباحات و اسباب و اولاد مانع نکردند و تنعم در جلال کدورت ندهند.

[3617 عَلَتْ و پرهیز شد بحران نماند] و مرض و پرهیز برفت، بحران مرض نماند زیرا کمال صحت یافت. [کفرِ او ایمان شد و کفران نماند] ساتر و مانع او مرتفع بگشت کفران نعمت از او رفت به جای او شکران آمد. [3618 چون اَلِف از استقامت شد به پیش] همچو الف از راستی مقدّم شد [او ندارد هیچ از اوصافِ خویش] که از صفات بشریت منخلع شد [3619 گشت فرد از کسوتِ خوهایِ خویش] تنها شد و عریان گشت از همه اخلاق بشریت [شد برهنه جان به جان‌افزایِ خویش] عریان گشت حالی که جانش به جان‌افزای او وصلت یافته است [3620 چون برهنه رفت پیشِ شاه فرد] چون عریان رفت پیش شاهی که فرد واحد است [شاهش از اوصافِ قُدسی جامه کرد] شاه او را از اوصاف قدسیه خلعت پوشانید. یعنی چون کسی از لباس ناسوت مجرد شود خدای تعالی به خلعت لاهوتش مشرف

سازد. [3621 خلعتی پوشید از اوصافِ شاه] به حکم تَخَلَّقُوا بِأَخْلَاقِ اللَّهِ لباس پوشید از صفات اله. [بر پُرد از چاه بر ایوانِ جاه] از حُضِیض ذلت معصیت به اوج رفعت سعادت رسید. این را بر وجه تشبیه معقول بالمحسوس بیان کند. [3622 این چنین باشد چو دُردی صاف گشت] دُردی که در این طشت باشد چون صاف گردد و لطافت حاصل کند [از بُنِ طشت آمد او بالایِ طشت] از بن و تک طشت به بالای او می‌رود زیرا میل لطیف به بالاست [3623 در بُنِ طشت از چه بود او دُردناک] آن دُردی وقتی که در بُنِ طشت بود دردناک بود اما چنین بودن از خود نبود [شومی آمیزش اجزای خاک] از شامت مخالطت و مقارنت خاک سُفلی در سُفل مانده بود. لاجرم جان همچو ملک علوی و مکان او اعلی است به سبب مقارنت بدن و میل بشریت به سُفل آمد. بیت: من ملک بودم و فردوس برین جایم بود - آدم آورد در این دِیَرِ خراب‌آبادم. مراد از مالکیت مرتبه روحانیت است و از آدم مرتبه بشریت و همچنین چون روح میل به شهوات و دنیا کند به سُفل افتد و چون از ماسوی قطع علاقه کند به بالا رود. [3624 یارِ ناخوش پَر و بالش بسته بود] که آن خاک و ماسوی است [ورنه او در اصل بس برجسته بود] و به بلندی رسیده [3625 چون عتابِ اِهْبَطُوا انگیزند] به حکم آیت سوره بقره وَقُلْنَا اِهْبَطُوا بَعْضُكُمْ لِبَعْضٍ عَدُوٌّ (بقره/۳۶). چون عتاب فرو روید، گفتند. [همچو هاروتش نگون آویختند] از بالا به پست سرنگون آوردند [3626 بود هاروت از ملاکِ آسمان] و از بزرگان فرشتگان [از عتابی شد معلّق همچنان] و سرنگون گشت در چاه بابل [3627 سرنگون زان شد که از سر دور ماند] خود رایی (243b) کرد و اغترار نمود [خویش را سر ساخت و تنها پیش راند] و خود را پر شناخت و تنها راه رفتن و خویش را مقتدی ساختن گرفت. پس کسی که به اقتران صاحب سعادت پاره‌ای فیض الهی یابد چون از او دور شود و مغرور گردد از آن دوری ضرر بیند. چنانکه در این تمثیل [3628 آن سپد خود را چو پُر از آب دید] وقتی که در دریا بود [کرد استغنا و از دریا بُرید] چون از دریا بیرون رفت [3629 بر جگر آتش یکی قطره نماند] یعنی اندرون سپد قطره‌ای نماند پس از آن [بحرِ رحمت کرد و او را باز خواند] دریا او را رحمت و شفقت کرد باز به خود بخواند و قبول کرد بدانکه اوّل از دریا مرد کامل اراده کرده است پس از آن حضرت حق را اراده کرد. لاجرم حضرت خدا کریم و رحیم است از اغترار بنده رحمت را دریغ ندارد. [3630 رحمتی بی‌علّتی بی‌خدمتی] مرهون است [آید از دریا مبارک ساعتی] اما آمدن رحمت بی‌علّت از دریا نادر است. سالک را طلب رغبت و خدمت و عبادت و به اهل الله مقارنت می‌باید. پس از این از دریا فیض الهی مراد کند که گوید [3631 الله الله گِردِ دریابار گرد] یعنی الله تعالی گِردِ کاملی بگرد که دریا را بارنده است و فیض الهی رساننده [گرچه باشند اهلِ دریابار زرد] اگرچه مردان و یاران دریابار در صورت ظاهر زرد روی و ضعیف نمایند [3632 تا که آید لطفِ بخشایش‌گری] تا که فیض آید از وهاب که عطا کننده است [سرخ گردد روی زرد از گوهری]

مراد از سرخ رویی که پس از زرد رویی حاصل شود نورانیت است. لاجرم سالک را اول زردروی و ریاضت و ضعف صورت می‌باید تا که فیض ملاقات و لقا پدید آید و لهذا می‌فرماید: [3633 زردی رو بهترین رنگ‌هاست] پس از زردی رو نفرت مکن [زانکه اندر انتظار آن لقاست] لاجرم کسی که روی او زرد است دلالت کند بر آنکه اندرون درد دارد. زردی رویش از آن درد است [3634 یک سرخی بر رخى کآن لامع است] و تابان [بهر آن آمد که جانش قانع است] یعنی به خموشی دنیا قناعت کرده است و از طلب و انتظار لقای خدا فراغت کرده [3635 که طمع لاغر کند زرد و ذلیل] کسی که طمع لقای خدا و طلب مغفرت مولی کند طمع او را لاغر و زرد و ذلیل گرداند. [نیست او از علّت ابدان علیل] یعنی مرض جسمانی نیست بلکه روحانی است [3636 چون ببیند روی زرد بی سقم] کسی که روی او زرد باشد بی مرض تن چون آن را ببیند [خیره گردد عقل جالینوس هم] متحیر گردد عقل طبیب حاذق در علاج تن مثل جالینوس. حکایت: قاروره (244a) عاشقی را پیش طبیب نصرانی بردند. تأمل کرد و بدانست که در تن هیچ مرض نیست. گفت: این قاروره کسی است که از بیم جگرش سوخته است. گفتندش: این قاروره فلان زاهد است که از بسیاری خشیت حق بیمار شده است. طبیب نصرانی گفت: چون کسی که از بیم حق چنین بیمار بود دین او حق است. پس مسلمان شد. [3637 چون طمع بستی تو در انوار هو] جسمت لاغر و رویت زرد و نفست ذلیل شود [مصطفی گوید که ذَلَّتْ نَفْسُهُ] قال علیه السلام: مَنْ طَمَعَ ذَلَّتْ نَفْسُهُ. اهل ظاهر این را چنین معنی گویند که کسی که طمع دنیا کند نفس او در میان مردمان ذلیل شود. و اهل معنی همچو خدمت مولوی این را چنین معنی گویند که کسی که طمع لقای خدای تعالی و رجاء ثواب دار عقبی کند نفس خود را ذلیل کند و کبر را رها کند. [3638 نور بی سایه لطیف و عالی است] نفس همچون سایه است و روح نور الهی است چون در کسی بشریت و جسمانیت و شهوت و نفسانیت نماند نور محض شود. [آن مُشَبِّک سایه غربالی است] یعنی چون شمع را برافروزند خانه را بی حجاب روشن کند. اما چون میان شمع و خانه غربال باشد نور شمع به آن سوی صافی ننماید از سوراخ‌ها نور پیدا شود و از حجاب تاریکی باشد. پس آن روح که با نفس و کدورت و به میل ماسوی باشد نور او صاف نیست [3639 عاشقان عریان همی خواهند تن] تا در میان جان و جانان حجاب نشود. حکایت: سمنون مجنون در آخر عمر تزوج کرد. او را دخترکی زاد و دو ساله شد. سمنون را بدو تعلق افتاد. روزی قیلوله می‌کرد قیامت را به خواب دید که علم‌ها نصب می‌کردند برای هر قومی. و علمی بزرگ دید، سمنون پرسید که این علم کدام قوم است؟ گفتند: علم ایشان که يُحِبُّهُمْ وَ يُحِبُّونَهُ در شأن ایشان است، یعنی علم محبّان. سمنون خویشتن در میانه کردن گرفت و سرهنگی از فرشتگان بیامد و او را از میان دور کرد. سمنون فریاد کرد. فرشته گفت: این علم از بهر محبّان است تو از این خیل نیستی. گفت: آخر مرا سمنون المحب گویند

و حق تعالی از حال من آگاه است. در حال هاتفی آواز داد که ای سمنون تو از محبّان بودی چون دل تو بدان دختر تعلق کرد نام تو از جریده محبّان نقل و محو کردند. سمنون در خواب زاری کردن گرفت که چون این طفل حجاب محبت گشت خداوندا او را از راه برگیر. در حال خروش برآمد سمنون بیدار گشت گفت چه بوده است؟ گفتند دختر از بام درافتاد و بمرد. [پیشِ عَنینان چه جامه چه بدن] چون عنین قادر بر جماع نیست بدن را در آغوش کردن و جامه را در آغوش کردن تفاوت نکند. [3640] روزه‌داران را بُود آن نان و خوان [صایمان را باشد نعمت‌های بسیار. پس کسانی که از دنیا و شهوت‌ها روزه دارند (244b) نعمت آخرت از آن ایشان است. حکایت: خواجه ابوریع واسطی گفت: خواجه داود را گفتم مرا وصیتی کن خواجه گفت از دنیا روزه گیر و رفتن از دنیا را افطار خود ساز و از مردمان چنان گریز که از ددگان گریزی. [خرمگس را چه آبا چه دیگدان] خرمگس را چه شوربا و چه دیگ، زانکه غذای او شوربا نیست. بدانکه حاصل کلام در این مقام ترغیب انقطاع کلی است از ماسوی. آه این را فهم کردن آسان است و به عمل آوردن دشوار.

[دگر بار استدعای شاه] طلب سلطان محمود [از ایاز که تأویل کار خود بگو] مآل و فایده‌اش بیان کن [و مشکلی مُنکیران را و طاعنان را حل کن که ایشان را در آن التباس] در آن شهر [رها کردن] ترک کردن [مروّت نیست] کرم آن است که ایشان را از شبهه خلاص کنی.

[3641] این سخن از حدّ و اندازه‌ست بیش] یعنی این معارف الهیه و نصایح دینیّه را حدّ و نهایت نیست [ای ایاز اکنون بگو احوال خویش] که پوستین و چارق را چرا نگاه داشتی [3642] هست احوال تو از کانِ نوی] احوال تو از معدن جدید است [تو بدین احوال کی راضی شوی] که پوستین و چارق کهنه را نگاه داری. لاجرم در این حکمتی هست آن را بیان کن [3643] هین حکایت کن از آن احوالِ خوش] که آن ستر الهی و علم لدنی است [خاک بر احوال و درسِ پنج و شش] خاک بر احوال دنیا و درس پنج حواس و شش جهت [3644] حالِ باطن گر نمی‌آید به گفت] امّا من [حالِ ظاهر گویم در طاق و جفت] حال ظاهر تو را به تو گویم در یکتایی و اقتران. یعنی اخلاص و صدق داری چنانکه [3645] که ز لطفِ یار تلخی‌هایِ مات] که از لطف دوست مرارت‌هایِ مرگ [گشت بر جان خوشتر از شکرِ نبات] بر جان تو شیرین‌تر شد از نبات. از آنچنان نبات که [3646] زان نبات ار گرد در دریا رود] و شمه‌ای به بحر رسد [تلخی دریا همه شیرین شود] همچون شکر گردد. لاجرم تلخی مرگ عاشق را شیرین آید بلکه تلخ نباشد. رسول الله علیه‌السلام فرمود: *يَخْرُجُ رُوحُ الْمُؤْمِنِ مِنْ جَسَدِهِ كَمَا تَخْرُجُ الشَّعْرَةُ مِنَ الْعَجِينِ*. حکایت: عزیزی تأمل کرد که آیا در قرآن مانند این حدیث هست. تمام قرآن را بخواند موافق این آیت نیافت. شب رسول الله علیه‌السلام را در خواب دید. رسول الله علیه‌السلام

او را گفت: آنچه می‌جویی در سوره یوسف است. چون آن کس بیدار شد سوره یوسف را به تأمل بخواند چون به این آیت رسید: فَلَمَّا رَأَيْنَا أَكْبَرْتَهُ فَقَطَّعْنَ أَيْدِيَهُنَّ وَقُلْنَ حَاشَ لِلَّهِ مَا هَذَا بَشَرًا إِنْ هَذَا إِلَّا مَلَكٌ كَرِيمٌ (یوسف/۳۱). یعنی زنان مصر چون جمال یوسف را دیدند چنان بیخود شدند که دست را بریدند هرگز ادراک آلم نکردند. لاجرم عاشقان حضرت خدا و منقطعان از ماسوی در حالت نزع تجلی جمال را مشاهده کنند بیخودانه جان بدهند، علم نزع را ادراک نکنند. بلکه از اشتیاق جمال، مردن ایشان را شیرین آید. در حال کمال صحت مشتاق آن شوند. [3647 صد هزار احوال آمد همچنین] آن احوال از جانب (245a) غیب آمده است [باز سویی غیب رفتند ای امین] لاجرم [3648 حال هر روزی به دی مانند نی] حال امروزی به حال دیروز نظیر نیست [همچو جُو اندر رُوش کیش بند نی] همچون نهر است که اندر رفتن او را بند نیست [3649 شادی هر روز از نوعی دگر] مغایر آخر است [فکرت هر روز را دیگر اثر] که هر روز در مهمان‌خانه تن ظاهر شود.

[تمثیل تن آدمی به مهمان‌خانه] بدن مثل مسافرخانه است [و تمثیل اندیشه‌های مختلف به مهمانان مختلف] فکرهای مختلف مثل مسافران مختلف است [عارف در رضا بدان اندیشه‌های غم و شادی چون شخص مهمان‌دوست غریب‌نواز] عارف که راضی بود بدان فکرهای غصه و فرح مثل آن کس است که مهمان‌دوست و غریب‌نواز باشد [خلیل‌وار علیه‌السلام که در خلیل] باب او [به اکرام ضیف پیوسته باز باشد] یعنی مفتوح بود [بر کافر و مؤمن و امین و خاین] و آن خلیل علیه‌السلام [با همه مهمانان رو تازه داشتی] یعنی روی تُرش نکردی.

[3650 هست مهمان‌خانه این تن ای جوان] که از او مهمان شب صباح رود [هر صباحی ضیف نو آمد دوان] هر سحر مهمان دیگر آید به شتاب [3651 هین مگو کین ماند اندر گردنم] مگو این مهمان غم در گردن من بماند [که هم اکنون باز پُرد در عدم] که آن مهمان باقی نیست به طرف نیستی می‌رود [3652 هرچه آید از جهان غیب‌وش] مرهون است [در دلت ضیف است او را دار خوش] همچو آن زن مباش که در این حکایت مذکور خواهد شد.

[حکایت آن مهمان که زن خداوند خانه گفت که باران فروگرفت و مهمان در گردن ما ماند] باز پشیمان شدن زن از آن سخن.

[3653 آن یکی را بیگهان آمد قُتق] مردی را بی‌وقت و ناگهان مهمان آمد [ساخت او را همچو طوق اندر عُنق] مهمان را اکرام کرد. آن را همچون گردنبند بداشت در گردن [3654 خوان کشید او را کرامتها نمود] آن مرد [آن شب اندر کوی ایشان سور بود] اتفاقاً در آن شب در کوی ایشان ولیمه بود [3655 مرد زن را گفت پنهانی سخن] آن مرد زن خود را مخفی بگفت [کامشب ای خاتون دو جامه

خواب کُن] یکی از بهر ما یکی از بهر مهمان [3656 پستَر ما را بگستر سوي در] که این دلیل تواضع است [بهر مهمان گستر آن سوي دگر] که این تعظیم مهمان است [3657 گفت زن خدمت کنم شادی کنم] هر چه فرمایی آن را می‌کنم [سمع و طاعه ای دو چشم روشنم] و نور چشم من [3658 هر دو پستر گستريد و رفت زن] هر دو پستر را بگسترد زن و برفت [سوي ختنه‌سور کرد آنجا وطن] به جانب ولیمه ختان و در آنجا قرار کرد. [3659 ماند مهمان عزیز و شوهرش] در خانه [نقل بنهادند از خشک و ترش] از مویز و انگور تازه و غیر آن [3660 در سَمَر گفتند هر دو مُنتَجَب] در قصه و حکایت گفتند هر دو گزیده [سرگذشت نیک و بد تا نیم‌شب] مفعول گفتند، سرگذشت نیک و بد است. [3661 بعد از آن مهمان ز خواب و از سَمَر] (245b) پس از آن این مهمان از آمدن خواب و گفتن حکایت [شد در آن پستر که بُد آن سوي در] رفت در آن فراش که او به جانب باب بود. یعنی آن جامه‌خواب را اختیار کرد [3662 شوهر از خجلت بدو چیزی نگفت] صاحبخانه از شرم به مهمان سخن نگفت، [که تو را این سوست ای جان جای خفت] تو را ای مهمان آن جامه‌خواب نیست مکان خفتن بلکه این سوی است [3663 که برای خواب تو ای بُوالکرم] و ای ضیف مکرم [پستر آن سوي دگر افکنده‌ام] چون صاحبخانه از شرم، مهمان را این سخن نگفت [3664 آن قراری که به زن او داده بود] صاحبخانه با زن خود آن قرار و عهد که کرده بود [گشت مُبدَل و آن طرف مهمان غنود] در آن جامه‌خواب مهمان نعاس کرد. [3665 آن شب آنجا سخت باران در گرفت] محکم باران بارید [کز غلیظی ابرشان آمد شگفت] از زفتی ابر ایشان را تعجب آمد [3666 زن پیامد بر گمان آنکه شو] زن به خانه آمد به آن ظن که زوج [سوي در خفتست و آن سو آن عمو] یعنی در این جامه‌خواب که به سوی در است خفته است و در آن جامه‌خواب دیگر مهمان خفته است [3667 رفت غریان در لحاف آن دم عروس] یعنی زن [داد مهمان را به رغبت چند بوس] مهمان را شوی خود پنداشت چند بار بوسید [3668 گفت می‌ترسیدم ای مرد کلان] زن چون مهمان را شوی خود پنداشت گفت ای مرد بزرگ من از چیزی می‌ترسیدم، [خود همان آمد همان آمد همان] آن چیز که از او می‌ترسیدم همان واقع شد یعنی [3669 مرد مهمان را گِل و باران نشاند] که از بهر باران و گِل به راه نمی‌رود [بر تو چون صابون سلطانی بماند] معنی این مصراع به ترکی: سَنَك اوزريگه پکلك صابون گبی قالدی. [3670 اندر این باران و گِل او کی رود] لاجرم [بر سر و جان تو او تاوان شود] بر تو چون ضمان و وام شده بماند. چون مهمان سخن زن را شنید [3671 زود مهمان جست و گفت ای زن بهل] بگذار مرا [موزه دارم غم ندارم من ز گِل] معنی این مصراع به ترکی: اَدکم واردر غَمم یوقدُر نیم بلجقدن [3672 من روان گشتم شما را خیر باد] اگر چه خانه شما جای شادمانی نشد مرا، واقعا چنین می‌باید [در سفر یک دم مبادا روح شاد] لاجرم در دنیا به حکم کُن فی الدنیا کانتک غریب أو غایر سبیل،

شادی و مساعده اسباب نمی‌باید [3673 تا که زوتر جانب معدن رود] تا که مسافر در منازل قرار نگیرد زودتر به وطن اصلی رسد. [کین خوشی اندر سفر رهن شود] کسی که در دنیا اسباب خوشی دارد از قطع منازل آخرت دور و دیر بماند [3674 زن پشیمان شد از این گفتارِ سرد] بارد [چون رمید و رفت آن مهمانِ فرد] لاجرم آن زمان از بهر تسلیت مهمان (246a) [3675 زن بسی گفتش که آخر ای امیر] زن بسیار بگفت آن مهمان را ای امیر [گر مزاحی کردم از طیت مگیر] اگر مزاحی کردم به طریق خوشی مرا به آن مگیر. زن بس زاری کرد [3676 سجده و زاری زن سودی نداشت] نزد مهمان که قرار نکرد. [رفت و ایشان را در آن حسرت گذاشت] چون مهمان رفت [3677 جامه ازرق کرد زآن پس مرد و زن] لباس ماتم پوشیدند زیرا [صورتش دیدند شمعی بی‌لگن] صورت آن مهمان پیش خود را منور کرده می‌رفت که گویا رویش شمع بود بی شمعدان. [3678 می‌شد و صحرا ز نور شمع مرد] می‌رفت آن مرد مهمان از نور شمع رویش صحرا و بیابان [چون بهشت از ظلمت شب گشته فرد] چنانکه بهشت از شب تنهاست که در او شب نباشد صحرا نیز چنین شده بود [3679 کرد مهمان خانه خانه خویش را] آن مرد و زن [از غم و از خجلت این ماجرا] اما هرگاه [3680 در درون هر دو از راهِ نهان] در درون مرد و زن از طریق پنهان [هر زمان گفتی خیالِ میهمان] هر دم می‌گفت خیالِ مهمان به لسان حال [3681 که منم یارِ خضر صد گنج جود] لفظ صد گنج جود مرهون است [می‌فشاندم لیک روزیتان نبود] یعنی من یارِ خضر و صد گنج جود می‌افشاندم اما شما را نصیب نبود. حصّه از قصه این است که تن انسان مهمان‌خانه است هرگاه از طرف خدا گاه شادی، گاه غم، گاه راحت، گاه محنت همچو مهمان می‌رسد. و نفس زن است و عقل مرد. زن دایم از مهمان خدا در شکایت است به عقل، از آن جهت مهمان خدا رنجیده می‌رود. مرد را از ثواب آخرت محروم می‌کند.

[تمثیل فکرِ هر روزینه که اندر دل آید] تمثیل فکرِ هر روز که به دل آید [به مهمانِ نو] متعلق به تمثیل است [که از اوّل روز در خانه فرود آید] نازل شود [و تحکّم و بدخوبی کند] و تندى نماید [به خداوندِ خانه] متعلق به حکم است [و فضیلتِ مهمان‌نوازی و نازِ مهمان کشیدن] خواه مهمان صوری باشد خواه معنوی.

[3682 هر دمی فکری چو مهمانِ عزیز] مرهون است [آید اندر سینه‌ات هر روز نیز] یعنی چنانکه روز نو می‌شود فکر نیز نو می‌رسد [3683 فکر را ای جان به جایِ شخص دان] همچو شخص مهمان بدان [زانکه شخص از فکر دارد قدر و جان] زیرا آدمی از فکر قدر و حیات دارد [3684 فکرِ غم گر راهِ شادی می‌زند] از آن غم دلتنگ مشو [کارسازی‌هایِ شادی می‌کند] که سبب شادی آخرت می‌شود. در بعض روایات وارد است که خدای تعالی گفته: دَاوَيْتُ الْعَصَاةَ بِالْمَصَابِيحِ حَتَّى أَطَهَّرَهُمْ عَنِ الْمَعَاصِي.

[3685 خانه می‌روید به تندی او ز غیر] خانه دل را به درشتی از ماسوی خالی کند [تا در آید شادی نو ز اصل خیر] تا فرح جدید آید از خدای تعالی. رسول الله علیه‌السلام گفته: خدای تعالی گفته إذا وَجَّهْتُ إِلَى عَبْدٍ مِنْ عِبِيدِي مُصِيبَةً فِي بَدَنِهِ أَوْ مَالِهِ أَوْ وَلَدِهِ ثُمَّ أَسْتَقْبَلَ ذَلِكَ بِصَبْرٍ جَمِيلٍ، اسْتَحْيَيْتُ مِنْهُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ أَنْ أَنْصِبَ لَهُ مِزَانًا أَوْ أَنْشُرَ لَهُ دِيوَانًا. [3686 می‌فشانند برگ زرد از شاخ دل] همچون باد خزان [تا بروید برگ] (246b) [سبز متصل] تا که نعم البدل پیدا شود. حکایت: عزیزی را پای بلغزید به سنگی سخت محکم برد تا ناخنش بیرون شد. صبر کرد، گفتندش آلم نمی‌رسید؟ چرا فریاد نمی‌کنی؟ گفت ثواب آخرت و کفّارت ذنوب شدن آلم را فراموش گردانید. [3687 می‌کند بیخ شرور کهنه را] یعنی چون غم آید بیخ شادی کهنه و فرح عصیان را قلع کند [تا خرامد ذوق نو از ماورا] تا که پیدا گردد سرور جدید از ماورا. حکایت: از حسن بصری مروی است که مردی از اصحاب زنی را دید که در جاهلیت می‌دانست. مرد به وی نظر می‌کرد و می‌رفت روی را به دیواری زد رویش مجروح شد. پیش رسول الله علیه‌السلام آمد و خبر داد. رسول الله علیه‌السلام فرمود: إِذَا أَرَادَ اللَّهُ بَعْدَ خَيْرٍ عَجَلَ عُقُوبَةَ ذَنْبِهِ فِي الدُّنْيَا. [3688 غم کند بیخ کز پوشیده را] غم قلع می‌کند عرق مُعَوِج فاسد را [تا نماید بیخ رُپوشیده را] تا پیدا کند عرق مستور را. [3689 غم ز دل هر چه بریزد یا بَرَد] غم از شاخ دل هر ورق شادی را که بریزد و از بیت قلب هر چیز را که می‌برد [در عوض حقّا که بهتر آورد] لاجرم غم و مصیبت سبب فرح و راحت شود. رسول الله علیه‌السلام فرمود: إِنَّ الْعَبْدَ إِذَا أَذْنَبَ ذَنْبًا فَأَصَابَتْهُ شِدَّةٌ أَوْ بَلَاءٌ فِي الدُّنْيَا فَاللَّهُ أَكْرَمُ مِنْ أَنْ يُعَذِّبَهُ ثَانِيًا. [3690 خاصه آن را که یقینش باشد این] لفظ این اشارت است به مصراع اخیر [که بُود غم بنده اهل یقین] که رسول الله علیه‌السلام فرمود: أَشَدُّ النَّاسِ بَلَاءً الْأَنْبِيَاءُ ثُمَّ الْأَوْلِيَاءُ ثُمَّ الْأَمْثَلُ فَالْأَمْثَلُ. [3691 گر ترش‌رویی نیارد ابر و برق] اگر ترش‌رویی یعنی کدورت و ظلمت و باران و رطوبت نیارد سحاب و برق [رَز بسوزد از تپسم‌های شرق] کرم سبز محترق گردد از خنده‌های شرق و تاب آفتاب. لاجرم بنده را گاهی غم و مصیبت و گریه و محنت می‌باید. حکایت: سفیان ثوری گفته اگر غمناکی گریه کند در جماعتی خدای تعالی رحمت کند آن جماعت را به سبب گریه او. و او گفته: الْحُزْنُ الْمَحْمُودُ هُوَ حُزْنُ الْآخِرَةِ وَالتَّدَامَةُ عَلَى الذُّنُوبِ. و أبوعثمان حیری گفته: الْحُزْنُ كُلُّهُ مَحْمُودٌ مَا لَمْ يَكُنْ بِسَبَبِ فَوْتٍ مَعْصِيَةٍ. [3692 سعد و نحس اندر دلت مهمان شود] شادی و غم که به دلت آید [چون ستاره خانه می‌رود] در جایی قرار نکند. بیت: شاد بر آنم که در این دِیْرِ تَنگ - شادی و غم هر دو ندارد دَرَنگ. [3693 آن زمان که او مقیم برج تُست] در برج بدن تو باشد [باش همچون طالعش شیرین و چُست] زیرا از طرف خدای تعالی آمده است باز به آن جانب رود. او را چنان رعایت کن که از تو شکایت نکند [3694 تا که با مه چون شود او متصل] چون به حضرت خدا (247a) شود واصل [شکر گوید از تو با سلطان دل] نیکی گوید از تو به سلطان قلب

[3695 هفت سال ایوب با صبر و رضا] مرهون است [در بلا خوش بود با ضعیف خدا] تفصیل قصه ایوب این است که ایوب را مال بسیار بود و او بسیار عبادت می کرد و بسیار صدقه می داد. در آن زمان ابلیس از آسمان محبوب نبود از ملائکه شنید که بسیار دعاء خیر کنند ایوب را. ابلیس از حسد به حضرت خدا خطاب کرد که خداوند اگر ایوب را به بلا افکنی چنین شکر و عبادت نکند، مرا بر وی مسلط کن. خدای تعالی گفت: تو را بر مال او و اولاد او مسلط کردم. پس ابلیس فرزندان خود را جمع کرد بعضی را بر حیواناتش، بعضی را بر کشتش، بعضی را بر اولادش گماشت. ایوب را سیزده اولاد بود همه بمردند و گوسفندان و گاو و اشتراک او هلاک شدند و از هر طرف خبر مصیبت می رسید ایوب می گفت: الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ وَ قَبْلَ مَتَى. و فرزندان او در خانه ای بودند ابلیس خانه را بر ایشان افکند همه مردند، ایوب متغیر نشد. پس از آن ابلیس گفت: خداوند مرا بر جسدش مسلط کن. چون خدای تعالی ابلیس را بر جسد ایوب مسلط کرد ابلیس از زیر پایش بدمید تن عیوب آماسیده شد. جز زبان و دل و امعاء و رگ ها و استخوانش همه پوسیده گشت و بدنش بگندید. اهل ده او را از ده راندند. هفت سال بر این حال بود تا وقت صحت شد. دعا کرد و جبرئیل آمد و دستش گرفت و گفت برخیز. چون برآمد گفت: اَرْكُضْ بِرِجْلِكَ هَذَا مُعْتَسِلٌ بَارِدٌ وَ شَرَابٌ (صاد/۴۲)، چون پایش به زمین بزد دو چشمه پیدا شد از یکی نوشید و از یکی غسل کرد و جبرئیل حله آورد از بهشت. و زنش آمد و گفت یا عبدالله کجاست آن بیمار که اینجا بود او گفت من ایوبم. زن گفت از خدا بترس مرا مسخره مکن. چون نشان بنمود باور کرد و خدای تعالی همه اهل و مالش داد چنان که در سوره صاد فرمود: وَوَهَبْنَا لَهُ أَهْلَهُ وَمِثْلَهُمْ مَعَهُمْ رَحْمَةً مِنَّا وَذِكْرًا لِأُولِي الْأَلْبَابِ (صاد/۴۳)، یعنی به وی عطا کردیم کسان او را. یعنی فرزندان او را زنده گردانیدیم و مانند ایشان با ایشان تا اولادش دو برابر شدند که بودند. برای رحمت چنین کردیم و برای پند گرفتن. مر خداوند آن عقل ها را تا در بلاها انتظار فرح کنند به صبر، و پناه به حق برند که رحمت حق فرح را به صبر بسته است. قطعه: کلید صبر کسی را که باشد اندر دست - هر آینه در گنج مُراد بگشاید * به شام تیره محنت بساز و صبر نمای - که دم به دم سحر از پرده روی بنماید. [3696 تا چو واگردد بلاي سخت رو] یعنی از بهر این صبر می کرد تا چون رجوع کند مرض سخت روی [پیش حق گوید به صدگون شکر او] مرض پیش خدای تعالی نیکی های او را گوید. (247b) از آن جمله یکی این باشد که گوید [3697 کر محبت با من محبوب کُش] که از محبت تو با من که خوب را قتل کننده ام [رُو نکرد ایوب یک لحظه تَرُش] و نرنجید از من هرگز [3698 از وفا و خجلت علم خدا] از جهت رضا و وفا به قضاء خدا و برای موافقت به اصحاب بلا و از شرم علم خدا که می داند حال او را [بود چون شیر و عسل او با بلا] ایوب با بلا آمیخته و آن را شیرین می دانست. در بعض کتب مسطور است که روز قیامت بیماران به حضرت خدا عذر تقصیر

عبادت کنند که گویند بیمار بودیم، خدای تعالی ایشان را به ایوب الزام کند که او اینچنین مریض بود هرگز در عبادت تقصیر نکرد. [3699 فکر در سینه در آید نو به نو] چون فکر غم و درد و آلم در سینه تو بیاید جدید به جدید [خند خندان پیش او تو باز رو] و به کمال شادی او را استقبال کن و به حضرت خدا اقبال [3700 که اَعِذْنِي خَالِقِي مِنْ شَرِّهِ] نگاه دار ای آفریننده من از شرّ این فکر که بر آن صبر نکنم [لَا تُحَرِّمْنِي اَيْلَ مِنْ يَرْوِ] محروم مکن مرا برسان به احسان او که صبر کنم و اجر یابم [3701 رَبِّ اَوْزِعْنِي لِشُكْرِ مَا اَرَى] پروردگار من مرا الهام و قدرت بده به شکر آنچه می بینم [لَا تُعَقِّبْ حَسْرَةً لِي اِنْ مَضَى] حسرت را پس او مکن مرا اگر او می رود. یعنی مرا بی صبر و بی اجر مگردان [3702 آن ضمیرِ رُو تَرَش را پاس دار] رعایت کن [آن تَرَش را چون شکر شیرین شمار] و به آخر کار نظر کن [3703 ابر را گر هست ظاهر رُو تَرَش] تو ظاهر او را منکر نتیجه او را ببین [گلشن آرنده ست ابر و شوره کُش] گلستان رویاند ابر که خشکی را کشنده است [3704 فکرِ غم را تو مثالِ ابر دان] اگر چه او ترش و زشت نماید [با تَرَش تو رُو تَرَش کم کن چنان] تا محروم نمایی از اجر و این دافع بلاست آن را نیز ملاحظه فرمای. حکایت: عزیزی را دوستی بود آن دوست را پادشاه حبس کرد. آن دوست پیش آن عزیز کسی فرستاد و شکایت کرد. آن عزیز گفت: شکر کن. پادشاه پس از حبس او را بزد، باز خبر فرستاد. باز آن عزیز گفت: شکر کن. پادشاه آن دوست را به کافری در زنجیری کردن فرمود. چنان کردند. باز خبر فرستاد، باز گفت: شکر کن. آن دوست گفت: تا کی شکر کنم که بلا از حد گذشت. آن عزیز گفت: شکر آن کن که به استحقاق گناه تو عذاب نرسید. کسی را که صد چوب زدن حق باشد چون به ده چوب اکتفا کنند شکر کردن می باید. [3705 بوکه آن گوهر به دست او بُود] یعنی سبب مغفرت و باعث قربت این بُود [جهد کن تا از تو او راضی رود] و اگر گوهر به دست او باشد فَبْها و نعمت [3706 ور نباشد گوهر و نبود غنی] اما چون تو با ترش شیرینی کنی [عادتِ شیرین شدن افزون کنی] که عادت نیک سرمایه سعادت است [3707 جای دیگر سود دارد عادتت] عادت نیک تو [ناگهان روزی برآید حاجتت] حاصل شود مراد تو (248a) [3708 فکرتی کز شادیت مانع شود] یعنی غمی که شادی تو را مانع گردد [آن به امر و حکمتِ صانع شود] یعنی آن به امر و حکمت حق تعالی است [3709 تو مخوان دو چار دانگش ای جوان] تو آن فکرت و غم را مقدار اندک مشمر [بو که نجمی باشد و صاحب قران] بود که ستاره باشد و صاحب قران و مؤثر به امر یزدان [3710 تو مگو فرعی است او را اصل گیر] غم را فرع مگو اصل دان [تا بُوی پیوسته بر مقصود چیر] تا باشی دایم بر مقصود غالب [3711 ور تو آن را فرع گیری و مُضِر] و آن را اصل و نافع ندانی [چشم تو در اصل باشد منتظر] یعنی توقفِ بلای دیگر کنی که آن بلا از این بلا بالا باشد و انتظار خود بلای بزرگیست [3712 زهر آمد انتظار اندر چشش] انتظار در چشیدن و لذّت زهر است بلکه به حکم

الْإِنْتِظَارُ أَشَدُّ مِنَ الْمَوْتِ از زهر بدتر است [دایما در مرگ باشی ز آن رَوش] پس ای غمگین [3713] اصل دان آن را بگیری در کنار] تا واسطه شود به وصل نگار [باز ره دایم ز مرگ انتظار] خلاص شو دایم از موت انتظار. بدان که صبر دو قسم است یکی صبر بر بلای تن، یکی صبر بر بلای نفس و آن دو قسم است یکی بلای شهوت یکی بلای غضب.

[نواختن سلطان ایاز را] به جهت صبر به دو وجه.

[3714] ای ایاز پُرنیازِ صدق کیش] یعنی نیاز کننده و صدق را دین و مذهب گیرنده. [صدق تو از بحر و از کوه است بیش] چنانکه [3715] نی به وقتِ شهوت باشد عثار] لغزیدن و به سر آمدن [که رود عقلِ چو کوهت کاهوار] بلکه عقل تو باشد برقرار. خواجه ابواسحاق گفت ضعیف ترین خلقان کسی است که از زندان شهوت‌ها بار نتواند برد و قوی ترین خلقان کسی است که از زندان شهوت‌ها امتناع تواند نمود [3716] نی به وقتِ خشم و کینه صبرهاست] مرهون است [سست گردد در قرار و در ثبات] پس در ضبط شهوت و غضب پهلوانی [3717] مردی این مردی است نی ریش و ذکر] یعنی مردی بر نفس غالب شدن است نی صورت و آلت [ورنه بودی شاه مردان کیر خر] زیرا قوه جماعه در او کامل است. حکایت: خواجه عبدالله مرتعش را گفتند فلان کس بر روی آب می‌رود. گفت: به نزدیک من آنکس را که خدا تمکین مخالفت هواهای نفس دهد بزرگوارتر از آن است. و بزرگی گفت: شهوت که بر عقل غالب باشد آن عقل همچون مسلمانی است اسیر در دست کافر. بُود که آن کافر وی را به رعی^{۴۹} خنازیر و حفظ خُمور و به حمل آن بگیرد. پس آن کس در نزد خدا همچون کسی است که مسلمانی را به قهر به دست کافر دهد. غضب نیز از این قبیل است و لهذا رسول الله علیه السلام فرمود: الْغَضَبُ يُفْسِدُ الْإِيمَانَ كَمَا يُفْسِدُ الصَّبْرُ الْعَسَلَ [3718] حق که را خواندست در قرآن رجال] چنانکه در سورة توبه گفت: فِيهِ رِجَالٌ يُحِبُّونَ أَنْ يَتَطَهَّرُوا (توبه/۱۰۸) و در سورة يوسف و (248b) در سورة نحل: وَمَا أَرْسَلْنَا مِنْ قَبْلِكَ إِلَّا رِجَالًا نُوْجِي إِلَيْهِمْ (يوسف/۱۰۹- نحل/۴۳) و در سورة نور: رِجَالٌ لَا تُلْهِيهِمْ تِجَارَةٌ وَلَا بَيْعٌ عَنْ ذِكْرِ اللَّهِ (نور/۳۷) و در سورة احزاب: مِنَ الْمُؤْمِنِينَ رِجَالٌ صَدَقُوا مَا عَاهَدُوا اللَّهَ عَلَيْهِ (احزاب/۲۳) و در سورة فتح: وَلَوْ لَا رِجَالٌ مُؤْمِنُونَ وَنِسَاءٌ مُؤْمِنَاتٌ (فتح/۲۵). [کی بُود آن جسم را آنجا مجال] یعنی خدای تعالی آنان را از بهر این رجال نگفت که جسم و جسمانیت و شهوت و حیوانیت ایشان بزرگ است. [3719] روح حیوان را چه قدر است ای پدر] بلکه قدر روح انسانی را است [آخر از بازارِ قصابان گذر]. تا ببینی [3720] صد هزاران سر نهاده بر شکم] سرهای بریده گوسفندان را بر شکم نهاده‌اند و سرهای بی عقل چنین می‌باشد [ارزشان از دُنبه و از دُم کم] مقدار

^{۴۹} رعی CG : راعی K

ایشان از دم کم است. [3721 روسپی باشد که از جولان کیر] و از حرکت او [عقلی او موشی شود شهوت چو شیر] عقل او مغلوب و شهوت غالب گردد. چنانکه دیده‌ای دختر در این قصه.

[وصیت کردن پدر دختر خود را که زنهار خود را نگهدار تا حامله نشوی از شوهرت] وصیت ناگرفتن او.

[3722 خواجه‌ای بودست او را دختری] که خوب بود [زُهره‌خدی مَه‌رخِی سیمین‌بری] چون این دختر خوب‌رو [3723 گشت بالغ داد دختر را به شو] آن خواجه نیک‌خو [شو نبود اندر کفایت کفو او] یعنی چون دختر بالغه شد خواجه او را به شوی دادن خواست تا فساد زنا نشود اما کُفوش نیافت پس به کسی داد که کفو او نبود. این تعجیل از بیم فساد بود چنانکه [3724 خرپزه چون در رسد شد آبناک] شکافتن و خوردن می‌باید [گر بنشکافی تلف گردد هلاک] و ضایع [3725 چون ضرورت بود دختر را بداد] فاعلِ دادِ اوّل مصراع اخیر است. [او به ناکفوی ز تخویفِ فساد] آن خواجه دختر را به ناکفو بداد از بیم زنا و فساد. [3726 گفت دختر را کز این داماد نو] خواجه دختر را پند داد که از این داماد جدید و ناکفو [خویشتن پرهیز کن حامل مشو] در وقت انزال او خود را دور ساز تا نطفه او در رحم تو علوق نگیرد [3727 کز ضرورت بود عقد این گدا] که نکاح کردم به او تو را [این غریب‌اشمار را نبود وفا] این غریب‌شمار و لَوْنَد‌خصلت را وفا نباشد و با تو قرار نگیرد پس می‌باید که تو را از او فرزند نباشد زانکه [3728 ناگهان بجهد کند ترک همه] ناگهان برود ترک جمله کند [بر تو طفل او بماند مظلّمه] یعنی بر تو کودک آنچنان گدا بماندن، مظلّمه و حیف است. چون خواجه چنین پند داد [3729 گفت دختر کای پدر خدمت کنم] و پند تو را بگیرم [هست پندت دل‌پذیر و مُغْتَم] و آن خواجه از بهر اهتمام [3730 هر دو روزی هر سه روزی آن پدر] مرهون است [دختر خود را بفرمودی حذر]. اما پس از زمانی [3731 حامله شد ناگهان دختر از او] از آن شوی ناکفو [چون بُود هر دو جوان خاتون و شو] چونکه (249a) حمل واقع شد دختر از شرم [3732 از پدر او را خفی می‌داشتش] از خواجه آن حمل را پوشیده می‌داشت آن دختر تا چندانکه [پنج ماهه گشت کودک یا که شش] و شکم دختر بزرگ شد [3733 گشت پیدا گفت بابا چیست این] پدر دختر را عتاب کرد و بگفت [من نگفتم که از او دوری گزین] استفهام انکاری است. در بعض نسخ: [من نگفتم پاس دار و شو ضنین]. و در بعض نسخ: [این بگفتم که از او دوری گزین]. [3734 این وصیت‌های من خود باد بود] ضایع شد [که نکردت پند و وعظم هیچ سود]. دختر عتاب پدر را جواب دادن گرفت [3735 گفت بابا چون کنم پرهیز من] زیرا [آتش و پنبه‌ست بی‌شک مرد و زن] لاجرم [3736 پنبه را پرهیز از آتش کجاست] و همچنان [یا در آتش کی حفاظ است و ثفاست] و ضبط و نگاه داشتن. [3737

گفت کین گفتم که سویی او مرو] در وقت انزال [تو پذیرای منی او مشو] تو قبول کننده نطفه او مشو. یعنی [3738 در زمان حال و انزال و خوشی] چند بار تو را گفتم [خویشتن باید که از وی درکشی]. دختر در جواب پدر [3739 گفت کی دانه که انزالش کی است] و کدام وقت است [این نهان است و به غایت مخفی است] امر ظاهر نیست [3740 گفت چشمش چون کلاپسه شود] به ترکی: دیدی آنک گوزی چون آکجه بولجه اول. [فهم کن کآن وقت انزالش بود]. چون دختر سخن پدر شنید، [3741 گفت تا چشمش کلاپسه شدن] تا چشم سوی کلاپسه شود [کور گشتست این دو چشم کور من] از دیدن بماند. معنی این بیت به ترکی: قز دیدی آنک گوزی آکجه لَمَز سزن کور اولور بَنیم گوزم. خدمت مولانا پس از قصه به یک بیت به حصّه اشارت می کند که می گوید: [3742 نیست هر عقلی حقیری پایدار] یعنی شخص را عقل کامل باید تا خود را نگاه دارد زانکه نیست عقل ضعیف پایدار [وقت حرص و وقت خشم و کارزار] چنانکه عقل صوفی زایل شد در این حکایت.

[وصف ضعیف دلی و سستی آن نیم صوفی سایه پرورد مجاهده ناکرده، درد و داغ عشق ناکشیده و مغرور شده به سجده و دست بوسی عام و به حرمت نظر کردن و به انگشت نمودن ایشان که امروز در زمانه صوفی اوست. و مست این شده و به وهم بیمار شده همچون آن معلّم که کودکان گفتند که رنجوری و با این وهم که من مجاهد مرا در این ره پهلوان می دانند با غازیان به غزا بروم که به ظاهر نیز هنر بنمایم در جهاد اکبر مستثنایم جهاد اصغر خود پیش من چه محل دارد. خیال شیر دیده و دلیری ها کرده با خیال شیر و مست این دلیری شده و روی به بیسه نهاده به قصد شیر و شیر به زبان حال گفته که کَلَّا سَوْفَ تَعْلَمُونَ * ثُمَّ كَلَّا سَوْفَ تَعْلَمُونَ (تکاثّر/ ۳-۴)] حقّاً زود بود که بدانید شما.

[3743 رفت یک صوفی به لشکر در غزا] تا جنگ کند با کافران [ناگهان آمد قطاریق و وغا] ناگهان پیدا شد علامت ها و غوغا. مگر صوفی ضعیف قلب بود (249b) [3744 ماند صوفی با بُنه و خیمه و ضعیاف] صوفی بماند به متاع و رخت و به چادر و ضعیفان [فارسان راندند تا صف مصاف] پهلوانان براندند تا به محل جنگ [3745 مُثَقَلَانِ خَاکِ بر جا ماندند] گرانان خاک در جای خود ماندند [سَابِقُونَ السَّابِقُونَ در راندند] به حکم آیت سوره واقعه وَالسَّابِقُونَ السَّابِقُونَ (واقعه/ ۱۰) براندند. یعنی پیش رفتگان به ایمان یا آنان که به دو قبله نماز گذارندگان، یا اهل قرآن، یا پیش گیرندگان به تکبیر اول، یا پیش روان در صف جهاد؛ آن گروهند نزدیک گردانیده شدگان به رحمت و کرامت. مراد اینجا وجه اخیر است [3746 جنگ ها کرده مظفر آمدند] آن غازیان سابقان [بازگشته با غنایم سودمند] رجوع کرده با غنیمت ها فایده گیرنده. [3747 ارمغان دادند کای صوفی تو نیز] بگیر [او برون انداخت نَسْتَد هیچ چیز] صوفی بیرون از خیمه انداخت هیچ قبول نکرد [3748 پس بگفتندش که خشمینی

چرا] خشمناکی تو چرا؟ صوفی در جواب ایشان [گفت من محروم ماندم از غذا] که نرفتم با شما. [3749 زان تَلَطَّف هیچ صوفی خوش نشد] از عطای غازیان صوفی تسلّی نیافت زیرا [که میان غزو خنجرکش نشد] که آن صوفی میان غذا خنجرکش نگشت [3750 پس بگفتندش که آوردیم اسیر] از کافران [آن یکی را بهر کشتن تو بگیر] یک اسیر را از بهر قتل بگیر [3751 سر بُریش تا تو هم غازی شوی] به کشتن کافر [اندکی خوش گشت صوفی دل قوی] اگرچه کافر مبارز نکشت اما [3752 کآب را گر در وضو صد روشنی است] مرهون است [چونکه آن نبود تیمم کردنی است] غذا کافر مبارز کشتن بود، چونکه آن میسر نشد باری کافر اسیر را بُکشم که این به منزلت تیمم است. پس بنابراین خصوص [3753 برد صوفی آن اسیر بسته را] از بهر کشتن [در پس خرگه که آرد او غذا] یعنی آن کافر اسیر را قتل کند در آنجا [3454 دیر ماند آن صوفی آنجا با اسیر] غازیان در حیرت شدند [قوم گفتا دیر ماند آنجا فقیر] آیا سبب تأخیر چیست [3755 کافر بسته دو دست او کشتنی است] کافری که دو دست او بسته بود کشتن او سهل باشد [بِسَمَلش را موجب تأخیر چیست] پس از بهر دانستن حال [3756 آمد آن یک در تفحص در پیش] یک کس آمد در عقب صوفی [دید کافر را به بالای ویش] کافر را بر سینۀ صوفی بدید [3757 همچو نر بالای ماده و آن اسیر] همچو مذکر بالای انثی. و لفظ و آن اسیر مرهون است [همچو شیری خفته بالای فقیر] اگرچه دست اسیر گشاده نبود [3758 دست‌ها بسته همی‌خاید او] آن اسیر [از سر استیز صوفی را گلو] از سر عناد گلوی صوفی را [3759 گبر می‌خاید با دندان گلو] بر سینۀ صوفی نشسته، [صوفی افتاده به زیرش رفته هوش] مغشّی علیه [3760 دست‌بسته گبر همچون گربه‌ای] لفظ همچون گربه‌ای مرهون است. [خسته کرده حلق او بی‌حره‌ای] مجروح کرده گلوی صوفی را (250a) بی‌سلاح. [3761 نیم کُشتش کرده با دندان اسیر] صوفی را نیم مقتول کرده به دندان آن کافر [ریش او پر خون ز حلق آن فقیر] ریش کافر اسیر ملوث شده بود به خون از گلوی صوفی. خدمت مولانا در این مرتبه به حصّه قصه اشارت می‌کند [3762 همچو تو کز دست نفس بسته دست] چنانکه تو از دست نفس بسته دستی [همچو آن صوفی شدی بی‌خویش و پست] بی‌خود و بی‌عقل [3763 ای شده عاجز ز تلّی کیش تو] ای که از قطع مسافۀ پشتۀ دین عاجز شده‌ای [صد هزاران کوه‌ها در پیش تو] ایشان را چگونه قطع می‌کنی [3764 زین قدر خرپشته مُردی از شکوه] از این مقدار تل پُردی و هلاک شدی از هیبت [چون روی بر عقبه‌های همچو کوه] چگونه می‌روی از عقبه‌ها که همچون کوه است. یعنی تو که اندکی از هوای نفس فراغت نمی‌کنی پس هوای بسیار را چون ترک کنی و ریاضت‌ها را کی بکشی و عقبات آخرت و عرصات را چگونه قطع می‌کنی. خدمت مولانا چون برخی از حصّه بیان کرد باز به قصه عودت نمود [3765 غازیان کُشتند کافر را به تیغ] از برای تخلیص صوفی [هم در آن ساعت ز حمیت بی‌دریغ] فی‌الحال

از غیرت بی تأخیر و بی توقف [3766 بر رخ صوفی زدند آب و گلاب] زیرا هوش او رفته بود [تا به خویش آید ز بی‌هوشی و خواب] تا به خود آید از بی‌عقلی و غفلت [3767 چون به خویش آمد بدید آن قوم را] یعنی آن غازیان را [پس پرسیدند چون شد ماجرا] در میان تو و کافران [3768 الله الله این چه حال است ای عزیز] از بهر خدا این چه حالت بود ای صوفی [این چنین بی‌هوش گشتی از چه چیز] سبب چه بود این بیخودی را [3769 از اسیر نیم‌گشت بسته‌دست] این اسیر که کاملیت بود و دست بسته [این چنین بی‌هوش افتادی و پست] صوفی در جواب ایشان [3770 گفت چون قصد سرش کردم به خشم] چون قصد کشتن اسیر کردم [طُرفه در من بنگرید آن شوخ‌چشم] اسیر گستاخ [3771 چشم را واگرد پهن او سوی من] به ترکی: کوزن آجدی بَلرتدی بنم جانیمه. [چشم گردانید و شد هوشم ز تن] به ترکی: گوزنُ دولاندِردی عَقْلِم گِندِی بَدَنَدَن. [3772 گردش چشمش مرا لشکر نمود] حرکت و دور کردن چشم او مرا همچون لشکر نمود [من ندانم گفت چون پُر هول بود] و من نمی‌توانم تقریر کردن که چگونه سهمناک بود [3773 قصه کوتاه کن کز آن چشم این چنین] مرهون است [رفتم از خود اوفتادم بر زمین] در بعض نسخ به جای این بیت، این بیت واقع شده: [قصه کوتاه کن کز آن غمزه و کُراز] و عزم [رفتم از خود اوفتادم من دراز]. پس کسی که دعوی مسلمانی کند و به جنگ نفس و شیطان (250b) آید او را می‌باید که از هجوم نفس و شیطان دل ضعیف نشود.

[نصیحت مبارزان او را که با این دل و زهره که تو داری که از کلایسه شدن چشم کافر اسیری دست بسته بیهوش شوی و دشنه از دست بیفتد زنه‌ار زنه‌ار که ملازم مطبخ خانقاه باش و سوی پیکار مرو تا رسوا نشوی] که عرب گوید وَ لِلْحُرُوبِ رِجَالٌ وَ لِلثَّرِيدِ رِجَالٌ.

[3774 قوم گفتندش به پیکار و نبرد] عطف تفسیر است [با چنین زهره که تو داری مگرد] یعنی غازیان صوفی را گفتند یه سوی جنگ با چنین زهره و هّام مگرد [3775 چون ز چشم آن اسیر بسته‌دست] مرهون است [غرقه گشتی کشتی تو در شکست] یعنی چون از چشم و نظر آن کافر مقید محو شدی و سفینه عقل تو بشکست [3776 پس میان حمله شیران نر] و غازیان پُر هنر [که بُود با تیغشان چون گوی سر] که با تیغ ایشان همچون گوی می‌شود سر [3777 چون نه‌ای با جنگ مردان آشنا] ای صوفی [کی توانی کرد در خون آشنا] سَبّاحی°. لاجرم هیبت جنگ بزرگ است و غوغای او بلند. او را به مهابت غوغای دیگر قیاس نتوان کرد. [3778 که ز تاق‌اتاق گردن‌ها زدن] که از آواز ضرب عُتق کردن [تاق‌تاق جامه‌کوبان مُمتَهَن] آواز ضرب قصّاران و صباغان خور است [3779 بس تن بی‌سر که دارد اضطراب] در معرکه بسیار تن بی‌سر در اضطراب باشد در وقت جان دادن [بس سر بی‌تن به

خون بر چون حباب] بسیار سِر بی بدن بر سیل خون است همچون آبله آب [3780 زیر دست و پای اسپان در غزا] و در معرکه [صد فنا کن غرقه گشته در فنا] بسیار فنا کننده غرق گشته در بحر فنا [3781 این چنین هوشی که از موشی پَرید] اینچنین عقلی که تو داری. از موشی پَرید اشارت است به آن حکایت سلطان مصر که پس از این می آید [اندر آن صف تیغ چون خواهد کشید] در آن صف قتال تیغ را چگونه می کشد [3782 چالش است آن حمزه خوردن نیست این] حمزه به ترکی: بلغور شوربازی. [تا تو برمالی به خوردن آستین] تا بمالی پس از خوردنش آستین را بر دهان [3783 نیست حمزه خوردن اینجا تیغ بین] ای صوفی [حمزه ای باید در این صف آهنین] حمزه پهلوان می باید در صف جنگ آهنین زانکه [3784 کار هر نازک دلی نبود قتال] کار هر ضعیف القلب نیست جنگ [که گریزد از خیالی چون خیال] لاجرم جنگ [3785 کار ترکان است نی ترکان برو] لفظ اول به ضم تاء است و به کاف عربی و لفظ ثانی به فتح تاء است و به کاف فارسی. یعنی جنگ کار غارت کنندگان و پهلوانان است نه کار خاتون، برو [جای ترکان هست خانه خانه شو] پس کسی که با غازیان به جنگ آید همچو ایشان پهلوانی کردن می باید و الا در خانه شدن (251a) می شاید. لاجرم بر این قیاس کسی که صوفی شود و به زمرة صوفیان درآید می باید که در جنگ نفس و شیطان پهلوانی کند.

[حکایت عیاضی رَحمة الله علیه که هفتاد بار] مراد حصر نیست بلکه مبالغه است پس نظم را مخالف نیست [در غزو رفته بود سینه برهنه، غزاها کرده بر امید شهید شدن چون از آن نومید شد از جهاد اصغر رو به جهاد اکبر آورد و خلوت گزید ناگهان روزی طبل غازیان شنید نفس از اندرون زنجیر می درآید سویی غزا و متهم داشتن او نفس خود را در این رغبت] و جواب دادن نفس او را .

[3786 گفت عیاضی نود بار آمدم] به جنگ [تن برهنه بوکه زخمی آیدم] و شهید شوم [3787 تن برهنه می شدم در پیش تیر] عریان می رفتم به مقابله تیر [تا یکی تیری خورم من جای گیر] و محل کشتن از تن [3788 تیر خوردن بر گلو یا مقتلی] جای کشتنی [دریابد جز شهیدی مقبلی] نمی یابد مگر شهیدی مقبول و دولتمندی [3789 بر تنم یک جایگه بی زخم نیست] چنان پر زخم شدم که [این تنم از تیر چون پرویزی است] پرویز مرادف منخل است، به ترکی: آلك. یعنی تنم از بسیاری زخم همچو غربال شده است [3790 لیک بر مقتل نیامد تیرها] بر محل قتل نرسید تیرها و شهادت میسر نشد مرا [کار بخت است این نه جلدی و دها] عمل طالع است این سعادت شهادت نه شجاعت و چابکی و زیرکی [3791 چون شهیدی روزی جانم نبود] حرف یاء در لفظ شهیدی مصدریه است و در لفظ روزی اصلیه. یعنی چون شهید شدن رزق و نصیب جان من نبود [رفتم اندر خلوت و در چله زود] به حکم رَجَعْنَا مِنَ الْجَهَادِ الْأَصْغَرِ إِلَى الْجَهَادِ الْأَكْبَرِ، به خلوت و چله رفتم [3792 در جهاد اکبر افکندم

بدن] یعنی [در ریاضت کردن و لاغر شدن] اتفاقاً روزی [3793 بانگِ طبلِ غازیان آمد به گوش] به سمع من [که خرامیدند جیشِ غَزُوکوش] که برفتند لشکرِ غذا را کوشنده. یعنی وقتی در خلوت نشسته و به عبادت مشغول گشته بودم مگر یک لشکر به غذا می‌رفتند که آواز طبلِ ایشان به گوش من رسید [3794 نَفْسَم از باطن مرا آواز داد] چنان بلند گفت [که به گوشِ حس شنیدم بامداد] و سخن نفسم این بود [3795 خیز هنگامِ غذا آمد برو] و به غذا [خویش را در غزو کردن کن گرو] خود را در غزا کردن رهن کن [3796 گفتم ای نفسِ خبیثِ بی‌وفا] در این خصوص مکرری هست تو را [از کجا میلِ غزا تو از کجا] زانکه مقتضای نفسِ خیر نیست [3797 راست گوی ای نفسِ کین حیل‌گری است] و مکرری است [ورنه نفسِ شهوت از طاعتِ بَری است] وَاِلَّا نفسِ شهوانی از طاعت دور است [3798 گر نگویی راست حمله آرمت] بر تو [در ریاضت سخت‌تر افشارمت] و تو را محکمِ عُصِر کنم. [3799 نفس بانگ آورد آن دم از درون] و جواب داد [با فصاحت بی‌دهان اندر فسون] و در مکر [3800 که مرا هر روز اینجا می‌کُشی] به ریاضت [جانِ من چون جانِ گیران می‌کُشی] به عذاب [3801 هیچ کس را نیست از حالِ خبر] که چه‌ها می‌کنی به من [که مرا تو می‌کُشی بی‌خواب و خور] (251b) چون کار تو چنین است من به غذا می‌روم که [3802 در غزا بجهم به یک زخم از بدن] و بمیرم به یک دم [خلق بیند مردی و ایثارِ من] جان را نثار کردن من تا نام نیک بماند از من. چون نفس چنین جواب داد [3803 گفتم ای نفسک منافق زیستی] در حیات و صحت منافق و مرایی بودی لاجرم [هم منافق می‌مُری تو چیستی] هم منافق و مُرایی مرده می‌شوی تو کیستی. یعنی چنانکه در حیات منافق و مرایی بودی می‌خواهی که در جنگ بمیری تا در حق تو بگویند که او در غزا شهید شده است. اینچنین ریای نفس و تقاضا کردن غذا جز عیاضی را واقع شده است و ما در اثناء حکایات آورده‌ایم فَتَذَكَّرُ وَلَا تَكَرَّرُ فَلَا تَغْفَلُ. [3804 در دو عالم تو مُرایی بوده‌ای] در حیات و مردن تو مرایی بوده‌ای ای نفس. لاجرم از بهر آن [در دو عالم تو چنین پیوده‌ای] و باطلی و عمل تو ضایع است. بزرگان گفته‌اند مُرایی از زمره حَسَر الدُّنْيَا وَ الْآخِرَةِ است زانکه از شهوت دور است و از ثواب آخرت مهجور. [3805 نذر کردم که ز خلوت هیچ من] مرهون است [سر برون نارم چو زنده‌ست این بدن] تا عمل تو به اخلاص باشد [3806 زانکه در خلوت هر آنچه تن کند] از طاعت [نه از برایِ رویِ مرد و زن کند] بلکه از بهر خدا کند. چنانکه می‌فرماید: [3807 جنبش و آرامش اندر خلوتش] راجع به تن است [جز برایِ حق نباشد نیتش] اخلاص آن است که مردمان نزد تو همچو اشتر باشند چنانکه نزد اشتر طاعت کنی دیدن اشتر را ملاحظه نکنی مردم نیز چنان باشد و گفته‌اند اخلاص آن است چنانکه گناه خود را از مردم بیپوشی طاعت را نیز بیپوشی. اینچنین حال هر کس را میسر نیست پس بهتر آن است که طاعت در خلوت باشد [3808 این جهادِ اکبر است آن اصغر است] در خلوت عبادت کردن یا به نفس

مخالفت کردن غزای اکبر است و در روی مردم عبادت کردن یا به کافر جنگ کردن جهاد اصغر است اگر چه [هر دو کار رُستم است و حیدر است] هر دو کار رستم زال است و شیر خدا علی دلیر. [3809] کارِ آن کس نیست کور را عقل و هوش [جهاد عمل آن کس نیست که عقل و مردی [پُرَد از تن چون بجنبد دُنَب موش] همچون شاه مصر که چون به کنیزک جماع کردن خواست زیر حصیر موش بجنبد آن را مار پنداشت کیرش ساکن شد و مردی او پیرید چنانکه مذکور خواهد شد [3810] آن چنان کس را بیاید چون زنان] مرهون است [دور بودن از مَصاف و از سِنان] بعید شدن از محل جنگ و رَمَح. خدمت مولانا (252a) به حصّه قصّه سابقه اشارت کند و حاصل حصّه این است که آن صوفی در صورتِ صوفی بود با غازیان. یعنی با صوفیان به غزای نفس و شیطان برفت اما نازک دل بود غزا نکرد که ریاضت نورزید و چون پسِ خرگاه یعنی به جای تنها رفت مغلوبِ نفسِ کافرکیش و شیطانِ بداندیش شد که به هجوم اینان مقابله و مقاومت نمود. [3811] صوفی آن صوفی این اینست حیف] آن صوفی که مغلوب شد یعنی صوفی سابقُ الذکر و این صوفی که عیاضی است. صوفی ای هر دو را بین که تو را حیف است چنان شدن و چنین نشدن. [آن ز سوزن کشته این را طعمه سیف] آن صوفی از سوزن مقتول گشت و این را شمشیر لقمه بود که آن را بخورد [3812] نقشِ صوفی باشد او را نیست جان] تصویر صوفی دارد، آن را جان نیست که کار صوفیان نمی کند [صوفیان بدنام هم زین صوفیان] صوفیانِ مخلص بدنام اند از این مُراییان [3813] بر در و دیوارِ جسمِ گل سرشت] بر در و دیوار تن که از خاک سرشته شده است [حق ز غیرت نقشِ صد صوفی نبشت] خدای تعالی از بهر پوشیدن مخلصان بسیار نقش صوفیان تصویر کرد [3814] تا ز سحر آن نقش ها جنبان شود] همچون سحر ساحرانی فرعون از سحر و مکر آن نقش ها یعنی اهل ریا متحرک شود [تا عصای موسوی پنهان شود] یعنی چنانکه عوام کار ساحران و معجزه موسی را فرق نکردند همچنین صوفیان مخلص پنهان و از چشم عوام پوشیده بمانند [3815] نقش ها را می خورد صدقِ عصا] مراییان را محو کند صدق صادقان در قیامت و نما [چشمِ فرعون است پُر گرد و حصا] چشم فرعون پُر است از غبار و سنگریزه، از آن فرق نمی کند از مُراییی مخلص را. [3816] صوفی دیگر میانِ صفّ حرب] صوفی ای جز این صوفی نازک دل در میان جنگ، [اندر آمد بیست بار از بهر ضرب] و روی نگردانید از جنگ [3817] با مسلمانان به کافر وقتِ کر] با غازیان بود بر کافران در وقت تکرار کردن و حمله آوردن. [وا نگشت او با مسلمانان به فر] رجوع نکرد به گریز یعنی مسلمان رجوع کردی و گریختی آن صوفی رجوع نکردی [3818] زخم خورد و بست زخمی را که خورد] جراحت خود را بیستی تا که [بار دیگر حمله آورد و تَبَرَد] این تکرار جمله را از بهر آن کرد که [3819] تا نمیرد تن به یک زخم از گراف] و به اندک چیز [تا خورد او بیست زخم اندر مَصاف] زیرا [3820] حیفش آمد که به زخمی جان دهد]

(252b) آن صوفی را دریغ آمد که به زخمی بمیرد [جان ز دستِ صدقِ او آسان جهد] پس کمال آن است که مرد در کار حق خلاف نفس را تکرار کند چنانکه در این حکایت.

[حکایت آن مجاهد که از همیان سیم و رز] همیان به ترکی: همانچه. [یک درم در خندق انداختی به تفاریق] نه به یکبار [از بهر ستیزه حرص و آرزوی نفس که وسوسه نفس او می گفتی] یای حکایت است. اگر این یاء نبودی این معنی هم از لفظ می گفت حاصل شدی [اگر انداختنی است به یکبار] یعنی دفعةً واحدة [در خندق انداز و مرا برهان] از امید [که أَلْيَاسُ إِحْدَى الرَّاحَتَيْنِ] یعنی رسیدن به امید یک راحت است که حصول مراد است و نومید شدن یک راحت است که از اندیشه امیدوار شدن خلاص است [و او] اشارت به آن مجاهد است [گفته که این راحت نیز ندهم] خطاب به نفس است.

[3821 آن یکی بودش به کف در چل درم] کسی را در دست چهل درم بود [هر شب افکندی یکی در آبِ یم] در آب دریا. تا که به تفاریق انداختن نفس را ثقیل آید. چنانکه می فرماید: [3822 تا که گردد سخت بر نفس مجاز] تا که مشکل آید بر نفس بی حقیقت [در تائی درد جان کندن دراز] پس آن صوفی نیز از آن جهت در جنگ بسیار خوردی تا که مشکل شدی بر نفس مجاز جان دادن دراز. چون خدمت مولانا بدین دو بیت این حکایت را تمام کرد باز به حکایت صوفی دلیر عودت کرد. [3823 با مسلمانان به کَرّ او پیش رفت] در وقت حمله کردن پیش رفتی [وقتِ فرّ او وا نگشت از خصم تفت] وقت رجوع و گریز رجوع نکردی از خصم پر حرارت [3824 زخم دیگر خورد آن را هم بیست] آن صوفی [بیست کَرّت رُمح و تیر از وی شکست] بیست نوبت سنان و تیر از او بشکست و چندان مجروح شد که [3825 بعد از آن قوتِ نمائد افتاد پیش] محل افتادن را بیان کند [مقعد صدق او ز صدقِ عشقِ خویش] به حکم آیت سورة قمر إِنَّ الْمُتَّقِينَ فِي جَنَّاتٍ وَنَهَرٍ * فِي مَقْعَدِ صَدَقٍ عِنْدَ مَلِكٍ مُّقْتَدِرٍ (قمر/۵۴-۵۵)، آن صوفی مجروح در مقعد صدق افتاد از صدق عشق خود [3826 صدق جان دادن بُود هین سَابِقُوا] صدق را بدانید که جان دادن است هین بشتابید [از نُبی برخوان رِجَالٌ صَدَقُوا] اشارت است به آن آیت کریمه که در سورة احزاب است مِنَ الْمُؤْمِنِينَ رِجَالٌ صَدَقُوا مَا عَاهَدُوا اللَّهَ عَلَيْهِ فَمِنْهُمْ مَنْ قَضَىٰ نَحْبَهُ وَمِنْهُمْ مَنْ يَنْتَظِرُ (احزاب/۲۳)، چون آن رجال عهد خدا را درست ساختند در غزا نگرینختند. لاجرم کسی که توبه کند و با خدای تعالی عهد و پیمان کند چنان می باید که توبه را نشکند و نقض عهد نکند [3827 این همه مردن نه مرگِ صورت است] یعنی جان دادن و مردن که گفتیم همین مردن صورت نیست و مراد آن نیست که کسی صورت صلاح شکل نیستی گیرد [این بدن مر روح را چون آلتی است] آلت را شکستن مرد را کشتن نیست [3828 ای

بسا خامی که ظاهر خونش ریخت] و خود را همچون مقتول کرد [لیک نفس زنده آن جانب گریخت] و از کشتن خلاص یافت [3829 آلتش بشکست و رهن زنده ماند] آلت حرامی بشکست اما خود زنده بماند [نفس زنده‌ست ارچه مرکب خون فشاند] (253a) راکب نمرد اگرچه مرکب خون ریخته و مرده گشت [3830 اسب کُشت و راه او رفته نشد] اسب را قتل کرد و از راه رفتن بماند [جز که خام و زشت و آشفته نشد] کسی که ظاهر خود را در صورت صوفی کند اما نفس او زنده باشد همچون آن کس است که اسب او کشته شود و خود به راه نرود و در راه مضطرب بماند. این نیز اگرچه از توغل شهوات و لذات محروم ماند چون نفس او زنده است از اضطراب شهوت و از طلب معصیت خالی نباشد. [3831 گر به هر خون ریزی گشتی شهید] هر کس که خون او را بریزند اگر شهید شدی [کافری کشته بُدی هم بوسعید] هر کافر مقتول ابوسعید گشتی. [3832 ای بسا نفس شهید مُعتمد] مرهون است [مرده در دنیا و زنده می‌رود] یعنی بسیار کس هست که به حکم **مُوتُوا قَبْلَ أَنْ تَمُوتُوا** در دنیا مرده است اما به آخرت زنده می‌رود. [3833 روح رهن مُرد و تن که تیغ او] یعنی نفس حرامی بمرد و تن که تیغ او بود [ماند باقی در کف قتال تو] باقی بماند در کف تو که قتال است و غزایی اکبرکننده. پس آن کس که نفس را کشته و تیغ تن او در دست قتل‌کننده او مانده است. [3834 تیغ آن تیغ است مرد آن مرد نیست] یعنی تنش آن بدن است اما مرد متبدل شده است. حکایت: وقتی در مطالعه این مصراع بودم مرا در آن حالت غنودن واقع شد. خدمت مولانا را دیدم در پیش من نشسته. فقیر مصراع مزبور را خواندم و خدمتش این مصراع خواند: سور و ماتم آنچنان کس را یکیست. [لیک این صورت تو را حیران کُنی ست] یعنی آن کس را تو همان آن کس پنداری. [3835 نفس چون مُبدل شود این تیغ تن] مرهون است [باشد اندر دستِ صُنْعِ ذُوَالْمِنَنِ] که آن مرد از خود خالی و به حق مالی باشد و در تصرف قدرت بماند. خدای تعالی او را بر خدمت خود دارد [3836 آن یکی مردی است قُوتش جمله درد] به ریاضت [این دگر مردی میان‌تی همچو گرد] مردی دیگر هست که در صورت مرد است اما درون او تهی است همچون غبار و چنانکه در این حکایت آینده معلوم می‌شود که خلیفه مصر را قوه جماعه کم بود قوه باطن بیش و امیر او برعکس.

[صفت کردنِ مردِ غماز و نمودنِ صورتِ کنیزک مصبور در کاغذ] یعنی کسی سلطان مصر را کنیزک خوب را وصف کرد و صورت او در کاغذی نوشته بود، آن را نمود [و عاشق شدنِ خلیفه مصر بر آن صورت] و کنیزک از آن شاه موصل بود [و فرستادنِ خلیفه امیری را] از بندگان خود [با سپاه گران به در موصل و قتل و ویرانی بسیار کردن در موصل بهر این غرض] و دادن شاه موصل کنیزک را.

[3837 مر خلیفه مصر را غمّاز گفت] سلطان مصر را غمازی بگفت [که شه مؤصل به حوری گشت جفت] و قرین. یعنی [3838 یک کنیزک دارد او اندر کنار] آن کنیزک چنان خوب است [که به عالم نیست مانندش نگار] حُسن او زاید الوصف است [3839 در بیان ناید که حُسنش بی حد است] و بی نهایت [نقش او این است کاندرا کاغذ است] چون که آن غمّاز کاغذ را به دست شاه مصر داد که در آن کاغذ صورت کنیزک نوشته بود [3840 نقش در کاغذ چو دید آن کیقباد] یعنی شاه مصر [خیره گشت و جام از دستش فتاد] عقل او خیره شد و دست او (253b) از عمل بماند که عاشق کنیزک شد [3841 پهلوانی را فرستاد آن زمان] امیری را فرستاد فی الحال [سوی موصل با سپاه بس گران] ثقیل و بی کران. و او را فرمود: [3842 که اگر ندهد به تو آن ماه را] که اگر شاه موصل به تو ندهد آن کنیزک را [برکن از بُن آن در و درگاه را] قلع کن از قعر شهر موصل را و خراب کن [3843 و دهد ترکش کن و مه را بیار] کنیزک را به نزد من آر. [تا کنم من در زمین مه در کنار] تا ماه را من در زمین در آغوش کنم. [3844 پهلوان شد سوی موصل با حشم] آن امیر برفت به جانب موصل با عسکر [با هزاران رستم و طبل و علم] یعنی با بسیار پهلوانان و اسباب جنگ و خدم. در بعض نسخ: [با هزاران رستم صاحب علم]. [3845 چون ملخها بی عدد بر گرد گشت] و زرع [قاصد اهلای اهل شهر گشت] قصد کنندۀ افناء اهل شهر موصل شد [3846 هر نواحی منجینی از نبرد] مرهون است [همچو کوه قاف او بر کار کرد] در کوههای بلند نصب کرد و انداختن گرفت [3847 زخم تیر و سنگهای منجین] به اهل شهر می رسید [تیغها در گرد چون برق از بریق] تیغها در غبار همچون درخش بود از میغ یعنی می درخشید [3848 هفته ای کرد این چنین خونریز گرم] یک هفته اینچنین خونریز پر حرارت کرد [برج سنگین سست شد چون موم نرم] از حصار موصل برج سنگین ضعیف شد که چون موم نرم گشت. [3849 شاه موصل دید پیگار مهول] جنگ پر هیبت [پس فرستاد از درون پیشش رسول] و این را سپرد [3850 که چه می خواهی ز خون مؤمنان] زانکه [کشته می گردند زین حرب گران] ثقیل. [3851 گر مرادت مُلک شهر موصل است] من از دادن امتناع نمی کنم [بی چنین خونریز اینت حاصل است] بی ریختن خون مسلمانان این تو را حاصل است. زیرا [3852 من روم بیرون شهر اینک در آ] تو اندرون شهر بیا [تا نگیرد خون مظلومان ترا] اگر مراد تو شهر است بگیر آن را [3853 و مرادت مال و زر و گوهر است] دادن اینها می خواهی [این ز مُلک شهر خود آسان تر است] در دادن اینها هرگز توقف ندارم. [3854 چون رسول آمد به پیش پهلوان] یعنی امیر سلطان مصر [داد کاغذ اندر او نقش و نشان] کاغذ را بداد که در او صورت کنیزک و نشان او نوشته بود و گفت [3855 بنگر اندر کاغذ این را طالبم] این کنیزک را خواهم از بهر سلطان مصر [هین بده ورنه کنون من غالبم] به قهر می ستانم.

[ایثار کردن] و دادن [صاحبِ موصل آن کنیزک را بدین خلیفه] بدین قایم مقام سلطان مصر [تا خونریز مسلمانان بیشتر نشود] شاه چنین می‌باید که صیانت مسلمانان کند.

[3856] چون رسول آمد بگفت آن شاهِ نر[آن شاه موصل که فحل بود رسول را گفت: [صورتی کم گیر زود این را ببر] کنیزک را پیش امیر سلطان مصر ببر. [3857] من نیم در عهدِ ایمان بت پرست] من نیم در زمان ایمان صورت پرست [بت بر آن بت پرست اولتر است] بت نزد آن بت پرست بهتر است. پس رسول آن کنیزک را بُرد. [3858] چونکه آوردش رسول آن پهلوان [مرهون است (254a)] گشت عاشق بر جمالش آن زمان] و فی الحال. چون مقصود خدمت مولانا از قصه حصّه است به تقریب عشق در این مرتبه احوال عشق را بیان می‌کند که می‌فرماید: [3859] عشق بحری آسمان بر وی کفی] یعنی عشق یک دریاست آسمان بر وی یک کف است. که حضرت حق به حکم أَحَبُّتُ أَنْ أُعْرِفَ چندین مخلوقات آفرید که آسمان از آنها یکی است [چون زلیخا در هوای یوسفی] طالب و تابع اوست [3860] دورِ گردون‌ها ز موجِ عشق دان] حرکت دوریه افلاک را از موج دریای عشق بدان. چنانکه حکما گفته‌اند حرکت افلاک حرکت ارادیه است و حرکت ارادیه موجب عی و ماندگی است، افلاک از حرکت مانده نمی‌شوند زیرا خدای تعالی در ایشان عشق نهاده است. عشق ایشان را بگرداند هرگز مانده نمی‌شوند. [گر نبودی عشق بفسردی جهان] منجمد بودی و بر جای ماندی اجزای آن. چنانکه [3861] کی جمادی محو گشتی در نبات] اگر عشق نبودی جماد از آن حال به نباتی انتقال نکردی و نبات از خاک غذا نخوردی. لاجرم حضرت خدا در نبات قوّت جاذبه نامیه نهاده است که از زمین پیدا گردد پس اجزاء زمین از جمادی به نباتی انتقال کند و همچنین [کی فدای روح گشتی نامیات] و نباتات فدای ذوی الروح نشدی. پس حضرت خدا در حیوانات قوّه متغذیه نهاده است که نامیات را خورند و آن نامیات اجزای حیوان شوند. [3862] روح کی گشتی فدای آن دمی] جان کی فدای نفخه رحمن بودی و به سوی آن دویدی و از او فیض و فضل یافتی [کز نسیمش حامله شد مریمی] که از نسیم نفخه الهی حامله شد مریم. لاجرم عشق باعث انتقالات و سبب کسب حالات است. [3863] هر یکی بر جا تُرنجیدی چو یخ] اگر عشق نبودی هر یکی از ایشان بر جای خود منقبض و منجمد بماندی همچو یخ [کی بُدی پَرّان و جویان چون ملّخ] و کی انتقال کردی از حالی به حالی. [3864] ذره ذره عاشقانِ آن کمال] و طالبان جمال ذوالجلال [می‌شتابد در علُو همچون نهال] استعجال کند در بلندی چون نهال [3865] سَبَّحَ لِلّٰهِ هَسْتِ اِشْتَابَشَان] تسبیح کردن است به رحمن استعجال و انتقال ایشان [تَنَقَّیْهِ تَن می‌کنند از بهر جان] تن را پاک کنند از برای جان. پس طالب عاشق را پاکی می‌باید از محرمات. حکایت: حاتم زاهد گفت هر که چهار چیز بی چهار چیز جوید دروغ‌زن است، مَنْ إِدَّعَى حُبَّ الْجَنَّةِ مِنْ غَيْرِ إِنْفَاقٍ مَالِهِ فِي طَاعَةِ اللَّهِ وَ مَنْ إِدَّعَى حُبَّ رَسُولِ اللَّهِ مِنْ غَيْرِ إِتِّبَاعِ السُّنَّةِ وَ مَنْ إِدَّعَى

حُبُّ الدَّرَجَاتِ مِنْ غَيْرِ صُحْبَةِ الْفُقَرَاءِ وَ الْمَسَاكِينِ. خدمت مولانا چون برخی معرفت فرمود باز به قصه عودت نمود [3866 پهلوان چه را چو ره پنداشته] یعنی (254b) آن امیر پهلوان چاه را همچو راه پنداشت، قصد کنیزک کرد که جماع حرام کند لاجرم [شوره‌اش خوش آمده حَب کاشته] شوره زمین او را خوش آمد دانه کاشت. [3867 چون خیالی دید آن خفته به خواب] چنانکه کسی در خواب خوبی بیند [جفت شد با آن و از وی رفت آب] یعنی جماع کرد به آن و احتلام شد [3868 چون برفت آن خواب و شد بیدار زود] یعنی چون پس از احتلام [دید کآن لُعبت به بیداری نبود] در خواب خیال بود، پس به خود [3869 گفت بر خیالی آب خود بُردم دریغ] یعنی نطفه را ضایع کردم [عشوه آن عشوّه خوردم دریغ] و فریفته آن فریبنده شدم. پس دنیا به حکم الدُّنْيَا حُلُمٌ نَائِمٌ، خیال و خواب است. و هر کاری که به هوای نفس کنی به موجب النَّاسُ نِيَامٌ فَإِذَا مَاتُوا انْتَبَهُوا، در حالت بیداری موت پشیمان شوی. [3870 پهلوان تن بُد آن مردی نداشت] آن امیر پهلوان بود از جهت تن مردی نداشت از جهت روحانیت [نخم مردی در چنان ریگی بکاشت] نطفه را در چنین زمین شوره و ریگ انداخت [3871 مرکب عشقش دریده صد لگام] مرکب عشق آن پهلوان توسن بود بُگسلید لِجَام بسیار [نعره می‌زد لا ابالی بِالْحِمَام] فریاد می‌کرد که باک نمی‌دارم و غم نمی‌خورم از مرگ. در تفسیر آیت سوره لقمان: إِنَّ أَنْكَرَ الْأَصْوَاتِ لَصَوْتُ الْحَمِيرِ (لقمان/۱۹)، گفته‌اند وجه تخصیص انگریه صوت به حمار، با وجود که صوت بعضی از حیوانات انکر از صوت اوست، این است که اغلب آواز او از برای اجراء شهوت و از غلبه علت شهوانیت باشد. [3872 آیش اُبالی بِالْخَلِيفَةِ فِي الْهُوَى] چه باک دارم از سلطان در محبت [إِسْتَوَى عِنْدِي وَجُودِي وَالتَّوَى] برابر شد نزد من هستی من و هلاک. لاجرم کسی را که تَوَقَّان نفس باشد بیم حضرت خدا و عذاب که هلاک حقیقی است نباشد. بلکه عقلش کم شوند و لهذا گفته‌اند: إِذَا قَامَ ذَكَرُ الرَّجُلِ ذَهَبَ ثَلَاثًا عَقْلُهُ. [3873 این چنین سوزان و گرم آخر مکار] چون بخواهی که کشت و زراعت کنی همچو این پهلوان به تهور مکار [مشورت کن با یکی خاوندگار] مشاوره کن با یکی خداوندگار و صاحب عقل که گفته: لَا تَعْمَلْ عَمَلًا تُعَقِّبُهُ النَّدَامَةُ بَعْدَ لَحْظَةٍ. [3874 مشورت کو عقل کو سیلابِ آرز] سیل حرص [در خرابی کرد ناخن‌ها دراز] در خراب کردن و به مردار پنجه زدن پنجه و ناخن‌ها را دراز کرد [3875 بَيْنَ آيْدِي سَدِّ وَ سَوِي خَلْفِ سَدِّ] به حکم: وَجَعَلْنَا مِنْ بَيْنِ آيْدِيهِمْ سَدًّا وَمِنْ خَلْفِهِمْ سَدًّا (یس/۹)، از دو جانب مسدود است [پیش و پس کم بیند آن مفتون خد] و فریفته (255a) صورت [3876 آمده در قصدِ جان سیاه] از بهر قصد جان سیل سیاه آمده [تا که روبه افکند شیری به چاه] تا که روبه نفس شیر عقل را در چاه افکند چنانکه خرگوش شیر را افکنده بود که حکایت او در جلد اوّل گذشت. [3877 از چهی بنموده معدومی خیال] از آب چاه معدوم را خیال بنموده [تا در اندازد اُسوداً کَالْجِبَالِ] تا در چاه اندازد شیرها را که همچون کوه‌ها بودند

[3878 هیچ کس را با زنان محرم مدار] و قرین مکن در خلوت [که مثالی این دو پنبه‌ست و شرار] زانکه آتش پنبه را ناچار بسوزد و همچنان از پسران دور کن که ضرر ایشان بیشتر است. و لهذا رسول الله علیه‌السلام فرمود: **إِنَّ أَخَوْفَ مَا أَخَافَ عَلَيَّ أُمَّتِي عَمَلُ قَوْمِ لُوطٍ**. [3879 آتشی باید پشسته ز آب حق] تا که فساد و ضرر نکند [همچو یوسف معتصم اندر رهق] چون یوسف علیه‌السلام محفوظ باشد در بلوغ [3880 کز زلیخای لطیف سروقد] مرهون است [همچو شیران خویشان را واگشد] به حکم **قَالَ مَعَاذَ اللَّهِ (یوسف/۷۹)**، خود را کشد و احتراز کند. خدمت مولانا چون چندین معارف فرمود باز به قصه عودت نمود [3881 بازگشت از موصل و می‌شد به راه] آن امیر از موصل رجوع کرد و به راه مصر رفت [تا فرود آمد به بیشه و مرج‌گاه] تا نزول کرده به جایی که بیشه او بسیار بود و چراگاه بود [3882 آتش عشقش فروزان آن چنان] و سوزان به حدی [که نداند او زمین از آسمان] از غلبه شهوت و توغان [3883 قصد آن مه کرد اندر خیمه او] قصد جماع کنیزک کرد در خیمه آن امیر [عقل کو و از خلیفه خوف کو] یعنی از هجوم شهوت در آن پهلوان عقل و بیم سلطان نمانده بود. لاجرم قاصد زنا را عقل کجا که آخر کار را اندیشد و از حضرت حق بترسد و از حرام پرهیزد. [3884 چون زند شهوت در این وادی دُهل] و طبل [چیست عقل تو فُجُلْ ابْنُ الْفُجُلْ] و ذلیل ابْنُ الذَّلِيل. معنی این مصراع به ترکی: **نِدْرَ سَنِّكَ عَقْلُكَ اِی تَرْبِ اوغلی تُرپ**. [3885 صد خلیفه گشته کمتر از مگس] مرهون است [پیش چشم آتشینش آن نفس] صد خلیفه کمتر از مگس نمود پیش چشم آتشین آن امیر در آن نفس. پس آن کس [3886 چون برون انداخت شلوار و نشست] از بهر جماع [در میان پای زن آن زن پرست] و مباشرت جماع کرد [3887 چون ذکر سویی مقر می‌رفت راست] و تمام [رستخیز و غلغل از لشکر بخواست] ناگهان قیامت و غوغا از لشکر پیدا شد. مگر شیری از نیستان و بیشه در میان لشکر آمده بود غوغا از بهر آن پیدا شده. لاجرم (255b) آن امیر [3888 برجهید و کون برهنه سویی صف] برجهید از حالت جماع و بی‌شلوار به جانب صف لشکر رفت [ذوالفقاری همچو آتش او به کف] شمشیری همچو آتش در دست او [3889 دید شیر نر سیه از نیستان] مرهون است [بر زده بر قلب لشکر ناگهان] درآمده بود در میان لشکر ناگهان، غوغا از آن پیدا شده بود [3890 تازیان چون دیو در جوش آمده] ازبیم شیر اسبان همچو دیوان در جوش آمده و رمیده بودند [هر طویله و خیمه اندر هم زده] یعنی طویله‌ها را و خیمه‌ها را دریدند و بر هم زدند. [3891 شیر نر گنبد همی زد از لغر] گنبد زدن عبارت است از فروخردن و جهیدن. یعنی شیر نر می‌جهید و طفره می‌کرد از پنهانی و ناگهانی [در هوا چون موج دریا بیست گز] معنی مراد به ترکی: **هَوَادَه دَکْزِز مَوْجِی گبی یگر می آرشون صَچَرَز** ایدی. [3892 پهلوان مردانه بود و بی‌حذر] آن امیر مردانه بود و بی‌خوف [پیش شیر آمد چو شیر مست نر] همچون شیر مست که نر باشد [3893 زد به شمشیر و سرش را بر شکافت] و شیر را بکشت.

[زود سوي خيمه مهرو شتافت] زود به جانب خيمه کنيزک بگشت و استعجال کرد [3894 چونکه خود را او بدان حوری نمود] و درون خيمه آمد [مردی او همچنين بر پای بود] ذکرش کماکان قائم بود [3895 با چنان شیری به چالیش گشت جفت] به آنچنان شیر در جنگ قرین شد [مردی او مانده بر پای و نخفت] ذکرش بر قوام و بر قیام بود، ساکن نشد. [3896 آن بت شیرین لقای ماهرو] یعنی کنيزک، [در عجب در ماند از مردی او] پس آن پهلوان [3897 جفت شد با او به شهوت آن زمان] و جماع کرد به آن [متحد شد در زمان آن هر دو جان] یک شد فی الحال آن دو جان. پس کسی که جفت و قرین دیگر باشد نتیجه پیدا گردد چنانکه [3898 ز اتصال این دو جان با همدگر] مرهون است [می‌رسد از غیبتان جانی دگر] فرزند حاصل شود [3899 رو نماید از طریق زادنی] یعنی آن جان دیگر که فرزند است روی نماید از راه ولادت [گر نباشد از علوقش رهنی] اگر نباشد فرزند گرفتن نطفه را مانعی. چون مقصود خدمت مولانا از قصه حصّه است به تقریب جماع و اجتماع و حصول ولد اشارت بدین معنی کند که چون دو صالح به جایی جمع شوند اولاد و نتایج اعمال خیر و طاعات پیدا گردد و چون دو فاسق به مجلسی جمع شوند نتایج و اولاد فسق و معصیت به وجود آید. و لهذا می‌فرماید: [3900 هر کجا دو کس به مهري یا به کین] مرهون است [جمع آید ثالثی زاید یقین] نتیجه پیدا شود [3901 لیک اندر غیب زاید آن صور] یعنی همچون فرزند صلبی در دنیا ظاهر نگردد [چون روی آن سو بینی در نظر] چون به آخرت روی آن را در نظر همی بینی پس قرین نیکان شو که نتایج و اولاد خوب هویدا شود [3902 آن نتایج از قرانات تو زاد] (256a) که در آخرت بینی پس ای مرد [هین مگرد از هر قرینی زود شاد] زیرا از قرین بد مراد حاصل نمی‌شود. [3903 منتظر می‌باش آن میقات را] وعده کار و قیامت را [صدق دان الحاقی ذریات را] اشارت است به آن آیت کریمه که در سوره طور است وَالَّذِينَ آمَنُوا وَاتَّبَعَتْهُمْ ذُرِّيَّتُهُمْ بِإِيمَانٍ أَلْحَقْنَا بِهِمْ ذُرِّيَّتَهُمْ (طور/۲۱)، یعنی آنان که ایمان آوردند به خدا و رسول و تابع شده‌اند ایشان را، ذریت ایشان به ایمان در رسانیم در روز میثاق به ایشان، فرزندان ایشان را در دخول بهشت یا در وصال به درجات. اگرچه مراد به حسب ظاهر ذریت ظاهر است اما مراد مولانا ذریت ثواب است. و لهذا می‌فرماید: [3904 کر عمل زاییده‌اند و از علل] آن ذریت که در آخرت یار تو شود از عمل و اسباب خیر زاییده‌اند [هر یکی را صورت و نطق و طلل] جرم و جسم در حدیث وارد است که اعمال خیر و طاعت در صورت خوب به نزد صاحب خود آید صاحبش او را گوید تو کیستی. آن صورت خوب گوید من عمل توام قرین تو بودم در دنیا و قرین تو شوم در بهشت. [3905 بانگشان در می‌رسد ز آن خوش حجال] جمع حجله است یعنی پرده عروس و گردک‌خانه [کای ز ما غافل هلا زوتر تعال] زودتر بیا [3906 منتظر در غیب جان مرد و زن] منتظرند در آخرت فرزند و دختر از اعمال [مول مؤلت چیست زوتر گام زن] به ترکی: اِمل املگ ندر آدم اور. خدمت مولانا چون

چندین معارف فرمود باز به قصه عودت نمود [3907 راه گم کرد او از آن صبح دروغ] آن امیر راه راست را گم کرد از آن صبح کاذب که معشوق مجازی را عشق باخت^{۵۱} و چنین عصیان کرد [چون مگس افتاد اندر دیگِ دوغ] و در ورطه هلاک.

[پشیمان شدن آن سر لشکر از آن خیانت که کرد و سوگند دادن او آن کنیزک را که به خلیفه باز نگوید آنچه رفت] و واقع گشت.

[3908 چند روزی هم بر آن بُد بعد از آن] بسیار مدت یا اندک مدت بر جماع کردن بود پس از آن [شد پشیمان او از آن جُرم گران] از آن گناه ثقیل و معصیت کبیره. بدان که همه نَران بندگان حضرت خداست و مادگان کنیزکان اوست. چون بنده کسی به کنیزکش زنا کند خواجه آن بنده را چگونه عتاب و عذاب کند معلوم است. لاجرم از این انتقال باید کرد که آن خواجه حقیقی زانی را چه‌ها خواهد کرد. [3909 داد سوگندش کای خورشیدرو] آن امیر سوگند داد کنیزک را و گفت که ای آفتاب صورت [با خلیفه زانچه شد رمزی مگو]. پس از آن امیر کنیزک را پیش سلطان مصر برد. [3910 چون بدید او را خلیفه مست گشت] و بی‌عقل شد [پس ز بام افتاد او را نیز طشت] متغیر و هلاک شد زیرا [3911 دید صد چندان که وصفش کرده بود] کنیزک را صد چندان دید که صورتش دیده بود در کاغذ و حسنش شنیده بود از واصف. [کی بُود خود دیده مانند شُئود] چون مقصود مولانا از قصه پند است به تقریب شنیدن وصف کنیزک و دیدن سلطان حسن صورت او را بیرون از وصف این معنی را بیان کند که طالبان حضرت خدا و عاشقان روی مولی اگر چه وصف جمال ملک متعال را می‌شنوند اما چون تجلی حاصل گردد چنان (256b) غرق شوند که خود را فراموش کنند زیرا به موجب مصراع: شنیده کی بُود مانند دیده. دیده که عیان است نظیر شنیدن نیست زانکه [3912 وصف تصویر است بهر چشم هوش] آن عیان نیست به حس ظاهر [صورت آن چشم دان نی زان گوش] صورت از آن چشم است نه از آن گوش پس دیدن حق صحیح است و یقین، شنیدن ظن است و تخمین. و لهذا تمثیل آورد برای این [3913 کرد مردی از سخن دانی سؤال] این را که [حق و باطل چیست ای نیکو مقال] پس آن کس در جواب این [3914 گوش را بگرفت و گفت این باطل است] اما [چشم حق است و یقینش حاصل است] یقین چشم را حاصل است [3915 آن به نسبت باطل آمد پیش این] گوش با نسبت به چشم باطل است [نسبت است اغلب سخن‌ها ای امین] اکثر سخن‌ها نسبت به گوش دارد و لهذا از او بسیار خلاف ظاهر می‌شود. نمی‌بینی که وصف چیزی را شنوی، چون او را بینی خلاف شنیده یابی. پس اعتبار به دیدن است نه به شنیدن و تاثیر از آن اوست نه شنیدن

^{۵۱} باخت K : بخت CG

و تخیل کردن و صبر بر تخیل آسان است و بر دیدن دشوار است [3916 ز آفتاب ار کرد خفاش احتجاب] یعنی اگرچه از آفتاب شب‌پره پوشیده گردد یعنی از دیدنش مستور شود [نیست محبوب از خیال آفتاب] از خیال و تصور او پوشیده و ممنوع نیست [3917 خوف او را خود خیالی می‌دهد] ترسیدن شب‌پره را خیال و تصور می‌دهد. یعنی خوف از چیزی تصور او را مستلزم است [3918 آن خیالش سوی ظلمت می‌کشد] تصور بیم از آفتاب و روشنی گریزانند و به تاریکی رسانند [از خیال نور می‌ترساندش] یعنی تصور نور می‌ترساند شب‌پره را [بر شب و ظلمات می‌چفساندش] که تاریکی را سخت می‌گیرد [3919 از خیال دشمن و تصویر اوست] یعنی از تصور دشمن است [که تو بر چفسیده‌ای بر یار و دوست] که سخت گرفته‌ای دوستان را. پس شب‌پره تصور نور آفتاب را تاب دارد اما نفس نور آفتاب را تاب ندارد. لاجرم بر این قیاس هر کسی تصور تجلی حق را طاقت دارد اما نفس تجلی را طاقت ندارد. پس کمال استعداد را به وجود آوردن تحمل تجلی جمال حق یافتن است. و لهذا می‌فرماید: [3920 موسیا کشف لَمَع بر کُهِ فراشت] ای موسی کشف تو به حکم فَلَمَّا تَجَلَّى رَبُّهُ لِلْجَبَلِ جَعَلَهُ دَكًّا (اعراف/۱۴۳)، نور را بر کوه افراشت [آن مُخَيَّل تابِ تحقیقت نداشت] آن قوت مخیله طاقت تحقیق تو نداشت پس اعتبار به تحمل تجلی جمال است نه بر تخیل آن. پس از تصور وَخَرَّ مُوسَى صَبَعًا (اعراف/۱۴۳)، غافل مباش [3921 هین مشو غرّه بدان که قابلی] بدین خیال مغرور مشو که مشاهده حضرت حق را قابلی و همچنان [مرخیالش را و زین ره واصلی] مغرور مشو به خیالش و آن را که از این راه واصلی زانکه اعتبار به حقیقت است نه به استعداد و خیال [3922 از خیال حرب نه‌راسید کس] از تصور جنگ کسی نمی‌ترسد [لَا شَجَاعَه قَبْلَ حَرْبِ اَيْنَ دَانَ و پس] یعنی معنی لَا شَجَاعَةَ قَبْلَ الْحَرْبِ را این دان، یعنی تحمل تجلی حق بدان، همین و همان. [3923 بر خیال حرب خیز اندر فکر] بر تصور جنگ جَبَانَ نیز در فکرها [می‌کند چون رُستمان صد کرّ و فر] و همچون دلیران (257a) حمله و رجوع، چنانکه [3924 نقش رُستم کَانَ به حَمَامِی بُود] تصویر رستم زال را که در حمام کرده باشند [قِرْنِ حَمَلَه فِکْرِ هر خامی بُود] هم جنگ و خصم فکر هر خام شود. یعنی هر خام در فکر خود به رستم جنگ کردن را سهل داند اما [3925 این خیالِ سَمْعِ چون مُبَصَّر شود] آن تخیل گوش چون مشاهده گردد [حیز چه بُود رُستمی مُضْطَرَّ شود] جَبَانَ چیست پهلوان جهان عاجز شود [3926 جهد کن کز گوش در چشم رود] تا به مشاهده رسی [آنچه کَانَ باطل بُدست آن حق شود] از گوش به چشم رسد [3927 زَانِ سِپَسِ گوشت شود هم طَبِیعِ چشم] که گوش تو نیز بیننده گردد [گوهری گردد دو گوشِ همچو یَشم] دو گوش تو که همچون پشم بود گوهر گردد بلکه سخنی که به گوش دیگری گویند تو را همچو دیده معلوم شود. حکایت: روزی معین‌الدین پروانه اجتماع کرده کافه صدور حاضر آمده بودند و خدمت سلطان اسلام رکن‌الدین هم حاضر بوده سماع یاران متمادی گشته.

مگر سلطان را صداعی واقع شده به گوش پروانه گفته که اگر سماع می‌نشست می‌آسودم. فی الحال مولانا فروداشت فرموده بنشستند. مگر شیخ عبدالرحمن هنوز شورها می‌کرد و نعره‌ها می‌زد. سلطان به گوش پروانه می‌گوید این درویش چه بی‌شرم مردم است، چنان می‌نماید که حالت او از مولانا بیشتر است. خدمت مولانا علی الفور گفت: شما را که در باطن کرمکی بجنبید و گوشتان گرفته به ملک اسفل کشد به سبب او به چندین طاق و طُرُب نمی‌توانید آسودن. کسی را که در باطن اژدهایی دهان باز کرده باشد و دایما آهنگ عالم اعلی کند چون تواند که ساکن شود. سلطان اسلام چون دو نوبت کرامت مشاهده کرد به اخلاص تمام مرید شد [3928 بلکه جمله تن چو آینه شود] یعنی چنان صفا حاصل کنی که وجود تو آینه باشد همه چیز در او منعکس گردد [جمله چشم و گوهر سینه شود] پس در اوّل حال گوش دلیل است بر وصال زیرا چون گوش شنود در دل خیال و ملاحظه جمال افتد زان پس به وصال رسد. چنانکه می‌فرماید [3929 گوش انگیزد خیال و آن خیال] چون کسی خبری شنود گوش خیالی انگیزد یعنی به سبب گوش دل ملاحظه خیال کند. و آن خیال [هست دلاله وصال آن جمال] دلیل آن وصال شود [3930 جهد کن تا این خیال افزون شود] و زیاده گردد [تا دلاله رهبر مجنون شود] تا که دلاله قولوازی دیوانه گردد. رسول الله علیه السلام فرمود: لَا يَكْمِلُ إِيْمَانُ الْعَبْدِ حَتَّى يَظُنَّ النَّاسَ إِنَّهُ لَمَجْنُونٌ. بدان که دیوانه سه نوع است. نوع اول آن است که شخصی را دماغ از غایت خشکی مزاج یا از غایت تری او معلول شده باشد، دیوانگی‌ها و پریشانی‌ها می‌کند. و نوع دوم آن است که شخصی به رای‌های صایب (257b) و حرکت‌های مطبوع مغرور شود، پندار و بروت او را از دایره عقل بیرون آرد یا مست دولت شود کارش بر مقتضای عقل نباشد. و نوع سوم آن است که شخصی خدای ترس باشد و از خوفش جانب حق را نگاه دارد و در آتش مجاهده و ریاضت بسوزد و در کار دنیا اهتمام نماید و نفس را زبون گرداند، خلق را گمان افتد که او دیوانه است اما امر برعکس است. بیت: از عقل گروهی مست بی‌عقل گروهی مست - جز عاقل و لایعقل قومی نبود دیگر. خدمت مولانا چون چندین معارف فرمود باز به قصه عودت نمود که سلطان مصر چون کنیزک را دید مست او گشت لاجرم [3931 آن خلیفه گول هم یک چند نیز] آن سلطان مصر احمق بود عمر را به معشوق مجازی صرف کرد چند روز [ریش گاوی کرد خوش با آن کنیز] که مغلوب و مسخر او شد یاد سلطنت آخرت و ذکر خلافت حقیقت نکرد این سلطنت فانیه را دولت باقیه پنداشت. و لهذا خدمت مولانا معرفت و پند می‌فرماید: [3932 مُلک را تو مُلکِ غرب و شرق گیر] به حکم بیت: ملک دنیا چون نماند پایدار - مغرب و شرق به دست آورده گیر. تو سلطنت را سلطنت مغرب و مشرق فرض کن [چون نمی‌ماند تو آن را برق گیر] همچون درخش سریع الزوال اعتبار کن زیرا [3933 مملکت کآن می‌نماید جاودان] یعنی سلطنت دنیا که باقی نیست. [ای دلت خفته تو آن را خواب دان] ای که دل

تو خفته است آن را به حکم الدُّنْيَا حُلُمٌ نَائِمٌ، خواب بدان [3934 تا چه خواهد کرد آن باد و بُرُوت] و آن غرور [که بگیرد همچو جلادی گلوت] که روزی همچون جلاد گلوی تو را گیرد و پس از آن به حکم کَمَا تَدِينُ تُدَانُ، جزای فعل خود را بینی. بیت: اکنون تو کسان را که گرفتار کنی - زان روز نترسی که گرفتار آیی. [3935 هم در این عالم بدان که مأمنی است] جای امن است که آن فقر و قناعت است. بیت: مگو جاهی از سلطنت بیش نیست - که ایمن تر از ملک درویش نیست. یا آن جای امن آخرت است که سلطنت را زوال و انتقال نیست [از منافق کم شنو کو گفت نیست] سخن منافق را مشنو که منکر است.

[حَبَّتِ مُنْكَرَانِ بَعَثَ اكبر و احوال آخرت] در این مطلب این مذکور خواهد شد [و بیانِ ضعفِ حَبَّتِ ایشان] این نیز مذکور خواهد شد [زیرا حَبَّتِ ایشان بدین باز می گردد] به این راجع شود [که غیر این نمی بینیم] که تلخیص. دلیل ایشان این است که ما غیر این جهان نمی بینیم.

[3936 حَبَّتِش این است گوید هر دم] دلیل منافق این است که می گوید هر دم [گر بُدی چیزی دگر من دیدمی] اگر چیزی دیگر بودی من آن را دیدمی اما نادیدن او دلیل نابودن نیست. چنانکه [3937 گر نبیند کودکی احوال عقل] و خبردار نباشد از عقل [عاقلی هرگز کند از عقل نقل] استفهام انکاری است یعنی هیچ عاقل از عقل انتقال نکند و همچنان [3938 ور نبیند عاقلی احوال عشق] و خبردار نباشد از عشق [کم نگرده ماه نیکوفال عشق] ضایع نمی شود ماه خوب فال عشق. چنانکه [3939 حُسنِ یوسف دیده اخوان ندید] و آن را زشت (258a) پنداشتند [از دل یعقوب کی شد ناپدید] یعنی دل یعقوب را جمال یوسف پیدا بود [3940 مر عصا را چشمِ موسی چوب دید] موسی عصای خود را چوب پنداشتی [چشمِ غیبی افعی و آشوب دید] که فرمان آمد او را اَلْقِ عَصَاكَ (اعراف/۱۱۷)، چون انداخت آن عصا اُزدر شد [3941 چشمِ سر با چشمِ سر در جنگ بود] چشمِ سر منکر، چشمِ سر مثبت است [غالب آمد چشمِ سر حَبَّتِ نمود] و الزامش کرد. حکایت: صالحی را گفتند: أَيْنَ اللَّهُ؟ گفت: أَسْحَقُكَ اللَّهُ، أَتَطْلُبُ مَعَ الْعَيْنِ أَيْنَ الْعَيْنِ. حکایت: جنید را گفتند: مَا الدَّلِيلُ عَلَى وَجُودِ الصَّانِعِ تَعَالَى. در جواب گفت: أَغْنَى الصَّبَاحُ عَنِ الْمَصْبَاحِ. حکایت: شیخ الاسلام گفت: إِلَهِي تَلَطَّفْتَ بِأَوْلِيَائِكَ فَعَرَفُوكَ وَ لَوْ تَلَطَّفْتَ بِأَعْدَائِكَ لَمَا جَحَدُوكَ. [3942 چشمِ موسی دستِ خود را دست دید] از نور دست خود غافل بود [پیش چشمِ غیب نوری بُد پدید] پس به حکم وَاضْمُ يَدَكَ إِلَى جَنَاحِكَ تَخْرُجُ يَبْضَاءَ (طه/۲۲)، نوری ظاهر نمود [3943 این سخن پایان ندارد در کمال] و مشاهده جمال [پیش هر محروم باشد چون خیال] نه حقیقت. رباعی: کو دل که بداند نفس اسرارش - کو کوش که بشنود دمی گفتارش * معشوق جمال می نماید شب و روز - کو دیده که بر می خورد از دیدارش.

[3944] چون حقیقت پیش او فرج و گلوست] اشارت به لفظ او به محروم است. یعنی محروم از جمال دوست حقیقت عشق همین جماع و خوردن پندارد چون او چنین داند [کم بیان کن پیش او اسرار دوست] اما [3945] پیش ما فرج و گلو باشد خیال] نه حقیقت [لاجرم هر دم نماید جان جمال] و تجلّی کند ذوالجلال [3946] هر که را فرج و گلو آیین و خوست] آنچنان کس به ما یار نمی‌شود [آن لکم دین و لی دین بهر اوست] آن را لکم دینکم و لی دین (کافرون/۶)، گفتن می‌باید [3947] با چنان انکار کوتاه کن سخن] با چنین منکر سخن را کوتاه کن [احمدا کم گوی با گبر کهن] ای رسول به حکم سورة الکافرون بسیار سخن مگو با کافر کهن مه در علم ازلی من ثابت شده است که ایمان نیاورند. بدان که گروهی از قریش چون ابوجهل و عاص و ولید و أمیه و أسودین به زبان عباس رضی الله عنه پیغام فرستادند به رسول الله علیه السلام که تو یک سال خدایان ما را پرستش کن که ما نیز یک سال عبادت خدای تو به جای آریم. چون پیغام بدان حضرت رسید و مقارن حال، جبرئیل نازل شد این سوره آورده که قُلْ يَا أَيُّهَا الْكَافِرُونَ بگو ای کافران، مراد جماعت مخصوصه است که در علم خدای تعالی ثابت شده بود که ایشان ایمان نیاورند. لَا أَعْبُدُ مَا تَعْبُدُونَ نخواهم پرستید آنچه شما می‌پرستید. وَلَا أَنْتُمْ عَابِدُونَ مَا أَعْبُدُ و نیستید شما در حال آن را که من می‌پرستم. وَلَا أَنَا عَابِدٌ مَا عَبَدْتُمْ و نیستم من پرستنده در حال آنچه شما پرستش می‌کنید. وَلَا أَنْتُمْ عَابِدُونَ مَا أَعْبُدُ و نیستید شما و نباشید پرستندگان آن را که پرستش می‌کنم. لَكُمْ دِينُكُمْ وَلِيَ دِينِ (کافرون/۱-۶) مر شما را دین شما و مرا دین من. لاجرم آنان که منکر آخرت و طریقت و حقیقت‌اند ایشان را لکم دینکم و لی دین گفتن می‌شاید. و دلیل ایشان جز این نیست که گویند اگر بودی ما می‌دیدمی. اما نادیدن بر نابودن دلالت نمی‌کند. حکایت: کشتیبانی روزی عزیزی را (258b) گفت خدای تعالی را به من بنمای. او گفت: آن چیز را که تو هر روز تصرف می‌کنی نمی‌بینی، یعنی باد را. خدای را کی بینی؟ چشم خدایین چشم دل است آن را گشادن می‌باید تا مشاهده جمال را شاید.

[آمدن خلیفه نزد آن خوبروی برای جماع] و ناتوانستن او.

[3948] آن خلیفه کرد رای اجتماع] با کنیزک [سوی آن زن رفت از بهر جماع] به طرف آن کنیزک برفت تا جماع کند. [3949] ذکر او کرد و ذکر بر پای کرد] یاد کنیزک کرد و کیر را قایم ساخت. [قصید خفت و خیز مهرافزای کرد] قصد خفت و خیز کرد به آن کنیزک که آن خفت و خیز محبت را زیاده کننده است. [3950] چون میان پای آن خاتون نشست] تا جماع کند [پس قضا آمد ره عیشش بیست] قضاء الهی بیامد راه عشرت جماعش بست که کیرش بخفت. سبب خفتن این بود که زیر حصیر موش بجنیبد و تنفس کرد خلیفه آن را مار پنداشت پس بترسید. [3951] خشت و خُشت موش

در گوشش رسید] به ترکی: کَسْگَیْکِ خِشَلْدِسی مُوشلدُسی قولاغنه اِرشْدی. [خفت کیرش شهوتش کَلّی رمید] میل جماعش بالکلیه ضایع شد. [3952 وهم آن کر مار باشد این صریر] بیم آن بود که از مار باشد این آواز. لفظ صریر به ترکی: چایردی و فشلدی. [که همی جنبد به تندی از حصیر] که حرکت می کند به سختی از زیر حصیر پس خلیفه نتوانست که جماع کند. حکایت: بزرگی را گفتند بدترین فراق‌ها چیست؟ گفت: آن است که قرب صوری باشد و بُعد معنوی، نَعُوذُ بِاللّهِ مِنْ ذَلِكَ. حکایت: در زمان مولانا محموده نام خاتون را به عزیزی داده بودند. مگر به طبع داماد موافق نیفتاده با وی دخول نکرد و هر دو در خانه گردک مقبوض و سردک مانده بودند و قبض عظیم ایشان را فرو گرفته بود. از ناگاه حضرت مولانا از در گردک درآمده مبارک باد کرد و دیناری چند نثار فرموده و گفت نی نی محموده قابض نباشد، در محموده قبض نشاید. به برکت لطیفه خدمت مولانا از هر دو طرف بسط روی نموده از آن قبض اطلاق یافته.

[خنده گرفتن آن کنیزک را از ضعف شهوت خلیفه] کلمه از به معنی مِنْ أَجْلِیه [و قوت شهوت آن امیر] عطف بر ضعف است [و فهم کردن خلیفه از بسیاری خنده آن کنیزک] و در اقرار آوردن کنیزک را.

[3953 زن بدید آن سستی او از شگفت] و تعجب [آمد اندر قهقهه خندهش گرفت] زیرا [3954] یادش آمد مردی آن پهلوان] به یاد کنیزک آمد رجولیت آن امیر. [که بکشت او شیر و اندامش چنان] که آن امیر در حین جماع شیر نر را بکشت و کیر او بر قوام بود چنانکه بیانش گذشت. [3955 غالب آمد خنده زن شد دراز] خنده کنیزک طویل گشت و منقطع نمی شد [جهد می کرد و نمی شد لب فراز] به ترکی: جَهد اِیلَر ایدی اُولَمَز ایدی، طوداغی یوقاری. یعنی گولمیک غالب اولوب طوداغی پر پر نه جمع ایدُب یوقرو ایدَمَز ایدی. [3956 سخت می خندید همچون بنگیان] بی اختیار (259a) شد در آن [غالب آمد خنده بر سود و زیان] اگر چه از بی ادبی اندیشه می کرد و صبر کردن می خواست اما [3957 هرچه اندیشید خنده می فروزد] نمی توانست که آن را بند کند. [همچو بند سیل ناگاهان گشود] معدن خنده این کنیزک باز شد. [3958 گریه و خنده غم و شادی دل] ای مرد عاقل [هر یکی را معدنی دان مستقل] به سر خود و تنها [3959 هر یکی را مخزنی مفتاح آن] مرهون است [ای برادر در کف فتاح دان] یعنی در قدرت حضرت خداست. چنانکه در سورة النَّجْم فرموده است: وَأَنَّهُ هُوَ أَضْحَكَ وَأَبْكَى (نجم/۴۳)، یعنی خدا می خنداند و می گریاند و شاد و غمگین می گرداند یا می خنداند اهل بهشت را در بهشت و می گریاند اهل دوزخ را در دوزخ یا می خنداند زمین را به نباتات و می گریاند ابر را به باران. بدان که خدای تعالی را اسناد چنین فعل رواست اما اطلاق اسم مُضَحِّک و مُبْکِی روا

نیست. چون تعلق قدرت خدا به خنده کبیرک شد لاجرم [3960 هیچ ساکن می‌نشد آن خنده ازو] از کبیرک [پس خلیفه طَیْرَه گشت و تندخو] تا به حدّی که [3961 زود شمشیر از غلافش بر کشید] پس کبیرک را عتاب کرد [گفت سِرّ خنده واگو ای پلید] مُردار [3962 در دلم زین خنده ظنّی اوفتاد] که تو را کسی جماع قوی کرده باشد [راستی گو عشوّه نتوانیم داد] راست بگو، نتوانی که مرا عشوّه دهی و می‌فریبی. یعنی حیلّه و مکر تو را قبول نمی‌کنم و دروغت را باور نمی‌کنم [3963 ور خلافِ راستی بفرییم] اگر به دروغ مرا بفریبی [یا بهانه چرب آری تو به دم] یا بهانه چرب و شیرین آری تو به نفس. این بیت مرهون است [3964 من بدانم در دلِ من روشنی است] در دل من روشنایی هست [بایدت گفتن هر آنچه گفتنی است] یعنی راست را گفتن می‌باید [3965 در دلِ شاهان تو ماهی دان سِطَیر] و بزرگ [گرچه گه گه شد ز غفلت زیر ابر] گرچه گاهی رود از غفلت زیر سحاب [3966 یک چراغی هست در دل وقتِ گشت] چراغی هست در دل پادشاهان وقت سیر و حرکت و ملاحظه عاقبت [وقتِ خشم و حرص آید زیر طشت] و پوشیده شود [3967 آن فراست این زمان یارِ من است] ای کبیرک [گر نگویی آنچه حقّ گفتن است] یعنی اگر راست نگویی [3968 من بدین شمشیر بُرم گردنت] و تو را قتل کنم [سود نبود خود بهانه کردنت] و تعلّل گفتنت. [3969 ور بگویی راست آزادت کنم] از قتل بلکه از رق [حقّ یزدان نشکنم شادت کنم] پس از آن خلیفه از بهر اعتماد کبیرک. [3970 هفت مصحف آن زمان برهم نهاد] بدان که چنانکه قرآن را سی جزء اعتبار کرده‌اند، هفت جزء نیز اعتبار کرده‌اند، پس مراد از هفت مصحف آن اجزاء هفت است که همه‌اش مجموع قرآن است. [خورد سوگند و] (259b) [چنین تقریر داد] بدان که آن فراست که در حق پادشاهان گفت، در حق پادشاهان دین ظاهر است. چنانکه، حکایت: یکی از یارانِ گرام از کُروم اخوان به خدمت مولانا انجیر آورده بود و خدمت مولانا انجیری برگرفته فرمود که انجیر خوش اما این انجیر استخوان دارد و زیر نهاد. آن درویش حیران ماند که انجیر را استخوان چون باشد آهسته برخاست و آن انجیرها را برگرفت و روانه شد. بعد از ساعتی بیامد و سپیدی دیگر هم از آن انجیر بیاورد و در پیش مولانا نهاد. یک دانه بر گرفت و بخورد و گفت این انجیر استخوان ندارد. شیخ محمد خادم را اشارت فرمود تا به حاضران مجلس پخش کرد. اصحاب در این مشکل متحیر مانده بودند چون آن درویش بیرون رفت در پی او بیرون آمده از کیفیت انجیر پرسیدند. گفت وَاللّٰه مرا دوستی بود باغبان، او را در باغ نیافتم بی اجازت او سپیدی انجیر جمع کردم و به خدمت مولانا آوردم به نیت آنکه چون باغبان را ببایم بهایش را بدهم. به نور ولایت و حُسن فراست حضرتش را معلوم شد از آن نخورد و استخوان انجیر این بود. و پس از آن به باغ آن دوست آمدم و از او انجیر نیکو خریدم بهایش را دادم لاجرم قبول کرده تناول

کردند. پس چون سلطان مصر چنین چنین سخن‌ها فرمود و تندی نمود کنیزک را ضرورت شد که آن را راز را به خلیفه بگشاید.

[فاش کردن آن کنیزک آن راز را با خلیفه از خوفِ شمشیر و اکراهِ خلیفه که راست گو سببِ این خنده را وگرنه بکشمِت] پس کنیزک گفتن گرفت چنانکه می‌فرماید.

[3971 زن چو عاجز شد بگفت احوال را] یعنی [مردی آن رستم صد زال را] رجولیت آن امیر پهلوان را که صد همچون رستم زال بود [3972 شرح آن گردک که اندر راه بود] مرهون است [یک به یک با آن خلیفه وانمود] بیان کرد از ابتدا تا به انتها [3973 شیر کُشتن سویی خیمه آمدن] در ابتداء جماع [وآن ذکر قایم چو شاخ کرگدن] حال آنکه کیش سخت قایم بود همچو قرن کرگدن [3974 باز این سستی این ناموس کوش] معنی مراد به ترکی: کر و بُو سُسْتَلِق که قولاً قَلَرْدَن اِراق. [کوفرو مُرد از یکی خَش خُشتِ موش] یعنی سبب خنده من آن است که آن پهلوان با چنان شیر جنگ کرد و کشت و اندام او پر قوام و با قیام بود و تو از حرکت و نفَس موش ترسیدی که کیر تو به این سبب ساکن شد. پس از این خدمت مولانا حصّه و پند می‌فرماید نسبت با کنیزک و به آن امیر که چون این سلطان رازها را آشکار کرد سلطان السلاطین کی باشد که اسرار را فاش نکند و لهذا می‌فرماید: [3975 رازها را می‌کند حق آشکار] چنانکه سلطان مصر (260a) آشکار کرد [چون بخواهد رُست تخم بد مکار] چونکه آخر می‌روید و پیدا می‌شود تخم بد را مکار تا رسوا نشوی. [3976 آب و ابر و آتش و این آفتاب] یعنی باران و سحاب و جِمره و تاب آفتاب [رازها را می برآرد از تراب] یعنی دانه‌های کاشته را بیرون آرد از زیر تراب. همچنان حضرت خدا اسرار را آشکار کند روز حساب [3977 این بهارِ نوز بعدِ برگ‌ریز] پس از خزان [هست برهانِ وجودِ رستخیز] دلیل قیامت باشد چنانکه [3978 در بهار آن سِرّها پیدا شود] تخم کاشته هویدا گردد [هر چه خوردست این زمین رسوا شود] پس در قیامت نیز هرکس هر چه کرده است آشکار شود [3979 بر دَمَد آن از دهان و از لبش] همچون نبات می‌روید از دهان و لب بنده یعنی خود گواهی دهد بر اعمال خویش. چنانکه کنیزک کار خود به سلطان مصر گفت [تا پدید آرد ضمیر و مذهبش] تا ظاهر گردد سرّ دل و راهش. حضرت خدا در سورۀ حم السجده فرمود: شَهِدَ عَلَيْهِمْ سَمْعُهُمْ وَأَبْصَارُهُمْ وَجُلُودُهُمْ بِمَا كَانُوا يَعْمَلُونَ * وَقَالُوا لِيَجْلُوْدَهُمْ لِمَ شَهِدْتُمْ عَلَيْنَا قَالُوا أَنْطَقَنَا اللَّهُ الَّذِي أَنْطَقَ كُلَّ شَيْءٍ (فصلت/ ۲۰-۲۱)، یعنی گواهی دهد بر ایشان گوش‌های ایشان به آنچه شنیده باشند و دیده‌های ایشان به آنچه دیده باشند و پوست‌های ایشان یعنی جوارح و اعضای ظاهره. و اوّل عضوی که از ایشان تکلم کند ران چپ و کف راست بُود به آنچه عمل کردند. و گویند از روی توبیخ و تعجب اندام‌های خود را چرا گواهی دادید بر ما. گویند اعضای ایشان که ما را سرزنش

نکنید ما به اختیار خود ناطق نشدیم بلکه به سخن آورد ما را آن خدا که به قدرت خود به سخن آورده است هر چیز را که سخن گوید [3980 سِرِّ بَیخِ هر درختی و خورش] راز بیخِ هر یک درخت و ثمرش [جملگی پیدا شود آن بر سرش] چون خدمت مولانا حصّه و پند فرمود نسبت با کنیزک و پهلوان، باز حصّه و پند می‌فرماید نسبت با سلطان که او کنیزک دیگری را طمع کرد بنده او نیز با وی خیانت کرد. لاجرم [3981 هر غمی که تو گرفتار وی] هر بلایی که تو مبتلایی به آن. در بعض نسخ: [هر غمی که تو دل آزده‌ای]. [از خُمارِ می بُود که خورده‌ای] اثر خوردن باده است پس در دنیا هر غم و آلم و مصیبت و محنت و بلا و نکبت که رسد اثر گناه توست [3982 لیک کی دانی که آن رنجِ خُمار] و غم کردار [از کدامین می بر آمد آشکار] از کدام گناه ظاهر شده است [3983 این خُمار اشکوفه آن دانه است] یعنی اثر آن تخم است که کاشته‌ای [آن شناسد کاگه و فرزانه است] این را آن کس داند که آگاه و حکیم است [3984 شاخ و اشکوفه] (260b) [نماند دانه را] شاخ و اشکوفه مشابه نیست دانه را. در بعض نسخ به جای نماند، لفظ نماید واقع شده است بر این تقدیر استفهام انکاری است. [نطفه کی ماند تنِ مردانه را] پس کسی که گناه کند اثر او بلایی رسد و در ظاهر آن بلا به آن گناه مشابه نیست چنانکه [3985 نیست مانند هیولا با اثر] هیولا نظیر نباشد به اثر [دانه کی مانده آمد با شجر] چنانکه [3986 نطفه از نان است کی باشد چو نان] یعنی منی که حاصل است از غذا و نان اما کجا مشابه باشد به آن [مردم از نطفه‌ست کی باشد چنان] و همچنان [3987 چنی از نار است کی ماند به نار] یعنی مشابه نیست به آتش [از بُخار است ابر و نبود چون بخار] یعنی ابر از بخار متکوّن شود اما همچون بخار نیست [3988 از دم جبریل عیسی شد پدید] ظاهر [کی به صورت همچو او شد یا ندید] نظیر. در بعض نسخ: [کی به صورت همچو او بُد ناپدید]. [3989 آدم از خاک است کی ماند به خاک] یعنی آدم صفی و پاک مشابه نیست به خاک [هیچ انگوری نمی‌ماند به تاک] تاک به ترکی: اوزم دِکیکی [3990 کی بُود دزدی به شکلِ پایِ دار] به اضافت است [کی بُود طاعت چو خُلدِ پایدار] ثابت و برقرار. یعنی دزدی صلب را مشابه نیست و عبادت بهشت را نظیر نی. خدمت مولانا امثله جزئیّه آورد که در آنها اصول فروع به یکدیگر مشابه نیستند، پس از این بر وجه کلی سخن گوید که می‌فرماید: [3991 هیچ اصلی نیست مانند اثر] هرگز مشابه نیست [پس ندانی اصلِ رنج و دردِ سر] که چون به بلا مبتلا شوی سبب او را نمی‌دانی. [3992 لیک بی‌اصلی نباشد این جزا] زیرا [بی‌گناهی کی برنجاند خدا] یعنی بی‌گناه را نمی‌رنجاند خدای تعالی، [3993 آنچه اصل است و کشنده آن شیء است] کشنده آن شیء آن است. [گر نمی‌ماند به وی هم از وی است] لاجرم ای عاقل زحمت و محنت را از غیر بدان [3994 پس بدان رنجت نتیجه زلتی است] و اثر لغزیدن [آفت این ضربت از شهوتی است] تو را که ضرب می‌رسد از شهوت است پس مگو که

من کسی را نزد من چرا مرا زند [3995 گر ندانی آن گنه را ز اعتبار] یعنی چون تو را بلایی رسد و تو سبب بلا را ندانی از عبرت [زود زاری کن طلب کن اغتفار] و آمرزیدن [3996 سجده کن صد بار می‌گوی ای خدا] سجده بسیار کن و تضرع و خطاب کن به حضرت خدا [نیست این غم غیر درخورد و سزا] یعنی لایق من است و تضرع و زاری سبب نجات از بلیات است و باعث وصول درجات و مرادات. حکایت: روزی خدمت مولانا در دُکّان شیخ صلاح‌الدین زرکوب نشسته بود و یاران گرداگرد دکان حلقه زده به معارف و اسرار مشغول بود. از ناگاه پیرمردی سینه‌کوبان و فریادکنان در آمد و سر به قدم مولانا نهاد. زاری‌ها نمود و گفت هفت ساله فرزندکی داشتم او را دزدیدند چند روز است که در طلب او بیچاره شدم و نمی‌یابم. خدمت مولانا به حدّ تمام فرمود که عجب چیز است، تمامت (261a) عالمیان خدا را گم کرده‌اند و او را اصلاً نمی‌جویند و سینه‌کوبان در طلب او نمی‌پویند، تو را چه شد که سینه‌کوبی و مرد پیری در هوای طفلی خود را خراب و رسوا می‌کنی. چرا یکدم خالق عالم را نجویی و از او استعانت و استغاثت نکنی تا یوسف گمشده را یعقوب‌وار بیابی. فی الحال پیر بیچاره استغفار و اغتفار کرد و خود را پوشانیدن گرفت. در این حال بود که از فرزند مفقود پیر را خبر دادند که موجود شد. [3997 ای تو سُبحان پاک از ظلم و ستم] لاجرم [کی دهی بی‌جرم جان را درد و غم] یعنی نمی‌دهی بی‌استحقاق اَلَم. [3998 من مُعین می‌ندانم جُرم را] اگرچه بر وجه تعیین نمی‌دانم [لیک هم جُرمی بیاید گُرم را] گرم به ضم کاف عجمی به معنی غم است یعنی گناه می‌باید اندوه را که غم بی‌گناه نباشد [3999 چون پوشیدی سبب را ز اعتبار] و ندانستم او را [دایما آن جُرم را پوشیده دار] و مرا رسوای مکن [4000 که جزا اظهار جُرم من بُود] تا این نباشد که جزا اظهار گناه من شود. [کز سیاست دُزدیم ظاهر شود] چنانکه کسی را از بهر دزدی سیاست کنند از این سیاست دزدی او ظاهر شود مرا نیز به سیاست و عذاب رسوای مکن تا مردمان عصیان مرا دانند شرم بر شرم شود. خدمت مولانا پس از این بقیه این قصه را بیان کند که سلطان مصر از خیانت بنده خود استدلال کرد که خود گناهی کرده است که جزای آن گناه این باشد که بنده او چنین خیانت کرد.

[عزم کردنِ شاه چون واقف شد بر آن خیانت که پوشاند] آن جنایت را [و عفو کند] که مقتضای کرم آن است [و او را] اشارت به کنیز است [بدو] اشارت به آن میر است [دهد و دانست که آن فتنه] خیانت کردن میر [جزای او بود و ظلم او] اشارت به شاه است [بر صاحبِ موصل] که صاحب کنیزک بود [که: وَمَنْ أَسَاءَ فَعَلَيْهَا (فصلت/۴۶، جاثیه/۱۵)] اشارت است به آن آیت کریمه که در سوره حم سجده و در سوره حم جاثیه است [و: إِنَّ رَبَّكَ لَبَالْمُرْصَادِ (فجر/۱۴)] به درستی پروردگار تو در گذرگاه است. [و ترسیدن او که اگر انتقام کشد] بر آن میر [آن انتقام هم بر سر او آید] این ترسیدن نیز از کمال عقل است [چنانکه این ظلم و طمع بر سرش آمد] از بنده خود.

[4001 شاه با خود آمد استغفار کرد] سلطان مصر از بی‌عقلی و غفلت به خود آمد و استغفار کرد [یادِ جُرم و زَلّت و اصرار کرد] یاد گناه و لغزیدن و یادِ بر گناه پایدار بودن کرد [4002 گفت با خود آنچه کردم با کسان] و غیر از طمع و خیانت [شد جزای آن به جانِ من رسان] صفت مشبهه است از رسیدن [4003 قصدِ جفّتِ دیگران کردم ز جاه] قصد قرین و کنیزک غیر کردم از منصب و قدرت که لشکر فرستادم [بر من آمد آن و افتادم به چاه] که به حکم مَنْ حَفَرَ بئرَ لِأَخِيهِ وَقَعَ فِيهِ، آنچه کردم از خیانت بر من واقع شد که افتادم به چاه محنت [4004 من درِ خانه کسی دیگر زدم] به خیانت [او درِ خانه مرا زد لاجرم] پس من شاه موصل را خیانت و ستم کردم اثر او به من رسید که بنده من مرا خیانت کرد. لاجرم [4005 هر که] (261b) [با اهلِ کسان شد فسق‌جو] و خیانت خواهنده [اهلِ خود را دان که قوّاد است او] ضرر کننده است او [4006 زآنکه مثلِ آن جزای آن شود] که خود کرده است [چون جزای سیئه مثلش بُود] به حکم آیت سورۀ حم الشوری: وَجَزَاُ سَيِّئَةٍ سَيِّئَةٌ مِثْلُهَا (شوری/۴۰)، جزاء سیئه مانند اوست [4007 چون سبب کردی کشیدی سوی خویش] مرهون است [مثلِ آن را پس تو دیوثی و بیش] یعنی چون سبب را ساختی سوی خود کشیدی مانند آن را قلتبان و بی‌غیرتی و بیش از وی. پس از این سلطان مصر مراد خود را شرح می‌کند و می‌گوید: [4008 غصب کردم از شه موصل کنیز] لاجرم [غصب کردند از من او را زود نیز] بنده من نیز مرا خیانت کرد. [4009 او که امین من بُد و لالای من] آن میر پهلوان امیر من بود و معتمد علیّه من. در این تنبیه است که تعیین کردن سلطان او را برای آوردن کنیزک از جهت امانت او بود [خایش کرد آن خیانت‌های من] یعنی خیانت او از خودی او نبود بلکه خیانت من او را خاین کرد. لاجرم مرا در این وقت [4010 نیست وقتِ کین‌گزاری و انتقام] عطف تفسیر است [من به دستِ خویش کردم کارِ خام] نه این کنیزک و آن غلام [4011 گر کشم کینه بر آن میر و حَرَم] اگر انتقام کنم بر آن بنده و کنیزک [آن تعدّی هم بیاید بر سرم] جزای او را نیز می‌بینم [4012 همچنانکه این پیامد در جزا] چنانکه جزای خیانت و تعدّی به شاه موصل به من آمد. پس چون این جزا معلوم شد مرا [آزمودم باز نرّمایم ورا] یکبار تجربه کردم دیگر بار تجربه نمی‌کنم [4013 دردِ صاحبِ موصلم گردن شکست] درد شاه موصل و آه سحرگاه او گردن مرا بشکست [من نیارم این دگر را نیز خست] یعنی خستن به معنی محروم کردن [4014 داد حق‌مان از مکافات آگهی] حق تعالی ما را از جزا خبرداری داد [گفت اِنْ عُدْتُمْ بِهْ عُدْنَا بِهْ] اشارت است به آن آیت کریمه که در سورۀ انفال است: اِنْ تَتَّبِعُوا فَهُوَ خَيْرٌ لَّكُمْ وَاِنْ تَعُودُوا نَعُدْ (انفال/۱۹)، اگر بازگردید از کفر و از دشمنی رسول آن خیر است شما را که متضمن سلامت دنیا و آخرت است و اگر باز گردید به جنگ او باز می‌گردیم به یاری او. یا به آن آیت کریمه اشارت است که در سورۀ اسراء است عَسَىٰ رَبُّكُمْ اَنْ يَّرْحَمَكُمْ وَاِنْ عُدْتُمْ عُدْنَا (اسراء/۸)، شاید پروردگار شما بعد از

عقوبت ثانیه رحمت کند بر شما و اگر بازگردید نوبتی دیگر به نافرمانی، بازگردیم ما نوبت سوم به عقوبت دیگر. پس هر که بدی را بگذارد خیر است و اگر ترک نکند بر سرش بد دیگر می‌آید [4015] چون فزونی کردن اینجا سود نیست] بلکه ضرر است [غیر صبر و مرحمت محمود نیست] جز صبر و عفو کردن ممدوح نیست. پس از این آن سلطان تصرع (262a) کرد به حضرت رحمن و گفت [4016] رَبَّنَا إِنَّا ظَلَمْنَا سَهُو رَفْت] چنانکه آدم و حوا به حکم آیت سوره اعراف قَالَ رَبَّنَا ظَلَمْنَا أَنْفُسَنَا وَإِنْ لَمْ تَغْفِرْ لَنَا وَتَرْحَمْنَا لَنَكُونَنَّ مِنَ الْخَاسِرِينَ (اعراف/۲۳)، رَبَّنَا ظَلَمْنَا كَفْتَنَد. سلطان مصر نیز چنین گفت که از من سهو واقع شد [رحمتی کن ای رحیمی‌ها ت زفت] عریض و بسیار است. [4017 عفو کردم تو هم از من عفو کن] عفو کردم آن میر و این کنیزک را، تو نیز از من عفو کن [از گناه تو ز زلات کهن]. پس از این سلطان به کنیزک خطاب کرد [4018 گفت اکنون ای کنیزک وا مگو] مرهون است [این سخن را که شنیدم من ز تو] در بعض نسخ به جای بیت مذکور این بیت واقع شده است: [گفت اکنون ای کنیزک این سُخْن] که مرا گفتی از جماع او به تو [پاس دار و با کسی عرضه مکن] معنی این مصراع به ترکی: صَقَلَهُ كَيْمِسُهُ عَرَضَ إِلَيْهِ. [4019 با امیرت جفت خواهم کرد من] من تو را به آن امیر تزویج کردن می‌خواهم [اللَّهُ اللَّهُ زَيْن حَكَايَتِ دَم مَزِن] این راز را که به من گفستی آن را به دیگری اعلام مکن که او مرا نادانسته پندارد [4020 تا نگردد او ز رُؤِيم شرمسار] زانکه [کو یکی بد کرد و نیکی صد هزار] اگرچه در این خصوص بدی کرد اما بسیار نیکی کرده است [4021 بارها من امتحانش کرده‌ام] به سپردن کنیزکان [خوب‌تر از تو بدو بشپرده‌ام] یعنی چند بار آن امیر را کنیزکان خوب‌تر از تو تسلیم کرده‌ام و امانت داده، [4022 در امانت یافتیم او را تمام] هرگز خیانت نکرد. [این قضایی بود هم از کرده‌ها] این خطای او به قضای خدا بود از افعال من سلطان مصر همین بدی را عفو نکرد بلکه بد کننده را احسان کرد. حکایت: سفیان گفت احسان آن است که بد کننده را نیکویی کنی زانکه نیکو کننده را نیکویی کردن نقد بازار است. [4023 پس به خود خواند آن امیر خویش را] پس از این سلطان مصر آن امیر را به خود خواند [کُشت در خود خشم قهراندیش را] قتل کرد در خود غضب را که قهر اندیش است. بدان که انتقام محمود آن است که بنده اوّل به نفس خود کند که مرادات او را ندهد، پس از آن به کافران انتقام کند به جنگ، پس از آن به عاصیان انتقام کند به امر معروف و نهی منکر. [4024 کرد با او یک بهانه دل‌پذیر] آن امیر را یک بهانه کرد که آن بهانه را دل قبول می‌کند. زیرا اگر بهانه دل‌پذیر نکردی دل میر متوهم می‌شد که سلطان بر خیانت او مطلع شده است [که شدستم زین کنیزک من نَفیر] نفرت کننده. [4025 زآن سبب کز غیرت و رشک کنیز] مرهون است [مادرِ فرزند دارد صد آریز] یعنی زن من که مادر فرزند من است از غیرت کنیزک صد جوش و اضطراب دارد از آن سبب من از کنیزک نفرت کننده شدم. [4026 مادرِ فرزند را بس

حقّ‌هاست] برمن (262b) [او نه درخورد چنین جور و جفاست] آن مادر فرزند لایق چنین جور نیست
 4027] رشک و غیرت می‌برد خون می‌خورد] از غیرت کنیزک [زین کنیزک سخت تلخی می‌برد] از
 این کنیزک محکم تلخی می‌چشد و می‌کشد. چنانکه خلقت زنان بر این رشک است پس لازم شد
 که کنیزک را به کسی بدهم [4028 چون کسی را داد خواهم این کنیز] چون یکی از بندگان داد
 خواهم این کنیزک را [پس تو را اولتر است این ای عزیز] زیرا [4029 که تو جانبازی نمودی بهر او]
 که به شهر موصل رفتی و جنگ کردی و آن را آوردی [خوش نباشد دادن آن جز به تو] پس از این
 سلطان مصر [4030 عقد کردش با امیر او را سپرد] کنیزک را عقد نکاح کرد به آن امیر تسلیم کرد
 [کرد خشم و حرص را او خرد و مُرد] و محو. خدمت مولانا اینجا حصّه دیگر بیان کند که مقصود
 او بود.

[بیان آنکه] حضرت خدا در سوره حم الزخرف [نَحْنُ قَسَمْنَا (زخرف/۳۲) گفت] چون هر چیز به
 قسمت حق تعالی است [که یکی را شهوت و قوّتِ خران دهد] که در جماع قوی باشد [و یکی را
 کیاست] زیرکی [و قوّتِ انبیا و فرشتگان دهد علیهم السلام] که در ایشان قوت روحانیه باشد.
 چنانکه خواجه نظامی می‌گوید: [بیت: سر ز هوا تافتن از سروری است - ترکِ هوا قوّت پیغمبری
 است] و حکیم سنایی در اسرارنامه گوید [بیت: تخم‌هایی که شهوتی نبود] بلکه روحانی بود [بر آن
 جز قیامتی نبود] میوه و حاصل آن در قیامت و جنت پیدا شود.

4031] گر بُدش سستی نرّی خران] یعنی قوام آلت و قوّه جماعه و غلبه شهوت نری و مردی خران
 است، اگرچه آن سلطان مصر را ضعف رجولیت خران بود اما [بود او را مردی پیغمبران] که قوّت
 روحانیه او بر قوت غضبیه و شهوانیه و حرص غالب بود [4032 ترکِ خشم و شهوت و حرص‌آوری]
 مرهون است [هست مردی و رگ پیغمبری] رجولیت و عرق پیغامبری است [4033 نرّی خر گو مباش
 اندر رگش] رجولیت حمار گو مباش در عرق او [حق همی‌خواند اُلغ بگلرَبگش] لفظ ترکی است.
 بدان که حضرت خدا در سوره مؤمنون گفت: قَدْ أَفْلَحَ الْمُؤْمِنُونَ * الَّذِينَ هُمْ فِي صَلَاتِهِمْ خَاشِعُونَ *
 وَالَّذِينَ هُمْ عَنِ اللَّغْوِ مُعْرِضُونَ * وَالَّذِينَ هُمْ لِلزَّكَاةِ فَاعِلُونَ (مؤمنون/۱-۴)، اعراض از لغو عام بُود هر قول
 و فعل را که در دین مراد مهم نباشد. پس از آن گفت: وَالَّذِينَ هُمْ لِفُرُوجِهِمْ حَافِظُونَ (مؤمنون/۵)، این
 را افراد بالذکر کرد زانکه اعظم است خطر او و نفس را به غایت مشتهی است لاجرم اجتناب از او
 سروری است. و در سوره آل عمران در وصف یحیی گفت: وَسَيِّدًا وَحَصُورًا (آل عمران/۳۹)، و مهتری
 و باز ایستاده از زنان که جماع ناکرده [4034 مرده‌ای باشم به من حق بنگرد] یعنی عین و بی‌قوام
 شدن با وجود قرب حق تعالی بهتر است بلکه میّت باشم که خدای تعالی مرا نظر کند [به از آن زنده

که باشد دُور و رد] به از آن زنده است که از حق بعید و مردود باشد [4035 مغزِ مردی این شناس و پوست آن] مغز و زُبدهٔ مردی ترک خشم و شهوت و حرص است اما قوت جماعه پوست اوست [آن بُرد دوزخ بُرد این در چنان] آن قوت جماعه به دوزخ می‌برد و این قوت (263a) روحانیه به بهشت. حکایت: از تاج المُخَدَّرات کَرّا خاتون منقول است که در ضمیر او گذشت که حضرت مولانا زمان‌هاست که در تقلیل طعام و منام و کثرت سماع و صیام و تقریر معارف و کلام قیام می‌نماید و مبالغهٔ عظیم می‌فرماید و ریاضت قوی می‌کند از آن سبب اصلاً به جانب ما التفات نمی‌کند، عجباً از صفت بشری در او اثر مانده باشد یا به کلی اشتها ساقط شده است. همان شب تشریف صحبت ارزانی فرمود. چون شیر غرّان مست هفت نوبت وقاع واقع شد تا به حدّی که کَرّا خاتون از دست مولانا گریزان شد و استغفارها می‌کرد و باز حضرتش به جد می‌گرفت که هنوز استیفاء حظ نشد. بعد از آن فرمود که مردان خدا بر هر چه خواهند قادرند و بر ضمایر مردم ناظر و حضرت حق ایشان را ناصر، حاشا که از امور جزئیّه قاصر باشند. و ترک مباشرت و معاشرت ما از غایت استغراق و مشغولیت است و گفت این قضیه به عینها میان رسول الله علیه‌السلام و عایشه صدیقّه واقع شده بود که وقتی گنجشکی به دیگری چند بار مجامعت کرد صدیقّه کار آن را به طریق مطایبه به حضرت رسالت‌پناه نمود. همان شب حضرت او با مذکوره نود بار دخول فرمود و گفت: یا عایشه تا نپنداری که از اینها قاصریم، اما به کام دل ترک این کام کرده طالب کام ابدی گشته‌ایم. فَبَكَتِ الصِّدِّيقَةُ وَ تَابَتْ. [4036 حُفَّتِ الْجَنَّةُ مَكَارِهِ رَا رَسِيد] اشارت است به آن حدیث شریف که رسول الله علیه‌السلام فرمود: حُفَّتِ الْجَنَّةُ بِالْمَكَارِهِ وَ النَّارُ بِالشَّهَوَاتِ. پس بهشت پوشیده با ترک شهوات است. [حُفَّتِ النَّارُ از هوا آمد پدید]. خدمت مولانا پس از این قصه قصد رجوع کرد به قصهٔ ایاز که او شهوات را کشته و طالب فرمان شاه گشته بود و لهذا در خطاب او فرمود: [4037 ای ایاز شیرِ نَرِّ دیو کُش] ای ایاز اسد فحلِ شیطان کشنده [مردی خر کم فزون مردی هُش] رجولیت حمار را کم کن، رجولیت عقل را زیاده کن [4038 آنچه چندین صدر ادراکش نکرد] آن را که چندین صدر حضرت و ارکان دولت ادراک نکرد. چنانکه در حکایت آینده معلوم شود. [لَعِبَ كُودَكُ بُوْدِ پِشْتِ اِبْنَتِ مَرْد] غایت سهل بود پیش تو. لاجرم تویی مرد [4039 ای بدیده لذّتِ امرِ مرا] و چشیده ذوق و طعم فرمانم را [جان سپرده بهرِ امرم در وفا]. اگر ای مستمع می‌خواهی تفصیل او را [4040 داستانِ ذوقِ امر و چاشنیش] در بعض نسخ: داستانِ پر ز ذوق و چاشنیست]. [بشنو اکنون در بیانِ معنیش] در بعض نسخ به جای معنیش لفظ در نشیش واقع شده است که به معنی آواز جوشیدن آب است.

[دادنِ شاه گوهر را میانِ دیوان و مجمع] عطف تفسیر است [به دستِ وزیر که این چند ارز و مبالغه کردنِ وزیر در قیمتِ او] زانکه دُرّ گرانمایه بود [و فرمودنِ شاه او را] اشارت به وزیر است [که

اکنون این] گوهر [را بشکن و گفتنِ وزیر که این را چون] و چرا [شکنم که] (263b) [نیکخواه
خزینہات منم] نمی‌خواهم که زیان و ضرر خزینہ باشد.

[4041 شاه روزی جانبِ دیوان شتافت] یعنی سلطان محمود روزی به سوی دیوان‌خانه رفت [جمله
ارکان را در آن دیوان بیافت] که جمع شده بودند [4042 گوهری بیرون کشید او مُستنیر] نورانی [پس
نهادش زود در کفّ وزیر] به دست وزیر داد [4043 گفت چون است و چه ارزد این گهر] وزیر در
جوابش [گفت به ارزد ز صد خروار زر] یعنی زیاده از صد حمل زر ارزد. پس از آن شاه وزیر را [4044
گفت بشکن گفت چونش بشکنم] و چرا بشکنم [نیک‌خواه مخزن و مالت منم] و تو را زیان شدن
نمی‌خواهم [4045 چون روا دارم که مثل این گهر] مرهون است [که نیاید در بها گردد هدر] یعنی
چرا روا دارم اینچنین گوهر که مثلش در بها نیاید باطل شود و به شکستن ضایع گردد. در این تعبیر
مبالغه است چنانکه در قول عرب مِثْلُکَ لَا یُخْلَ یعنی جوهری که مثل او را بها نیست و قیمت نتوان
نهاد او را کی بها و قیمت باشد. پس نفس تو ای سالک که یک نام او روح است گوهر گرانمایه است
خدای تعالی تو را شکستنِ او فرمود اما عقل معاش تو شکستنش روا ندارد و فرمان حق را بشکنند. در
این خصوص از مکر حق غافل نباید بود که تو فرمان او را می‌شکنی او رزق تو را نمی‌برد. و همچنین
کسان هست که فسق و فساد کنند و امر حق را می‌شکنند خدای تعالی ایشان را رزق و دولت دهد،
ایشان را مغرور سازد اما به حکم **إِنَّ بَطْشَ رَبِّكَ لَشَدِيدٌ** (بروج/۱۲)، دیر می‌گیرد و سخت می‌گیرد
[4046 گفت شاباش و بدادش خلعتی] شاه وزیر را تحسین کرد و خلعت داد [گوهر از وی بستند آن
شاه فتی] گوهر را از وزیر بستند آن شاه سخی. پس از این خدمت مولانا تفصیل احسان او می‌کند
[4047 کرد ایثار وزیر آن شاه جود] ایثار و نثار وزیر کرد آن شاه سخا [هر لباس و حُلّه کو پوشیده بود]
در بر خود [4048 ساعتیشان کرد مشغول سخن] یک ساعت ارکان را سلطان محمود مشغول سخن
کرد تا از ماجرا ذاهل شدند [از قضیّه تازه و رازِ کهن] بیان سخن است. یعنی آن سخن از حوادث
تازخ و اسرار کهن بود تا دل اهل دیوان غافل گشت. [4049 بعد از آن دادش به دستِ حاجبی] که
پست از وزیر است [که چه ارزد این به پیشِ طالبی] و خریداری [4050 گفت ارزد این به نیمه
مملکت] نصف ولایت [کش نگهدارا خدا از مهلکت] ضمیر راجع به گوهر است یا به مملکت
[4051 گفت بشکن گفت ای خورشیدتیغ] شاه حاجب را گفت بشکن گوهر را. حاجب گفت ای
شاه خورشید شمشیر، [بس دریغ است این شکستن را دریغ] بسیار حیف است این گوهر را شکستن
حیف [4052 قیمتش بگذار بین تاب و لُمع] قیمت گوهر را ترک کن، تابش و لَمَعان او را ببین [که
شدست این نور روز او را تُبع] که آفتاب عالم‌تاب تابع اوست. یعنی نور این گوهر غالب است بر نور
آفتاب [4053 دست کی جنب مرا در کسر او] یعنی دست من حرکت نمی‌کند و نمی‌تواند (264a)

که او را بشکند [که خزینۀ شاه را باشم عدو] که چنین ضرر کنم خزینۀ را [4054 شاه خلعت داد
 ادرارش فرود] وظیفۀ حاجب را زیاده کرد. [پس دهان در مدح عقل او گشود] یعنی شاه مدح عقل
 حاجب کرد. [4055 بعد یک ساعت به دست میر داد] مرهون است [دُر را آن امتحان کن باز داد]
 یعنی پس از ساعتی گوهر را به دست میر دیوان آن شاه امتحان کننده بداد. [4056 او همین گفت و
 همه میران همین] یعنی میر داد و سایر امیران همچنین گفتند و گوهر را نشکستند. [هر یکی را خلعتی
 داد او ثمین] گران بها [4057 جامگی هاشان همی افزود شاه] وظیفۀ ایشان را زیاده کرد. [آن خسیسان
 را بُرد از رَه به چَه] این دنی و دون همتان را برد از جاه و راه به قعر چاه [4058 این چنین گفتند
 پنجَه شصت امیر] یعنی پنجاه و شصت امیر گفتند که این گوهر گران قیمت است این را شکستن روا
 نیست. [جمله یک یک هم به تقلید وزیر] اهل تحقیق نبودند از مکر شاه غافل بودند به تقلید وزیر
 گوهر را نشکستند فرمان شاه را شکستند. حکایت: منقول است روزی خدمت مولانا نقل فرمود که
 شیطان رجیم بر در مسجد قبا ایستاده بود توقع قبول زیارت رسول الله علیه السلام داشت و حضرت
 رسالت پناه تمکین نمی داد تا جبرئیل امین به فرمان رب العالمین آمد که او را راه بده تا شیطان زیارت
 تو را در یابد. چون رخصت شد درآمد و فرو نشست و گفت: ای رسول خدا مرا می دانی که چون
 بودم و در چه کار بودم؟ گفت: بگو. گفتا چندین هزار سال با تذلل و رقت و اهتمام و دقت استاد
 املاک افلاک و معلّم مکمل املاک بودم و منبر مرا چنانکه در شب معراج مشاهده کردی بر ساق
 عرش مجید نهادند هزاران ملائکه به تذکیر من حاضر می شدند تا هزار سال دیگر به آن فوج اولین نوبت
 اجلاس مجلس من نمی رسیدند، به اندک لغزیدن مردود ابد گشتم. اکنون ای نبی هراسان باش و به
 محمدی خود مغرور مباش که مکر و استدراج او را نهایت نیست. و هماره بر حذر باش و جوف خود
 را از خوف او خالی مکن، و بسیار بگریست. و همان بود که رسول الله علیه السلام تا نفس آخرین به
 محاربه نفس مشغول گشته در جهاد اصغر و در جهاد اکبر پهلوانی نمود. لمحهای نیاسود و لحظه ای
 نغنود و همیشه گریان چشم و بریان دل بود و کان من خوفه فی جوفه ازیّر (264b) کأزیر المرجل. و
 دائما می فرمود که: اَنَا أَعْلَمُكُمْ بِاللَّهِ وَ أَخْشَيْكُمْ. و هرگز از نان جوین نخورد و به فراغت نخفت. پس
 بدان که مراد از شاه حق تعالی است و مراد از وزیر و حاجب و میر داد و سایر میران اصحاب منصب
 و دولت و ارباب مال و نعمت و والیان و اهل حکومت و اهل نفس و شهوت است. و مراد از گوهر
 گرانمایه نفس و مال و متاع و منال و نعمت و نوال و اسباب کبر و ضلال است که ایشان اینها را
 شکستن و کاستن روا ندارند اما گوهر فرمان خدای تعالی را می شکنند و مراد از ایاز رسول و سایر
 پیغامبران است علیهم السلام، و اولیا و اتقیا است که ایشان همه ماسوی را شکستند و همه را ترک
 کردند، فرمان حق را و امر الهی را نشکستند. [4059 گرچه تقلید است اُستون جهان] اگر تقلید نبودی

نظام عالم و قیام جهان مستحکم نگشتی. نمی‌بینی که عالمانِ عالم و صوفیانِ بنی‌آدم اولاً به تقلید جهان را قوام و زینت دهند. پس از آن بعضی از ایشان به تحقیق رسند. [هست رسوا هر مقلد ز امتحان] اما ایاز مقلد نبود لاجرم رسوای نشد.

[رسیدنِ گوهر از دست به دست آخر دُور به ایاز و کیاستِ ایاز و مقلدِ ناشدنش ایشان را و مغرور ناشدنِ او به گال] بند و فریب [و مال دادنِ شاه و خلعت‌ها و جامه‌گی‌ها افزون کردن] عطف بر گال است در سه جا [و مدحِ عقلِ مخطئان] و ستودن عقل خطاکنندگان [کردن] این نیز عطف است بر آن [به مکر و امتحان] متعلق به مدح است [که] مصراع [کی روا باشد مقلد را مسلمان داشتن] باز می‌فرماید: [مسلمان باشد اما نادر بُود که مقلد ثبات کند بر آن اعتقاد و مقلد از این امتحان‌ها سلامت بیرون آید] یعنی این نیز نادر است [که ثباتِ بینایان ندارد إِلَّا مَنْ عَصَمَهُ اللَّهُ] خدای تعالی نگاه دارد او را [زیرا حق یکی است و آن را ضدّ بسیار] به اضافت است [غلط‌افکن] وصف ضد است [و مشابه حق] عطف است بر این [مقلد چو آن ضد را شناسد از آن رو حق را شناخته باشد اما حق با آن ناشناختِ او] اشارت به مقلد است [چو او را به عنایت خود نگاه دارد آن ناشناخت] و نادانی [او را زیان ندارد] که هادی حضرت خداست و نگاهبان اوست [فهم کن معنی را] که اوست حافظ. چنانکه فرمود: **فَاللَّهُ خَيْرٌ حَافِظًا وَهُوَ أَرْحَمُ الرَّاحِمِينَ** (یوسف/۶۴).

[4060 ای ایاز اکنون نگویی کین گهر] استفهام انکاری است [چند می‌ارزد بدین تاب و هنر] یعنی سلطان محمود ایاز را گفت تو نیز بگوی ای ایاز که این گوهر چند قیمت ارزد به این تاب و کمال و لمعان و جمال [4061 گفت افزون ز آنچه تا منم گفت من] ایاز گفت قیمت او از آن بها افزون است که من او را گفتن می‌توانم. لاجرم نفس و دنیا و (265a) مال و ماسوی بی‌قیمت است زانکه چون اینها را بدهی به حضرت حق واصل شوی [گفت آخر زود خُردش در شکن]. چون شاه ایاز را شکستن گوهر فرمود [4062 سنگ‌ها در آستین بودش شتاب] لفظ شتاب مرهون است [خُرد کردش پیش او بود آن صواب] که ماسوی را شکستن می‌شاید اگرچه نفس باشد و فرمان خدا را ناشکستن می‌باید [4063 ز اتفاق طالع با دولتش] طالع ایاز را با دولت اتفاق بود لاجرم از آن اتفاق [دست داد آن لحظه نادر حکمتش] و حکمت نادر ایاز را دست داد که ماسوی را به سنگ صبر و قناعت بشکستن و گوهر فرمان حق را ناشکستن روا بود، آن را دانست [4064 یا به خواب این دیده بود آن پُر صفا] یا مگر در خواب دیده بود این حکمت را ایاز پُر صفا به عنایت حضرت خدا [کرده بود اندر بغل دو سنگ را] صبر و قناعت را [4065 همچو یوسف کز درونِ قعرِ چاه] مرهون است [کشف شد پایانِ کارش از اله] که به حکم **السَّعِيدُ سَعِيدٌ فِي بَطْنِ أُمِّهِ**، در قعر چاه رَجَمِ سعادت یافته بود و تأیید الهی یار او گشته

که همچون یوسف در قعر چاه نبوت یافته و واقف آخر کار گشته. [4066 هر که را فتح و ظفر پیغام داد] و خبردار کرد [پیش او یک شد مراد و بی مراد] پس شکستن همه را و نامراد شدن از دنیا به شاهی برابر بود او را بلکه نامرادی بهتر نماید زیرا [4067 هر که پایندان وی شد وصل یار] و پشتیبان او شد وصلت نگار [او چه ترسد از شکست و کارزار] آن کس نمی ترسد از شکستن و جنگ کردن. یعنی کسی را که عنایت و هدایت حضرت خدا یار باشد که آن را از زمره انبیا و اولیا و از جمله اتقیا و اصفیا گرداند، او نمی ترسد از شکستن و کاستن دنیا و از جنگ کردن به نفس و هوا. از آن که معلوم کرده است که اگر چه این ها از او فوت شود اما به حضرت خدا رسد که مقصود اصلی اوست. لاجرم از ترک دنیا و فوت ماسوی غم نمی خورد چنانکه شطرنج بازی چون پس از یک بازی مات را بیند از دادن اسب و پیل غم نمی خورد و در قید حفظ ایشان نباشد. و لهذا خدمت مولانا می فرماید: [4068 چون یقین گشتش که خواهد کرد مات] چون شطرنج باز را یقین شود که خصم را مات خواهد کرد [فوت اسب و پیل هستش تَرهات] و ناچیز. یعنی اگر خصم اسب و پیل را ببرد آن کس را از فوت ایشان هرگز غم نیاید [4069 گر بَرَد اسبش هر آنکه اسب جوست] اگر اسب او را برد آن خصم که اسب جوست [اسب رو گو نی که پیش آهنگ اوست] در اینجا استفهام انکاری است یعنی مقصود او پیش است [4070 مرد را با اسب کی خویشی بُود] قرابت و دوستی باشد [عشق اسبش از پی پیشی بُود] محبت اسب او را از برای تقدّم و از بهر راندن و پیش رفتن و غالب گشتن باشد. چون مات کردن مقرر بود آلات را حاجت نماند. پی مال و نفس و همه دنیا از بهر تحصیل ثواب آخرت و از برای وصلت به حضرت عزت است. چون کسی را آن دست دهد و مشاهده شود از تلف مال و نفس غم نمی خورد و از صورت بگذرد [4071 بهر صورت ها مکش] (265b) [چندین زحیر] و مرض [بی صداع صورتی معنی بگیر] و مقصود اصلی را حاصل کن و آن سعی کن که آخر کار را اوّل بینی [4072 هست زاهد را غم پایان کار] زاهد غم آخر کار می خورد یعنی [تا چه باشد حال او روز شمار] یوم حساب که قیامت است [4073 عارفان ز آغاز گشته هوشمند] و از اوّل کار شدند خبردار [از غم و احوال آخر فارغند] چون در استغراق حق فانی شوند و جز حق نمانند ایشان را غم نباشد یا چون مؤمن متقی شوند تبدیل حال کنند و در ایشان کاری جز انتقال مکان به مکان نماند. پس از غم و احوال آخر فارغ باشند. یا مراد این است حق تعالی عارفان را تقدیر ازلی را اعلام کند پس حال خود را از اوّل دانند غم آخر نخورند. حکایت: خدمت مولانا در تفسیر آیتی معنی غریب فرموده؛ که حق تعالی کُلُّ شَيْءٍ هَالِكٌ إِلَّا وَجْهَهُ (قصص/ ۸۸) فرموده است، مراد نه آن است که مدح خود کند به بقا و بر بندگان تفاخر کند به آن. بلکه دعوت رحمت کند که به کلی در من مستهلک شوید، چنانکه قطره دریا مستهلک گردد تا در وجه کریم ما باقی شوید. حکایت: خدمت مولانا روزی در مجمعی نقل حدیث

شریف می‌کرد الْمُؤْمِنُونَ لَا يَمُوتُونَ بَلْ يُنْقَلُونَ مِنْ دَارٍ إِلَى دَارٍ. شیخ تاج‌الدین اردبیلی گفت: خدای تعالی گفت كُلُّ نَفْسٍ ذَائِقَةُ الْمَوْتِ (عنکبوت/۵۷). خدمت مولانا گفت: خدای تعالی كُلُّ نَفْسٍ گفت، كُلُّ قَلْبٍ نَكِفَتْ. پس یا قلب شو یا در قلب بنده مؤمن جاگیر تا همچو قلب مؤمن نمیری. و اگر قلبی کنی هرگز به نقد قلبی نرسی. و چون تو در هوای نفسی و آلت نفسی پس كُلُّ نَفْسٍ ذَائِقَةُ الْمَوْتِ تو را است. حکایت: سلطان ولد گفت روزی پدرم گفت: ما آواز در بهشت می‌شنویم از آن گرم می‌شویم. شیخ شرف‌الدین این خبر را شنیده و گفته ما نیز آواز در بهشت می‌شنویم اما چنان گرم نمی‌شویم. حضرت مولانا را این سخن رسانیدند. گفتا: آنچه ما شنویم آواز باز شدن در بهشت است، آنچه او می‌شنود آواز فراز شدن آن در است. [4074 بود عارف را همین خوف و رجا] اما چون دانست سابقه تقدیر را [سابقه‌دانش خورد آن هر دو را] سابقه‌دانی عارف محو کرد آن بیم و رجا را [4075 دید کو سابق زراعت کرد ماش] مُرْدُمک [او همی‌داند چه خواهد بود چاش] به ترکی: چَجْ^{۵۲}. پس به حکم فَإِنَّ اللَّهَ لَا يُضَيِّعُ أَجْرَ الْمُحْسِنِينَ (هود/۱۱۵)، هرچه می‌کارند خدای تعالی آن را می‌رویاند. پس از اول حال آخر را دانستن میسر است [4076 عارف است و باز رست از خوف و بیم] زیرا (266a) [های هو را کرد تیغ حق دو نیم] آه واه را تیغ خدا پاره پاره کرد [4077 بود او را بیم و اومید از خدا] پیش از مشاهده احوال خود [خوف فانی شد عیان گشت آن رجا] چون معلوم گشت آخر کار او را پس هر که آخر را از اول ببیند ضرر مال و گوهر را داند از شکستن او غم نخورد. حکایت: چون خدیجه رضی‌الله‌عنها با رسول‌الله علیه‌السلام چند سال صحبت کرد آخر اجلش رسید از دنیا به عقبی انتقال نمود. روزی ابوذر رضی‌الله‌عنه گفت: یا رسول‌الله حال خدیجه در قبر چون است بگو؟ رسول‌الله علیه‌السلام فرمود: بیا تا حالش را از خود پیرسیم. چون به قبرش آمدند رسول‌الله علیه‌السلام گفت: یا خدیجه حال تو چون شد؟ از قبرش آواز آمد که یا رسول‌الله مغفرت‌ها یافتم از حق تعالی، زانکه مال خود را از بهر او بذل کردم. هشت در از بهشت بر من گشاده شد، همنشینان من حوریان بهشت‌اند. هر عمل که کردم با من یار شد، هر درم که دادم گلشن و گلزار. چون ابوذر این سخن را شنید از خود برفت و چون به خود آمد رسول‌الله علیه‌السلام را گفت: آن فلان مؤمن که متمول و محب مال و جاه بود آیا حال او چون است؟ رسول‌الله علیه‌السلام گفت: به قبر وی برویم حالش را از او نیز پیرسیم. چون به قبر او رسیدند رسول‌الله علیه‌السلام حالش را پیرسید. او گفت: مال من مار شد اندر قبر و جاه من چاه آتشین گشت. چون ابوذر این خبر را شنید ترسان و لرزان به سوی خانه رفت مال خود را در راه حق تعالی بذل کرد و به یکتای کلیم ستر عورت کرد. خدمت مولانا چون چندین معارف فرمود باز به قصه ایاز عودت نمود: [4078 چون شکست او گوهر خاص آن زمان] در بعض نسخ: [چون

^{۵۲} چَجْ : K سج CG

شکست آن گوهر صد کاویان]. کاویان نام پادشاهی است که در زمان ضحاک بود، او را عَلمی بود که آن عَلم مشهور به درفش کاویان است و در وی دُرهای قیمتی درج کرده بود. بعد از آن هر گوهر قیمتی را به کاویان نسبت کرده‌اند. [زآن امیران خاست صد بانگ و فغان] و ایاز را طعنه زدند و گفتند [4079] کین چه بی‌باکی است والله کافر است] مرهون است [هر که این پُر نور گوهر را شکست] اما آن جماعت این گوهر را دیدند گوهر سخن شاه را ندیدند [4080] و آن جماعت جمله از جهل و عما از نادانی و نایبایی [در شکسته دُرِ امرِ شاه را] شکستند گوهر فرمان پادشاه را [4081] قیمتی گوهر نتیجه مهر و وُد] گوهری که قیمت او نتیجه محبت است [بر چنان خاطر چرا پوشیده شد] آنچنان (266b) ارکان و عقلای زمان رعایت فرمان شاه نکردند و این قضیه را ندانستند که به رعایت فرمان الهی محبت نامتناهی حاصل شود. که در حدیث قدسی وارد است وَلَا يَزَالُ عَبْدِي يَتَقَرَّبُ إِلَيَّ بِالتَّوَافُلِ حَتَّى أُحِبَّهُ (الحديث).

[تشنیع زدنِ امرا به ایاز که چرا شکستی چنین گوهری را و جواب دادنِ او ایشان را] و ملزم گشتن ایشان.

[4082] گفت ایاز ای مهترانِ نامور] بزرگان نامدار [امرِ شاه بهتر به قیمت یا گهر] استفهامی است [4083] امرِ سلطان به بُود پیشِ شما] مرهون است [یا که این نیکو گهر بهرِ خدا] الله تعالی جواب دهید مرا [4084] ای نظرتان بر گهر بر شاه نی] نظر شما به گوهر است نه به شاه [قبله‌تان غول است و جاده راه نی] قبله شما غول بیابان است نه شاه‌راه. یعنی ای آنان که گوهر فرمان خدا را می‌شکنید شما شیطان را قبله و پیشوا گرفتید راه خدای تعالی پیش نگرفتید. [4085] من ز شه بر می‌نگردانم بصر] یعنی دایما به حضرت خدا نظر می‌کنم [من چو مشرک روی نارم با حجر] این گوهر که سنگ است من او را معبود خود نسازم. چنانکه کافران سنگ را بت و معبد گردانند [4086] بی‌گهر جانی که رنگین سنگ را] مرهون است [برگزیند پس نهد شاه مرا] یعنی آن جان بی‌گوهر است که سنگ رنگین را که گوهر و زر و سیم و سایر زخارف و متاع دنیا است اختیار کند و متوجه ایشان شود و شاه که حضرت حق تعالی است پس نهد و از او روی گرداند [4087] پشت سوی لعبتِ گل‌رنگ کن] یعنی ای عاقل پند من بشنو پشت و پس را به سوی این لعبت رنگین کن که از او اعراض کن و متوجه حضرت خدای تعالی شو، [عقل در رنگ‌آورنده دنگ کن] عقل را حیران خالق رنگ کن، [4088] اندر آ در جو سبو بر سنگ زن] به جوی بیا سبو را بشکن. یعنی آبی که در سبو است اندک است به آن فریفته مشو به سوی جوی بیا. یعنی ترک متاع فانی کن نعمت باقیه و جمال لایزال را دریاب [آتش اندر بو و اندر رنگ زن] این نقوش ظاهره و زخارف فانیه را نیست گردان [4089] گر نه‌ای در راه دین از رهنان] اگر

در راه دین از حرامیان نه‌ای [رنگ و بو مپُرسست مانند زنان] رنگ و بوی را معبود مکن همچون زنان [4090 سر فرود انداختند آن سروران] یعنی چون ایاز چنین جواب با صواب را آغاز کرد آن بزرگان به حکم وَلَوْ تَرَىٰ إِذِ الْمُجْرِمُونَ نَاكِسُوا رُءُوسِهِمْ عِنْدَ رَبِّهِمْ (سجده/۱۲)، سر فروانداختند و شرمسار شدند [عذرجویان گشته از عصیان به جان] در بعض نسخ: [پس پشیمان گشته از عصیان به جان]. [4091 از دل هر یک دو صد آه آن زمان] مرهون است [همچو دودی می‌شدی تا آسمان] لاجرم در عرصه عَرَصات کَفَّار و عُصات چنین خواهند کرد [4092 کرد اشارت شه به جلاد کهن] یعنی خدای تعالی چون عاصیان را عذاب کردن خواهد ملائکه عذاب را که از این پیش آفریده بود بفرماید: [که ز صدرم این خسان را پاک کن] از دیوان‌خانه و درگاه من ایشان را ببر [4093 این خسان چه لایقِ صدرِ منند] زیرا [کز پی] (267a) [سنگ امرِ ما را بشکنند] و مرا عاصی شوند [4094 امرِ ما پیشِ چنین اهلِ فساد] مرهون است [بهرِ رنگین سنگ شد خوار و کساد] پس کسان که فرمان حضرت خدا را از بهر مطاع دنیا و از برای نفس پر هوا بشکنند و خدا را عاصی شوند حضرت خدا در روز جزا ملائکه را بفرماید که ایشان را از درگاه عالی برانند و از بهشت پر معالی دور کنند.

[قصید شاه به کشتنِ امرا و شفاعت کردنِ ایاز پیشِ تختِ سلطان] بدان که چون حضرت بعض طوایف مؤمنان را عذاب فرماید در آن وقت شفاعت انبیا و اصدقا بلکه شفاعت علما و صلحا مقبول شود و هر کس که وی را نزد حق تعالی جاه باشد قدرت شفاعت بود در اهل و خویشاوند و دوستان و آشنایان اما شفاعت کبری مخصوص به رسول الله علیه‌السلام است. چنانکه فرمود: **إِنِّي لَأَشْفَعُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ لِأَكْثَرِ مِمَّا عَلَىٰ وَجْهِ الْأَرْضِ مِنْ حَجَرٍ أَوْ مَدَرٍ.**

[4095 پس ایازِ مهرافزا بر جهید] چون شاه جلاد کهن را کشتن ایشان و راندن از درگاه فرمود ایاز محبت‌افزا برجهید از جا. [پیشِ تخت آن اُلغ سلطان دوید] پیشِ تخت آن شاه بزرگ رسید یعنی محمد رسول الله علیه‌السلام. پیشِ عرش آن سلطان السلاطین رفت و سجده کرد و تضرع نمود [4096 سجده‌ای کرد و گلوئی خود گرفت] چنانکه شفیعان در دنیا به مقام شفاعت و تضرع دست به گردن برند و گلو را بگیرند و دستار را در گردن کنند و تذلل نمایند، چنانکه ایاز کرد. لاجرم رسول الله علیه‌السلام چنین خواهد کرد [کای قبادی کز تو چرخ آرد شگفت] رسول الله علیه‌السلام در پیشِ عرش سجده خواهد کرد و حضرت خدا را ثنا گوید چنانکه گفت: ای پادشاه، فلک از تو تعجب کند و در ذات و صفات تو متحیر بماند [4097 ای همایی که همایان فرّخی] مرهون است [از تو دارند و سخاوت هر سخی] ای پادشاه تو یک همایی که همایان مبارکی از تو دارند و همچنین سخاوت را هر سخی از تو دارند [4098 ای کریمی که کرم‌های جهان] و سخای اهل احسان [محو گردد پیشِ ايثارت

نهان] چنانکه فرمود: **إِنَّ لِلَّهِ تَع، مِثْقَالَ رَحْمَةٍ أُتْرِلَ مِنْهَا رَحْمَةً وَاحِدَةً بَيْنَ الْجَنِّ وَالْإِنْسِ وَالطَّيْرِ وَالْبَهَائِمِ وَالْهَوَامِّ، فِيهَا يَتَعَاطَفُونَ وَبِهَا يَتَرَاحَمُونَ وَأَخَّرَ تِسْعَةً وَتِسْعِينَ رَحْمَةً، يَرْحُمُ بِهَا عِبَادَهُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ.** [4099] ای لطیفی که گُلِ سرخت بدید] ای پادشاه به حکم **وَهُوَ اللَّطِيفُ الْخَبِيرُ** (انعام/۱۰۳)، یک لطیفی که گل سرخ تو را بدید [از خجالت پیرهن را بردید] از شرم پیرهن خود درید [4100 از غفوری تو غفران چشم‌سیر] حرف یاء در لفظ غفوری مصدریّه است یعنی مغفرت بسیار داری. حکایت: عُمر بن حزم الانصاری گفت سه روز رسول الله علیه‌السلام از ما غایب شد، بیرون نمی‌آمد الا از بهر (267b) نماز فرض و باز می‌رفت. چون روز چهارم شد بیرون آمد گفتیم یا رسول الله چرا دور شدی ما گمان بردیم که چیزی حادث شد. گفت: حادث نشد الا خیر که پروردگار من مرا وعده داد که از امت من هفتاد هزار کس به بهشت در روند بی حساب. من از پروردگار خود سوال کردم در این سه روز زیاده را. پس پروردگارم را سخی و کریم یافتم، مرا به هر یک از هفتاد هزار، هفتاد هزار کس داد. گفتم امت من بدین می‌رسد؟ گفت تکمیل می‌کنم از بهر تو عدد را از اعراب و از عاصیان امت‌های دیگر. [روبهان بر شیر از عفو تو چیر] یعنی نفوس و شیاطان بر عقول و عاقلان غالب که بر لطف تو اعتماد کنند فریفته نفس و شیطان شوند. حکایت: روباه‌گیری دام‌بنهاده بود و بر بالای دام‌دنبه فربه‌ی دانه کرده. روباهی بیامد و آن دنبه فربه را بدید با خود اندیشه کرد که هیچ دانه بی‌دام نیست. مرا یقین است که این دنبه فربه برای دام است تدبیری باید کرد که در دام دیگری افتد و دنبه را من خورم. در میان بیشه شیری بود روباه نزد آن شیر رفت و گفت ای پادشاه وحوش از آنجا که پادشاهی توست من ضعیف را بنواز که از کرم به مهمانی من بیا که دنبه فربه‌ی به چنگ آورده‌ام آن دنبه را پیشکش شما سازم. شیر دلیر دعوت روباه را اجابت کرد چون شیر نزدیک دام رسید و آن دنبه فربه را بدید روباه روی بر زمین نهاد و گفت ای پادشاه وحوش معذور فرما بیش از این دسترسی ندارم، پای ملخ را سلیمان قبول کرد شما نیز از کرم ضیافت این ضعیف را قبول کنید. شیر فریفته گفتار روباه شد و غافل به سوی دنبه رفت و در دام گرفتار آمد. از دنبه فراغت کرد و گفت ای روباه مهمانی چنین باشد؟ روباه در جواب گفت ای شیر تو را اینقدر دانش نیست که روباه نفس عدوی شیر عقل است، هر که به گفتار نفس فریفته شود حالش چنین گردد. [4101 جز که عفو تو که را دارد سند] مرهون است [هر که با امر تو بی‌باکی کند] جز عفو و کرم تو بر که اعتماد کند؟ هر که به فرمان تو بی‌باکی کند [4102 غفلت و گستاخی این مجرمان] ای رحیم و رحمن [از وفور عفو تست ای عفولان] از بسیاری عفو تو است ای آشیان عفو و معدن آن. بدان که عفو دو معنی دارد. یکی زیاده است چنانکه در کلام خدا **وَيَسْأَلُونَكَ مَاذَا يُنْفِقُونَ قُلِ الْعَفْوَ** (بقره/۲۱۹). دوم محو است، مراد اینجا این است. و حضرت خدا معدن عفو است که عفو کند و عفو کننده را اجر دهد و لهذا فرمود: **فَمَنْ عَفَا وَأَصْلَحَ فَأَجْرُهُ عَلَى اللَّهِ** (شوری/۴۰).

[4103] دایما غفلت ز گستاخی دمد] یعنی غفلت از ترک تعظیم پیدا شود [که بَرَد تعظیم از دیده رمد] زانکه (268a) تعظیم خدای تعالی درد چشم را از دیده می‌برد، مرد را بینا کند [4104 غفلت و نسیان بَد آموخته] مرهون است [ز آتش تعظیم گردد سوخته] یعنی غفلت و نسیان که بد است از آتش تعظیم حق تعالی محو شود. چنانکه گفته‌اند امر دین مبنی بر دو چیز است: **التَّعْظِيمُ لِأَمْرِ اللَّهِ وَ الشَّفَقَةُ عَلَي خَلْقِ اللَّهِ**. زیرا تکالیف و حقوق اگرچه بسیارند اما در حقیقت دو قسم‌اند یکی متعلق به خدا و یکی متعلق به عباد. کسی که فرمان خدا را تعظیم کند حقوق الله را رعایت کند و کسی که بر بندگان او شفقت کند حقوق عباد را حمایت کند. بلکه کسی که فرمان خدا را تعظیم کند دو قسم را رعایت و حمایت کند. حکایت: ایوب سجستانی به دگان خود می‌رفت کسی را دید که از بنده او چیزی خرید. از آن کس پرسید که به چند فروخت؟ گفت بدین بها. گفت: بازگرد غلام من تو را فریفته. بنده خود را گفت چندین درم بدو بده و گفت کسی را مغریب از خدا بترس. [4105 هیبتش بیداری و فطنت دهد] بیم خدای تعالی تیقظ و زیرکی دهد [سهو و نسیان از دلش بیرون جهد] کسی که از خدا بترسد سهو و نسیان از دل او بیرون رود. چنانکه در زمان فترت و وقت غارت هرکس بر بیداری باشد [4106 وقت غارت خواب ناید خلق را] از آن ترسند که [تا بُکْرَ باید کسی زو دلش را] تا دزدی دلش او را یغما نکند [4107 خواب چون در می‌رمد از بیم دلش] خواب و غفلت چون برمد می‌رود از خوف دلش [خواب نسیان کی بُود با بیم خلق] وقتی که از بریدن گلو بترسد کی به چشم او خواب و به دل او نسیان آید. لاجرم کسی که از خدا بترسد او را کی غفلت و نسیان آید تا که فرمان او را شکند. پس شکستن فرمان از بی‌ترسی و نسیان است [4108 لَا تُؤَاخِذْ إِنْ نَسِيتَا شَدْ غَوَاه] مرهون است [که بُود نسیان به وجهی هم گناه] اشارت است به آن آیت کریمه که در اواخر سوره بقره است رَبَّنَا لَا تُؤَاخِذْنَا إِنْ نَسِيتَا أَوْ أَخْطَاْنَا (بقره/۲۸۶)، معنی آیت این است که ای پروردگار ما مگیر ما را به عقوبت آن اگر فراموش کردیم و عمل نیک از ما فوت شد یا ما خطا کردیم و بی‌قصد مرتکب مناهی شدیم. و معنی بیت این است که مضمون این آیت دلالت می‌کند که نسیان از یک روی گناه است. و رسول الله علیه‌السلام فرمود: **رَفَعَ عَنْ أُمَّتِي الْخَطَأُ وَالنِّسْيَانُ**، مراد این است که گناه ایشان از امت من مرفوع شد. پس این حدیث نیز دلالت می‌کند که نسیان و خطا از امت‌های پیشین مرفوع نبودند. پس این نیز دلالت می‌کند که نسیان از یک روی گناه است. [4109 زانکه استکمال تعظیم او نکرد] یعنی ناسی استکمال تعظیم خدا نکرد بلکه در تعظیم او تقصیر و بی‌باکی کرد، نسیان از آن پیدا شد. چنانکه می‌فرماید: [ورنه نسیان] (268b) [در نیابردی بُرد] اگر استکمال تعظیم خدا کردی و اهتمام در فرمان او نمودی نسیان او جنگ نیابردی و به گرد او نیامدی. [4110 گرچه نسیان لابد و ناچار بود] یعنی به حکم **أَوَّلُ النَّاسِ أَوَّلُ النَّاسِي**، نسیان لازم انسان است. چنانکه گفته‌اند که انسان از نسیان مأخوذ

است. [در سبب ورزیدن او مختار بود] در استعمال سبب نسیان آن کس فاعل مختار بود که سبب نسیان را به اختیار خود کرد زیرا [4111 که تهاؤن کرد در تعظیم‌ها] و اهمال کرد در تعظیم اوامر حق تعالی [تا که نسیان زاد یا سهو و خطا] پس مراد از آیت ذکر مسبب ارادت سبب است [4112 همچو مستی کو جنایت‌ها کند] پس از آن عذر آورد [گوید او معذور بودم بی ز خود] و بی عقل. [4113 گویدش لیکن سبب ای زشتکار] بگوید حضرت خدا آن مست را ای قبیح فعل. یعنی جواب از جانب حق این است آن مست را [از تو بُد در رفتن آن اختیار] از تو بود رفتن آن اختیار که به اختیار خود باده خوردی [4114 بی خودی نامد به خود تُو خواندی] بی عقلی به خود نیامد، تو خواندی آن را یعنی تو دعوت کردی او را به باده [اختیارت خود نشد تو راندی] اختیار تو به خود نرفت، تو براندی. لاجرم این مستی و بی عقلی معذور نیست [4115 گر رسیدی مستی بی جهد تو] اگر تو را از جانب حق تعالی مستی رسیدی بی سعی تو [حفظ کردی ساقی جان عهد تو] تا از تو نسیان واقع نشدی [5116 پشت‌دارت بودی او و عذرخواه] ظهیر و مسند تو بودی آن ساقی جان یا آن مستی [من غلام زَلَّتْ مِسْتِ اله] من بنده لغزیدن مست خدایم. خدمت مولانا چون چنیدین معارف فرمود باز به قصه ایاز عودت نمود که شاه را گفت: [4117 عفوهای جمله عالم ذره‌ای] مرهون است [عکس عفو تو ای ز تو هر بهره‌ای] در بعض نسخ به جای عکس، لفظ پیش واقع شده است، یعنی عفوهای همه عالم یک ذره از عکس عفو توست یا یک ذره است پیش عفو تو، ای پادشاه حقیقی که از تو است هر نصیب [4118 عفوها گفته ثنائی عفو تو] عفوها نیز مدح عفو تو کند [نیست کُفُوشُ أَیُّهَا النَّاسُ اتَّقُوا] نظیر عفو او نیست چیزی، ای مردمان بترسید و غافل مشوید زانکه رحمت را بهانه می‌جوید. رسول الله علیه‌السلام فرمود خدای تعالی روز قیامت مؤمنان را گوید: هَلْ أَحْبَبْتُمْ لِقَائِي؟ گویند: نَعَمْ یا رَبَّنَا. حق تعالی گوید: لَمْ عَصَيْتُمْ. ایشان گویند: رَجَوْنَا عَفْوَكَ وَ مَغْفِرَتَكَ. خدای تعالی گوید: قَدْ أَوْجَبْتُ لَكُمْ مَغْفِرَتِي. حکایت: صالحی را پس از مرگش در خواب دیدند و پرسیدند که خدای تعالی با تو چه کرد؟ گفت: (269a) غَفَرَ لِي وَ رَفَعَ دَرَجَاتِي. گفتندش: بماذا؟ یعنی به چه سبب. گفت اینجا: يُعَامِلُونَ بِالْجُودِ لَا بِالزُّكُوعِ وَ السُّجُودِ يُعْطُونَ بِالْمِنَّةِ لَا بِالْخِدْمَةِ وَ يَغْفِرُونَ بِالْفَضْلِ لَا بِالْفِعْلِ. [4119 جانشان بخش و ز خودشان هم مران] جان ارکان بده و از نزد خود ایشان را مران. [کام شیرین تو اند ای کامران] چو تو به حکم کُنْتُ كُنَّا مَخْفِيًا فَأَحْبَبْتُ أَنْ أُعْرِفَ فَخَلَقْتُ الْخَلْقَ لِأَعْرِفَ، ایشان را آفریدی و ایشان را اَلَكُنْتُ بِرَبِّكُمْ (اعراف/۱۷۲) گفתי، لاجرم [4120 رحم کن بر وی که روی تو بدید] پس آن کس را شاه مجید. [فرقت تلخ تو چون خواهد کشید] و چگونه تواند چشید. [4121 از فراق و هجر می‌گویی سخن] ای شاه محبوب. [هر چه خواهی کن ولیکن این مکن] زیرا [4122 صد هزاران مرگ تلخ شصت تو] لفظ شصت به سکون تاء است و لفظ تو اینجا به اشباع است، به ترکی: قات.

یعنی صد هزاران موت که تلخی او شصت تا باشد. [نیست مانند فراقِ روی تو] یعنی فراق روی تو تلخ‌تر است از مرگ‌های بسیار که با تلخی‌ها که چند تا و تکرار باشد. بیت: رقیبان را بفرمایی فراقم - بفرما گشتنم اینها مفرما. [4123 تلخیِ هجر از دُکور و از اِناث] تلخی و سختی هجر و فراق را از نران و از مادگان [دور دار ای مجرمان را مُستَغاث] بعید کن ای عاصیان را فریاد رس [4124 بر امیدِ وصلِ تو مردن خوش است] به حکم بیت: گرچه نتوان به دوست ره بردن - شرطِ یاری ست در طلبِ مردن. بر رجای وصلتِ مردن خوب است [تلخیِ هجرِ تو فوقِ آتش است] و از آتش سوزان سخت‌تر است یعنی عاصیان که در دوزخ باشند ایشان را دو عذاب است. یکی هجر و فرقت حق، دوم اَلَمِ آتش. اما هجر تو از این اَلَمِ بدتر است. بیت: فراقِ دوستان دیدم نشانش گفتم از دوزخ - معاذالله خطا گفتم که دوزخ زان نشان باشد. [4125 گیر می‌گویند میانِ آن سَفَر] کافر در دوزخ گویند [چه غم بودی گرم کردی نظر] مرا غم نبود اگر مرا نظر کردی. در بعض روایات وارد است که اهل نار به فرشتگان گویند پیش اهل بهشت بروید و از ما سلام برسانید و حال ایشان را بپرسید. پس فرشتگان پیش اهل بهشت آیند و سلام و کلام اهل دوزخ را رسانند. اهل بهشت گویند: دُورْد^{۵۳}، قصور و غلامان و حور و شادی و سرور و نعمت و حبور و اسباب حضور در بهشت بی حد است و شرح آن به زبان میسر نیست اما وقتی که خدای تعالی ما را نظر کند و روی خود نماید و تجلّی جمالِ بی‌مثال را ارزانی دارد همه نعیم مقیم را فراموش می‌کنیم غرق صفای نور جمال با کمال می‌شویم. چون فرشتگان خبر ایشان را به اهل نیران رسانند کافران نعره‌ها زنند و گویند اگر ما را نیز نظر کردی و جمال با کمال نمودی ما نیز از عذاب اَلیم را فراموش کردیم از عذاب ما را غم نبود زیرا [4126 کآن نظر شیرین کننده رنج‌هاست] چنانکه [ساحران را خون‌بهایی دست و پاست] (269b) که آن نظر خون‌بهای دست و پای ایشان است.

[تفسیرِ گفتنِ ساحرانِ فرعون را در وقتِ سیاست با او که لَا ضَیْرَ إِنَّا إِلَى رَبِّنَا مُنْقَلِبُونَ]

این آیت در سوره شعراء است. اوّل آیت این است: فَالْقِيَ السَّحَرَةُ سَاجِدِينَ * قَالُوا آمَنَّا بِرَبِّ الْعَالَمِينَ * رَبِّ مُوسَى وَهَارُونَ * قَالَ آمَنْتُمْ لَهُ قَبْلَ أَنْ أَدْنَا لَكُمْ إِنَّهُ لَكَبِيرُكُمُ الَّذِي عَلَّمَكُمُ السَّحَرَ فَلَسَوْفَ تَعْلَمُونَ لَا قُطْعَنَ أَيْدِيكُمْ وَأَرْجُلُكُمْ مِنْ خِلَافٍ وَلَا ضَلَبْنَكُمْ أَجْمَعِينَ * قَالُوا لَا ضَیْرَ إِنَّا إِلَى رَبِّنَا مُنْقَلِبُونَ (شعراء/۴۶-۵۰)، یعنی پس به روی افکنده شدند ساحران سجده کنندگان، چه دانستند که انقلاب عصا به ثعبان نه از قبیل سحر است. و از روی صدق گفتند گرویدیم به پروردگار عالمیان. پس توضیح کردند که پروردگار موسی و هارون تا دفع و رفع ربوبیت فرعون کنند و چون فرعون از ایمان ساحران خبر یافت

^{۵۳} دُورْد : CG

ایشان را طلبید و گفت: گرویدید موسی را پیش از آنکه دستوری دهم شما را در ایمان به موسی، به درستی که او مهتر شماسست که پیاموخت شما را جادویی و با یکدیگر اتفاق کردید در هلاک من و فساد مُلک من. پس زود بدانید که چه عقوبت خواهم کرد شما را به گرویدن به خدای موسی. بیان عقوبت کرد: هر آینه بئرم دست‌ها و پاهای شما را به خلاف یکدیگر و هر آینه بر دار کنم همه شما را تا بمیرید و همه مخالفان عبرت گیرند. گفتند ساحران: هیچ ضرری و رنجی نیست بر ما از تهدید تو یعنی از بریدن دست و پا و از گشتن به درستی که ما به پروردگار ما بازگردانندگانیم. [4127 نعره لَا ضَیْرُ بَشْنِیدِ آسْمَان] یعنی ساحران چنان نعره زدند که صورت را به آسمان رسانیدند [چرخ گویی شد بِیِ آن صَوْلَجَان] که فلک یک گوی گشت از بهر این چوگانِ افغان. [4128 ضَرِبِ فرعون ما را نیست ضَیْر] زدن فرعون ما را ضرر نیست [لَطْفِ حق غالب بُود بر قهرِ غیر] لطف خدای تعالی غالب باشد بر قهر غیرش که ما را درجات نمود که آن از قهر تو هزار بار بهتر است. پس از آن به فرعون خطاب کردند: [4129 گر بدانی سِرِّ ما را ای مُضِل] اگر سِرِّ ما را بدانی ای گمراه کننده که پس از کشتن ما به چیزها خواهیم رسید و از چنیدن رنج‌های جهان رها یابیم [می‌رهانیمان ز رنج ای کوردل] که اکنون ما در بهشت مقام خود را دیدیم. پس به حکم المَوْتُ رَاحَةُ الْمُؤْمِن، ما را از رنج خلاص می‌کنی ای اعمی قلب [4130 هین بیا زین سو بین کین ارغنون] نام سازی است مراد ذات هر یکی است از ساحران [می‌زند یا لَیْتَ قَوْمِی يَعْلَمُونَ] اشارت است به آن آیت کریمه که در سوره که در سوره یس است: قِيلَ ادْخُلِ الْجَنَّةَ قَالَ يَا لَیْتَ قَوْمِی يَعْلَمُونَ * بِمَا غَفَرَ لِي رَبِّي وَجَعَلَنِي مِنَ الْمُكْرَمِينَ (یس/۲۶-۲۷)، یعنی چون حبیب نجّار را قومش در انطاکیه کشتند و خدا وی را به بهشت برد که وی را گفتند درآی در بهشت. چون به بهشت درآمد گفت کاشکی قوم من دانا شوند به آنچه پیامزید مرا پروردگار من و گردانید مرا از نواختگان به اکرام. لاجرم ای فرعون پس (270a) از مرگ ما به جای رحمت و محل کرامت می‌رویم یا لَیْتَ قَوْمِی يَعْلَمُونَ می‌گوییم. کاشکی تو نیز حال ما را می‌دانستی [4131 داد ما را داد حق فرعونیی] کبریا و سلطنتی [نی چو فرعونیت و مُلکت فانیی] همچون سلطنت و ملک تو فانی نیست. در بعض نسخ: [نی چنین فرعونیی بی عونیی]. [4132 سر بر آر و مُلک بین زنده و جلیل] و بزرگ. حکایت: صالحی بر پادشاهی امر به معروف کرد و آن پادشاه بر او خشم گرفت و در خانه‌ای حبس کرد تا در این خانه از گرسنگی بمیرد. دیدنش در بوستان سرای می‌خرامد و پادشاه را خبر دادند. او را پیش خویش خواند و گفت: که بیرون آورد تو را. گفت: آنکه مرا سلطنتی داد بیش از سلطنت تو. [ای شده غرّه به مصر و رُود نیل] اشارت است به مضمون آن آیت کریمه که در سوره حم الزخرف است که خدای تعالی حکایت فرماید: وَنَادَى فِرْعَوْنُ فِي قَوْمِهِ قَالَ يَا قَوْمِ أَلَيْسَ لِي مُلْكُ مِصْرَ وَهَذِهِ الْأَنْهَارُ تَجْرِي مِنْ تَحْتِي أَفَلَا تُبْصِرُونَ (زخرف/۵۱)، و ندا کرد فرعون در میان قوم

خویش و از روی عظمت، ای قوم من یعنی قبطیان، آیا نیست مرا مملکت مصر از اسکندریه تا سرحد شام و این جوی‌های آب نیل می‌رود از زیر قصر من، آیا نمی‌بینید شما عظمت و حشمت مرا؟ و موسی اینها ندارد. [4133 گر تو ترک این نجس خرقه کنی] اگر تو به حکم الدُّنْیا جِیْفَةً و طَالِیْهَا کِلَابٌ، ترک این نجس خرقه بکنی یا لباس کفر که خرقه مردار است او را ترک کنی و همچون ما به اخلاص ایمان آوری [نیل را در نیل جان غرقه کنی] که دلت لجه حکمت دارد. حکایت: بُشْر حافی در خواب اُمیرالمؤمنین علی را رضی‌الله‌عنه دید، گفت پند بده مرا. گفت: چه نیکوست میل اغنیا به فقرا برای ثواب حضرت خدا و از این نیکوتر است استغنا فقر از اغنیا از بهر اعتماد بر فضل حق تعالی. بیت: کسی که نوبت الفقر فخری زد جاناش - چه التفات نماید به تاج و تخت و لوا. [4134 هین بدار از مصر ای فرعون دست] زیرا [در میان مصر جان صد مصر هست] تا آن امصار را بینی که لذت طاعات، مصری است عظیم. و حلاوة مناجات، شهری است جسیم. و انس به مکاشفات، بلده طیه است. و قرب قاضی حاجات، ولایت مأموره است. [4135 تو انا ربّ می‌گویی به عام] چنانکه منصور انا الحق گفت، تو انا ربّ می‌گویی به عوام و هر دو سخن تو دروغ است [غافل از ماهیت این هر دو نام] خبر نداری از ماهیت دو لفظ که یکی ربّ، دوم اتحاد به ربّ است. زانکه [4136 ربّ بر مربوب کی لرزان بُود] آنکه رب است بر مربوب و مخلوق خود لرزان نباشد. تو خود (270b) از بهر ملک مصر لرزانی [کی آنادان بند جسم و جان بُود] کسی که انا را داند او اسیر جسم و جان نشود [4137 نک انا ماییم رسته از انا] از آن انا خلاص شده. یعنی [از اناي پُر بلاي پُر عنا] که انای حیات دنیا است. حکایت: کسی پیش مولانا آمد گفت: مرا فلان دشنام داد و فلان یزد و فلان جفا کرد و از مردم بسیار رنجیده‌ام. مولانا گفت: این قدر بلا را منشاء وجود، اناي تو است. اگر از انا رسته بودی از عنا خلاص شدی. [4138 آن اناي بر تو ای سگ شوم بود] که سبب قهر و عذاب گشت. حضرت خدا در سوره والنّازعات از سخن فرعون حکایت فرماید: فَقَالَ اَنَا رَبُّكُمْ الْاَعْلٰی (نازعات/۲۴)، پس گفت منم پروردگار بزرگتر شما را. حکایت: امام قشیری آورده که ابلیس این سخن را شنید و گفت مرا طاقت این کلام نیست. من در دعوی خیریت کردم بر آدم، این همه بلا به من رسید او که چنین لاف می‌زند تا کار او به کجا رسد. حکایت: شیخ رکن‌الدین علاء الدوله فرموده که وقتی مرا حال کرم شد به زیارت قبر حسین منصور حلاج رفتم. چون مراقبه کردم روح او را در مقام عالی یافتم از علیین. مناجات کردم که خدایا این چه حالت است که فرعون انا ربکم و منصور انا الحق گفت، هر دو یک دعوی کردند، روح حسین در علیین است و از آن فرعون در سجّین. به من ندا رسید که فرعون به خودبینی در افتاده همه خود را دید و ما را کم کرد و حسین همه ما را دید و خود را کم کرد، پس در میان فرق بسیار است. [در حق ما دولت محتوم بود] آن اناي در حق ما دولت واجب و سعادت قطعی است [4139 گر

نبودیت این آنایی کینه‌کش] اگر این آنایی تو را کینه‌کش یعنی انتقام‌کننده نبودی [کی زدی بر ما چنین اقبالِ خوش] که ما را سبب سعادت شد [4140 شکرِ آن کز دارِ فانی می‌رهیم] مرهون است [بر سر این دار پندت می‌دهیم] یعنی چون از داروخانه فانی خلاص می‌شویم از بهر شکر آن نعمت بر سر این دار صلب تو را پند دهیم. در این تنبیه است که چون کسی مردی را در صورت بلا به ثواب عقبی رساند، آن مرد را باید که آن کس را نیکی خواهد. چنانکه ابراهیم ادهم را در کنار شهر یک مرد سپاهی بدید از او منزل و قرارگاه پرسید، ابراهیم به مقابر اشارت کرد و گفت قرارگاه این است. آن سپاهی برنجید به دَبُوسی برد، سر ابراهیم را بشکست و گذشت. ابراهیم به دعا او مشغول شد. مردمان آن جندی را گفتند آن کس که (271a) زدی او را، می‌دانی که کیست؟ گفت نمی‌دانم. گفتند: آن ابراهیم ادهم است مشهور زمان و زاهد خراسان. سپاهی از زدنش پشیمان شد از اسب خود را فرو انداخت و به پای ابراهیم افتاد و از او عذر خواست. ابراهیم گفت: من از آن زمان به دعای تو مشغولم از آنکه تو به زدن من مرا اهل ثواب کردی، من محروم شدن تو از ثواب، مرّوت و صواب ندیدم. [4141 دارِ قتلِ ما بُراقِ رحلت است] این دار کشتن ما یعنی این درخت صلب بُراقِ رحلت است که بر آن سوار می‌شویم و از دار محنت به دار جنت و از سریرِ نکبت به سرورِ عزّت رحلت می‌کنیم. [دارِ مُلکِ تو غرور و غفلت است] اگرچه ما مرده می‌شویم اما به حیات آخرت می‌رسیم [4142 این حیاتی خُفیه در نقشِ ممات] این مرگ ما یک زندگی است در حقیقت پوشیده در صورت مرگ [و آن مماتی خُفیه در قشرِ حیات] و آن زندگی تو یک مماتی است فی الحقیقه در پوست زندگی. حکایت: روزی در حضور خدمت مولانا یکی از مستعربان گفت: جَمِیعُ الْأَنْبِیَاءِ وَالْخَوَاصِّ إِرْتَعَدُوا مِنْ هَبِیَةِ الْمَوْتِ وَ شِدَّتِهَا. خدمت مولانا گفت: حَاشَا عَنْ شَأْنِهِمْ هَلْ يُعْرِفُ النَّاسُ مَا الْمَوْتُ، فَإِنَّ الْمَوْتَ عِنْدَ الرِّجَالِ رُؤْیَةٌ الْحَقِّ کَیْفَ یُهِرَبُونَ مِنْ رُؤْیَتِهِ. [4143 می‌نماید نور نار و نار نور] بر عکس ما هُوَ الْوَاقِعُ [ورنه دنیا کی بُدی دارِ الغرور] اگر چنین نبودی دنیا کی دارِ الغرور بودی. [4144 هین مکن تعجیل اوّل نیست شو] در رسیدن مشرق سعادت استعجال مکن، راه او را برو و به حکم مُوتُوا قَبْلَ أَنْ تَمُوتُوا، اوّل مرده و معدوم شو. [چون غروب آری بر آ از شرقِ ضو] چون نیست و غارب شوی همچون آفتاب از جانب مشرق طالع شو. حکایت: کسی در زمان منصور روزی از او سوال کرد که ای منصور ابلیس به یک انا از درگاه ربوبیت مردود شد و تو هر دم انا می‌گویی و قرب حضرت می‌جویی، فرق چیست در میان این انا و آن انا؟ منصور در جواب گفت که: ابلیس انا را با خودی و وجود گفت و منصور انا را با نیستی می‌گوید. [4145 از آنایی ازل دل دنگ شد] کسی که دل او از آنایی ازل حیران شد یعنی آن را دید و حیرانش گشت [این آنایی سرد گشت و ننگ شد] این آنایی که وجود دنیا و انانیت ماسوی است بارد شد او را و عار گشت [4146 زان آنای بی‌اُنا خوش گشت جان] لاجرم [شد جَهان او از

آنایی جهان [لفظ اول به فتح جیم اسم فاعل است از جهیدن. یعنی جان رمیده و متنفر شد از آنایی این جهان. که کبر مذموم است. (271b) 4147] از آنَا چون رست اکنون شد آنَا] چون از آنایی دنیا و غرور خلاص شد اکنون آنَا شد. [آفرین‌ها بر آنای بی عَنَا] این آنایی به فنا حاصل می‌شود. چنانکه تو از خودی و از خُلُقِ بدی فانی شوی، اخلاق الهیه در تو ظهور کند و چون از خودی و آنایی خالی شوی به وجود و آنایی خدا مالی شوی. [4148 کو گریزان و آنایی در پیش] او از آنایی می‌گریزد، آنایی در پی و عقب او می‌رود [می‌دود چون دید وی را بی ویش] آنایی چون کسی را بی انانیت و بی وجود بیند در عقب او می‌دود [4149 طالبِ اویی نگردد طالبت] چون توانایی را طالبی او طالب تو نمی‌شود. [چون بمردی طالبت شد مطلبت] چون فانی شدی مطلب و مطلوبِ تو طالبِ تو گشت. یعنی مادام که کسی طالب باشد خود را در مرتبه هستی می‌داند و از برای خود انانیتی ثابت می‌کند، و انانیتِ طالب با انانیتِ مطلوبِ ضدانِ لایجتمَعان باشد. اما چون مرده شد یعنی از انانیت خود فانی گشت و خود را در میان ندید آنایی مطلوبِ غالب گشت و مطلوبِ طالب شد. پس بدان که معنی أَنَا الْحَقُّ اتحاد نیست بلکه به منزله نور آفتاب است نسبت به انوار دیگر مثل انوار کواکب. به نور آفتاب محو شود جز نور آفتاب نماند پس چون تجلی نور الهی و وجود حق، غالب گردد^{۴۰} و نور و بود بنده محو گردد و در ذاتِ خود جز حضرت حق نبیند. [4150 زنده‌ای کی مرده‌شو شُویَد ترا] تو که زنده‌ای کی باشد که غَسَال و مرده‌شوی تو را بشوید [طالبی کی مطلبت جُویَد ترا] از وجود بالکلیّه گذشتن می‌باید تا مطلوبِ مطلوب شوی. بدان که چون عاشق در حضرت معشوق مستغرق شود به مثابه که غیر او در نظر شهود او نیاید و این غایتِ عشق باشد. چون عاشق بدین درجه رسد أَنَا مَنْ أَهْوَى، وَ أَهْوَى أَنَا گوید. رباعی: رَقَّ الرَّجَاجُ وَ رَقَّتِ الْخَمْرُ - فَتَشَاكَلَا فَتَشَاكَلَا الْأَمْرُ * فَكَأَنَّمَا خَمْرٌ وَ لَا قَدَحٌ - وَكَأَنَّمَا قَدَحٌ وَ لَا خَمْرٌ. دیگر: از صفای می و لطافت جام، در هم آمیخت رنگ جام و مُدَام، همه جام است نیست گویی می، یا مدام است نیست گویی جام. [4151 اندر این بحث ار خرده رهین بُدی] در این بحث اگر عقل مرد کافی و راه‌نما و هادی بودی [فخرِ رازی رازدانِ دین بُدی] فخر رازی که صاب تفسیر کبیر است، عقل کامل و علم شامل داشت و رازدان دین بودی. بدان که کنیه او ابوعبدالله است و نزد علماء اصوب ملقب است به امام و آن شافعی المذهب است در فروع و اشعری مذهب است در اصول و در هرات وفات کرده است در روز عید فطر سنه سِت و ست مائه و زادن او در شهر ری بیست و پنج رمضان سنه أربع و أربعین و خمس مائه و مدت عمر او شصت و دو بود. [4152 لیک چون مَنْ لَمْ يَذُقْ لَمْ يَذُرْ بود] آن فخر رازی [عقل و تخیلاتِ او حیرت فرود] لاجرم از معنی أَنَا الْحَقُّ و از راز دین و طریقت غافل شد (272a) [4153 کی شود کشف از تفکر این آنَا] این آنَا به فکر کی مکشوف

^{۴۰} گردد K : گرد CG

شود [آن انا مکشوف شد بعد از فنا] پس اول فنا می‌باید تا این انا مکشوف گردد و معنی عاشق از وجود خود و از اخلاق بشریه خالی شدن و به وجود حضرت خدا و به اخلاق او مالی شدن می‌باید تا معنی انا الحق را داند. [4154 می‌فتد این عقل‌ها در افتقاد] در جستن [در مفاکئی حلول و اتحاد] در گوی حلول و اتحاد. یعنی کسی که انا الحق گوید اهل ظاهر از این سخن معنی حلول و اتحاد پندارند، در این مفاک افتند. اما این انایی نه آن است که دو چیز باشد که من جمیع الوجوه متغایر باشند یک شوند، این کفر است. بلکه این سخن از آن عبارت است که ظهور سلطانی اصل که وجود مطلق است بر فروع که وجود مضاف است به حیثیتی که فرع را از تصرف معزول گرداند و خود نایب مناب او شود. کَمَا دَلَّتِ الْأَشَارَةُ إِلَيْهِ فِي نَصِّ كُنْتُ لَهُ سَمْعًا وَ بَصَرًا وَ لِسَانًا وَ يَدًا. وَ بَعْضُ فَضْلًا كَقَوْلِهِ: الْوُجُودَ عِبَارَةً عَنْ ثَبُوتِ سُلْطَانِ الْحَقِيقَةِ فِي قَلْبِ الرَّجُلِ وَ هَذَا لَا يَكُونُ إِلَّا بَعْدَ زَوَالِ الصِّفَاتِ الْبَشَرِيَّةِ عَنْ قَلْبِهِ مِنَ الْغَفْلَةِ وَ الشَّهْوَةِ وَ حُبِّ شَيْءٍ سِوَى اللَّهِ تَعَالَى. و در تحقیق و تمثیل این کلام گفته‌اند اتحاد عاشق و معشوق از روی صورت نیست برای آنکه هر دو در صورت متضادند که یکی مظهر و محل نیاز است و یکی منبع بی‌نیازی. چنانکه آینه بی‌صورت و ساده است و بی‌صورتی ضد صورت است اما میان آینه و صورت اتحادی است که شرح آن قابل بیان نیست. پس عارفان از اتحاد نه معنی لغوی خواهند که آن در شریعت کفر است چون مراد از این اتحاد محو عاشق و ظهور معشوق است و این اتحاد صفت انبیا و اولیا است. لاجرم خدمت مولانا به خطاب ایاز که مراد از او نبی و ولی است بر معنی مراد تنبیه می‌کند که محو است چنانکه نور اختر محو شود در طلوع و ظهور آفتاب. و لهذا می‌فرماید: [4155 ای ایاز گشته فانی ز اقتراب] ای ایاز فانی شده از نزدیکی [همچو اختر در شعاع آفتاب] چنانکه ستاره فانی گردد در نور آفتاب [4156 بلکه چون نطفه مبدل تو به تن] تمثیل دیگر است، بلکه چنانکه تو از جهت بدن نطفه مبدلی [نز حلول و اتحادی مُفْتَن] نه از حلول و اتحاد که در فتنه رفته است و فتنه انگیزخته. پس از این خدمت مولانا بیان کند تضرع و نیاز ایاز را به حضرت سلطان [4157 عفو کن ای عفو در صندوق تو] و در خزانه تو [سابق لطفی همه مسبوق تو] و از کلام تو خبر داده‌اند که سَبَقَتْ رَحْمَتِي غَضَبِي. ابهریره رضی الله عنه گفت: من شنیدم که رسول الله علیه السلام گفت: جَعَلَ اللَّهُ الرَّحْمَةَ مِائَةً جُزْءٍ، فَأَمْسَكَ عِنْدَهُ تِسْعَةً وَتِسْعِينَ جُزْءًا، وَأَنْزَلَ فِي الْأَرْضِ جُزْءًا وَاحِدًا، فَمَنْ ذَلِكَ الْجُزْءُ تَتَرَاخَمُ الْخَلْقُ حَتَّى تَرْفَعَ الْفَرَسُ حَافِرَهَا عَنْ وَلَدِهَا خَشْيَةً أَنْ تُصِيبَهُ. چون منبع و مخزن عفو خزانه توست و سابقی در لطف و رحمت، دیگران مسبوق و تابع حضرت تو است. لاجرم (272b) عفو شأن توست. [4158 من که باشم که بگویم عفو کن] تو را [ای تو سلطان و خلاصه امر کن] در اواسط شرح دفتر چهارم حدیث طویل آورده‌ایم که روز قیامت مردمان از بهر طلب شفاعت پیش آدم علیه السلام آیند او گوید من گناه کرده‌ام نمی‌توانم که شفاعت کنم. همچنین باقی انبیا را آیند، هر یکی چنین عذر

فرمایند. آخر رسول الله علیه السلام را آیند از او شفاعت طلبند، او به زیر عرش آید سجده کند و به تضرع و زاری از حضرت باری غفران جوید و تذلل نماید. خدمت مولانا اولا تضرع و تذلل را بیان کند، باز سر و حکمت آن را ذکر فرماید: [4159 من که باشم که بوم من با منت] من که باشم که وجود من باشد با وجود تو [ای گرفته جمله من ها دامت] یعنی ای ربّ کریم که همه کس از تو رحمت جوید.

[مجرم داشتن ایاز خود را در این شفاعت گری] یعنی شفیع [و عذر این جرم خواستن] یعنی اعتذار کردن از این جرم شفاعت گری [و در آن عذرخواهی نیز خود را مجرم دانستن] یعنی اعتذار را نیز جرم اعتبار کردن [و این شکستگی] و تذلل [از شناخت عظمت شاه خیزد] در خبر وارد است [که انا اعلمکم و اخشیکم لله] و این دعوی را چنانکه به حدیث شریف اثبات به کلام حق نیز اثبات کردن می خواهد و لهذا می فرماید: [قال الله تعالى] في سورة الملائكة [انما يخشى الله من عباده العلماء فاطر/۲۸] جز این نیست که می ترسند از خدای از جمله بندگان او دانایان، چه شرط خشیت دانش مخشی است و علم به صفات و افعال او. پس هر که را دانش او بیشتر است ترس او افزون تر است.

[4160 من کی آرم حلم خلم آلود را] من کی شفقت آرم کسی را که به مخاط آلوده است و ملوث است [ره نمایم حلم علم اندود را] و کی راه نمایم کسی را که به حکم اعود بحلمک بعد علمک، حلم او به علم اندود است و علم او محیط است [4161 صد هزاران صفع را ارزائیم] بسیار سیلی زدن را لایقم. [گر زبون صفع ها گردائیم] اگر مغلوب قهر را بگردانم. [4162 من چه گویم پشت اعلامت کنم] ای شاه بزرگوار. [یا که وا یادت دهم شرط کرم] تو را تذکیر کنم شرط کرم را [4163 آنچه معلوم تو نبود چیست آن] تویی ای پادشاه حقیقی عالم السرّ و الخفیات [و آنچه یادت نیست کو اندر جهان] به حکم لا يخفى عليه شيء في الأرض ولا في السماء (آل عمران/۵)، چیزی نیست از تو پنهان [4164 ای تو پاک از جهل و علمت پاک از آن] مرهون است [که فراموشی کند بر وی نهان] یعنی علم تو از آن پاک است که فراموشی آن را بیوشد [4165 هیچ کس را تو کسی انگاشتی] لاشی را تو موجود ساختی [همچو خورشیدش به نور افراشتی] و منور کردی [4166 چون کسم کردی اگر لابه کنم] مرهون است [مستمع شو لابه ام را از کرم] چون من کس نبودم تو مرا کس کردی پس اگر تضرع کنم بشنو تضرع مرا یعنی قبول کن از کرم [4167 زآنکه از نفسم چو بیرون برده ای] و مرا پیش از مردن فانی کرده ای و تنم را در حکم خود کرده ای [آن شفاعت] (273a) [هم تو خود را کرده ای] زآنکه جز تو در من کسی نیست پس شافع تویی از خود شفاعت می جویی [4168 چون ز رخت من تهی گشت این وطن] و خالی شد این بدن [تر و خشک خانه نبود آن من] هم از آن توست شفاعت سخن

[4169 هم دعا از من روان کردی چو آب] چون چنین کردی [هم نباش بخش و دارش مستجاب] و اثر شر را ظاهر کن [4170 هم تو بودی اول آورنده دعا] چون من فانی شدم داعی هم تویی [هم تو باش آخر اجابت را رجا] و راجی. یعنی سائل و معطی تویی فی الحقیقه اما به ظهور اثر آن دعا [4171 تا زخم من لاف کآن شاه جهان] مرهون است [بهر بنده عفو کرد از مجرمان] و شفاعت من قبول کرد در حق ایشان. بزرگی در این باب سخن مشیع گفته و آن را این جا آوردن مناسب می نماید و آن سخن این است که رسول الله علیه السلام هول قیامت را بیان می کرد که همه گنگ شوند کس را زهره نه که نُطْق زند، جان ها به لب رسیده از تشنگی و کس را زهره نه که قطره ای آب خواهد. لشکرگاهی بدان صعبی و قاضی بدان راستی و روی بدان سیاهی و نامه بدان پُرگناهی شمار بدان باریکی و دل بدان تاریکی، هفتاد سال همه خلق ایستاده باشند عریان و برهنه. عایشه رضی الله عنها گفت: یا رسول الله بسا رسوایی که فردای قیامت خواهد بود. رسول الله علیه السلام: **الْأَمْرُ أَفْظَعُ مِمَّا تَظُنُّنَ يَا عَائِشَةُ**؛ یعنی کار از آن سخت تر است که تو می پنداری ای عایشه. که آنجا چندان هیبت حق بود که مرد نداند که مرد است و زن نداند که زن است، عرصه گاهی صعب در پیش است اگر تو آنجا نخواهی بودن اگر نامه پر گناهت نباید خواندن، هیچ اندوه مدار و اگر نامه ضروری خواندنیست امروز لختی دست از گناه بدار، ندامتی در دل آر عذری بخواه که آن روز روزی صعب است. روزی که ستاره را ریزان بینی و کوه را در هوا پَران بینی و آسمان ها را نور دیده بینی و ایام توبه و عبادت را گذشته بینی. ماه را سیاه بینی و کار عاصیان را تباه بینی و آفتاب را بیارند و بر سر اهل عرصات بدارند، از تابش و سوزش آن جان ها به جوش آید و جمله اهل عرصات به خروش آید. همه تا گردن در عرق غرق شده و جان ها به حنجره رسیده **إِذِ الْقُلُوبُ لَدَى الْحَنَاجِرِ** (مؤمن/۱۸). نخستین خطاب که به اهل عرصات کند این باشد که **أَفَحَسِبْتُمْ أَنَّمَا خَلَقْنَاكُمْ عَبَثًا** (مؤمنون/۱۱۵). پیغمبران از بیم و هول گویند ما ندانیم که چه کردیم و چه گفتیم از هیبت این روز جمله کردار و گفتار را فراموش کنند و کافران گویند ما هرگز شرک نکردیم **وَاللَّهُ رَبَّنَا مَا كُنَّا مُشْرِكِينَ** (انعام/۲۳). چنان که کودک از بیم معلم گوید من نکردم و مؤمنان از کردار خود شرمسار باشند و فرشتگان گویند ما را به تقصیر ما مگیر هر یکی به محنت خود گرفتار شده و اسیر گناه خود گشته و در آن فرع اکبر هیچکس را شفاعت عظمی نباشد مگر کسی را که ناجی خواهد بود و او آن است که منشور نجاتش به دنیا فرستاده اند که **لِيَغْفِرَ لَكَ اللَّهُ مَا تَقَدَّمَ مِنْ ذَنْبِكَ (273b) وَمَا تَأَخَّرَ** (فتح/۲). یعنی رسول الله علیه السلام روی بر خاک نهاده فریاد بر آورده که **أُمْتِي أُمْتِي**. خداوندا عاصیان امت مرا به من ببخش و با من به بهشت فرست و اگر نه مرا با ایشان فرست هر کجا که ایشان را خواهی فرستادن که از ایشان جدا نخواهم شد. [4172 درد بودم سر به سر من خودپسند] از سخن ایاز. مراد از ایاز در این مرتبه مرشد کامل است که می گوید من مرض بودم به الکلیه و خودپسند اما به

عنایت و کرم [کرد شاهم داروی هر دردمند] پادشاه من مرا علاج هر مریض ساخت. [4173 دوزخی بودم پُر از شور و شری] به مقتضای بشریت [کرد دست فضلِ اویم کوثری] و آب رحمت چون من چنین شدم [4174 هر که را سوزید دوزخ در قود] و جزاء گناه [من برویانم دگر بار از جسد] یعنی عاصیان که به مقدار گناه در دوزخ بسوزند و همچون انگشت سیاه شوند ایشان را از دوزخ به در آرند و به آب کوثر بشویند باز بدن‌های ایشان پرورید همچنان در دنیا کسان که به عصیان خراب شوند مرشد کامل او را به آب توبه و طاعت بشوید پاک و نو کند. پس از این خدمت مولانا احوال کوثر و آب رحمت آخرت را بیان فرماید: [4175 کارِ کوثر چیست که هر سوخته] مرهون است [گردد از وی نابت و اندوخته] یعنی هر کس که در دوزخ سوخته باشد کار کوثر این است که او را نابت و ثابت و جدید کند. حکایت: ابن عمر رضی‌الله‌عنهما گفته وقتی که سورة کوثر نازل شد رسول الله علیه‌السلام گفت جبرئیل مرا خبر داد که کوثر جویی است در بهشت دو جانب او زر است و آب او سپیدتر است از شیر و شیرین‌تر است از انگبین و از مُشک خوشبوست و گِل او مُشک آذفر است و آن روان می‌شود بر جنادلِ دُرّ و مرجان و کوزه‌های او همچون شمارِ اخترهای آسمان است و در اخبار وارد است که عاصیان را از دوزخ بیرون آرند پس از آن ایشان را به نهر رحمت اندازند بعد از آن بیرون آرند همچون لؤلؤ سپید شده. [4176 قطره قطره او مُنادی کرم] یعنی هر قطره کوثر ندا کننده کرم است [کآنچه دوزخ سوخت من باز آورم] و مثال دوزخ و کوثر چنین است که [4177 هست دوزخ همچو سرمای خزان] که از او اوراق ریزان شود و سیاه و پوسیده گردد. [هست کوثر چون بهار ای گلستان] که نبات از او رویان شود و ابدان از او تازه گردد. [4178 هست دوزخ همچو مرگ و خاکِ گور] مثال دیگر است [هست کوثر بر مثالِ نفخِ صُور] یعنی چنانکه مرگ و خاک قبر بدن‌ها را بخورد و محو کند دوزخ نیز چنین کند، باز نفخ صور اسرافیل می‌رویاند؛ همچنین کوثر بدن‌های سوخته را پیدا کند. [4179 ای ز دوزخ سوخته] (274a) [اجسامتان] ای آنان که از دوزخ سوخته شده است اجسام شما [سوی کوثر می‌کشد اکرمتان] به جانب کوثر می‌کشد اکرام و تعظیم شما را. خدمت مولانا پس از این در بیان تضرع و نیاز ایاز شروع می‌کند که می‌فرماید: [4180 چون خَلَقْتُ الْخَلْقَ کُنْ أَرْبَحَ عَلَيَّ] اشارت است به آن خبر که حضرت خدا فرموده: خَلَقْتُ الْخَلْقَ کُنْ أَرْبَحَ عَلَيَّ وَلَا لِأَنْ أَرْبَحَ عَلَيْهِمْ، یعنی خلق را آفریدم تا از من سود گیرند نه از بهر آنکه من از ایشان سود گیرم. و در روایت دیگر: مَا خَلَقْتُ الْخَلْقَ لِأَرْبَحَ عَلَيْهِمْ وَإِنَّمَا خَلَقْتُهُمْ لِيَرْبَحُوا عَلَيَّ. [لطف تو فرمود ای قیوم حی] قیوم صیغه مبالغه است از قایم به امور. وحی آن است که از او صحیح علم و قدرت، و این نسبت با خدای تعالی واجب بود زیرا او را کمال متوقع نیست [4181 لَا لِأَنْ أَرْبَحَ عَلَيْهِمْ جُودِ تَسْت] و سخایی تو. پس مقتضای آن این است [که شود زو جمله ناقصها درست] بدان که در باب عفو و رحمت گفته‌اند

آن که حسنات او غالب بر سیئات باشد بی حساب به بهشت رود و آن که حسنات او و سیئات او برابر باشد به عفو حق تعالی به بهشت رود و آن است کسی که **يُحَاسِبُ حِسَاباً يَسِيراً** (انشقاق/۸)، و آن که سیئات او بر حسنات غالب باشد و به شفاعت و عفو به بهشت رود. و خدمت مولانا اشارت به این بیان کند که می فرماید: **[4182 عفو کن زین بندگانِ تن پرست]** که تو دریای عفوی **[عفو از دریای عفو اولیتر است]** و عفو تو دریاست و عفو خلق جوی است، چنانکه می فرماید: **[4183 عفوِ خلقان همچو جو و همچو سیل]** اندک است و آن اندک نیز در وقت خواب **[هم بدان دریای خود تازند خیل]** اسبان خود تازند به آن دریای تو یعنی به درگاه تو روند. در این تنبیه است که عفو و رحمت حق تعالی هم بسیار است هم علی الدوام. اما عفو و شفقت خلقان هم اندک است هم بی بقا. رباعی: از یاری خلق بگذر ای مرد خدا - یاری طلب آنچنان که از روی وفا * کار تو تواند که بسازد همه وقت - دست تو تواند که بگیرد همه جا. **[4184 عفوها هر شب از این دل پاره ها]** یعنی عفو خلقان در وقت خواب از دل های ایشان **[چون کبوتر سویی تو آید شها]** چون همه را مرجع تویی به تو الجا کردن می باید **[4185 بازشان وقتِ سحر پُران کنی]** یعنی عفو و مرحمت را در زمان بیداری به ایشان می رسانی **[تا به شب محبوس این آبدان کنی]** یعنی تا به وقت خواب در بدن ایشان باشد که در بیداری عفو و مرحمت کند **[4186 پَر زنان بارِ دگر در وقتِ شام]** دیگر بار در وقت خواب پرواز کنند **[می پَرند از عشقِ آن ایوان و بام]** و به درگاه تو روند. خلاصه تفصیل کلام به موجب حدیث خیر الانام این است که خدای تعالی رحمت را صد جزء کرد نود و نه را نزد خود نگه داشت یک جزء را به خلق فرستاد که بدان جزء یکدیگر را مرحمت کنند. پس عفو و مرحمت خلق پاره ای اندک است از عفو و رحمت حق تعالی و آن عفو خلق نیز **(274b)** در بیداری است زانکه در وقت خواب از عفو و مرحمت غافل اند و از محبت زن و فرزند ذاهل. اما حضرت خدا را مرحمت بسیار است و به حکم **لَا تَأْخُذُهُ سِنَةٌ وَلَا نَوْمٌ** (بقره/۲۵۵)، او را غفلت نیست در همه وقت بنده را رحمت کند، قصور و تقصیر از بنده است. **قطعه:** در همه کار هست تقصیرم - ای کریم که بی قصور تویی * رحمت توست عذر من یا رب - زانکه هم بی سبب غفور تویی. **[4187 تا که از تن تارِ وُصلت بَسْکَلند]** و قطع اتصال کنند یعنی بمیرند **[پیش تو آیند کز تو مُقْبَلند]** که اول از تو متوجه بودند باز پیش تو آیند **[4188 پَر زنان ایمن ز رَجَع سرنگون]** پُران شوند وقتی که ایمن باشند از رجوع نِگون، که دیگر به دنیا نمی آیند **[در هوا کِائاً إِلَیْهِ رَاجِعُونَ]** یعنی در وقت پریدن این سخن را می گویند. بیت: تو مرجعی همه را من رجوع با که کنم - گَرَم تو درنپذیری کجا روم چه کنم. **[4189 بانگ می آید تَعَالَوْا زَان کرم]** چون ارواح به پیش حضرت توجه کنم از آن کرم ندا آید که بیایید **[بعد از آن رجعت نماند آن حرص و غم]** به حکم آیت سوره اعراف **وَلَنَزَعْنَا مَا فِي صُدُورِهِمْ مِنْ غَلٍّ** (اعراف/۴۳) یعنی بیرون بریم آنچه در سینه های بهشتیان بود از

کینه و حسد و آنچه اسباب عداوت باشد پس از رجوع کردن حرص و حسد و غم و عداوت نماند [4190] بس غریبی‌ها کشیدید از جهان] حضرت ملک منان از بهر تسلیت ایشان گوید [قدر من دانسته باشید ای مہان] بزرگان. یعنی حکمت انزال ارواح با بدان از بهر دانستن قدر حضرت خداست زیرا کسی که فرقت نکشد قدر وصلت را نداند. پس عاشقان حضرت خدای تعالی را چنین نوازش باشد. حکایت: صالحی محتضر شد زنش می‌گریست. گفت: چرا گریه می‌کنی؟ گفت: از بهر تو. گفت: إِنَّ كُنْتَ بَاكِئَةً فَأَبْكِي عَلَي نَفْسِكَ فَإِنِّي قَدْ بَكَيْتُ لِهَذَا الْيَوْمِ أَرْبَعِينَ سَنَةً. [4191] زیر سایه این درختم مستِ ناز] زیر سایه درخت بهشت من مست ناز شده بخسبید [هین بیندازید پاها را دراز] و استراحت کنید. حکایت: ابوعلی رودباری در حالت نزع چشم بگشاد و گفت: هَذِهِ أَبْوَابُ السَّمَاءِ قَدْ فَتَحْتُ وَ هَذِهِ الْجَنَانُ قَدْ زَيَّنْتُ وَ هَذَا قَائِلٌ يَقُولُ يَا أَبَا عَلِي قَدْ بَلَغْنَاكَ الرِّتَبَةَ الْقَصْوَى إِنَّ لَمْ تَزُدْهَا [4192] پای‌های پُر عِنا از راه دین] آن پای‌ها که بلا و مشقت کشیده بودند از راه دین [بر کنار و دستِ حوران خالدين] در پهلوی و دست حوریان بی آخر [4193] حوریان گشته مُعَمَّر مهربان] حوران پاهای ایشان را غمز کنند و بمالند حالی که شفقت کننده ایشانند [کز سفر باز آمدند این صوفیان]. این اکرام و انعام هر صوفی را نیست بلکه [4194] صوفیان صافیان چون نور خور] یعنی این تشریف، آن صوفیان را است که به حلول و تعلق جان ایشان به دنیا و ابدان ملوث نشده باشند و به سوی حضرت خدا پاک روند چنانکه نور آفتاب بر خاک و قدر افتد از نجاسات ملوث نشود. چون به آفتاب عودت کند به پاکی می‌رسد چنانکه می‌فرماید: [مدتی افتاده بر خاک و قدر] یک مدت در دنیا افتاده بودند بر خاک و نجس (275a) [4195] بی اثر پاک از قدر باز آمدند] بی اثر عیب و بدی و پاک از نجس باز آمدند به درگاه حق تعالی [همچو نور خور سوی قرص بلند] چنانکه نور آفتاب بر خاک و نجاسات افتد اما آن نور متغیر و متنجس نشود باز پاک به آفتاب رسد، صوفیان صافیان نیز پاک و مطهر به آفتاب حقیقی که حضرت خداست می‌رسند. [4196] این گروه مجرمان هم ای مجید] ایاز یعنی شفاعت کننده شاه را گوید صوفیان و مطیعان چون به درگاه تو آمدند اکرام و انعام تو دیدند. این جماعت عاصیان نیز ای بزرگوار. [جمله سرهاشان به دیواری رسید] یعنی سرهای ایشان به سنگ و دیوار رسید پس اکنون دریافتند [4197] بر خطا و جرم خود واقف شدند] و گناه خود را دانستند [گرچه مات کعبتین شه بُدند] کعبتین دو مهره نرد است. مراد به حکم إِنَّ قُلُوبَ بَنِي آدَمَ بَيْنَ إصْبَعَيْنِ مِنْ أَصَابِعِ الرَّحْمَنِ، دو صفت جلال و جمال است. یعنی گرچه از تصرف تو مغلوب و مقهور گشته بودند [4198] رُو به تو کردند اکنون آه کُنان] و فریاد زنان [ای که لطف مجرمان را ره کُنان] راه گشا و راه‌نما [4199] راه ده آلودگان را اَلْعَجَل] راه ده و راه نما ملوثان گناه را زود [در فراتِ عفو و عینِ مُغْتَسَل] گویا اشارت کنند به مضمون آن آیت کریمه که در سوره صاد است اَرْكُضْ بِرِجْلِكَ هَذَا مُغْتَسَلٌ بَارِدٌ وَشَرَابٌ (صاد/۴۲)،

چون ایوب را وقت صحت رسید از خدای تعالی وحی آمد که بزنی پای خود را به زمین، ایوب به تنبیه روح الامین پای مبارک بر زمین زد و چشمه از زیر پای وی جوشیدن گرفت یکی گرم دیگری سرد، جبرئیل گفت این چشمه گرم جای غسل کردن است یا آبی است که بدان غسل کنند و این چشمه دیگر آبی سرد است آشامیدنی. ایوب در آن عین حاره غسل کرد جمیع مرض‌های ظاهری از او محو شد و از عین بارده آشامید مرض باطنی تمام زایل شد. لاجرم خداوند این بیماران گناه را در فرات عفو و کرم، و در عین مغتسل در آر تا صحت یابند. [4200 تا که غسل آرند زآن جرم دراز] و پاک شوند از آن گناه طویل [در صف پاکان روند اندر نماز] و به زمره صالحان درآیند [4201 اندر آن صف‌های ز اندازه برون] که بی حد است [غرفگان نور نَحْنُ الصَّافُونَ] اشارت است به مضمون آیت کریمه که در سوره صفات است: وَمَا مِثْلًا إِلَّا لَهُ مَقَامٌ مَعْلُومٌ (صافات/۱۶۴)، این سخن از زبان فرشتگان است. بدان که آنان که ملائکه پرست بودند حضرت خدا از برای رد ایشان ذکر اعتراف ملائکه به عبودیت می‌کند. ایشان می‌گویند: نیست از ما هیچ کس مگر آنکه مر او را مقام است در خدمت و عبادت، وابسته شده و مقرر گشته که از اینجا تجاوز نتوانیم نمود، به درستی که ما صف کشیدگانیم در ادای طاعت و موقف ملازمت. معنی مقصود در اینجا این است که ای بزرگوار بندگان مجرم را از نهر رحمت پاک کن و به صف در آر در بهشت. و بدان که شفاعت دو قسم است یکی پیش از دخول نار، و آن در بعض مواقع حشر می‌باشد (275b) حضرت خدا مزید رحمت کند چنانکه رسول الله علیه السلام فرمود: يُنَادِي مَنَّا مِنْ تَحْتِ الْعَرْشِ يَوْمَ الْقِيَمَةِ يَا أُمَّةَ مُحَمَّدٍ إِنَّا مَا كَانَ لِي قَبْلَكُمْ فَقَدْ وَهَبْتَهُ لَكُمْ وَ بَقِيتِ التَّبَعَاتِ فَتَوَاهَبُوا وَ ادْخُلُوا الْجَنَّةَ بَرَحْمَتِي. و یکی پس از دخول نار باشد، حضرت خدا چنان مزید رحمت کند که فرشتگان را می‌فرماید: أَخْرِجُوا مِنَ النَّارِ مَنْ فِي قَلْبِهِ مِثْقَالُ ذَرَّةٍ مِنَ الْإِيمَانِ. رسول الله علیه السلام فرمود: لِكُلِّ وَاحِدٍ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ شَفَاعَةٌ يَوْمَ الْقِيَامَةِ. و رسول الله علیه السلام فرمود: لَوْ لَا الصَّالِحُونَ لَهَلَكَ الطَّالِحُونَ. حکایت: شبی بایزید در خواب دید که قیامت شده است و محشر فاش گشته. در گوش بایزید آوازی می‌آمد که یا بایزید بخواه هرچه می‌خواهی از درگاه ما تا به اجابت مقرون گردد. گفت: الهی در خواست بایزید آن است که تمامت گناهکاران امت محمد را به بایزید ببخش. باز در گوش بایزید ندا رسید که ای بایزید هر که را بیایی که شفیع او نباشد بیاور تا به تو بخشایم. بایزید از اول محشر تا به آخر طلب کرد هیچ کس ندید که با او شفیع نبود. بیت: می‌گزیدی صادقان را چون که رحمت مست شد - از کرانه بر سزا و ناسزا می‌ریختی. [4202 چون سخن در وصف این حالت رسید] مرهون است [هم قلم بشکست و هم کاغذ درید] که لطف بی حد خدای تعالی را قلم ننویسد و در کاغذها نگنجد و منقول است که چون روز قیامت باشد حضرت خدا از زیر عرش کتابی بیرون آرد که در او نوشته باشد إِنَّ رَحْمَتِي سَبَقَتْ غَضَبِي وَأَنَا أَرْحَمُ الرَّاحِمِينَ. پس از دوزخ

بیرون آرند دو مقدارِ اهل بهشت. [4203 بحر را پیمود هیچ اُسکُره‌ای] استفهام انکاری است. یعنی کی باشد که دریا را اُسکُره‌ای پیماید [شیر را برداشت هرگز برّه‌ای] پس ای عاقل من ضعیف کی توانم که شرح احسان حضرت خدا کنم [4204 گر حجاب استت برون رَو ز احتجاب] از پرده برون رو فضل حق تعالی را بنگر [تا ببینی پادشاهی عجب] سخت عجب. حکایت: روزی شخصی از امیرالمومنین علی کَرَمَ اللّٰه وَجْهَه سوال کرد و گفت: هَلْ رَأَيْتَ رُبُک؟ گفت: لَا أَعْبُدُ رَبًّا لَا أَرَاهُ. یعنی یا علی پروردگار خود را دیدی؟ علی گفت: بندگان نمی‌کنم پروردگاری را تا نبینم. آن شخص گفت یا امیرالمومنین پروردگار را به من بنمای. علی گفت: از دنیا معنی چه داری؟ آن شخص گفت: دو درم دارم. امیرالمومنین آن دو درم را بگرفت یکی را بر یک چشمش و یکی را بر دیگر چشمش نهاد، باز گفت: دنیا را و آسمان را و آفتاب را می‌بینی؟ گفت: نمی‌بینم. گفت همچنین دنیا و محبت او در میان بنده و حضرت خدا حجاب است، هر که محبت دنیا را از پیش چشم دل بر دارد حجاب از میان بردارد خدای خود را ببیند. بیت: چه کار است این ندارد کس ز خود بگذر در آن در رس - چو بگذشتی ز خود زان پس نماند در تو انکاری. بدان که مست دو قسم است. یکی مست اقبال و مال یکی مست ملک متعال. آنکه مست اقبال و دولت و مال و نعمت بود کار و کردار او معذور نیست، چنانکه ارکان سلطان محمود چون مستان دولت بودند مستی و شکستگی ایشان معذور نشد. اما آنکه مست ملک متعال و مشتاق جمال با کمال باشد اگر گوهر را بشکند معذور است (276a) چنانکه ایاز مست سلطان محمود بود شکستن گوهرش معذور شد و خدمت مولانا پیش از این قسم اوّل را بیان کرده بود اکنون قسم دوم را بیان می‌کند که می‌فرماید: [4205 گرچه بشکستند جامت قوم مست] ای ساقی الست [آنکه مست از تو بُود عذریش هست] لاجرم آن مست معذور است [4206 مستی ایشان به اقبال و به مال] مرهون است به اوّل مصراع اخیر اَعْنِ [نی ز باده تست ای شیرین فعال] لفظ نی مصروف به مصراع اوّل است یعنی مستی ایشان نه به اقبال و مال است بلکه از باده توسست. یا مضمون این بیت استفهام انکاری است حاصل معنی به ترکی این است: بونلرکِ مَسْتَلِگی دولت و مال ایلَه سَنک شرابکدن دگلمیدر ای اِیو فعل لو. [4207 ای شهنشه مست تخصیص توند] ای سلطان السلاطین مست خاص کردن توند که ایشان را به اقبال و مال خاص کردی. پس به حکم لَا تُلْهِیْهُمْ تِجَارَةً وَلَا بَیْعَ عَنْ ذِکْرِ اللّٰهِ (نور/۳۷) و به موجب يُحِبُّهُمْ وَ يُحِبُّونَ اللّٰه، مستی عشق ایشان به ذات توسست. [عفو کن از مست خود ای عفومند] زیرا [4208 لذت تخصیص تو وقت خطاب] مرهون است [آن کند که ناید از صد خُم شراب] لذت خاص کردن تو ایشان را به عبادت در وقت مناجات چنان کیفیت و مستی دهد که آنچنان کیفیت را باده صد خُم نمی‌دهد. و از خصایص ذکر است که حق تعالی در مقابله ذکر، ذکر کند. چنانکه فرمود: فَادْکُرُوْتِیْ اَذْکُرْکُمْ (بقره/۱۰۲). حکایت: ابراهیم

خواص گفت در بادیه می‌رفتم کنیزکی را دیدم در غلبات وجد. در وی نظر کردم سر برهنه. گفتم: سر بپوش. گفت ای خواص چشمش نگاه دار. گفتم: من عاشقم، عاشق چشمش نباشد اما بی‌خود و بی‌اختیار چشمم بر تو افتاد. کنیزک گفت: من مستم و مست سر نپوشد. خواص گفت گفتم: از کدام شرابخانه مست شدی؟ گفت: ای خواص تا کی دورم می‌داری هَلْ فِي الدَّارَيْنِ غَيْرَ اللَّهِ. [4209 چونکه مستم کرده‌ای حَدْثِ مِزْن] زیرا [شرع مستان را نبیند حد زدن] که مست را در حالت مستی حد نمی‌زنند بلکه تأخیر کنند تا به وقت هوشیاری [4210 چون شوم هشیار آنگاهم بزن] به حکم شرع [که نخواهم گشت خود هشیار من] که مستی من بی‌حد است هرگز هوشیار نمی‌شوم تا وقت حد زدن باشد. [4211 هرکه از جام تو خورد ای ذُوَالْمِئَن] صاحب نعم [تا ابد رست از هُش و از حد زدن] تا ابد خلاص شد از عقل معاش و از عذاب زدن [4212 خَالِدِينَ فِي فَنَاءٍ سُكْرُهُمْ] ابدی است در فنا مستی ایشان [مَنْ تَفَانِي فِي هَوَاكُم لَمْ يَقُمْ] هر که فانی شود در عشق شما برنخواست یعنی مستی او زائل نمی‌شود. [4213 فَضْلِي تُوْ كَوَيْدِ دِلِ مَا رَا كِه رَو] فضل و احسان تو دل ما را که همچون مگس است گوید برو. [ای شده در دوغ عشق ما گِرو] رهن و محبوس [4214 چون مگس در دوغ ما افتاده‌ای] و بمانده‌ای [تو نه‌ای مست ای مگس تو باده‌ای] تو ای مگس مست باده ما نه‌ای بلکه عین باده‌ای. یعنی آن کس که همچون مگس ضعیف و حقیر باشد اما چون در دوغ عشق خدای تعالی نشسته و مانده باشد محض باده (276b) شود. پس کسی که یار او گردد و سخن او شنود مست است [4215 کرکسان مست از تو گردند ای مگس] یعنی بزرگان دین و دنیا در راه هدی مست از تو شوند [چونکه بر بحرِ عسل رانی فَرَس] چونکه بر دریای انگبین روانه شوی [4216 کوه‌ها چون ذره‌ها سرمست تو] و همچنان [نقطه و پرگار و خط در دست تو] و در قدرت تصرف تو. حکایت: شیخ احمد خضرویه به دیدن بایزید بسطامی رفت. بایزید پرسید که یا احمد در عشق به چه مرتبه رسیده‌ای. احمد فرمود: چندان جام عشق کشیدم که اگر یک قطره درافزاید جایگاه نیست. بایزید تبسم کرد و گفت: ای خام، إِنَّ لِلَّهِ عِبَاداً يَشْرَبُونَ بِحُورِ السَّمَوَاتِ وَ الْأَرْضِ وَ يَقُولُونَ هَلْ مِنْ مَزِيدٍ، وَ إِلَيْهِ أَشَارَ مَنْ قَالَ. شعر: وَلَمْ أَرْ فِي عِيُوبِ النَّاسِ غَيْباً - كُنْقَصُ الْقَادِرِينَ عَلَيِ الْكَمَالِ. پس مراتب وصول و مشاهده تجلّی بی‌حد است. حکایت: از مردی صالح مروی است که گفت در کشتی بودیم باد سخت وزیدن گرفت. در کشتی جوانی بود دست به سوی باد کشید و گفت: ساکن شد به فرمان من. گفتم: این چه سخن است فرمان از آن خداست. گفت: کسی که بر اخلاص ایستاده باشد تصرف را در دست او کنند، هرچه خواهد آن کند. باز جوان برخاست و بر آب رفت تا از ما غایب شد. [4217 فتنه که لرزند از او لرزان تست] فتنه و دوزخ که از او لرزند اهل دنیا لرزان و ترسان توست که جُرْ يَا مُؤْمِنَ فَإِنَّ نَوْرَكَ قَدْ أَطْفَأَ نَارِي. [هر گران‌قیمت گهر ارزان تست] هر گوهر ثمین ارزان و رایگان توست. یعنی

اگر گوهر دنیا را بشکنی و گوهر فرمان شاه را نشکنی هر گوهر گرانبایه از آن توست. حضرت خدا در سوره حم المومن می‌فرماید: **فَأُولَٰئِكَ يَدْخُلُونَ الْجَنَّةَ يُرْزَقُونَ فِيهَا بِغَيْرِ حِسَابٍ** (مؤمن/۴۰)، یعنی آن گروه شایسته کاران در آیند به بهشت، روزی داده شوند از آن فواکه پاکیزه و مطاعم لذیذه و مشارب خوشگوار و سایر مُستلذات بی‌شمار. یعنی نه به اندازه عمل بلکه به بسیاری، از آن زیاده و این از روی فضل حضرت الهی است که نامتناهی است. **حکایت:** منقول است که چون حق تعالی بنده را به جنت برد حجاب را بردارد و گوید بنده من اینک دیدار من نصیب تو. و فرشتگان از برون حجاب مانده، جبرئیل گوید: یا رب این فرشتگان نیز هم بنده تو اند. خدای تعالی گوید: آری ولکن ایشان را بر من حقی دیگر است که اندوهان بسیار دیدند و غمان بی‌شمار کشیدند از بیم قطع بسیار گریستند و با چندین مخالف فرمان گریزند. در خبر است (277a) **لَا رَاحَةَ لِمُؤْمِنٍ دُونَ لِقَاءِ اللَّهِ**. [4218 گر خدا دادی مرا پانصد دهان] و بسیار زبان **[گفتمی شرح تو ای جان و جهان]** بیان کرم‌های تو می‌کردم. **حکایت:** بزرگی می‌گفت در خبر است که روز قیامت خدای تعالی یکی را گوید: چندین چرا ترسیدی نمی‌دانستی که من رحیم و کریمم؟ آن بزرگ گفت: عجب حالی است که گر بترسی عتاب آید و اگر نترسی عقاب آید. [4219 یک دهان دارم من آن هم مُنکسر] شکسته **[در خجالت از تو ای دانای سر]** در شرم است از تو ای عالم السرّ. **حکایت:** بزرگی می‌گفت کرم‌های حضرت حق را بین که دعوی محبت بنده می‌کند که يُجِبَّهُم فرمود. و اگرچه بنده می‌گریزد وی نمی‌گذارد می‌خواهد که به درگاه خود آرد. اگر چه پس از هفت سال بُود و می‌گوید **فَقَرُّوا إِلَى اللَّهِ** (ذاریات/۵۰)، و می‌گوید **وَاللَّهُ يَدْعُو إِلَى دَارِ السَّلَامِ** (یونس/۲۵)، و می‌گوید **أَلَمْ يَأْنِ لِلَّذِينَ آمَنُوا أَنْ تَخْشَعَ قُلُوبُهُمْ لِذِكْرِ اللَّهِ** (حدید/۱۶)، و می‌گوید **لَا تَقْنَطُوا مِنْ رَحْمَةِ اللَّهِ** (زمر/۵۳)، و می‌گوید **لَا يَأْتِسُ مِنْ رَوْحِ اللَّهِ** (یوسف/۸۷)، و می‌گوید **وَأَنْبِئُوا إِلَى رَبِّكُمْ** (زمر/۵۴)، فرمان عبادت نوازش است نه زحمت، بلکه دعوت است به صحبت. چون به دعوت حق روی اکرام و انعام بینی. نمی‌بینی که چون کسی را به خانه خود دعوت کنی تو وی را تعظیم کنی نه تحقیر. **لاجرم يَدْعُوَكُمْ لِيُغْفِرَ لَكُمْ** (ابراهیم/۱۰)، پس کو زبان و دهان که کرم‌های او را بیان کند. [4220 منکسرتر خود نباشم از عدم] یعنی اگرچه دل من خسته و دهان و زبانم شکسته است پس من سخت منکسرم اما منکسرتر از نیستی، نیستم. **[کز دهانش آمدستند این اُمم]** از دهان عدم آمدند چندین طوایف موجودات. [4221 صد هزار آثار غیبی منتظر] مرهون است **[کز عدم بیرون جَهد جُست و مَکر]** حمله کننده. یعنی از دهان عدم چندین اثر پیدا شده است و من بعد پیدا شود پس چرا از من اثر و خبر پیدا نشود. خصوصاً اقتضاء سخن از او به من رسیده است [4222 از تقاضای تو می‌خارد سرم] در بعض نسخ به جای خارد، لفظ گردد واقع است، یعنی بهر تقاضای تو حرکت می‌کنم و خبر می‌گویم **[ای بمرده من به پیش آن کرم]** ای که من هلاک آن کرم گشتم. **حکایت:**

حسن بصری گفته که در خبر وارد است که حضرت خدا در روز قیامت گوید: **جوزوا الصراطَ بِعَفْوِي وَ ادْخُلُوا الْجَنَّةَ بِرَحْمَتِي وافْتَسِمُوهَا بِأَعْمَالِكُمْ**. كما قال الله تع: **وَتِلْكَ الْجَنَّةُ الَّتِي أُورِثْتُمُوهَا بِمَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ** (زخرف/۷۲). [4223 رغبت ما از تقاضای توست] زانکه [جذبه حق است هر جا رهرو است] که خطرات بنده از حق تعالی است که او را به سوی خود کشد و به مناجات خویش مشغول گرداند و از ماسوی غفلت دهد و در مناجات او را حیرت آرد. اگرچه او در پس پرده است اما عشق او در جان و دل است. **حکایت: (277b) صالحی** از غزا آمد زنش در آن شب امید صحبت و فراش می داشت، آن عزیز به مسجد در آمد تا به صبح نماز گزارد. زنش صبح گفت ما مدتی در انتظار تو بودیم چون آمدی تا به صبح نماز گذاری ما را یاد نکردی. مرد گفت: واللّه من در فکر حوری و مشاهده جمال باری بودم همه شب یاد زن و خانه به خاطر من نیامد. **بیت:** به خود ره نیست در کوی تو مشتاقان شیدا را - همه زلفت به قلاب محبت می کشد ما را. [4224 خاک بی بادی به بالا بر جهد] استفهام انکاری است، یعنی خاک بی باد به بالا نمی جهد [کشتی بی بحر پا در ره نهد] یعنی کشتی بی دریا به منزل نمی رود. ع: **إِنَّ السَّفِينَةَ لَا تَجْرِي عَلَى الْيُسِّ**. لاجرم بی باد هدایت و عنایت تو خاک تن ما به حرکت نمی آید و بی آب رحمت تو کشتی وجود ما به ساحل سلامت آخرت نمی رسد و آب رحمت تو سبب حیات جان است. زانکه **فِي الْحَقِيقَةِ آبُ حَيَوَانَاتٍ** است. [4225 پیش آب زندگانی کس نمرد] پس کسی که به عمل صالح در آب رحمت بُود مردن او مردن نیست بلکه جان را به دوست بردن است [پیش آبت آب حیوان است دُرد] آب رحمت تو صافی تر از آب حیات است زانکه آب حیات سبب حیات فانیه است تا به قیامت و آب رحمت سبب حیات باقیه است ابد الابد. **حکایت:** چون موسی علیه السلام با قوم خود به لب دریا رسید ابلیس از شادی نعره زد که همه شیاطین جمع آمدند و گفتند چه بود. گفت: موسی و قومش را بکشتم. گفتند: از چه می گویی؟ گفت: لشکر بسیار در پی هست و دریای ژرف در پیش هست و یاری شیطان و اعوان هست. ندا آمد که این همه هست ولكن عنایت و قدرت من کجاست، **وَأَنْجَيْنَا مُوسَى وَمَنْ مَعَهُ** (شعراء/۶۵)، الآية. همچنین ابلیس بندگان را عاصی گرداند به امید آنکه غرق عذاب دوزخ کند و به هلاک ابدی رساند اما عنایت الهیه رهاوند و به حیاط باقیه رساند. [4226 آب حیوان قبله جان دوستان] آب حیوان معنوی قبله جان است ای دوستان [ز آب باشد سبز و خندان بوستان] پس نضارت دل و حیاتش از آب عبادت و رحمت باشد. **حکایت:** رسول الله علیه السلام مردی را دید سر به سجده برده می گریست و می گفت: الهی خَلَقْتَنِي وَ لَمْ أَكُ شَيْئًا ظَلَمْتُ نَفْسِي وَ ارْتَكَبْتُ الْمَعَاصِيَ وَ إِنِّي مَقْرَرٌ بِذُنُوبِي الهی إِنْ غَفَرْتَنِي فَلَا يَنْقُصُ عَنْ مُلْكِكَ شَيْءٌ وَ إِنْ عَذَّبْتَنِي فَلَا يَزِيدُ فِي مُلْكِكَ الهی أَنْتَ تَجِدُ مَنْ يُعَذِّبُ غَيْرِي وَ أَنَا لَا أَجِدُ مَنْ يَرْحَمُنِي غَيْرُكَ أَسْأَلُكَ بِعِزَّتِكَ أَنْ تَغْفِرَ لِي وَ تَرْحَمَنِي. رسول الله علیه السلام گفت: **قَوْلَ الَّذِي نَفْسُ مُحَمَّدٍ**

يَبْدِيهَا مَا رُفِعَ رَأْسُهُ مِنَ السَّجْدَةِ حَتَّى غَفَرَ اللَّهُ لَهُ. پس آنان که آب حیوان الهی را آشامند نمیرند بلکه از جهان فانی به مکان باقی انتقال کنند [4227 مرگ آشامان ز عشقش زنده‌اند] به حیات روحانیه [دل ز جان و آب جان بر کنده‌اند] دل را از جان و جان را از آب حیوان صوری برکنده و قطع کرده‌اند [4228 آب عشق تو چو ما را دست داد] و میسر شد [آب حیوان شد به پیش ما کساد] که او را رغبت نماند. (278a) [4229 ز آب حیوان هست هر جان را نوی] و تازگی [لیک آب آب حیوانی تُوی] که او را حیات بخشی تو داده‌ای [4230 هر دمی مرگی و حشری دادیم] هر دم مرا مردن و حشر شدن دادی و به حکم لَوْ كَشَفَ الْغِطَاءَ مَا أُرَدِّدْتُ يَقِينًا، احوال آخرت را گشادی [تا بدیدم دست‌برد آن کرم] پس از این از مردن غم نمی‌خورم. حکایت: سلطان ولد روایت کرد که روزی در مدرسه پدرم با خدمت مولانا اکمل‌الدین طیب نشسته بودیم و به معانی مشغول گشته. از ناگاه پدرم از در درآمد و سر مبارک بر زانوی من نهاد و بر رویم گرم گرم نظر کرد و فرمود که بهاء‌الدین مرا بسیار بسیار نظر کن. گفتم: عجباً فردای قیامت همچنین روی مبارک شما را خواهم دیدن؟ اکمل‌الدین گفت: واللّه مرا اعتقاد چنان است که هر که در این دنیا یک بار روی مولانا را دید روز قیامت تمامت قبائل و عشایر خود را شفیع و رفیع می‌شود. همانا که حضرت پدرم برخاست و به ذوق تمام فرمود که: واللّه تمامت حکماء عالم را فردا به تو خواهند بخشیدن و هر که ما را دید هرگز روی دوزخ را نبیند. و باز فرمود که: زمانی بیاید این مدرسه ما به کلی بیاب شود راه‌گذریان که از آنجا عبور کنند حقا که به دوزخ درنیایند چنان که فرمود، قطعه: سخت خوشی چشم بدت دور باد - ای خنک آن چشم که روی تو دید * دیدن روی تو بسی نادر است - ای خنک آن گوش که نامت شنید. [4231 همچو خفتن گشت این مردن مرا] به حکم المَوْتُ نَوْمٌ ثَقِيلٌ، و به موجب المَوْتُ رَاحَةُ الْمُؤْمِنِ، همچون به خواب رفتن شد مردن مرا [ز اعتمادِ بعث کردن ای خدا] زانکه تو قادری بر ایجاد معدوم [4232 هفت دریا هر دم از گردد سراب] و جای بی آب [گوش‌گیری آورش ای آب آب] به زودی و آسانی بیاوری ایشان را ای اصل و موجد آب [4233 عقل لرزان از اجل و آن عشق شوخ] عشق از او شوخ و خندان است [سنگ کی ترسد ز باران چون کلوخ] سنگ از آب نمی‌ترسد چنانکه خشت می‌ترسد زانکه سنگ از آب سوده نشود همچو کلوخ و خشت. پس مؤمن می‌داند که پس از مردن زنده گردد و به بهشت و دیدار رسد، اما کافر را این اعتقاد نیست لاجرم از مرگ ترسد. حکایت: عاص بن وایل با ابوجهل و آشهر آن است که ابی بن خلف قدری استخوان کهنه‌ای در دست مالیده به مجلس رسول الله علیه‌السلام آورد و بعضی از صنایع قریش حاضر بود، گفت: کیست آن که این اجزاء متفرقه را جمع ساخته دیگر بار زنده گرداند؟ رسول الله علیه‌السلام فرمود: که آفریدگار تو این را (278b) به قیامت برانگیزد و تو را زنده گرداند و به دوزخ برد و این آیت نازل شد: قُلْ يُحْيِيهَا الَّذِي أَنْشَأَهَا أَوَّلَ

مَرَّةً وَهُوَ بِكُلِّ خَلْقٍ عَلِيمٌ (یس/۷۹). چون خدمت مولانا از کتاب مثنوی جلد پنجم را ختم کردن خواست در این باب معانی فرمود و گفت: [4234 از صحافی مثنوی این پنجم است] از صفحه‌های مثنوی این قسم پنجم است [در بروج چرخ جان چون انجم است] در برج‌های فلک جان همچون ستاره است که از او استدلال توان کرد بر راه سالک اما [4235 ره نیابد از ستاره هر حواس] و هر بیننده [جز که کشتیانِ ستاره‌شناس] زیرا کشتیان اهل در شب تاریک به دریای عمیق راه را از ستاره می‌داند و مصداق این کلام قول حق تعالی است در سوره انعام وَهُوَ الَّذِي جَعَلَ لَكُمُ النُّجُومَ لِتَهْتَدُوا بِهَا فِي ظُلُمَاتِ الْبَرِّ وَالْبَحْرِ (انعام/۹۷). بدان که نجوم را جز این منافع دیگر هست مثل زینت آسمان و رجم شیطان، حضرت خدا در این سوره بر ذکر این منفعت قصد کرد که در این منفعت دلیل قدرت ظاهر است. زیرا نجوم را بر فلک دلیل یعنی راه‌نمای زمین ساخت با بُعد چندین مسافه در میان آسمان و زمین. لاجرم از ستاره مثنوی راه دریای دین و طریقت را آن کس می‌داند که کشتیان ستاره‌شناس باشد. اما [4236 جز نظاره نیست قسم دیگران] غیر تماشا نیست نصیب آن کشتیانان که ستاره شناس نباشند. [از سعودش غافلند و از قرآن] از سعادت و نحوست او غافلند که يُضِلُّ بِهِ كَثِيرًا وَيَهْدِي بِهِ كَثِيرًا (بقره/۲۶)، پس هر که به ظاهر قصه نظر کند این را کتاب حکایات بلکه کتاب هزلیات پندارد و هر که به حصّه نظر کند این را کتاب ارشاد و اصلاح عباد داند. پس بدین کتاب عیوب خود را داند و اصلاح خویش کند که به مواعظ این ردّ شیطان کند. لاجرم ای سالک [4237 آشنایی گیر شب‌ها تا به روز] و ای طالب روز پیروز [با چنین استارهای دیوسوز] مفعول گیر مضمون این مصراع اخیر است، یعنی نصایح کتاب مثنوی همچون شهاب و نجوم رجوم شیاطین است. [4238 هر یکی در دفع دیو بدگمان] هر یکی از ستاره‌های این کتاب یعنی نصایح و معارف او در دفع وسوسه شیطان بدگمان [هست نطفانداز قلعه آسمان] و همچون شهاب ثاقب است ای مرد پُردان. [4239 اختران با دیو همچون عقرب است] ستاره‌ها با شیطان چون عقرب است هلاک کننده [مشتی را او ولیّ الأقرب است] طالب و سالک را آن اختران چون دوست نزدیک‌تر است. [4240 قوس اگر از تیر دوزد دیو را] و هلاک کند او را یعنی ضرر رساند [دَلُّوْهُ آب است زرع و میو را] یعنی سودمند است کشت و میوه را. [4241 حوت اگرچه] (279a) [کشتی غی بشکند] حوت اگرچه کشتی گمراهی را بشکند [دوست را چون ثور کشتی می‌کند] محب را همچون ثور زراعت می‌کند. [4242 شمس اگر شب را بدرّد چون اسد] آفتاب اگر چه شب را همچون اسد بدرّد و هلاک و محو کند [لعل را زو خلعتِ اطلس رسد] لعل از تاب آفتاب همچون اطلس سرخ خلعت بیوشد. لاجرم این کتاب مثنوی مخلصان را سودمند است منکران را پُر گزند. حکایت: در مناقب خدمت مولانا مذکور است که روزی شمس-الدین ولد مدرّس در حجره خود خفته بود و از سر نسیان مثنوی را پس پشت خود نهاده. از ناگاه

حضرت مولانا در آمده آن کتاب را چنان دید، فرمود که این سخن ما برای آن نیامد که پس پشت افتد. واللّٰه و اللّٰه از آنجا که آفتاب سر می زند تا آنجا که فرو می رود این کتاب خواهد گرفتن، یعنی میان مشرق و مغرب از این پر گردد و در اقلیم ها خواهد رفتن و در معبدها و در مصطبه ها خوانده شود. و این سخن از جمله کرامات مولانا است، فی الواقع چنین شد. از او صالحان مستفید شدند و منکران متضرر گشتند زانکه هر چیز نسبت با هر کس نافع نباشد. [4243 هر وجودی کز عدم بنمود سر] هر چیز که موجود شد [بر یکی زهر است و بر دیگر شکر] لاجرم ای مرد پُر هنر [4244 دوست شو و ز خوی ناخوش شو بری] دوست شو و از اخلاق ذمیمه و خصایل قبیحه بری شو [تا ز خمره زهر هم شکر خوری] تا از خمره و سبوی زهر نیز شکر بخوری [4245 زآن نشد فاروق را زهری گزند] عمر رضی اللّٰه عنه زهر خورد او را ضرر نکرد [که بُد آن تریاقِ فاروقیش قند] آن تریاقِ فاروقی او قند بود از آن گزند نکرد. الحمد لله علی التمام که شرح مجلّد پنجم تمام شد از کتاب مثنوی و آن حکایات که این شارح فقیر آورد و با سرخ اشارت کرد چهارصد و چهل حکایت است. تَمَّ تَالِيفُ الْكِتَابِ يَوْمَ الْارْبَعَاءِ السَّادِسِ مِنْ جَمَادَى الْاَوَّلِ لِسَنَةِ ثُلُثٍ وَ سِتِّينَ وَ تِسْعَمَائِهِ هِجْرَةً هِلَالِيَه قَدْ وَقَعَ الْفَرَاغُ مِنْ تَحْرِيرِهِ.

KURÂN-I KERÎM ÂYETLERİ

Sayfa	Sure/Ayet	Ayet-i Kerime	Sıra
1	Kehf/109	قُلْ لَوْ كَانَ الْبَحْرُ مِدَاداً لِكَلِمَاتِ رَبِّي لَنَفِدَ الْبَحْرُ قَبْلَ أَنْ تَنفَدَ كَلِمَاتُ رَبِّي وَلَوْ جِئْنَا بِمِثْلِهِ مَدَدًا	1
2	İsrâ/85	وَمَا أُوتِيتُمْ مِنَ الْعِلْمِ إِلَّا قَلِيلًا	2
2	En'âm/54	مَنْ عَمِلَ مِنْكُمْ سُوءًا بِجَهَالَةٍ ثُمَّ تَابَ مِنْ بَعْدِهِ وَأَصْلَحَ فَإِنَّهُ غَفُورٌ رَحِيمٌ	3
2	Nûr/35	يَهْدِي اللَّهُ لِنُورِهِ مَنْ يَشَاءُ	4
2	Bakara/269	وَمَنْ يُؤْتَ الْحِكْمَةَ فَقَدْ أُوتِيَ خَيْرًا كَثِيرًا	5
3	Ankebût/69	وَالَّذِينَ جَاهَدُوا فِينَا لَنَهْدِيَنَّهُمْ سُبُلَنَا	6
3	Rûm/32	كُلُّ حِزْبٍ بِمَا لَدَيْهِمْ فَرِحُونَ	7
4	Yâsîn/26-27	يَا لَيْتَ قَوْمِي يَعْلَمُونَ * بِمَا غَفَرَ لِي رَبِّي	8
4	Hâkka/25-29	يَا لَيْتَنِي لَمْ أُوتَ كِتَابِيهٖ * وَلَمْ أَدْرِ مَا حِسَابِيهٖ * يَا لَيْتَهَا كَانَتِ الْقَاضِيَةَ * مَا أَغْنَىٰ عَنِّي مَالِيهٖ * هَلَكَ عَنِّي سُلْطَانِيهٖ	9
4	Kehf/110	فَمَنْ كَانَ يَرْجُوا لِقَاءَ رَبِّهِ فَلْيَعْمَلْ عَمَلًا صَالِحًا وَلَا يُشْرِكْ بِعِبَادَةِ رَبِّهِ أَحَدًا	10
6	Bakara/191	وَالْفِتْنَةُ أَشَدُّ مِنَ الْقَتْلِ	11
6	Haşr/2	يُخْرِبُونَ بُيُوتَهُمْ بِأَيْدِيهِمْ	12
8	Bakara/260	وَإِذْ قَالَ إِبْرَاهِيمُ رَبِّ أَرِنِي كَيْفَ تُحْيِي الْمَوْتَىٰ قَالَ أَوَلَمْ تُؤْمِنْ قَالَ بَلَىٰ وَلَٰكِنْ لِيَطْمَئِنَّ قَلْبِي قَالَ فَخُذْ أَرْبَعَةً مِنَ الطَّيْرِ فَصُرْهُنَّ إِلَيْكَ ثُمَّ اجْعَلْ عَلَىٰ كُلِّ جَبَلٍ مِنْهُنَّ جُزْءًا ثُمَّ ادْعُهُنَّ يَأْتِينَكَ سَعْيًا وَاعْلَمْ أَنَّ اللَّهَ عَزِيزٌ حَكِيمٌ	13
9	A'râf/31	كُلُوا وَاشْرَبُوا وَلَا تُسْرِفُوا	14
10	Haşr/9	وَيُؤْثِرُونَ عَلَىٰ أَنْفُسِهِمْ وَلَوْ كَانَ بِهِمْ خَصَاصَةٌ	15

10	Haşr/9	وَيُؤْثِرُونَ عَلَىٰ أَنْفُسِهِمْ وَلَوْ كَانَ بِهِمْ خَصَاصَةٌ وَمَنْ يُوقِ شُحَّ نَفْسِهِ فَأُولَٰئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ	16
11	Bakara/268	الشَّيْطَانُ يَعِدُكُمُ الْفَقْرَ وَيَأْمُرُكُم بِالْفَحْشَاءِ	17
11	Hicr/43-44	وَأَنَّ جَهَنَّمَ لَمَوْعِدُهُمْ أَجْمَعِينَ * لَهَا سَبْعَةُ أَبْوَابٍ لِّكُلِّ بَابٍ مِنْهُمْ جُزْءٌ مَّقْسُومٌ	18
12	Abese/1-2	عَبَسَ وَتَوَلَّى * أَنْ جَاءَهُ الْأَعْمَى	19
14	Bakara/138	صِبْغَةَ اللَّهِ وَمَنْ أَحْسَنُ مِنَ اللَّهِ صِبْغَةً	20
15	Hicr/72	لَعَمْرِكَ إِنَّهُمْ لَفِي سَكْرَتِهِمْ يَعْمَهُونَ	21
15	Sâd/26	يَا دَاوُدُ إِنَّا جَعَلْنَاكَ خَلِيفَةً فِي الْأَرْضِ	22
15	Necm/3	وَمَا يَنْطِقُ عَنِ الْهَوَىٰ	23
16	Fetih/10	إِنَّ الَّذِينَ يُبَايِعُونَكَ إِنَّمَا يُبَايِعُونَ اللَّهَ يَدُ اللَّهِ فَوْقَ أَيْدِيهِمْ	24
17	Tevbe/82	فَلْيَضْحَكُوا قَلِيلًا وَلْيَبْكُوا كَثِيرًا جَزَاءً بِمَا كَانُوا يَكْسِبُونَ	25
18	Müzzemmil/20	وَأَقْرِضُوا اللَّهَ قَرْضًا حَسَنًا	26
18	Ahzâb/33	إِنَّمَا يُرِيدُ اللَّهُ لِيُذْهِبَ عَنْكُمُ الرِّجْسَ أَهْلَ الْبَيْتِ وَيُطَهِّرَكُمْ تَطْهِيرًا	27
18	Tâhâ/120	فَوَسَّوَسَ إِلَيْهِ الشَّيْطَانُ قَالَ يَا آدَمُ هَلْ أَدُلُّكَ عَلَى شَجَرَةِ الْخُلْدِ وَمُلْكٍ لَّا يَبْلَىٰ	28
18	A'râf/20-21	وَقَالَ مَا نَهَيْكُمَا رَبُّكُمَا عَنْ هَذِهِ الشَّجَرَةِ إِلَّا أَن تَكُونَا مَلَائِكَةً أَوْ تَكُونَا مِنَ الْخَالِدِينَ * وَقَاسَمَهُمَا إِنِّي لَكُمَا لَمِنَ النَّاصِحِينَ	29
20	Şûrâ/38	وَالَّذِينَ اسْتَجَابُوا لِرَبِّهِمْ وَأَقَامُوا الصَّلَاةَ وَأَمْرُهُمْ شُورَىٰ بَيْنَهُمْ	30
20	Bakara/143	لِتَكُونُوا شُهَدَاءَ عَلَى النَّاسِ وَيَكُونَ الرَّسُولُ عَلَيْكُمْ شَهِيدًا	31
21	Bakara/152	فَاذْكُرُونِي أَذْكُرْكُمْ	32
21	Ahzâb/41	اذْكُرُوا اللَّهَ ذِكْرًا كَثِيرًا	33
21	Âl-i İmrân	يَذْكُرُونَ اللَّهَ قِيَامًا وَقُعُودًا وَعَلَىٰ جُنُوبِهِمْ	34

22	Mâide/54	يُحِبُّهُمْ وَيُحِبُّونَهُ	35
22	Ankebût/45	وَلَذِكُرِ اللَّهَ أَكْبَرُ	36
23	Mü'minûn/1	قَدْ أَفْلَحَ الْمُؤْمِنُونَ	37
24	mü'min/3	غَافِرِ الذَّنْبِ وَقَابِلِ التَّوْبِ شَدِيدِ الْعِقَابِ ذِي الطُّوْلِ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ إِلَهِي الْمَصِيرُ	38
26	Nasr/3	وَاسْتَغْفِرْهُ إِنَّهُ كَانَ تَوَّابًا	39
26	Tevbe/118	ثُمَّ تَابَ عَلَيْهِمْ لِيَتُوبُوا	40
26	Sâffât/99	إِنِّي ذَاهِبٌ إِلَى رَبِّي سَيِّئِينَ	41
27	Âl-i İmrân/159	فَبِمَا رَحْمَةٍ مِنَ اللَّهِ لِنْتَ لَهُمْ	42
28	Bakara/210	وَالَى اللَّهُ تُرْجَعُ الْأُمُورُ	43
29	Kâf/79	وَنَزَّلْنَا مِنَ السَّمَاءِ مَاءً مُبَارَكًا	44
30	Mü'minûn/1-2	قَدْ أَفْلَحَ الْمُؤْمِنُونَ * الَّذِينَ هُمْ فِي صَلَاتِهِمْ خَاشِعُونَ	45
30	Maûn/4-5	فَوَيْلٌ لِلْمُصَلِّينَ * الَّذِينَ هُمْ عَنْ صَلَاتِهِمْ سَاهُونَ	46
33	Ahzâb/23	رِجَالٌ صَدَقُوا مَا عَاهَدُوا اللَّهَ عَلَيْهِ	47
33	Fussilet/30	إِنَّ الَّذِينَ قَالُوا رَبُّنَا اللَّهُ ثُمَّ اسْتَفَامُوا تَنْزِيلَ الْمَلَائِكَةِ أَلَّا تَخَافُوا وَلَا تَحْزَنُوا	48
34	Leyl/4	إِنَّ سَعْيَكُمْ لَشَتَّى	49
34	Enfâl/28	وَاعْلَمُوا أَنَّمَا أَمْوَالُكُمْ وَأَوْلَادُكُمْ فِتْنَةٌ وَاللَّهُ عِنْدَهُ أَجْرٌ عَظِيمٌ	50
34	Secde/30	وَانْتَظِرُوا إِنَّهُمْ مُنْتَضِرُونَ	51
35	İsrâ/64	وَاسْتَفْزِزْ مَنِ اسْتَطَاعَتْ مِنْهُمْ بَصُوتَكَ وَاجْلِبْ عَلَيْهِمْ بِخَيْلِكَ وَرَجِلِكَ وَشَارِكْهُمْ فِي الْأَمْوَالِ وَالْأَوْلَادِ	52
35	Nahl/90	وَيَنْهَى عَنِ الْفَحْشَاءِ وَالْمُنْكَرِ وَالْبَغْيِ	53

36	Âl-i İmrân/37	كُلَّمَا دَخَلَ عَلَيْهَا زَكَرِيَّا الْمِحْرَابَ وَجَدَ عِنْدَهَا رِزْقًا قَالَ يَا مَرْيَمُ أَنَّى لَكِ هَذَا قَالَتْ هُوَ مِنْ عِنْدِ اللَّهِ	54
43	İsrâ/105	وَبِالْحَقِّ أَنْزَلْنَاهُ وَبِالْحَقِّ نَزَلَ	55
46	Bakara/7	وَعَلَى أَنْبَارِهِمْ غِشَاوَةٌ	56
46	Kâria/4	يَوْمَ يَكُونُ النَّاسُ كَالْفَرَاشِ الْمَبْثُوثِ	57
47	Yâsîn/30	يَا حَسْرَةً عَلَى الْعِبَادِ مَا يَأْتِيهِمْ مِنْ رَسُولٍ إِلَّا كَانُوا بِهِ يَسْتَهْزِئُونَ	58
48	En'âm/153	وَأَنَّ هَذَا صِرَاطِي مُسْتَقِيمًا فَاتَّبِعُوهُ وَلَا تَتَّبِعُوا السُّبُلَ فَتَفَرَّقَ بِكُمْ عَنْ سَبِيلِهِ ذَلِكُمْ وَضَعِ لَكُمْ لَعَلَّكُمْ تُتَّقُونَ	59
49	Ankebût/69	وَالَّذِينَ جَاهَدُوا فِينَا لَنَهْدِيَنَّهُمْ سُبُلَنَا	60
49	Talâk/7	سَيَجْعَلُ اللَّهُ بَعْدَ عُسْرٍ يُسْرًا	61
50	Yûsuf/96	فَارْتَدَّ بِصَبْرٍ	62
57	Mülk/2	لِيَبْلُوَكُمْ أَيُّكُمْ أَحْسَنُ عَمَلًا	63
59	Bakara/23	وَإِنْ كُنْتُمْ فِي رَيْبٍ مِمَّا نَزَّلْنَا عَلَى عَبْدِنَا فَأْتُوا بِسُورَةٍ مِثْلِهِ	64
60	Zuhruf/35	وَإِنْ كُلُّ ذِي لَمَّا مَتَاعِ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَالْآخِرَةُ عِنْدَ رَبِّكَ لِلْمُتَّقِينَ	65
60	Fâtır/6	إِنَّ الشَّيْطَانَ لَكُمْ عَدُوٌّ فَاتَّخِذُوهُ عَدُوًّا	66
62	Mâide/54	نُرِيدُ أَنْ نَأْكُلَ مِنْهَا وَتَطْمَئِنَّ قُلُوبُنَا	67
62	Âl-i İmrân/113	لَنْ تَنَالُوا الْبِرَّ حَتَّى تُنْفِقُوا مِمَّا تُحِبُّونَ	68
64	Yûsuf/16	وَجَاءُوا آبَاءَهُمْ عِشَاءً يَبْكُونَ	69
65	Zümer/10	إِنَّمَا يُوفَّى الصَّابِرُونَ أَجْرَهُمْ بِغَيْرِ حِسَابٍ	70
66	Âl-i İmrân/54	وَمَكْرُوا اللَّهَ وَاللَّهُ خَيْرُ الْمَاكِرِينَ	71
66	Kalem/51-52	وَإِنْ يَكَادُ الَّذِينَ كَفَرُوا لَيُزْلِقُونَكَ بِأَبْصَارِهِمْ لَمَّا سَمِعُوا الذِّكْرَ وَيَقُولُونَ إِنَّهُ لَمَجْنُونٌ * وَمَا هُوَ إِلَّا ذِكْرٌ لِلْعَالَمِينَ	72

67	Mâide/67	وَاللَّهُ يَعْصِمُكَ مِنَ النَّاسِ	73
67	Kalem/51	وَإِنْ يَكَادُ الَّذِينَ كَفَرُوا لَيُزْلِقُونَكَ بِأَبْصَارِهِمْ	74
69	Sâd/76	أَنَا خَيْرٌ مِنْهُ خَلَقْتَنِي مِنْ نَارٍ	75
71	İbrâhîm/7	لَئِنْ شَكَرْتُمْ لَأَزِيدَنَّكُمْ وَلَئِنْ كَفَرْتُمْ إِنَّ عَذَابِي لَشَدِيدٌ	76
72	Rûm/19	يُخْرِجُ الْحَيَّ مِنَ الْمَيِّتِ وَيُخْرِجُ الْمَيِّتَ مِنَ الْحَيِّ	77
73	Fecr/27-28	يَا أَيُّهَا النَّفْسُ الْمُطْمَئِنَّةُ * ارْجِعِي إِلَىٰ رَبِّكِ رَاضِيَةً مَرْضِيَّةً	78
75	Kâf/16	وَنَحْنُ أَقْرَبُ إِلَيْهِ مِنْ حَبْلِ الْوَرِيدِ	79
75	Nûr/37	رِجَالٌ لَا تُلْهِيهِمْ تِجَارَةٌ وَلَا بَيْعٌ عَنْ ذِكْرِ اللَّهِ	80
76	Naziât/40-41	وَأَمَّا مَنْ خَافَ مَقَامَ رَبِّهِ وَنَهَى النَّفْسَ عَنِ الْهَوَىٰ * فَإِنَّ الْجَنَّةَ هِيَ الْمَأْوَىٰ	81
77	Âl-i İmrân/200	يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اصْبِرُوا وَصَابِرُوا وَرَابِطُوا وَاتَّقُوا اللَّهَ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ	82
77	Enfâl/46	وَاصْبِرُوا إِنَّ اللَّهَ مَعَ الصَّابِرِينَ	83
77	A'râf/31	كُلُوا وَاشْرَبُوا	84
78	Hadîd/3	هُوَ الْأَوَّلُ وَالْآخِرُ	85
78	Sâd/72	فَإِذَا سَوَّيْتُهُ وَنَفَخْتُ فِيهِ مِنْ رُوحِي	86
81	Sebe'/10	وَأَلْنَا لَهُ الْحَدِيدَ	87
81	Enbiyâ/80	وَعَلَّمْنَاهُ صَنْعَةَ لَبُوسٍ لَكُمْ لِنُخْصِنَكُمْ مِنْ بَأْسِكُمْ	88
82	Müzzemmil/20	وَمَا تَقْدُمُوا لَأَنفُسِكُمْ مِنْ خَيْرٍ تَجِدُوهُ عِنْدَ اللَّهِ هُوَ خَيْرٌ وَأَعْظَمَ أَجْرًا	89
83	Hâkka/28-29	مَا أَغْنَىٰ عَنِّي مَالِي * هَلْكَ عَنِّي سُلْطَانِي	90
84	Bakara/102	وَمَا أَنزَلَ عَلَى الْمَلَائِكَةِ بَابِلَ هَارُوتَ وَمَارُوتَ وَمَا يُعَلِّمَانِ مِنْ أَحَدٍ حَتَّى يَقُولَا إِنَّمَا نَحْنُ فِتْنَةٌ فَلَا تَكْفُرْ	91
85	Naziât/40	وَأَمَّا مَنْ خَافَ مَقَامَ رَبِّهِ	92

86	Ahzâb/70	يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ	93
86	Bakare/281	وَاتَّقُوا يَوْمًا تُرْجَعُونَ فِيهِ إِلَى اللَّهِ	94
92	Kıyâmet/8	وَحَسَفَ الْقَمَرُ	95
92	Hadîd/12	يَوْمَ تَرَى الْمُؤْمِنِينَ وَالْمُؤْمِنَاتِ يَسْعَى نُورُهُمْ بَيْنَ أَيْدِيهِمْ وَبِأَيْمَانِهِمْ	96
92	Hadîd/13	فَالْتَمِسُوا نُورًا	97
92	Kasas/7	وَأَوْحَيْنَا إِلَى أُمِّ مُوسَى أَنْ أَرْضِعِيهِ	98
92	Kasas/13	فَرَدَدْنَاهُ إِلَى أُمِّهِ	99
93	Kehf/79	يَأْخُذُ كُلَّ سَفِينَةٍ غَصْبًا	100
95	En'âm/14	قُلْ أَعْيَرَ اللَّهُ اتَّخَذُ وَلِيًّا فَاطِرِ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ وَهُوَ يُطْعِمُ وَلَا يُطْعَمُ	101
96	Sebe'/21	وَرَبُّكَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ حَفِظٌ	102
96	Fetih/18	لَقَدْ رَضِيَ اللَّهُ عَنِ الْمُؤْمِنِينَ إِذْ يُبَايِعُونَكَ تَحْتَ الشَّجَرَةِ	103
96	Fetih/10	إِنَّ الَّذِينَ يُبَايِعُونَكَ إِنَّمَا يُبَايِعُونَ اللَّهَ يَدُ اللَّهِ فَوْقَ أَيْدِيهِمْ	104
97	Kalem/4	وَأَنَّكَ لَعَلَى خُلُقٍ عَظِيمٍ	105
98	Yâsin/9	وَجَعَلْنَا مِنْ بَيْنِ أَيْدِيهِمْ سَدًّا وَمِنْ خَلْفِهِمْ سَدًّا فَأَغْشَيْنَاهُمْ فَهُمْ لَا يُبْصِرُونَ	106
98	Bakara/43	وَأَقِيمُوا الصَّلَاةَ وَآتُوا الزَّكَاةَ	107
99	Hadîd/6	وَهُوَ عَلِيمٌ بِذَاتِ الصُّدُورِ	108
100	En'âm/44	فَلَمَّا نَسُوا مَا ذُكِّرُوا بِهِ فَتَحْنَا عَلَيْهِمْ أَبْوَابَ كُلِّ شَيْءٍ حَتَّى إِذَا فَرِحُوا بِمَا أُوتُوا أَخَذْنَاهُمْ بَغْتَةً فَإِذَا هُمْ مُبْلِسُونَ	109
101	A'râf/31	فَاخْرُجْ إِنَّكَ مِنَ الصَّاغِرِينَ	110
101	Sâd/77	فَاخْرُجْ مِنْهَا فَإِنَّكَ رَجِيمٌ	111
101	A'râf/14	أَنْظِرْنِي إِلَى يَوْمِ يُبْعَثُونَ	112

101	Sâd/49	قَالَ رَبِّ فَأَنْظِرْنِي إِلَى يَوْمِ يُبْعَثُونَ	113
101	A'râf/23	رَبَّنَا ظَلَمْنَا أَنْفُسَنَا وَإِنْ لَمْ تَغْفِرْ لَنَا وَتَرْحَمْنَا لَنَكُونَنَّ مِنَ الْخَاسِرِينَ	114
101	Hicr/37-38	فَإِنَّكَ مِنَ الْمُنْظَرِينَ * إِلَى يَوْمِ الْوَقْتِ الْمَعْلُومِ	115
102	Hadîd/16	أَلَمْ يَأْنِ لِلَّذِينَ آمَنُوا أَنْ تَخْشَعَ قُلُوبُهُمْ لِذِكْرِ اللَّهِ	116
102	Duhâ/7	وَوَجَدَكَ ضَالًّا فَهَدَىٰ	117
109	Neml/20-21	وَتَقَفَّذَ الطَّيْرَ فَقَالَ مَا لِيَ لَا أَرَى الْهَدُودَ أَمْ كَانَ مِنَ الْعَائِينَ * لَأُعَذِّبَنَّهُ عَذَابًا شَدِيدًا أَوْ لَأَذْبَحَنَّهُ أَوْ لَيَأْتِيَنِّي بِسُلْطَانٍ مُبِينٍ	118
113	Şuarâ/88-89	يَوْمَ لَا يَنْفَعُ مَالٌ وَلَا بَنُونَ * إِلَّا مَنْ أَتَى اللَّهَ بِقَلْبٍ سَلِيمٍ	119
118	Furkân/7	مَا لِهَذَا الرَّسُولِ يَأْكُلُ الطَّعَامَ وَيَمْشِي فِي الْأَسْوَاقِ	120
118	Yûsuf/43	إِنِّي أَرَى سَبْعَ بَقَرَاتٍ سِمَانٍ يَأْكُلُهُنَّ سَبْعٌ عِجَافٌ	121
119	Yûsuf/43	وَقَالَ الْمَلِكُ إِنِّي أَرَى	122
122	Tîn/4-5	لَقَدْ خَلَقْنَا الْإِنْسَانَ فِي أَحْسَنِ تَقْوِيمٍ * ثُمَّ رَدَدْنَاهُ أَسْفَلَ سَافِلِينَ	123
122	Yâsîn/68	وَمَنْ نُعَمِّرْهُ نُنَكِّسْهُ فِي الْخَلْقِ	124
124	Tîn/5-6	أَسْفَلَ سَافِلِينَ * إِلَّا الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ فَلَهُمْ أَجْرٌ غَيْرُ مَمْنُونٍ	125
126	Muhammed/1-2	الَّذِينَ كَفَرُوا وَصَدُّوا عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ أَضَلَّ أَعْمَالَهُمْ * وَالَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ وَآمَنُوا بِمَا نُزِّلَ عَلَى مُحَمَّدٍ وَهُوَ الْحَقُّ مِنْ رَبِّهِمْ كَفَّرَ عَنْهُمْ سَيِّئَاتِهِمْ وَأَصْلَحَ بَالَهُمْ	126
128	Müzzemmil/20	وَأَقْرِضُوا اللَّهَ قَرْضًا حَسَنًا	127
128	Muhammed/2	وَأَصْلَحَ بَالَهُمْ	128
134	Münâfikûn/7	وَلِلَّهِ خَزَائِنُ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ وَلَكِنَّ الْمُنَافِقِينَ لَا يَفْقَهُونَ	129
134	Înşirâh/2	وَوَضَعْنَا عَنكَ وَزْرَكَ	130
134	Nûr/35	نُورٌ عَلَى نُورٍ يَهْدِي اللَّهُ لِنُورِهِ مَنْ يَشَاءُ	131

135	A'râf/179	وَلَهُمْ أَعْيُنٌ لَا يُبْصِرُونَ	132
135	Zâriyât/20-21	وَفِي الْأَرْضِ آيَاتٌ لِلْمُوقِنِينَ * وَفِي أَنْفُسِكُمْ أَفَلَا تُبْصِرُونَ	133
135	Hadîd/16	وَهُوَ مَعَكُمْ أَيْنَ مَا كُنْتُمْ	134
135	Yâsîn/9	وَجَعَلْنَا مِنْ بَيْنِ أَيْدِيهِمْ سَدًّا وَمِنْ خَلْفِهِمْ سَدًّا	135
138	Hucurât/13	إِنَّ أَكْرَمَكُمْ عِنْدَ اللَّهِ أَتْقَىٰكُمْ	136
138	Bakara/24	فَاتَّقُوا النَّارَ الَّتِي وَقُودُهَا النَّاسُ وَالْحِجَارَةُ	137
138	Tebbet/4	وَأَمْرَأَتُهُ حَمَّالَةَ الْحَطَبِ	138
139	Yûsuf/23	وَرَأَوْنَاهُ الَّتِي هُوَ فِي بَيْتِهَا عَنْ نَفْسِهِ وَغَلَّقَتِ الْأَبْوَابَ وَقَالَتْ هَيْتَ لَكَ	139
141	Yâsîn/15	مَا أَنْتُمْ إِلَّا بَشَرٌ مِثْلُنَا	140
141	Furkân/7	مَا لِهَذَا الرَّسُولِ يَأْكُلُ الطَّعَامَ وَيَمْشِي فِي الْأَسْوَاقِ	141
142	Şûrâ/19	اللَّهُ لَطِيفٌ بِعِبَادِهِ	142
146	Hadîd/4	وَهُوَ مَعَكُمْ	143
147	Alak/9-10	أَرَأَيْتَ الَّذِي يَنْهَى * عَبْدًا إِذَا صَلَّى	144
148	A'râf/172	قَالُوا بَلَىٰ	145
148	Bakara/152	فَاذْكُرُونِي أَذْكُرْكُمْ وَاشْكُرُوا لِي وَلَا تَكْفُرُونِ	146
148	Bakara/40	وَأَوْفُوا بِعَهْدِي أُوفِ بِعَهْدِكُمْ	147
148	Hadîd/18	وَأَقْرَضُوا اللَّهَ قَرْضًا حَسَنًا	148
149	Bakara/277	وَأَقَامُوا الصَّلَاةَ وَآتَوُا الزَّكَاةَ	149
149	Necm/39	لَيْسَ لِلْإِنْسَانِ إِلَّا مَا سَعَىٰ	150
149	Meryem/23	فَاجْتَاها الْمَخَاضُ إِلَىٰ جِذْعِ النَّخْلَةِ	151

149	Meryem/25	وَهَزَبَ إِلَيْكَ بِجِدْعِ النَّخْلَةِ تُسَاقِطُ عَلَيْكَ رُطْبًا جَنِيًّا	152
149	Meryem/24	: أَلَا تَحْزَنِي قَدْ جَعَلَ رَبُّكَ تَحْتَكِ سَرِيًّا	153
152	Yâsîn/60	أَلَمْ أَعْهَدْ إِلَيْكُمْ يَا بَنِي آدَمَ أَنْ لَا تَعْبُدُوا الشَّيْطَانَ إِنَّهُ لَكُمْ عَدُوٌّ مُبِينٌ	154
152	En'âm/112	وَكَذَلِكَ جَعَلْنَا لِكُلِّ نَبِيٍّ عَدُوًّا شَيَاطِينَ الْإِنْسِ وَالْجِنِّ يُوحِي بَعْضُهُمْ إِلَى بَعْضٍ زُخْرُفَ الْقَوْلِ غُرُورًا	155
153	Nahl/68-69	وَأَوْحَىٰ رَبُّكَ إِلَى النَّحْلِ أَنْ اتَّخِذِي مِنَ الْجِبَالِ بُيُوتًا وَمِنَ الشَّجَرِ وَمِمَّا يَعْرِشُونَ * ثُمَّ كُلِّي مِنْ كُلِّ الثَّمَرَاتِ فَاسْلُكِي سُبُلَ رَبِّكِ ذُلًّا	156
153	Îsrâ/70	وَلَقَدْ كَرَّمْنَا بَنِي آدَمَ وَحَمَلْنَاهُمْ فِي الْبَرِّ وَالْبَحْرِ وَرَزَقْنَاهُمْ مِنَ الطَّيِّبَاتِ	157
154	En'âm/74	إِذْ قَالَ إِبْرَاهِيمُ لِأَبِيهِ أَرَزَرْتَنِي أَصْنَا مَا آلِهَةٌ إِنِّي أَرِيكَ وَقَوْمَكَ فِي ضَلَالٍ مُبِينٍ	158
154	Meryem/47	سَلَامٌ عَلَيْكَ	159
154	Secde/16	تَتَجَافَىٰ جُنُوبُهُمْ عَنِ الْمَضَاجِعِ	160
156	Fecr/27-28	يَا أَيُّهَا النَّفْسُ الْمُطْمَئِنَّةُ * ارْجِعِي إِلَىٰ رَبِّكِ رَاضِيَةً مَرْضِيَّةً	161
156	Nisâ/125	وَاتَّبِعْ مِلَّةَ إِبْرَاهِيمَ	162
157	Mümteherine/4	قَدْ كَانَتْ لَكُمْ أُسْوَةٌ حَسَنَةٌ فِي إِبْرَاهِيمَ	163
157	Meryem/29-30	قَالُوا كَيْفَ نُكَلِّمُ مَنْ كَانَ فِي الْمَهْدِ صَبِيًّا * قَالَ إِنِّي عَبْدُ اللَّهِ آتَانِيَ الْكِتَابَ وَجَعَلَنِي نَبِيًّا	164
157	Meryem/12	يَا يَحْيَىٰ خُذِ الْكِتَابَ بِقُوَّةٍ وَآتَيْنَاهُ الْحُكْمَ صَبِيًّا	165
160	Îsrâ/70	وَحَمَلْنَاهُمْ فِي الْبَرِّ	166
160	Tevbe/34	يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِنَّ كَثِيرًا مِنَ الْأَخْبَارِ وَالرُّهْبَانِ لِيَأْكُلُوا أَمْوَالَ النَّاسِ بِالْباطِلِ وَيَصُدُّونَ عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ	167
164	Bakara/23	وَأَنْ كُنْتُمْ فِي رَيْبٍ مِمَّا نَزَّلْنَا عَلَىٰ عَبْدِنَا فَأْتُوا بِسُورَةٍ مِثْلِهِ وَادْعُوا شُهَدَاءَكُمْ مِنْ دُونِ اللَّهِ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ	168
164	Îsrâ/88	قُلْ لِّئِنْ اجْتَمَعَتِ الْإِنْسُ وَالْجِنُّ عَلَىٰ أَنْ يَأْتُوا بِمِثْلِ هَذَا الْقُرْآنِ لَا يَأْتُونَ بِمِثْلِهِ وَلَوْ كَانَ بَعْضُهُمْ لِبَعْضٍ ظَهِيرًا	169
165	Mü'minûn/97	وَقُلْ رَبِّ اعُوذُ بِكَ مِنْ هَمَزَاتِ الشَّيَاطِينِ	170

170	Fussilet/16	فَارْسلْنَا عَلَيْهِمْ رِيحاً صَرْصِراً فِي أَيَّامٍ نَحْسَاتٍ لِنُذِيقَهُمْ عَذَابَ الْخِزْيِ فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَلَعَذَابُ الْآخِرَةِ أَخْزَىٰ وَهُمْ لَا يُنصَرُونَ	171
170	Târik/9	يَوْمَ تُبْلَى السَّرَائِرُ	172
170	Rahmân/7-9	وَالسَّمَاءَ رَفَعَهَا وَوَضَعَ الْمِيزَانَ * أَلَّا تَطْغَوْا فِي الْمِيزَانِ * وَأَقِيمُوا الْوَزْنَ بِالْقِسْطِ وَلَا تُخْسِرُوا الْمِيزَانَ	173
171	A'râf/31	لَا تُسْرِفُوا	174
171	Înfîtâr/13-14	إِنَّ الْأَبْرَارَ لَفِي نَعِيمٍ * وَإِنَّ الْفُجَّارَ لَفِي جَحِيمٍ	175
173	Kiyâmet/16	لَا تُحَرِّكْ بِهِ لِسَانَكَ	176
173	Necm/4	إِنَّ هُوَ إِلَّا وَحْيٌ يُوحَىٰ	177
175	Âl-i İmrân/7	وَمَا يَعْلَمُ تَأْوِيلَهُ إِلَّا اللَّهُ	178
177	Tevbe/111	إِنَّ اللَّهَ اشْتَرَىٰ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ أَنْفُسَهُمْ وَأَمْوَالَهُمْ بِأَنْ لَهُمُ الْجَنَّةَ	179
177	Fîl/4	تَرْمِيهِمْ بِحِجَارَةٍ	180
177	Hûd/82	فَلَمَّا جَاءَ أَمْرُنَا جَعَلْنَا عَالِيَهَا سَافِلَهَا وَأَمْطَرْنَا عَلَيْهَا حِجَارَةً مِنْ سِجِّيلٍ مَنْضُودٍ	181
179	Bakara/261	مَثَلُ الَّذِينَ يُنْفِقُونَ أَمْوَالَهُمْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ	182
179	Bakara/261	وَاللَّهُ يُضَاعِفُ لِمَنْ يَشَاءُ	183
180	Abese/34-37	يَوْمَ يَفِرُّ الْمَرْءُ مِنْ أَخِيهِ * وَأُمِّهِ وَأَبِيهِ * وَصَاحِبَتِهِ وَبَنِيهِ * لِكُلِّ امْرِئٍ مِنْهُمْ يَوْمَئِذٍ شَأْنٌ يُغْنِيهِ	184
180	Zuhruf/67	الْأَخِلَاءُ يَوْمَئِذٍ بَعْضُهُمْ لِبَعْضٍ عَدُوٌّ إِلَّا الْمُتَّقِينَ	185
180	Ankebût/25	وَيَلْعَنُ بَعْضُكُم بَعْضاً	186
182	Enbiyâ/89	وَزَكَرِيَّا إِذْ نَادَىٰ رَبَّهُ رَبِّ لَا تَذَرْنِي فَرْدًا وَأَنْتَ خَيْرُ الْوَارِثِينَ	187
183	Bakara/268	الشَّيْطَانُ يَعِدُكُمُ الْفَقْرَ وَيَأْمُرُكُم بِالْفَحْشَاءِ	188
184	Bakara/74	ثُمَّ قَسَتْ قُلُوبُكُم مِّنْ بَعْدِ ذَلِكَ فَهِيَ كَالْحِجَارَةِ أَوْ أَشَدَّ قَسْوَةً	189

187	Âl-i İmrân/40	يَفْعَلُ مَا يَشَاءُ	190
187	Mâide/1	يَحْكُمُ مَا يُرِيدُ	191
188	Hâkka/17	وَيَحْمِلُ عَرْشَ رَبِّكَ فَوْقَهُمْ يَوْمَئِذٍ ثَمَانِيَةٌ	192
190	A'râf/133	فَاسْتَكْبَرُوا وَكَانُوا قَوْمًا مُّجْرِمِينَ	193
192	Muhammed/15	مَثَلُ الْجَنَّةِ الَّتِي وُعدَ الْمُتَّقُونَ فِيهَا أَنْهَارٌ مِنْ مَّاءٍ غَيْرِ آسِنٍ وَأَنْهَارٌ مِنْ لَبَنٍ لَمْ يَتَغَيَّرَ طَعْمُهُ وَأَنْهَارٌ مِنْ خَمْرٍ لَذَّةٍ لِلشَّارِبِينَ وَأَنْهَارٌ مِنْ عَسَلٍ مُصَفًّى	194
192	Nahl/69	فِيهِ شِفَاءٌ لِلنَّاسِ	194
195	Meryem/71	وَأَنْ مِنْكُمْ إِلَّا وَارِدُهَا	195
195	Ankebût/5	مَنْ كَانَ يَرْجُوا لِقَاءَ اللَّهِ فَإِنَّ أَجَلَ اللَّهِ لَآتٍ	197
196	Kamer/55	فِي مَقْعَدِ صِدْقٍ عِنْدَ مَلِكٍ مُّقْتَدِرٍ	198
197	Âl-i İmrân/169	وَلَا تَحْسَبَنَّ الَّذِينَ قُتِلُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ أَمْواتًا	199
197	Tevbe/111	إِنَّ اللَّهَ اشْتَرَى مِنَ الْمُؤْمِنِينَ أَنْفُسَهُمْ وَأَمْوَالَهُمْ بِأَنْ لَهُمُ الْجَنَّةُ	200
200	Vâkıa/85	وَنَحْنُ أَقْرَبُ إِلَيْهِ مِنْكُمْ وَلَكِنْ لَا تُبْصِرُونَ	201
201	Mü'min/68	هُوَ الَّذِي يُحْيِي وَيُمِيتُ	202
202	Tevbe/111	إِنَّ اللَّهَ اشْتَرَى مِنَ الْمُؤْمِنِينَ أَنْفُسَهُمْ وَأَمْوَالَهُمْ بِأَنْ لَهُمُ الْجَنَّةُ	203
203	Muhammed/15	لَمْ يَتَغَيَّرَ طَعْمُهُ	204
204	Yâsîn/26-27	قَالَ يَا لَيْتَ قَوْمِي يَعْلَمُونَ * بِمَا غَفَرَ لِي رَبِّي وَجَعَلَنِي مِنَ الْمُكْرَمِينَ	205
204	Zâriyât/22	وَفِي السَّمَاءِ رِزْقُكُمْ وَمَا تُوعَدُونَ	206
205	Âl-i İmrân/169-170	وَلَا تَحْسَبَنَّ الَّذِينَ قُتِلُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ أَمْواتًا بَلْ أَحْيَاءُ عِنْدَ رَبِّهِمْ يُرْزَقُونَ * فَرِحِينَ بِمَا آتَاهُمُ اللَّهُ مِنْ فَضْلِهِ	207
207	Kamer/54-55	إِنَّ الْمُتَّقِينَ فِي جَنَّاتٍ وَنَهَرٍ * فِي مَقْعَدِ صِدْقٍ عِنْدَ مَلِكٍ مُّقْتَدِرٍ	208
208	Fâtır/9	كَذَلِكَ النُّشُورُ	209

209	İnşikâk/7-12	فَأَمَّا مَنْ أُوتِيَ كِتَابَهُ يَمِينِهِ * فَسَوْفَ يُحَاسَبُ حِسَابًا يَسِيرًا * وَنَقْلِبُ إِلَى أَهْلِهِ مُسْرُورًا * وَأَمَّا مَنْ أُوتِيَ كِتَابَهُ وَرَاءَ ظَهْرِهِ * فَسَوْفَ يَدْعُوا ثُبُورًا * وَيَصْلَى سَعِيرًا	210
210	Hâkka/19-32	فَأَمَّا مَنْ أُوتِيَ كِتَابَهُ يَمِينِهِ فَيَقُولُ هَؤُلَاءِ أَقْرَبُ كِتَابِي * إِنِّي ظَنَنْتُ أَنِّي مُلَاقٍ حِسَابِي * فَهُوَ فِي عِيشَةٍ رَاضِيَةٍ * فِي جَنَّةٍ عَالِيَةٍ * قُطُوفُهَا دَانِيَةٌ * كُلُوا وَاشْرَبُوا هَنِيئًا بِمَا أَسْلَفْتُمْ فِي الْأَيَّامِ الْخَالِيَةِ * وَأَمَّا مَنْ أُوتِيَ كِتَابَهُ بِشِمَالِهِ فَيَقُولُ يَا لَيْتَنِي لَمْ أُوتَ كِتَابِي * وَلَمْ أَدْرِ مَا حِسَابِي * يَا لَيْتَهَا كَانَتْ الْقَاضِيَةَ * مَا أَغْنَى عَنِّي مَالِي * هَلَكَ عَنِّي سُلْطَانِي * خُذُوهُ فَعَلُوهُ * ثُمَّ الْجَحِيمَ صَلُّوهُ * ثُمَّ فِي سِلْسِلَةٍ ذَرْعُهَا سَبْعُونَ ذِرَاعًا فَاسْلُكُوهُ	211
210	Bakara/284	وَأَنْ تُبَدُّوا مَا فِي أَنْفُسِكُمْ أَوْ تُخَفُّوهُ يُحَاسِبُكُمْ بِهِ اللَّهُ فَيَغْفِرُ لِمَنْ يَشَاءُ وَيُعَذِّبُ مَنْ يَشَاءُ	212
210	Yûnus/62	أَلَا إِنَّ أَوْلِيَاءَ اللَّهِ لَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ	213
210	Âl-i İmrân/106	يَوْمَ تَبْيَضُّ وُجُوهٌ وَتَسْوَدُّ وُجُوهٌ	214
210	Yâsîn/59	وَامْتَازُوا الْيَوْمَ أَيُّهَا الْمُجْرِمُونَ	215
211	Şûrâ/7	فَرِيقٌ فِي الْجَنَّةِ وَفَرِيقٌ فِي السَّعِيرِ	216
211	Secde/12	وَلَوْ تَرَى إِذِ الْمُجْرِمُونَ نَاكِسُوا رُءُوسِهِمْ عِنْدَ رَبِّهِمْ	217
211	Ra'd/39	يَمْحُوا اللَّهُ مَا يَشَاءُ وَيُثَبِّتُ	218
211	Naziât/24	أَنَا رَبُّكُمْ الْأَعْلَى	219
211	Yâsîn/65	الْيَوْمَ نَخْتِمُ عَلَى أَفْوَاهِهِمْ وَتُكَلِّمُنَا أَيْدِيهِمْ	220
214	Zümer/53	قُلْ يَا عِبَادِيَ الَّذِينَ أَسْرَفُوا عَلَى أَنْفُسِهِمْ لَا تَقْنَطُوا مِنْ رَحْمَةِ اللَّهِ	221
214	Zümer/53	إِنَّ اللَّهَ يَغْفِرُ الذُّنُوبَ جَمِيعًا	222
214	Hicr/49-50	نَبِّئْ عِبَادِيَ أَنِّي أَنَا الْغَفُورُ الرَّحِيمُ * وَأَنَّ عَذَابِي هُوَ الْعَذَابُ الْأَلِيمُ	223
215	Furkân/70	فَأُولَئِكَ يُبَدِّلُ اللَّهُ سَيِّئَاتِهِمْ حَسَنَاتٍ وَكَانَ اللَّهُ غَفُورًا رَحِيمًا	224
215	Ahzâb/70-71	يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ وَقُولُوا قَوْلًا سَدِيدًا * يُصْلِحْ لَكُمْ أَعْمَالَكُمْ وَيَغْفِرْ لَكُمْ ذُنُوبَكُمْ	225
218	Fussilet/1-3	حَمْدٌ * تَنْزِيلٌ مِنَ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ * كِتَابٌ فُصِّلَتْ آيَاتُهُ قُرْآنًا عَرَبِيًّا	226

218	Fussilet/13	فَإِنْ أَعْرَضُوا فَقُلْ أَنْذَرْتُكُمْ صَاعِقَةً مِثْلَ صَاعِقَةِ عَادٍ وَثُمُودَ	227
219	Fetih/10	إِنَّ الَّذِينَ يُبَايِعُونَكَ إِنَّمَا يُبَايِعُونَ اللَّهَ	228
219	Enfâl/17	وَمَا رَمَيْتَ إِذْ رَمَيْتَ وَلَكِنَّ اللَّهَ رَمَى	229
220	Âl-i İmrân/31	قُلْ إِنْ كُنْتُمْ تُحِبُّونَ اللَّهَ فَاتَّبِعُونِي يُحْبِبْكُمُ اللَّهُ وَيَغْفِرْ لَكُمْ ذُنُوبَكُمْ وَاللَّهُ غَفُورٌ رَحِيمٌ	230
221	Nisâ/69	وَمَنْ يُطِيعِ اللَّهَ وَالرَّسُولَ فَأُولَئِكَ مَعَ الَّذِينَ أَنْعَمَ اللَّهُ عَلَيْهِمْ مِنَ النَّبِيِّينَ وَالصِّدِّيقِينَ وَالشُّهَدَاءِ وَالصَّالِحِينَ وَحَسُنَ أُولَئِكَ رَفِيقًا	231
221	Hûd/112	فَاسْتَقِمْ كَمَا أُمِرْتَ	232
221	Hac/1-2	يَا أَيُّهَا النَّاسُ اتَّقُوا رَبَّكُمُ إِنَّ زَلْزَلَةَ السَّاعَةِ شَيْءٌ عَظِيمٌ * يَوْمَ تَرَوُنَّهَا تُذْهِلُ كُلُّ مَرْضِعَةٍ عَمَّا أَرْضَعَتْ وَتَضَعُ كُلُّ ذَاتِ حَمَلٍ حَمْلَهَا وَتَرَى النَّاسَ سُكَارَى وَمَا هُمْ بِسُكَارَى وَلَكِنَّ عَذَابَ اللَّهِ شَدِيدٌ	233
224	Kehf/109	قُلْ لَوْ كَانَ الْبَحْرُ مِدَادًا	234
224	Târik/5	فَلْيَنْظُرِ الْإِنْسَانُ مِمَّ خُلِقَ	235
224	Târik/6	خُلِقَ مِنْ مَّاءٍ دَافِقٍ	236
224	Târik/7	يُخْرِجُ مِنْ بَيْنِ الصُّلْبِ وَالتَّرَائِبِ	237
225	A'râf/12	قَالَ أَنَا خَيْرٌ مِنْهُ خَلَقْتَنِي مِنْ نَارٍ وَخَلَقْتَهُ مِنْ طِينٍ	238
225	Rûm/19	يُخْرِجُ الْحَيَّ مِنَ الْمَيِّتِ وَيُخْرِجُ الْمَيِّتَ مِنَ الْحَيِّ	239
225	Âl-i İmrân/40	يَفْعَلُ مَا يَشَاءُ	240
225	Mâide/1	يَخْتَكُمُ مَا يُرِيدُ	241
225	Enbiyâ/23	لَا يُسْأَلُ عَمَّا يَفْعَلُ	242
225	Sâd/72	وَنَفَخْتُ فِيهِ مِنْ رُوحِي	243
225	Cuma/4	ذَلِكَ فَضْلُ اللَّهِ يُؤْتِيهِ مَنْ يَشَاءُ وَاللَّهُ ذُو الْفَضْلِ الْعَظِيمِ	244
225	Rahmân/15	وَخَلَقَ الْجَانَّ مِنْ مَارِجٍ مِنْ نَارٍ	245

225	Kehf/50	كَانَ مِنَ الْجِنَّ فَفَسَقَ	246
226	Rûm/19	يُخْرِجُ الْحَيَّ مِنَ الْمَيِّتِ	247
226	Nisâ/56	إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا بِآيَاتِنَا سَوْفَ نُصْلِيهِمْ نَاراً كُلَّمَا نَضِجَتْ جُلُودُهُمْ بَدَّلْنَاهُمْ جُلُوداً غَيْرَهَا لِيَذُوقُوا الْعَذَابَ	248
229	Hicr/39	بِمَا أَغْوَيْتَنِي	249
229	A'râf/11	قُلْنَا لِلْمَلَكَةِ اسْجُدُوا لِآدَمَ فَسَجَدُوا	250
229	Bakara/35	وَقُلْنَا يَا آدَمُ اسْكُنْ أَنْتَ وَزَوْجُكَ الْجَنَّةَ وَكُلَا مِنْهَا رَغَداً	251
229	Bakara/37	فَتَلَقَّى آدَمُ مِنْ رَبِّهِ كَلِمَاتٍ فَتَابَ عَلَيْهِ	252
230	A'râf/23	ظَلَمْنَا أَنْفُسَنَا	253
230	Yûnus/25	وَاللَّهُ يَدْعُوا إِلَى دَارِ السَّلَامِ	254
232	Nisâ/123	مَنْ يَعْمَلْ سَوْأً يُجْزَ بِهِ	255
240	Âl-i İmrân/106	يَوْمَ تَبْيَضُّ وُجُوهٌ وَتَسْوَدُّ وُجُوهٌ	256
240	Zümer/60	تَرَى الَّذِينَ كَذَبُوا عَلَى اللَّهِ وُجُوهُهُم مُسْوَدَّةٌ	257
240	Rahmân/41	يُعْرِفُ الْمُجْرِمُونَ بِسِيمَاهُمْ	258
240	Fetih/29	سِيمَاهُمْ فِي وُجُوهِهِمْ مِنْ أَثَرِ السُّجُودِ	259
240	Yâsîn/65	الْيَوْمَ نَخْتِمُ عَلَى أَفْوَاهِهِمْ وَتُكَلِّمُنَا أَيْدِيهِمْ وَتَشْهَدُ أَرْجُلُهُمْ بِمَا كَانُوا يَكْسِبُونَ	260
241	Âl-i İmrân/99	وَمَا اللَّهُ بِغَافِلٍ عَمَّا تَعْمَلُونَ	261
242	Enfâl/24	إِنَّ اللَّهَ يَحُولُ بَيْنَ الْمَرْءِ وَقَلْبِهِ	262
242	Âl-i İmrân/159	فَبِمَا رَحْمَةٍ مِنَ اللَّهِ لِنْتَ لَهُمْ	263
243	Bakara/179	وَلَكُمْ فِي الْقِصَاصِ حَيَوةٌ	264
244	A'râf/172	أَلَسْتُ بِرَبِّكُمْ قَالُوا بَلَى	265

245	Yûnus/25	وَاللَّهُ يَدْعُوا إِلَى دَارِ السَّلَامِ	266
247	Bakara/105	وَاللَّهُ يَخْتَصُّ بِرَحْمَتِهِ مَنْ يَشَاءُ وَاللَّهُ ذُو الْفَضْلِ الْعَظِيمِ	267
248	Zümer/38	وَلَيْنَ سَأَلْتَهُمْ مَنْ خَلَقَ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضَ لَيَقُولُنَّ اللَّهُ	268
248	Yûsuf/64	فَاللَّهُ خَيْرٌ حَافِظًا وَهُوَ أَرْحَمُ الرَّاحِمِينَ	269
250	Mâide/54	يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا مَنْ يَرْتَدَّ مِنْكُمْ عَنْ دِينِهِ فَسَوْفَ يَأْتِي اللَّهَ بِقَوْمٍ يُحِبُّهُمْ وَيُحِبُّونَهُ أَذِلَّةٌ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ أَعِزَّةٌ عَلَى الْكَافِرِينَ	270
252	Yâsîn/65	الْيَوْمَ نَخْتِمُ عَلَى أَفْوَاهِهِمْ وَتُكَلِّمُنَا أَيْدِيهِمْ وَتَشْهَدُ أَرْجُلُهُمْ بِمَا كَانُوا يَكْسِبُونَ	271
252	Fussilet/19-21	وَيَوْمَ يُحْشَرُ أَعْدَاءُ اللَّهِ إِلَى النَّارِ فَهُمْ يُوزَعُونَ * حَتَّى إِذَا مَا جَاءُوهَا شَهِدَ عَلَيْهِمْ سَمْعُهُمْ وَأَبْصَارُهُمْ وَجُلُودُهُمْ بِمَا كَانُوا يَعْمَلُونَ * وَقَالُوا لِمَ لُجُودُنَا لِمَ شَهِدْتُمْ عَلَيْنَا قَالُوا أَنْطَقَنَا اللَّهُ الَّذِي أَنْطَقَ كُلَّ شَيْءٍ	272
254	İbrâhîm/24	أَصْلَهَا ثَابِتٌ وَفَرَعُهَا فِي السَّمَاءِ	273
254	Furkân/70	فَأُولَئِكَ يَبْدُلُ اللَّهُ سَيِّئَاتِهِمْ حَسَنَاتٍ	274
254	Leyl/7	فَسَنُيَسِّرُهُ لِلْيُسْرَى	275
254	Leyl/10	فَسَنُيَسِّرُهُ لِلْعُسْرَى	276
255	Enfâl/17	وَمَا رَمَيْتَ إِذْ رَمَيْتَ وَلَكِنَّ اللَّهَ رَمَى	277
258	Tâhâ/12	إِنِّي أَنَا رَبُّكَ فَاخْلَعْ نَعْلَيْكَ إِنَّكَ بِالْوَادِ الْمُقَدَّسِ طُوًى	278
258	Şûrâ/62	إِنَّ مَعِيَ رَبِّي سَيَهْدِينِ	279
261	Mü'minûn/14	فَتَبَارَكَ اللَّهُ أَحْسَنُ الْخَالِقِينَ	280
261	Yâsîn/26-27	يَا لَيْتَ قَوْمِي يَعْلَمُونَ، بِمَا غَفَرَ لِي رَبِّي وَجَعَلَنِي مِنَ الْمُكْرَمِينَ	281
264	Muhammed/7	يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِنْ تَنْصُرُوا اللَّهَ يَنْصُرْكُمْ وَيُثَبِّتْ أَقْدَامَكُمْ	282
265	Hac/40	وَلَيَنْصُرَنَّ اللَّهُ مَنْ يَنْصُرُهُ إِنَّ اللَّهَ لَقَوِيٌّ عَزِيزٌ	283
267	Cuma/10	فَإِذَا قُضِيَتِ الصَّلَاةُ فَانْتَشِرُوا فِي الْأَرْضِ وَابْتَغُوا مِنْ فَضْلِ اللَّهِ	284

269	Hûd/6	وَمَا مِنْ دَابَّةٍ فِي الْأَرْضِ إِلَّا عَلَى اللَّهِ رِزْقُهَا	285
271	Talâk/3	وَمَنْ يَتَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ فَهُوَ حَسْبُهُ	286
271	Talâk/2-3	وَمَنْ يَتَّقِ اللَّهَ يَجْعَلْ لَهُ مَخْرَجاً * وَيَرْزُقْهُ مِنْ حَيْثُ لَا يَحْتَسِبُ وَمَنْ يَتَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ فَهُوَ حَسْبُهُ إِنَّ اللَّهَ بَالِغُ أَمْرِهِ قَدْ جَعَلَ اللَّهُ لِكُلِّ شَيْءٍ قَدْرًا	287
272	İbrâhîm/7	لَئِنْ شَكَرْتُمْ لَأَزِيدَنَّكُمْ	288
272	Bakara/195	وَلَا تُلْقُوا بِأَيْدِيكُمْ إِلَى التَّهْلُكَةِ	289
274	Naziât/24	أَنَا رَبُّكُمْ الْأَعْلَى	290
275	Hicr/42	إِنَّ عِبَادِي لَيْسَ لَكَ عَلَيْهِمْ سُلْطَانٌ إِلَّا مَنْ اتَّبَعَكَ مِنَ الْغَاوِينَ	291
276	Tahrîm/7	يَا أَيُّهَا الَّذِينَ كَفَرُوا لَا تَعْتَذِرُوا الْيَوْمَ	292
276	Tahrîm/10	يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ جَاهِدِ الْكُفَّارَ وَالْمُنَافِقِينَ وَاغْلُظْ عَلَيْهِمْ وَمَأْوَاهُمْ جَهَنَّمُ وَنِيسَ الْمَصِيرُ	293
277	Nisâ/34	الرِّجَالُ قَوَّامُونَ عَلَى النِّسَاءِ	294
277	Nisâ/5	وَلَا تُؤْتُوا السُّفَهَاءَ أَمْوَالَكُمُ	295
279	Zümer/17-18	فَبَشِّرْ عِبَادِ * الَّذِينَ يَسْتَمِعُونَ الْقَوْلَ فَيَتَّبِعُونَ أَحْسَنَهُ أُولَئِكَ الَّذِينَ هَدَيْتُمْ اللَّهُ وَأُولَئِكَ هُمُ الْأَلْبَابُ	296
281	Bakara/26	إِنَّ اللَّهَ لَا يَسْتَحْيِي أَنْ يَضْرِبَ مَثَلًا مَا بَعُوضَةٌ فَمَا فَوْقَهَا	297
281	Bakara/26	مَاذَا أَرَادَ اللَّهُ بِهَذَا مَثَلًا يُضِلُّ بِهِ كَثِيرًا وَيَهْدِي بِهِ كَثِيرًا	298
281	Zümer/27	وَلَقَدْ ضَرَبْنَا لِلنَّاسِ فِي هَذَا الْقُرْآنِ مِنْ كُلِّ مَثَلٍ لَعَلَّهُمْ يَتَذَكَّرُونَ	299
281	Haşr/21	وَتِلْكَ الْأَمْثَالُ نَضْرِبُهَا لِلنَّاسِ لَعَلَّهُمْ يَتَفَكَّرُونَ	300
281	Ankebût/43	وَتِلْكَ الْأَمْثَالُ نَضْرِبُهَا لِلنَّاسِ وَمَا يَعْقِلُهَا إِلَّا الْعَالِمُونَ	301
282	Bakara/44	اتَّقُوا اللَّهَ يَا أَيُّهَا النَّاسُ بِالْبِرِّ وَتَنَسَوْنَ أَنْفُسَكُمْ	302
285	Nahl/114	فَكُلُوا مِمَّا رَزَقَكُمُ اللَّهُ حَلالًا طَيِّبًا	303

286	Necm/9	فَكَانَ قَابَ قَوْسَيْنِ أَوْ أَدْنَىٰ	304
287	Furkân/70	فَأُولَٰئِكَ يُبَدِّلُ اللَّهُ سَيَّاتِهِمْ حَسَنَاتٍ	305
288	Kamer/54-55	إِنَّ الْمُتَّقِينَ فِي جَنَّاتٍ وَنَهَرٍ * فِي مَقْعَدٍ صِدْقٍ عِندَ مَلِكٍ مُّقْتَدِرٍ	306
289	Zâriyât/56	وَمَا خَلَقْتُ الْجِنَّ وَالْإِنْسَ إِلَّا لِيَعْبُدُونِ	307
392	Alak/1-5	إِقْرَأْ بِاسْمِ رَبِّكَ الَّذِي خَلَقَ * خَلَقَ الْإِنْسَانَ مِنْ عَلَقٍ * إِقْرَأْ وَرَبُّكَ الْأَكْرَمُ * الَّذِي عَلَّمَ بِالْقَلَمِ * عَلَّمَ الْإِنْسَانَ مَا لَمْ يَعْلَمْ	308
392	Mülk/26	قُلْ إِنَّمَا الْعِلْمُ عِنْدَ اللَّهِ	309
392	Mâide/60	وَجَعَلَ مِنْهُمْ الْفِرْدَوْسَ وَالْخَنَازِيرَ	310
397	Hucurât/12	يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اجْتَنِبُوا كَثِيرًا مِّنَ الظَّنِّ إِنَّ بَعْضَ الظَّنِّ إِثْمٌ	311
397	En'âm/76	هَٰذَا رَبِّي	312
399	Zuhruf/51	أَلَيْسَ لِي مَلِكٌ مُّضَرٌّ وَهَٰذِهِ الْأَنْهَارُ تَجْرِي مِن تَحْتِي	313
302	Müzzemmil/20	وَأَقْرِضُوا اللَّهَ قَرْضًا حَسَنًا	314
303	A'râf/31	وَكُلُوا وَاشْرَبُوا وَلَا تُسْرِفُوا	315
307	Muhammed/38	وَاللَّهُ الْغَنِيُّ وَأَنْتُمُ الْفُقَرَاءُ	316
309	Kamer/1	إِقْتَرَبَتِ السَّاعَةُ وَانْشَقَّ الْقَمَرُ	317
311	Fetih/10	يَدُ اللَّهِ فَوْقَ أَيْدِيهِمْ	318
318	Mülk/10	لَوْ كُنَّا نَسْمَعُ أَوْ نَعْقِلُ مَا كُنَّا فِي أَصْحَابِ السَّعِيرِ	319
319	Bakara/285	لَا نُفَرِّقُ بَيْنَ أَحَدٍ مِّن رُّسُلِهِ	320
320	A'râf/172	أَلَسْتُ بِرَبِّكُمْ قَالُوا بَلَىٰ	321
324	Fetih/29	مُحَمَّدٌ رَسُولُ اللَّهِ وَالَّذِينَ مَعَهُ أَشِدَّاءُ عَلَى الْكُفَّارِ رُحَمَاءُ بَيْنَهُمْ	322
324	Kehf/18	وَكَلْبُهُمْ بِأَسْطٍ ذِرَاعِيهِ بِالْوَصِيدِ	323

326	Nûr/61	لَيْسَ عَلَى الْأَعْمَى حَرْجٌ وَلَا عَلَى الْأَعْرَجِ حَرْجٌ وَلَا عَلَى الْمَرِيضِ حَرْجٌ	324
328	Kâf/23	وَقَالَ قَرِينُهُ هَذَا مَا لَدَيَّ عَتِيدٌ	325
328	Kâf/27	قَالَ قَرِينُهُ رَبَّنَا مَا أَطْعَمْتُهُ وَلَكِنْ كَانَ فِي ضَلَالٍ بَعِيدٍ	326
328	Bakara/34	وَإِذْ قُلْنَا لِلْمَلَائِكَةِ اسْجُدُوا لِآدَمَ فَسَجَدُوا إِلَّا إِبْلِيسَ أَبَى وَاسْتَكْبَرَ	327
334	Tahrîm/6	عَلَيْهَا مَلَكُوتٌ غِلَاطٌ شِدَادٌ لَا يَعْصُونَ اللَّهَ مَا أَمَرَهُمْ وَيَفْعَلُونَ مَا يُؤْمَرُونَ	328
334	Hicr/39	بِمَا أَعْوَيْتَنِي	329
336	Tekvîr/29	وَمَا تَشَاؤُنَ إِلَّا أَنْ يَشَاءَ اللَّهُ	330
338	A'râf/124	لَأَقْطَعَنَّ أَيْدِيَكُمْ وَأَرْجُلَكُمْ مِنْ خِلَافٍ	331
338	Enbiyâ/23	لَا يُسْأَلُ عَمَّا يَفْعَلُ وَهُمْ يُسْأَلُونَ	332
339	Rahmân/29	كُلُّ يَوْمٍ هُوَ فِي شَأْنٍ	333
340	Secde/16	تَتَجَافَى جُنُوبُهُمْ عَنِ الْمَضَاجِعِ يَدْعُونَ رَبَّهُمْ خَوْفًا وَطَمَعًا وَمِمَّا رَزَقْنَاهُمْ يُنْفِقُونَ	334
340	Secde/17	فَلَا تَعْلَمُ نَفْسٌ مِمَّا أُخْفِيَ لَهُمْ مِنْ قُرَّةِ أَعْيُنٍ جَزَاءٌ بِمَا كَانُوا يَعْمَلُونَ	335
341	Şurâ/25	وَهُوَ الَّذِي يَقْبَلُ التَّوْبَةَ عَنْ عِبَادِهِ وَيَعْفُو عَنِ السَّيِّئَاتِ وَيَعْلَمُ مَا تَفْعَلُونَ	336
341	Rahmân/29	كُلُّ يَوْمٍ هُوَ فِي شَأْنٍ	337
341	Şurâ/40	وَجَزُوا سَيِّئَةً سَيِّئَةً مِثْلَهَا	338
341	Tevbe/120	إِنَّ اللَّهَ لَا يُضِيعُ أَجْرَ الْمُحْسِنِينَ	339
341	Hûd/18	أَلَا لَعْنَةُ اللَّهِ عَلَى الظَّالِمِينَ	340
341	Mâide/8	إِعْدِلُوا هُوَ أَقْرَبُ لِلتَّقْوَى	341
341	Îsrâ/7	إِنْ أَحْسَنْتُمْ أَحْسَنْتُمْ لِأَنْفُسِكُمْ	342
341	Mâide/38	وَالسَّارِقُ وَالسَّارِقَةُ فَاقْطَعُوا أَيْدِيَهُمَا	343

342	Secde/18	أَفَمَنْ كَانَ مُؤْمِنًا كَمَنْ كَانَ فَاسِقًا لَا يَسْتَوُونَ	344
342	Zilzâl/7-8	فَمَنْ يَعْمَلْ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ خَيْرًا يَرَهُ * وَمَنْ يَعْمَلْ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ شَرًّا يَرَهُ	345
342	Şurâ/20	مَنْ كَانَ يُرِيدُ حَرْثَ الْآخِرَةِ نَزِدْ لَهُ فِي حَرْثِهِ	346
344	Hadîd/16	أَلَمْ يَأْنِ لِلَّذِينَ آمَنُوا أَنْ تَخْشَعَ قُلُوبُهُمْ لِذِكْرِ اللَّهِ	347
346	Îsrâ/7	إِنْ أَحْسَنْتُمْ أَحْسَنْتُمْ لِأَنْفُسِكُمْ وَإِنْ أَسَأْتُمْ فَلَهَا	348
347	Fetih/23	وَلَنْ تَجِدَ لِسُنَّةِ اللَّهِ تَبْدِيلًا	349
347	Yûnus/62	أَلَا إِنَّ أَوْلِيَاءَ اللَّهِ لَا خَوْفَ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ	350
348	A'râf/203	قُلْ إِنَّمَا أَتَّبِعُ مَا يُوحَىٰ إِلَيَّ مِنْ رَبِّي	351
349	A'râf/204	وَإِذَا قُرِئَ الْقُرْآنُ فَاسْتَمِعُوا لَهُ وَأَنْصِتُوا	352
350	Cuma/4	ذَلِكَ فَضْلُ اللَّهِ يُؤْتِيهِ مَنْ يَشَاءُ	353
350	A'râf/178	مَنْ يَهْدِ اللَّهُ فَهُوَ الْمُهْتَدِي	354
351	Rûm/32	كُلُّ حِزْبٍ بِمَا لَدَيْهِمْ فَرِحُونَ	355
352	En'âm/160	مَنْ جَاءَ بِالْحَسَنَةِ فَلَهُ عَشْرُ أَمْثَالِهَا	356
352	Bakara/261	مَثَلُ الَّذِينَ يُنْفِقُونَ أَمْوَالَهُمْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ كَمَثَلِ حَبَّةٍ أَنْبَتَتْ سَبْعَ سَنَابِلَ فِي كُلِّ سُنْبُلَةٍ مِائَةُ حَبَّةٍ	357
352	Yûsuf/31	فَلَمَّا رَأَيْنَهُ أَكْبَرْنَهُ وَقَطَّعْنَ أَيْدِيَهُنَّ	358
353	Neml/88	وَتَرَى الْجِبَالَ تَحْسِبُهَا جَامِدَةً وَهِيَ تَمُرُّ مَرَّ السَّحَابِ	359
357	Rahmân/56	فِيهِنَّ قَاصِرَاتُ الطَّرْفِ لَمْ يَطْمِئِنَّهُنَّ أَنْسَ قُبُلُهُمْ وَلَا جَانٌّ	360
357	Sâffât/48-49	وَعِنْدَهُمْ قَاصِرَاتُ الطَّرْفِ عِينٌ * كَأَنَّهُنَّ بَيْضٌ مَكْنُونٌ	361
358	Rahmân/7	خُورٌ مَقْصُورَاتٌ فِي الْخِيَامِ	362

361	Tâhâ/70-71	فَأَلْقَى السَّحَرَةُ سُجَّدًا قَالُوا آمَنَّا بِرَبِّ هَارُونَ وَمُوسَى * قَالَ أَمْنْتُمْ لَهُ قَبْلَ أَنْ أَذِّنَ لَكُمْ إِنَّهُ لَكَبِيرُكُمُ الَّذِي عَلَّمَكُمُ السَّحَرَ فَلَا قُطْعَنَ أَيْدِيكُمْ وَأَرْجُلَكُمْ مِنْ خِلَافٍ وَلَا صَلْبَتَكُمْ فِي جُذُوعِ النَّخْلِ	363
361	Şuarâ/47-50	قَالُوا آمَنَّا بِرَبِّ الْعَالَمِينَ * رَبِّ مُوسَى وَهَارُونَ * قَالَ أَمْنْتُمْ لَهُ قَبْلَ أَنْ أَذِّنَ لَكُمْ إِنَّهُ لَكَبِيرُكُمُ الَّذِي عَلَّمَكُمُ السَّحَرَ فَلَسَوْفَ تَعْلَمُونَ لَا قُطْعَنَ أَيْدِيكُمْ وَأَرْجُلَكُمْ مِنْ خِلَافٍ وَلَا صَلْبَتَكُمْ أَجْمَعِينَ * قَالُوا لَا ضَيْرَ إِنَّا إِلَى رَبِّنَا مُنْقَلِبُونَ	364
369	Âl-i İmrân/191	مَا خَلَقْتَ هَذَا بَاطِلًا	365
371	Sâd/72	فَإِذَا سَوَّيْتُهُ وَنَفَخْتُ فِيهِ مِنْ رُوحِي	366
371	Sâd/76	خَلَقْتَنِي مِنْ نَارٍ وَخَلَقْتَهُ مِنْ طِينٍ	367
373	Âl-i İmrân/17	وَالْمُسْتَغْفِرِينَ بِالْأَسْحَارِ	368
373	Secde/16	تَتَجَافَى جُنُوبُهُمْ عَنِ الْمَضَاجِعِ	369
378	Tevbe/33	هُوَ الَّذِي أَرْسَلَ رَسُولَهُ بِالْهُدَى وَدِينِ الْحَقِّ لِيُظْهِرَهُ عَلَى الدِّينِ كُلِّهِ	370
378	Alak/1-4	اقْرَأْ بِاسْمِ رَبِّكَ الَّذِي خَلَقَ * خَلَقَ الْإِنْسَانَ مِنْ عَلَقٍ * اقْرَأْ وَرَبُّكَ الْأَكْرَمُ * الَّذِي عَلَّمَ بِالْقَلَمِ	371
380	Yûsuf/92	قَالَ لَا تَثْرِبَ عَلَيْكُمُ الْيَوْمَ يَعْفِرُ اللَّهُ لَكُمْ وَهُوَ أَرْحَمُ الرَّاحِمِينَ	372
380	Şurâ/40	وَجَزَّوْا سَبِيَّةً سَيِّئَةً مِثْلُهَا فَمَنْ عَفَا وَأَصْلَحَ فَأَجْرُهُ عَلَى اللَّهِ	373
380	Fetih/26	إِذْ جَعَلَ الَّذِينَ كَفَرُوا فِي قُلُوبِهِمُ الْحَمِيَّةَ الْحَمِيَّةَ الْجَاهِلِيَّةَ فَاَنْزَلَ اللَّهُ سَكِينَتَهُ عَلَى رَسُولِهِ وَعَلَى الْمُؤْمِنِينَ	374
381	Tevbe/73	جَاهِدِ الْكُفَّارَ وَالْمُنَافِقِينَ	375
381	Fetih/29	أَشِدَّاءُ عَلَى الْكُفَّارِ	376
381	Mülk/14	وَهُوَ اللَّطِيفُ الْخَبِيرُ	377
382	Tîn/4	لَقَدْ خَلَقْنَا الْإِنْسَانَ فِي أَحْسَنِ تَقْوِيمٍ	378
382	Sâd/75	يَا إِبْلِيسُ مَا مَنَعَكَ أَنْ تَسْجُدَ لِمَا خَلَقْتُ بِإِيْدِي	379
382	İsrâ/70	وَلَقَدْ كَرَّمْنَا بَنِي آدَمَ وَحَمَلْنَاهُمْ فِي الْبَرِّ وَالْبَحْرِ وَرَزَقْنَاهُمْ مِنَ الطَّيِّبَاتِ وَفَضَّلْنَاهُمْ عَلَى كَثِيرٍ مِمَّنْ خَلَقْنَا تَفْضِيلًا	380

383	Mü'minûn/14	فَتَبَارَكَ اللَّهُ أَحْسَنُ الْخَالِقِينَ	381
384	Ankebût/64	: وَمَا هَذِهِ الْحَيَوةُ الدُّنْيَا إِلَّا لَهْوٌ وَلَعِبٌ وَإِنَّ الدَّارَ الْآخِرَةَ لَهِيَ الْحَيَوَانُ لَوْ كَانُوا يَعْلَمُونَ	382
386	Necm/17	مَا زَاغَ الْبَصَرُ وَمَا طَغَى	383
387	Bakara/36	وَقُلْنَا اهْبِطُوا بَعْضُكُمْ لِبَعْضٍ عَدُوٌّ	384
390	Yûsuf/31	فَلَمَّا رَأَيْنَهُ أَكْبَرْنَهُ وَقَطَّعْنَ أَيْدِيَهُنَّ وَقُلْنَ حَاشَ لِلَّهِ مَا هَذَا بَشَرًا إِنْ هَذَا إِلَّا مَلَكٌ كَرِيمٌ	385
394	Sâd/42	أُرْكُضْ بِرِجْلِكَ هَذَا مُغْتَسَلٌ بَارِدٌ وَشَرَابٌ	386
394	Sâd/43	وَوَهَبْنَا لَهُ أَهْلَهُ وَمِثْلَهُمْ مَعَهُمْ رَحْمَةً مِنَّا وَذِكْرًا لِأُولِي الْأَلْبَابِ	387
396	Tevbe/108	فِيهِ رِجَالٌ بُحْبُوتُونَ أَنْ يَنْظُرُوا	388
396	Yûsuf/109	وَمَا أَرْسَلْنَا مِنْ قَبْلِكَ إِلَّا رِجَالًا نُوْحِي إِلَيْهِمْ	389
396	Nûr/37	رِجَالٌ لَا تُلْهِيهِمْ تِجَارَةٌ وَلَا بَيْعٌ عَنْ ذِكْرِ اللَّهِ	390
396	Ahzâb/23	مِنَ الْمُؤْمِنِينَ رِجَالٌ صَدَقُوا مَا عَاهَدُوا اللَّهَ عَلَيْهِ	391
396	Fetih/25	وَلَوْلَا رِجَالٌ مُؤْمِنُونَ وَنِسَاءٌ مُؤْمِنَاتٌ	392
398	Tekâsür/3-4	كَلَّا سَوْفَ تَعْلَمُونَ * ثُمَّ كَلَّا سَوْفَ تَعْلَمُونَ	393
398	Vâkıa/10	وَالسَّابِقُونَ السَّابِقُونَ	394
404	Kamer/54-55	إِنَّ الْمُتَّقِينَ فِي جَنَّاتٍ وَنَهَرٍ * فِي مَقْعَدٍ صِدْقٍ عِنْدَ مَلِكٍ مُقْتَدِرٍ	395
404	Ahzâb/23	مِنَ الْمُؤْمِنِينَ رِجَالٌ صَدَقُوا مَا عَاهَدُوا اللَّهَ عَلَيْهِ فَمِنْهُمْ مَنْ قَضَىٰ نَحْبَهُ وَمِنْهُمْ مَنْ يَنْتَظِرُ	396
408	Lokmân/19	إِنَّ أَنْكَرَ الْأَصْوَاتِ لَصَوْتُ الْحَمِيرِ	397
408	Yâsîn/9	وَجَعَلْنَا مِنْ بَيْنِ أَيْدِيهِمْ سَدًّا وَمِنْ خَلْفِهِمْ سَدًّا	398
409	Yûsuf/79	قَالَ مَعَاذَ اللَّهِ	399

410	Tûr/21	وَالَّذِينَ آمَنُوا وَاتَّبَعَتْهُمْ ذُرِّيَّتُهُمْ بِإِيمَانٍ أَلْحَقْنَا بِهِمْ ذُرِّيَّتَهُمْ	400
412	A'râf/143	فَلَمَّا تَجَلَّى رَبُّهُ لِلْجَبَلِ جَعَلَهُ دَكًّا وَخَرَّ مُوسَى صَعِقًا	401
414	A'râf/117	أَلَيْ عَصَاكَ	402
414	Tâhâ/22	وَاضْمُمْ يَدَكَ إِلَى جَنَاحِكَ تَخْرُجَ بَيْضَاءَ	403
415	Kâfirûn/6	لَكُمْ دِينُكُمْ وَلِيَ دِينِ	404
415	Kâfirûn/1-6	قُلْ يَا أَيُّهَا الْكَافِرُونَ * لَا أَعْبُدُ مَا تَعْبُدُونَ * وَلَا أَنْتُمْ عَابِدُونَ مَا أَعْبُدُ * وَلَا أَنَا عَابِدٌ مَا عَبَدْتُمْ * وَلَا أَنْتُمْ عَابِدُونَ مَا أَعْبُدُ * لَكُمْ دِينُكُمْ وَلِيَ دِينِ	405
416	Necm/43	وَأَنَّهُ هُوَ أَضْحَكَ وَأَبْكَى	406
418	Fussilet/20-21	شَهِدَ عَلَيْهِمْ سَمْعُهُمْ وَأَبْصَارُهُمْ وَجُلُودُهُمْ بِمَا كَانُوا يَعْمَلُونَ * وَقَالُوا لِجُلُودِهِمْ لِمَ شَهِدْتُمْ عَلَيْنَا قَالُوا أَنْطَقَنَا اللَّهُ الَّذِي أَنْطَقَ كُلَّ شَيْءٍ	407
420	Fussilet/46	وَمَنْ أَسَاءَ فَعَلِيَهَا	408
420	Fecr/14	إِنَّ رَبَّكَ لَبِالْمِرْصَادِ	409
421	Şurâ/40	وَجَزَاءُ سَيِّئَةٍ سَيِّئَةٌ مِثْلُهَا	410
421	Enfâl/19	وَأَنْ تَنْتَهُوا فَهُوَ خَيْرٌ لَكُمْ وَإِنْ تَعُودُوا نَعُدْ	411
421	Îsrâ/8	عَسَى رَبُّكُمْ أَنْ يُرَحِّمَكُمْ وَإِنْ عُدتُمْ عُدْنَا	412
422	A'râf/23	قَالَا رَبَّنَا ظَلَمْنَا أَنْفُسَنَا وَإِنْ لَمْ تَغْفِرْ لَنَا وَتَرْحَمْنَا لَنَكُونَنَّ مِنَ الْخَاسِرِينَ	413
423	Zuhruf/32	نَحْنُ قَسَمْنَا	414
423	Mü'minûn/1-5	قَدْ أَفْلَحَ الْمُؤْمِنُونَ * الَّذِينَ هُمْ فِي صَلَاتِهِمْ خَاشِعُونَ * وَالَّذِينَ هُمْ عَنْ اللَّغْوِ مُعْرِضُونَ * وَالَّذِينَ هُمْ لِلزَّكَاةِ فَاعِلُونَ * وَالَّذِينَ هُمْ لِفُرُوجِهِمْ حَافِظُونَ	415
423	Âl-i İmrân/39	وَسَيِّدًا وَحَصُورًا	416
425	Burûc/12	إِنَّ بَطْشَ رَبِّكَ لَشَدِيدٌ	417

427	Yûsuf/46	فَاللَّهُ خَيْرٌ حَافِظًا وَهُوَ أَرْحَمُ الرَّاحِمِينَ	418
428	Kasas/88	كُلُّ شَيْءٍ هَالِكٌ إِلَّا وَجْهَهُ	419
429	Ankebût/57	كُلُّ نَفْسٍ ذَائِقَةُ الْمَوْتِ	420
429	Hûd/115	فَإِنَّ اللَّهَ لَا يُضِيعُ أَجْرَ الْمُحْسِنِينَ	421
431	Secde/12	وَلَوْ تَرَىٰ إِذِ الْمُجْرِمُونَ نَاكِسُوا رُءُوسِهِمْ عِنْدَ رَبِّهِمْ	422
432	Enâm/103	وَهُوَ اللَّطِيفُ الْخَبِيرُ	423
432	Bakara/219	وَيَسْأَلُونَكَ مَاذَا يُنْفِقُونَ قُلِ الْعَفْوَ	424
432	Şurâ/40	فَمَنْ عَفَا وَأَصْلَحَ فَأَجْرُهُ عَلَى اللَّهِ	425
433	Bakara/286	رَبَّنَا لَا تُؤَاخِذْنَا إِنْ نَسِينَا أَوْ أَخْطَأْنَا	426
434	A'râf/172	أَلَسْتُ بِرَبِّكُمْ	427
435	Şuarâ/46-50	فَالْقِيَ السَّحَرَةُ سَاجِدِينَ * قَالُوا آمَنَّا بِرَبِّ الْعَالَمِينَ * رَبِّ مُوسَىٰ وَهَارُونَ * قَالَ آمَنْتُمْ لَهُ قَبْلَ أَنْ أَدْنٰ لَكُمْ إِنَّهُ لَكَبِيرُكُمُ الَّذِي عَلَّمَكُمُ السَّحَرَ فَلَسَوْفَ تَعْلَمُونَ لَا قُطْعَنَ أَيْدِيكُمْ وَأَرْجُلَكُمْ مِنْ خِلَافٍ وَلَا صَلْبَتَكُمْ أَجْمَعِينَ * قَالُوا لَا صَبِيرَ إِنَّا إِلَىٰ رَبِّنَا مُنْقَلِبُونَ	428
436	Yâsîn/26-27	قَبْلَ ادْخُلِ الْجَنَّةَ قَالَ يَا لَيْتَ قَوْمِي يَعْلَمُونَ * بِمَا غَفَرَ لِي رَبِّي وَجَعَلَنِي مِنَ الْمُكْرَمِينَ	429
436	Zuhruf/51	وَنَادَىٰ فِرْعَوْنُ فِي قَوْمِهِ قَالَ يَا قَوْمِ أَلَيْسَ لِي مُلْكُ مِصْرَ وَهَذِهِ الْأَنْهَارُ تَجْرِي مِنْ تَحْتِي أَفَلَا تُبْصِرُونَ	430
437	Naziât/24	فَقَالَ أَنَا رَبُّكُمُ الْأَعْلَىٰ	431
441	Fâtîr/28	إِنَّمَا يَخْشَى اللَّهَ مِنْ عِبَادِهِ الْعُلَمَاءُ	432
441	Âl-i İmrân/5	لَا يَخْفَىٰ عَلَيْهِ شَيْءٌ فِي الْأَرْضِ وَلَا فِي السَّمَاءِ	433
442	Mü'min/18	إِذِ الْقُلُوبُ لَدَى الْحَنَاجِرِ	434
442	Mü'minûn/115	أَفَحَسِبْتُمْ أَنَّمَا خَلَقْنَاكُمْ عَبَثًا	435

442	Enâm/23	وَاللَّهُ رَبَّنَا مَا كُنَّا مُشْرِكِينَ	436
442	Fetih/2	لِيَغْفِرَ لَكَ اللَّهُ مَا تَقَدَّمَ مِنْ ذَنْبِكَ وَمَا تَأَخَّرَ	437
444	İnşikâk/8	يُحَاسِبُ حِسَابًا يَسِيرًا	438
444	Bakara/255	لَا تَأْخُذْهُ سِنَّةٌ وَلَا نَوْمٌ	439
444	A'râf/43	وَنَرَعْنَا مَا فِي صُدُورِهِمْ مِنْ غَلٍّ	440
445	Sâd/42	أُرْكُضْ بِرِجْلِكَ هَذَا مُغْتَسَلٌ بَارِدٌ وَشَرَابٌ	441
446	Sâffât/164	وَمَا مِتَّا إِلَّا لَهُ مَقَامٌ مَعْلُومٌ	442
447	Nûr/37	لَا تُلْهِهِمْ تِجَارَةٌ وَلَا بَيْعٌ عَنْ ذِكْرِ اللَّهِ	443
447	Bakara/152	فَاذْكُرُونِي أَذْكُرْكُمْ	444
449	Mü'min/40	فَأُولَئِكَ يَدْخُلُونَ الْجَنَّةَ يُرْزَقُونَ فِيهَا بِغَيْرِ حِسَابٍ	445
449	Zâriyât/50	فَفِرُّوا إِلَى اللَّهِ	446
449	Yûnus/25	وَاللَّهُ يَدْعُوا إِلَى دَارِ السَّلَامِ	447
449	Hadîd/16	أَلَمْ يَأْنِ لِلَّذِينَ آمَنُوا أَنْ تَخْشَعَ قُلُوبُهُمْ لِذِكْرِ اللَّهِ	448
449	Zümer/53	لَا تَقْنَطُوا مِنْ رَحْمَةِ اللَّهِ	449
449	Yûsuf/87	لَا يَأْسُ مِنْ رَوْحِ اللَّهِ	450
449	Zümer/54	وَأَنِيبُوا إِلَى رَبِّكُمْ	451
449	İbrâhîm/10	يَدْعُواكُمْ لِيَغْفِرَ لَكُمْ	452
450	Zuhruf/72	وَتِلْكَ الْجَنَّةُ الَّتِي أُورِثْتُمُوهَا بِمَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ	453
450	Şuarâ/65	وَأَنْجَيْنَا مُوسَى وَمَنْ مَعَهُ	454
451	Yâsîn/79	قُلْ يُحْيِيهَا الَّذِي أَنْشَأَهَا أَوَّلَ مَرَّةٍ وَهُوَ بِكُلِّ خَلْقٍ عَلِيمٌ	455

452	Enâm/97	وَهُوَ الَّذِي جَعَلَ لَكُمُ النُّجُومَ لِتَهْتَدُوا بِهَا فِي ظُلُمَاتِ الْبَرِّ وَالْبَحْرِ	456
452	Bakara/26	يُضِلُّ بِهِ كَثِيرًا وَيَهْدِي بِهِ كَثِيرًا	457

HADİS-İ ŞERİF

Sıra	Hadisler	Sayfa
1	اصحابي كالنجوم بأيهم اقتديتم اهتديتم	4
2	الدنيا سجن المؤمن و جنة الكافر	5
3	الفتنة نائمة لعن الله من أيقظها	6
4	إِنَّ اللَّهَ تَمَّ عِبَاداً لَيْسَ بَأَنْبِيَاءٍ وَ لَا شُهَدَاءَ يَغْطِيهِمُ النَّبِيُّونَ وَ الشُّهَدَاءُ بِقُرْبِهِمْ مِنَ اللَّهِ تَعَالَى	6
5	إِنَّ فِي الْبَدَنِ لَمُضْغَةً إِذَا صَلَحَتْ صَلَحَ الْبَدَنُ كُلُّهُ وَ إِذَا فَسَدَتْ فَسَدَ الْبَدَنُ كُلُّهُ أَلَا وَ هِيَ الْقَلْبُ	8
6	الْمَعْدَةُ بَيْتٌ كُلُّ دَاءٍ وَ الْحَمِيَّةُ رَأْسُ كُلِّ دَوَاءٍ وَ أُعْطِيَ كُلُّ بَدَنٍ مَا عَوَّدَتْهُ	9
7	الْعَجَلَةُ مِنَ الشَّيْطَانِ وَ التَّائِي مِنَ الرَّحْمَنِ	10
8	الْكَافِرُ يَأْكُلُ فِي سَبْعَةِ أَمْعَاءٍ وَ الْمُؤْمِنُ يَأْكُلُ فِي مِعَاءٍ وَاحِدٍ	11
9	إِبْنُ آدَمَ لَا يَقْلِيلُ يَنْقُوعٌ وَ لَا يَكْثِيرُ يَشْبَعُ اقْتَرَبَتِ السَّاعَةُ وَ لَا يَزِدَادُ النَّاسُ عَلَي الدُّنْيَا إِلَّا جِرْصاً وَ لَا تَزْدَادُ مِنْهُمْ إِلَّا بُعْداً	16
10	حديث قدسي : أَعَدَدْتُ لِعِبَادِي الصَّالِحِينَ مَا لَا عَيْنٌ رَأَتْ وَ لَا أُذُنٌ سَمِعَتْ وَ لَا خَطَرَ عَلَي قَلْبِ بَشَرٍ	18
11	نَفْسُكَ مَطِيئَتُكَ فَارْفُقْ بِهَا	18
12	خُفَّتِ الْجَنَّةُ بِالْمَكَارِهِ وَ النَّارُ بِالشَّهَوَاتِ	19
13	إِنَّ الْعَقْلَ لَا غَايَةَ لَهُ وَ لَكِنْ مَنْ أَحَلَّ حَلَالَ اللَّهِ وَ حَرَّمَ حَرَامَ اللَّهِ سُمِّيَ عَاقِلاً فَإِنْ اجْتَهَدَ مَعَ ذَلِكَ سُمِّيَ عَابِداً فَإِنْ سَمِحَ مَعَ ذَلِكَ سُمِّيَ جَوَاداً	21
14	حديث قدسي : اذْكُرُونِي بِالْإِيمَانِ اذْكُرْكُمْ بِالْإِحْسَانِ، اذْكُرُونِي بِالْإِخْلَاصِ اذْكُرْكُمْ بِالْخَلَاصِ، اذْكُرُونِي بِالصَّفَاءِ اذْكُرْكُمْ بِالْوَفَاءِ، اذْكُرُونِي بِالصَّبْرِ اذْكُرْكُمْ بِالنَّصْرِ، اذْكُرُونِي بِالطَّاعَةِ اذْكُرْكُمْ بِالْإِسْطَاعَةِ، اذْكُرُونِي بِالِدُّعَاءِ اذْكُرْكُمْ بِالِإِجَابَةِ، اذْكُرُونِي بِالِإِنَابَةِ وَ التَّوْبَةِ اذْكُرْكُمْ بِالْعَفْوِ عَنِ الْخُوبَةِ	21

21	کسی پیش رسول الله عليه السلام آمد و گفت: یا رسول الله شرایع اسلام بسیار است، مرا چیزی بیاموز که اندک باشد و مرا کفایت کند. رسول الله عليه السلام گفت: زبان تو خالی نباشد از ذکر خدای تعالی. آن کس گفت: این مرا کفایت کند یا رسول الله؟ رسول الله عليه السلام گفت: يَكْفِيكَ وَ يَفْضُلُ عَنْكَ	15
21	حدیث قدسی: أَنَا جَلِيسُ مَنْ ذَكَرَنِي	16
21	مَنْ أَحَبَّ شَيْئاً أَكْثَرَ ذَكَرَهُ	17
22	الْمَرْءُ مَعَ مَنْ أَحَبَّ	18
22	أَنْتَ مَعَ مَنْ أَحْبَبْتَ	19
22	أَشَدُّ الْأَعْمَالِ ثَلَاثَةً، إِنْصَافُ الرَّجُلِ مِنْ نَفْسِهِ وَ مُوَاسَاةُ الْأَخِ فِي الْمَالِ وَ ذِكْرُ اللَّهِ عَزَّ وَ جَلَّ عَلَى كُلِّ حَالٍ	20
23	در خبر است چون حضرت حق بهشت را آفرید او را گفت: بگو! بهشت گفت: قَدْ أَفْلَحَ الْمُؤْمِنُونَ (مؤمنون/۱)، سه بار. و باز گفت: أَنَا حَرَامٌ عَلَى كُلِّ بَخِيلٍ وَ مُرَاءٍ	21
23	حدیث قدسی: سَبَقَتْ رَحْمَتِي غَضَبِي	22
23	جَعَلَ اللَّهُ الرَّحْمَةَ مِائَةً جُزْءٍ فَأَمْسَكَ عَنْدَهُ تِسْعَةً وَ تِسْعِينَ جُزْءً وَ أَنْزَلَ فِي الْأَرْضِ جُزْءً وَاحِداً فِيهَا يَتَرَاخَمُ الْخَلْقُ حَتَّى أَنَّ الْفَرَسَ لَتَرْفَعُ حَافِرَهَا مِنْ وَلَدِهَا خَشْيَةً أَنْ يُصِيبَهُ	23
27	إِتَّقُوا فِرَاسَةَ الْمُؤْمِنِ فَإِنَّهُ يَنْظُرُ بِنُورِ اللَّهِ	24
29	إِذَا أَحَبَّ اللَّهُ عَبْدًا لَمْ يَضُرَّهُ الذَّنْبُ	25
30	رسول الله عليه السلام از بهر دفع ملال، مؤذن خود بلال حبشی را می گفت: أَرِحْنَا يَا بَلَال	26
37	الْمُؤْمِنُ يَأْكُلُ فِي مَعَا وَاحِدٍ وَ الْكَافِرُ يَأْكُلُ فِي سَبْعَةِ أَمْعَاءٍ	27
37	مَنْ أَكَلَ بِشَرِّهِ أَعْمَى اللَّهُ عَيْنَ قَلْبِهِ	28
45	کسی پیش رسول الله عليه السلام آمد و گفت: یا رسول الله فردا نجات به چه چیز است؟ رسول الله عليه السلام گفت: أَنْ لَا تُخَادِعَ اللَّهَ. آن کس گفت: و کیف تخادع الله؟ رسول الله عليه السلام گفت: أَنْ تَعْمَلَ بِمَا أَمَرَكَ اللَّهُ وَ تُرِيدُ بِهِ غَيْرَ وَجْهِ اللَّهِ	29
45	رسول الله عليه السلام فرمود چون روز قیامت باشد خدای تعالی حکم کند در میان خلق خود ...	30
46	حدیث قدسی: أَنَا جَلِيسُ مَنْ ذَكَرَنِي	31
46	مَنْ أَرَادَ أَنْ يَجْلِسَ مَعَ اللَّهِ فَلْيَجْلِسْ مَعَ أَهْلِ التَّصَوُّفِ	32

46	أَخَوْفُ مَا أَخَافُ عَلَيْكُمُ الشِّرْكَ الْأَصْغَرُ	33
46	إِذْهَبُوا إِلَى الَّذِينَ تَرَاوُنَ لَهُمْ فِي الدُّنْيَا فَاَنْظُرُوا هَلْ تَجِدُونَ عِنْدَهُمْ خَيْرًا	34
49	مُوتُوا قَبْلَ أَنْ تَمُوتُوا	35
51	وَلِلْأَرْضِ مِنْ كَأْسِ الْكِرَامِ نَصِيبٌ	36
52	إِنَّ اللَّهَ جَمِيلٌ يُحِبُّ الْجَمَالَ	37
57	اتَّقُوا فِرَاسَةَ الْمُؤْمِنِ فَإِنَّهُ يَنْظُرُ بِنُورِ اللَّهِ	38
60	قَسَمَ اللَّهُ الْعَقْلَ الْعَقْلُ بِثَلَاثَةِ أَجْزَاءٍ فَمَنْ كُنَّ فِيهِ كَمَلُ عَقْلُهُ وَمَنْ لَمْ يَكُنْ فِيهِ فَلَا عَقْلَ لَهُ؛ حُسْنُ الْمَعْرِفَةِ بِاللَّهِ، وَحُسْنُ الطَّاعَةِ، وَحُسْنُ الصَّبْرِ	39
62	إِنَّ أَحَبَّكُمْ إِلَيَّ وَأَقْرَبَكُمْ مِنِّي الَّذِي يَأْخُذُ بِالْعَهْدِ الَّذِي تَرَكْتُهُ عَلَيْهِ حَتَّى يُلْحِقَنِي	40
67	إِنَّ الْعَيْنَ لَيُدْخِلُ الرَّجُلَ الْقَبْرَ وَالْجَمَلَ الْقَدْرَ	41
68	إِنَّ الْعَيْنَ حَقٌّ	42
68	سَبَقْتُ رَحْمَتِي غَضَبِي	43
68	الْمَالُ حَيَّةٌ وَالْجَاهُ أَضْرُ مِنْهُ	44
70	حديث قدسي: الْعِظْمَةُ إِزَارِي وَالْكَبِيرَاءُ رِدَائِي فَمَنْ نَارَعَنِي فِيهِمَا أَدْخَلْتُهُ النَّارَ	45
71	مَنْ كَثُرَتْ نِعَمُ اللَّهِ عَلَيْهِ كَثُرَ إِحْتِيَاجُ النَّاسِ إِلَيْهِ	46
72	مُوتُوا قَبْلَ أَنْ تَمُوتُوا	47
73	حديث قدسي: لَا يَسْعَنِي أَرْضِي وَلَا سَمَائِي وَلَكِنْ يَسْعَنِي قَلْبُ عَبْدِي الْمُؤْمِنِ التَّقِيُّ النَّقِيُّ الْوَدَّاعِ	48
75	عثمان بن مظعون گفت: يَا رَسُولَ اللَّهِ نَفْسٌ مِنْ مِي گويد كه خوله را طلاق دهم. رسول الله عليه السلام گفت: مَهْلًا إِنَّ مِنْ سُنَّتِي النِّكَاحُ. گفت: نفس من مِي گويد كه خود را خصی كنم. گفت: مَهْلًا خَصًّا أُمْتِي دُؤُوبُ الصِّيَامِ. گفت: نفس من مِي گويد ترهب كنم. گفت: مَهْلًا إِنَّ الرُّهْبَانِيَّةَ أُمْتِي الْحَجُّ وَالْجِهَادُ. گفت: نفس من مِي گويد كه گوشت را ترك كنم. گفت: مَهْلًا مِنْ أَوْ رَا دوست مِي دارم، هر گاهي كه يابم مِي خورم	49
80	مَا مَاتَ مَنْ مَاتَ إِلَّا وَ تَمَّتْ أَنْ يَمُوتَ قَبْلَ مَا مَاتَ إِنْ كَانَ بِرًّا لِيَكُونَ إِلَى وُصُولِ الْبِرِّ أَعَجَلَ وَإِنْ كَانَ فَاجِرًا لِيَقِلَّ فُجُورُهُ	50

51	لَوْ تَعْلَمُونَ مَا أَعْلَمُ لَبَكَيْتُمْ كَثِيرًا وَلَضَحَكْتُمْ قَلِيلًا	80
52	لَيْسَ لِلْمَاضِينَ هَمُّ الْمَوْتِ وَإِنَّمَا لَهُمْ هَمُّ الْمَوْتِ	80
53	نَعَمْ الْمَالُ الصَّالِحُ فِي يَدِ الرَّجُلِ الصَّالِحِ	82
54	الدُّنْيَا جِيفَةٌ وَطَالِبُهَا كِلَابٌ	84
55	الْمَالُ حَيَّةٌ	85
56	نَعَمْ الْمَالُ الصَّالِحُ فِي يَدِ الرَّجُلِ الصَّالِحِ	85
57	الدُّنْيَا جِيفَةٌ وَطَالِبُهَا كِلَابٌ	85
58	الدُّنْيَا مَزْرَعَةُ الْآخِرَةِ	85
59	عَدَلُ سَاعَةٍ خَيْرٌ مِنْ أَرْبَعِينَ يَوْمًا مِنَ الْعِبَادَةِ	87
60	نَعَمْ الْمَالُ الصَّالِحُ فِي يَدِ الرَّجُلِ الصَّالِحِ	87
61	رسول الله عليه السلام فرمود: مرا به طحاء مکه زر عرض کرده شد. من گفتم یا رَبِّ أَشْبَعُ يَوْمًا وَ أَجُوعُ يَوْمًا، روزی سیر شوم و روزی گرسنه. فَأَحْمَدُكَ إِذَا شَبِعْتُ وَ أَتَضَرَّعُ إِلَيْكَ إِذَا جُعْتُ، تو را شکر کنم چون سیر شوم و تو را تضرع کنم چون گرسنه شوم	89
62	الْفَقْرُ فَخْرِي	89
63	حدیث قدسی: إِنْ أُعْطِيَكَ الدُّنْيَا اِشْتَعَلَتْ بِحِفْظِهَا وَإِنْ مَنَعْتُ عَنْكَ الدُّنْيَا اِشْتَعَلَتْ بِطَلَبِهَا مَتَى يَكُونُ فِرَاغُكَ لِخِدْمَتِي	91
64	كُنْ فِي الدُّنْيَا كَأَنَّكَ غَرِيبٌ أَوْ عَابِرُ سَبِيلٍ	92
65	الشَّيْخُ فِي قَوْمِهِ كَالنَّبِيِّ فِي أُمَّتِهِ	96
66	الْمَرْءُ مَعَ مَنْ أَحَبَّ	97
67	رسول الله عليه السلام گفت: دَرَهُمْ مِنْ صَدَقَةٍ أَفْضَلُ مِنْ مِائَةِ أَلْفٍ. گفتند: این چگونه می شود یا رسول الله. گفت: غنی از مال خود صد هزار صدقه کند و فقیری را دو درم باشد، یکی را صدقه کند به طیب خاطر. ثواب این از او بیشتر است	98
68	الْمُكْتَرُونَ هُمُ الْأَسْفَلُونَ، إِلَّا مَنْ قَالَ بِالْمَالِ هَكَذَا وَهَكَذَا، أَرْبَعَ مَرَّاتٍ، وَقَلِيلٌ مَا هُمْ	99

69	مَنْ اسْتَوَى يَوْمَهُ فَهُوَ مَغْبُوتٌ وَمَنْ كَانَ آخِرُ أَمْسِهِ خَيْرًا مِنْ يَوْمِهِ فَهُوَ مَلْعُونٌ	101
70	أَصْحَابِي كَالثُّجُومِ بِأَيِّهِمْ أَقْتَدَيْتُمْ اهْتَدَيْتُمْ	103
71	إِرْحَمُوا ثَلَاثًا عَزِيزَ قَوْمٍ ذَلَّ وَغَنَى افْتَقَرَ وَعَالِمًا يَلْعَبُ بِهِ الْجُهَالُ	107
72	الْإِسْلَامُ بَدَأَ غَرِيبًا وَسَيَعُودُ غَرِيبًا فَطُوبَى لِلْغُرَبَاءِ	108
73	إِنَّ اللَّهَ لَا يَنْظُرُ إِلَى صُورِكُمْ وَأَمْوَالِكُمْ، بَلْ يَنْظُرُ إِلَى قُلُوبِكُمْ وَأَعْمَالِكُمْ	111
74	الْجَنَّةُ تَحْتَ أَقْدَامِ الْأُمَمَاتِ	113
75	تَخَلَّقُوا بِأَخْلَاقِ اللَّهِ	114
76	بَدَأَ الْإِسْلَامُ غَرِيبًا وَسَيَعُودُ غَرِيبًا فَطُوبَى لِلْغُرَبَاءِ	118
77	مَنْ اسْتَطَاعَ مِنْكُمْ الْبَاءَةَ فَلْيَتَزَوَّجْ، وَمَنْ لَمْ يَسْتَطِعْ فَلْيَصُمْ فَإِنَّهُ كَالْوَجَاءِ	119
78	إِذَا أَرَادَ اللَّهُ بِعَبْدٍ خَيْرًا عَجَّلَ عُقُوبَةَ ذَنْبِهِ	121
79	رسول الله عليه السلام گفت: شوبوا مجلسكم بذكر مكدّر الذات. يعنى بياميزيد مجلس شما را به یاد كدر دهنده لذات. گفتند: مكدّر لذات چیست؟ گفت: الموت	123
80	لَوْ تَعْلَمُونَ مَا أَعْلَمَ لَصَحَّحْتُمْ قَلِيلًا، وَلَبَكَيْتُمْ كَثِيرًا	123
81	نِعْمَتَانِ مَغْبُوتٌ فِيهِمَا كَثِيرٌ مِنَ النَّاسِ، الصِّحَّةُ وَالْفِرَاقُ	123
82	إِغْتَنِمَ خَمْسًا قَبْلَ خَمْسٍ، شَبَابَكَ قَبْلَ هَرَمِكَ، وَصِحَّتَكَ قَبْلَ سُقْمِكَ، وَغِنَاكَ قَبْلَ فَقْرِكَ، وَفِرَاغَكَ قَبْلَ شُغْلِكَ، وَحَيَاتَكَ قَبْلَ مَوْتِكَ	124
83	نَظَرُ الرَّجُلِ إِلَى مَحَاسِنِ الْمَرَأَةِ سَهْمٌ مِنْ سِهَامِ إِبْلِيسَ، مَنْ تَرَكَهُ إِنْغَاءٌ وَجَّهَ اللَّهُ تَعَالَى أَعْطَاهُ اللَّهُ عِبَادَةً يَجِدُ طَعْمَ لَذَّتِهَا	125
84	إِتَّقِ النَّظَرَ بَعْدَ النَّظَرِ فَإِنَّهَا سَهْمٌ مَسْمُومٌ مِنْ سِهَامِ إِبْلِيسَ يورث الشهوة في القلب	126
85	مَوْتُ الْجَارِ كَفَى بِكَ وَاعْظَاً	127
86	إِذَا مَاتَ ابْنُ آدَمَ انْقَطَعَ عَنْهُ عَمَلُهُ إِلَّا مِنْ ثَلَاثٍ، عِلْمٌ يُنْتَفَعُ بِهِ، وَوَلَدٌ صَالِحٌ يَدْعُو لَهُ، وَصَدَقَةٌ جَارِيَةٌ أَوْ هِيَ الْوَقْفُ	128
87	الدُّنْيَا سِجْنُ الْمُؤْمِنِ	129

129	مُوتُوا قَبْلَ أَنْ تَمُوتُوا	88
130	الدُّنْيَا مَزْرَعَةُ الْآخِرَةِ	89
130	حديث قدسي: أَعَدَدْتُ لِعِبَادِي الصَّالِحِينَ، مَا لَا عَيْنٌ رَأَتْ، وَلَا أُذُنٌ سَمِعَتْ، وَلَا خَطَرَ عَلَى قَلْبِ بَشَرٍ	90
131	الدُّنْيَا حُلْمٌ النَّائِمِ	91
131	النَّاسُ نِيَامٌ، فَإِذَا مَاتُوا انْتَبَهُوا	92
132	لَا بُدَّ مِنْ قَرِينٍ يُدْفَنُ مَعَكَ وَهُوَ حَيٌّ وَتُدْفَنُ مَعَهُ وَ أَنْتَ مَيِّتٌ إِنْ كَانَ كَرِيمًا أَكْرَمَكَ وَ إِنْ كَانَ لَيْمًا أَسْلَمَكَ وَ ذَلِكَ الْقَرِينُ عَمَلُكَ فَاصْلِحْهُ مَا اسْتَطَعْتَ	93
132	مَنْ جَعَلَ الْهُمُومَ هَمًّا وَاحِدًا كَفَاهُ اللَّهُ سَائِرَ هُمُومِهِ وَ مَنْ تَفَرَّقَتْ بِهِ الْهُمُومُ لَا يُبَالِي اللَّهُ فِي آتَى وَادٍ مِنْهَا هَلَكَ	94
138	مَنْ قَلَّدَ إِنْسَانًا عَمَلًا وَ فِي رَغِيْتِهِ مِنْهُ هُوَ أَوْلَى مِنْهُ فَقَدْ خَانَ اللَّهَ وَرَسُولَهُ وَ جَمَاعَةَ الْمُسْلِمِينَ	95
143	قَالَ النَّبِيُّ عَلَيْهِ السَّلَامُ لِأَبِي هُرَيْرَةَ: يَا أَبَا هُرَيْرَةَ مُرْ بِالْمَعْرُوفِ وَانْهَ عَنِ الْمُنْكَرِ وَاصْبِرْ عَلَى مَا أَصَابَكَ. قَالَ: يَا رَسُولَ اللَّهِ أَمْرٌ بِالْمَعْرُوفِ وَ أَنْهَى عَنِ الْمُنْكَرِ وَ أَوْذَى. قَالَ: نَعَمْ أَوْذَيْتَ الْأَنْبِيَاءَ، لَيْسَ لِأَحَدٍ يَأْمُرُ بِالْمَعْرُوفِ وَ يَنْهَى عَنِ الْمُنْكَرِ إِلَّا سَيُودَى	96
144	التَّائِبُ مِنَ الذَّنْبِ كَمَنْ لَا ذَنْبَ لَهُ	97
149	رسول الله عليه السلام و ابوبكر و عمر و عثمان رضی الله عنهم بر كوه أحد بودند كوه بجنبيد و بلرزيد. رسول الله عليه السلام گفت: اُسْكُنْ أَحَدَ فَإِنَّ عَلَيْكَ نَبِيًّا وَ صِدِّيقًا وَ شَهِيدَيْنِ، پس كوه ساكن شد	98
150	حديث قدسي: أَعَدَدْتُ لِعِبَادِي الصَّالِحِينَ مَا لَا عَيْنٌ رَأَتْ وَلَا أُذُنٌ سَمِعَتْ وَلَا خَطَرَ عَلَى قَلْبِ بَشَرٍ	99
153	المؤمنُ إذا أَحَبَّ أَحَبَّ لِلَّهِ وَ إذا أَبْغَضَ أَبْغَضَ لِلَّهِ	100
156	مَنْ أَحَبَّ لِقَاءَ اللَّهِ أَحَبَّ اللَّهُ لِقَاءَهُ، وَمَنْ كَرِهَ لِقَاءَ اللَّهِ كَرِهَ اللَّهُ لِقَاءَهُ	101
156	لَا صَلَوةَ إِلَّا بِحُضُورِ الْقَلْبِ	102
158	فَرَأَيْتُ مَشَارِقَهَا وَمَغَارِبَهَا وَ سَيَلُغُ مُلْكُ أُمَّتِي مَا زَوَى بِي مِنْهَا	103
162	مَنْ تَشَبَّهَ بِقَوْمٍ فَهُوَ مِنْهُمْ	104
164	أَنَّ اللَّهَ يَأْجُرُكُمْ عَلَى تِلَاوَةِ الْقُرْآنِ بِكُلِّ حَرْفٍ عَشْرَةَ حَسَنَاتٍ أَمَا إِنِّي لَا أَقُولُ أَلَمْ حَرْفٌ بَلْ أَقُولُ أَلِفٌ حَرْفٌ وَ لَامٌ حَرْفٌ وَ مِيمٌ حَرْفٌ	105

106	مَنْ اسْتَظْهَرَ الْقُرْآنَ خُفِّتْ عَنْ أَبْوَيْهِ الْعَذَابِ وَإِنْ كَانَ كَافِرِينَ	164
107	مَنْ قَرَأَ الْقُرْآنَ حَتَّى يَخْتِمَهُ كَانَتْ لَهُ عِنْدَ اللَّهِ دَعْوَةٌ مُسْتَجَابَةٌ إِمَّا مُعَجَّلَةً وَإِمَّا مُؤَخَّرَةً	164
108	مَنْ تَعَلَّمَ الْقُرْآنَ ثُمَّ نَسِيَهُ مِنْ غَيْرِ عُذْرٍ جَاءَ يَوْمَ الْقِيَامَةِ أَجْزَمًا، أَى مَقْطُوعَ الْيَدِ	164
109	عَلَيْكُمْ بِالشَّفَاءِ مِنَ الْقُرْآنِ وَ الْعَسَلِ	164
110	اقْرَأُوا الْقُرْآنَ فَإِنَّهُ يَجِيءُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ شَفِيعًا لِأَصْحَابِهِ	165
111	مَنْ شَفَّعَ لَهُ الْقُرْآنُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ نَجَى وَ الْقُرْآنُ شَافِعٌ مُشَفَّعٌ	165
112	جَذْبَةٌ مِنَ جَذَبَاتِ الرَّحْمَنِ تَوَازَى عَمَلُ الثَّقَلَيْنِ	168
113	أُيُّهَا الشَّبَابُ، مَنْ اسْتَطَاعَ مِنْكُمْ الْبَاءَةَ فَلْيَتَزَوَّجْ وَ مَنْ لَمْ يَسْتَطِعْ فَلْيُصُمْ فَإِنَّهُ كَالْوَجَاءِ	169
114	لَنْ يَلِجَ مَلَكُوتَ السَّمَاوَاتِ وَ الْأَرْضِ مَنْ لَمْ يُولَدْ مَرَّتَيْنِ	176
115	شَرُّ الْعُلَمَاءِ مَنْ زَارَ الْأُمَرَاءَ وَ خَيْرُ الْأُمَرَاءِ مَنْ زَارَ الْعُلَمَاءَ	177
116	نِعَمَ الْأَمِيرُ عَلَى بَابِ الْفَقِيرِ وَ بُسَ الْفَقِيرُ عَلَى بَابِ الْأَمِيرِ	177
117	مَنْ جَعَلَ الْهُمُومَ هَمًّا وَاحِدًا يَعْنِي هَمَّ آخِرَتِهِ كَفَاهُ اللَّهُ مَا هَمُّهُ مِنْ أَمْرِ دُنْيَاهُ وَ مَنْ شَغَلَهُ هُمُومُ أَحْوَالِ الدُّنْيَا لَمْ يُبَالِ اللَّهُ فِي أَى أَوْدِيَةِ النَّارِ عَذَابُهُ	177
118	مَنْ تَعَلَّمَ الْقُرْآنَ وَ تَفَقَّهُ فِي الدِّينِ ثُمَّ أَتَى بَابَ السُّلْطَانِ تَمَلُّقًا إِلَيْهِ وَ طَمَعًا بِمَا فِي يَدَيْهِ خَاضَ فِي نَارِ جَهَنَّمَ بَعْدَ خَطَاةٍ	177
119	الدُّنْيَا مَزْرَعَةُ الْآخِرَةِ	178
120	جَذْبَةٌ مِنَ جَذَبَاتِ الرَّحْمَنِ تُوَازِي عَمَلَ الثَّقَلَيْنِ	185
121	السَّعِيدُ سَعِيدٌ فِي بَطْنِ أُمِّهِ وَالشَّقِيُّ شَقِيٌّ فِي بَطْنِ أُمِّهِ	185
122	كُلُّ مُبَسَّرٍ لِمَا خُلِقَ لَهُ	185
123	سَبَقَتْ رَحْمَتِي غَضَبِي	189
124	تَخَلَّقُوا بِأَخْلَاقِ اللَّهِ	189
125	النَّاسُ عَلَى دِينِ مُلُوكِهِمْ	189

190	126	ما مِنْ عَبْدٍ بَكَى عَلَى ذَنْبٍ فِي الدُّنْيَا حَتَّى يَنْحَلِرِ الدَّمُوعُ عَلَى خَدَّيْهِ إِلَّا حَرَّمَ اللَّهُ تَعَالَى وَجْهَهُ عَلَى النَّارِ
192	127	الْعَسَلُ شِفَاءٌ لِكُلِّ دَاءٍ
195	128	إِعْلَمْ أَنَّ الْجَزَعَ لَا يَرُدُّ مَيِّتًا وَ لَا يَدْفَعُ حُزْنَاً فَلْيَذْهَبْ عَنْكَ أَسْفُكَ مَا هُوَ نَازِلٌ بِكَ فَكَأَنَّهُ قَدْ وَقَعَ
195	129	مَنْ مَاتَ لَهُ ثَلَاثَةُ أَوْلَادٍ لَمْ يَلِجِ النَّارُ عَلَى تَحِلَّةِ الْقَسَمِ
201	130	الدُّنْيَا سِجْنُ الْمُؤْمِنِ وَ جَنَّةُ الْكَافِرِ
201	131	الْمَوْتُ رَاحَةُ الْمُؤْمِنِ
201	132	إِنَّ أَرْوَاحَ الْمُؤْمِنِينَ طَيْرٌ خُضِرَ تَعَلَّقَ فِي شَجَرِ الْجَنَّةِ
201	133	إِنَّ أَرْوَاحَهُمْ فِي جَوْفِ طَيْرٍ خُضِرَ لَهَا قَنَادِيلٌ مُعَلَّقَةٌ بِالْعَرْشِ تَسْرَحُ مِنَ الْجَنَّةِ حَيْثُ شَاءَتْ ثُمَّ تَأْوِي إِلَى تِلْكَ الْقَنَادِيلِ
202	134	مَنْ أَحَبَّ لِقَاءَ اللَّهِ أَحَبَّ اللَّهُ لِقَاءَهُ وَمَنْ كَرِهَ لِقَاءَ اللَّهِ كَرِهَ اللَّهُ لِقَاءَهُ
204	135	قِيَمَةُ الْمَرْءِ مَا يُحْسِنُهُ
205	136	الْجُوعُ طَعَامُ اللَّهِ يُحْيِي بِهِ أَبْدَانِ الصَّادِقِينَ آى فِي الْجُوعِ طَعَامُ اللَّهِ يَحْيِي
207	137	اللَّهُمَّ ارْنِي الْأَشْيَاءَ كَمَا هِيَ
207	138	لَيْسَ لِلْمَاضِينَ حَسْرَتُ الْمَوْتِ وَ إِنَّمَا هِيَ لَهُمْ حَسْرَتُ الْقَوْتِ
208	139	فِي خَبَرٍ مُسْنَدٍ إِنَّ رَجُلًا يُؤْمَرُ بِهِ إِلَى النَّارِ فَإِذَا بَلَغَ ثُلُثَ الطَّرِيقِ التَّفَتُّ ثُمَّ إِذَا بَلَغَ نِصْفَ الطَّرِيقِ التَّفَتُّ فَيَقُولُ اللَّهُ تَعَالَى رُدُّوهُ ثُمَّ يَسْأَلُهُ لِمَ التَّفَتُّ ثُلُثَ مَرَّةٍ فَيَقُولُ لَمَّا بَلَغْتُ ثُلُثَ الطَّرِيقِ ذَكَرْتُ قَوْلَكَ "وَ رُبُّكَ الْغَفُورُ ذُو الرَّحْمَةِ" فَالْتَفَتْتُ رِجَاءَ الْمَغْفِرَةِ وَ الرَّحْمَةِ فَلَمَّا بَلَغْتُ نِصْفَ الطَّرِيقِ ذَكَرْتُ قَوْلَكَ "وَ مَنْ يَغْفِرِ الذَّنْبَ إِلَّا اللَّهُ" فَقَوَّي رَجَائِي فَالْتَفَتْتُ فَلَمَّا بَلَغْتُ ثُلْثِي الطَّرِيقِ ذَكَرْتُ قَوْلَكَ "قُلْ يَا عِبَادِيَ الَّذِينَ أَسْرَفُوا عَلَى أَنْفُسِهِمْ لَا تَقْنَطُوا مِنْ رَحْمَةِ اللَّهِ" فَازْدَدْتُ رِجَاءً وَ طَمَعًا فِي مَغْفِرَتِكَ وَ رَحْمَتِكَ فَيَقُولُ اللَّهُ عَزَّوَجَلَّ غَفَرْتُ لَكَ
208	140	الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي أَحْيَانَا بَعْدَ مَا أَمَاتَنَا

210	يُؤْتِي بِرَجُلٍ إِلَى مَقَامِ الْحِسَابِ فَيُعْطَى كِتَابُهُ فَيُقَالُ لَهُ اقْرَأْ كِتَابَكَ فَيَنْظُرُ فِيهِ فَإِذَا فِيهِ أَعْمَالٌ مِنَ الْحَجِّ وَالْعُمْرَةِ وَالْعَزْوَةِ وَالصَّدَقَةِ وَغَيْرِهَا فَيَقُولُ يَا رَبِّ لَيْسَ هَذَا كِتَابِي فَيَقُولُ اللَّهُ تَع لَيْسَ هَذَا يَوْمُ الْخَطَايَا وَالنِّسْيَانِ هَذَا كِتَابُكَ قَدْ نَوَيْتَ فِي دَارِ الدُّنْيَا إِنَّكَ إِذَا وَجَدْتَ الْمَالَ فَعَلْتَ هَذِهِ الْأَعْمَالُ، قَدْ جَعَلْتُ نِيَّتَكَ مَكَانَ عَمَلِكَ	141
213	وَالَّذِي نَفْسِي بِيَدِهِ، لَيَغْفِرَنَّ اللَّهُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ مَغْفِرَةً لَا تَخْطُرُ عَلَى قَلْبٍ بَشَرٍ	142
214	إِنَّ اللَّهَ يَغْفِرُ جَمِيعاً وَلا يُبَالِي	143
215	لَنْ تَرَالَ الرَّحْمَةُ بِالنَّاسِ يَوْمَ الْقِيَامَةِ حَتَّى أَنْ إِبْلِيسَ يَرْفَعُ رَأْسَهُ مِنْ سَعَةِ رَحْمَةِ اللَّهِ وَ شَفَاعَةِ الشَّافِعِينَ	144
215	لَنْ يَنْجُو أَحَدُكُمْ بِعَمَلِهِ، قَالُوا وَ لا أَنْتَ يَا رَسُولَ اللَّهِ قَالَ وَ لا أَنَا أَلَا أَنَّهُ يَتَعَمَّدَنِي اللَّهُ بِرَحْمَتِهِ، فَقَارِبُوا وَ سَدُّوا وَ أَغْدُوا وَ رُوحُوا وَ شَيْئاً مِنَ الدَّلْجَةِ وَ الْقَصْدِ الْقَصْدِ تَبَلُّغُوا	145
219	حديث قدسي: لَوْلَاكَ لَمَا خَلَقْتُ الْأَفْلاكَ	146
219	أَصْحَابِي كَالنُّجُومِ بِأَيِّهِمْ إِقْتَدَيْتُمْ إِهْتَدَيْتُمْ	147
219	عُلَمَاءُ أُمَّتِي كَالنُّجُومِ بِهَا يَهْتَدِي فِي الْبَرِّ وَ الْبَحْرِ	148
219	لِي مَعَ اللَّهِ وَقْتُ لَا يَسْعُنِي فِيهِ مَلَكٌ مُقَرَّبٌ وَ لا نَبِيٌّ مُرْسَلٌ	149
223	رَأَى عَنْ النَّبِيِّ عَلَيْهِ السَّلَامُ أَنَّهُ قَالَ إِنَّ فِي أُمَّتِي رِجَالاً يَحْفَظُ اللَّهُ تَع أَهْلَ الْفَسَادِ بِهِمْ وَ يُنْزِلُ اللَّهُ تَع الرَّحْمَةَ لِأَجْلِهِمْ وَ يَمْنَعُ الْعَذَابَ مِنْ قِبَلِهِمْ فَبِأَسْوَأِهِ إِلَيْهِمْ أُولَئِكَ مِنَ النَّاسِ يَفْرَوْنَ وَ النَّاسُ مِنْهُمْ يَتَعَجَّبُونَ وَ النَّاسُ عَنْدهُمْ مَجَانِينَ وَ هُمْ عِنْدَ النَّاسِ مَجَانِينَ وَ مَا فِيهِمْ مِنَ الْجُنُونِ شَيْءٌ أَلَا وَ إِنَّهُمْ الْإِبْدَالُ	150
227	جَزَ يَا مُؤْمِنُ فَإِنَّ نُورَكَ قَدْ أَطْفَأَ نَارِي	151
228	مَنْ سَنَّ فِي الْإِسْلَامِ سُنَّةً حَسَنَةً فَلَهُ أَجْرُهَا، وَأَجْرُ مَنْ عَمِلَ بِهَا مِنْ بَعْدِهِ، مِنْ غَيْرِ أَنْ يَنْقُصَ مِنْ أَجْرِهِمْ شَيْءٌ، وَمَنْ سَنَّ فِي الْإِسْلَامِ سُنَّةً سَيِّئَةً كَانَ عَلَيْهِ وَزْرُهَا، وَوزَرُ مَنْ عَمِلَ بِهَا، مِنْ غَيْرِ أَنْ يَنْقُصَ مِنْ أَجْرِهِمْ شَيْءٌ	152
229	حديث قدسي: حَمَرْتُ طِينَةَ آدَمَ بِيَدَيَّ أَرْبَعِينَ صَبَاحاً	153
230	أَرِنَا الْأَشْيَاءَ كَمَا هِيَ	154
232	إِذَا أَحَبَّ اللَّهُ عَبْدًا ابْتَلَاهُ	155
232	لَا خَيْرَ فِي عَبْدٍ لَا يَذْهَبُ مَالُهُ وَ لَا يَسْقُمُ جِسْمُهُ إِنَّ اللَّهَ تَعَالَى إِذَا أَحَبَّ عَبْدًا ابْتَلَاهُ وَ إِذَا ابْتَلَاهُ صَبَّرَهُ	156

234	تَعَشَّقُوا وَلَوْ بِهَرَّةٍ	157
234	حدیث قدسی: كُنْتُ كَنْزاً مَخْفِياً فَاحْبَبْتُ أَنْ أَعْرِفَ فَخَلَقْتُ الْخَلْقَ لِأَنْ أَعْرِفَ	158
236	تَخَلَّقُوا بِأَخْلَاقِ اللَّهِ	159
240	رسول الله عليه السلام مردی را دید که در نماز به ریش خویش بازی می کرد فرمود: لَوْ خَشَعَ قَلْبُ هَذَا لَخَشَعَتْ جَوَارِحُهُ	160
241	مَنْ آذَى وَلِيَّ فَقَدْ آذَانِي	161
243	چون آدم به زمین فرود آمد گفت: یارب این کس که میان من و او عداوت پیدا کردی من و ذریات من مقابله با وی نمی کنیم. حق تعالی گفت: لَا يُؤْلَدُ لَكَ وَلَدٌ إِلَّا وَكَلَّ بِهِ مَلَكٌ. گفت: زِدْنِي يَا رَبِّ. گفت: جزاء یک گناه یک باشد و جزاء حسنات هر یکی را ده تا بدان مقدار که من می دانم. گفت: زِدْنِي يَا رَبِّ. گفت: بَابُ التَّوْبَةِ مَفْتُوحٌ مَا دَامَ الرُّوحُ فِي الْجَسَدِ	162
243	إِنِّي لَمْ أُبْعَثْ لَعَنًا وَلَكِنِّي بُعِثْتُ دَاعِيًا وَرَحْمَةً، اللَّهُمَّ أَهْدِ قَوْمِي فَإِنَّهُمْ لَا يَعْلَمُونَ	163
244	مَنْ عَرَفَ نَفْسَهُ عَرَفَ رَبَّهُ	164
245	الْمُؤْمِنُ جَلَوَى يُجِبُّ الْحُلَا	165
255	حدیث قدسی: لَا يَزَالُ عَبْدِي يَتَقَرَّبُ إِلَيَّ بِالنَّوَافِلِ حَتَّى أُحِبَّهُ فَإِذَا أَحْبَبْتُهُ كُنْتُ لَهُ سَمْعًا وَبَصَرًا	166
257	إِشْتَدَّيْ أَرْمَةُ تَنْفَرِجِي	167
260	إِدَامُ كَلَامُ النَّاسِ الْغَيْبَةِ	168
261	التَّائِبُ مِنَ الذَّنْبِ كَمَنْ لَا ذَنْبَ لَهُ	169
261	إِذَا تَابَ الْمُؤْمِنُ كَتَبَ اللَّهُ تَعَالَى بِكُلِّ يَوْمٍ مَرَّةً عَلَيْهِ فِي فَسِقَةِ عِبَادَةِ سَنَةٍ وَأَعْطَاهُ ثَوَابَ شَهِيدٍ وَبِتَوَجُّ يَوْمِ الْقِيَامَةِ أَلْفَ تَاجٍ وَبُفَتْحُ فِي قَبْرِهِ بَابٌ مِنَ الْجَنَّةِ وَ يَقُومُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ وَ مَلِكٌ عَنْ يَمِينِهِ وَ مَلِكٌ عَنْ شِمَالِهِ وَ مَلِكٌ عَنْ أَمَامِهِ وَ مَلِكٌ عَنْ خَلْفِهِ يَبْشُرُونَهُ بِالْجَنَّةِ	170
261	اللَّهُ أَفْرَحُ بِتَوْبَةِ التَّائِبِ مِنَ الضَّالِّ الْوَاجِدِ وَمَنِ الظَّمَاءِ الْوَارِدِ وَمَنِ الْعَقِيمِ الْوَائِدِ	171
261	التَّائِبُ إِذَا لَمْ يَوْسَ عَلَيْهِ التَّوْبَةُ فَلَيْسَ بِتَائِبٍ	172
264	أُولِيائِي تَحْتَ قَبَائِي لَا يَعْرِفُهُمْ غَيْرِي	173

268	174	إِنَّ اللَّهَ تَعَالَى يُحِبُّ كُلَّ مُحْتَرِفٍ أَبَا الْعِيَالِ، وَلَا يُحِبُّ الصَّحِيحَ الْفَارِغَ ، لَا فِي عَمَلٍ الدُّنْيَا، وَلَا فِي عَمَلِ الْآخِرَةِ
269	175	لَوْ تَتَوَكَّلُونَ عَلَى اللَّهِ حَقَّ تَوَكُّلِهِ لَرَزَقَكُمْ كَمَا يَرْزُقُ الطَّيْرَ، تَغْدُوا خِمَاصًا وَتَرُوحُ بِطَانًا
269	176	الْقَنَاعَةُ كَثْرٌ لَا يَغْنَى
270	177	رَزَقَكَ يَطْلُبُكَ كَمَا أَنْتَ تَطْلُبُهُ
274	178	رسول الله عليه السلام فرمود: إِذَا دَخَلَ التَّوْرُ الْقَلْبَ انْفَسَحَ وَانْشَرَحَ. اصحاب گفتند: اين را علامت هست؟ گفت: نعم، التَّجَافِي عَنْ دَارِ الْغُرُورِ، وَالْإِنَابَةُ إِلَى دَارِ الْخُلُودِ وَالِاسْتِعْدَادُ لِلْمَوْتِ قَبْلَ نُزُولِهِ
276	179	لَنْ يُفْلِحَ قَوْمٌ تَمَلَّكُهُمْ امْرَأَةٌ
277	180	طُوبَى لِمَنْ كَانَ عَقْلُهُ أَمِيرًا وَ نَفْسُهُ أُسِيرًا وَوَيْلٌ لِمَنْ اِنْعَكَسَ
277	181	طُوبَى لِمَنْ كَانَ عَقْلُهُ ذَكَرًا وَ نَفْسُهُ أَنْثَى وَوَيْلٌ لِمَنْ اِنْعَكَسَ
278	182	مَنْ عَمِلَ بِمَا عَلِمَ أَوْرَثَهُ اللَّهُ عِلْمَ مَا لَمْ يَعْلَمْ
278	183	مَنْ أَخْلَصَ لِلَّهِ أَرْبَعِينَ صَبَاحًا ظَهَرَ يَتَابِعُ الْحِكْمَةِ مِنْ قَلْبِهِ عَلَى لِسَانِهِ
282	184	أَشَدُّ النَّاسِ عَذَابًا يَوْمَ الْقِيَامَةِ عَالِمٌ لَمْ يَنْفَعَهُ بَعْلِهِ
284	185	حدیث قدسی: لَا يَسْعُنِي أَرْضِي وَلَا سَمَائِي وَلَكِنْ يَسْعُنِي قَلْبُ عَبْدِي الْمُؤْمِنِ التَّقَى التَّقَى الْوَادِع
286	186	الْفِتْنَةُ نَائِمَةٌ لَعَنَ اللَّهُ مَنْ أَيْقَظَهَا
286	187	إِنَّ لِلَّهِ تَعَالَى شَرَابًا أَعَدَّ لِأَوْلِيَائِهِ، إِذَا شَرِبُوا سَكِرُوا، وَإِذَا سَكِرُوا طَابُوا، وَإِذَا طَابُوا طَاشُوا
286	188	إِخْتَرْتُ اللَّيْنَ وَ إِخْتَبَأْتُ الْخَمَرَ لِأَخِيَارِ أُمَّتِي
287	189	كُلَّمَا مَاتَ وَاحِدٌ مِنْهُمْ أَبَدَلَ اللَّهُ تَعَالَى مَكَانَهُ آخِرَ فَإِذَا جَاءَ الْأَمْرُ قَبَضُوا
289	190	نَوْمُ الْعَالَمِ خَيْرٌ مِنْ عِبَادَةِ الْجَاهِلِ
291	191	الْعَجَلَةُ مِنَ الشَّيْطَانِ وَالتَّأَنِّي مِنَ الرَّحْمَنِ
297	192	إِنَّ حُسْنَ الظَّنِّ مِنَ الْإِيمَانِ

193	مَثَلُ أُمَّتِي كَمَثَلِ سَفِينَةِ نُوحٍ	309
194	ذَلَّ مَنْ طَمَعَ وَ عَزَّ مَنْ قَنَعَ	302
195	حديث قدسي: لَوْلَاكَ لَمَّا خَلَقْتُ الْأَفْلَاكَ	305
196	حديث قدسي: خَلَقْتُكَ لِأَجَلِي وَ خَلَقْتُ الْأَشْيَاءَ لِأَجْلِكَ	305
197	عُلُوُّ الْهَمَّةِ مِنَ الْإِيمَانِ	306
198	عَنْ أَسْمَاءَ بِنْتِ عُمَيْسٍ مِنْ طَرِيقَيْنِ أَنَّ النَّبِيَّ عَلَيْهِ السَّلَامُ نُوحِيَ إِلَيْهِ وَ رَأْسُهُ فِي حَجَرٍ عَلَى رَضَى اللَّهِ عَنْهُ فَلَمْ يُصَلِّ الْعَصْرَ حَتَّى وَقَعَتِ الشَّمْسُ فِي الْغُرُوبِ، فَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ عَلَيْهِ السَّلَامُ أَصَلَّيْتُ الْعَصْرَ يَا عَلِي، قَالَ لَا، فَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ عَلَيْهِ السَّلَامُ اللَّهُمَّ إِنَّهُ كَانَ فِي طَاعَتِكَ وَ طَاعَةِ رَسُولِكَ فَارِدُّ عَلَيْهِ الشَّمْسَ. قَالَتْ أَسْمَاءُ فَرَأَيْتِ الشَّمْسَ طَلَعَتْ وَ وَقَعَ ضَوْؤُهَا عَلَى الْجِبَالِ وَ الْأَرْضِ وَ ذَلِكَ بِالصَّهْبَاءِ فِي خَيْرٍ	309
199	الْبَيْدُ الْعُلْيَا خَيْرٌ مِنَ الْبَيْدِ السُّفْلَى	311
200	كَادَ الْفَقْرُ أَنْ يَكُونَ كُفْرًا	314
201	يَا أَبَاذَرٍّ، جَدِّدِ السَّفِينَةَ فَإِنَّ الْبَحْرَ عَمِيقٌ، وَخُذِ الزَّادَ كَامِلًا فَإِنَّ السَّفَرَ بَعِيدٌ	314
202	لَا تَطْمَعُ قِيَامَ اللَّيْلِ مِمَّنْ يَأْكُلُ الطَّعَامَ الْكَثِيرَ	314
203	الْجَمِيَّةُ رَأْسُ كُلِّ دَوَاءٍ	315
204	الْجُوعُ طَعَامُ اللَّهِ يُحْيِي بِهِ الْأَبْدَانِ الصَّادِقِينَ	316
205	الْمُنْتَجِعُ يَفْتَحُ الْجِيمَ الْمَنْزُولُ فِي الْكَلَاءِ	317
206	الْحُبُّ فِي اللَّهِ وَ الْبُغْضُ فِي اللَّهِ	320
207	مَنْ عَرَفَ الْحَقَّ كُلَّ لِسَانُهُ	321
208	النَّظَرَةُ سَهْمٌ مِنْ سِهَامِ إِبْلِيسَ	327
209	مَنْ عَصَى اللَّهَ وَ هُوَ يَضْحَكُ يُدْخِلُ النَّارَ وَ هُوَ يَتَكَبَّرُ	328
210	إِنَّ بَعْضَ الْقُرْآنِ يُفَسَّرُ بَعْضًا	340

211	قَدْ جَفَّ الْقَلَمُ بِمَا هُوَ كَائِنٌ إِلَى يَوْمِ الْقِيَامَةِ	341
212	عَظُّ نَفْسِكَ فَإِنْ اتَّعَظْتَ فَعِظِ النَّاسَ وَإِلَّا فَاسْتَحْيِ مِنَ اللَّهِ	346
213	النَّاسُ مُجْزِيُونَ بِأَعْمَالِهِمْ	347
214	مَنْ عَمِلَ بِمَا عَلِمَ، وَرَزَّهَ اللَّهُ عِلْمًا مَا لَمْ يَعْلَمْ	348
215	مَنْ أَخْلَصَ لِلَّهِ أَرْبَعِينَ صَبَاحًا ظَهَرَ يَتَابِعُ الْحِكْمَةِ مِنْ قَلْبِهِ عَلَى لِسَانِهِ	348
216	سَتَفْتَرِقُ أُمَّتِي عَلَى ثَلَاثٍ وَسَبْعِينَ فِرْقَةً، كُلُّهُمْ فِي النَّارِ إِلَّا وَاحِدَةً وَهِيَ مَا أَنَا عَلَيْهِ وَ أَصْحَابِي	350
217	مَنْ خَشَعَ قَلْبُهُ خَشَعَتْ جَوَارِحُهُ	353
218	مَنْ أَحَبَّ شَيْئًا أَكْثَرَ ذِكْرُهُ	354
219	أَعَدَدْتُ لِعِبَادِي الصَّالِحِينَ مَا لَا عَيْنٌ رَأَتْ وَلَا أُذُنٌ سَمِعَتْ وَلَا خَطَرَ عَلَى قَلْبِ بَشَرٍ	368
220	الْمُؤْمِنُ يَأْلَفُ وَ يُؤْلَفُ وَ الْمُنَافِقُ لَا يَأْلَفُ وَ لَا يُؤْلَفُ	369
221	عُلُوُّ الْهِمَّةِ مِنَ الْإِيمَانِ	369
222	كُلُّكُمْ رَاعٍ وَ كُلُّكُمْ مَسْئُولٌ عَنْ رَعِيَّتِهِ	370
223	أُولِيائِي تَحْتَ قُبَابِي لَا يَعْرِفُهُمْ غَيْرِي	371
224	الدَّالُّ عَلَى الْخَيْرِ كَفَاعِلُهُ	371
225	الْفِرَارُ بِمَا لَا يُطَاقُ مِنْ سُنَنِ الْمُرْسَلِينَ	375
226	خَيْرُ الشُّهَدَاءِ حَمْرُهُ بْنُ عَبْدِ الْمُطَّلِبِ ، ثُمَّ رَجُلٌ قَامَ إِلَى إِمَامٍ فَأَمَرَهُ وَنَهَاةً فِي ذَاتِ اللَّهِ فَقَتَلَهُ عَلَى ذَلِكَ	376
227	أَفْضَلُ الْجِهَادِ كَلِمَةٌ حَقٌّ عِنْدَ سُلْطَانٍ جَائِرٍ	376
228	مُوتُوا قَبْلَ أَنْ تَمُوتُوا	378
229	الرَّاحِمُونَ يَرْحَمُهُمُ الرَّحْمَنُ	379
230	مَنْ كَفَّ غَضَبَهُ كَفَّ اللَّهُ عَنْهُ عَذَابَهُ	380

231	رسول الله عليه السلام فرمود: إذا أوقف العبادُ نَادِي مُنَادٍ لِيَقُمَ مَنْ أَجْرُهُ عَلَى اللَّهِ فَلْيَدْخُلِ الْجَنَّةَ. اصحاب گفتند کیست که بر خدا اجرش باشد؟ گفت: العافین علی الناس	380
232	الْغَضَبُ مِفْتَاحُ كُلِّ شَرٍّ	381
233	خَلَقْتُ الْأَشْيَاءَ لِأَجْلِكَ وَ خَلَقْتُكَ لِأَجْلِي	383
234	الدُّنْيَا حَيْفَةٌ وَ طُلَابُهَا كِلَابٌ	385
235	الدُّنْيَا سِجْنُ الْمُؤْمِنِ	385
236	تَخَلَّقُوا بِأَخْلَاقِ اللَّهِ	387
237	مَنْ طَمَعَ ذَلَّتْ نَفْسُهُ	388
238	يَخْرُجُ رُوحُ الْمُؤْمِنِ مِنْ جَسَدِهِ كَمَا تَخْرُجُ الشَّعْرَةُ مِنَ الْعَجِينِ	389
239	كُنْ فِي الدُّنْيَا كَأَنَّكَ غَرِيبٌ أَوْ عَابِرُ سَبِيلٍ	391
240	حديث قدسی: دَاوَيْتُ الْعُصَاةَ بِالصَّابِ حَتَّى أَطَهَرْتُهُمْ عَنِ الْمَعَایِبِ	392
241	حديث قدسی: إِذَا وَجَّهْتُ إِلَى عَبْدٍ مِنْ عِبِيدِي مُصِيبَةً فِي بَدَنِهِ أَوْ مَالِهِ أَوْ وَلَدِهِ ثُمَّ أَسْتَقْبَلَ ذَلِكَ بِصَبْرٍ جَمِيلٍ، اسْتَحْيَيْتُ مِنْهُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ أَنْ أَنْصِبَ لَهُ مِيزَانًا أَوْ أَنْشُرَ لَهُ دِيوَانًا	393
242	إِذَا أَرَادَ اللَّهُ بَعْدَ خَيْرٍ عَجَلَ عُقُوبَةَ ذَنْبِهِ فِي الدُّنْيَا	393
243	إِنَّ الْعَبْدَ إِذَا أَذْنَبَ ذَنْبًا فَأَصَابَتْهُ شِدَّةٌ أَوْ بَلَاءٌ فِي الدُّنْيَا فَاللَّهُ أَكْرَمُ مِنْ أَنْ يُعَذِّبَهُ ثَانِيًا	393
244	أَشَدُّ النَّاسِ بَلَاءً الْأَنْبِيَاءُ ثُمَّ الْأَوْلِيَاءُ ثُمَّ الْأَمْثَلُ فَلِلْأَمْثَلِ	393
245	الْإِنْتِظَارُ أَشَدُّ مِنَ الْمَوْتِ	396
246	الْغَضَبُ يُفْسِدُ الْإِيمَانَ كَمَا يُفْسِدُ الصَّبْرُ الْعَسَلَ	396
247	رَجَعْنَا مِنَ الْجَهَادِ الْأَصْغَرِ إِلَى الْجَهَادِ الْأَكْبَرِ	401
248	مُوتُوا قَبْلَ أَنْ تَمُوتُوا	405
249	حديث قدسی: أَحَبِّتُ أَنْ أَعْرِفَ	407
250	الدُّنْيَا حُلْمٌ نَائِمٌ	408

251	النَّاسُ نِيَامٌ فَإِذَا مَاتُوا انْتَبَهُوا	408
252	إِنَّ أَخَوْفَ مَا أَخَافَ عَلَيَّ أَمْتِي عَمَلُ قَوْمِ لُوطٍ	409
253	لَا يُكْمِلُ إِيْمَانُ الْعَبْدِ حَتَّى يَظُنُّ النَّاسُ إِنَّهُ لَمَجْنُونٌ	413
254	كَمَا تَدِينُ تُدَانُ	414
255	مَنْ حَفَرَ بَيْتًا لِأَخِيهِ وَقَعَ فِيهِ	421
256	حُفَّتِ الْجَنَّةُ بِالْمَكَارِهِ وَ النَّارُ بِالشَّهَوَاتِ	424
257	أَنَا أَعْلَمُكُمْ بِاللَّهِ وَ أَحْسَنِيكُمْ	426
258	السَّعِيدُ سَعِيدٌ فِي بَطْنِ أُمِّهِ	427
259	الْمُؤْمِنُونَ لَا يَمُوتُونَ بَلْ يُنْقَلُونَ مِنْ دَارٍ إِلَى دَارٍ	429
260	وَلَا يَزَالُ عَبْدِي يَتَقَرَّبُ إِلَيَّ بِالتَّوَافِلِ حَتَّى أُجِيبَهُ	430
261	إِنِّي لَأَشْفَعُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ لِأَكْثَرِ مِمَّا عَلَى وَجْهِ الْأَرْضِ مِنْ حَجَرٍ أَوْ مَدَرٍ.	431
262	إِنَّ لِلَّهِ تَعِ مِئَةَ رَحْمَةٍ أَنْزَلَ مِنْهَا رَحْمَةً وَاحِدَةً بَيْنَ الْجَنِّ وَ الْإِنْسِ وَ الطَّيْرِ وَ الْبَهَائِمِ وَ الْهَوَامِّ، فِيهَا يَتَعَاطَفُونَ وَ بِهَا يَتَرَاحَمُونَ وَآخِرَ تِسْعَةٍ وَتِسْعِينَ رَحْمَةً ، يَرْحُمُ بِهَا عِبَادَهُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ	432
263	التَّعْظِيمُ لِأَمْرِ اللَّهِ وَ الشَّفَقَةُ عَلَيَّ خَلْقِ اللَّهِ	433
264	رَفَعَ عَنِّي أَمْتِي الْخَطَأُ وَ النِّسْيَانُ	433
265	رسول الله عليه السلام فرمود خدای تعالی روز قیامت مؤمنان را گوید: هَلْ أَحْبَبْتُمْ لِقَائِي؟ گویند: نَعَمْ يَا رَبَّنَا. حق تعالی فرماید: لَمْ عَصَيْتُمْ. ایشان گویند: رَجَوْنَا عَفْوَكَ وَ مَغْفِرَتَكَ. خدای تعالی گوید: قَدْ أُوجِبْتُ لَكُمْ مَغْفِرَتِي	434
266	حدیث قدسی: كُنْتُ كَنْزًا مَخْفِيًّا فَاحْبَبْتُ أَنْ أُعْرَفَ فَخَلَقْتُ الْخَلْقَ لِأُعْرَفَ	434
267	الْمَوْتُ رَاحَةُ الْمُؤْمِنِ	436
268	الدُّنْيَا حَيْفَةٌ وَ طَالِبُهَا كِلَابٌ	437
269	مُوتُوا قَبْلَ أَنْ تَمُوتُوا	438

270	حدیث قدسی: سَبَقَتْ رَحْمَتِي غَضَبِي	440
271	جَعَلَ اللَّهُ الرَّحْمَةَ مِائَةَ جُزْءٍ ، فَأَمْسَكَ عِنْدَهُ تِسْعَةً وَتِسْعِينَ جُزْءًا ، وَأَنْزَلَ فِي الْأَرْضِ جُزْءًا وَاحِدًا ، فَمَنْ ذَلِكَ الْجُزْءُ تَتَرَاخُمُ الْخَلْقُ حَتَّى تَرْفَعَ الْفَرَسُ حَافِرَهَا عَنْ وَلَدِهَا خَشْيَةً أَنْ تُصِيبَهُ	440
272	أَنَا أَعْلَمُكُمْ وَ أَخَشِيكُمْ لِلَّهِ	441
273	أَعُوذُ بِحِلْمِكَ بَعْدَ عِلْمِكَ	441
274	رسول الله علیه السلام هول قیامت را بیان می کرد که همه گنگ شوند کس را زهره نه که نُطْقُ زند، جانها به لب رسیده از تشنگی و کس را زهره نه که قطره ای آب خواهد. لشکرگاهی بدان صعبی و قاضی بدان راستی و روی بدان سیاهی و نامه بدان پُرگناهی شمار بدان باریکی و دل بدان تاریکی، هفتاد سال همه خلق ایستاده باشند عریان و برهنه. عایشه رضی الله عنها گفت: یا رسول الله بسا رسوایی که فردای قیامت خواهد بود. رسول الله علیه السلام: الْأَمْرُ أَفْطَعُ مِمَّا تَظُنُّنَ يا عایشه	442
275	حدیث قدسی: خَلَقْتُ الْخَلْقَ كَيْ يَرْبَحُوا عَلَيَّ وَلَا لِأَنْ أَرْبَحَ عَلَيْهِمْ	443
276	حدیث قدسی: مَا خَلَقْتُ الْخَلْقَ لِأَرْبَحَ عَلَيْهِمْ وَإِنَّمَا خَلَقْتُهُمْ لِيَرْبَحُوا عَلَيَّ	443
277	إِنَّ قُلُوبَ بَنِي آدَمَ بَيْنَ إِصْبَعَيْنِ مِنَ أَصَابِعِ الرَّحْمَنِ	445
278	يُنَادِي مَنَادٌ مِنْ تَحْتِ الْعَرْشِ يَوْمَ الْقِيَمَةِ يَا أُمَّةَ مُحَمَّدٍ أَمَا مَا كَانَ لِي قَبْلَكُمْ فَقَدْ وَهَبْتَهُ لَكُمْ وَ بَقِيتِ التَّبَعَاتُ فَتَوَاهَبُوا وَ ادْخُلُوا الْجَنَّةَ بِرَحْمَتِي	446
279	حضرت خدا در روز قیامت گوید: أَخْرِجُوا مِنَ النَّارِ مَنْ فِي قَلْبِهِ مِثْقَالُ ذَرَّةٍ مِنَ الْإِيمَانِ	446
280	لِكُلِّ وَاحِدٍ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ شَفَاعَةٌ يَوْمَ الْقِيَامَةِ	446
281	لَوْ لَا الصَّالِحُونَ لَهَلَكَ الطَّالِحُونَ	446
282	حدیث قدسی: إِنَّ رَحْمَتِي سَبَقَتْ غَضَبِي وَ أَنَا أَرْحَمُ الرَّاحِمِينَ	446
283	يُحِبُّهُمْ وَ يُحِبُّونَ اللَّهَ	447
284	جُرْ يا مؤمن فَإِنَّ نَوْرَكَ قَدْ أَطْفَأَ نَارِي	448
285	لا راحةَ لِمُؤْمِنٍ دُونَ لِقَاءِ اللَّهِ	449

286	حضرت خدا در روز قیامت گوید: جوزوا الصراطَ بِعَفْوَى وَ ادْخُلُوا الْجَنَّةَ بِرَحْمَتِي واقْتَسَموها بِأَعْمَالِكُمْ.	450
287	رسول الله عليه السلام مردی را دید سر به سجده برده می گریست و می گفت: الهی خَلَقْتَنِي وَ لَمْ أَكُ شَيْئاً ظَلَمْتُ نَفْسِي وَ ارْتَكَبْتُ الْمَعَاصِيَ وَ إِنِّي مَقَرٌّ بِذُنُوبِي الهی اِنْ غَفَرْتَنِي فَلَا يَنْقُصُ عَنْ مُلْكِكَ شَيْءٌ وَ اِنْ عَذَّبْتَنِي فَلَا يَزِيدُ فِي مُلْكِكَ الهی اَنْتَ تَجِدُ مَنْ يُعَذِّبُ غَيْرِي وَ اَنَا لَا أَجِدُ مَنْ يَرْحَمُنِي غَيْرُكَ اَسْأَلُكَ بِعِزَّتِكَ اَنْ تَغْفِرُ لِي وَ تَرْحَمَنِي . رسول الله عليه السلام گفت: فَوَالَّذِي نَفْسُ مُحَمَّدٍ بِيَدِهَا مَا رُفِعَ رَأْسُهُ مِنَ السَّجْدَةِ حَتَّى غَفَرَ اللَّهُ لَهُ	450
288	لَوْ كَشَفَ الْغِطَاءَ مَا أَزْدَدَتْ يَقِينَا	451
289	الْمَوْتُ نَوْمٌ ثَقِيلٌ	451
290	الْمَوْتُ رَاحَةٌ الْمُؤْمِنُ	451